

Арістотель

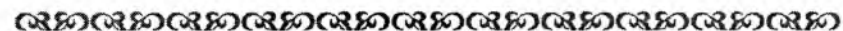
**НІКОМАХОВА
ЕТИКА**

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
IN THE FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLISHING
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE - BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА - БУДАПЕШТ

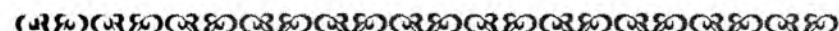
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ

Аристотель

НІКОМАХОВА ЕТИКА

Переклав з давньогрецької
Віктор Ставнюк

Київ
«АКВІЛОН-ПЛЮС»
2002

ББК 873
А 81

Арістотель

А 81 Нікомахова етика / Переклав з давньогрецької Віктор
Ставнюк. — К.: «Аквілон-Плюс», 2002. — 480 с.

ISBN 966-95856-7-8

Пропоноване видання “Нікомахової етики”, одного з основних творів Арістотеля, є білінгвою: текст мовою оригіналу та його переклад українською подаються паралельно. У додатку наводяться основні правила давньогрецької фонетики, подається список джерел, які так чи інакше кореспондуються з Арістотелевим текстом.

Для науковців та широкого кола читачів.

ББК 873

ISBN 966-95856-7-8

© Ставнюк В.В., переклад,
примітки, додаток, 2002
© Ставнюк І.І., оригінал-макет, 2002
© «Аквілон-Плюс», видання, 2002

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Α, 6

КНИГА ПЕРША, 7

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Β, 56

КНИГА ДРУГА, 57

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Γ, 90

КНИГА ТРЕТЯ, 91

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Δ, 140

КНИГА ЧЕТВЕРТА, 141

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Ε, 188

КНИГА П'ЯТА, 189

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Ζ, 240

КНИГА ШОСТА, 241

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Η, 274

КНИГА СЬОМА, 275

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Θ, 326

КНИГА ВОСЬМА, 327

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Ι, 374

КНИГА ДЕВ'ЯТА, 375

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Κ, 418

КНИГА ДЕСЯТА, 419

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Α

1094a 1 (I). Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πράξις τε καὶ προαίρεσις, ἀγαθοῦ τινὸς ἐφίεσθαι δοκεῖ· διὸ καλῶς ἀπεφάναντο τὰγαθόν, οὗ πάντ' ἐφίεται. διαφορὰ δὲ τις φαίνεται τῶν τελῶν· τὰ μὲν γὰρ εἰσιν ἐνέργειαι, τὰ δὲ παρ' αὐτάς [5] ἔργα τινά. ὧν δ' εἰσὶ τέλη τινὰ παρὰ τὰς πράξεις, ἐν τούτοις βελτίω πέφυκε τῶν ἐνεργειῶν τὰ ἔργα. πολλῶν δὲ πράξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν πολλὰ γίνεται καὶ τὰ τέλη· ἱατρικῆς μὲν γὰρ ὑγίεια, ναυπηγικῆς δὲ πλοῖον, στρατηγικῆς δὲ νίκη, οἰκονομικῆς δὲ πλοῦτος. ὅσαι [10] δ' εἰσὶ τῶν τοιούτων ὑπὸ μίαν τινὰ δύναμιν, καθάπερ ὑπὸ τὴν ἱππικὴν χαλινοποικὴ καὶ ὅσαι ἄλλαι τῶν ἱππικῶν ὀργάνων εἰσίν, αὕτη δὲ καὶ πᾶσα πολεμικὴ πράξις ὑπὸ τὴν στρατηγικὴν, κατὰ τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον ἄλλαι ὑφ' ἑτέρας· ἐν ἀπάσαις δὲ τὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τέλη πάν-[15]-των ἐστίν

КНИГА ПЕРША

1094a 1 (I). Вважається, що всяке мистецтво (ἡ τέχνη¹) і всяке мислення² (ἡ μέθοδος), так само як дія (ἡ πράξις) і свідомий вибір (ἡ προαίρεσις³), прагнуть до певного блага; тому вдало визначали благо (τὰγαθόν) як те, до чого все прагне⁴. Одначе в цілях виявляється деяка підмінність, тому що одні з них — це діяльності (αἱ ἐνέργειαι), інші ж — деякі окремі від них [5] результати (τὰ ἔργα). Коли певні цілі (τέλη τινὰ) існують окремо від дій (παρὰ τὰς πράξεις), тоді результатам природно бути краще [відповідних]⁵ діяльностей. Оскільки ж дій (ἡ πράξις), мистецтв (ἡ τέχνη) і наук (ἡ ἐπιστήμη) багато, то й цілей виникає багато: у лікарському мистецтві — це здоров'я, у кораблебудуванні — корабель, у військовому мистецтві — перемога, у мистецтві господарському — багатство (ὁ πλοῦτος). Деякі з них підлягають одному якомусь умінню (ἡ δύναμις⁶), подібно до того [10] як мистецтво виготовляти вуздечки й усе інше з кінської зброї підлягає мистецтву правити кінями, а саме воно, як і всяка дія у військовій справі, підлягає військовому мистецтву, і таким же чином інші [мистецтва] підлягають іншим; в усіх випадках цілі керівників (τὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τέλη) усіх [мистецтв і наук] [15] є переважними (ἐστὶν αἰρετώτερα) у

¹ У круглих дужках наводяться грецькі відповідники перекладених термінів.

² Текст від 1194a1 до 1195a13 є своєрідним вступом, у якому Арістотель заявляє про предмет свого розгляду. У 1194a1–18 заявляється, що кожна людська діяльність має певну ціль. Оскільки ж діяльностей багато, то багато виникає й цілей, причому, одні з них є керівними, а інші досягаються задля перших. Найвищою ж метою (1194a18–1094b12) є досягнення блага властивого і найвищого, пізнання якого і займається керівна з наук, а саме політика, тобто наука про державу: вона ж бо встановлює, які з наук потрібні в державах (ἐν ταῖς πόλεσι), а також які науки і в якому обсязі повинен вивчати кожний.

³ Мистецтво (ἡ τέχνη), вчення (ἡ μέθοδος), дія, вчинок (ἡ πράξις) і свідомий вибір (ἡ προαίρεσις) — чотири аспекти, до яких зводиться вивчення політики. Термін ἡ μέθοδος сходить до Платона і перекладається тут як “вчення”, хоча може означати і “дослідження” і “метод, спосіб дослідження”. У давньогрецькій мові ἡ πράξις може означати і дію, і справу, і будь-який вияв людської енергії взагалі: вчинок, творчість, словом — практику; оскільки й політика належить не до науки-теорії, науки-софії, а є радше наукою практичною, то зрозуміло, що саме її предметом і має бути вивчення практичних дій людини. Див. про це також: СЕ. – Т. 7. – С. 277 прим. 2.

⁴ НВБ вважає, що тут мають на увазі Платон і Евдокс Книдський, які розглядали близо як мету науки та мистецтва, на відміну від Арістотеля, для якого такою метою може бути як благо, так і зло (див. НВБ. – С. 692 прим. 1).

⁵ У квадратних дужках наводяться коментарі, які допоможуть краще зрозуміти текст.

⁶ Термін ἡ δύναμις означає загалом розумову здатність людини мати справу з об'єктами практичних наук (ἡ ἐπιστήμη) та мистецтв (ἡ τέχνη), що впливає з їхньої есемантичної близькості (див. про це справедливо: СЕ. – Т. 7. – С. 277 прим. 3; пор.: НВБ. – С. 693 прим. 3).

αίρετώτερα τῶν ὑπ' αὐτά· τούτων γὰρ χάριν κάκεινα διώκεται. διαφέρει δ' οὐδέν τὰς ἐνεργείας αὐτὰς εἶναι τὰ τέλη τῶν πράξεων ἢ παρὰ ταύτας ἄλλο τι, καθάπερ ἐπὶ τῶν λεχθεισῶν ἐπιστημῶν.

(II). Εἰ δὴ τι τέλος ἐστὶ τῶν πρακτῶν ὃ δι' αὐτὸ βουλόμεθα, τᾶλλα δὲ διὰ τοῦτο, καὶ μὴ [20] πάντα δι' ἕτερον αἰρούμεθα (πρόεισι γὰρ οὕτω γ' εἰς ἄπειρον, ὥστ' εἶναι κενὴν καὶ ματαίαν τὴν ὁρεξιν), δῆλον ὡς τοῦτ' ἂν εἴη τἀγαθὸν καὶ τὸ ἄριστον. ἄρ' οὖν καὶ πρὸς τὸν βίον ἡ γνῶσις αὐτοῦ μεγάλην ἔχει ῥοπὴν, καὶ καθάπερ τοξόται σκοπὸν ἔχοντες μᾶλλον ἂν τυγχάνοιμεν τοῦ δέοντος; εἰ δ' [25] οὕτω, πειρατέον τύπῳ γε περιλαβεῖν αὐτὸ τί ποτ' ἐστὶ καὶ τίνος τῶν ἐπιστημῶν ἡ δυνάμειον. δόξειε δ' ἂν τῆς κυριωτάτης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς. τοιαύτη δ' ἡ πολιτικὴ φαίνεται· τίνας γὰρ εἶναι χρεὼν τῶν ἐπιστημῶν ἐν ταῖς πό-1094b-λεσι, καὶ ποίας ἐκάστους μανθάνειν καὶ μέχρι τίνος, αὕτη διατάσσει· ὁρῶμεν δὲ καὶ τὰς ἐντιμοτάτας τῶν δυνάμεων ὑπὸ ταύτην οὖσας, οἷον στρατηγικὴν οἰκονομικὴν ῥητορικὴν· χρωμένης δὲ ταύτης ταῖς λοιπαῖς [πρακτικαῖς] τῶν ἐπιστη- [5]-μῶν, ἔτι δὲ νομοθετοῦσης τί δεῖ πράττειν καὶ τίνων ἀπέχεσθαι,

порівнянні з цілями підлеглих: цих же бо останніх домагаються задля перших. При цьому байдуже, чи самі діяльності виступають цілями дій (τὰ τέλη τῶν πράξεων), а чи цілі — це щось інше, від них окреме, як у випадку з названими вище науками.

(II). Якщо ж у того, що ми робимо, є деяка ціль, бажана нам сама по собі (δι' αὐτὸ), причому інші цілі бажані задля неї і [20] не всі цілі ми обираємо (αἰρούμεθα) задля іншої цілі (бо так ми знайдемо в нескінченність, а отже наше прагнення є марне й безглузде), то ясно, що ціль ця є благо властиве (τἀγαθόν⁷) і найвище (τὸ ἄριστον⁸). Тож хіба пізнання (ἡ γνῶσις) його [тобто блага] не має величезного значення для життя, і, наче лучники, що мають мішень перед собою, хіба не вірніше ми досягнемо належного (τὸ δέον)? А коли [25] так, то треба спробувати хоча б у загальних рисах уявити собі, що це таке і до якої з наук (τῶν ἐπιστημῶν), чи до якого з умінь (τῶν δυνάμεων), причетне. Слід, очевидно, визнати, що воно [найвище благо], причетне до найважливішої і найбільш керівної з наук (τῆς κυριωτάτης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς⁹). А саме такою здається наука про державу, тобто політика (ἡ πολιτικὴ)¹⁰: вона ж бо встановлює, які з наук потрібні в державах (ἐν ταῖς πόλεσι) 1094b, а також які науки і в якому обсязі повинен вивчати кожний. Ми бачимо, що найбільш шановані з умінь підлегли цій науці, як, наприклад, уміння у військовій справі, господарюванні та красномовстві. А оскільки вона [наука про державу]

⁷ У давньогрецькій мові τἀγαθόν [= τὸ ἀγαθόν] може означати *благо* в найширшому значенні цього слова, а саме: благо матеріальне і благо моральне — благість, блаженність, щастя тощо. Властиво, це є субстантивацією прикметника ἀγαθός, який може перекладатися як “добрий, добродійний, корисний, хороший, чеснотливий, благий”. Щодо становлення соціально-етичних категорій в афінському полісі, у т.ч. і в політичному контексті, див.: *Ставнюк В. В.* Формування полісного устрою в Аттиці і “сіноїкізм Тесея” // *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 1999. № 2. — С. 190–200, особливо прим. 20.

⁸ Τὸ ἄριστον субстантивація найвищої ступені порівняння від ἀγαθόν.

⁹ Термін ἀρχιτεκτονικός означає і “архітектурний”, і, у конкретних випадках, властивість “старшого майстра, керівника”. Таким чином, як старший майстер визначає та направляє працю всіх інших майстрів, так і політика, тобто наука про державу, про яку йдеться далі, визначає та направляє дію всіх інших практичних наук (подібно до того, як метафізика — усіх наук теоретичних). Див. так: *СЕ.* — Т. 7. — С. 278 прим. 5.

¹⁰ Термін ἡ πολιτικὴ може бути перекладений як “наука про державу” лише з науваженням всієї своєрідності розуміння держави античними еллінами. Для останніх держава (поліс) була перш за все общиною громадян, громадянською общиною. Детальніше про це див.: *Ставнюк В. В.* Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації / *Подвижники і меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XVIII ст.* — К., 2001. — С. 18–35.

τὸ ταύτης τέλος περιέχει ἂν τὰ τῶν ἄλλων, ὥστε τοῦτ' ἂν εἴη τὰνθρώπινον ἀγαθόν. εἰ γὰρ καὶ ταῦτόν ἐστιν ἐνὶ καὶ πόλει, μεῖζόν γε καὶ τελειότερον τὸ τῆς πόλεως φαίνεται καὶ λαβεῖν καὶ σῶζειν· ἀγαπητὸν μὲν γὰρ καὶ ἐνὶ [10] μόνῳ, κάλλιον δὲ καὶ θειότερον ἔθνει καὶ πόλεσιν. ἢ μὲν οὖν μέθοδος τούτων ἐφίεται, πολιτικὴ τις οὖσα.

(III). Λέγοιτο δ' ἂν ἱκανῶς, εἰ κατὰ τὴν ὑποκειμένην ὕλην διασαφηθεῖ· τὸ γὰρ ἀκριβές οὐχ ὁμοίως ἐν ἅπασιν τοῖς λόγοις ἐπιζητητέον, ὥσπερ οὐδ' ἐν τοῖς δημιουργομένοις. τὰ δὲ καλὰ καὶ τὰ δίκαια, [15] περὶ ὧν ἡ πολιτικὴ σκοπεῖται, πολλὴν ἔχει διαφορὰν καὶ πλάνην, ὥστε δοκεῖν νόμῳ μόνον εἶναι, φύσει δὲ μή. τοιαύτην δὲ τινα πλάνην ἔχει καὶ τὰγαθὰ διὰ τὸ πολλοῖς συμβαίνειν βλάβας ἀπ' αὐτῶν· ἤδη γὰρ τινες ἀπώλοντο διὰ πλοῦτον, ἕτεροι δὲ δι' ἀνδρείαν. ἀγαπητὸν οὖν περὶ τοιούτων [20] καὶ ἐκ τοιούτων λέγοντας παχυλῶς καὶ τύπῳ τάληθές ἐνδείκνυσθαι, καὶ περὶ τῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ ἐκ τοιούτων λέγοντας τοιαῦτα καὶ συμπεραίνεισθαι. τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ἀποδέχεσθαι χρεὼν ἕκαστα τῶν λεγομένων· πεπαιδευμένου γὰρ ἐστὶν ἐπὶ τοσοῦτον

користується іншими науками [як засобами], більш [5] того, законодавчо призначає, що слід робити і від чого утримуватися, то її ціль включає, очевидно, цілі інших наук, а значить, ця ціль і буде властивим благом людини (τὰνθρώπινον ἀγαθόν). І навіть якщо для однієї людини благо є те ж саме, що й для держави, більш важливим і більш виповненим вдається все-таки благо держави, його досягнення і збереження: адже бажаним (ἀγαπητόν) є [благо] й однієї людини, але прекрасніше [10] і божественніше [благо] народу і держав¹¹. Таким чином, це вчення (ἡ μέθοδος), будучи, так би мовити, наукою про державу (ἡ πολιτικὴ), прагне до цього [тобто до блага держави].

(III). Розмірковування буде задовільним, якщо вдасться прояснити суть предмета, що підлягає [розгляду]. Адже не в усіх розмірковуваннях (οἱ λόγοι), так само як і не в усіх виробках ремесла, слід домагатися точності в однаковій мірі. Що ж до [понять] прекрасного (τὰ καλὰ) і справедливого (τὰ δίκαια¹²), які, власне, і має на увазі наука про державу, [15] то в них міститься стільки різного і розпливчатого, що починає здаватися, неначе все це [прекрасне і справедливе] існує лише за встановленням (νόμῳ), а не за природою (φύσει¹³). Таку ж своєрідну розпливчастість має й вислів “блага”, тому що багатьом від них [благ] буває шкода: уже ж бо загинули через багатство — одні, через мужність — інші. Тому й бажано, розмірковуючи щодо подібних предметів [20] і за подібних обставин, вказати приблизно і в загальних рисах на істину (τὸληθές), а розміркуючи про те, що стосується більшості випадків і їм супутніх обставин, і висновки розповсюдити лише на них. Таким же чином слід сприймати і кожне наше окреме висловлювання;

¹¹ Для Арістотеля, який мислить категоріями полісного елліна, безумовним є пріоритет інтересів колективу (общини-держави, тобто поліса, і народу), до якого належить індивід, у порівнянні з інтересами самого цього індивіда. Наголошення цієї тези тим паче симптоматичне, що доба Арістотеля характеризується глибокою кризою поліса і самих полісних цінностей, зростанням індивідуалізму, який розкладає традиційну полісну, колективістську етику тощо. Намаганням подолати цю кризу, знайти вихід з неї пояснюється діяльність представників фактично всіх філософських шкіл вказаної доби, у т.ч., звичайно, і Арістотеля. Про кризу поліса див. хоча би: Фролов Е.Д. Огни Диоскуров / Фискел Прометея. Очерки античной общественной мысли. Л., 1991. – С. 166 слл.

¹² Τὰ δίκαια краще перекладати саме як “справедливе”, а не правосудне, хоча воно може застосовуватися і для позначення здатності “правильно, справедливо судити, розсуджувати, міркувати тощо”.

¹³ Протиставлення того, що існує за природою (φύσει), і того, що існує за людськими встановленнями (νόμῳ), є принциповим для всієї кризової доби в історії грецької полісної цивілізації. Воно корениться значною мірою в спекуляціях софістів V ст. до Р.Х., але найбільше поширюється впродовж часів життя Арістотеля.

τάκριβες ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον [25] γένος, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται· παραπλήσιον γὰρ φαίνεται μαθηματικοῦ τε πιθανολογοῦντος ἀποδέχεσθαι καὶ ῥητορικὸν ἀποδείξεις ἀπαιτεῖν. ἕκαστος δὲ κρίνει καλῶς ἃ γινώσκει, καὶ τούτων ἐστὶν ἀγαθὸς κριτής. καθ' 1095a ἕκαστον μὲν ἄρα ὁ πεπαιδευμένος, ἀπλῶς δ' ὁ περὶ πᾶν πεπαιδευμένος. διὸ τῆς πολιτικῆς οὐκ ἔστιν οἰκεῖος ἀκροατὴς ὁ νέος· ἄπειρος γὰρ τῶν κατὰ τὸν βίον πράξεων, οἱ λόγοι δ' ἐκ τούτων καὶ περὶ τούτων· ἔτι δὲ τοῖς πάθεσιν ἀκολουθητικὸς ὧν ματαίως ἀκούσεται καὶ ἀνωφελῶς, ἐπειδὴ τὸ τέλος ἐστὶν οὐ [5] γνῶσις ἀλλὰ πρᾶξις. διαφέρει δ' οὐδὲν νέος τὴν ἡλικίαν ἢ τὸ ἦθος νεαρός· οὐ γὰρ παρὰ τὸν χρόνον ἢ ἔλλειψις, ἀλλὰ διὰ τὸ κατὰ πάθος ζῆν καὶ διώκειν ἕκαστα. τοῖς γὰρ τοιούτοις ἀνόνητος ἢ γνῶσις γίνεται, καθάπερ τοῖς ἀκρατέσιν· [10] τοῖς δὲ κατὰ λόγον τὰς ὁρέξεις ποιούμενοις καὶ πράττουσι πολυωφελὲς ἂν εἴη τὸ περὶ τούτων εἰδέναι. καὶ περὶ μὲν ἀκροατοῦ, καὶ πῶς ἀποδεκτέον, καὶ τί προτιθέμεθα, πεφροϊμιάσθω ταῦτα.

2 (IV). Λέγωμεν δ' ἀναλαβόντες, ἐπειδὴ πᾶσα γνῶσις καὶ προ-[15]-αίρεσις ἀγαθοῦ τινὸς ὁρέγεται, τί ἐστὶν οὐ λέγομεν τὴν πολιτικὴν ἐφίεσθαι καὶ τί τὸ πάντων ἀκρότατον τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν. ὀνόματι μὲν οὖν σχεδὸν ὑπὸ τῶν πλείστων ὁμολογεῖται· τὴν γὰρ εὐδαιμονίαν καὶ οἱ πολλοὶ καὶ οἱ χαρίεντες λέγουσιν, τὸ δ' εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν ταῦτ' ὑπο-[20]-λαμβάνουσι τῷ εὐδαιμονεῖν· περὶ δὲ τῆς εὐδαιμονίας, τί ἐστίν, ἀμφισβητοῦσι καὶ οὐχ ὁμοίως οἱ πολλοὶ τοῖς σοφοῖς ἀποδιδόασιν. οἱ μὲν γὰρ τῶν ἐναργῶν τι καὶ φανερῶν, οἷον ἡδονὴν ἢ πλοῦτον ἢ

адже людині освіченій (ὁ πεπαιδευμένος) властиво домагатися точності [25] для кожного роду [предметів] у тій мірі, в якій це допускає природа предмета (ἡ τοῦ πράγματος φύσις). Однаково [безглуздим] здається як задовольнятися правдоподібними розмірковуваннями математика, так і вимагати від ритора чітких доказів.

Кожний тим часом вірно судить (κρίνει) про те, у чому досвідчений, і саме для цього він чеснотливий суддя (ἀγαθὸς κριτής). 1095a Таким чином, [чеснотливий] у чомусь одному є й освіченим відносно цього одного, а [чеснотливий] взагалі — освічений всебічно.

Ось чому юнак — непідходящий слухач науки про державу: адже він недосвідчений у життєвих справах, а з них [виходять] і з ними [пов'язані наші] [5] розмірковування (οἱ λόγοι). Крім того, підвладний пристрастям, він буде слухати даремно і без користі, тоді як мета [даного вчення] не пізнання, а вчинки (οὐ γνῶσις ἀλλὰ πρᾶξις). І немає значення, роками молода людина, чи вона юна вдачаю, бо не від віку буває цей недолік, а від того, що живуть по пристрасті (κατὰ πάθος) і [по пристрасті ж] прагнуть усякої [мети]. Таким [людям] пізнання [10] марне, так само як і нестриманим (τοῖς ἀκρατέσιν), але для тих, чий прагнення і вчинки узгоджені з розсудом (κατὰ λόγον), знати подібні [речі] буде вкрай корисно.

Тож вважатимемо, що про слухача, про спосіб доказу і про сам предмет для вступу сказано досить.

2 (IV). Оскільки всяке пізнання (ἡ γνῶσις) і всякий свідомий вибір (ἡ προαίρεσις) спрямовані до того чи іншого блага, [15] повернімося знову до наших розмірковувань: до чого, за нашим визначенням, прагне наука про державу і що є найвищим з усіх благ, здійснюваних у вчинках.

Стосовно назви погоджуються майже всі, причому як більшість, так і люди витончені (οἱ χαρίεντες¹⁴) називають [найвищим благом] щастя (ἡ εὐδαιμονία), а під благоденством (τὸ εὖ ζῆν) і благополуччям (τὸ εὖ πράττειν) мають на увазі те ж саме, що й під щасливим життям [20] (τὸ εὐδαιμονεῖν). Але в питанні про те, що є щастя, виникає розбіжність, і більшість дає йому інше визначення, ніж мудреці (οἱ σοφοί).

Дійсно, для одних щастя — це щось наочне й очевидне, скажімо задоволення (ἡ ἡδονή), багатство (ὁ πλοῦτος) чи пошана (ἡ τιμή): у різних людей різне; а часто [навіть] для однієї людини щастя — то одне, то інше: адже, захворівши, [люди бачать щастя] у здоров'ї, збіднівши —

¹⁴ Маються на увазі платоніки, див.: НВБ. — С. 694 прим. 12.

τιμήν, ἄλλοι δ' ἄλλο — πολλάκις δέ καί ὁ αὐτὸς ἕτερον νοσήσας μὲν γὰρ ὑγίειαν, πενόμενος δέ [25] πλοῦτον· συνειδότες δ' ἑαυτοῖς ἄγνοιαν τοὺς μέγα τι καὶ ὑπὲρ αὐτοὺς λέγοντας θαυμάζουσιν. ἔνιοι δ' ᾤοντο παρὰ τὰ πολλὰ ταῦτα ἀγαθὰ ἄλλο τι καθ' αὐτὸ εἶναι, ὃ καὶ τοῦτοις πᾶσιν αἰτιὸν ἐστὶ τοῦ εἶναι ἀγαθὰ. ἀπάσας μὲν οὖν ἐξετάζειν τὰς δόξας ματαιότερον ἴσως ἐστίν, ἱκανὸν δέ τὰς μάλιστα [30] ἐπιπολαζούσας ἢ δοκούσας ἔχειν τινὰ λόγον. μὴ λανθανέτω δ' ἡμᾶς ὅτι διαφέρουσιν οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν λόγοι καὶ οἱ ἐπὶ τὰς ἀρχάς. εὖ γὰρ καὶ ὁ Πλάτων ἠπόρει τοῦτο καὶ ἐζήτηι, πότερον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἢ ἐπὶ τὰς ἀρχάς ἐστὶν ἡ ὁδός, ὥσπερ 1095b ἐν τῷ σταδίῳ ἀπὸ τῶν ἀθλοθετῶν ἐπὶ τὸ πέρας ἢ ἀνάπαλιν. ἀρκτέον μὲν γὰρ ἀπὸ τῶν γνωρίμων, ταῦτα δέ διττῶς· τὰ μὲν γὰρ ἡμῖν τὰ δ' ἀπλῶς. ἴσως οὖν ἡμῖν γε ἀρκτέον ἀπὸ τῶν ἡμῖν γνωρίμων. διὸ δεῖ τοῖς ἔθεσιν ἡχθαι καλῶς τὸν [5] περὶ καλῶν καὶ δικαίων καὶ ὅλως τῶν πολιτικῶν ἀκουσόμενον ἱκανῶς. ἀρχὴ γὰρ τὸ ὅτι, καὶ εἰ τοῦτο φαίνοιτο ἀρκούντως, οὐδὲν προσδεήσει τοῦ διότι· ὁ δέ τοιοῦτος ἔχει ἢ λάβοι ἂν ἀρχὰς ῥαδίως. ᾧ δέ μηδέτερον ὑπάρχει τούτων, ἀκουσάτω τῶν Ἡσιόδου·

(10) οὗτος μὲν πανάριστος ὃς αὐτὸς πάντα νοήσῃ,
ἐσθλὸς δ' αὖτὸς κάκεῖνος ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται.
ὃς δέ κε μήτ' αὐτὸς νοήῃ μήτ' ἄλλου ἀκούων
ἐν θυμῷ βάλλεται, ὃ δ' αὖτ' ἀχρήσιος ἀνὴρ.

3(V). Ἡμεῖς δέ λέγωμεν ὅθεν παρεξέβημεν. τὸ γὰρ ἀγαθὸν [15] καὶ τὴν εὐδαιμονίαν οὐκ ἀλόγως εὐόκασιν

у багатстві, а знаючи за собою неувцтво [25] (ἢ ἄγνοια), захоплюються тими, хто розмірковує про що-небудь велике і таке, що перевищує їхнє [розуміння].

Деякі вважали¹⁵, що крім цих численних благ є й деяке інше — благо саме по собі (καθ' αὐτό), яке виступає для всіх цих [благ] причиною, завдяки котрій вони — блага.

Марна справа, очевидно, обговорювати всі думки (δόξαι), досить обговорити найбільш поширені [30] або ж ті, що мають якісь підстави (ὃ λόγος). Ми не повинні забувати, що ті розмірковування (λόγοι), які ведуть від начал (ἀπὸ τῶν ἀρχῶν), і ті, які приводять до начал (ἐπὶ τὰς ἀρχάς), різняться між собою. Адже й Платон задавався цим питанням і дошукувався, від начал чи до начал [іде] шлях [розмірковувань] — як на стадіоні 1095b, біжать або від атлетів до кінця [стадіону], або навпаки¹⁶. Починати, звичайно, треба з відомого (ἀπὸ τῶν γνωρίμων), а воно буває двох видів: відоме нам і відоме безвідносно (ἀπλῶς). Так що й нам все-таки належить починати з відомого нам. Ось чому, щоб стати гідним слухачем [розмірковувань] [5] про прекрасне (περὶ καλῶν) і справедливе (περὶ δικαίων), та й взагалі про предмети державної науки (περὶ τῶν πολιτικῶν), треба бути вже добре вихованим у своїх звичках (τοῖς ἔθεσιν). Дійсно, начало [тут] — це те, “що” [дано] (τὸ ὅτι), і, якщо це досить очевидно, то не виникне потреби ще й у-“чому” (τὸ διότι). Така [вихована] людина або має начала [тобто принципи], або легко може їх набути.

А той, кому не дано ні того, ні іншого, нехай послухає Гесіода:

(10) Той всенаякращий, хто сам здатен про все розсудити,
Добрий і той, хто порадиникам гарним завжди довіряє.
Той, хто ж розважити сам не в змозі, ні взяти до серця
Інших поради, — з людей найнерозумніший муж¹⁷.

3 (V). Але продовжимо розмірковування з того місця, звідки ми відволіклися¹⁸. Очевидно, небезпідставно благо [15] і щастя уявляють собі, виходячи із [власного] способу життя. Відповідно більшість, тобто люди вельми грубі (φορτικώτατοι), [розуміють під благом і щастям]

¹⁵ Тобто Платон і його послідовники.

¹⁶ Атлети — розпорядники і судді на змаганнях з бігу. Вони, серед іншого, визначали переможця і вручали йому нагороду, атлон.

¹⁷ Hes. Ergg. 293, 295–297. Тут і далі по тексту переклад мій.

¹⁸ Тобто з 1095a30.

ἐκ τῶν βίων ὑπολαμβάνειν οἱ μὲν πολλοὶ καὶ φορτικώτατοι τὴν ἡδονήν· διὸ καὶ τὸν βίον ἀγαπῶσι τὸν ἀπολαυστικόν. τρεῖς γάρ εἰσι μάλιστα οἱ προύχοντες, ὃ τε νῦν εἰρημένος καὶ ὁ πολιτικός καὶ τρίτος ὁ θεωρητικός. οἱ μὲν οὖν πολλοὶ παντελῶς ἀν- [20]-δραποδώδεις φαίνονται βοσκημάτων βίον προαίρουμένοι, τυγχάνουσι δὲ λόγου διὰ τὸ πολλοὺς τῶν ἐν ταῖς ἐξουσίαις ὁμοιοπαθεῖν Σαρδαναπάλλω. οἱ δὲ χαρίεντες καὶ πρακτικοὶ τιμὴν τοῦ γὰρ πολιτικοῦ βίου σχεδὸν τοῦτο τέλος. φαίνεται δ' ἐπιπολαιότερον εἶναι τοῦ ζητουμένου· δοκεῖ γὰρ ἐν [25] τοῖς τιμῶσι μᾶλλον εἶναι ἢ ἐν τῷ τιμωμένῳ, τάχα δὲ οἰκεῖόν τι καὶ δυσσαφάριετον εἶναι μαντευόμεθα. ἔτι δ' εὐοίκασι τὴν τιμὴν διώκειν ἵνα πιστεύσωσιν ἑαυτοὺς ἀγαθοὺς εἶναι· ζητοῦσι γοῦν ὑπὸ τῶν φρονίμων τιμᾶσθαι, καὶ παρ' οἷός γινώσκονται, καὶ ἐπ' ἀρετᾶ· δῆλον οὖν ὅτι κατὰ γε [30] τούτους ἡ ἀρετὴ κρείττων. τάχα δὲ καὶ μᾶλλον ἢ τις τέλος τοῦ πολιτικοῦ βίου ταύτην ὑπολάβοι. φαίνεται δὲ ἀτελεστέρα καὶ αὐτῇ· δοκεῖ γὰρ ἐνδέχεσθαι καὶ καθεύδειν ἔχοντα τὴν ἀρετὴν ἢ ἀπρακτεῖν διὰ βίου, καὶ πρὸς τούτοις 1096a κακοπαθεῖν καὶ ἀτυχεῖν τὰ μέγιστα· τὸν δ' οὕτω ζῶντα οὐδεὶς ἂν εὐδαιμονίσειεν, εἰ μὴ θέσιν διαφυλάττων. καὶ περί μὲν τούτων ἄλλως· ἱκανῶς γὰρ καὶ ἐν τοῖς ἐγκυκλίοις εἴρηται περί αὐτῶν. τρίτος δ' ἐστὶν ὁ θεωρητικός, ὑπὲρ οὗ [5] τὴν ἐπίσκεψιν ἐν τοῖς ἐπομένοις ποιησόμεθα. ὁ δὲ χρηματιστὴς βίαιός τις ἐστίν, καὶ ὁ πλοῦτος δῆλον ὅτι οὐ τὸ ζητούμενον ἀγαθόν· χρήσιμον γὰρ καὶ ἄλλου χάριν. διὸ μᾶλλον τὰ πρότερον λεχθέντα τέλη τις ἂν ὑπολάβοι·

задоволення (τὴν ἡδονήν), і тому для них бажане життя, сповнене насолод. Адже існує три основні способи життя¹⁹: по-перше, щойно вигаданий, по-друге, державний (ὁ πολιτικός) і, по-третє, споглядальний (ὁ θεωρητικός).

І ось багато людей, свідомо обираючи тваринний [20] спосіб життя (βοσκημάτων βίου), повністю виявляють свою нищість (ἀνδραποδώδεις φαίνονται), однак знаходять виправдання в тому, що багато могутніх людей (οἱ ἐν ταῖς ἐξουσίαις) уподібнюються у своїх пристрастях Сарданапалу²⁰.

Люди витончені і діяльні (οἱ χαρίεντες καὶ πρακτικοὶ) [розуміють під благом і щастям] пошану²¹, а мета державного способу життя (τοῦ πολιτικοῦ βίου) майже це і є. Але їй таке здається дуже поверховим у порівнянні з шуканим (τοῦ ζητουμένου) [благом]. Дійсно, вважається, що почесні [25] більше залежать від тих, хто їх надає, ніж від того, кому їх надають, а в благо ми вгадуємо щось внутрішньо властиве і невідчужуване. Крім того, почесей, здається, домагаються через бажання пересвідчитись у власній доброчесності. Тому їй домагаються пошани у людей розсудливих і знайомих і притому пошани за доброчесність (ἐπ' ἀρετῇ). Ясно, таким чином, [30] що для таких доброчесність краще [ніж почесні]. Можливо, її навіть краще можна собі уявити певною метою державного способу життя. Але, виявляється, з цією метою не цілком співпадає й вона. І дійсно, володіти доброчесністю можна, як здається, і під час сну чи все життя проводячи в бездіяльності, а 1096a також бідуючи і зазнаючи найбільших нещасть. Але того, хто так живе, навряд чи хтось назве щасливим, хіба тільки відстоюючи положення [свого вчення]. Але годі про це. Адже про це

¹⁹ Учення про три способи життя сходять до натурфілософів і Піфагора (див. про це особливо: *Iamb. V. Ryth.* 58–59). Див. також деталізований коментар: *НББ*. – С. 695 прим. 22.

²⁰ Сарданапал — легендарний ассирійський цар, який в уявленнях еллінів (а потім і римлян) уособлював зніжений спосіб життя. Епітафія на його могилі широко цитувалася в античній літературі і обговорювалася у філософських дискусіях. Серед іншого, вона неодноразово і в різних варіантах згадується в “Бенкетуючих софістах” Афінея: ἐσθίε, πίνε, παῖζε· ὥς τεῖλα τούτου οὐκ ἄξια τοῦ ἀποκροτήματος (*Athen. Soph. Deipn.* 12.39.36–12.39), буквально: “їж, пий, утішайся, оскільки все інше не варте лускоту пальців”.

²¹ ἡ τιμὴ означає “честь, почесні, пошану” і виступає в Арістотеля нагородою за доброчесність, ἡ ἀρετὴ (так у: *СЕ*. – Т. 7. – С. 280 прим. 11); тут краще розуміти саме “пошану”, а не “честь”.

δι' αὐτὰ γὰρ ἀγαπᾶται. φαίνεται δ' οὐδ' ἐκεῖνα· καίτοι πολλοὶ λόγοι [10] πρὸς αὐτὰ καταβέβληνται. ταῦτα μὲν οὖν ἀφείσθω.

4 (VI). Τὸ δὲ καθόλου βέλτιον ἴσως ἐπισκέψασθαι καὶ διαπορῆσαι πῶς λέγεται, καίπερ προσάντους τῆς τοιαύτης ζητήσεως γινομένης διὰ τὸ φίλους ἄνδρας εἰσαγαγεῖν τὰ εἶδη. δόξειε δ' ἂν ἴσως βέλτιον εἶναι καὶ δεῖν ἐπὶ σωτηρίᾳ γε τῆς [15] ἀληθείας καὶ τὰ οἰκεῖα ἀναιρεῖν, ἄλλως τε καὶ φιλοσόφους ὄντας· ἀμφοῖν γὰρ ὄντοιν φίλοιν ὅσιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν. οἱ δὲ κομίσαντες τὴν δόξαν ταύτην οὐκ ἐποιοῦν ιδέας ἐν οἷς τὸ πρότερον καὶ ὕστερον ἔλεγον, διόπερ οὐδὲ τῶν ἀριθμῶν ιδέαν κατεσκευάζον· τὸ δ' ἀγαθὸν λέγεται καὶ ἐν [20] τῷ τί ἐστι καὶ ἐν τῷ ποιῶ καὶ ἐν τῷ πρὸς τι, τὸ δὲ καθ' αὐτὸ καὶ ἡ οὐσία πρότερον τῷ φύσει τοῦ πρὸς τι (παραφυάδι γὰρ τοῦτ' ἔοικε καὶ συμβεβηκότι τοῦ ὄντος)· ὥστ' οὐκ ἂν εἶη κοινὴ τις ἐπὶ τούτοις ιδέα. ἔτι δ' ἐπεὶ τὰγαθὸν ἰσαχῶς λέγεται τῷ ὄντι (καὶ γὰρ ἐν τῷ τί λέγεται, οἷον ὁ θεὸς καὶ [25] ὁ νοῦς, καὶ ἐν τῷ ποιῶ αἱ ἀρεταί, καὶ ἐν τῷ ποσῶ τὸ μέτριον, καὶ ἐν τῷ πρὸς τι τὸ χρήσιμον, καὶ ἐν χρόνῳ καιρὸς, καὶ ἐν τόπῳ δίαίτα καὶ ἕτερα τοιαῦτα),

достатньо вже було сказано в творах для широкого кола (ἐν τοῖς ἐγκυκλίοις)²².

Третій спосіб життя — споглядальний (ὁ θεωρητικός). Ми розглянемо [5] його в належному місці²³.

Користолюбєць (ὁ χρηματιστής) — неначе підневільний, і багатство — це, звичайно, не шукане благо, бо воно корисне задля чогось іншого. Тому-то названі раніше [задоволення й почесі] можна вважати радше цілями, бо вони бажані самі по собі. Але виявляється, і вони не цілі, хоч на користь того, [що вони цілі], сказано багато слів. [10] Отже, облишмо це.

4 (VI). Краще, все-таки, розглянути [благо] як загальне [поняття] (τὸ καθόλου) і перейти до питання, у якому значенні про нього говорять, хоча саме таке дослідження й викликає незручність, тому що ідеї (τὰ εἶδη) ввели близькі [нам] люди (φίλοι ἄνδρες)²⁴. І все ж, мабуть, і краще і належно задля порятунку істини відмовитися навіть [15] від своїх близьких, особливо якщо ми філософи. Адже хоч і те і інше дороге [нам], священний обов'язок (ὅσιον) — істину шанувати більше.

Основоположники (οἱ κομίσαντες) цього вчення (ἡ δόξα) не створили ідей (ἡ ἰδέα), всередині яких визначалося б первинне (τὸ πρότερον) і вторинне (τὸ ὕστερον); саме тому не створили вони ідею чисел²⁵. Що ж до блага, то воно визначається [в категоріях] [20] суті (ἐν τῷ τι), якості (ἐν τῷ ποιῶ) і відношення (ἐν τῷ πρὸς τί), а тим часом існуюче саме по собі (τὸ καθ' αὐτὸ), тобто суть (ἡ οὐσία), по природі первинніше за відношення (останнє є схожим на паросток, на вторинну властивість сущого (τοῦ ὄντος)), а значить, загальна ідея (κοινὴ ἰδέα) для [всього] цього неможлива.

І ось якщо “благо” (τὰγαθὸν) має стільки ж значень, скільки “буття” (τὸ ὄν) (так, у категорії суті благо визначається, наприклад, як бог і [25] розум, в категорії якості, наприклад, — як доброчесність (αἱ ἀρεταί), в категорії кількості (ἐν τῷ ποσῶ) — як міра (τὸ μέτριον), в категорії

²² Під “творами для широкого кола” перекладачі та коментатори зазвичай розуміють “популярні” твори як самого Арістотеля, так і інших авторів — не перипатетиків. Див. особливо: *НВБ*. — С. 695 прим. 21; *Ра*. — 1096а прим. 1.

²³ Див.: 1177a12–1178a1; 1178a22; 1179a32.

²⁴ Мається на увазі перш за все Платон. Детальніше щодо цього див.: *НВБ*. — С. 695 прим. 25.

²⁵ Пор.: *Ра*. — 1096а прим. 5, де наголошується запозичення цього вчення від піфагорійців з Південної Італії; пор. також деталізований коментар: *НВБ*. — С. 695 прим. 26.

δήλον ὥς οὐκ ἂν εἴη κοινόν τι καθόλου καὶ ἕν· οὐ γὰρ ἂν ἐλέγετ' ἐν πάσαις ταῖς κατηγορίαις, ἀλλ' ἐν μιᾷ μόνῃ. ἔτι δ' ἐπεὶ τῶν [30] κατὰ μίαν ιδέαν μία καὶ ἐπιστήμη, καὶ τῶν ἀγαθῶν ἀπάντων ἦν ἂν μία τις ἐπιστήμη· νῦν δ' εἰσὶ πολλά καὶ τῶν ὑπὸ μίαν κατηγορίαν, οἷον καιροῦ, ἐν πολέμῳ μὲν γὰρ στρατηγικὴ ἐν νόσῳ δ' ἰατρικὴ, καὶ τοῦ μετρίου ἐν τροφᾷ μὲν ἰατρικὴ ἐν πόνοις δὲ γυμναστικὴ. ἀπορήσειε δ' ἂν τις τί [35] ποτε καὶ βούλονται λέγειν αὐτοέκαστον, εἴπερ ἕν τε αὐτο-1096b-ανθρώπῳ καὶ ἐν ἀνθρώπῳ εἷς καὶ ὁ αὐτὸς λόγος ἐστὶν ὁ τοῦ ἀνθρώπου. ἦ γὰρ ἄνθρωπος, οὐδὲν διοίσουσιν· εἰ δ' οὕτως, οὐδ' ἦ ἀγαθόν. ἀλλὰ μὴν οὐδέ τῷ αἰδίων εἶναι μᾶλλον ἀγαθὸν ἔσται, εἴπερ μὴδὲ λευκότερον τὸ πολυχρόνιον τοῦ [5] ἐφημέρου. πιθανώτερον δ' εἰκόασιν οἱ Πυθαγόρειοι λέγειν περὶ αὐτοῦ, τιθέντες ἐν τῷ τῶν ἀγαθῶν συστοιχίᾳ τὸ ἕν· οἷς δὴ καὶ Σπεύσιππος ἐπακολουθήσαι δοκεῖ. ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων ἄλλος ἔστω λόγος· τοῖς δὲ λεχθεῖσιν ἀμφισβήτησις τις ὑποφαίνεται διὰ τὸ μὴ περὶ παντὸς ἀγαθοῦ τοὺς λόγους [10] εἰρησθαι, λέγεσθαι δὲ καθ' ἕν εἶδος τὰ καθ' αὐτὰ διωκόμενα καὶ ἀγαπώμενα, τὰ δὲ ποιητικὰ τούτων ἢ φυλακτικὰ πῶς ἢ τῶν ἐναντίων κωλυτικὰ διὰ ταῦτα λέγεσθαι καὶ τρόπον ἄλλον. δήλον οὖν ὅτι διττῶς λέγεται ἂν τὰ γαθὰ, καὶ τὰ μὲν καθ' αὐτὰ, θάτερα δὲ διὰ ταῦτα. χωρίσαντες [15] οὖν ἀπὸ τῶν ω)φελίμων τὰ καθ' αὐτὰ σκεψόμεθα εἰ λέγεται κατὰ μίαν ιδέαν. καθ' αὐτὰ δὲ ποῖα θεῖη τις ἄν; ἢ ὅσα καὶ μονούμενα διώκεται, οἷον τὸ φρονεῖν καὶ ὀρεῖν καὶ ἡδοναί τινες καὶ τιμαί; ταῦτα γὰρ εἰ καὶ δι' ἄλλο τι

відношення — як корисне (τὸ χρήσιμον), в категорії часу (ἐν χρόνῳ) — як своєчасність (καίρως), в категорії місця (ἐν τόπῳ) — як зручне розташування²⁶ тощо), то ясно, що “благо” не може бути чимось всезагальним (κοινόν τι καθόλου) і єдиним (ἕν). Адже тоді воно визначалося б не у всіх категоріях, а тільки в одній.

Далі, оскільки [30] для [всього], що об'єднується однією ідеєю, існує й одна наука, то й для всіх благ існувала б тоді якась одна наука. Насправді ж наук багато, навіть [для благ, що підпадають] під одну категорію (ἢ κατηγορία). Так, наприклад, благо з точки зору своєчасності, якщо мова йде про війну, визначається наукою військовою, а якщо мова йде про хворобу — лікарською; або благо з точки зору міри в харчуванні [визначається] лікарською наукою, а в тілесних навантаженнях — гімнастикою.

Може виникнути питання: що ж усе-таки [35] хочуть сказати, [додаючи] “само-по-собі” (αὐτοέκαστον) до окремого [поняття], коли насправді 1096b “людина сама по собі” (αὐτοάνθρωπος) і “людина” — одне й те ж поняття, а саме — [поняття] “людина”. Дійсно, у тій мірі, в якій мова йде про людину, [“людина” і “сама по собі людина”] не розрізняються між собою, а якщо так, то [“благо само по собі” і “окреме благо”] також не розрізняються саме як блага. До того ж [благо само по собі] не буде благом у більшій мірі, [ніж окреме благо], навіть через те, що воно вічне, коли вже довговічний предмет (τὸ πολυχρόνιον) не біліший [5] недовговічного (τὸ ἐφημέρον).

Здається, переконливіше розмірковують піфагорійці, поміщаючи єдине (τὸ ἕν) в один ряд із благами; їм, очевидно, слідував і Спевсіпп²⁷. Але це має стати предметом окремого розмірковування²⁸.

Деякий сумнів щодо сказаного виникає тому, що думки [платоніків] мали на увазі не всяке [10] благо: як відповідні одній ідеї визначаються блага, привабливі і бажані самі по собі; те ж, що їх створює, або якоесь охороняє, або перешкоджає тому, що їм вороже, визначається як благо через цю [віднесеність], тобто в іншому значенні. Тому ясно, що про “благо” тут говориться в двох смислах: одні блага — це блага властиві (τὰ γαθὰ), а інші — як засоби для перших. А тому, відділивши [15] блага

²⁶ Властиво — ἡ δίαίτα, що означає і середовище чи місце проживання, і сприятливий клімат тощо.

²⁷ Спевсіпп був племінником і учнем Платона, а після смерті останнього впродовж 347–339 рр. до Р.Х. очолював Академію. Учення про числа Спевсіпп трактував саме в дусі піфагорійців.

²⁸ Арістотель детально про це говорить у “Метафізиці”. Див.: НВЕ. – С. 696 прим. 29; пор.: Ра. – 1096b прим. 2; СЕ. – Т. 7. – С. 281 прим. 17.

διώκομεν, ὅμως τῶν καθ' αὐτὰ ἀγαθῶν θείη τις ἄν. ἢ οὐδ' [20] ἄλλο οὐδέν πλὴν τῆς ιδέας; ὥστε μάταιον ἔσται τὸ εἶδος. εἰ δέ καὶ ταῦτ' ἐστὶ τῶν καθ' αὐτά, τὸν τὰγαθοῦ λόγον ἐν ἅπασιν αὐτοῖς τὸν αὐτὸν ἐμφαίνεσθαι δεήσει, καθάπερ ἐν χιόνι καὶ ψιμυθίῳ τὸν τῆς λευκότητος. τιμῆς δέ καὶ φρονήσεως καὶ ἡδονῆς ἕτεροι καὶ διαφέροντες οἱ λόγοι ταῦτη [25] ἢ ἀγαθά. οὐκ ἔστιν ἄρα τὸ ἀγαθὸν κοινόν τι κατὰ μίαν ιδέαν. ἀλλὰ πῶς δὴ λέγεται; οὐ γὰρ ἔοικε τοῖς γε ἀπὸ τύχης ὁμωνύμοις. ἀλλ' ἄρα γε τῷ ἀφ' ἑνὸς εἶναι ἢ πρὸς ἕν ἅπαντα συντελεῖν, ἢ μᾶλλον κατ' ἀναλογίαν; ὥς γὰρ ἐν σώματι ὄψις, ἐν ψυχῇ νοῦς, καὶ ἄλλο δὴ ἐν ἄλλῳ. [30] ἀλλ' ἴσως ταῦτα μὲν ἀφετέον τὸ νῦν· ἐξακριβοῦν γὰρ ὑπὲρ αὐτῶν ἄλλης ἂν εἴη φιλοσοφίας οἰκειότερον. ὁμοίως δέ καὶ περὶ τῆς ιδέας· εἰ γὰρ καὶ ἔστιν ἕν τι τὸ κοινῶς κατηγορούμενον ἀγαθὸν ἢ χωριστὸν αὐτό τι καθ' αὐτό, δηλὸν ὥς οὐκ ἂν εἴη πρακτὸν οὐδέ κτητὸν ἀνθρώπων· νῦν δέ τοιοῦτόν τι [35] ζητεῖται. τάχα δέ τῳ δόξειεν ἂν βέλτιον εἶναι γνωρίζειν 1097a αὐτὸ πρὸς τὰ κτητὰ καὶ πρακτὰ τῶν ἀγαθῶν· οἷον γὰρ παράδειγμα τοῦτ' ἔχοντες μᾶλλον εἰσόμεθα καὶ τὰ ἡμῖν ἀγαθά, κἂν εἰδῶμεν, ἐπιτευξόμεθα αὐτῶν. πιθανότητα μὲν οὖν τινα ἔχει ὁ λόγος, ἔοικε δέ ταῖς ἐπιστήμαις διαφωνεῖν· [5] πᾶσαι γὰρ ἀγαθοῦ τινὸς ἐφιέμεναι καὶ τὸ ἐνδεές ἐπιζητοῦσαι παραλείπουσι τὴν γνῶσιν αὐτοῦ. καίτοι βοήθημα τηλικούτον τοὺς τεχνίτας ἅπαντας ἀγνοεῖν καὶ μὴδ' ἐπιζητεῖν οὐκ εὐλογον. ἄπορον δέ καὶ τί ω)φεληθήσεται ὑφάντης ἢ τέκτων πρὸς τὴν αὐτοῦ τέχνην εἰδὼς τὸ αὐτὸ τοῦτο ἀγαθόν, [10] ἢ πῶς ἰατρικώτερος ἢ στρατηγικώτερος ἔσται ὁ τὴν ιδέαν αὐτὴν θεθεαμένος. φαίνεται μὲν γὰρ οὐδέ τὴν ὑγίειαν οὕτως

самі по собі від допоміжних, подивимось, чи можна визначати перші як такі, що об'єднані однією ідеєю. Які ж блага можна вважати благами самими по собі? Чи ті, яких домагаються, хоч би до них нічого більше не додавалося, скажімо, розсудливість (τὸ φρονεῖν), зір, якісь задоволення і почесті? Дійсно, навіть якщо ми домагаємося їх через щось інше, все одно їх можна відносити до благ самих по собі. Чи, може, ніщо інше, крім ідеї [блага самого по собі], не [20] є [благом самим по собі]? Але ж тоді ідея (τὸ εἶδος) ця буде безглуздою. Якщо ж і ті [названі вище блага] належать до [благ самих по собі], то в усьому цьому поняття (ὁ λόγος) блага взагалі повинно буде виявлятися як тотожне, подібно до того як поняття білизни тотожно для снігу і білил. Тим часом поняття (οἱ λόγοι) шани, розсудливості і задоволення саме як блага є різними і не співпадають [25] одне з одним. Отже, “блага” як щось загальне, об'єднане однією ідеєю, не існує.

У якому ж тоді значенні кажуть “блага”? Принаймні, не схоже, щоб [різні речі] випадково називалися однаково. Чи не в тому річ, що всі блага походять з одного [джерела] або служать чомусь одному? Чи ж, радше, [вони благами називаються] по аналогії? Подібно до того як зір у тілі, розум у душі, і ще що-небудь у чомусь іншому.

Однак, зараз ці [питання] все-таки слід [30] полишити, адже уточнювати їх властивіше іншій [частині] філософії. Це ж стосується і всього, що пов'язане з “ідеєю”: дійсно, навіть якщо й є якесь одне благо, яке спільно виявляє себе [в різних речах], або ж деяке окреме саме по собі благо, то ясно, що людина не могла б ані здійснити його у вчинку (πρακτὸν), ані здобути (κτητὸν); а ми зараз [35] шукаємо саме таке.

Може здатися, що краще було б знати це 1097a [благо саме по собі], якщо мати на увазі ті блага, які можна здобувати і здійснювати: адже беручи його за зразок, ми краще будемо знати, ш? блага для нас, а знаючи це, зуміємо їх добитися. Хоч цей аргумент (ὁ λόγος) і виглядає переконливим, він, мабуть, суперечить [досвіду] наук. [5] Всі вони прагнуть до певного блага і намагаються знайти бракує (τὸ ἐνδεές), однак не торкаються пізнання [блага] самого [по собі]. А втім, незрозуміло, як це жоден майстер не знає такої суттєвої підмоги і не намагається її знайти. Однак і неможливо собі уявити, яка користь буде ткачеві чи теслі для їхнього мистецтва, якщо вони знають саме це благо [само по собі], чи яким чином, збагнувши цю ідею, [10] лікар стане кращим лікарем, а воєначальник — кращим воєначальником. Адже очевидно, що лікар розглядає здоров'я не так, [тобто не взагалі], а з точки зору здоров'я людини і, швидше навіть, здоров'я “ось цієї”

ἐπισκοπεῖν ὁ ἱατρός, ἀλλὰ τὴν ἀνθρώπου, μᾶλλον δ' ἴσως τὴν τοῦδε· καθ' ἕκαστον γὰρ ἱατρεύει. καὶ περὶ μὲν τούτων ἐπὶ τοσοῦτον εἰρήσθω.

5 (VII). Πάλιν δ' ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τὸ ζητούμενον ἀγαθόν, τί ποτ' ἂν εἴη. φαίνεται μὲν γὰρ ἄλλο ἐν ἄλλῃ πράξει καὶ τέχνῃ· ἄλλο γὰρ ἐν ἱατρικῇ καὶ στρατηγικῇ καὶ ταῖς λοιπαῖς ὁμοίως. τί οὖν ἐκάστης τὰγαθόν; ἢ οὐ χάριν τὰ λοιπὰ πράττεται; τοῦτο δ' ἐν ἱατρικῇ μὲν ὑγίεια, ἐν στρατηγικῇ [20] δὲ νίκη, ἐν οἰκοδομικῇ δ' οἰκία, ἐν ἄλλῳ δ' ἄλλο, ἐν ἀπάσῃ δὲ πράξει καὶ προαιρέσει τὸ τέλος· τούτου γὰρ ἕνεκα τὰ λοιπὰ πράττουσι πάντες. ὥστ' εἴ τι τῶν πρακτῶν ἀπάντων ἐστὶ τέλος, τοῦτ' ἂν εἴη τὸ πρακτὸν ἀγαθόν, εἰ δὲ πλείω, ταῦτα. μεταβαίνων δὲ ὁ λόγος εἰς ταὐτὸν ἀφίκεται· τοῦτο [25] δ' ἔτι μᾶλλον διασαφῆσαι πειρατέον. ἐπεὶ δὲ πλείω φαίνεται τὰ τέλη, τούτων δ' αἰρούμεθα τινα δι' ἕτερον, οἷον πλοῦτον αὐλοῦς καὶ ὅλως τὰ ὄργανα, δῆλον ὡς οὐκ ἔστι πάντα τέλεια· τὸ δ' ἄριστον τέλειόν τι φαίνεται. ὥστ' εἰ μὲν ἐστὶν ἐν τι μόνον τέλειον, τοῦτ' ἂν εἴη τὸ ζητούμενον, [30] εἰ δὲ πλείω, τὸ τελειότατον τούτων. τελειότερον δὲ λέγομεν τὸ καθ' αὐτὸ διωκτὸν τοῦ δι' ἕτερον καὶ τὸ μηδέποτε δι' ἄλλο αἰρετὸν τῶν <καί> καθ' αὐτὰ καὶ δι' αὐτὸ αἰρετῶν, καὶ ἀπλῶς δὴ τέλειον τὸ καθ' αὐτὸ αἰρετὸν ἀεὶ καὶ μηδέποτε δι' ἄλλο. τοιοῦτον δ' ἡ εὐδαιμονία μάλιστ' εἶναι δοκεῖ. 1097b ταύτην γὰρ αἰρούμεθα ἀεὶ δι' αὐτὴν καὶ οὐδέποτε δι' ἄλλο, τιμὴν δὲ καὶ ἡδονὴν καὶ νοῦν καὶ πᾶσαν ἀρετὴν αἰρούμεθα μὲν καὶ δι' αὐτά (μηθενὸς γὰρ ἀποβαίνοντος ἐλοίμεθ' ἂν ἕκαστον αὐτῶν), αἰρούμεθα δὲ καὶ τῆς εὐδαιμονίας χάριν, [5] διὰ τούτων

[людини], бо він лікує кожного нарізно. Будемо вважати, що про це сказано досить.

5 (VII). Повернімося тепер знову до шуканого блага (τὸ ζητούμενον ἀγαθόν): чим воно могло б бути? Здається, що воно різне для різних дій і мистецтв: одне благо для лікарського мистецтва, інше — для військового і подібним же чином — для всіх інших [мистецтв]. Що ж тоді взагалі благо для кожного з них? Може, те, задля чого все робиться? Для лікарського мистецтва [20] — це здоров'я, для військового — перемога, для будівельного — будинок, у різному — різне, а для всякого вчинку і свідомого вибору — це ціль (τὸ τέλος), тому що саме задля неї всі роблять (πράττουσι) усе інше. Тому, коли щось із того, що робиться (τὰ τῶν πρακτῶν), є ціллю, то воно й буде благом, здійснюваним у вчинку (τὸ πρακτὸν ἀγαθόν), а якщо таких цілей декілька, то відповідно й благ декілька.

Отже, навіть обравши інший шлях (μεταβαίνων), розмірковування (ὁ λόγος) приходить до того ж самого; слід [25], однак, постаратися прояснити це ще більше.

Оскільки цілей декілька, а ми вибираємо з них якусь певну (наприклад, багатство, флейти і взагалі знаряддя) як засіб для іншого, то ясно, що не всі цілі довершені (τέλειος²⁹). Найвище ж [благо] уявляється чимось довершеним. Отже, якщо існує тільки якась одна довершена ціль, то вона й буде шуканим благом [30], якщо ж цілей декілька, то [шукане благо] — найдовершеніша з них. Ціль, яку переслідують саму по собі, ми вважаємо більш довершеною, ніж [ту, до якої прагнуть] задля іншого, причому ціль, яку ніколи не обирають як засіб для іншого, вважаємо більш довершеною, ніж цілі, які обирають <як> самі по собі, так і як засоби для іншого, а безумовно довершеною (ὁπλῶς τέλειον) називаємо мету, що обирається завжди сама по собі і ніколи як засіб для іншого. Вважається, що перш за все такою метою є щастя (ἡ εὐδαιμονία): 1097b його ж бо ми завжди обираємо задля нього самого і ніколи задля чогось іншого, тоді як шану (ἡ τιμὴ), задоволення (ἡ ἡδονή), розум (ὁ νοῦς) і всяку доброчесність (ἡ ἀρετή) ми обираємо як задля них самих (бо кожне з цих [благ], нехай з нього навіть і нічого не випливає, ми б усе-таки вибрали), так і задля щастя, оскільки [5] вони уявляються нам засобами досягнення щастя (εὐδαι-

²⁹ Τέλειος (від τὸ τέλος — мета, ціль, кінець) означає довершений, повний, кінцевий, такий, що відповідає меті, тощо.

ὑπολαμβάνοντες εὐδαιμονήσιν. τὴν δ' εὐδαιμονίαν οὐδεὶς αἰρεῖται τούτων χάριν, οὐδ' ὅλως δι' ἄλλο. φαίνεται δέ καί ἐκ τῆς αὐταρκείας τὸ αὐτὸ συμβαίνειν· τὸ γὰρ τέλειον ἀγαθὸν αὐταρκές εἶναι δοκεῖ. τὸ δ' αὐταρκές λέγομεν οὐκ αὐτῷ μόνῳ, τῷ ζῶντι βίον μονώτην, ἀλλὰ καὶ γο-[10]-νεῦσι καὶ τέκνοις καὶ γυναικί καὶ ὅλως τοῖς φίλοις καὶ πολίταις, ἐπειδὴ φύσει πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος. τούτων δέ ληπτέος ὅρος τις· ἐπεκτείνοντι γὰρ ἐπὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἀπογόνους καὶ τῶν φίλων τοὺς φίλους εἰς ἄπειρον πρόεισιν. ἀλλὰ τοῦτο μὲν εἰσαυθις ἐπισκεπτέον· ἔτι δέ πάντων αἰρετωτάτην μὴ συναριθμουμένην — συναριθμουμένην δέ δηλον ὥς αἰρετωτέραν μετὰ τοῦ ἐλαχίστου τῶν ἀγαθῶν· ὑπεροχὴ γὰρ ἀγαθῶν γίνεται τὸ προστιθέμενον, ἀγαθῶν δέ τὸ μεῖζον αἰρετώτερον [20] αἰί. τέλειον δὴ τι φαίνεται καὶ αὐταρκές ἢ εὐδαιμονία, τῶν πρακτῶν οὕσα τέλος.

6. Ἄλλ' ἴσως τὴν μὲν εὐδαιμονίαν τὸ ἄριστον λέγειν ὁμολογούμενόν τι φαίνεται, ποθεῖται δ' ἐναργέστερον τί ἐστὶν ἔτι λεχθῆναι. τάχα δὴ γένοιτ' ἂν τοῦτ', εἰ ληφθεῖν τὸ ἔργον [25] τοῦ ἀνθρώπου. ὥσπερ γὰρ αὐλητᾶ καὶ ἀγαλματοποιῷ καὶ παντί τεχνίτῃ, καὶ ὅλως ὧν ἔστιν ἔργον τι καὶ πρᾶξις, ἐν τῷ ἔργῳ δοκεῖ τὰγαθὸν εἶναι καὶ τὸ εὖ, οὕτω δόξειεν ἂν καὶ ἀνθρώπῳ, εἴπερ ἔστι τι ἔργον αὐτοῦ. πότερον οὖν τέκτονος μὲν καὶ σκυτέως ἔστιν ἔργα τινὰ καὶ πράξεις, ἀνθρώπου δ' [30] οὐδέν ἐστιν, ἀλλ' ἀργὸν πέφυκεν; ἢ καθάπερ ὀφθαλμοῦ καὶ χειρὸς καὶ ποδὸς καὶ ὅλως ἐκάστου τῶν μορίων φαίνεται τι ἔργον, οὕτω καὶ ἀνθρώπου παρὰ πάντα ταῦτα θεῖναι τις

μονήσῃ. Щастя ж ніхто не обирає ані задля цих [благ], ані задля чогось іншого.

Здається, те ж саме станеться, якщо вийти з самодостатності (ἐκ τῆς αὐταρκείας), тому що довершене благо вважається самодостатнім (αὐταρκές). Поняття самодостатності ми застосовуємо не до однієї людини, яка веде самотнє життя, але до людини разом з батьками, дітьми, [10] дружиною і взагалі всіма близькими і співгромадянами, оскільки людина — за природою [істота] суспільна³⁰. Але тут слід встановити певні межі: дійсно, якщо розширювати [поняття суспільства] до предків, нащадків і до друзів наших друзів, то доведеться зайти в нескінченність (εἰς ἄπειρον). Але це слід розглянути в належному місці³¹. [Тут] ми вважаємо самодостатнім те, що одне [15] тільки робить життя гідним вибору (αἰρετὸν) і таким, в якому не бракує нічого, а таке ми і вважаємо щастям. Крім того, [ми вважаємо, що щастя] гідне вибору найбільше з усіх [благ], але в той же час не стоїть в одному ряду з іншими — інакше ж бо щастя було б більш гідним вибору з [доданням навіть] найменшого з благ, тому що доданням породжується перевага в благах, а більше з благ [20] завжди більш гідне вибору (αἰρετώτερον). Отже, щастя як мета дій — це, очевидно, щось довершене і самодостатнє.

6. Втім, називати щастя найвищим благом (τὸ ὄριστον) здається чимось загальноновизнаним, але неодмінно слід [при цьому] ясніше (ἐναργέστερον) визначити ще й його суть (τί ἐστίν). Можливо, так станеться, якщо взяти до уваги призначення (τὸ ἔργον) [25] людини, бо, подібно до того як у флейтиста, скульптора і всякого майстра, та й взагалі [у тих], у кого є якесь призначення і заняття (ἢ πρᾶξις), властиве благо (τὰγαθόν) і досконалість (τὸ εὖ) укладені, здається, у їхній справі (ἐν τῷ ἔργῳ), так само, мабуть, і в людини [взагалі], якщо тільки для неї існує якесь [визначене] призначення. Але хіба ж то можливо, щоб у теслі і взуттьовика було певне призначення і заняття, а в людини [30] не було б жодного, і щоб вона за природою була неробою? Чи подібно до того, як для ока, руки, ноги і взагалі кожної з частин [тіла] виявляється певне призначення, так і в людини [взагалі] можна передбачити крім всього цього певне призначення? Тоді що б це могло бути?

³⁰ Я тут приймаю традиційний переклад як “суспільна”, оскільки термін πολιτικός походить від слова поліс, яке в першу чергу означає не державу, а саме колектив, общину, громаду — громадянський колектив.

³¹ Див. 1100a10–b19, 1169b16–22, а можливо й 1170b20–1171a20.

ἂν ἔργον τι; τί οὖν δὴ τοῦτ' ἂν εἴη ποτέ; τὸ μὲν γὰρ ζῆν κοινὸν εἶναι φαίνεται καὶ τοῖς φυτοῖς, ζητεῖται δέ τὸ ἴδιον. ἀφορισ-1098a-τέον ἄρα τὴν τε θρεπτικὴν καὶ τὴν αὐξητικὴν ζωὴν. ἐπομένη δέ αἰσθητικὴ τις ἂν εἴη, φαίνεται δέ καὶ αὕτη κοινὴ καὶ ἵπῳ καὶ βοῖ καὶ παντί ζῳῳ. λείπεται δὲ πρακτικὴ τις τοῦ λόγον ἔχοντος· τούτου δέ τὸ μὲν ὡς ἐπιπειθές λόγῳ, τὸ δ' ὡς [5] ἔχον καὶ διανοούμενον. διττῶς δέ καὶ ταύτης λεγομένης τὴν κατ' ἐνέργειαν θετέον· κυριώτερον γὰρ αὕτη δοκεῖ λέγεσθαι. εἰ δ' ἐστὶν ἔργον ἀνθρώπου ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον ἢ μὴ ἄνευ λόγου, τὸ δ' αὐτὸ φαμεν ἔργον εἶναι τῷ γένει τοῦδε καὶ τοῦδε σπουδαίου, ὥσπερ κιθαριστοῦ καὶ σπουδαίου [10] κιθαριστοῦ, καὶ ἀπλῶς δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων, προστιθεμένης τῆς κατὰ τὴν ἀρετὴν ὑπεροχῆς πρὸς τὸ ἔργον· κιθαριστοῦ μὲν γὰρ κιθαρίζειν, σπουδαίου δέ τὸ εὖ· εἰ δ' οὕτως, [ἀνθρώπου δέ τίθεμεν ἔργον ζωὴν τινα, ταύτην δέ ψυχῆς ἐνέργειαν καὶ πράξεις μετὰ λόγου, σπουδαίου δ' ἀνδρὸς εὖ ταῦτα καὶ [15] καλῶς, ἕκαστον δ' εὖ κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν ἀποτελεῖται· εἰ δ' οὕτω,] τὸ ἀνθρώπινον ἀγαθὸν ψυχῆς ἐνέργεια γίνεται κατ' ἀρετὴν, εἰ δέ πλείους αἱ ἀρεταί, κατὰ τὴν ἀρίστην καὶ τελειοτάτην. ἔτι δ' ἐν βίῳ τελείῳ. μία γὰρ χελιδὼν ἕαρ οὐ ποιεῖ, οὐδέ μία ἡμέρα· οὕτω δέ οὐδέ μακάριον καὶ εὐδαίμονα [20] μία ἡμέρα οὐδ' ὀλίγος χρόνος. 7. Περιγεγράφθω μὲν οὖν τὰγαθὸν ταύτη· δεῖ γὰρ ἴσως ὑποτυπῶσαι πρῶτον, εἰθ' ὕστερον ἀναγράψαι. δόξειε δ' ἂν παντὸς εἶναι προαγαγεῖν καὶ διαρθρῶσαι θρῶσαι τὰ καλῶς ἔχοντα τῷ περιγραφῇ, καὶ ὁ χρόνος τῶν τοιούτων

Дійсно, життя здається [чимось] загальним [як для людини, так] і для рослин, а шукане [нами] властиве тільки людині [τὸ ἴδιον]. 1098a Таким чином, треба виключити з розгляду життя з точки зору живлення і зростання (ἢ θρεπτικὴ καὶ ἢ αὐξητικὴ ζωὴ). Наступним буде життя з точки зору почуття (αἰσθητικὴ), але й воно з усією очевидністю те загальне, що є і в коня, і в бика, і у всякої живої істоти.

Залишається, таким чином, якість дійове (πρακτικὴ) життя наділеної здатністю судження істоти (τοῦ λόγον ἔχοντος). При цьому одна його [частина] — покiрна розсуду, а друга [5] — наділена ним і мислить. Хоч і таке життя визначається дwoяко, слід вважати його саме діяльністю (ἢ ἐνέργεια), тому що це значення, очевидно, головніше.

Якщо ж призначення людини — діяльність душі, узгоджена з розсудом чи не без участі розсуду, (причому ми стверджуємо, що призначення людини по роду (τῷ γένει) тотожне призначенню [людини] добродесної (σπουδαῖος³²), як тотожне призначення кiфариста і добродесного [10] кiфариста, і це вірно для всіх [взагалі випадків], а перевага по добродесності (κατὰ τὴν ἀρετὴν) — це [лише] додаток до призначення (πρὸς τὸ ἔργον) (так, призначення кiфариста — грати на кiфарі, а призначення добродесного кiфариста — грати добре), якщо це так, (εἰ δ' οὕτως), <то ми вважаємо, що призначення людини — деяке життя, а життя це — діяльність душі і вчинки за участю розсуду (μετὰ λόγου), [призначення ж] добродесного мужа — здійснювати це добре (εὖ) і [15] правильно (καλῶς), адже кожна [справа] робиться добре, якщо її виконують згідно з властивою їй добродесністю (κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν); якщо все це так³³>, то людське благо являє собою діяльність душі (ψυχῆς ἐνέργεια) згідно добродесності, а якщо добродесностей декілька — то згідно найкращої і найбільш довершеної. При цьому — впродовж всього життя. Адже одна ластівка не робить весни і один [теплий] день також; подібним же чином ні за один день, ні за короткий час не стають блаженними і щасливими [20].

7. Отже, нехай це й буде попереднім описом [найвищого людського] блага, адже спершу треба, напевно, дати загальний нарис, а вже потім — опис детальний.

³² Σπουδαῖος — полісемантичний термін, похідний від дієслова σπουδάζω, важкий для буквального перекладу. Взагалі має відтінки ретельності, старанності, наполегливості, прагнення чи пошуки, розшукування чогось тощо — синонімічне латинському studeo; пор. звичний для нас зараз термін студент, що з'явилося в руслі латинської традиції, і спудей — принципово зорієнтоване на традицію грецьку.

³³ Щодо тексту, взятого в кутові дужки, немає спільної думки: одні коментатори вважають його інтерпольованим, інші — властиво Аристотелевим.

εὐρετής ἢ συνεργὸς ἀγαθὸς εἶναι· ὅθεν καὶ τῶν τεχ-[25]-
νῶν γεγόνασιν αἱ ἐπιδόσεις· παντὸς γὰρ προσθεῖναι τὸ
ἐλλείπον. μεμνήσθαι δὲ καὶ τῶν προειρημένων χρή, καὶ
τὴν ἀκρίβειαν μὴ ὁμοίως ἐν ἅπασιν ἐπιζητεῖν, ἀλλ' ἐν
ἐκάστοις κατὰ τὴν ὑποκειμένην ὕλην καὶ ἐπὶ τοσοῦτον
ἐφ' ὅσον οἰκεῖον τῷ μεθόδῳ. καὶ γὰρ τέκτων καὶ γεωμέτρης
διαφε-[30]-ρόντως ἐπιζητοῦσι τὴν ὀρθήν· ὁ μὲν γὰρ ἐφ'
ὅσον χρησίμη πρὸς τὸ ἔργον, ὁ δὲ τί ἐστὶν ἡ ποῖόν τι·
θεατὴς γὰρ τάληθοῦς. τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ἐν τοῖς
ἄλλοις ποιητέον, ὅπως μὴ τὰ πάρεργα τῶν ἔργων πλείω
γίνεται. οὐκ ἀπαιτητέον 1098b δ' οὐδέ τὴν αἰτίαν ἐν
ἅπασιν ὁμοίως, ἀλλ' ἱκανὸν ἐν τισὶ τὸ ὅτι δειχθῆναι
καλῶς, οἷον καὶ περὶ τὰς ἀρχάς· τὸ δ' ὅτι πρῶτον καὶ
ἀρχή. τῶν ἀρχῶν δ' αἱ μὲν ἐπαγωγᾷ θεωροῦνται, αἱ δ'
αἰσθήσει, αἱ δ' ἐθισμῷ τινί, καὶ ἄλλαι δ' ἄλλως. μετιέ-
[5]-ναι δὲ πειρατέον ἐκάστας ἢ πεφύκασιν, καὶ
σπουδαστέον ὅπως διορισθῶσι καλῶς· μεγάλην γὰρ
ἔχουσι ῥοπήν πρὸς τὰ ἐπόμενα. δοκεῖ γὰρ πλείον ἢ ἥμισυ
τοῦ παντὸς εἶναι ἡ ἀρχή, καὶ πολλὰ συμφανῇ γίνεσθαι
δι' αὐτῆς τῶν ζητουμένων.

8 (VIII). Σκεπτέον δὲ περὶ αὐτῆς οὐ μόνον ἐκ τοῦ
συμπεράσμα-[10]-τος καὶ ἐχῶν ὁ λόγος, ἀλλὰ καὶ ἐκ
τῶν λεγομένων περὶ αὐτῆς· τῷ μὲν γὰρ ἀληθεῖ πάντα
συνάδει τὰ ὑπάρχοντα, τῷ δὲ ψευδεῖ ταχὺ διαφωνεῖ
τάληθές. νενεμημένων δὴ τῶν ἀγαθῶν τριχῇ, καὶ τῶν
μὲν ἐκτὸς λεγομένων τῶν δὲ περὶ ψυχὴν καὶ σῶμα, τὰ

Здавалося б, усякий може розвинути і розробити те, для чого є гарний
попередній опис, та й час у таких справах винахідник і добрий помічник;
звідси й успіхи [25] в мистецтвах: всякий може додати те, чого бракує.

Слід, однак, пам'ятаючи сказане раніше, не шукати точності у всьому
однаково, але в кожному випадку узгоджуватися з предметом, який
підлягає [розгляду, і домагатися точності] у тій мірі, у якій це властиво
даному способу дослідження (τῇ μεθόδῳ). І дійсно, по-різному
займаються прямим кутом (τὴν ὀρθήν³⁴) тесля і [30] геометр, адже
першому він потрібен з такою [точністю], яка корисна для справи, а
другому [треба знати] його суть чи якості (τί ἐστὶν ἢ ποῖόν τι), бо він
споглядає істини (θεατὴς τάληθοῦς). Подібним же чином слід робити
і в інших [випадках], щоб другорядне не стало більшим від самої справи.

Не слід також для всього однаково дошукуватися 1098b причини (ἡ
αἰτία), але досить у певних випадках правильно вказати, що дано (τὸ
ὅτι), як і в зв'язку з початками, бо що дано (τὸ ὅτι) — те перше (τὸ
πρῶτον) і начало (ἡ ἀρχή). З начал одні досягаються через наведення
(ἐπαγωγῇ), інші — почуттям, ще інші — завдяки деякому привчання
(ἐθισμῷ τινί), а інші ще якимось інакше. Слід намагатися “переслідувати”
(μετιέναι³⁵) [5] кожне [начало] тим шляхом, який відповідає його
природі, і потурбуватися про правильне виділення [начал]: адже вони
[начала] мають величезний вплив на все подальше. Дійсно, начало —
це, очевидно, більше половини всієї [справи]³⁶ і завдяки [началу]
з'ясується багато що з шуканого.

8 (VIII). Досліджувати це [начало, тобто щастя] слід виходячи не
тільки з умовиводу (ἐκ τοῦ συμπεράσματος) [10] і передумов [нашого]
визначення, але й з того, що про [це] кажуть. Адже все, що є,
узгоджується з істиною, а між брехнею й істиною швидко виявляється
розбіжність.

Отже, блага розділяють на три види: так звані зовнішні (τὰ ἑκτὸς),
ті, що стосуються душі (τὰ περὶ ψυχὴν) і ті, що стосуються тіла (τὰ
περὶ σῶμα), причому ті, що стосуються душі ми називаємо благами у

³⁴ Чи “прямою лінією”.

³⁵ “Переслідувати” — платонівська “мисливська” метафора. Див.: *ПВБ*. — С. 698
прим. 46.

³⁶ Зазвичай прислів'я стверджує, “начало — половина діла”. Тут Арістотель фактично
перепарафразує його, у тому смислі, що “начало” є відправною точкою дедуктивного
розмірковування, сходячи в цьому до Гесіода, у якого теж стверджується, що “половина
більша ніж усе” (πλεον ἥμισυ παντός. *Hes. Ergg.* 40). Пор.: *НВБ*. — С. 698 прим. 47;
пор. також: *Ка*. — 1098а прим. 3, де, щоправда, невірно, вказано посилання на Гесіода.

περί ψυχὴν κυριώτατα λέγομεν καὶ [15] μάλιστα ἀγαθὰ, τὰς δὲ πράξεις καὶ τὰς ἐνεργείας τὰς ψυχικὰς περί ψυχὴν τίθεμεν. ὥστε καλῶς ἂν λέγοιτο κατὰ γε ταύτην τὴν δόξαν παλαιὰν οὖσαν καὶ ὁμολογουμένην ὑπὸ τῶν φιλοσοφούντων. ὀρθῶς δὲ καὶ ὅτι πράξεις τινές λέγονται καὶ ἐνεργεῖαι τὸ τέλος· οὕτω γὰρ τῶν περί ψυχὴν ἀγαθῶν γίνεται καὶ οὐ τῶν ἐκτὸς. συνάδει δὲ τῷ λόγῳ καὶ τὸ εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν τὸν εὐδαιμόνα· σχεδὸν γὰρ εὐζωΐα τις εἴρηται καὶ εὐπραξία. 9. Φαίνεται δὲ καὶ τὰ ἐπιζητούμενα τὰ περί τὴν εὐδαιμονίαν ἅπανθ' ὑπάρχειν τῷ λεχθέντι. τοῖς μὲν γὰρ ἀρετῇ τοῖς δὲ φρόνησις ἄλλοις δὲ σοφία τις εἶναι δο- [25]-κεῖ, τοῖς δὲ ταῦτα ἢ τούτων τι μεθ' ἡδονῆς ἢ οὐκ ἄνευ ἡδονῆς· ἕτεροι δὲ καὶ τὴν ἐκτὸς εὐετηρίαν συμπαραλαμβάνουσιν. τούτων δὲ τὰ μὲν πολλοὶ καὶ παλαιοὶ λέγουσιν, τὰ δὲ ὀλίγοι καὶ ἔνδοξοι ἄνδρες· οὐδετέρους δὲ τούτων εὐλογον διαμαρτάνειν τοῖς ὅλοις, ἀλλ' ἐν γέ τι ἢ καὶ τὰ πλεῖστα κατορθοῦν. [30] τοῖς μὲν οὖν λέγουσι τὴν ἀρετὴν ἢ ἀρετὴν τινα συνωδός ἐστιν ὁ λόγος· ταύτης γὰρ ἐστιν ἢ κατ' αὐτὴν ἐνεργεῖα. διαφέρει δὲ ἴσως οὐ μικρὸν ἐν κτήσει ἢ χρήσει τὸ ἀριστον ὑπολαμβάνειν, καὶ ἐν ἔξει ἢ ἐνεργείᾳ. τὴν μὲν γὰρ ἔξιν ἐνδέχεται 1099a μηδὲν ἀγαθὸν ἀποτελεῖν ὑπάρχουσαν, οἷον τῷ καθεύδοντι ἢ καὶ ἄλλως πως ἐξηργηκότι, τὴν δ' ἐνεργεῖαν οὐχ οἷον τε· πράξει γὰρ ἐξ ἀνάγκης, καὶ εὖ πράξει. ὥσπερ δ' Ὀλυμπίαισιν οὐχ οἱ κάλλιστοι καὶ ἰσχυρότατοι στεφανοῦνται ἀλλ' [5] οἱ ἀγωνιζόμενοι (τούτων γὰρ τινες νικῶσιν), οὕτω καὶ τῶν ἐν τῷ βίῳ καλῶν κάγαθῶν οἱ πράττοντες ὀρθῶς ἐπήβολοι γίνονται. ἔστι δὲ καὶ ὁ βίος αὐτῶν καθ' αὐτὸν

властивому значенні слова і [15] головними, а душі, на нашу думку, стосуються саме дії душі і її діяльності.

Таким чином, виходить, що наше визначення [найвищого блага і щастя] вірне, принаймні воно узгоджується з тим переконанням, яке і древнє, і співпадає з судженнями філософів.

[Це визначення] вірне ще й тому, що метою воно називає відомі дії і діяльності, бо тим самим метою [20] виявляється одне з благ, що стосуються душі, а не одне з благ зовнішніх.

З [нашим] визначенням узгоджується і та [думка], що щасливий благоденствує (εὖ πράττειν) і живе благополучно (εὖ ζῆν), бо щастям ми вище ледве не назвали деяке благоденство (εὐπραξία) і благополуччя (εὐζωΐα).

9. Здається, все, що зазвичай знаходять у щасті, — все це присутнє в [даному нами] визначенні.

Одним здається, що щастя — це доброчесність (ἡ ἀρετὴ), інші — розсудливість (ἡ φρόνησις), треті — якась мудрість (ἡ σοφία), а [25] ще інші — все це [разом], або що-небудь з цього одне в поєднанні із задоволенням чи не без задоволення; є, [нарешті], і такі, що включають [у поняття щастя] і зовнішній достаток (ἡ ἐκτὸς εὐετηρία). Одні з цих переконань широко поширені і висловлюються древніми, інші ж поділяються небагатьма (ὀλίγοι), але знаменитими мужами. Розумно ж [вважати], що ніхто з них не помиляється цілком, а в чомусь одному чи навіть в основному всі вони мають рацію (κατορθοῦν).

[30] Наше визначення (ὁ λόγος), отже, співзвучне з думкою тих, хто визначає щастя як доброчесність чи як якусь певну доброчесність, тому що саме їй і властива діяльність, узгоджена з доброчесністю. Дуже важливо (οὐ μικρὸν) й розрізняти, у чому полягає найвище благо (τὸ ἀριστον): у володінні [доброчесністю] чи в [їй] застосуванні, у складі душі (ἐν ἔξει) чи в діяльності. Бо буває, що наявний склад душі не звершує 1099a нічого благого — скажімо, коли людина спить чи якимось інакше не діє, — а при діяльності це неможливо, бо вона з необхідністю передбачає дію, причому успішну. Подібно до того як на олімпійських змаганнях вінки отримують не найкрасивіші і найсильніші, а ті, що беруть участь у змаганнях [5] (бо перемагає хтось із них), так і в житті прекрасного і благого досягають ті, що здійснюють вірні вчинки. І навіть саме по собі життя для них приносить задоволення (ὁ βίος ... ἡδύς). Адже задоволення відчують у душі, а тим часом кожному те приносить задоволення, любителем чого він називається. Так, любителі коней —

ἡδύς. τὸ μὲν γὰρ ἡδεσθαι τῶν ψυχικῶν, ἐκάστω δ' ἐστὶν ἡδὺ πρὸς ὃ λέγεται φιλοτιοῦτο, οἷον ἵππος μὲν τῷ φιλίππῳ, θέαμα [10] δὲ τῷ φιλοθεώρῳ· τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τὰ δίκαια τῷ φιλοδικαίῳ καὶ ὅλως τὰ κατ' ἀρετὴν τῷ φιλαρέτῳ. τοῖς μὲν οὖν πολλοῖς τὰ ἡδέα μάχεται διὰ τὸ μὴ φύσει τοιαῦτ' εἶναι, τοῖς δὲ φιλοκάλοις ἐστὶν ἡδέα τὰ φύσει ἡδέα· τοιαῦτα δ' αἱ κατ' ἀρετὴν πράξεις, ὥστε καὶ τούτοις εἰσὶν ἡδεῖαι καὶ [15] καθ' αὐτάς. οὐδὲν δὲ προσδεῖται τῆς ἡδονῆς ὁ βίος αὐτῶν ὥσπερ περιάπτου τινός, ἀλλ' ἔχει τὴν ἡδονὴν ἐν ἑαυτῷ. πρὸς τοῖς εἰρημένοις γὰρ οὐδ' ἐστὶν ἀγαθὸς ὁ μὴ χαίρων ταῖς καλαῖς πράξεσιν· οὔτε γὰρ δίκαιον οὐθεὶς ἂν εἴποι τὸν μὴ χαίροντα τῷ δικαιοπραγεῖν, οὔτ' ἐλευθέριον τὸν μὴ χαίροντα [20] ταῖς ἐλευθερίοις πράξεσιν· ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. εἰ δ' οὕτω, καθ' αὐτάς ἂν εἶεν αἱ κατ' ἀρετὴν πράξεις ἡδεῖαι. ἀλλὰ μὴν καὶ ἀγαθαὶ γε καὶ καλαί, καὶ μάλιστα τούτων ἕκαστον, εἴπερ καλῶς κρίνει περὶ αὐτῶν ὁ σπουδαῖος· κρίνει δ' ὡς εἵπομεν. ἄριστον ἄρα καὶ κάλλιστον καὶ ἡδιστον ἢ [25] εὐδαιμονία, καὶ οὐ διώριστα ταῦτα κατὰ τὸ Δηλιακὸν ἐπίγραμμα·

κάλλιστον τὸ δικαιοτάτον, λῶστον δ' ὑγιαίνειν·
ἡδιστον δὲ πέφυχ' οὗ τις ἐρᾷ τὸ τυχεῖν.

ἅπαντα γὰρ ὑπάρχει ταῦτα ταῖς ἀρίστης ἐνεργείαις· ταύ-[30]-τας δέ, ἥ μίαν τούτων τὴν ἀρίστην, φαμέν εἶναι τὴν εὐδαιμονίαν. φαίνεται δ' ὅμως καὶ τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν προσδεομένη, καθάπερ εἵπομεν· ἀδύνατον γὰρ ἢ οὐ ῥᾶδιον τὰ καλὰ πράττειν ἀχωρήγητον ὄντα. πολλὰ μὲν γὰρ

кінь, любителів видовищ — видовища [10], і подібним же чином справедливе (τὰ δίκαια) — тому, хто любить справедливість, а тому, хто любить доброчесність, — взагалі все, що відповідає доброчесності. Тому в більшості людей задоволення (τὰ ἡδέα) борються одне з одним, адже це такі задоволення, які існують не за природою (τὸ μὴ φύσει). Для тих же, хто любить прекрасне, задоволеннями є задоволення за природою, а такими є вчинки, що відповідають доброчесності (αἱ κατ' ἀρετὴν πράξεις), отже, вони приємні і подібним людям, і [15] самі по собі. Життя цих людей, звичайно, анітрохи не потребує задоволення, наче якоїсь прикраси, але містить задоволення в самому собі. До сказаного слід додати: не є чеснотливим (ἀγαθός) той, хто не радіє прекрасним вчинкам, адже ні справедливим ніхто не назвав би того, хто не радіє справедливому, [20] ні щедрим (ἐλευθέριος) того, хто не радіє щедрим вчинкам; подібним же чином — і в інших випадках. А якщо так, то вчинки, що відповідають доброчесності, будуть приносити задоволення самі по собі. Більш того, вони ще й добрі (ἀγαθαί) і прекрасні (καλαί), причому і те і інше — щонайбільше, якщо тільки вірно судить про них доброчесна людина (ὁ σπουδαῖος), а вона судить так, як ми вже сказали.

Щастя (ἡ εὐδαιμονία), таким чином, — це найвище, найпрекрасніше і найприємніше (ἡδιστον) благо [25], причому все це нероздільне, всупереч відомому делоському напису:

Справедливість — прекрасна, // бути здоровим — ще краще,
Все ж, чого палко бажаєш, — // те найприємніше нам³⁷.

Адже все це заразом притаманне найкращим діяльностям [30], а ми стверджуємо, що щастя й є цими діяльностями, чи однією з них, найкращою.

Однак виявляється, що [для щастя] потрібні, як ми сказали, і зовнішні блага, бо неможливо або важко здійснювати прекрасні вчинки, не маючи для цього жодних засобів (ἀχωρήγητον ὄντα³⁸). Адже багато

³⁷ Напис на пропілеях храму Лето на Делосі. Подібні ж гноми були накреслені на пропілеях інших храмів Еллади (серед іншого — у Дельфах). Варіант такої гноми див.: *Theogn. Eleg. I. 255; Soph. Fr. 356 (Radt); Plato. Gorg. 451e. (HBB. — С. 698 прим. 52).*

³⁸ Саме слово ἀχωρήγητος походить від терміну ἡ χορηγία, який позначав одну з найбільш важливих полісних літургій (тобто повинностей громадянина на користь усієї громадянської общини). Виконуючи обов'язки хорега, багатий громадянин мусив на власний кошт споряджати хори для полісних свят і процесій, постановку театральних вистав, фінансувати і матеріально забезпечувати всі ці заходи. Згодом, за часів Арістотеля, термін хорегія набуває значення підтримки взагалі, допомоги, забезпечення чи постачання,

πράττεται, 1099b καθάπερ δι' ὀργάνων, διὰ φίλων καὶ πλούτου καὶ πολιτικῆς δυνάμεως· ἐνίων δέ τητῶμενοι ῥυπαίνουσι τὸ μακάριον, οἷον εὐγενείας εὐτεκνίας κάλλους· οὐ πάνυ γὰρ εὐδαιμονικὸς ὁ τὴν ιδέαν παναίσχης ἢ δυσγενῆς ἢ μονώτης καὶ ἄτεκνος, [5] ἔτι δ' ἴσως ἦττον, εἴ τῳ πάγκακοι παῖδες εἴεν ἢ φίλοι, ἢ ἀγαθοὶ ὄντες τεθνῶσιν. καθάπερ οὖν εἵπομεν, ἔοικε προσδεῖσθαι καὶ τῆς τοιαύτης εὐημερίας· ὅθεν εἰς ταὐτὸ τάττουσιν ἔνιοι τὴν εὐτυχίαν τῇ εὐδαιμονίᾳ, ἕτεροι δέ τὴν ἀρετὴν.

10 (IX). Ὅθεν καὶ ἀπορεῖται πότερόν ἐστι μαθητὸν ἢ ἐθιστὸν ἢ καὶ [5] ἄλλως πως ἀσκητόν, ἢ κατὰ τινα θείαν μοῖραν ἢ καὶ διὰ τύχην παραγίνεται. εἰ μὲν οὖν καὶ ἄλλο τί ἐστι θεῶν δῶρημα ἀνθρώποις, εὐλογον καὶ τὴν εὐδαιμονίαν θεόσδοτον εἶναι, καὶ μάλιστα τῶν ἀνθρωπίνων ὅσω βέλτιστον. ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἴσως ἄλλης ἂν εἶη σκέψεως οἰκειότερον, φαίνεται δέ κἂν εἰ μὴ [15] θεόπεμπτός ἐστιν ἀλλὰ δι' ἀρετὴν καὶ τινα μάθησιν ἢ ἀσκησιν παραγίνεται, τῶν θειοτάτων εἶναι· τὸ γὰρ τῆς ἀρετῆς ἄθλον καὶ τέλος ἀριστον εἶναι φαίνεται καὶ θεῖόν τι καὶ μακάριον. εἴη δ' ἂν καὶ πολύκοινον· δυνατὸν γὰρ ὑπάρξαι πᾶσι τοῖς μὴ πεπρωμένοις πρὸς ἀρετὴν διὰ τινος μαθήσεως [20] καὶ ἐπιμελείας. εἰ δ' ἐστὶν οὕτω βέλτιον ἢ τὸ διὰ τύχην εὐδαιμονεῖν, εὐλογον ἔχειν οὕτως,

вчинків здійснюється, немовби за допомогою знарядь, за допомогою друзів, багатства і політичного впливу (διὰ πολιτικῆς δυνάμεως³⁹), 1099b а позбавлення іншого, — наприклад благородного походження, хорошого потомства, краси, — затьмарює (ῥυπαίνουσι) блаженство. Бо навряд чи щасливим є потворний на вид, поганого походження, самотній [5] і бездітний; а ще менше [можна бути щасливим], якщо діти та друзі огидні чи були добрі, але померли. А тому, як ми вже сказали, для щастя, очевидно, потрібні ще й такого роду сприятливі обставини (τῆς τοιαύτης εὐημερίας). Саме тому деякі ототожнюють з щастям талан (ἡ εὐτυχία), тоді як інші — доброчесність (ἡ ἀρετή).

10 (IX). У зв'язку з цим ставлять питання: чи є щастя результатом навчання, привчання або ще [10] якоїсь вправи, а чи з'являється воно як деяка божественна частка⁴⁰ або випадково.

Звичайно, якщо взагалі існує якийсь дар богів людям, то розумно допустити, що і щастя дарується богами, тим паче що це найкраще з людських благ. Але дане питання, можливо, належить радше іншому дослідженню; проте ясно, що, навіть коли щастя не [15] посиляється богами, а з'являється як результат доброчесності і якогось навчання або вправи, воно все-таки є часткою найбожественніших речей, бо нагородою і метою доброчесності уявляється найвище благо і щось божественне і блаженне (θεῖόν τι καὶ μακάριον).

У той же час [щастя] — це щось спільне для багатьох (πολύκοινον), адже завдяки певному навчанню і старанності (ἡ ἐπιμελεία) воно може належати всім, хто [20] не скалічений для доброчесності. А якщо бути щасливим так краще, ніж випадково, то розумно визнати, що так і

а також і сам предмет допомоги чи забезпечення: провіант, екіпіровка, взагалі матеріальні засоби для реалізації якогось заходу. Пор. також: НВБ. — С. 698 прим. 53.

³⁹ Російський переклад "впливу в державі", як пропонує НВБ, не є точним. Намагання по всьому тексту перекладати політиκός як "державний" привносить у переклад, на наш погляд, певну штучність і вимушеність. Зміст цього терміну набагато ширший, політиκός може стосуватися і громадянина, політа (і тоді він означає "громадянський"), і держави чи, точніше, громадянської общини (і тоді він означає "державний, суспільний, політичний"). У даному випадку, безумовно, мається на увазі не "вплив у державі", а саме вплив державний, суспільний, політичний.

⁴⁰ Зазвичай перекладачі звертають увагу на своєрідність терміну щастя — евδαιμονία (ἡ εὐδαιμονία), букв.: "благодемонія". Як справедливо вказують Дж. Реале і Д. Антисері, у цьому понятті міститься сподівання людини чи народу в цілому на те, що його внутрішня цінність співпаде із зовнішньою ситуацією. Легко уявити в цьому понятті релігійний фон у виді ідеї заступництва доброго демона, який роздає матеріальну нагороду доброчесним (Дж. Реале, Д. Антисері. Западная философия от истоков до наших дней. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 286).

εἵπερ τὰ κατὰ φύσιν, ὥς οἶόν τε κάλλιστα ἔχειν, οὕτω πέφυκεν, ὁμοίως δέ καί τὰ κατὰ τέχνην καὶ πᾶσαν αἰτίαν, καὶ μάλιστα <τὰ> κατὰ τὴν ἀρίστην. τὸ δὲ μέγιστον καὶ κάλλιστον ἐπιτρέψαι τύχῃ λίαν πλημ-[25]-μελές ἂν εἴη. συμφανές δ' ἐστὶ καὶ ἐκ τοῦ λόγου τὸ ζητούμενον· εἴρηται γὰρ ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν ποιά τις. τῶν δὲ λοιπῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν ὑπάρχειν ἀναγκαῖον, τὰ δὲ συνεργὰ καὶ χρήσιμα πέφυκεν ὀργανικῶς. ὁμολογούμενα δὲ ταῦτ' ἂν εἴη καὶ τοῖς ἐν ἀρχῇ· τὸ γὰρ τῆς πολιτικῆς [30] τέλος ἄριστον ἐτίθεμεν, αὕτη δὲ πλείστην ἐπιμέλειαν ποιεῖται τοῦ ποιούς τινος καὶ ἀγαθοῦς τοὺς πολίτας ποιῆσαι καὶ πρακτικοὺς τῶν καλῶν. εἰκότως οὖν οὔτε βούν οὔτε ἵππον οὔτε ἄλλο τῶν ζώων οὐδὲν εὐδαιμον λέγομεν· οὐδὲν γὰρ αὐτῶν 1100a οἶόν τε κοινωνῆσαι τοιαύτης ἐνεργείας. διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν οὐδὲ παῖς εὐδαιμόνων ἐστίν· οὐπω γὰρ πρακτικὸς τῶν τοιούτων διὰ τὴν ἡλικίαν· οἱ δὲ λεγόμενοι διὰ τὴν ἐλπίδα μακαρίζονται. δεῖ γάρ, ὥσπερ εἵπομεν, καὶ ἀρετῆς τελείας [5] καὶ βίου τελείου. πολλοὶ γὰρ μεταβολαὶ γίνονται καὶ παντοῖαι τύχαι κατὰ τὸν βίον, καὶ ἐνδέχεται τὸν μάλιστ' εὐθηνοῦντα μεγάλαις συμφοραῖς περιπεσεῖν ἐπὶ γήρως, καθάπερ ἐν τοῖς Τρωικοῖς περὶ Πριάμου μυθεύεται· τὸν δὲ τοιαύταις χρησάμενον τύχαις καὶ τελευτήσαντα ἀθλίως οὐδεὶς εὐδαιμονίζει.

11 (X). [10] Πότερον οὖν οὐδ' ἄλλον οὐδένα ἀνθρώπων εὐδαιμονιστέον ἕως ἂν ζῇ, κατὰ Σόλωνα δὲ χρεῶν τέλος ὄρᾱν; εἰ δὲ δὴ καὶ θετέον οὕτως, ἄρ' αὖ γε καὶ ἔστιν εὐδαιμόνων τότε ἐπειδὰν ἀποθάνῃ; ἢ τοῦτό γε παντελῶς ἄτοπον, ἄλλως τε καὶ τοῖς λέγουσιν ἡμῖν ἐνέργειάν τινα

бувають [щасливими], коли вже узгодженому з природою (τὰ κατὰ φύσιν) властиво мати стан найпрекрасніший з можливих, так само як і узгодженому з мистецтвом і з усякою причиною, а особливо — <узгодженому> з причиною найкращою⁴¹. Ввір'яти ж випадку найбільше й найпрекрасніше було б дуже [25] помилково.

Досліджуване питання (τὸ ζητούμενον) проясняється і з нашого визначення [щастя], бо сказано, що щастя — це своєрідна (ποιά τις) діяльність душі, узгоджена з доброчесністю (ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν)⁴². Що ж до інших благ, то одні з них дані як щось необхідне [для щастя], а інші за своєю природою є допоміжними (τὰ συνεργὰ) і корисними знаряддями.

Це, очевидно, узгоджується зі сказаним спочатку: адже ми вважали метою науки [30] про державу (τῆς πολιτικῆς τέλος) найвище благо (τὸ ἄριστον), тому що саме вона [ця наука] найбільше виявляє турботи (ἐπιμέλειαν ποιεῖται) для того, щоб зробити громадян певної якості, тобто добрих і таких, що здійснюють прекрасні вчинки (ποιῆσαι πρακτικοὺς τῶν καλῶν).

Таким чином, ми розумно не називаємо щасливим ні бика, ні коня, ні іншу тварину, адже жодне з них 1100a не матиме нічого спільного з такою діяльністю. З тієї ж причини і дитина не є щасливою, бо за віком вона ще не придатна для таких вчинків (οὐπω πρακτικὸς τῶν τοιούτων), а кого з дітей так називають, тих вважають блаженними, сподіваючись на майбутнє. Адже для щастя, як ми вже сказали, потрібна і довершена доброчесність (ἀρετὴ τελεία), [5] і довершене життя (τελείος βίος). А впродовж життя трапляється багато змін і мінливість долі, і може статися, що найквітучішу людину під старість спіткає велике нещастя, як розповідається в троянських оповідях про Приама⁴³; того ж, хто пізнав подібну мінливість долі і кінчив [так] злочасно, щасливим не вважає ніхто.

11 (X). [10] Може, тоді взагалі нікого не слід вважати щасливим, доки він живе, а треба, по Солону, “споглядати кінець” (τέλος ὄρᾱν)⁴⁴?

⁴¹ Тобто з розумом людини. Детальніше див.: НВБ. — С. 699 прим. 56.

⁴² Див.: 1098a15–20.

⁴³ Приам — міфічний цар Трої, якому судилося пережити її розквіт і занепад. Ставши свідком взяття Трої ахейцями, він шукає порятунку біля олтаря Зевса Геркея, де й був убитий Неоптолемом.

⁴⁴ Див. Hdt. I. 30–32: Солон відвідує Креза, царя Лідії, споглядає всі його багатства, але відмовляється назвати його щасливим, оскільки щасливою можна назвати тільки людину, що й життя своє скінчила без нещастя: людина ж бо — іграшка випадку, і в кожній справі слід мати на увазі його кінець, чим вона закінчиться.

τὴν εὐδαιμονίαν; εἰ δέ μὴ λέγο-[15]-μεν τὸν τεθνεῶτα εὐδαίμονα, μηδὲ Σόλων τοῦτο βούλεται, ἀλλ' ὅτι τῆνικαῦτα ἂν τις ἀσφαλῶς μακαρίσειεν ἄνθρωπον ὡς ἐκτὸς ἤδη τῶν κακῶν ὄντα καὶ τῶν δυστυχημάτων, ἔχει μὲν καὶ τοῦτ' ἀμφισβήτησιν τινα· δοκεῖ γὰρ εἶναι τι τῷ τεθνεῶτι καὶ κακὸν καὶ ἀγαθόν, εἴπερ καὶ τῷ ζῶντι μὴ [20] αἰσθανομένῳ δέ, οἷον τιμαὶ καὶ ἀτιμίαι καὶ τέκνων καὶ ὅλως ἀπογόνων εὐπραξία τε καὶ δυστυχία. ἀπορίαν δέ καὶ ταῦτα παρέχει· τῷ γὰρ μακαρίως βεβιωκότι μέχρι γήρως καὶ τελευτήσαντι κατὰ λόγον ἐνδέχεται πολλὰς μεταβολὰς συμβαίνειν περὶ τοὺς ἐκγόνους, καὶ τοὺς μὲν αὐτῶν [25] ἀγαθοὺς εἶναι καὶ τυχεῖν βίου τοῦ κατ' ἀξίαν, τοὺς δ' ἐξ ἐναντίας· δῆλον δ' ὅτι καὶ τοῖς ἀποστήμασι πρὸς τοὺς γονεῖς παντοδαπῶς ἔχειν αὐτοὺς ἐνδέχεται. ἄτοπον δὲ γίνοιτ' ἂν, εἰ συµμεταβάλλοι καὶ ὁ τεθνεὼς καὶ γίνοιτο ὅτε μὲν εὐδαίμων πάλιν δ' ἄθλιος· ἄτοπον δέ καὶ τὸ μηδὲν μηδ' ἐπὶ [30] τινα χρόνον συνικνεῖσθαι τὰ τῶν ἐκγόνων τοῖς γονεῦσιν. ἀλλ' ἐπανιτέον ἐπὶ τὸ πρότερον ἀπορηθέν· τάχα γὰρ ἂν θεωρηθεῖ καὶ τὸ νῦν ἐπιζητούμενον ἐξ ἐκείνου. εἰ δὲ τὸ τέλος ὁρᾶν δεῖ καὶ τότε μακαρίζειν ἕκαστον οὐχ ὡς ὄντα μακάριον ἀλλ' ὅτι πρότερον ἦν, πῶς οὐκ ἄτοπον, εἰ ὅτ' ἔστιν εὐδαί-[35]-μων, μὴ ἀληθεύσεται κατ' αὐτοῦ τὸ ὑπάρχον διὰ τὸ μὴ 1100b βούλεσθαι τοὺς ζῶντας εὐδαιμονίζειν διὰ τὰς μεταβολὰς, καὶ διὰ τὸ μόνιμόν τι τὴν εὐδαιμονίαν ὑπειληφέναι καὶ μηδαμῶς εὐμετάβολον, τὰς δέ τύχας πολλάκις ἀνακυκλεῖσθαι περὶ τοὺς αὐτούς; δῆλον γὰρ ὡς εἰ συνακολουθοίημεν [5] ταῖς τύχαις, τὸν αὐτὸν εὐδαίμονα καὶ πάλιν ἄθλιον ἐροῦμεν πολλάκις, χαμαιλέοντά τινα τὸν εὐδαίμονα ἀποφαίνοντες καὶ σαθρῶς ἰδρυμένον. ἢ τὸ μὲν ταῖς τύχαις ἐπακολουθεῖν

Якщо ж дійсно визнати таке, то чи не стає щасливою [людина] лише після того, як помре? Чи це все-таки безглуздо в усіх відношеннях, а особливо для нас, коли ми визначаємо щастя як деяку діяльність? Якщо ж ми не називаємо [15] померлого щасливим і Солон мав на увазі не це, а те, що безпечно (ἀσφαλῶς) визнати людину блаженною можна лише тоді, коли вона вже поза злом і нещастям, то й у цьому випадку [міркування буде] дещо спірним.

Адже вважається, що для померлого існує деяке зло і благо, якщо це так для [того] живого, котрий нічого не [20] відчуває⁴⁵; це, наприклад, честь і ганьба, а також благополуччя і нещастя дітей і взагалі нащадків. Але й це ставить важке питання (ἢ ἀπορία). Дійсно, можна допустити, що в людини, яка прожила в блаженстві до старості і відповідним чином (κατὰ λόγον) померла, відбуваються численні зміни, пов'язані з його нащадками, причому одні з [25] нащадків добрі і добилися гідного життя, а в інших все навпаки. Ясно також, що нащадки можуть бути в різній мірі спорідненими з предками. Однак було б і безглуздо, якби померлий переживав зміни разом [з нащадками] і ставав то щасливим, то знов злочасним; проте безглуздо й допустити, що [доля] нащадків ні в чому і ні на [30] якому відрізку часу не впливає на предків⁴⁶.

Слід, однак, повернутися до поставленого раніше питання: можливо, з його допомогою буде уявлене (ἂν θεωρηθείη) й питання, що досліджується тепер⁴⁷. Дійсно, якщо належить “споглядати кінець” і тоді тільки вважати ту чи іншу людину блаженною, причому не як блаженну нині, а тому, що вона була блаженною раніше, то як уникнути безглуздя: якщо людина щаслива [35], то стверджувати це, зважаючи на її стан, не буде істиною, оскільки живі не визнаються щасливими через [можливі] зміни і оскільки під щастям розуміють 1100b щось постійне і в жодному разі не схильне до змін, тоді як часто долі [людей] плетуть мережива довкола них? Адже ясно, що, якщо стежити [5] за мінливістю долі, тоді одну і ту ж людину ми будемо називати то

⁴⁵ Тобто якщо наша оцінка його життя як щасливого чи, навпаки, нещасного зміниться. Це не означає, однак, що померлий відчуває якість, що трапляється з його нащадками і страждає через це. Пор.: Ра. – 1100a прим. 2; НВБ. – С. 699 прим. 59.

⁴⁶ Детально про дискусійність питання щодо загробного життя і блаженства після смерті див.: НВБ. – С. 699 прим. 60.

⁴⁷ “Поставлене раніше питання” — 1100a10 (Можє, тоді взагалі нікого не слід вважати щасливим, доки він живе, а треба, по Солону, “споглядати кінець”); “питання, що досліджується тепер” — 1100a18, 21 (тобто, чи існує для померлого деяке зло і благо?).

οὐδαμῶς ὀρθόν· οὐ γὰρ ἐν ταύταις τὸ εὖ ἢ κακῶς, ἀλλὰ προσδεῖται τούτων ὁ ἀνθρώπινος βίος, καθάπερ εἶπομεν, κύ-[10]-ριαὶ δ' εἰσὶν αἱ κατ' ἀρετὴν ἐνέργειαι τῆς εὐδαιμονίας, αἱ δ' ἐναντίαι τοῦ ἐναντίου. μαρτυρεῖ δὲ τῷ λόγῳ καὶ τὸ νῦν διαπορηθέν. περὶ οὐδέν γὰρ οὕτως ὑπάρχει τῶν ἀνθρωπίνων ἔργων βεβαιότης ὥς περὶ τὰς ἐνεργείας τὰς κατ' ἀρετὴν· μονιμώτεραι γὰρ καὶ τῶν ἐπιστημῶν αὗται δοκοῦσιν εἶναι· [15] τούτων δ' αὐτῶν αἱ τιμιώταται μονιμώτεραι διὰ τὸ μάλιστα καὶ συνεχέστατα καταζῆν ἐν αὐταῖς τοὺς μακαρίους· τοῦτο γὰρ ἔοικεν αἰτίῳ τοῦ μὴ γίνεσθαι περὶ αὐτὰς λήθην. ὑπάρξει δὴ τὸ ζητούμενον τῷ εὐδαίμονι, καὶ ἔσται διὰ βίου τοιοῦτος· αἰεὶ γὰρ ἢ μάλιστα πάντων πράξει καὶ θεωρήσει [20] τὰ κατ' ἀρετὴν, καὶ τὰς τύχας οἷσει κάλλιστα καὶ πάντα πάντως ἐμμελῶς ὃ γ' ὥς ἀληθῶς ἀγαθὸς καὶ τετράγωνος ἄνευ ψόγου. πολλῶν δὲ γινομένων κατὰ τύχην καὶ διαφερόντων μεγέθει καὶ μικρότητι, τὰ μὲν μικρὰ τῶν εὐτυχημάτων, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἀντικειμένων, δῆλον ὥς οὐ ποιεῖ [25] ῥοπὴν τῆς ζωῆς, τὰ δὲ μεγάλα καὶ πολλὰ γινόμενα μὲν εὖ μακαριώτερον τὸν βίον ποιήσει (καὶ γὰρ αὐτὰ συνεπικοσμεῖν πέφυκεν, καὶ ἡ χρῆσις αὐτῶν καλὴ καὶ σπουδαία γίνεται), ἀνάπαλιν δὲ συμβαίνοντα θλίβει καὶ λυμαίνεται τὸ μακάριον· λύπας τε γὰρ ἐπιφέρει καὶ ἐμποδίζει πολ-[30]-λαῖς ἐνεργείαις. ὅμως δὲ καὶ ἐν τούτοις διαλάμπει τὸ καλόν, ἐπειδὴν φέρη τις εὐκόλως πολλὰς καὶ μεγάλας ἀτυχίας, μὴ δι' ἀναλγησίαν, ἀλλὰ γεννάδας ὦν καὶ μεγαλόψυχος. εἰ δ' εἰσὶν αἱ ἐνέργειαι κύριαι τῆς ζωῆς, καθάπερ εἶπομεν, οὐδεὶς ἂν γένοιτο τῶν μακαρίων ἄθλιος· οὐδέποτε [35] γὰρ πράξει τὰ μισητὰ καὶ τὰ φαῦλα. τὸν

щасливою, то знову злощасною, оголошуючи щасливого якимось хамелеоном і хиткою спорудою⁴⁸. То ж може, стежити за мінливістю долі зовсім не вірно? Адже хороше чи погане (τὸ εὖ ἢ κακῶς) залежить не від них (хоч без них, як ми вже сказали, людське життя не обходиться); для щастя ж [10] головне — діяльності, узгоджені з доброчесністю, а протилежні діяльності — для того, що щастю протилежне.

На користь нашого визначення говорить і вирішення щойно розглянутого питання (τὸ νῦν διαπορηθέν). Дійсно, жодній з людських справ не властива така ґрунтовність, як діяльностям, узгодженим з доброчесністю, адже ці діяльності явно більш постійні, ніж [навіть заняття] науками; [15] найцінніші ж із них ті, що більш постійні, тому що саме в них і притому безперервно проходить життя блаженних людей. У цьому, мабуть, причина того, що вони не йдуть у забуття (μὴ γίνεσθαι περὶ αὐτὰς λήθην). Таким чином, щасливий буде володіти шуканим (τὸ ζητούμενον) і впродовж усього життя залишиться щасливим, бо завжди чи майже в усьому він буде чинити і розмірковувати [20] згідно доброчесності, а мінливість долі переноситиме прекрасно і в усіх відношеннях пристойно, як [це робить] людина істинно чесотлива (ἀληθῶς ἀγαθός) і “бездоганно квадратна” (τετράγωνος ἄνευ ψόγου)⁴⁹.

Оскільки випадковостей трапляється багато і вони різні по значенню, то ясно, що незначні щасливі випадки, так само як і нещасливі, не впливають на життя [25] вирішальним чином. Але якщо важливі й численні [обставини] виявляються сприятливими, вони зроблять життя більш блаженным (бо і самі вони за своєю природою сприяють прикрасі [життя], і скористатися ними можна гарно й дбайливо (καλῇ καὶ σπουδαίᾳ), а випадки, навпаки, несприятливі утруднюють і затьмарюють блаженство (τὸ μακάριον), — бо і приносять печалі (λύπας), і перешкоджають багатюм [30] діяльностям). Однак і за таких [обставин] етична краса (τὸ καλόν) продовжує сяяти всякий раз, коли людина легко зносить численні і великі нещастя — і не від нечутливості, а по властивому їй благородству і величі душі (μεγαλόψυχος).

Якщо ж дійсно, як ми вже сказали, діяльності — головне в житті, то ніхто з блаженних не може стати злощасним, тому що він ніколи [35] не

⁴⁸ Зазвичай слова про хамелеона і хитку споруду вважаються напівцитатою невідомого поета.

⁴⁹ Слова поета Сімоніда, цитовані і Платоном (Plato. Prot. 339b).

γὰρ ὡς ἀληθῶς **1101a** ἀγαθὸν καὶ ἔμφρονα πάσας οἰόμεθα τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αἰεὶ τὰ κάλλιστα πράττειν, καθάπερ καὶ στρατηγὸν ἀγαθὸν τῷ παρόντι στρατοπέδῳ χρῆσθαι πολεμικώτατα καὶ σκυτοτόμον ἐκ τῶν δοθέντων [5] σκυτῶν κάλλιστον ὑπόδημα ποιεῖν· τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τοὺς ἄλλους τεχνίτας ἅπαντας. εἰ δ' οὕτως, ἄθλιος μὲν οὐδέποτε γένοιτ' ἂν ὁ εὐδαίμων, οὐ μὴν μακάριός γε, ἂν Πριαμικαῖς τύχαις περιπέσῃ. οὐδὲ δὴ ποικίλος γε καὶ εὐμετάβολος· οὔτε γὰρ ἐκ τῆς εὐδαιμονίας κινηθήσεται ῥα-[10]-δίως, οὐδ' ὑπὸ τῶν τυχόντων ἀτυχημάτων ἄλλ' ὑπὸ μεγάλων καὶ πολλῶν, ἐκ τε τῶν τοιούτων οὐκ ἂν γένοιτο πάλιν εὐδαίμων ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ, ἀλλ' εἶπερ, ἐν πολλῷ τινὶ καὶ τελείῳ, μεγάλων καὶ καλῶν ἐν αὐτῷ γενόμενος ἐπήβολος. τί οὖν κωλύει λέγειν εὐδαίμονα τὸν κατ' ἀρετὴν τελείαν [15] ἐνεργοῦντα καὶ τοῖς ἐκτὸς ἀγαθοῖς ἱκανῶς κεχορηγημένον μὴ τὸν τυχόντα χρόνον ἀλλὰ τέλειον βίον; ἢ προσθετέον καὶ βιωσόμενον οὕτω καὶ τελευτήσοντα κατὰ λόγον; ἐπειδὴ τὸ μέλλον ἀφανές ἡμῖν ἐστίν, τὴν εὐδαιμονίαν δὲ τέλος καὶ τέλειον τίθεμεν πάντῃ πάντως. εἰ δ' οὕτω, μακαρίους ἐροῦμεν [20] τῶν ζώντων οἷς ὑπάρξει καὶ ὑπάρξει τὰ λεχθέντα, μακαρίους δ' ἀνθρώπους. καὶ περὶ μὲν τούτων ἐπὶ τοσοῦτον διαρίσθω. (XI). Τὰς δὲ τῶν ἀπογόνων τύχας καὶ τῶν φίλων ἀπάντων τὸ μὲν μηδοτιοῦν συμβάλλεσθαι λίαν ἄφιλον φαίνεται καὶ ταῖς δόξαις ἐναντίον· πολλῶν δὲ καὶ παντοίας ἐχόντων δια-[25]-φορὰς τῶν συμβαινόντων, καὶ τῶν μὲν μᾶλλον συνικνουμένων τῶν δ' ἥττον, καθ' ἕκαστον μὲν διαιρεῖν μακρὸν καὶ ἀπέραντον φαίνεται, καθόλου δὲ λεχθέν καὶ τύπῳ τάχ' ἂν ἱκανῶς ἔχοι. εἰ δὲ, καθάπερ

скоїть огидних і поганих вчинків (τὰ μισητὰ καὶ τὰ φαῦλα). Адже ми вважаємо, що істинно чеснотлива і **1101a** розсудлива людина вміло переносить всю мінливість долі і завжди здійснює найпрекрасніші з можливих у цьому випадку вчинків, подібно до того як доблесний (ἀγαθός) воєначальник використовує наявне в нього військо найкращим для ведення війни способом, а добрий (ἀγαθός) взуттєвик з отриманих [5] шкір [завжди] робить найкращі сандалі, і так само всі інші майстри. А якщо це так, то щасливий (ὁ εὐδαίμων) ніколи не стане злощасним, хоч, звичайно, він не буде блаженным (μακάριος), якщо йому випаде доля Приама. Принаймні, його життя не строкате і не легко піддається змінам, тому що важко [10] буде позбавити його щастя і [він позбавляється його] не від випадкових невдач, але від великих і численних [нещасть], а після таких [нещасть] він не стане за короткий строк (ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ) знову щасливим, якщо ж все-таки стане, то за деякий довгий і виповнений строк (ἐν πολλῷ τινὶ καὶ τελείῳ), досягши за цей час великого і прекрасного.

Що ж заважає назвати щасливим того, хто діє [15] згідно довершеної доброчесності (κατ' ἀρετὴν τελείαν) і хто достатньо забезпечений зовнішніми благами, причому не впродовж якогось певного часу (μὴ τὸν τυχόντα χρόνον), але впродовж повного життя (τέλειον βίον)? Можливо, слід додати: "того, що так прожив і відповідно помер", оскільки майбутнє нам неясно, а щастя ми вважаємо метою в усіх відношеннях довершеною [і кінцевою]? А значить ми назвемо [20] блаженними з живих⁵⁰ (τῶν ζώντων) тих, хто володіє і буде володіти описаними вище [якостями], причому блаженними саме як люди. Будемо вважати, що з цим ми децю розібралися

(XI). Щоб мінливість долі нащадків і всіх взагалі близьких анітрохи не впливали б на щастя — таке здається надто жорстоким і незгідним з [загальноприйнятими] думками. За великої кількості [25] різних випадковостей, одні з яких мають більший вплив, а інші — менший, виділяти кожний окремий випадок, мабуть, дуже довга і нескінченна

⁵⁰ Нема підстав перекладати "впродовж життя" як у НВБ, оскільки конструкція цілком зрозуміла.

καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἀτυχημάτων τὰ μὲν ἔχει τι βρῖθος καὶ ῥοπὴν πρὸς τὸν βίον τὰ [30] δ' ἐλαφροτέροις ἔοικεν, οὕτω καὶ τὰ περὶ τοὺς φίλους ὁμοίως ἅπαντας, διαφέρει δὲ τῶν παθῶν ἕκαστον περὶ ζῶντας ἢ τελευτήσαντας συμβαίνειν πολὺ μᾶλλον ἢ τὰ παράνομα καὶ δεινὰ προϋπάρχειν ἐν ταῖς τραγωδίαις ἢ πράττεσθαι, συλλογιστέον δὴ καὶ ταύτην τὴν διαφορὰν, μᾶλλον δ' ἴσως τὸ [35] διαπορεῖσθαι περὶ τοὺς κεκμηκότας εἴ τινος ἀγαθοῦ κοινω-1101b-νοῦσιν ἢ τῶν ἀντικειμένων. ἔοικε γὰρ ἐκ τούτων εἰ καὶ διικνεῖται πρὸς αὐτοὺς ὅτιοῦν, εἴτ' ἀγαθὸν εἴτε τοῦναντίον, ἀφαυρόν τι καὶ μικρόν ἢ ἀπλῶς ἢ ἐκείνοις εἶναι, εἰ δέ μή, τοσοῦτόν γε καὶ τοιοῦτον ὥστε μὴ ποιεῖν εὐδαίμονας τοὺς μὴ ὄντας [5] μηδὲ τοὺς ὄντας ἀφαιρεῖσθαι τὸ μακάριον. συμβάλλεσθαι μὲν οὖν τι φαίνονται τοῖς κεκμηκόσιν αἱ εὐπραξίαι τῶν φίλων, ὁμοίως δὲ καὶ αἱ δυσπραξίαι, τοιαῦτα δὲ καὶ τηλικάυτα ὥστε μήτε τοὺς εὐδαίμονας μὴ εὐδαίμονας ποιεῖν μήτ' ἄλλο τῶν τοιούτων μηδέν.

12 (XII). [10] Διωρισμένων δὲ τούτων ἐπισκεψώμεθα περὶ τῆς εὐδαιμονίας πότερα τῶν ἐπαινετῶν ἐστὶν ἢ μᾶλλον τῶν τιμίων· δῆλον γὰρ ὅτι τῶν γε δυνάμεων οὐκ ἔστιν. φαίνεται δὴ πᾶν τὸ ἐπαινετὸν τῷ ποιόν τι εἶναι καὶ πρὸς τι πῶς ἔχειν ἐπαινεῖσθαι· τὸν γὰρ δίκαιον καὶ τὸν ἀνδρεῖον καὶ ὅλως τὸν [15] ἀγαθόν τε καὶ τὴν ἀρετὴν ἐπαινοῦμεν διὰ τὰς πράξεις καὶ τὰ ἔργα, καὶ τὸν ἰσχυρόν δὲ καὶ τὸν δρομικὸν καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον τῷ ποιόν τινα πεφυκέναι καὶ ἔχειν πῶς πρὸς ἀγαθόν τι καὶ σπουδαῖον. δῆλον δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν περὶ τοὺς θεοὺς ἐπαίνων· γελοῖοι γὰρ φαίνονται πρὸς ἡμᾶς ἀναφερό- [20]-μενοι, τοῦτο δὲ συμβαίνει διὰ τὸ γίνεσθαι τοὺς ἐπαίνους

[справа]; тим часом загального визначення і в загальних рисах, мабуть, буде досить. Якщо вірно, що серед невдач однієї і тієї ж людини одні мають в його житті відому вагу і вплив, а [30] інші здаються легшими, і так само вірно це щодо невдач, які стосуються всіх близьких, то це вірно й щодо переживань: стосуються вони живих чи померлих означає навіть більше, ніж те передують злочини і жахи трагедії чи здійснюються [перед глядачами] Так що слід врахувати і цю різницю, а ще більше — сумніви: [35] причетні покійні (κεκμηκόται) до якогось блага чи до протилежних [йому речей]? Якщо навіть щось досягає їх, будь то благо чи його протилежність 1101b, з цих [наших міркувань випливає], що, взяте безвідносно або по відношенню до покійних, це “щось” бліде і незначне, а якщо ні — все одно величина і властивість цього такі, що не можуть ані зробити щасливими не щасливих, [5] ні [щасливих] позбавити блаженства.

Отже, благополуччя близьких, так само як і неблагополуччя, мабуть, якимось впливає на покійних (τοῖς κεκμηκόσιν), але це [вплив] такої властивості і такої міри, що не може ані зробити щасливих не щасливими, ані вплинути якимось ще.

12 (XII). Покінчивши з цим розбором, розглянемо [10] питання про щастя: чи належить воно до того, що достойне похвали, чи, радше, до того, що поціновується? Адже ясно, що до здатностей (τῶν δυνάμεων) воно, принаймні, не належить. Тим часом все достойне похвали (τὸ ἐπαινετὸν), очевидно, заслуговує її за певну якість (τῷ ποιόν τι) і певне відношення (πρὸς τι πῶς) до чого-небудь; адже ми хвалимо справедливого і мужнього і взагалі [15] чеснотливого, а також доброчесність, за вчинки і діла (τὰ ἔργα), а сильного і прудкогоного і всякого такого — за певну якість і певне відношення до чогось благого і доброчесного. Це ясно і з похвал богам: адже боги здаються смішними, якщо їх співвідносять з нами, [20] а це відбувається тому, що, як ми вже сказали, похвала передбачає співвіднесення.

δι' ἀναφορᾶς, ὥσπερ εἶπομεν. εἰ δ' ἐστὶν ὁ ἔπαινος τῶν τοιούτων, δῆλον ὅτι τῶν ἀρίστων οὐκ ἔστιν ἔπαινος, ἀλλὰ μεῖζόν τι καὶ βέλτιον, καθάπερ καὶ φαίνεται· τοὺς τε γὰρ θεοὺς μακαρίζομεν καὶ εὐδαιμονίζομεν καὶ τῶν ἀνδρῶν τοὺς θειο- [25]-τάτους [μακαρίζομεν]. ὁμοίως δέ καὶ τῶν ἀγαθῶν· οὐδεὶς γὰρ τὴν εὐδαιμονίαν ἐπαινεῖ καθάπερ τὸ δίκαιον, ἀλλ' ὥς θεϊότερόν τι καὶ βέλτιον μακαρίζει. δοκεῖ δέ καὶ Εὐδοξος καλῶς συνηγορῆσαι περὶ τῶν ἀριστείων τῇ ἡδονῇ· τὸ γὰρ μὴ ἐπαινεῖσθαι τῶν ἀγαθῶν οὖσαν μηνύειν ὥετο ὅτι κρεῖττόν ἐστι [30] τῶν ἐπαινετῶν, τοιοῦτον δ' εἶναι τὸν θεὸν καὶ τὰγαθόν· πρὸς ταῦτα γὰρ καὶ τᾶλλα ἀναφέρεσθαι. ὁ μὲν γὰρ ἔπαινος τῆς ἀρετῆς· πρακτικοὶ γὰρ τῶν καλῶν ἀπὸ ταύτης· τὰ δ' ἐγκώμια τῶν ἔργων ὁμοίως καὶ τῶν σωματικῶν καὶ τῶν ψυχικῶν. ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἴσως οἰκειότερον ἐξακριβοῦν [35] τοῖς περὶ τὰ ἐγκώμια πεπονημένοις· ἡμῖν δέ δῆλον ἐκ τῶν 1102a εἰρημένων ὅτι ἐστὶν ἡ εὐδαιμονία τῶν τιμίων καὶ τελείων. ἔοικε δ' οὕτως ἔχειν καὶ διὰ τὸ εἶναι ἀρχή· ταύτης γὰρ χάριν τὰ λοιπὰ πάντα πάντες πράττομεν, τὴν ἀρχὴν δέ καὶ τὸ αἷτιον τῶν ἀγαθῶν τίμιόν τι καὶ θεῖον τίθεμεν.

13 (XIII). [5] Ἐπεὶ δ' ἐστὶν ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν, περὶ ἀρετῆς ἐπισκεπτέον ἂν εἴη· τάχα γὰρ οὕτως ἂν βέλτιον καὶ περὶ τῆς εὐδαιμονίας θεωρήσαιμεν. δοκεῖ δέ καὶ ὁ κατ' ἀλήθειαν πολιτικός περὶ ταύτην μάλιστα πεπονῆσθαι· βούλεται γὰρ τοὺς πολίτας ἀγαθοὺς ποιεῖν καὶ τῶν [10] νόμων ὑπηκόους. παράδειγμα δέ τούτων ἔχομεν τοὺς Κρητῶν καὶ Λακεδαιμονίων νομοθέτας, καὶ εἰ τινες ἕτεροι τοιοῦτοι γεγέννηται. εἰ δέ τῆς πολιτικῆς ἐστὶν ἡ σκέψις

Але якщо похвала (ὁ ἔπαινος) пов'язана з такими речами, тоді ясно, що найкращим речам властива не похвала, але щось більше і краще, як воно й видно: адже ми вважаємо блаженними і щасливими богів, а з мужів [вважаємо блаженними] найбожественніших [25]. Так само й з благами: ніхто ж бо не хвалить щастя як справедливість (τὸ δίκαιον), але, вбачаючи в нім щось більш божественне і краще, вважають його блаженством. Здається, і Евдокс⁵¹ вдало (καλῶς) захищав задоволення в його домаганнях найвищої нагороди (περὶ τῶν ἀριστείων). Річ у тім, що за відсутності похвал задоволенню, хоч воно й належить до благ, він убачав вказівку на те, що воно вище [30] похвал, а такими є бог і властиве благо (τὰγαθόν): адже з ними співвідноситься все інше.

Таким чином, хвала личить доброчесності: завдяки ж бо останній люди здійснюють прекрасні вчинки, а уславлення (τὰ ἐγκώμια) личить плодам трудів, як тілесних, так і духовних. Але знати тонкощі в цих питаннях властивіше, очевидно, тим, [35] хто попрацював над уславленнями. Нам же із сказаного 1102a ясно, що щастя належить до речей поціновуваних і довершених. Схоже на те, що так має бути ще й тому, що [щастя] — це начало: адже все інше ми всі робимо задля нього, а [таке] начало і причину благ ми вважаємо чимось поціновуваним і божественним.

13 (XIII). [5] Оскільки щастя — це деяка діяльність душі в повноті доброчесності (κατ' ἀρετὴν τελείαν), то слід, очевидно, детально розглянути доброчесність; тим самим ми, здається, краще уяснимо собі (θεωρήσαιμεν) все, пов'язане зі щастям.

Справжній державний муж (ὁ κατ' ἀλήθειαν πολιτικός) також, здається, найбільше піклується про доброчесність, бо він хоче робити громадян чеснотливими і [10] законослухняними. Зразок таких [державних людей] ми маємо в законодавцях критян і лакедемонян та інших, їм подібних, якщо такі були⁵². Оскільки розгляд (ἡ σκέψις) цього питання належить до науки про державу (τῆς πολιτικῆς ἐστὶν), то ясно, що наші пошуки йтимуть у напрямку, обраному на самому

⁵¹ Про Евдокса див. 1172b9.

⁵² За доби кризи античного грецького поліса звернення до законів Спарти й Криту було звичайним явищем. Спарта часів Лікурґа уособлювала для консервативно налаштованих мислителів Греції ідеал поліса, слугувала постійним сталомом для всякого роду філософських теорій і просто обивательських спекуляцій щодо побудови ідеальної держави.

αὕτη, δῆλον ὅτι γίνουτ' ἂν ἡ ζήτησις κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς προαίρεσιν. περὶ ἀρετῆς δὲ ἐπισκεπτέον ἀνθρωπίνης δῆλον ὅτι· καὶ γὰρ τὰγα-[15]-θὼν ἀνθρώπινον ἐζητοῦμεν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἀνθρωπίνην. ἀρετὴν δὲ λέγομεν ἀνθρωπίνην οὐ τὴν τοῦ σώματος ἀλλὰ τὴν τῆς ψυχῆς· καὶ τὴν εὐδαιμονίαν δὲ ψυχῆς ἐνέργειαν λέγομεν. εἰ δὲ ταῦθ' οὕτως ἔχει, δῆλον ὅτι δεῖ τὸν πολιτικὸν εἰδέναι πως τὰ περὶ ψυχῆς, ὥσπερ καὶ τὸν ὀφθαλμοὺς θε-[20]-ραπεύσοντα καὶ πᾶν <τὸ> σῶμα, καὶ μᾶλλον ὅσῳ τιμιωτέρα καὶ βελτίων ἡ πολιτικὴ τῆς ἱατρικῆς· τῶν δ' ἱατρῶν οἱ χαρίεντες πολλὰ πραγματεύονται περὶ τὴν τοῦ σώματος γνῶσιν. θεωρητέον δὲ καὶ τῷ πολιτικῷ περὶ ψυχῆς, θεωρητέον δὲ τούτων χάριν, καὶ ἐφ' ὅσον ἱκανῶς ἔχει πρὸς τὰ ζητού-[25]-μενα· τὸ γὰρ ἐπὶ πλεῖον ἐξακριβοῦν ἐργωδέστερον ἴσως ἐστὶ τῶν προκειμένων. λέγεται δὲ περὶ αὐτῆς καὶ ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς λόγοις ἀρκούντως ἔνια, καὶ χρηστέον αὐτοῖς· οἷον τὸ μὲν ἄλογον αὐτῆς εἶναι, τὸ δὲ λόγον ἔχον. ταῦτα δὲ πότερον διώριστα καθάπερ τὰ τοῦ σώματος μέρη καὶ πᾶν τὸ [30] μεριστόν, ἢ τῷ λόγῳ δύο ἐστὶν ἀχώριστα πεφυκότα καθάπερ ἐν τῇ περιφερείᾳ τὸ κυρτὸν καὶ τὸ κοῖλον, οὐθὲν διαφέρει πρὸς τὸ παρόν. τοῦ ἀλόγου δὲ τὸ μὲν ἔοικε κοινῷ καὶ φυτικῷ, λέγω δὲ τὸ αἷτιον τοῦ τρέφεσθαι καὶ αὔξεσθαι· τὴν τοιαύτην γὰρ δύναμιν τῆς ψυχῆς ἐν ἅπασιν τοῖς τρεφομέ- **1102b**-νοις θεῖη τις ἂν καὶ ἐν τοῖς ἐμβρύοις, τὴν αὐτὴν δὲ ταύτην καὶ ἐν τοῖς τελείοις· εὐλογώτερον γὰρ ἢ ἄλλην τινά. ταύτης μὲν οὖν κοινὴ τις ἀρετὴ καὶ οὐκ ἀνθρωπίνη φαίνεται· δοκεῖ γὰρ ἐν τοῖς ὕπνοις ἐνεργεῖν μάλιστα τὸ μόνιον τοῦτο καὶ [5] ἡ δύναμις αὕτη, ὃ δ' ἀγαθὸς καὶ κακὸς ἥκιστα διάδηλοι καθ' ὕπνον (ὅθεν φασὶν οὐδὲν διαφέρειν τὸ ἥμισυ τοῦ βίου τοὺς εὐδαιμόνας τῶν ἀθλίων·

початку. Ясно, що доброчесність, яку ми повинні розглядати, людська, адже і благо [15] ми досліджували людське, і щастя — людське.

Тим часом людською доброчесністю ми називаємо доброчесність не тіла, але душі, і щастям ми називаємо [також] діяльність душі. Якщо це так, то ясно, що державному мужу⁵³ треба якось знати те, що стосується душі, точно так, як, збираючись [20] лікувати очі, [треба знати] все тіло, причому в першому випадку це настільки ж важливіше, наскільки політика [тобто наука про державу], цінніше і вище лікарського мистецтва. А видатні лікарі багато займаються пізнанням тіла. Так що й державному мужу слід вивчати пов'язане з душею, причому вивчати задля власних [цілей] і в тій мірі, у якій це потрібно для досліджуваних питань [25], бо з точки зору задач, що стоять перед ним, далеко йдучі уточнення, мабуть, дуже трудомісткі.

Дещо про душу задовільно (ἀρκούντως) викладається також і в творах поза нашого кола (ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς λόγοις)⁵⁴, так що ними слід скористатися — скажімо, думкою про те, що одна [частина душі] не наділена розсудом (ἄλογον εἶναι), а друга ним наділена (λόγον ἔχον). Чи розмежовані вони, подібно до частин тіла і до всього [30] ділимого, а чи їх дві тільки понятійно (τῷ λόγῳ), а за природою вони неділимі, як випуклість і угнутість кола, — для справжнього дослідження це не має жодного значення. Одна частина того, що не наділене розсудом, здається, всезагальна і рослинна (κοινῷ καὶ φυτικῷ), — під цим я маю на увазі причину споживання їжі і зростання: таку здатність (τὴ δύναμιν) душі можна вважати в усьому, що **1102b** споживає їжу, у тому числі в зародках, причому це та ж сама здатність, що й у дорослих [істотах]; це ж бо розумніше, ніж вважати в останньому випадку якусь іншу [здатність до того ж самого].

Отже, доброчесність цієї здатності здається якоюсь загальною, а не тільки людською; адже вважається, що ця частина душі і ця здатність діють головним чином під час сну, тоді як саме [5] у сні менш за все можна виявити чеснотливого і поганого (ὁ ἀγαθὸς καὶ κακὸς) (тому і кажуть, що півжиття щасливі не різняться від злочасних, і це цілком зрозуміло, бо сон — бездіяльність душі в тому значенні, в якому її можна назвати “доброчесною” і “поганою”⁵⁵), якщо тільки не враховувати

⁵³ Тобто політику.

⁵⁴ Див. детально про ці твори: *НВБ*. – С. 700 прим. 70.

⁵⁵ σπουδαία καὶ φάυλη.

συμβαίνει δέ τοῦτο εἰκότως· ἀργία γάρ ἐστὶν ὁ ὕπνος τῆς ψυχῆς ἢ λέγεται σπουδαία καὶ φαύλη), πλὴν εἰ μὴ κατὰ μικρὸν καὶ διικνουῦνται τινες τῶν κινήσεων, [10] καὶ ταύτῃ βελτίω γίνεται τὰ φαντάσματα τῶν ἐπιεικῶν ἢ τῶν τυχόντων. ἀλλὰ περὶ μέν τούτων ἄλλις, καὶ τὸ θρεπτικὸν ἑατέον, ἐπειδὴ τῆς ἀνθρωπικῆς ἀρετῆς ἅμοιρον πέφυκεν. ἔοικε δέ καὶ ἄλλη τις φύσις τῆς ψυχῆς ἄλογος εἶναι, μετέχουσα μέντοι πῃ λόγου. τοῦ γὰρ ἐγκρατοῦς καὶ ἀκρατοῦς τὸν [15] λόγον καὶ τῆς ψυχῆς τὸ λόγον ἔχον ἐπαινοῦμεν· ὀρθῶς γὰρ καὶ ἐπὶ τὰ βέλτιστα παρακαλεῖ· φαίνεται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ ἄλλο τι παρὰ τὸν λόγον πεφυκός, ὃ μάχεται καὶ ἀντιτείνει τῷ λόγῳ. ἀτεχνῶς γὰρ καθάπερ τὰ παραλελυμένα τοῦ σώματος μόρια εἰς τὰ δεξιὰ προαιρουμένων κινήσαι [20] τοῦναντίον εἰς τὰ ἀριστερὰ παραφέρεται, καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς οὕτως· ἐπὶ τὰναντία γὰρ αἱ ὁρμαὶ τῶν ἀκρατῶν. ἀλλ' ἐν τοῖς σώμασι μέν ὀρῶμεν τὸ παραφερόμενον, ἐπὶ δέ τῆς ψυχῆς οὐχ ὀρῶμεν. ἴσως δ' οὐδέν ἦττον καὶ ἐν τῇ ψυχῇ νομιστέον εἶναι τι παρὰ τὸν λόγον, ἐναντιούμενον τούτῳ καὶ ἀντι- [25] βαῖνον. πῶς δ' ἕτερον, οὐδέν διαφέρει. λόγου δέ καὶ τοῦτο φαίνεται μετέχειν, ὥσπερ εἴπομεν· πειθαρχεῖ γοῦν τῷ λόγῳ τὸ τοῦ ἐγκρατοῦς — ἔτι δ' ἴσως εὐηκοώτερόν ἐστι τὸ τοῦ σώφρονος καὶ ἀνδρείου· πάντα γὰρ ὁμοφωνεῖ τῷ λόγῳ. φαίνεται δὴ καὶ τὸ ἄλογον διττόν. τὸ μέν γὰρ φυτικὸν οὐδαμῶς κοινω-[30]-νεῖ λόγου, τὸ δ' ἐπιθυμητικὸν καὶ ὅλως ὀρεκτικὸν μετέχει πῶς, ἢ κατήκοόν ἐστιν αὐτοῦ καὶ πειθαρχικόν· οὕτω δὴ καὶ τοῦ πατρὸς καὶ τῶν φίλων φαμέν ἔχειν λόγον, καὶ οὐχ ὥσπερ τῶν μαθηματικῶν. ὅτι δέ πείθεται πῶς ὑπὸ λόγου τὸ ἄλογον, μηνύει καὶ ἡ νουθέτησις καὶ πᾶσα ἐπιτίμησις τε 1103a καὶ παρὰ κλησις. εἰ δέ χρῆ καὶ τοῦτο φάναι

якихось рухів, які можуть трішки зачіпати душу, чому й сновидіння у добрих людей (τῶν ἐπιεικῶν) бувають [10] кращі, ніж у звичайних (τῶν τυχόντων). Але й про це досить, і про частину душі, що споживає їжу (τὸ θρεπτικόν), оскільки за своєю природою вона не має частки в людській доброчесності.

Але існує, очевидно, і якась інше єство душі (τις φύσις τῆς ψυχῆς), яке, будучи позбавлене розсуду, все ж якось йому причетне (μετέχουσα πῃ λόγου). Ми хвалимо судження (ὁ λόγος) стосовно [15] помірного і непомірного (τοῦ ἐγκρατοῦς καὶ ἀκρατοῦς), а також ту частину душі, яка володіє цим судженням — адже правильно (ὀρθῶς) заохочувати до найкращого. Однак, у них [тобто у поміркованих і непоміркованих людей] виявляє себе (φαίνεται) і якась інша, існуюча за природою всупереч розсуду (παρὰ τὸν λόγον) частина душі, яка бореться з розсудом і опирається йому. Так само як при намірі змістити паралізовані [20] члени тіла праворуч, вони повертаються, навпаки, ліворуч, точно так і з душею — адже пориви (αἱ ὁρμαὶ) непоміркованих протилежні [розсуду]; але відхилення в тілах [людей] ми бачимо, а в душі — не бачимо. Можливо, так же само слід визнати, що і в душі є щось противне розсуду [25], протилежне йому і таке, що йде йому наперекір. У якому розумінні це інша [частина душі] — тут для нас не важливо (οὐδὲν διαφέρει). Але, як ми вже сказали, і ця частина душі, очевидно, також причетна думці; принаймні, у помірного вона кориться розсуду, а в розсудливого і мужнього вона, мабуть, ще більш слухняна, тому що в них все узгоджується з розсудом.

Таким чином, частина душі, позбавлена розсуду, також уявляється двоскладовою (διττόν). Одна частина — рослинна — не має нічого спільного з [30] розсудом, друга — підвладна потягу і взагалі прагнуча (ἐπιθυμητικὸν καὶ ὅλως ὀρεκτικόν) — в якомусь значенні йому причетна остільки, оскільки вона слухняна розсуду і підкоряється йому. Так, коли ми говоримо: “є розсуд батька і друзів”, ми маємо на увазі відношення, але не те, яке буває в математиці⁵⁶. Що позбавлена розсуду частина душі в якомусь значенні підкоряється розсуду, нам дають зрозуміти напоумлення і всякого роду обвинувачування 1103a та заохочування. А якщо треба визнати, що й ця частина душі наділена розсудом, тоді двоскладовою буде частина, що наділена розсудом, тобто, з одного боку,

⁵⁶ Щодо складності і незводимості терміну ὁ λόγος до одного якогось певного поняття у цьому зв'язку див. особливо: НВБ. — С. 701 прим. 71.

λόγον ἔχειν, διττὸν ἔσται καὶ τὸ λόγον ἔχον, τὸ μὲν κυρίως καὶ ἐν αὐτῷ, τὸ δ' ὥσπερ τοῦ πατρὸς ἀκουστικόν τι. διορίζεται δέ καὶ ἡ ἀρετὴ κατὰ τὴν διαφορὰν ταύτην· λέγομεν γὰρ αὐτῶν τὰς [5] μὲν διανοητικὰς τὰς δέ ἠθικάς, σοφίαν μὲν καὶ σύνεσιν καὶ φρόνησιν διανοητικὰς, ἐλευθεριότητα δέ καὶ σωφροσύνην ἠθικάς. λέγοντες γὰρ περὶ τοῦ ἡθους οὐ λέγομεν ὅτι σοφὸς ἢ συνετὸς ἀλλ' ὅτι πρᾶος ἢ σώφρων· ἐπαινοῦμεν δέ καὶ τὸν σοφὸν κατὰ τὴν ἔξιν· τῶν ἔξεων δέ τὰς ἐπαινετὰς ἀρετὰς [10] λέγομεν.

вона [наділена розсудом] у властивому значенні (κυρίως) і сама по собі, а з іншого — це щось, що слухається [розсудом, як дитина] батька.

Враховуючи цю відмінність, розділяють і доброчесність (ἡ ἀρετή): адже одні доброчесності ми називаємо мислительними [5] (διανοητικὰι), а інші — етичними (ἠθικὰ); мудрість, розумність (ἡ σύνεσις) і розсудливість — мислительні [доброчесності], а щедрість і розсудливість — етичні. Адже, розмірковуючи про вдачу (περὶ τοῦ ἡθους), ми не говоримо, що людина мудра чи розумна, але говоримо, що вона витримана чи розсудлива. У той же час і мудрого ми хвалимо за [його душевний] склад, а ті склади [душі], які заслуговують на похвалу, ми називаємо [10] доброчесностями.

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Β

1 (I). 1103a [14] Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς [15] δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. ἐξ οὗ καὶ δήλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν [20] γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖν ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖν. οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ [25] πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους. ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν (ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δήλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, [30] ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα, οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)· τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὴ καὶ τὰ 1103b μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι. μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ

КНИГА ДРУГА

1 (I). 1103a [14] Таким чином, за наявності доброчесності двох [видів], як мислительної, [15] так і етичної, мислительна виникає і зростає головним чином завдяки навчання (ἐκ διδασκαλίας), і саме тому потребує досвіду та часу, а етична (ἡ ἠθικὴ) народжується звичкою (ἐξ ἔθους), звідки й отримала назву: від *этос* при невеликій зміні [букви]¹.

Звідси ясно, що жодна [20] з етичних доброчесностей не народжується в нас за природою, бо все природне не може привчатися (ἐθίζεται) до чого б то не було. Так, наприклад, камінь, який за природою падає вниз, не привчиш підійматися вгору, привчай його, підкидаючи вгору, хоч тисячу разів; а вогонь не [привчиться рухатися] вниз, і ніщо інше, маючи за природою певний [образ існування], не привчиться до іншого.

Отже, не від природи і не всупереч природі існують у нас доброчесності, але придбати їх для нас [25] природно, завдяки ж привчання (διὰ τοῦ ἔθους) ми в них удосконалюємося.

Далі, [все] те, чим ми володіємо за природою, ми отримуємо спочатку [як] його можливості (τὰς δυνάμεις τούτων), а вже потім здійснюємо насправді (τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν). Це пояснює приклад з відчуттями (ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων). Адже не від частого вглядування чи вслухування ми отримуємо відчуття [зору та слуху], а [30] зовсім навпаки: маючи відчуття, ми ними скористалися, а не те щоб скориставшись — знайшли. А ось доброчесності ми набуваємо, здійснивши (ἐνεργήσαντες) [щось] раніше, так само як і в інших мистецтвах. Адже коли щось потрібно робити, пройшовши навчання (μαθόντας ποιεῖν), то вчимося ми, роблячи це (ποιοῦντες μαθάνομεν); наприклад, будуючи будинки, стають будівничими, а граючи на кіфарі — кіфаристами. Подібним же чином, 1103b діючи справедливо, ми стаємо справедливими (δίκαιοι), розсудливо — розсудливими (σώφρονες), а мужньо — мужніми (ἀνδρεῖοι).

¹ Тобто зміні ε на η; ἔθος “звичка” та ἦθος “норов, характер” (звідки походять терміни “етичний, моральний тощо”) — однокореневі слова.

νομο-[5]-θέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης. ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται, ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. ἀνάλογον [10] δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί. εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί. οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι [15] τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι, πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοί. ὁμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀρ-[20]-γίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως. καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἔξεις γίνονται. διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἔξεις. οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, [25] ἀλλὰ πάμπλου, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.

2 (II). Ἐπεὶ οὖν ἡ παροῦσα πραγματεία οὐ θεωρίας ἔνεκά ἐστιν ὥσπερ αἱ ἄλλαι (οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστιν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα, ἐπεὶ οὐδὲν ἂν ἦν ὄφελος αὐτῆς), ἀναγκαῖον ἐπισκέψασθαι τὰ περὶ τὰς [30] πράξεις, πῶς πρακτέον αὐτάς· αὐταὶ γὰρ εἰσι

Засвідчується (μαρτυρεῖ) це й тим, що відбувається в державах (ἐν ταῖς πόλεσιν): адже законодавці (νομοθέται), привчаючи [до законів] громадян (τοὺς πολίτας), роблять їх добрими (ἀγαθοὺς), і таке бажання всякого [5] законодавця; а хто не досягає успіху [в привчанні] — не досягає мети, і цим відрізняється добрий державний устрій (ἀγαθὴ πολιτεία) від державного устрою поганого (πολιτείας φαύλης).

Далі, всяка доброчесність, так само як і [всяке] мистецтво, і виникає і знищується з одного й того ж і завдяки одному й тому ж. Адже граючи на кіфарі, стають і добрими (ἀγαθοὶ) і поганими (κακοὶ) кіфаристами. Відповідним же чином (ἀνάλογον) — [добрими й поганими] будівничими [10] і всіма іншими [майстрами], адже, добре будуючи, стануть добрими архітекторами, а будуючи погано — поганими. Якби це було не так, то не було б потреби і в навчанні, а всі так би й народжувалися добрими або поганими [майстрами].

Так само і з доброчесністю: адже, вступаючи в ділові стосунки [15] з людьми, одні з нас стають людьми справедливими (δίκαιοι), а інші несправедливими (ἄδικοι); діючи ж серед небезпек і привчаючись до страху чи до відваги, одні стають мужніми, а інші — боязливими. Те ж стосується і потягів (περὶ τὰς ἐπιθυμίας), і гніву: одні стають розсудливими й витриманими, інші — розбещеними й [20] гнівливими, тому що поведуться по-різному. Одним словом, [повторення] однакових вчинків породжує [відповідні етичні] устої (αἱ ἔξεις).

Тому-то й треба визначити якості діяльностей (τὰς ἐνεργείας ποιᾶς): відповідно до їх відмінностей розрізняються й устої. Так що зовсім не мало, а дуже багато, можливо навіть усе, залежить від того, до чого саме привчатися [25] з самого дитинства (ἐκ νέων).

2 (II). Таким чином, оскільки нинішні [наші] заняття не існують, як інші², задля споглядання (адже ми проводимо дослідження не для того, щоб зрозуміти, що таке доброчесність, а щоб стати чеснотливими (ἀγαθοὶ), інакше від них не було б жодної користі), остільки необхідно уважно розглянути те, що стосується вчинків, а саме — як [30] потрібно їх здійснювати (πῶς πρακτέον αὐτάς); вони ж бо, як ми вже сказали³, є визначальними, і від того, які вони, залежать устої.

² Маються на увазі математика, фізика і теологія — дисципліни, які не мають на меті отримання якоїсь певної користі (Див.: *НББ*. — С. 701 прим. 4; пор.: *СЕ*. — Т. 7. — С. 288 прим. 4)

³ Див.: 1101a31–b25.

κύριαι καὶ τοῦ ποιᾶς γενέσθαι τὰς ἔξεις, καθάπερ εἰρήκαμεν. τὸ μὲν οὖν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πράττειν κοινὸν καὶ ὑποκείμενον — ῥηθήσεται δ' ὕστερον περὶ αὐτοῦ, καὶ τί ἐστὶν ὁ ὀρθὸς λόγος, καὶ πῶς ἔχει πρὸς τὰς ἄλλας ἀρετάς. ἐκεῖνο δὲ προδιο-1104a-μολογείσθω, ὅτι πᾶς ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι, ὥσπερ καὶ κατ' ἀρχὰς εἶπομεν ὅτι κατὰ τὴν ὕλην οἱ λόγοι ἀπαιτητέοι· τὰ δ' ἐν ταῖς πράξεσι καὶ τὰ συμφέροντα οὐδὲν ἐστηκὸς ἔχει, ὥσ-[5]-περ οὐδὲ τὰ ὑγιεινά. τοιούτου δ' ὄντος τοῦ καθόλου λόγου, ἔτι μᾶλλον ὁ περὶ τῶν καθ' ἑκάστα λόγος οὐκ ἔχει τὰκριβές· οὔτε γὰρ ὑπὸ τέχνην οὔθ' ὑπὸ παραγγελίαν οὐδεμίαν πίπτει, δεῖ δ' αὐτοὺς ἀεὶ τοὺς πράττοντας τὰ πρὸς τὸν καιρὸν σκοπεῖν, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῆς ἱατρικῆς ἔχει καὶ τῆς [10] κυβερνητικῆς. ἀλλὰ καίπερ ὄντος τοιούτου τοῦ παρόντος λόγου πειρατέον βοηθεῖν. πρῶτον οὖν τοῦτο θεωρητέον, ὅτι τὰ τοιαῦτα πέφυκεν ὑπ' ἐνδείας καὶ ὑπερβολῆς φθείρεσθαι, (δεῖ γὰρ ὑπὲρ τῶν ἀφανῶν τοῖς φανεροῖς μαρτυρίαις χρῆσθαι) ὥσπερ ἐπὶ τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ὑγείας ὀρώμεν· [15] τὰ τε γὰρ ὑπερβάλλοντα γυμνάσια καὶ τὰ ἐλλείποντα φθείρει τὴν ἰσχύν, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ποτὰ καὶ τὰ σιτία πλείω καὶ ἐλάττω γινόμενα φθείρει τὴν ὑγίειαν, τὰ δὲ σύμμετρα καὶ ποιεῖ καὶ αὖξει καὶ σώζει. οὕτως οὖν καὶ ἐπὶ σωφροσύνης καὶ ἀνδρείας ἔχει καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν. [20] ὃ τε γὰρ πάντα φεύγων καὶ φοβούμενος καὶ μηδὲν ὑπομένων δειλὸς γίνεται, ὃ τε μηδὲν ὅλως φοβούμενος ἀλλὰ πρὸς πάντα βαδίζων θρασύς· ὁμοίως δὲ καὶ ὁ μὲν πάσης ἡδονῆς ἀπολαύων καὶ μηδεμιᾶς ἀπεχόμενος ἀκόλαστος, ὁ δὲ πᾶσαν φεύγων,

Отже, чинити згідно з вірним судженням (κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πράττειν) — це загальне правило (τὸ κοινὸν), і ми приймемо його за основу, а поговоримо про нього пізніше, як і про те, що таке вірне судження (ὁ ὀρθὸς λόγος) і як воно співвідноситься з іншою доброчесністю⁴.

1104a Умовимось, однак, заздалегідь, що давати будь-яке [визначення] вчинкам краще в загальних рисах і не точно (τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς), згідно із сказаним на початку, що [точність] визначень необхідно співвідносити з предметом (κατὰ τὴν ὕλην)⁵. Адже в усьому, що пов'язане з учинками та їхньою користю (τὰ συμφέροντα), немає нічого раз і назавжди встановленого, [5] так само як і [в питаннях] здоров'я. Якщо таким є визначення загального (τοῦ καθόλου λόγου), то ще більш неточні визначення окремого (ὁ περὶ τῶν καθ' ἑκάστα λόγος). Адже окремі випадки не може передбачити жодне мистецтво і відомі прийоми [ремесла]; навпаки, ті, що здійснюють вчинки, завжди повинні самі мати на увазі їхню доцільність і своєчасність, так само як це вимагається від лікарського мистецтва чи від [10] мистецтва кораблеводіння (τῆς κυβερνητικῆς).

І все ж, хоч це й так, слід спробувати зарадити справі. Передусім слід уяснити собі те, що вони [доброчесності] за своєю природою такі, що недостача (ἡ ἐνδεία) і надлишок (ἡ ὑπερβολή) їх гублять, так само як ми це бачимо на прикладі тілесної сили та здоров'я (адже для неочевидного слід користуватися очевидними прикладами. [15] Дійсно, для тілесної сили згубні і надмірні заняття гімнастикою, і недостатні, подібно до того, як питво і їжа при надлишку і недостачі гублять здоров'я, тоді як все це в міру (τὰ σύμμετρα) і створює його, і збільшує, і зберігає. Так само і з розсудливістю, і з мужністю, і з іншими доброчесностями. [20] Хто всього уникає, усього боїться, нічому не може протистояти — той стає боязким, а хто нічого взагалі не боїться й іде на все — [той стає] сміливцем. Так само і вкушаючи від усякого задоволення і від жодного не утримуючись, стають розбещеними, а сторонячись, як неотесані (οἱ ἄγροικοί⁶), усякого задоволення, —

⁴ Детальніше щодо використання Арістотелем висловів “згідно з вірним судженням” і “вірне судження” див.: НВБ. — С. 701 прим. 6.

⁵ Див.: 1094b13.

⁶ Неотесані (οἱ ἄγροικοί) — буквально “сільські, селяни” — характерний прояв народженої ще за часів ранньої класики дихотомії “поліс — місто”, за якої полісне, властиво громадянське життя зосереджується саме в місті, з усіма його принадами і умовностями, тоді як сільські жителі персоніфікують неотесаність і грубість, стаючи постійним об'єктом кепкування в т.ч. і в новоаттичній комедії.

ὥσπερ οἱ ἄγροικοι, ἀναίσθητός [25] τις· φθείρεται δὴ σωφροσύνη καὶ ἡ ἀνδρεία ὑπὸ τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως, ὑπὸ δὲ τῆς μεσότητος σῶζεται. ἀλλ' οὐ μόνον αἱ γενέσεις καὶ αὐξήσεις καὶ αἱ φθοραὶ ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ ὑπὸ τῶν αὐτῶν γίνονται, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐνέργειαι ἐν τοῖς αὐτοῖς ἔσονται· καὶ γὰρ ἐπὶ τῶν [30] ἄλλων τῶν φανερωτέρων οὕτως ἔχει, οἷον ἐπὶ τῆς ἰσχύος· γίνεται γὰρ ἐκ τοῦ πολλὴν τροφήν λαμβάνειν καὶ πολλοὺς πόνους ὑπομένειν, καὶ μάλιστα ἂν δύναιτ' αὐτὰ ποιεῖν ὁ ἰσχυρός. οὕτω δ' ἔχει καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν· ἐκ τε γὰρ τοῦ ἀπέχεσθαι τῶν ἡδονῶν γινόμεθα σώφρονες, καὶ γενόμενοι μάλιστα δυνάμεθα ἀπέχεσθαι αὐτῶν· ὁμοίως δὲ 1104b καὶ ἐπὶ τῆς ἀνδρείας· ἐθιζόμενοι γὰρ καταφρονεῖν τῶν φοβερῶν καὶ ὑπομένειν αὐτὰ γινόμεθα ἀνδρεῖοι, καὶ γενόμενοι μάλιστα δυνησόμεθα ὑπομένειν τὰ φοβερά. (III). Σημεῖον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἔξωθεν τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύ- [5]-πην τοῖς ἔργοις· ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος τῶν σωματικῶν ἡδονῶν καὶ αὐτῷ τοῦτω χαίρων σώφρων, ὁ δ' ἀχθόμενος ἀκόλαστος, καὶ ὁ μὲν ὑπομένων τὰ δεινὰ καὶ χαίρων ἢ μὴ λυπούμενός γε ἀνδρεῖος, ὁ δὲ λυπούμενος δειλός. περὶ ἡδονᾶς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ· διὰ μὲν γὰρ [10] τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα. διὸ δεῖ ἡχθαί πως εὐθὺς ἐκ νέων, ὥς ὁ Πλάτων φησίν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἡ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν. ἔτι δ' εἰ αἱ ἀρεταὶ εἰσι περὶ πράξεις καὶ πάθη, παντὶ δὲ πάθει καὶ πάσῃ πράξει ἔπε- [15]-ται ἡδονὴ καὶ λύπη, καὶ διὰ τοῦτ' ἂν εἴη ἡ ἀρετὴ περὶ ἡδονᾶς καὶ λύπας. μηνύουσι δὲ καὶ αἱ κολάσεις γινόμεναι διὰ τούτων· ἱατρεῖαι γὰρ τινές εἰσιν, αἱ δὲ ἱατρεῖαι διὰ τῶν ἐναντίων πεφύκασι

якимись нечутливими (ἀναίσθητός τις). [25] Отже, надлишок (ἡ ὑπερβολή) і недостача (ἡ ἐλλείψις) згубні для розсудливості і мужності, а середина (ἡ μεσότης) — благодворна⁷.

Але доброчесності не тільки виникають, зростають і гинуть завдяки одним і тим же [діям] і через одні і ті ж [дії], але й діяльності [згідно доброчесності] будуть залежати від них же. Так буває і з іншими [30] речами, більш очевидними, наприклад з тілесною силою: її створює щедре харчування і заняття важкою працею, а справиться з цим найкраще, очевидно, сильна людина (ὁ ἰσχυρός). І з доброчесностями так. Адже утримуючись від задовольень, ми стаємо розсудливими, а стаючи такими, здатні найкраще від них утримуватися. Так і з мужністю: привчаючись 1104b зневажати небезпеки і не відступати перед ними, ми стаємо мужніми, а ставши такими, найкраще зможемо протистояти небезпекам.

(III). Ознакою [тих чи інших етичних] устоїв слід вважати подержуване справами задоволення чи [5] страждання (ἡδονὴ ἢ λύπη). Адже той, хто, утримуючись від тілесних задовольень, радіє (χαίρων) цьому, той розсудливий (σώφρων), а хто засмучується — розбещений (ἀκόλαστος); так само як той, хто з радістю протистоїть небезпекам чи принаймні не страждає від цього — мужній, а страждає [від цього] — боязкий. Адже етична доброчесність позначається в задоволеннях і стражданнях: бо якщо погані вчинки [10] ми скоюємо задля задоволення, то й від прекрасних вчинків ухиляємося через страждання.

Ось тому, як говорить Платон, з самого дитинства треба спонукати (δεῖ ἡχθαί) до того, щоб радіти і страждати належному (οἷς δεῖ); саме в цьому полягає правильне виховання (ὀρθὴ παιδεία)⁸.

Далі, якщо доброчесності пов'язані зі вчинками і пристрастями, а всяка пристрасть і всякий вчинок супроводжуються задоволенням або стражданням, то [15] вже тому, мабуть, властива доброчесність пов'язана із задоволеннями та стражданнями. На це вказують і покарання (αἱ κολάσεις), бо це своєрідні ліки (ἱατρεῖαι τινές), а ліки за своєю природою протилежні [захворюванню].

⁷ Характерна для Арістотеля з його пієтетом перед Солоном і створеним ним політичним устроєм апологія "серединності". Детальніше щодо "серединності" у Арістотеля див.: НВЕ. – С. 702–703 прим. 7.

⁸ Див.: Plato. Legg. 653a–c, 641b, 644a, 636de; Rp. 401c–402a.

γίνεσθαι. ἔτι, ὥς καὶ πρῶην εἵπομεν, πᾶσα ψυχῆς ἕξις, ὑφ' οἷων πέφυκε γίνεσθαι [20] χείρων καὶ βελτίων, πρὸς ταῦτα καὶ περὶ ταῦτα τὴν φύσιν ἔχει· δι' ἡδονὰς δὲ καὶ λύπας φαῦλοι γίνονται, τῷ διώκειν ταύτας καὶ φεύγειν, ἢ ἂς μὴ δεῖ ἢ ὅτε οὐ δεῖ ἢ ὥς οὐ δεῖ ἢ ὁσαχῶς ἄλλως ὑπὸ τοῦ λόγου διορίζεται τὰ τοιαῦτα. διὸ καὶ ὀρίζονται τὰς ἀρετὰς ἀπαθείας τινὰς [25] καὶ ἡρεμίας· οὐκ εὖ δέ, ὅτι ἀπλῶς λέγουσιν, ἀλλ' οὐχ ὥς δεῖ καὶ ὥς οὐ δεῖ καὶ ὅτε, καὶ ὅσα ἄλλα προστίθεται. ὑπόκειται ἄρα ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ τοιαύτη περὶ ἡδονὰς καὶ λύπας τῶν βελτίστων πρακτικῆ, ἡ δὲ κακία τοῦναντίον. γένοιτο δ' ἂν ἡμῖν καὶ ἐκ τούτων φανερόν ὅτι περὶ τῶν [30] αὐτῶν. τριῶν γὰρ ὄντων τῶν εἰς τὰς αἰρέσεις καὶ τριῶν τῶν εἰς τὰς φυγάς, καλοῦ συμφέροντος ἡδέος, καὶ [τριῶν] τῶν ἐναντίων, αἰσχροῦ βλαβεροῦ λυπηροῦ, περὶ ταῦτα μὲν πάντα ὁ ἀγαθὸς κατωρθωτικός ἐστίν ὁ δὲ κακὸς ἀμαρτητικός, μάλιστα δὲ περὶ τὴν ἡδονὴν κοινὴ τε γὰρ αὕτη [35] τοῖς ζώοις, καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ τὴν αἵρεσιν παρακολουθεῖ. **1105a** καὶ γὰρ τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον ἡδὺ φαίνεται. ἔτι δ' ἐκ νηπίου πᾶσιν ἡμῖν συντέθραπται· διὸ χαλεπὸν ἀποτρίψασθαι τοῦτο τὸ πάθος ἐγκεχρωσμένον τῷ βίῳ. κανονίζομεν δὲ καὶ τὰς πράξεις, οἳ μὲν μᾶλλον οἳ δ' ἦττον, [5] ἡδονῇ καὶ λύπῃ. διὰ τοῦτ' οὖν ἀναγκαῖον εἶναι περὶ ταῦτα τὴν πᾶσαν πραγματείαν· οὐ γὰρ μικρὸν εἰς τὰς πράξεις εὖ ἢ κακῶς χαίρειν καὶ λυπεῖσθαι. ἔτι δὲ χαλεπώτερον ἡδονῇ μάχεσθαι ἢ θυμῷ, καθάπερ φησὶν Ἡράκλειτος, περὶ δὲ τὸ χαλεπώτερον αἰεὶ καὶ τέχνη

Крім того, як ми сказали раніше, всякий склад душі (πᾶσα ψυχῆς ἕξις) виявляє себе [20] по відношенню до того і в зв'язку з тим (πρὸς ταῦτα καὶ περὶ ταῦτα), що здатне поліпшувати його і погіршувати: стають-бо поганими (φαῦλοι) через задоволення і страждання, коли їх домагаються і уникають, причому або не того, чого належить, або не так, як належить, або [невірно] в якомусь ще значенні. Ось чому доброчесність визначають навіть як деяку безпристрасність (ἡ ἀπαθεία)⁹ [25] і безтурботність (ἡ ἡρεμία). Але це [визначення] не годиться, тому що не вказується як, коли і за яких ще обставин [належить бути такими].

Отже, основоположне [визначення таке]: [етична] доброчесність (ἡ ἀρετή) — це здатність чинити найкращим чином [у всьому], що стосується задоволень і страждань, а зіпсутість (ἡ κακία) — це її протилежність. Це ж, виявляється, очевидно, ще й з [30] наступного. Три [речі] ми обираємо і трьох уникаємо: перші три — це прекрасне, корисне і доставляюче задоволення, а другі протилежні цьому — ганебне, шкідливе, доставляюче страждання; у всьому цьому чеснотливий (ὁ ἀγαθὸς) чинить правильно (κατωρθωτικός ἐστίν), а поганий (ὁ δὲ κακὸς) помиляється (ἀμαρτητικός ἐστίν), причому головним чином у зв'язку із задоволенням. Адже саме воно є загальним [35] для живих істот і супроводить [нас] у всьому тому, що підлягає обранню **1105a**: адже і прекрасне, і корисне також здаються такими, що приносять задоволення.

Крім того, [почуття задоволення] з дитинства виховується в нас і зростає разом з нами, і тому важко позбутися цієї пристрасті, якою пронизане [все] життя. [Так що в наших] вчинках мірилом нам служать (κανονίζομεν τὰς πράξεις) — одним більше, іншим менше — [5] задоволення і страждання. Тому всі наші заняття повинні бути присвячені цьому: адже для вчинків дуже важливо, добре (εὖ) чи погано (κακῶς) насолоджуються (χαίρειν) і страждають (λυπεῖσθαι).

Крім того, як сказав Геракліт, із задоволенням боротися важче, ніж з шалом (θυμῷ)¹⁰, а мистецтво і доброчесність завжди народжуються

⁹ Вважається, що вжитий тут Арістотелем термін ἡ ἀπαθεία — безпристрасність, вивільнення від пристрастей та емоцій — сходять до Спевсіппа, племінника та учня Платона, котрий очолював Академію після смерті останнього. Однак, як етичний ідеал він формулюється дещо пізніше, з появою стоїчної філософії.

¹⁰ Мається на увазі цитата з Геракліта, яка наводиться у Фрагментах Дільса-Кранца за Плутархом (DK 22 В 85): θυμῷ μάχεσθαι χαλεπόν· ὁ γὰρ ἂν θέλῃ, ψυχῆς

γίνεται καὶ ἀρετὴ· [10] καὶ γὰρ τὸ εὖ βέλτιον ἐν τούτῳ. ὥστε καὶ διὰ τοῦτο περὶ ἡδονᾶς καὶ λύπας πᾶσα ἡ πραγματεία καὶ τῇ ἀρετῇ καὶ τῇ πολιτικῇ· ὁ μὲν γὰρ εὖ τούτοις χρώμενος ἀγαθὸς ἔσται, ὁ δὲ κακῶς κακός. ὅτι μὲν οὖν ἐστὶν ἡ ἀρετὴ περὶ ἡδονᾶς καὶ λύπας, καὶ ὅτι ἐξ ὧν γίνεται, ὑπὸ τούτων καὶ αὖξε-[15]-ται καὶ φθείρεται μὴ ὡσαύτως γινομένων, καὶ ὅτι ἐξ ὧν ἐγένετο, περὶ ταῦτα καὶ ἐνεργεῖ, εἰρήσθω.

3 (IV). Ἀπορήσειε δ' ἂν τις πῶς λέγομεν ὅτι δεῖ τὰ μὲν δίκαια πράττοντας δικαίους γίνεσθαι, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονας· εἰ γὰρ πράττουσι τὰ δίκαια καὶ σώφρονα, [20] ἤδη εἰσὶ δίκαιοι καὶ σώφρονες, ὥσπερ εἰ τὰ γραμματικὰ καὶ τὰ μουσικὰ, γραμματικοὶ καὶ μουσικοί. ἢ οὐδ' ἐπὶ τῶν τεχνῶν οὕτως ἔχει; ἐνδέχεται γὰρ γραμματικόν τι ποιῆσαι καὶ ἀπὸ τύχης καὶ ἄλλου ὑποθεμένου. τότε οὖν ἔσται γραμματικός, ἐὰν καὶ γραμματικόν τι ποιήσῃ καὶ [25] γραμματικῶς· τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ κατὰ τὴν ἐν αὐτῷ γραμματικὴν. ἔτι οὐδ' ὅμοιον ἐστὶν ἐπὶ τε τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἀρετῶν· τὰ μὲν γὰρ ὑπὸ τῶν τεχνῶν γινόμενα τὸ εὖ ἔχει ἐν αὐτοῖς· ἀρκεῖ οὖν ταῦτά πως ἔχοντα γενέσθαι· τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ ἐὰν αὐτά πως ἔχῃ, δι-[30]-καίως ἢ σωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὁ πράττων πῶς ἔχων πράττῃ, πρῶτον μὲν ἐὰν εἰδώς, ἔπειτ' ἐὰν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἐὰν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττῃ. ταῦτα δὲ 1105b πρὸς μὲν τὸ τὰς ἄλλας τέχνας ἔχειν οὐ συναριθμεῖται, πλὴν αὐτὸ τὸ εἰδέναι· πρὸς δὲ τὸ τὰς ἀρετὰς τὸ μὲν εἰδέναι οὐδὲν ἢ μικρὸν ἰσχύει, τὰ δ' ἄλλα οὐ μικρὸν ἀλλὰ τὸ

там, де важче, [10] адже в цьому випадку досконалість (τὸ εὖ) вартує більшого. Так що ще й тому із задоволеннями та стражданнями пов'язано все, з чим мають справу і доброчесність, і наука про державу; дійсно, хто добре (εὖ) справляється [із задоволенням і стражданням], буде чеснотливим (ἀγαθός), а хто погано (κακῶς) — поганим (κακός).

Отже, домовимося, що [етична] доброчесність має справу із задоволеннями і стражданнями, і що вона зростає [15] завдяки тим вчинкам, завдяки яким вона виникла, але вона гине, якщо цих вчинків не робити, і що діяльність її пов'язана з тими ж вчинками, завдяки яким вона виникла.

3 (IV). Можливо, хтось запитає, що ми маємо на увазі, стверджуючи, неначе справедливими треба ставати, діючи справедливо, а розсудливими — діючи розсудливо: адже якщо діють справедливо та розсудливо, то вже і справедливі, і розсудливі [20], так само як ті, хто займається граматиною і музикою, суть грамматики і музиканти.

Чи, може, і в мистецтвах все не так? Дійсно, можна зробити щось грамотно і випадково, і по чужій підказці, але [істинним] граматиком буде той, хто, роблячи щось грамотно, робить це як грамастик, тобто згідно з [25] граматичним мистецтвом, що міститься в ньому самому (ἐν αὐτῷ).

Більш того, випадок з мистецтвами не схожий на випадок з доброчесностями. Досконалість (τὸ εὖ) мистецтва — у самих його витворах, бо досить того, щоб вони володіли певними якостями; але здійснюване згідно доброчесності не тоді справедливе [30] чи розсудливе, коли воно має ці якості, а коли [саме це] здійснення має певну якість: по-перше, воно свідоме (εἰδώς), по-друге, якщо воно обрано (προαιρούμενος) і обрано задля нього самого, і, по-третє, воно упевнене (βεβαίως) і стійке (ἀμετακινήτως). Ці умови, за винятком самого 1105b знання (τὸ εἰδέναι), не беруться до уваги (οὐ συναριθμεῖται) при опануванні (πρὸς τὸ ἔχειν) іншими мистецтвами. А при опануванні доброчесністю знання означає мало чи й зовсім нічого (οὐδὲν ἢ μικρὸν), тоді як інші умови — багато, навіть усе, коли вже

ὄνεται. В україномовному перекладі А. Тихолаза "З серцем боротися важко: бо чого жадає, те купує ціною душі" (Див.: Тихолаз А.Г. Геракліт. – К., 1995. – С. 104–105; там же див. аналіз можливостей перекладу θυμός. Детальніше див.: Фрагменти ранніх грецьких філософів. Ч. 1. – М., 1989. – С. 233–234. Пор. до цього також: НВБ. – С. 703 прим. 12.

πάν δύναται, ἅπερ ἐκ τοῦ πολλάκις πράττειν τὰ δίκαια καὶ [5] σώφρονα περιγίνεται. τὰ μὲν οὖν πράγματα δίκαια καὶ σώφρονα λέγεται, ὅταν ἡ τοιαῦτα οἶα ἂν ὁ δίκαιος ἢ ὁ σώφρων πράξειεν· δίκαιος δὲ καὶ σώφρων ἐστὶν οὐχ ὁ ταῦτα πράττων, ἀλλὰ καὶ [ὁ] οὕτω πράττων ὥς οἱ δίκαιοι καὶ σώφρονες πράττουσιν. εὖ οὖν λέγεται ὅτι ἐκ τοῦ τὰ δίκαια πράττειν ὁ δίκαιος γίνεται καὶ ἐκ τοῦ τὰ σώφρονα ὁ σώφρων· ἐκ δὲ τοῦ μὴ πράτ- [10]-τειν ταῦτα οὐδεὶς ἂν οὐδὲ μελλήσσειε γίνεσθαι ἀγαθός. ἀλλ' οἱ πολλοὶ ταῦτα μὲν οὐ πράττουσιν, ἐπὶ δὲ τὸν λόγον καταφεύγοντες οἴονται φιλοσοφεῖν καὶ οὕτως ἔσεσθαι σπουδαῖοι, ὁμοίον τι ποιοῦντες τοῖς κάμνουσιν, οἱ τῶν ἱατρῶν ἀκούουσι μὲν ἐπιμελῶς, ποιοῦσι [15] δ' οὐδὲν τῶν προσταττομένων. ὥσπερ οὖν οὐδ' ἐκεῖνοι εὖ ἔξουσιν τὸ σῶμα οὕτω θεραπευόμενοι, οὐδ' οὗτοι τὴν ψυχὴν οὕτω φιλοσοφοῦντες.

4 (V). Μετὰ δὲ ταῦτα τί ἐστὶν ἡ ἀρετὴ σκεπτέον. ἐπεὶ οὖν [20] τὰ ἐν τῇ ψυχῇ γινόμενα τρία ἐστί, πάθη δυνάμεις ἔξεις, τούτων ἂν τι εἴη ἡ ἀρετὴ. λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν ὀργὴν φόβον θάρσος φθόνον χαρὰν φιλίαν μῖσος πόθον ζῆλον ἔλεον, ὅλως οἷς ἔπεται ἡδονὴ ἢ λύπη· δυνάμεις δὲ καθ' ἃς παθητικοὶ τούτων λεγόμεθα, οἷον καθ' ἃς δυ- [25]-νατοὶ ὀργισθῆναι ἢ λυπηθῆναι ἢ ἐλεῆσαι· ἔξεις δὲ καθ' ἃς πρὸς τὰ πάθη ἔχομεν εὖ ἢ κακῶς, οἷον πρὸς τὸ ὀργισθῆναι, εἰ μὲν σφοδρῶς ἢ ἀνειμένως, κακῶς ἔχομεν, εἰ δὲ μέσως, εὖ· ὁμοίως δὲ καὶ πρὸς τ' ἄλλα. πάθη μὲν οὖν οὐκ εἰσὶν οὐθ' αἱ ἀρεταὶ οὐθ' αἱ κακίαι, ὅτι οὐ λεγόμεθα [30] κατὰ τὰ πάθη σπουδαῖοι ἢ φαῦλοι, κατὰ δὲ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς κακίας λεγόμεθα, καὶ ὅτι κατὰ

[справедливість і розсудливість] народжуються при частому повторенні справедливих і [5] розсудливих вчинків.

Отже, вчинки (τὰ πράγματα) називаються справедливими і розсудливими, коли вони такі, що їх могла б здійснити розсудлива людина, а справедливий і розсудливий не той, хто [просто] здійснює такі [вчинки], але хто здійснює їх так, як роблять це люди справедливі і розсудливі.

Так що вірно сказано, що завдяки справедливим вчинкам (ἐκ τοῦ τὰ δίκαια πράττειν) людина стає [10] справедливою, а завдяки розсудливим — розсудливою: без таких вчинків (ἐκ δὲ τοῦ μὴ πράττειν ταῦτα) годі й сподіватися стати чеснотливим (ἀγαθός). Однак у більшості своїй люди (οἱ πολλοὶ) нічого такого не роблять, а вдаються до розмірковування і думають, що, займаючись філософією, стануть таким чином доброчесними (σπουδαῖοι). Щось подібне роблять для недужих ті, що уважно слухають лікарів, але нічого з їхніх розпоряджень [15] не виконують. Бо так само як тіла при такому лікуванні не будуть здорові, так і душа тих, хто так філософствує.

4 (V). Після цього слід розглянути, що таке доброчесність (ἡ ἀρετή). Оскільки [20] в душі бувають три [речі] — пристрасті (τὰ πάθη), здатності (αἱ δυνάμεις) і устої (αἱ ἔξεις), то доброчесність, очевидно, співвідноситься з однією з цих трьох речей. Пристрастями, [або переживаннями], я називаю потяг (ἡ ἐπιθυμία), гнів (ἡ ὀργή), страх (ὁ φόβος), відвагу (τὸ θάρσος), заздрість (ὁ φθόνος), радість (ἡ χαρὰ), любов (ἡ φιλία), ненависть (τὸ μῖσος), тугу (ὁ πόθος), заздрість (ὁ ζῆλος), жалість (ὁ ἔλεος) — узагалі [все], чим супроводжується задоволення (ἡ ἡδονή) чи страждання (ἡ λύπη). Здатності — це те, завдяки чому ми вважаємося підвладними цим пристрастям (παθητικοὶ), завдяки чому нас [25] можна, наприклад, розгнівати, чи примусити страждати, чи розжалобити. Етичні устої, [чи склад душі], це те, внаслідок чого ми добре чи погано (εὖ ἢ κακῶς) володіємо [своїми] пристрастями, наприклад гнівом: якщо [гніваємося] шалено (σφοδρῶς) або мляво — то володіємо погано, якщо тримаємося середини — то добре. Точно так і з усіма іншими пристрастями.

Отже, ні доброчесності (αἱ ἀρεταί), ні вади (αἱ κακίαι) не суть пристрасті, тому що [30] за пристрасті нас не називають ні доброчесними, ні поганими, за доброчесності ж і вади називають, а також тому,

μὲν τὰ πάθη οὐτ' ἐπαινούμεθα οὔτε ψεγόμεθα (οὐ γὰρ ἐπαινεῖται ὁ φοβούμενος οὐδὲ ὁ ὀργιζόμενος, οὐδὲ ψέγεται ὁ ἀπλῶς ὀργι-1106a-ζόμενος ἀλλ' ὁ πῶς), κατὰ δὲ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς κακίας ἐπαινούμεθα ἢ ψεγόμεθα. ἔτι ὀργιζόμεθα μὲν καὶ φοβούμεθα ἀπροαιρέτως, αἱ δ' ἀρεταὶ προαιρέσεις τινὲς ἢ οὐκ ἄνευ προαιρέσεως. πρὸς δὲ τούτοις κατὰ μὲν τὰ πάθη [5] κινεῖσθαι λεγόμεθα, κατὰ δὲ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς κακίας οὐ κινεῖσθαι ἀλλὰ διακεῖσθαι πῶς. διὰ ταῦτα δὲ οὐδὲ δυνάμεις εἰσὶν· οὔτε γὰρ ἀγαθοὶ λεγόμεθα τῷ δύνασθαι πάσχειν ἀπλῶς οὔτε κακοί, οὐτ' ἐπαινούμεθα οὔτε ψεγόμεθα· ἔτι δυνατοὶ μὲν ἐσμεν φύσει, ἀγαθοὶ δὲ ἢ κακοὶ [10] οὐ γινόμεθα φύσει· εἵπομεν δὲ περὶ τούτου πρότερον. εἰ οὖν μήτε πάθη εἰσὶν αἱ ἀρεταὶ μήτε δυνάμεις, λείπεται ἕξεις αὐτὰς εἶναι. ὅτι μὲν οὖν ἐστὶ τῷ γένει ἡ ἀρετὴ, εἴρηται.

5 (VI). Δεῖ δὲ μὴ μόνον οὕτως εἰπεῖν, ὅτι ἕξεις, ἀλλὰ καὶ [15] ποῖα τις. ῥητέον οὖν ὅτι πᾶσα ἀρετὴ, οὐ ἂν ἢ ἀρετὴ, αὐτὸ τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν, οἷον ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τὸν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· τῇ γὰρ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετῇ εὖ ὀρώμεν. ὁμοίως ἡ τοῦ ἵππου ἀρετὴ ἵππον τε [20] σπουδαῖον ποιεῖ καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν καὶ ἐνεγκεῖν τὸν ἐπιβάτην καὶ μεῖναι τοὺς πολεμίους. εἰ δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει, καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἡ ἕξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει. πῶς δὲ τοῦτ' ἔσται, ἡδὴ μὲν εἰρήκαμεν, ἔτι [25] δὲ καὶ ᾧδ' ἔσται φανερόν, ἐὰν θεωρήσωμεν ποῖα τίς ἐστὶν ἡ φύσις αὐτῆς. ἐν παντὶ δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῶ ἐστὶ λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ'

що за пристрасті нас ні хвалять, ні гудять (адже не хвалять за страх і не гудять за гнів взагалі, але за якийсь [певний]). 1106a А ось за добродетель і вади ми гідні і похвали, і осуду.

Крім того, гніваємось і боїмося ми не навмисно (ἀπροαιρέτως), а добродетелі — це, навпаки, деякий свідомий вибір (προαιρέσεις τινές), або вони його передбачають (οὐκ ἄνευ προαιρέσεως). До того ж, у зв'язку з пристрастями кажуть [5] про рухи [душі], а в зв'язку з добродетелями й вадами — не про рухи, а про якісь схильності (οὐ κινεῖσθαι ἀλλὰ διακεῖσθαι πῶς). Тому-то добродетелі — це не здатності: адже нас не вважають ні чеснотливими (ἀγαθοί), ні поганими (κακοί) за здатність взагалі що-небудь витерпіти (πάσχειν), і нас не хвалять за це і не засуджують. Крім того, здатності в нас від природи, а добрими чи поганими [10] за природою ми не буваємо. Раніше ми вже сказали про це. Оскільки ж добродетелі — це не пристрасті і не здатності, то виходить, що це устої.

Отже, що є добродетель по родовому поняттю (τῷ γένει) сказано.

5 (VI). Одначе, треба не тільки сказати, що добродетель — це [етичні] устої, але й [сказати], [15] які вони. Таким чином, слід сказати, що всяка добродетель і надає досконалості тому, добродетеллю чого вона є, і додає досконалості справі, що виконується ним. Так, наприклад, добродетель ока робить добродетельним (σπουδαῖος) і око і його справу (τὸ ἔργον), бо завдяки добродетелі ока ми добре бачимо. Подібним чином і добродетель коня робить коня добродетельним (σπουδαῖος), [20] добрим (ἀγαθός) для перегонів, для верхової їзди та для протистояння ворогам на війні.

Якщо так воно є в усіх цих випадках, то й добродетель людини — це, мабуть, такий склад [душі], при якому відбувається становлення доброї людини і при якому вона добре виконує свою справу. Яка це справа, ми вже сказали¹¹, а крім того, [25] це стане ясным, коли ми розглянемо, яка природа добродетелі.

Отже, у всьому безперервному і ділимому можна взяти частини великі, менші і рівні, причому або по відношенню один до одного, або по відношенню до нас; а рівність (τὸ ἴσον) — це деяка середина (μέσον τι) між надлишком і недостаткою.

¹¹ Див.: 1104a10–27.

ἐλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς· τὸ δ' ἴσον μέσον τι ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως. λέγω δὲ τοῦ μὲν πρᾶγμα-[30]-τος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων, ὅπερ ἐστὶν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πᾶσιν, πρὸς ἡμᾶς δὲ ὁ μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει· τοῦτο δ' οὐχ ἓν, οὐδὲ ταὐτὸν πᾶσιν. οἷον εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἕξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα· ἴσω γὰρ ὑπερέχει τε καὶ [35] ὑπερέχεται· τοῦτο δὲ μέσον ἐστὶ κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. τὸ δὲ πρὸς ἡμᾶς οὐχ οὕτω ληπτέον· οὐ γὰρ 1106b εἴ τῷ δέκα μναῖ φαγεῖν πολλὸν δύο δὲ ὀλίγον, ὁ ἀλείπτῃς ἕξ μνᾶς προστάξει· ἔστι γὰρ ἴσως καὶ τοῦτο πολλὸν τῷ ληψομένῳ ἢ ὀλίγον· Μίλωνι μὲν γὰρ ὀλίγον, τῷ δὲ ἀρχομένῳ τῶν γυμνασίων πολὺ. ὁμοίως ἐπὶ δρόμου καὶ [5] πάλης. οὕτω δὲ πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται, μέσον δὲ οὐ τὸ τοῦ πράγματος ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς. εἰ δὲ πᾶσα ἐπιστήμη οὕτω τὸ ἔργον εὖ ἐπιτελεῖ, πρὸς τὸ μέσον βλέπουσα καὶ εἰς τοῦτο ἄγουσα τὰ ἔργα (ὅθεν εἰώ-[10]-θασιν ἐπιλέγειν τοῖς εὖ ἔχουσιν ἔργοις ὅτι οὐτ' ἀφελεῖν ἔστιν οὔτε προσθεῖναι, ὡς τῆς μὲν ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως φθειρούσης τὸ εὖ, τῆς δὲ μεσότητος σωζούσης, οἱ δ' ἀγαθοὶ τεχνῖται, ὡς λέγομεν, πρὸς τοῦτο βλέποντες ἐργάζονται)· ἢ δ' ἀρετὴ πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ [15] ἀμείνων ἐστὶν ὥσπερ καὶ ἡ φύσις, τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστικὴ. λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν· αὕτη γὰρ ἐστὶ περὶ πάθη καὶ πράξεις, ἐν δὲ τούτοις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον. οἷον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὄλως ἡσθῆναι [20] καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον

Я називаю серединою речі (τοῦ πράγματος μέσον) [30] рівновіддалене від обох країв, причому ця [середина] одна і для всіх однакова. Серединою ж по відношенню до нас я називаю те, чого не є ні надмірно, ні недостатньо; така середина не одна і не однакова для всіх. Так, наприклад, якщо десять багато, а два мало, то шість приймають за середину: адже наскільки шість більше двох, настільки ж менше десяти, а це і є [35] середина по арифметичній пропорції (κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν)¹².

Але не слід розуміти (ληπτέον) так середину по відношенню до нас. Адже якщо їжі на десять мін багато, а на 1106b дві — мало, то наставник у гімнастичних вправах (ὁ ἀλείπτῃς) не замовлятиме [їжі] на шість мін, тому що й цього для даної людини може бути [дуже] багато або [дуже] мало. Для Мілона¹³ цього мало, а для початківця — багато. Так і з бігом і боротьбою. Тому надлишку і недостачі всякий [5] знавець (πᾶς ἐπιστήμων) уникає, шукаючи середини і обираючи для себе [саме] її, причому середину не самої речі, а середину для нас.

Якщо ж усяка наука успішно здійснює свою справу (τὸ ἔργον) таким ось чином, тобто прагнучи до середини [10] і до неї ведучи свої результати (τὰ ἔργα) (звідки звичай говорити про справи, виконані досконало, “ні відняти, ні додати”, маючи на увазі, що надлишок і недостача згубні для досконалості (τὸ εὖ), а дотримування середини — рятівне, причому добрі (ἀγαθοὶ) майстри, як ми стверджуємо, працюють з оглядкою на це [правило]), то й добродетель, яка, так само як [15] природа, і точніше і краще мистецтва будь-якого [майстра], буде, мабуть, попадати в середину.

Я маю на увазі (λέγω) етичну добродетель (τὴν ἠθικὴν), бо саме вона позначається на пристрастях і вчинках, а тут і виникає надлишок, недостача і середина. Так, наприклад, у страху і відвазі, у потягу, гніві і жалю, [20] і взагалі в задоволенні і в стражданні, можливе і “більше” і “менше”, а і те і інше — не добре (οὐκ εὖ). Але все це — в належний час, за належних обставин, відносно належного предмета, задля належної мети і належним чином — є середина і найкраще (ἄριστον), що якраз і властиво добродетелі.

¹² Це, радше, арифметична прогресія.

¹³ Мілон з Кротону — знаменитий борець, який в період з 532 по 516 рр. до Р.Х. 6 разів перемігав на Олімпійських іграх і 25 разів на інших святах.

καὶ ἦττον, καὶ ἀμφοτέρω οὐκ εὖ· τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὥς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον. ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ [25] πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ἡ ἔλλειψις [γέγεται], τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς. μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὖσα τοῦ μέσου. ἔτι τὸ μὲν ἀμαρτάνειν πολλαχῶς ἔστιν (τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπείρου, ὥς οἱ [30] Πυθαγόρειοι εἵκαζον, τὸ δ' ἀγαθὸν τοῦ πεπερασμένου, τὸ δὲ κατορθοῦν μοναχῶς (διὸ καὶ τὸ μὲν ῥάδιον τὸ δὲ χαλεπὸν, ῥάδιον μὲν τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ, χαλεπὸν δὲ τὸ ἐπιτυχεῖν)· καὶ διὰ ταῦτ' οὖν τῆς μὲν κακίας ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ ἔλλειψις, τῆς δ' ἀρετῆς ἡ μεσότης·

[35] ἐσθλοὶ μὲν γὰρ ἀπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί.

6. Ἐστὶν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὖσα 1107a τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῷ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἔν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν [5] ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι. διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης. οὐ πᾶσα δ' ἐπιδέχεται πρῶξις οὐδὲ πᾶν πάθος τὴν μεσότητα· ἕνια γὰρ εὐθὺς ὠνόμασται [10] συνειλημμένα μετὰ τῆς φαυλότητος, οἷον ἐπιχαιρεκακία ἀναισχυντία φθόνος, καὶ ἐπὶ τῶν πράξεων μοιχεία κλοπὴ ἀνδροφονία πάντα

Точно так і в вчинках буває надлишок, недостача і середина. Добродетель проступає у пристрастях [25] і вчинках, а в цих останніх надлишок — це огріх і недостачу [теж не похвалять], тоді як середина похвальна і успішна; а і те і те прираховують до добродетелі.

Добродетель, таким чином, є деяке дотримувannya середини (μεσότης τις); принаймні, вона існує остільки, оскільки її досягає.

Додамо до цього, що погрішувати (ἀμαρτάνειν) можна багатьма способами (бо зло (τὸ κακὸν), як образно висловлювалися [30] піфагорійці, належить безмежному (τοῦ ἀπείρου), а благо (τὸ ἀγαθὸν) — конечному (τοῦ πεπερασμένου)¹⁴), тоді як чинити правильно (κατορθοῦν) можна тільки одним-єдиним способом (недаремно перше легке, а друге важке, адже легко хибити, важко влучити). У цьому, отже, причина тому, що надлишок і недостача властиві зіпсутості (τῆς κακίας), а дотримувannya середини — добродетелі.

[35] Кращі ж бо люди прості, багатогранний порок¹⁵

6. Таким чином, добродетель є свідомо обраний склад (ἡ ἕξις προαιρετικὴ) [душі], що полягає у дотримувannya середини по 1107a відношенню до нас, причому [середини,] визначеної таким судженням, яким визначить її розсудлива людина (ὁ φρόνιμος). Середина знаходиться між двома [видами] зіпсутості, один з яких — від надлишку, другий — від недостачі. А ще й тому [добродетель означає дотримувannya середини], що як у пристрастях, так і в [5] учинках вади переступають належне або в бік надлишку, або в бік недостачі, добродетель же [уміє] знаходити середину і її обирає.

Саме тому по суті (κατὰ τὴν οὐσίαν) і по поняттю (κατὰ τὸν λόγον), що визначає суть її буття, добродетель є дотримувannya середини, а з точки зору вищого блага (κατὰ τὸ ἄριστον) і досконалості (κατὰ τὸ εὖ) — дотримувannya вершини (ἀκρότης).

Однак не всякий вчинок і не всяка пристрасть допускає середину, бо в деяких [пристрастей] у самій назві [10] виражена погана якість (φαυλότης), наприклад: злорадство (ἡ ἐπιχαιρεκακία), безсоромність

¹⁴ Щодо специфіки висвітлення поглядів піфагорійців Арістотелем див. особливо: Жмудь Л.Я. Пифагор и его школа. — Л., 1990. — С. 165–174, з необхідною літературою.

¹⁵ Цитата з невідомого автора.

γὰρ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα λέγεται τῷ αὐτῷ φαῦλα εἶναι, ἀλλ' οὐχ αἱ ὑπερβολαὶ αὐτῶν οὐδ' αἱ ἐλλείψεις. οὐκ ἔστιν οὖν οὐδέποτε περὶ αὐτὰ κατ-[15]-ορθοῦν, ἀλλ' αἰ ἁμαρτάνειν· οὐδ' ἔστι τὸ εὖ ἢ μὴ εὖ περὶ τὰ τοιαῦτα ἐν τῷ ἦν δεῖ καὶ ὅτε καὶ ὡς μοιχεύειν, ἀλλ' ἀπλῶς τὸ ποιεῖν ὁτιοῦν τούτων ἁμαρτάνειν ἔστιν. ὁμοιον οὖν τὸ ἀξιοῦν καὶ περὶ τὸ ἀδικεῖν καὶ δειλαίνειν καὶ ἀκολασταίνειν εἶναι μεσότητα καὶ ὑπερβολὴν καὶ ἔλ-[20]-λειψιν· ἔσται γὰρ οὕτω γε ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως μεσότης καὶ ὑπερβολῆς ὑπερβολὴ καὶ ἐλλειψις ἐλλείψεως. ὥσπερ δὲ σωφροσύνης καὶ ἀνδρείας οὐκ ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἐλλειψις διὰ τὸ τὸ μέσον εἶναι πῶς ἄκρον, οὕτως οὐδ' ἐκείνων μεσότης οὐδ' ὑπερβολὴ καὶ ἐλλειψις, ἀλλ' ὡς ἂν [25] πράττεται ἁμαρτάνεται· ὅλως γὰρ οὐθ' ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως μεσότης ἔστιν, οὔτε μεσότητος ὑπερβολὴ καὶ ἐλλειψις.

7 (VII). Δεῖ δὲ τοῦτο μὴ μόνον καθόλου λέγεσθαι, ἀλλὰ καὶ τοῖς καθ' ἕκαστα ἐφαρμόττειν. ἐν γὰρ τοῖς περὶ τὰς [30] πράξεις λόγοις οἱ μὲν καθόλου κοινότεροί εἰσιν, οἱ δ' ἐπὶ μέρους ἀληθινώτεροι· περὶ γὰρ τὰ καθ' ἕκαστα αἱ πράξεις, δεόν δ' ἐπὶ τούτων συμφωνεῖν. ληπτέον οὖν ταῦτα ἐκ τῆς διαγραφῆς. περὶ μὲν οὖν φόβους καὶ θάρρη ἀνδρεία μεσό-1107b-της· τῶν δ' ὑπερβαλλόντων ὁ μὲν τῇ ἀφοβία ἀνώνυμος (πολλὰ δ' ἔστιν ἀνώνυμά, ὁ δ' ἐν τῷ θαρρεῖν ὑπερβάλλον θρασύς, ὁ δ' ἐν τῷ μὲν φοβεῖσθαι ὑπερβάλλον τῷ δὲ θαρρεῖν ἐλλείπων δειλός. περὶ ἡδονὰς δὲ καὶ λύπας — οὐ [5] πάσας, ἦττον δὲ <καὶ> περὶ τὰς λύπας — μεσότης μὲν σωφροσύνη, ὑπερβολὴ δὲ ἀκολασία. ἐλλείποντες δὲ περὶ τὰς ἡδονὰς

(ἡ δααίσχυντία), заздрість (ἡ φθόρος), а з учинків — перелюбство (ἡ μοιχεία), крадіжка (ἡ κλοπή), людиновбивство (ἡ ἀνδροφονία). Все це і подібне цьому вважається поганим саме по собі, а не за надлишок чи недостачу, а значить, у цьому ніколи не можна чинити правильно, [15] можна тільки погрішувати (ἁμαρτάνειν); і “добре” або “не добре” неможливо в таких [речах; наприклад, неможливо] перелюбствувати з ким, коли і як слід; взагалі здійснювати який би то не було з таких [вчинків] — значить погрішувати. Будь це не так, можна було б очікувати, що в несправедливих вчинках, боягузстві, розпусти можливі середина, надлишок і недостача [20], адже тоді було б можливо принаймні дотримування середини в надлишку і в недостачі, а також надлишок надлишку і недостача недостачі. І подібно до того як не існує надлишку розсудливості і мужності, тому що середина тут — це якась вершина, так і [в названих вище вадах] неможливе ні дотримування середини, ні надлишок, ні недостача, але, коли так чинять, [25] погрішують. Адже взагалі-то, неможливе ні дотримування середини в надлишку і недостачі, ні надлишок і недостача у дотримванні середини.

7 (VII). Треба не тільки дати загальне визначення [добродетельності], але й узгодити його з кожним [її] окремим [виявом]. Дійсно, у тому, що [30] стосується вчинків, загальні визначення дуже широкі, окремі ж ближчі до істини: адже вчинки — це все окремі випадки, і [визначення] повинні узгоджуватися з ними. Тепер це слід представити на наступній таблиці.

Отже, мужність (ἡ ἀνδρεία) — це дотримування середини 1107b між страхом (ὁ φόβος) і відвагою (ἡ θάρρη); назви для тих, у кого надлишок безстрашності (ἡ ἀφοβία), немає (як і взагалі багато що не має імені), а хто надто відважний — сміливець (ὁ θρασύς), хто надто жахається і недостатньо відважний — боягуз (ὁ δειλός).

У зв'язки із задоволеннями (περὶ ἡδονὰς) і стражданнями [5] (περὶ λύπας) (страждання мають на увазі не всі, у меншій мірі і <не в тому ж значенні>, [що задоволення]), дотримування середини — це розсудливість (ἡ σωφροσύνη), а надлишок — розбещеність (ἡ ἀκολασία). Люди, яким би не вистачало [чутливості] до задоволень, навряд чи існують; саме тому для них не знайшлося назви, то ж нехай вони будуть “нечутливі” (οἱ ἀναίσθητοι).

οὐ πάνυ γίνονται· διόπερ οὐδ' ὀνόματος τετυχήκασιν οὐδ' οἱ τοιοῦτοι, ἔστωσαν δὲ ἀναίσθητοι. περὶ δὲ δόσιν χρημάτων καὶ λήψιν μεσότης μὲν ἐλευθεριότης, ὑπερβο- [10]-λή δὲ καὶ ἔλλειψις ἀσωτία καὶ ἀνελευθερία. ἐναντίως δ' ἐν αὐταῖς ὑπερβάλλουσι καὶ ἐλλείπουσιν· ὁ μὲν γὰρ ἀσωτος ἐν μὲν προέσει ὑπερβάλλει ἐν δὲ λήψει ἐλλείπει, ὁ δ' ἀνελεύθερος ἐν μὲν λήψει ὑπερβάλλει ἐν δὲ προέσει ἐλλείπει. νῦν μὲν οὖν τύπῳ καὶ ἐπὶ κεφαλαίου λέγομεν, [15] ἀρκούμενοι αὐτῷ τούτῳ· ὕστερον δὲ ἀκριβέστερον περὶ αὐτῶν διορισθήσεται. περὶ δὲ χρήματα καὶ ἄλλαι διαθέσεις εἰσὶ, μεσότης μὲν μεγαλοπρέπεια (ὁ γὰρ μεγαλοπρεπὴς διαφέρει ἐλευθερίου· ὁ μὲν γὰρ περὶ μεγάλα, ὁ δὲ περὶ μικρά), ὑπερβολὴ δὲ ἀπειροκαλία καὶ βαναυσία, ἔλλει- [20]-ψις δὲ μικροπρέπεια· διαφέρουσι δ' αὐταὶ τῶν περὶ τὴν ἐλευθεριότητα, πῇ δὲ διαφέρουσιν, ὕστερον ῥηθήσεται. περὶ δὲ τιμὴν καὶ ἀτιμίαν μεσότης μὲν μεγαλοψυχία, ὑπερβολὴ δὲ χαννότης τις λεγομένη, ἔλλειψις δὲ μικροψυχία· ὥς δ' ἐλέγομεν ἔχειν πρὸς τὴν μεγαλοπρέπειαν τὴν ἐλευ- [25]-θεριότητα, <τῷ> περὶ μικρὰ διαφέρουσιν, οὕτως ἔχει τις καὶ πρὸς τὴν μεγαλοψυχίαν, περὶ τιμὴν οὖσαν μεγάλην, αὐτὴ περὶ μικρὰν οὖσα· ἔστι γὰρ ὥς δεῖ ὀρέγεσθαι τιμῆς καὶ μᾶλλον ἢ δεῖ καὶ ἡττον, λέγεται δ' ὁ μὲν ὑπερβάλλον ταῖς ὀρέξεσι φιλότιμος, ὁ δ' ἐλλείπων ἀφιλότιμος, ὁ δὲ μέσος [30] ἀνώνυμος. ἀνώνυμοι δὲ καὶ αἱ διαθέσεις, πλὴν ἡ τοῦ φιλοτίμου φιλοτιμία. ὅθεν ἐπιδικάζονται οἱ ἄκροι τῆς μέσης χώρας· καὶ ἡμεῖς δὲ ἔστι μὲν ὅτε τὸν μέσον φιλότιμον καλοῦμεν ἔστι δ' ὅτε ἀφιλότιμον, καὶ ἔστι μὲν ὅτε 1108a ἐπαινοῦμεν τὸν φιλότιμον ἔστι δ' ὅτε τὸν

Що стосується давання (ἡ δόσις) майна і його придбання (ἡ λήψις), то дотримувannya в цьому середини — [10] щедрість (ἡ ἐλευθεριότης), а надлишок і недостача — марнотратство (ἡ ἀσωτία) і скупість (ἡ ἀνελευθερία). Ті, у кого надлишок, і ті, у кого недостача, чинять при [даванні і придбанні] протилежним чином. Дійсно, марнотратник (ὁ ἀσωτος) надмірно витрачає і недостатньо придбаває, а в скупого надлишок у придбанні і недостача у витратах. Звичайно, зараз ми даємо визначення [15] в загальному вигляді і в основних рисах, і цим тут задовольняємося, а згодом ми дамо [всьому] цьому більш точні визначення¹⁶.

З відношенням до майна пов'язані і інші схильності (αἱ διαθέσεις). Дотримувannya середини тут — пишність (ἡ μεγαλοπρέπεια) (пишний адже не те ж, що щедрий: перший виявляє себе у великому, другий — у малому), а надлишок тут — несмак і банальність [20] (ἡ ὀλπειροκαλία καὶ ἡ βαναυσία) і недостача — дріб'язковість (ἡ μικροπρέπεια). Ці [вади] відрізняються від тих, що співвідносяться із щедрістю, а чим саме, буде сказано нижче¹⁷.

По відношенні до честі (ἡ τιμή) і безчестя (ἡ ὀτιμία) дотримувannya середини — це величавість (ἡ μεγαλοψυχία), надлишок іменується якоюсь бундючністю (ἡ χαννότης), а недостача — приниженістю (ἡ μικροψυχία).

Подібно до того як, за нашим судженням, щедрість співвідноситься з пишністю, відрізняючись <від неї> тим, що має справу з незначними речами (περὶ μικρὰ, так і [25] якась інша схильність співвідноситься з величавістю, оскільки величавість пов'язана з високою честю, а ця схильність — з невисокою. Адже можна прагнути до честі стільки, скільки належить, а також більше чи менше, ніж належить, і той, чий прагнення надмірні, — честолюбний (φιλότιμος), чий недостатні — нечестолюбний (ἀφιλότιμος), той же, хто дотримується середини (ὁ μέσος), [30] не має назви (ἀνώνυμος). Не мають назви і [відповідні] схильності (αἱ διαθέσεις), за винятком честолюбства (ἡ φιλοτιμία) у честолюбця. Звідси випливає, що крайнощі (οἱ ἄκροι) присуджують собі найменування проміжку і ми іноді називаємо того, хто тримається середини, честолюбним, а іноді нечестолюбним і хвалимо то 1108a честолюбного, то нечестолюбного.

¹⁶ Див.: 1119b19–1122a16.

¹⁷ Див.: 1122a20–29, 1122b10–18.

ἀφιλότιμον. διὰ τίνα δ' αἰτίαν τοῦτο ποιοῦμεν, ἐν τοῖς ἐξῆς ῥηθήσεται· νῦν δὲ περὶ τῶν λοιπῶν λέγωμεν κατὰ τὸν ὑφηγημένον τρόπον. ἔστι δὲ καὶ περὶ τὴν ὀργὴν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ [5] μεσότης, σχεδὸν δὲ ἀνωρύμων ὄντων αὐτῶν τὸν μέσον πρᾶον λέγοντες τὴν μεσότητα πραότητα καλέσωμεν· τῶν δ' ἄκρων ὁ μὲν ὑπερβάλλον ὀργίλος ἔστω, ἡ δὲ κακία ὀργιλότης, ὁ δ' ἐλλείπων ἀόργητός τις, ἡ δ' ἔλλειψις ἀοργησία. εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι τρεῖς μεσότητες, ἔχουσαι μὲν [10] τίνα ὁμοιότητα πρὸς ἀλλήλας, διαφέρουσαι δ' ἀλλήλων· πᾶσαι μὲν γάρ εἰσι περὶ λόγων καὶ πράξεων κοινωνίαν, διαφέρουσι δὲ ὅτι ἡ μὲν ἐστὶ περὶ ἀληθὲς τὸ ἐν αὐτοῖς, αἱ δὲ περὶ τὸ ἡδύ· τούτου δὲ τὸ μὲν ἐν παιδιᾷ τὸ δ' ἐν πᾶσι τοῖς κατὰ τὸν βίον. ῥητέον οὖν καὶ περὶ τούτων, ἵνα [15] μᾶλλον κατίδωμεν ὅτι ἐν πᾶσιν ἡ μεσότης ἐπαινετόν, τὰ δ' ἄκρα οὐτ' ἐπαινετὰ οὐτ' ὀρθὰ ἀλλὰ ψεκτά. εἰσὶ μὲν οὖν καὶ τούτων τὰ πλείω ἀνώνυμα, πειρατέον δ', ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων, αὐτοῦς ὀνοματοποιεῖν σαφηνείας ἕνεκα καὶ τοῦ εὐπαρακολουθήτου. περὶ μὲν οὖν τὸ ἀληθὲς [20] ὁ μὲν μέσος ἀληθής τις καὶ ἡ μεσότης ἀλήθεια λεγέσθω, ἡ δὲ προσποίησις ἡ μὲν ἐπὶ τὸ μείζον ἀλαζονεία καὶ ὁ ἔχων αὐτὴν ἀλαζών, ἡ δ' ἐπὶ τὸ ἔλαττον εἰρωνεία καὶ εἰρων <ὁ ἔχων>. περὶ δὲ τὸ ἡδύ τὸ μὲν ἐν παιδιᾷ ὁ μὲν μέσος εὐτράπελος καὶ ἡ διάθεσις εὐτραπελία, ἡ δ' ὑπερβολὴ βω-[25]-μολοχία καὶ ὁ ἔχων αὐτὴν βωμολόχος, ὁ δ' ἐλλείπων ἄγροικός τις καὶ ἡ ἕξις ἀγροικία· περὶ δὲ τὸ λοιπὸν ἡδύ τὸ ἐν τῷ βίῳ ὁ μὲν ὡς δεῖ ἡδὺς ὢν φίλος καὶ

З якої причини ми так робимо, буде сказано згодом¹⁸, а зараз поміркуємо про інші схильності застосованим тут способом (κατὰ τὸν ὑφηγημένον τρόπον).

Можливий надлишок, недостача і дотримувannya середини у зв'язку з гнівом (περὶ τὴν ὀργήν), причому відповідні [5] схильності, очевидно, безіменні; і все ж, називаючи витриманою (πρᾶος) людину, що тримається в цьому середини, називатимемо дотримувannya середини рівністю (πραότης), а з людей крайнощів той, у кого надлишок, нехай буде гнівливим (ὀργίλος), і його вада гнівливістю (ὀργιλότης), а у кого недостача — якимсь негнівливим (ἀόργητός τις), і його недолік — негнівливістю (ἀοργησία).

Існують ще три [види] дотримувannya середини, в одному вони подібні, в іншому — різні. Всі вони стосуються [10] взаємин [людей] за допомогою слів і вчинків (περὶ λόγων καὶ πράξεων κοινωνίαν); а відмінності їхні в тому, що один [вид] пов'язаний з правдою (τῷ ἀληθὲς) в словах і вчинках, а два інших — із задоволенням (τὸ ἡδύ); це стосується як розваг, так і [взагалі] всього, що буває в житті. Тому слід сказати і про це, щоб краще зрозуміти, що дотримувannya середини [15] похвально в усьому, а крайнощі і не похвальні, і не правильні, але гідні [лише] осуду. Звичайно, і тут здебільшого немає назв, а тому слід спробувати, як і в усьому іншому [раніше], і тут створити імена задля ясності викладу і простоти засвоєння.

Отже, що стосується правди (τὸ ἀληθὲς), [20] то нехай той, хто тримається середини (ὁ μέσος), називається, так би мовити, правдивим (ἀληθής τις) а дотримувannya середини — правдивістю (ἡ ἀλήθεια), перекручення у бік перебільшення — хвастощами (ἡ ἀλαζονεία) а його носій хвальком (ὁ ἀλαζών), у бік же применшення — удаванням (ἡ εἰρωνεία) а <його носій> удавальником (ὁ εἰρων).

По відношенню до задоволень у розвагах (ἐν παιδιᾷ) той, що тримається середини — дотепний (ὁ εὐτράπελος), а його схильність — дотепність (ἡ εὐτραπελία), надлишок [25] — це блазенство (ἡ βωμολοχία), а в кім воно є — блазень (ὁ βωμολόχος), той же, кому не вистачає, — це якийсь неотесаний (ἀγροικός τις), а склад [його душі] — неотесаність (ἡ ἀγροικία). Про інші задоволення в житті [скажемо], що приємний для нас — друг (ὁ φίλος) і дотримання середини — дружелюбність (ἡ φιλία), а хто перебирає міри (ὁ ὑπερβάλλον)

¹⁸ Див.: 1108b11–26, 1125b11–18.

ἡ μεσότης φιλία, ὁ δ' ὑπερβάλλων, εἰ μὲν οὐδενὸς ἔνεκα, ἄρεσκος, εἰ δ' ὠφελείας τῆς αὐτοῦ, κόλαξ, ὁ δ' ἐλλείπων [30] καὶ ἐν πᾶσιν ἀηδὴς δύσερίς τις καὶ δύσκολος. εἰσὶ δὲ καὶ ἐν τοῖς παθήμασι καὶ περὶ τὰ πάθη μεσότητες· ἡ γὰρ αἰδῶς ἀρετὴ μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπαινεῖται δὲ καὶ ὁ αἰδήμων. καὶ γὰρ ἐν τούτοις ὁ μὲν λέγεται μέσος, ὁ δ' ὑπερβάλλων, ὡς ὁ καταπλήξ ὁ πάντα αἰδούμενος· ὁ δ' ἐλλείπων [35] ἢ μηδὲν ὅλως ἀναίσχυντος, ὁ δὲ μέσος αἰδήμων. νέμε-1108b-σις δὲ μεσότης φθόνου καὶ ἐπιχαιρεκακίας, εἰσὶ δὲ περὶ λύπην καὶ ἡδονὴν τὰς ἐπὶ τοῖς συμβαίνουσι τοῖς πέλας γινομένας· ὁ μὲν γὰρ νεμεσητικὸς λυπεῖται ἐπὶ τοῖς ἀναξίως εὖ πράττουσιν, ὁ δὲ φθονερὸς ὑπερβάλλων τοῦτον ἐπὶ [5] πᾶσι λυπεῖται, ὁ δ' ἐπιχαιρέκακος τοσοῦτον ἐλλείπει τοῦ λυπεῖσθαι ὥστε καὶ χαίρειν. ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων καὶ ἄλλοθι καιρὸς ἔσται· περὶ δὲ δικαιοσύνης, ἐπεὶ οὐχ ἁπλῶς λέγεται, μετὰ ταῦτα διελόμενοι περὶ ἑκατέρας ἐροῦμεν πῶς μεσότητές εἰσιν· ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τῶν λογικῶν [10] ἀρετῶν.

8 (VIII). Τριῶν δὴ διαθέσεων οὐσῶν, δύο μὲν κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἐλλείψιν, μιᾶς δ' ἀρετῆς τῆς μεσότητος, πᾶσαι πάσαις ἀντίκεινταιί πως· αἱ μὲν γὰρ ἄκραι καὶ τῇ μέσῃ καὶ ἀλλήλαις ἐναντίαί εἰσιν, ἡ δὲ [15] μέση ταῖς ἄκραις· ὥσπερ γὰρ τὸ ἴσον πρὸς μὲν τὸ ἕλαττον μεῖζον πρὸς δὲ τὸ μεῖζον ἕλαττον, οὕτως αἱ μέσαι ἕξεις πρὸς μὲν τὰς ἐλλείψεις ὑπερβάλλουσι πρὸς δὲ τὰς ὑπερβολὰς ἐλλείπουσιν ἐν τε τοῖς πάθεσι καὶ ταῖς πράξεσιν. ὁ γὰρ ἀνδρεῖος πρὸς μὲν

[у ній], але не задля чогось, — догідник (ὁ ὄφρεσκος), якщо [ж він перебирає міри] задля власної вигоди, то він підлабузник (ὁ κόλαξ), у кого ж у цьому відношенні недостача (ὁ ἐλλείπων) [30] і хто в усьому неприємний, той якийсь сварливий і буркотливий (δύσερίς τις καὶ δύσκολος).

Дотримування середини можливе і у виявах пристрастей (ἐν τοῖς παθήμασι), і в тому, що пов'язане з пристрастями (περὶ τὰ πάθη); так сором (ἡ αἰδῶς) — не добродетель, сором'язливий (ὁ αἰδήμων) же заслуговує похвали. І, звичайно, один у названих речах тримається середини, у іншого ж надлишок сорому, наприклад у боязкого (ὁ καταπλήξ), який усього соромиться. Якщо ж [35] людині не вистачає сорому, або його немає зовсім, вона безсоромна (ἀναίσχυντος), тоді як той, що тримається середини, — сором'язливий.

1108b Праведний гнів (ἡ νέμεσις) — це дотримування середини в порівнянні із заздрістю і злорадством (ἡ ἐπιχαιρεκακία); це все пов'язане із стражданням і задоволенням від того, що відбувається з навколишніми. Схильний до праведного гніву (ὁ νεμεσητικὸς) страждає, коли бачить того, хто благоденствує незаслужено, а в заздрісного в цьому надлишок, і його [5] все примушує страждати; що ж до злорадного (ὁ ἐπιχαιρέκακος), то він настільки позбавлений здатності страждати, що радіє [чужій біді]. Але про це доречно буде сказати і в іншому місці.

Що ж до справедливості (ἡ δικαιοσύνη), оскільки це слово не однозначне (οὐχ ἁπλῶς λέγεται), то після розбору вищеназваних [добродетелей] ми скажемо про ту і іншу, в якому значенні кожна представляє собою дотримування середини. Це ж стосується і добродетелей розсуду [10] (περὶ τῶν λογικῶν ἀρετῶν)¹⁹.

8 (VIII). Отже, існують три схильності, дві належать до вад (одна — внаслідок надлишку, друга — внаслідок недостачі) і одна до добродетелі (внаслідок дотримування середини); усі ці [схильності] у відомому значенні протилежні одна одній, бо крайні (αἱ ἄκραι) протилежні і середній, і одна одній, а [15] середня — крайнім. Адже так само як рівне (τὸ ἴσον) в порівнянні з меншим більше, а в порівнянні

¹⁹ Зазвичай це речення виключається у перекладах, оскільки мислительні, інтелектуальні добродетелі Арістотель ніде не називає λογικά ἀρετά, а крім того він не розглядає їх такими, що задовольняють умовам дотримування середини.

τὸν δειλὸν θρασὺς φαίνει-[20]-ται, πρὸς δὲ τὸν θρασὺν δειλός· ὁμοίως δὲ καὶ ὁ σώφρων πρὸς μὲν τὸν ἀναίσθητον ἀκόλαστος, πρὸς δὲ τὸν ἀκόλαστον ἀναίσθητος, ὁ δ' ἐλευθέριος πρὸς μὲν τὸν ἀνελεύθερον ἄσωτος, πρὸς δὲ τὸν ἄσωτον ἀνελεύθερος. διὸ καὶ ἀπωθοῦνται τὸν μέσον οἱ ἄκροι ἐκάτερος πρὸς ἐκάτερον, καὶ καλοῦσι [25] τὸν ἀνδρεῖον ὁ μὲν δειλὸς θρασὺν ὁ δὲ θρασὺς δειλόν, καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀνάλογον. οὕτω δ' ἀντικειμένων ἀλλήλοις τούτων, πλείστη ἐναντιότης ἐστὶ τοῖς ἄκροις πρὸς ἀλλήλα ἢ πρὸς τὸ μέσον· πορρωτέρω γὰρ ταῦτα ἀφέστηκεν ἀλλήλων ἢ τοῦ μέσου, ὥσπερ τὸ μέγα τοῦ μικροῦ καὶ τὸ μικρὸν [30] τοῦ μεγάλου ἢ ἄμφω τοῦ ἴσου. ἔτι πρὸς μὲν τὸ μέσον ἐνίοις ἄκροις ὁμοιότης τις φαίνεται, ὥς τῇ θρασύτητι πρὸς τὴν ἀνδρείαν καὶ τῇ ἀσωτίᾳ πρὸς τὴν ἐλευθεριότητα· τοῖς δὲ ἄκροις πρὸς ἀλλήλα πλείστη ἀνομοιότης· τὰ δὲ πλείστον ἀπέχοντα ἀπ' ἀλλήλων ἐναντία ὀρίζονται, ὥστε καὶ [35] μᾶλλον ἐναντία τὰ πλεῖον ἀπέχοντα. πρὸς δὲ τὸ μέσον 1109a ἀντίκειται μᾶλλον ἐφ' ὧν μὲν ἡ ἔλλειψις ἐφ' ὧν δὲ ἡ ὑπερβολή, οἷον ἀνδρεία μὲν οὐχ ἡ θρασύτης ὑπερβολή οὕσα, ἀλλ' ἡ δειλία ἔλλειψις οὕσα, τῇ δὲ σωφροσύνη οὐχ ἡ ἀναισθησία ἐνδεια οὕσα, ἀλλ' ἡ ἀκολασία ὑπερ-[5]-βολή οὕσα. διὰ δύο δ' αἰτίας τοῦτο συμβαίνει, μίαν μὲν τὴν ἐξ αὐτοῦ τοῦ πράγματος· τῷ γὰρ ἐγγύτερον εἶναι καὶ ὁμοιότερον τὸ ἕτερον ἄκρον τῷ μέσῳ, οὐ τοῦτο ἀλλὰ τοῦναντίον ἀντιτίθεμεν μᾶλλον· οἷον ἐπεὶ ὁμοιότερον εἶναι δοκεῖ τῇ ἀνδρείᾳ ἢ θρασύτητι καὶ ἐγγύτερον, ἀνομοιότερον [10] δ' ἡ δειλία, ταύτην μᾶλλον ἀντιτίθεμεν· τὰ γὰρ ἀπέχοντα πλεῖον τοῦ μέσου ἐναντιώτερα δοκεῖ εἶναι. μία μὲν οὖν

з більшим менше, так і серединні склади (οἱ μέσοι ἔξεις) [душі] мають надлишок у порівнянні з нестачею і нестачу в порівнянні з надлишком як у пристрастях, так і у вчинках. Так, мужній здається [20] сміливцем у порівнянні з боягузом і боягузом — у порівнянні зі сміливцем.

Подібним чином і розсудливий у порівнянні з нечутливим — розбещений, а в порівнянні з розбещеним — нечутливий, і щедрий у порівнянні із скупим — марнотратник, а перед марнотратником — скупий.

Тому-то люди крайнощів (οἱ ἄκροι) відштовхують того, хто тримається середини (τὸν μέσον), до протилежної від себе крайності і мужнього боягуз називає сміливцем, [25] а сміливець — боягузом; аналогічно [чинять] і з іншими. Так виходить, що, хоч [схильності] одна одній протилежні, крайнощі в найбільшій мірі протилежні не середині, а одна одній, подібно до того як велике далі від малого і мале від [30] великого, ніж [те і інше] від того, що [знаходиться] рівно між ними (ἄμφω τοῦ ἴσου). Крім того, деякі крайнощі здаються дещо подібними середині, як, наприклад, сміливість — мужності або марнотратство — щедрості. Крайнощі ж не мають одна з одною жодної схожості, а найбільш віддалене визначається як протилежне, і, отже, більш [35] протилежне те, що більш віддалене. Середині ж в одних 1109a випадках більш протилежне те, у чому нестача, а в інших — те, у чому надлишок; скажімо, мужності більш протилежна не сміливість, у якій надлишок, а боягузтво, у якому нестача; і навпаки, розсудливості не так протистоїть нечутливість (ἡ ἀναισθησία), у якій присутня якась недостатність (ἡ ἐνδεια), як розбещеність [5], у якій надлишок.

Це відбувається з двох причин, [і] одна [з них міститься] в самому предметі (ἐξ αὐτοῦ τοῦ πράγματος). Адже оскільки одна з крайнощів ближча до середини і більш схожа з нею, то ми протиставляємо їй не середині, а, скоріше, протилежній [крайності]; наприклад, оскільки мужності (τῇ ἀνδρείᾳ) більш подібною і [10] близькою здається сміливість (ἡ θρασύτης), а більш несхожим — боягузтво, то її [сміливість] ми протиставляємо більше [мужності]: адже те, що більше відстоїть від середини, здається і більш протилежним.

Отже, це і є одна з причин, [що міститься] в самому предметі. Інша ж [міститься] у нас самих, бо, чим більш ми схильні до чого б то не

αἰτία αὕτη, ἐξ αὐτοῦ τοῦ πράγματος· ἑτέρα δὲ ἐξ ἡμῶν αὐτῶν· πρὸς ἃ γὰρ αὐτοὶ μᾶλλον [15] πεφύκαμεν πῶς, ταῦτα μᾶλλον ἐναντία τῷ μέσῳ φαίνεται. οἷον αὐτοὶ μᾶλλον πεφύκαμεν πρὸς τὰς ἡδονάς, διὸ εὐκαταφορώτεροί ἐσμεν πρὸς ἀκολασίαν ἢ πρὸς κοσμιότητα. ταῦτ' οὖν μᾶλλον ἐναντία λέγομεν, πρὸς ἃ ἡ ἐπίδοσις μᾶλλον γίνεται· καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἀκολασία ὑπερβολὴ οὕσα ἐναντιωτέρα ἐστὶ τῇ σωφροσύνῃ.

9 (IX). [20] Ὅτι μὲν οὖν ἐστὶν ἡ ἀρετὴ ἡ ἠθικὴ μεσότης, καὶ πῶς, καὶ ὅτι μεσότης δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν, καὶ ὅτι τοιαύτη ἐστὶ διὰ τὸ στοχαστικὴ τοῦ μέσου εἶναι τοῦ ἐν τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσιν, ἰκανῶς εἴρηται. διὸ καὶ ἔργον ἐστὶ σπουδαῖον εἶναι. ἐν ἐκάστῳ [25] γὰρ τὸ μέσον λαβεῖν ἔργον, οἷον κύκλου τὸ μέσον οὐ παντὸς ἀλλὰ τοῦ εἰδότος· οὕτω δὲ καὶ τὸ μὲν ὀργισθῆναι παντὸς καὶ ῥάδιον, καὶ τὸ δοῦναι ἀργύριον καὶ δαπανῆσαι· τὸ δ' ὧ καὶ ὅσον καὶ ὅτε καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὥς, οὐκέτι παν- τὸς οὐδὲ ῥάδιον· διόπερ τὸ εὖ καὶ σπάνιον καὶ ἐπαινετὸν καὶ [30] καλόν. διὸ δεῖ τὸν στοχαζόμενον τοῦ μέσου πρῶτον μὲν ἀποχωρεῖν τοῦ μᾶλλον ἐναντίου, καθάπερ καὶ ἡ Καλυψὼ παραινεῖ

τούτου μὲν καπνοῦ καὶ κύματος ἐκτὸς ἔεργε νῆα.
τῶν γὰρ ἄκρων τὸ μὲν ἐστὶν ἁμαρτωλώτερον τὸ δ' ἥττον·
ἐπεὶ οὖν τοῦ μέσου τυχεῖν ἄκρως χαλεπόν, κατὰ τὸν
δεύ-[35]-τερον, φασί, πλοῦν τὰ ἐλάχιστα ληπτέον τῶν
κακῶν· τοῦτο δ' ἔσται μάλιστα τοῦτον τὸν τρόπον ὃν
λέγομεν. σκοπεῖν δὲ δεῖ πρὸς ἃ καὶ αὐτοὶ εὐκατάφοροί
ἐσμεν· ἄλλοι γὰρ πρὸς ἄλλα πεφύκαμεν· τοῦτο 1109b δ'
ἔσται γνώριμον ἐκ τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης τῆς
γινομένης περὶ ἡμᾶς. εἰς τοῦναν-[5]-τίον δ' ἑαυτοῦς

було, тим більше [15] це виявляється протилежним середині. Наприклад, ми самі за природою більш схильні до задоволень, і тому ми сприйнятливіші до розбещеності, ніж до скромності (ἡ κοσμιότης). Так що ми вважаємо більшою протилежністю середині те, до чого [в нас] більша прихильність (ἡ ἐπίδοσις). І ось з цієї причини розбещеність, будучи надмірністю (ὑπερβολὴ οὕσα), протилежніша розсудливості [ніж нечутливість].

9 (IX). [20] Отже, про те, що етична доброчесність полягає у дотримуванні середини і в якому значенні, і що це є дотримуванням середини між двома вадами, одна з яких полягає в надлишку, а інша — у недостатчі, і що доброчесність є такою через досягнення середини як у пристрастях, так і у вчинках, — про все це сказано досить.

Ось чому важко бути доброчесним. А значить, [25] у кожному [окремому випадку] середину знайти важко, як і середину кола не всякий [визначить], а той, хто знає, [як це робити]. Подібним же чином, і гніватися для всякого легко, як і легко [роз]дати і розтратити гроші, а ось витратити на те, що треба, стільки, скільки треба, коли, задля чого і як треба, здатний не всякий, і це не легко. Недаремно досконалість (τὸ εὖ) і рідкісна, і похвальна, і [30] прекрасна. А тому, цілячи в середину, передусім належить триматися подалі від того, що більше протистоїть середині, як і Каліпсо радить:

Геть від диму і хвиль корабель ти маєш відвести²⁰.

Адже в одній із крайнощів погіршеність більша, а в іншій — менша, і тому, коли вже досягти середини вкрай важко (ἄκρως χαλεπόν), треба, як кажуть, “у другому плаванні [35] обрати найменше із зол”²¹, а це найкраще 1109b зробити тим способом, який ми вказуємо. Ми повинні стежити за тим, до чого ми самі схильні, адже за природою всі [схильні] до різного; дізнатися ж до чого — можна по виникаючому в нас задоволенню і стражданню. І треба відтягнути самих себе у протилежний [5] бік, тому що, далеко відводячи себе від гріха (ἁμαρτάνειν²²), ми

²⁰ Hom. Od. XII. 219. У тексті, що дійшов до наших часів, ці слова належать самому Одиссеєві.

²¹ Зазвичай ця фраза Арістотеля розуміється як прислів'я, смисл якого полягає у тому, щоб “взятися за весла, коли вшухає вітер”.

²² Звідси пізніша етимологія грецького перекладу новозаповітного терміну, що означає гріх (див. новогрецький словник) в Novum Testamentum. Matt. 1.21.2–1.21.3: αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ πάντων ἁμαρτιῶν αὐτῶν.

ἀφέλκειν δεῖ· πολὺ γὰρ ἀπάγοντες τοῦ ἀμαρτάνειν εἰς τὸ μέσον ἤξομεν, ὅπερ οἱ τὰ διεστραμμένα τῶν ξύλων ὀρθοῦντες ποιοῦσιν. ἐν παντὶ δὲ μάλιστα φυλακτέον τὸ ἡδὺ καὶ τὴν ἡδονήν· οὐ γὰρ ἀδέκαστοι κρίνομεν αὐτήν. ὅπερ οὖν οἱ δημογέροντες ἔπαθον πρὸς τὴν Ἑλένην, [10] τοῦτο δεῖ παθεῖν καὶ ἡμᾶς πρὸς τὴν ἡδονήν, καὶ ἐν πᾶσι τὴν ἐκείνων ἐπιλέγειν φωνήν· οὕτω γὰρ αὐτὴν ἀποπεμπόμενοι ἤττον ἀμαρτησόμεθα. ταῦτ' οὖν ποιοῦντες, ὥς ἐν κεφαλαίῳ εἶπεῖν, μάλιστα δυνησόμεθα τοῦ μέσου τυγχάνειν. χαλεπὸν δ' ἴσως τοῦτο, καὶ μάλιστ' ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον· οὐ [15] γὰρ ῥάδιον διορίσαι καὶ πῶς καὶ τίσι καὶ ἐπὶ ποίοις καὶ πόσον χρόνον ὀργιστέον· καὶ γὰρ ἡμεῖς ὅτε μὲν τοὺς ἐλλείποντας ἐπαινοῦμεν καὶ πράους φαμέν, ὅτε δὲ τοὺς χαλεπαίνοντας ἀνδρώδεις ἀποκαλοῦντες. ἀλλ' ὁ μὲν μικρὸν τοῦ εὖ παρεκβαίνων οὐ ψέγεται, οὗτ' ἐπὶ τὸ μᾶλλον οὗτ' ἐπὶ τὸ [20] ἤττον, ὁ δὲ πλέον· οὗτος γὰρ οὐ λανθάνει. ὁ δὲ μέχρι τίνος καὶ ἐπὶ πόσον ψεκτὸς οὐ ῥάδιον τῷ λόγῳ ἀφορίσαι· οὐδὲ γὰρ ἄλλο οὐδὲν τῶν αἰσθητῶν· τὰ δὲ τοιαῦτα ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα, καὶ ἐν τῇ αἰσθήσει ἢ κρίσει. τὸ μὲν ἄρα τοσοῦτο δηλοῖ ὅτι ἡ μέση ἕξις ἐν πᾶσιν ἐπαινετὴ, ἀποκλίνειν δὲ [25] δεῖ ὅτε μὲν ἐπὶ τὴν ὑπερβολὴν ὅτε δ' ἐπὶ τὴν ἑλλειψιν· οὕτω γὰρ ῥᾶστα τοῦ μέσου καὶ τοῦ εὖ τευξόμεθα.

досягнемо середини, що і роблять, наприклад, виправляючи кривизну дерев.

Понад усе слід у всьому остерігатися задоволення і насолоди (τὸ ἡδὺ καὶ τὴν ἡδονήν), тому що про ці речі ми судимо надто упереджено. А значить, саме те, що зазнали від Єлени старійшини [троянського] народу (δημογέροντες), і нам треба зазнати від задоволення і за [10] всіх обставин повторювати їхні слова, бо якщо, подібно до них, ми зможемо віддалити від себе задоволення, то менше будемо здійснювати погрішувати.

Словом, так вчиняючи, ми, щоб сказати лише найголовніше, найкраще зуміємо досягти середини. Це, однак, важко, і особливо — в кожному окремому випадку: не просто ж бо визначити, як, через кого, через [15] що і скільки часу потрібно, [наприклад], гніватися. Дійсно, ми іноді хвалимо тих, у кого недостатньо гніву, і називаємо їх стриманими (πράους), а іноді несамовитим (τοὺς χαλεπαίνοντα) даємо інше ім'я, [нарікаючи їх] істинними мужами (ἀνδρώδεις). Але на осуд заслуговує не той, хто ледь відійде від досконалості, у бік більшого чи меншого, а той, хто відходить далеко, бо [20] таке не залишається непоміченим. Не легко дати визначення тому, до якої межі і до якого ступеню [порушення міри] заслуговує на осуд, і це стосується всього, що належить до того, що почуттєво сприймається; а все це — окремі випадки, і судять про них, керуючись почуттям.

Таким чином, ясно, принаймні, що серединний склад у всіх випадках заслуговує на похвалу і що [25] потрібно відхилятися в одних випадках до надлишку, а в інших — до недостаті, бо так ми найлегше досягнемо середини і досконалості.

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Γ

1 (I). [30] Τῆς ἀρετῆς δὴ περὶ πάθη τε καὶ πράξεις οὔσης, καὶ ἐπὶ μὲν τοῖς ἐκουσίοις ἐπαίνων καὶ ψόγων γινομένων, ἐπὶ δὲ τοῖς ἀκουσίοις συγγνώμης, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐλέου, τὸ ἐκούσιον καὶ τὸ ἀκούσιον ἀναγκαῖον ἴσως διορίσαι τοῖς περὶ ἀρετῆς ἐπισκοποῦσι, χρήσιμον δὲ καὶ τοῖς νομοθετοῦσι πρὸς τε τὰς τιμὰς καὶ τὰς κολάσεις. δοκεῖ δὴ ἀκούσια εἶναι τὰ βία 1110a ἢ δι' ἄγνοϊαν γινόμενα· βίαιον δὲ οὐ ἡ ἀρχὴ ἔξωθεν, τοιαύτη οὐσα ἐν ἡ μὴδὲν συμβάλλεται ὁ πράττων ἢ ὁ πάσχων, οἷον εἰ πνεῦμα κομίσει ποι ἢ ἄνθρωποι κύριοι ὄντες. ὅσα δὲ διὰ φόβον μειζόνων κακῶν πράττεται ἢ διὰ [5] καλόν τι, οἷον εἰ τύραννος προστάττοι αἰσχρόν τι πράξαι κύριος ὢν γονέων καὶ τέκνων, καὶ πράξαντος μὲν σφάζονται μὴ πράξαντος δ' ἀποθνήσκοιεν, ἀμφισβήτησιν ἔχει πότερον ἀκούσιά ἐστιν ἢ ἐκούσια. τοιοῦτον δὲ τι συμβαίνει καὶ περὶ τὰς ἐν τοῖς χειμῶσιν ἐκβολάς· ἀπλῶς μὲν γὰρ οὐδεὶς ἀπο-[10]-βάλλεται ἐκὼν, ἐπὶ σωτηρίᾳ δ' αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ἅπαντες οἱ νοῦν ἔχοντες. μικταὶ μὲν οὖν εἰσιν αἱ τοιαῦται πράξεις, εἰκότασι δὲ μᾶλλον ἐκουσίοις· αἵρεται γὰρ εἰσι τότε ὅτε πράττονται, τὸ δὲ τέλος τῆς πράξεως κατὰ τὸν καιρὸν ἐστίν. καὶ τὸ ἐκούσιον δὴ καὶ τὸ ἀκούσιον, ὅτε πράτ-[15]-τει, λεκτέον. πράττει δὲ ἐκὼν· καὶ γὰρ ἡ ἀρχὴ τοῦ κινεῖν τὰ ὀργανικὰ μέρη ἐν ταῖς τοιαύταις πράξεσιν ἐν αὐτῷ ἐστίν· ὢν δ' ἐν αὐτῷ ἡ ἀρχή, ἐπ' αὐτῷ καὶ τὸ πράττειν καὶ μὴ· ἐκούσια δὴ τὰ τοιαῦτα,

КНИГА ТРЕТЯ

1 (I). [30] Оскільки [етична] доброчесність пов'язана з пристрастями і вчинками, причому за самохітні (ἐπὶ τοῖς ἐκουσίοις) хвалять або засуджують, а несамохітним (ἐπὶ τοῖς ἀκουσίοις) прощають і навіть інколи співчують, то при дослідженні доброчесності треба, мабуть, розмежувати самохітне (τὸ ἐκούσιον) і несамохітне (τὸ ἀκούσιον)¹; це можуть використати і законодавці, [призначаючи] нагороди і покарання².

Вважається, що несамохітні — це вчинки, здійснювані 1110a підневільно (τὰ βία) чи по невіданню (δι' ἄγνοϊαν), причому підневільним (βίαιον) є той вчинок, джерело (ἡ ἀρχή) якого знаходиться зовні, а таким є [вчинок], якому дійова особа (ὁ πράττων) чи потерпілий (ὁ πάσχων) не сприяє, скажімо якщо людину куди-небудь доставить морський вітер чи наділені владою люди (ἄνθρωποι κύριοι ὄντες).

Спірним є питання про те, самохітні чи несамохітні вчинки, які здійснюються із страху перед більшими бідами або задля чогось [5] [етично] прекрасного, наприклад якщо тиран накаже здійснити щось ганебне, тоді як батьки і діти людини знаходяться в його владі; і якщо вчинити так, то вони будуть врятовані, а якщо не вчинити — загинуть. Щось подібне трапляється, коли під час бурі викидають [майно] за борт. Адже просто так добровільно ніхто не викине [майно] за борт, а [10] задля порятунку самого себе і інших так чинять усі розумні люди (οἱ νοῦν ἔχοντες).

Отже, подібні вчинки є змішаними (μικταὶ), хоча більше вони схожі на самохітні: їх обирають (αἵρεται) тоді, коли здійснюють, але мета вчинку залежить від певних умов (κατὰ τὸν καιρὸν). Так що вчинок слід називати самохітним і несамохітним у залежності від того, [15] коли він здійснюється. Здійснюється ж він добровільно, адже джерело руху членів тіла при таких вчинках міститься в самому діячі, а якщо джерело в ньому самому, то й від нього самого залежить, здійснювати даний вчинок чи ні. Значить, такі вчинки самохітні, але вони ж, взяті безвідносно (ἀπλῶς), очевидно, несамохітні: адже ніхто, напевно, нічого

¹ Або ж: довільне і мимовільне.

² Характерний постійний наголос на можливості практичного застосування умовиводів, що й недивно: Арістотель — не кабінетний учений.

ἀπλῶς δ' ἴσως ἀκούσια· οὐδεὶς γὰρ ἂν ἔλοιτο καθ' αὐτὸ τῶν τοιούτων οὐδέν. ἐπὶ ταῖς [20] πράξεσι δὲ ταῖς τοιαύταις ἐνίοτε καὶ ἐπαινοῦνται, ὅταν αἰσχροὺς τι ἢ λυπηρὸν ὑπομένωσιν ἀντὶ μεγάλων καὶ καλῶν· ἂν δ' ἀνάπαλιν, ψέγονται· τὰ γὰρ αἰσχισθ' ὑπομεῖναι ἐπὶ μηδενὶ καλῷ ἢ μετρίῳ φαύλου. ἐπ' ἐνίοις δ' ἐπαινος μὲν οὐ γίνεται, συγγνώμη δ', ὅταν διὰ τοιαῦτα πράξῃ [25] τις ἢ μὴ δεῖ, ἢ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὑπερτείνει καὶ μηδεὶς ἂν ὑπομεῖναι. ἔνια δ' ἴσως οὐκ ἔστιν ἀναγκασθῆναι, ἀλλὰ μᾶλλον ἀποθανετέον παθόντι τὰ δεινότατα· καὶ γὰρ τὸν Εὐριπίδου Ἀλκμαίωνα γελοῖα φαίνεται τὰ ἀναγκάσαντα μητροκτονῆσαι. ἔστι δὲ χαλεπὸν ἐνίοτε διακρίναι [30] ποῖον ἀντὶ ποίου αἰρετέον καὶ τί ἀντὶ τίνος ὑπομενετέον, ἔτι δὲ χαλεπώτερον ἐμμεῖναι τοῖς γνωσθεῖσιν· ὥς γὰρ ἐπὶ τὸ πολὺ ἐστὶ τὰ μὲν προσδοκώμενα λυπηρά, ἃ δ' ἀναγκάζονται αἰσχροί, ὅθεν ἔπαινοι καὶ ψόγοι γίνονται περὶ τοὺς 1110b ἀναγκασθέντας ἢ μὴ. τὰ δὲ ποῖα φατέον βίαια; ἢ ἀπλῶς μὲν, ὅπότ' ἂν ἢ αἰτία ἐν τοῖς ἐκτὸς ἢ καὶ ὁ πράττων μηδὲν συμβάλληται; ἢ δὲ καθ' αὐτὰ μὲν ἀκούσιά ἐστι, νῦν δὲ καὶ ἀντὶ τῶνδε αἰρετά, καὶ ἡ ἀρχὴ ἐν τῷ πράττοντι, [5] καθ' αὐτὰ μὲν ἀκούσιά ἐστι, νῦν δὲ καὶ ἀντὶ τῶνδε ἐκούσια. μᾶλλον δ' εἰσὶν ἐκούσιοι· αἱ γὰρ πράξεις ἐν τοῖς καθ' ἑκάστα, ταῦτα δ' ἐκούσια. ποῖα δ' ἀντὶ ποίων αἰρετέον, οὐ ῥάδιον ἀποδοῦναι· πολλὰ γὰρ διαφοραὶ εἰσιν ἐν τοῖς καθ' ἑκάστα. εἰ δέ τις τὰ ἡδέα καὶ τὰ καλὰ φαίη βίαια [10] εἶναι (ἀναγκάζειν γὰρ ἔξω ὄντα), πάντα ἂν εἴη αὐτῷ βίαια· τούτων γὰρ χάριν πάντες πάντα πράττουσιν. καὶ οἱ μὲν βία καὶ ἄκοντες λυπηρῶς, οἱ δὲ διὰ τὸ ἡδὺ καὶ

подібного самотійно б не обрав [20]. За подібні вчинки інколи навіть хвалять, а саме коли в ім'я великого і прекрасного (ἀντὶ μεγάλων καὶ καλῶν) терплять щось ганебне чи болісне; у іншому ж випадку засуджують, бо терпіти найганебніші речі без якоїсь прекрасної мети чи задля чогось рядового (ἐπὶ μετρίῳ) властиво поганій людині (ὁ μοχθηρὸς). Деякі вчинки не похвальні, однак викликають співчуття, [25] коли людина здійснює неналежне (μὴ δεῖ) через такі обставини, які перевершують людську природу і яких ніхто не міг би перенести. Однак існують і певні вчинки, до здійснення яких ніщо не має примусити, але швидше слід померти, зазнавши найстрашнішого; а тому смішними здаються причини, що змусили Алкмеона у Евріпіда вбити матір³. Проте іноді важко розсудити, [30] якому вчинку перед яким слід надати перевагу і що в ім'я чого перенести, а ще важче залишатися відданим (ἐμμεῖναι) уже відомому, адже, здебільшого, на нас чекає або страждання, або примус до ганебних [дій]; ось чому хвалу і 1110b осуд отримують в залежності від того, з примусу чи ні здійснено вчинок.

Отже, які вчинки слід визнати підневільними (τὰ βίαια)? Можливо, взяті безвідносно (ἀπλῶς), вчинки підневільні тоді, коли причина знаходиться зовні і, здійснюючи вчинок, людина ніяк не сприяє її [причині] дії? Але якщо вчинки, самі по собі несамохитні, у даний час і в ім'я певної мети обрані, а джерело — у тому, хто здійснює вчинок [5], то, будучи самі по собі несамохитні, вони самохитні в даний час і за даних обставин. Більше вони схожі на самохитні: адже вчинки здійснюються за певних обставин (ἐν τοῖς καθ' ἑκάστα), і як вчинки за даних обставин самохитні. Але не легко визначити, які вчинки слід обрати, тому що обставини різноманітні.

Якщо сказати, що вчинки, які приносять задоволення і прекрасні, підневільні, (адже, перебуваючи поза [10] нами, задоволення і прекрасне примушують), то тоді, мабуть, усі вчинки виявляться підневільними, тому що ми все робимо задля задоволення і прекрасного. Але ж від насильства і від того, що проти волі, зазнають страждань, а від вчинків задля задоволення і прекрасного отримують задоволення. Смішно тому

³ За пізньою трагедією Евріпіда "Алкмеон у Коринфі", що дійшла до нашого часу тільки в уривках, Еріфіла, підкуплена Полініком, змусила свого чоловіка Амфіарая, царя Аргосу, приєднатися до походу сімох проти Фів. Завбачаючи трагічний фінал походу, Амфіарай страшною клятвою зобов'язав синів помститися матері, якщо він не повернеться. Алкмеон, один з його синів, убиває матір у відповідності до заповіту батька. Див.: Eur. Fr. 65–87 (Nauck).

καλὸν μεθ' ἡδονῆς· γελοῖον δὲ τὸ αἰτιᾶσθαι τὰ ἐκτός, ἀλλὰ μὴ αὐτὸν εὐθέραιον ὄντα ὑπὸ τῶν τοιούτων, καὶ τῶν μὲν [15] καλῶν ἑαυτὸν, τῶν δ' αἰσχυρῶν τὰ ἡδέα. ἔοικε δὴ τὸ βίαιον εἶναι οὐ ἔξωθεν ἢ ἀρχή, μηδὲν συμβαλλομένου τοῦ βιασθέντος.

2. Τὸ δὲ δι' ἄγνοιαν οὐχ ἐκούσιον μὲν ἅπαν ἐστίν, ἀκούσιον δὲ τὸ ἐπίλυπον καὶ ἐν μεταμελείᾳ· ὁ γὰρ δι' ἄγνοιαν [20] πράξας ὅτιοῦν, μηδὲν τι δυσχεραίνων ἐπὶ τῇ πράξει, ἐκὼν μὲν οὐ πέπραχεν, ὃ γε μὴ ἴδει, οὐδ' αὖ ἄκων, μὴ λυπούμενός γε. τοῦ δὲ δι' ἄγνοιαν ὁ μὲν ἐν μεταμελείᾳ ἄκων δοκεῖ, ὁ δὲ μὴ μεταμελούμενος, ἐπεὶ ἕτερος, ἔστω οὐχ ἐκὼν· ἐπεὶ γὰρ διαφέρει, βέλτιον ὄνομα ἔχειν ἴδιον. ἕτερον δ' [25] ἔοικε καὶ τὸ δι' ἄγνοιαν πράττειν τοῦ ἀγνοοῦντα· ὁ γὰρ μεθύων ἢ ὀργιζόμενος οὐ δοκεῖ δι' ἄγνοιαν πράττειν ἀλλὰ διὰ τι τῶν εἰρημένων, οὐκ εἰδὼς δὲ ἀλλ' ἀγνοῶν. ἀγνοεῖ μὲν οὖν πᾶς ὁ μοχθηρὸς ὃ δὲ πράττειν καὶ ὦν ἀφεκτέον, καὶ διὰ τὴν τοιαύτην ἀμαρτίαν ἄδικοι καὶ ὅλως [30] κακοὶ γίνονται· τὸ δ' ἀκούσιον βούλεται λέγεσθαι οὐκ εἴ τις ἀγνοεῖ τὰ συμφέροντα· οὐ γὰρ ἢ ἐν τῇ προαιρέσει ἄγνοια αἰτία τοῦ ἀκουσίου ἀλλὰ τῆς μοχθηρίας, οὐδ' ἢ καθόλου (ψέγονται γὰρ διὰ γε ταύτην) ἀλλ' ἢ καθ' ἕκαστα, ἐν 1111a οἷς καὶ περὶ αὐτῆς ἡ πρῶξις· ἐν τούτοις γὰρ καὶ ἔλεος καὶ συγγνώμη· ὁ γὰρ τούτων τι ἀγνοῶν ἀκουσίως πράττει. ἴσως οὖν οὐ χεῖρον διορίσαι αὐτά, τίνα καὶ πόσα ἐστί, τίς τε δὴ καὶ τί καὶ περὶ τί ἢ ἐν τίνι πράττει, ἐνίοτε δὲ καὶ [5] τίνι, οἷον ὀργάνῳ, καὶ ἔνεκα τίνος, οἷον σωτηρίας, καὶ πῶς, οἷον ἡρέμα ἢ σφόδρα. ἅπαντα μὲν οὖν ταῦτα οὐδεὶς ἂν ἀγνοήσειε μὴ μαινόμενος, δῆλον δ' ὡς οὐδὲ

виставляти причиною попадання в подібні тенета зовнішні обставини (τὰ ἐκτός), а не самого себе і вважати себе самого відповідальним за прекрасні [15] вчинки, а задоволення — за ганебні. Отже, “підневільне” (τὸ βίαιον) — це те, джерело чого зовні, причому той, хто підневільний, ніяк не сприяє [насильству].

2. Все здійснене по невіданню (δι' ἄγνοιαν) є не самохітним (οὐχ ἐκούσιον), але несамохітним (ἀκούσιον) воно є, тільки тоді, коли змусило страждати і каятися. Адже хто здійснив по невіданню який би то [20] не було вчинок і ніскільки цим вчинком не роздосадуваний (δυσχεραίνων), хоч і не здійснював його по своїй волі (ἐκὼν), тому що все-таки не знав, діяв у той же час і не всупереч своїй волі (οὐδ' ἄκων), принаймні не страждаючи. З тих, хто здійснює вчинок по невіданню, той, що кається вважається таким, що діяв всупереч своїй волі (ἄκων), а той, що не кається, — оскільки це вже інший [випадок], — нехай буде таким, що діяв всупереч своїй волі (οὐχ ἐκὼν), тому що, коли вже тут є відмінність, то краще, щоб була і особлива назва. Схоже на те, що вчинки по невіданню (δι' ἄγνοιαν) [25] і вчинки у невіданні (ἀγνοοῦν) — різні речі; так, наприклад, п'яний або охоплений гнівом, здається, здійснює вчинки не по невіданню, але з певних причин несповідомо (οὐκ εἰδώς) і в невіданні. Таким чином, усяка ница людина (ὁ μοχθηρὸς) не відає, як належить діяти і від чого ухилятися, а саме через цю помилку стають несправедливими (ἄδικοι) і взагалі [30] поганими (ὅλως κακοὶ).

З іншого боку, називати провину несамохітною, якщо людина не відає, у чому користь, небажано, бо свідомо обране невідання є причиною вже не несамохітних вчинків, а нищості (ἡ μοχθηρία) (адже таке невідання заслуговує на осуд), і невідання загального також [не можна вважати причиною несамохітних вчинків], а причина 1111a його — лише невідання обставин, від яких залежить (ἐν οἷς) і з якими співвідноситься (καὶ περὶ αὐτῆς) вчинок; у цьому, [в особливих обставинах], містяться підстави для жалості і співчуття, оскільки саме в невіданні про яку-небудь з обставин і чинять несамохітно.

Таким чином, непогано було б і визначити, що це [за обставини], скільки їх, хто дійова особа, що за вчинок, з чим і за яких обставин здійснюється, [5] а іноді ще й як і чим (наприклад, яким знаряддям), і задля чого (наприклад, задля порятунку), і яким чином (наприклад, м'яко або грубо). Звичайно, тільки божевільний може нічого з цього не знати,

τὸν πράττοντα· πῶς γὰρ ἑαυτὸν γε; ὁ δὲ πράττει ἀγνοήσειεν ἂν τις, οἷον <λέγοντές φασιν ἐκπεσεῖν αὐτούς,> ἢ οὐκ εἰδέναι ὅτι ἀπόρρητα [10] ἦν, ὥσπερ Αἰσχύλος τὰ μυστικά, ἢ δεῖξαι βουλόμενος ἀφεῖναι, ὥς ὁ τὸν καταπέλτην. οἰηθεῖ δ' ἂν τις καὶ τὸν υἱὸν πολέμιον εἶναι ὥσπερ ἡ Μερόπη, καὶ ἐσφαιρῶσθαι τὸ λελογχωμένον δόρυ, ἢ τὸν λίθον κίστην εἶναι· καὶ ἐπὶ σωτηρίᾳ πίσας ἀποκτείνειν ἂν· καὶ θίξαι βουλόμενος, ὥσπερ οἱ ἀκροχειριζόμενοι, πατάξειεν ἂν. περὶ πάντα δὴ ταῦτα τῆς ἀγνοίας οὐσης, ἐν οἷς ἡ πρᾶξις, ὁ τούτων τι ἀγνοήσας ἄκων δοκεῖ πεπραχέναι, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς κυριωτάτοις· κυριώτατα δ' εἶναι δοκεῖ ἐν οἷς ἡ πρᾶξις καὶ οὐ ἔνεκα. τοῦ δὴ κατὰ τὴν τοιαύτην ἀγνοίαν ἀκουσίου λε- [20]-γομένου ἔτι δεῖ τὴν πρᾶξιν λυπηρὰν εἶναι καὶ ἐν μεταμελείᾳ.

3. Ὅντος δ' ἀκουσίου τοῦ βίᾳ καὶ δι' ἀγνοίαν, τὸ ἐκούσιον δόξειεν ἂν εἶναι οὐ ἡ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ εἶδóτι τὰ καθ' ἕκαστα ἐν οἷς ἡ πρᾶξις. ἴσως γὰρ οὐ καλῶς λέγεται ἀκού- [25]-σια εἶναι τὰ διὰ θυμὸν ἢ ἐπιθυμίαν. πρῶτον μὲν γὰρ οὐδὲν ἔτι τῶν ἄλλων ζώων ἐκουσίως πράξει, οὐδ' οἱ παῖδες· εἴτα πότερον οὐδὲν ἐκουσίως πράττομεν τῶν δι' ἐπιθυμίαν καὶ θυμὸν, ἢ τὰ καλὰ μὲν ἐκουσίως τὰ δ' αἰσχροὶ ἀκουσίως; ἢ γελοῖον ἐνός γε αἰτίου ὄντος; ἄτοπον δὲ ἴσως [30] ἀκούσια φάναι ὧν δεῖ ὀρέγεσθαι· δεῖ δὲ καὶ ὀργίζεσθαι ἐπὶ τισι καὶ ἐπιθυμεῖν τινῶν, οἷον ὑγείας καὶ μαθήσεως. δοκεῖ δὲ καὶ τὰ μὲν ἀκούσια λυπηρὰ εἶναι, τὰ δὲ κατ' ἐπιθυμίαν ἡδέα. ἔτι δὲ τί διαφέρει τῷ ἀκούσια εἶναι τὰ κατὰ λογισμὸν ἢ θυμὸν

ясно також, що ніхто не може не знати діяча, бо як же можна не знати, принаймні, що це ти сам? А що людина робить, вона могла би й не знати, як, наприклад, ті, хто стверджують, що вони “випали” [знепритомніли] під час розмови чи що вони не [10] знали, що розголошують недозволене (ἀπόρρητα), наприклад Есхіл — таїнства (τὰ μυστικά)⁴; чи, бажаючи показати, як стріляє, [вистрілюють насправді], як було з катапультю. Можна й прийняти сина за ворога, як Меропа⁵, загострений спис — за спис з кулькою на кінці чи камінь — за пемзу. Можна також, давши напій, щоб [15] врятувати, убити і, маючи намір обхопити руками, як борці, збити з ніг.

Оскільки невідання може стосуватися всіх обставин, за яких здійснюється вчинок, то здається, що той, хто не знає яке-небудь з них, здійснив вчинок всупереч своїй волі (ἄκων), особливо якщо він не знав найголовнішого, а найголовнішим вважається умова і мета його вчинку. Крім того, вчинок, який через подібне невідання [20] визначають як несамохітний, повинен примусити страждати і каятися.

3. Якщо несамохітне здійснюється підневільно і по невіданню, то самохітним мало б вважатися те, джерело чого — у самому діячі, свідомому тих обставин, за яких вчинок має місце. Навряд чи правильно вважати несамохітним [25] те, що здійснюється з шалу чи через потяг (τὰ διὰ θυμὸν ἢ ἐπιθυμίαν). По-перше, тому, що тоді жодна інша жива істота, навіть дитина не буде чинити самохітно, а по-друге (εἴτα), виникає сумнів: чи то жоден вчинок через потяг і з шалу не буває самохітним, чи то прекрасні вчинки самохітні, а ганебні — несамохітні. Але хіба це не смішно, якщо причина у вчинку одна? Подібним же чином, безглуздо стверджувати (φάναι), неначе несамохітні — це такі [30] вчинки, до яких треба прагнути, адже і гніватися на щось треба, і потяг до чогось мати (ἐπιθυμεῖν τινῶν), скажімо до здоров'я чи до навчання. Вважається, що несамохітне приносить страждання (λυπηρὰ εἶναι), а узгоджене з потягом (τὰ κατ' ἐπιθυμίαν) — задоволення (ἡδέα). Яка, нарешті, різниця з точки зору самохітності (τῷ ἀκούσια),

⁴ Есхіл був звинувачений перед судом Ареопагу в розголошенні містерій Деметри в деяких з його трагедій, але суд його виправдав. Фраза Есхіла ἐροῦμεν ὅτι νῦν ἦλθ' ἐπὶ στόμα (“ми скажемо те, що на вустах тепер”), наведена у Платона (*Plato. Rp. 563c = Aisch. Fr. 351 (Nauck)*), стала прислів'ям і, можливо, була виголошена саме у зв'язку з цим звинуваченням.

⁵ У трагедії Евріпіда “Кресфонт” (збереглися незначні уривки) Меропа приймає сина за його можливого вбивцю і вже заносить над ним сокиру, але помилка щасливо з'ясовується.

ἀμαρτηθέντα; φευκτὰ μὲν γὰρ ἄμφω, **111b** δοκεῖ δὲ οὐχ ἦττον ἀνθρωπικὰ εἶναι τὰ ἄλογα πάθη, ὥστε καὶ αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου <αἱ> ἀπὸ θυμοῦ καὶ ἐπιθυμίας. ἄτοπον δὴ τὸ τιθέναι ἀκούσια ταῦτα.

4 (II). Διωρισμένων δὲ τοῦ τε ἐκουσίου καὶ τοῦ ἀκουσίου, **[5]** περὶ προαιρέσεως ἔπεται διελθεῖν· οἰκειότατον γὰρ εἶναι δοκεῖ τῇ ἀρετῇ καὶ μᾶλλον τὰ ἦθη κρίνειν τῶν πράξεων. ἡ προαίρεσις δὴ ἐκούσιον μὲν φαίνεται, οὐ ταῦτὸν δέ, ἀλλ' ἐπὶ πλέον τὸ ἐκούσιον· τοῦ μὲν γὰρ ἐκουσίου καὶ παῖδες καὶ τᾶλλα ζῶα κοινωνεῖ, προαιρέσεως δ' οὐ, καὶ τὰ ἐξαίφνης **[10]** ἐκούσια μὲν λέγομεν, κατὰ προαίρεσιν δ' οὐ. οἱ δὲ λέγοντες αὐτὴν ἐπιθυμίαν ἢ θυμὸν ἢ βούλησιν ἢ τινα δόξαν οὐκ εἰκόασιν ὀρθῶς λέγειν. οὐ γὰρ κοινὸν ἡ προαίρεσις καὶ τῶν ἀλόγων, ἐπιθυμία δὲ καὶ θυμός. καὶ ὁ ἀκρατὴς ἐπιθυμῶν μὲν πράττει, προαιρούμενος δ' οὐ· ὁ ἐγκρατὴς δ' ἀνὰπ- **[15]**-αλιν προαιρούμενος μὲν, ἐπιθυμῶν δ' οὐ. καὶ προαίρεσει μὲν ἐπιθυμία ἐναντιοῦται, ἐπιθυμία δ' ἐπιθυμία οὐ. καὶ ἡ μὲν ἐπιθυμία ἡδέος καὶ ἐπιλύπου, ἡ προαίρεσις δ' οὔτε λυπηροῦ οὔθ' ἡδέος. θυμὸς δ' ἔτι ἦττον· ἡκιστα γὰρ τὰ διὰ θυμὸν κατὰ προαίρεσιν εἶναι δοκεῖ. ἀλλὰ μὴν οὐδὲ βούλησις **[20]** γε, καίπερ σύνεγγυς φαινόμενον· προαίρεσις μὲν γὰρ οὐκ ἔστι τῶν ἀδυνάτων, καὶ εἴ τις φαίη προαιρεῖσθαι, δοκοίη ἂν ἡλίθιος εἶναι· βούλησις δ' ἔστι <καὶ> τῶν ἀδυνάτων, οἷον ἀθανασίας. καὶ ἡ μὲν βούλησις ἔστι καὶ περὶ τὰ μηδαμῶς δι' αὐτοῦ πραχθέντα ἂν, οἷον ὑποκριτὴν τινα νικᾶν ἢ ἀθλητὴν· **[25]** προαιρεῖται δὲ τὰ τοιαῦτα οὐδεὶς, ἀλλ' ὅσα οἶεται γενέσθαι ἂν δι' αὐτοῦ. ἔτι δ' ἡ μὲν βούλησις τοῦ τέλους

з розрахунку (κατὰ λογισμόν) чи з шалу (κατὰ θυμόν) скоєні проступки (ἀμαρτηθέντα)? Адже, з одного боку, слід уникати і тих і тих (ἄμφω), а з іншого — неосмислені пристрасті (τὰ ἄλογα πάθη) **111b** не менш властиві людині [ніж розумний розрахунок]. А значить, вчинки, скоєні з шалу і через потяг, властиві людині, і тому такі вчинки безглуздо вважати несамохітними.

4 (II). Услід за розмежуванням самохітного і несамохітного йде виклад питання про свідомий **[5]** вибір (περὶ προαιρέσεως), [тобто про навмисність], адже він найтіснішим чином пов'язаний з добродетеллю (οἰκειότατον εἶναι τῇ ἀρετῇ) і ще в більшій мірі, ніж вчинки, дозволяє судити про вдачі (τὰ ἦθη κρίνειν).

Здається, однак, що свідомий вибір (ἡ προαίρεσις) і є самохітне, проте [ці поняття] не тотожні, але [поняття] самохітного ширше: до самохітного причетні і діти, і інші живі істоти, а до свідомого вибору — ні, і раптові (τὰ ἐξαίφνης) вчинки самохітними ми називаємо, а свідомо обраними — **[10]** ні.

Схоже на те, що неправильно (οὐκ ὀρθῶς) визначають свідомий вибір як потяг, шал, бажання чи певну думку (τις δόξα).

Адже свідомий вибір не є чимось загальним (κοινὸν) [і для розсудливих,] і для нерозсудливих, а потяг і шал — є. Так, непомікований (ὁ ἀκρατὴς) діє пристрастно, а не по вибору, а помікований (ὁ ἐγκρατὴς), **[15]** навпаки, по вибору, а не пристрастно. І свідомий вибір протилежний потягу, а потяг потягу — ні. Крім того, потяг пов'язаний із задоволенням і стражданням, а свідомий вибір ні до того, ні до іншого відношення не має.

Ще менше свідомий вибір схожий на спалах шалу; дійсно, що робиться з шалу, менш за все, здається, узгоджене із свідомим вибором.

Але це й не бажання **[20]**, хоч уявляється спорідненим з ним: адже свідомий вибір не буває пов'язаний з неможливим, і, якщо хтось скаже, що він свідомо обрав неможливе, його вважатимуть за дурня. Однак бажання буває <і> неможливим, наприклад безсмертя (ἀθανασία). Буває й таке бажання, яке жодним чином не може здійснитися завдяки самій [даній людині], наприклад бажання, щоб у змаганні переміг певний актор або атлет; **[25]** однак свідомому вибору підлягають не такі речі, а тільки ті, які вважаються залежними від самого себе. Далі, якщо бажання [спрямоване] більше до мети, то свідомий вибір має справу з засобами

ἐστὶ μᾶλλον, ἢ δὲ προαίρεσις τῶν πρὸς τὸ τέλος, οἷον ὑγιαίνειν βουλόμεθα, προαιρούμεθα δὲ δι' ὧν ὑγιανούμεν, καὶ εὐδαιμονεῖν βουλόμεθα μὲν καὶ φαμέν, προαιρούμεθα δὲ λέγειν οὐχ ἁρμόζει· ὅλως [30] γὰρ ἔοικεν ἢ προαίρεσις περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν εἶναι. οὐδὲ δὴ δόξα ἂν εἴη· ἢ μὲν γὰρ δόξα δοκεῖ περὶ πάντα εἶναι, καὶ οὐδὲν ἥττον περὶ τὰ αἰδία καὶ τὰ ἀδύνατα ἢ τὰ ἐφ' ἡμῖν· καὶ τῷ ψευδεῖ καὶ ἀληθεῖ διαιρεῖται, οὐ τῷ κακῷ καὶ ἀγαθῷ, ἢ προαίρεσις δὲ τοῦτοις μᾶλλον. ὅλως μὲν οὖν 1112a δόξη ταῦτόν ἴσως οὐδὲ λέγει οὐδεὶς. ἀλλ' οὐδὲ τινί· τῷ γὰρ προαιρεῖσθαι τἀγαθὰ ἢ τὰ κακὰ ποιοῖ τινές ἐσμεν, τῷ δὲ δοξάζειν οὐ. καὶ προαιρούμεθα μὲν λαβεῖν ἢ φυγεῖν [ἢ] τι τῶν τοιούτων, δοξάζομεν δὲ τί ἐστὶν ἢ τί νιν συμφέρει ἢ πῶς· [5] λαβεῖν δ' ἢ φυγεῖν οὐ πάνυ δοξάζομεν. καὶ ἢ μὲν προαίρεσις ἐπαινεῖται τῷ εἶναι οὐ δεῖ μᾶλλον ἢ τῷ ὀρθῶς, ἢ δὲ δόξα τῷ ὡς ἀληθῶς. καὶ προαιρούμεθα μὲν ἃ μάλιστα ἴσμεν ἀγαθὰ ὄντα, δοξάζομεν δὲ ἃ οὐ πάνυ ἴσμεν· δοκοῦσι δὲ οὐχ οἱ αὐτοὶ προαιρεῖσθαί τε ἄριστα καὶ δοξάζειν, ἀλλ' [10] ἔνιοι δοξάζειν μὲν ἄμεινον, διὰ κακίαν δ' αἰρεῖσθαι οὐχ ἃ δεῖ. εἰ δὲ προγίνεται δόξα τῆς προαιρέσεως ἢ παρακολουθεῖ, οὐδὲν διαφέρει· οὐ τοῦτο γὰρ σκοποῦμεν, ἀλλ' εἰ ταῦτόν ἐστι δόξη τινί. τί οὖν ἢ ποῖόν τι ἐστίν, ἐπειδὴ τῶν εἰρημένων οὐθέν; ἐκούσιον μὲν δὴ φαίνεται, τὸ δ' ἐκούσιον οὐ πᾶν προ- [15]- αἰρετόν. ἀλλ' ἄρα γε τὸ προβεβουλευμένον; ἢ γὰρ προαίρεσις μετὰ λόγου καὶ διανοίας. ὑποσημαίνειν δ' ἔοικε καὶ τοῦνομα ὡς ὃν πρὸ ἐτέρων αἰρετόν.

5 (III). Βουλευόνται δὲ πότερον περὶ πάντων, καὶ πᾶν βου- [20]- λευτόν ἐστίν, ἢ περὶ ἐνίων οὐκ ἔστι βουλῇ;

до мети (τῶν πρὸς τὸ τέλος), наприклад ми бажаємо бути здоровими і ми бажаємо бути щасливими і так і говоримо: [“бажаю бути здоровим або щасливим”⁶], але говорити “ми обираємо [бути здоровими або [30] щасливими]” не випадає (οὐχ ἁρμόζει). Загалом же вибір, здається, звернений на те, що залежить від нас (περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν).

Нарешті, думкою [вибір] також не буде. Дійсно, думка (ἡ δόξα), здається, буває про все, і про вічне і неможливе, з таким же успіхом, як про те, що залежить від нас; і розрізняють помилкові і істинні думки, а не погані і добрі; що ж до свідомого вибору, то він [визначається], швидше, у цих [останніх поняттях]. Тому, очевидно, 1112a ніхто взагалі не говорить, що він тотожний думці і навіть що він тотожний певній думці; дійсно, те, якими ми є, залежить від вибору [нами] блага чи зла, а не від роздумування [про них]. І ми свідомо вибираємо, чи прийняти щось з таких [благих і поганих речей] чи [його] уникнути, а роздумуємо про те, що таке [блага і зло], кому це корисно чи в якому значенні; про те ж, прийняти чи уникнути [його], ми [5] зовсім не роздумуємо. Крім того, свідомий вибір хвалять, скоріше, за те, що [вибрано] належне, тобто за правильність (τῷ ὀρθῶς), думку ж [хвалять] за істинність (τῷ ἀληθῶς). Нарешті, свідомо ми вибираємо те, що вже прекрасно знаємо як благо, а думку ми складаємо про те, чого до ладу не знаємо. Роблять найкращий вибір і складають найкращу думку, очевидно, не одні й ті ж люди, але деякі досить добре [10] складають думку, однак через зіпсутість вибирають не те, що належить. Не має значення, чи виникають думки до того, як зроблено вибір, чи після того: адже ми обговорюємо не це, а чи тотожний він якій-небудь думці.

Якщо ніщо з названого [вище] не є свідомий вибір, то що ж він тоді таке і який він? Отже, з одного боку, свідомий вибір явно самохитний, з іншого ж — не все самохитне є предметом [15] свідомого вибору (προαιρετόν). Тоді це, напевно, те, про що заздалегідь прийнято рішення? Адже свідомий вибір [пов'язаний] з судженням і [роз]думами. На це, здається, вказує і сама назва: *προαιρετον* “щось, вибране перед іншими речами” (πρὸ ἐτέρων αἰρετόν).

5 (III). Чи ж про все приймається рішення (βουλευόνται) і чи все є предметом рішення (βουλευτόν), а чи для деяких [речей] рішення (βουλῇ) неможливе? Предметом рішення, очевидно, слід називати не

⁶ Доповнення відсутнє в тексті і запозичене з російського перекладу.

λεκτέον δ' ἴσως βουλευτὸν οὐχ ὑπὲρ οὗ βουλευσάιτ' ἄν τις ἡλίθιος ἢ μαινόμενος, ἀλλ' ὑπὲρ ὧν ὁ νοῦν ἔχων. περὶ δὴ τῶν αἰδίων οὐδεὶς βουλεύεται, οἷον περὶ τοῦ κόσμου ἢ τῆς διαμέτρου καὶ τῆς πλευρᾶς, ὅτι ἀσύμμετροι. ἀλλ' οὐδὲ περὶ τῶν ἐν κινήσει, ἀεὶ δὲ κατὰ ταῦτά γινομένων, εἴτ' ἐξ ἀνάγκης εἴτε καὶ [25] φύσει ἢ διὰ τινα αἰτίαν ἄλλην, οἷον τροπῶν καὶ ἀνατολῶν. οὐδὲ περὶ τῶν ἄλλοτε ἄλλως, οἷον ἀνύχμων καὶ ὄμβρων. οὐδὲ περὶ τῶν ἀπὸ τύχης, οἷον θησαυροῦ εὐρέσεως. ἀλλ' οὐδὲ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀπάντων, οἷον πῶς ἂν Σκύθαι ἄριστα πολιτεύοιντο οὐδεὶς Λακεδαιμονίων βουλεύεται. [30] οὐ γὰρ γένοιτ' ἂν τούτων οὐθὲν δι' ἡμῶν. βουλευόμεθα δὲ περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ πρακτῶν· ταῦτα δὲ καὶ ἔστι λοιπά. αἰτίαι γὰρ δοκοῦσιν εἶναι φύσις καὶ ἀνάγκη καὶ τύχη, ἔτι δὲ νοῦς καὶ πᾶν τὸ δι' ἀνθρώπου. τῶν δ' ἀνθρώπων ἕκαστοι βουλεύονται περὶ τῶν δι' αὐτῶν πρακτῶν. καὶ περὶ μὲν τὰς 1112b ἀκριβεῖς καὶ αὐτάρκεις τῶν ἐπιστημῶν οὐκ ἔστι βουλή, οἷον περὶ γραμμάτων (οὐ γὰρ διστάζομεν πῶς γραπτέον)· ἀλλ' ὅσα γίνεται δι' ἡμῶν, μὴ ὡσαύτως δ' αἰεὶ, περὶ τούτων βουλευόμεθα, οἷον περὶ τῶν κατ' ἰατρικὴν καὶ χρηματιστικὴν, [5] καὶ περὶ κυβερνητικὴν μᾶλλον ἢ γυμναστικὴν, ὅσῳ ἥττον διηκρίβωται, καὶ ἔτι περὶ τῶν λοιπῶν ὁμοίως, μᾶλλον δὲ καὶ περὶ τὰς τέχνας ἢ τὰς ἐπιστήμας· μᾶλλον γὰρ περὶ ταύτας διστάζομεν. τὸ βουλεύεσθαι δὲ ἐν τοῖς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀδήλοισι δὲ πῶς ἀποβήσεται, καὶ ἐν οἷς ἀδιόριστον. [10] συμβούλους δὲ παραλαμβάνομεν εἰς τὰ μεγάλα, ἀπιστοῦντες ἡμῖν αὐτοῖς ὡς οὐχ ἱκανοῖς διαγνῶναι. βουλευόμεθα δ' οὐ περὶ τῶν τελῶν ἀλλὰ περὶ τῶν πρὸς

те, [20] про що може вирішити який-небудь дурень або божевільний, але те, про що вирішує розумна людина (ὁ νοῦν ἔχων).

Ніхто не приймає рішення про вічне, скажімо про космос чи про несумірність діаметра і сторони квадрата, а також і про те, що, змінюючись, завжди змінюється однаково, будь то з необхідності (ἐξ ἀνάγκης), за природою (φύσει), чи з якоїсь іншої причини (як, [25] наприклад, сонцестояння чи схід сонця). Не приймають рішень ні про те, що всякий раз буває по-різному (як, наприклад, засухи і дощі), ні про випадкове (як, наприклад, знахідка скарбу). Але і про людські справи не про всі без виключення приймають рішення (скажімо, ніхто з лакедемонян не вирішує, який державний устрій був би найкращим для скіфів (πῶς ἂν Σκύθαι ἄριστα πολιτεύοιντο), [30] бо тут нічого від нас не залежить).

А приймаємо ми рішення про те, що залежить від нас (περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν) і здійснюється у вчинках (περὶ τῶν πρακτῶν). Ось це нам і залишилося [розглянути]. Дійсно, причинами (αἰτίαι) прийнято вважати природу (φύσις), необхідність (ἀνάγκη), випадок (τύχη), а крім того, розум (νοῦς) і все, що супутнє людині (τὸ δι' ἀνθρώπου). А серед людей всі приймають рішення про те, що здійснюється ними самими у вчинках (περὶ τῶν δι' αὐτῶν πρακτῶν).

Про точні 1112b і самодостатні (αὐτάρκεις) науки, наприклад про правопис, не може бути рішення, бо ми не сумніваємося, як слід писати; але про те, що залежить від нас і не завжди буває однаковим, — про те ми приймаємо рішення: наприклад про те, що стосується лікарського мистецтва і мистецтва наживання грошей (περὶ τῶν κατὰ χρηματιστικὴν); [5] і в науці кораблеводіння в порівнянні з гімнастикою ми швидше приймаємо рішення, причому тим швидше, чим менш детально [наука кораблеводіння] розроблена. Подібним же чином [приймаються рішення] і в інших випадках, і радше в мистецтвах (περὶ τὰς τέχνας), ніж у науках (περὶ τὰς ἐπιστήμας), [тобто знаннях точних], тому що в першому випадку у нас більше сумнівів. Рішення бувають про те, що трапляється зазвичай (ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ), але чий результат не ясний і в чому є [якось] невизначеність (ἀδιόριστον). [10] Для важливих справ (εἰς τὰ μεγάλα), не будучи впевнені, що ми самі досить [розумні] для прийняття рішень, ми запрошуємо радників.

Рішення наше стосується не цілей, а засобів до мети (περὶ τῶν πρὸς τὰ τέλη), адже лікар приймає рішення не про те, чи буде він лікувати, і

τὰ τέλη. οὔτε γὰρ ἰατρὸς βουλευέται εἰ ὑγιαίνει, οὔτε ῥήτωρ εἰ πείσει, οὔτε πολιτικὸς εἰ εὐνομίαν ποιήσει, οὔδὲ τῶν λοιπῶν οὐδεὶς [15] περὶ τοῦ τέλους· ἀλλὰ θέμενοι τὸ τέλος τὸ πῶς καὶ διὰ τίνων ἔσται σκοποῦσι· καὶ διὰ πλειόνων μὲν φαινομένου γίνεσθαι διὰ τίνος ῥᾶστα καὶ κάλλιστα ἐπισκοποῦσι, δι' ἐνὸς δ' ἐπιτελουμένου πῶς διὰ τούτου ἔσται κάκεῖνο διὰ τίνος, ἕως ἂν ἔλθωσιν ἐπὶ τὸ πρῶτον αἴτιον, ὃ ἐν τῇ εὐρέσει ἔσχατόν [20] ἐστίν. ὁ γὰρ βουλευόμενος ἔοικε ζητεῖν καὶ ἀναλύειν τὸν εἰρημένον τρόπον ὥσπερ διάγραμμα (φαίνεται δ' ἡ μὲν ζήτησις οὐ πᾶσα εἶναι βούλευσις, οἷον αἱ μαθηματικάι, ἡ δὲ βούλευσις πᾶσα ζήτησις), καὶ τὸ ἔσχατον ἐν τῇ ἀναλύσει πρῶτον εἶναι ἐν τῇ γενέσει. κἂν μὲν ἀδυνάτῳ ἐν-[25]-τύχωσιν, ἀφίστανται, οἷον εἰ χρημάτων δεῖ, ταῦτα δὲ μὴ οἷόν τε πορισθῆναι· ἐὰν δὲ δυνατόν φαίνεται, ἐγχειροῦσι πράττειν. δυνατόν δὲ ἂ δι' ἡμῶν γένοιτ' ἂν· τὰ γὰρ διὰ τῶν φίλων δι' ἡμῶν πῶς ἐστίν· ἡ γὰρ ἀρχὴ ἐν ἡμῖν. ζητεῖται δ' ὅτε μὲν τὰ ὄργανα ὅτε δ' ἡ χρεια αὐτῶν [30] ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ὅτε μὲν δι' οὐ ὅτε δὲ πῶς ἢ διὰ τίνος. ἔοικε δὴ, καθάπερ εἴρηται, ἄνθρωπος εἶναι ἀρχὴ τῶν πράξεων· ἡ δὲ βουλὴ περὶ τῶν αὐτῶ πρακτῶν, αἱ δὲ πράξεις ἄλλων ἔνεκα. οὐ γὰρ ἂν εἴη βουλευτὸν τὸ τέλος ἀλλὰ τὰ πρὸς τὰ τέλη· οὔδὲ δὴ τὰ καθ' ἕκαστα, 1113a οἷον εἰ ἄρτος τοῦτο ἢ πέπεπται ὥς δεῖ· αἰσθήσεως γὰρ ταῦτα. εἰ δὲ αἰεὶ βουλευέσεται, εἰς ἄπειρον ἤξει. βουλευτὸν δὲ καὶ προαιρετὸν τὸ αὐτό, πλὴν ἀφωρισμένον ἤδη τὸ προαιρετόν· τὸ γὰρ ἐκ τῆς βουλῆς κριθὲν προαιρετόν [5] ἐστίν. παύεται γὰρ ἕκαστος ζητῶν πῶς πράξει, ὅταν εἰς αὐτὸν ἀναγάγῃ τὴν ἀρχήν, καὶ

ритор — не про те, чи буде він переконувати, і державний муж (πολιτικὸς) — не про те, чи буде він встановлювати законність (εὐνομία⁷), і жоден з інших [майстрів] [15] [не сумнівається] щодо мети, але, поставивши мету, вони дбають про те, яким чином і якими засобами її досягти; і якщо виявиться декілька засобів, то прикидають (ἐπισκοποῦσι), який найпростіший і найкращий; якщо ж досягненню мети служить один засіб, думають, як її досягнути за допомогою цього засобу і що буде засобом для цього засобу, доки не дійдуть до першої [20] причини, яку віднаходять останньою. Приймаючи рішення, займаються як би пошуком (ζητεῖ) і аналізом (ἀναλύειν) описаним вище способом, так само як у задачах на побудову.

Однак не всякі пошуки (ἡ ζήτησις) виявляються прийняттям рішення (ἡ βούλευσις), наприклад у математиці, тоді як усяке прийняття рішення — це пошуки; і що в аналізі (ἐν τῇ ἀναλύσει) останнє (τὸ ἔσχατον), те є першим у виникненні (ἐν τῇ γενέσει). І якщо наштовхуються на неможливість [здійснення], [25] відступаються (наприклад, якщо потрібні гроші, а дістати їх неможливо); коли ж [досягнення мети] виявляється можливим, тоді і беруться за справу. “Можливе (τὰ δυνατόν)” те, що буває завдяки нам, адже [виконання чогось] завдяки друзям і близьким у певному значенні також залежить від нас, оскільки в нас джерело [дії]. Пошуки тут звернені в одних випадках на знаряддя, у інших — на їх застосування (ἡ χρεία); так і у [30] [всьому] іншому: у одному випадку — на засоби, у іншому — на спосіб чи на виконавця (διὰ τίνος).

Як сказано, людина це, звичайно, джерело вчинків, а рішення стосуються того, що він сам здійснює у вчинках, вчинки ж здійснюються задля чогось іншого. Дійсно, не мета буває предметом рішення, а засоби досягнення мети (τὰ πρὸς τὰ τέλη), так само як і не окремі речі (τὰ καθ' ἕκαστα) (наприклад, чи хліб це? або чи 1113a спечений він як належить?), адже це — справа почуття (αἰσθήσεως), і якщо з всякого приводу (αἰεὶ) будеш приймати рішення, то зайдеш у нескінченність (εἰς ἄπειρον).

Предмет рішення (βουλευτὸν) і предмет вибору (προαιρετὸν) — одне і те ж, тільки предмет вибору вже заздалегідь чітко визначений (ἀφωρισμένον): адже свідомо вибирають те, що вже схвалене прийняттям рішення [5], тому що всякий тоді припиняє пошуки того, як йому вчинити, коли звів джерело [вчинку] до себе самого (εἰς αὐτὸν),

⁷ Точніше, благозаконіє; встановлення ἡ εὐνομία розглядалося як найвища мета всіх законодавців і взагалі громадян поліса ще з архаїчної доби.

αὐτοῦ εἰς τὸ ἡγούμενον· τοῦτο γὰρ τὸ προαιρούμενον. δῆλον δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων πολιτειῶν, ὡς Ὅμηρος ἐμμεῖτο· οἱ γὰρ βασιλεῖς ἃ προείλοντο ἀνήγγελλον τῷ δήμῳ. ὄντος δὲ τοῦ [10] προαιρετοῦ βουλευτοῦ ὀρεκτοῦ τῶν ἐφ' ἡμῖν, καὶ ἡ προαίρεσις ἂν εἴη βουλευτικὴ ὄρεξις τῶν ἐφ' ἡμῖν· ἐκ τοῦ βουλευέσασθαι γὰρ κρίναντες ὀρεγόμεθα κατὰ τὴν βούλευσιν. ἡ μὲν οὖν προαίρεσις τύπῳ εἰρήσθω, καὶ περὶ ποῖα ἐστὶ καὶ ὅτι τῶν πρὸς τὰ τέλη.

6 (IV). [15] Ἡ δὲ βούλησις ὅτι μὲν τοῦ τέλους ἐστὶν εἴρηται, δοκεῖ δὲ τοῖς μὲν τάγαθόν εἶναι, τοῖς δὲ τοῦ φαινομένου ἀγαθοῦ. συμβαίνει δὲ τοῖς μὲν [τὸ] βουλευτὸν τάγαθόν λέγουσι μὴ εἶναι βουλευτὸν ὃ βούλεται ὃ μὴ ὀρθῶς αἰρούμενος (εἰ γὰρ ἔσται βουλευτὸν, καὶ ἀγαθόν· ἦν δ', εἰ οὕτως ἔτυχε, κακόν), [20] τοῖς δ' αὖ τὸ φαινόμενον ἀγαθὸν βουλευτὸν λέγουσι μὴ εἶναι φύσει βουλευτὸν, ἀλλ' ἐκάστω τὸ δοκοῦν· ἄλλο δ' ἄλλω φαίνεται, καὶ εἰ οὕτως ἔτυχε, τάναντία. εἰ δὲ δὴ ταῦτα μὴ ἀρέσκει, ἄρα φατέον ἀπλῶς μὲν καὶ κατ' ἀλήθειαν βουλευτὸν εἶναι τάγαθόν, ἐκάστω δὲ τὸ φαινόμενον; [25] τῷ μὲν οὖν σπουδαίῳ τὸ κατ' ἀλήθειαν εἶναι, τῷ δὲ φαύλῳ τὸ τυχόν, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν σωμάτων τοῖς μὲν εὖ διακειμένοις ὑγιεινὰ ἐστὶ τὰ κατ' ἀλήθειαν τοιαῦτα ὄντα, τοῖς δ' ἐπινόοις ἕτερα, ὁμοίως δὲ καὶ πικρὰ καὶ γλυκέα καὶ θερμὰ καὶ βαρέα καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστα· ὁ σπουδαῖος γὰρ [30] ἕκαστα κρίνει ὀρθῶς, καὶ ἐν ἐκάστοις τάληθές αὐτῷ φαίνεται. καθ' ἐκάστην γὰρ ἔξιν ἰδίᾳ ἐστὶ καλὰ καὶ ἡδέα, καὶ διαφέρει πλεῖστον ἴσως ὁ σπουδαῖος τῷ τάληθές ἐν

а в собі самому — до ведучої частини душі (τὸ ἡγούμενον), бо саме вона і здійснює свідомий вибір. Це ясно і на прикладі древніх державних устроїв (ἐκ τῶν ἀρχαίων πολιτειῶν), зображених Гомером, бо царі сповіщали народ про вибір, який вони вже зробили⁸.

Якщо предмет свідомого вибору є предметом [10] рішення, яке прагне того, що залежить від нас (ὀρεκτὸν τῶν ἐφ' ἡμῖν), то свідомий вибір (ἡ προαίρεσις) — це, очевидно, здатне приймати рішення прагнення (βουλευτικὴ ὄρεξις) до того, що залежить від нас; дійсно, ухваливши рішення, ми виносимо своє судження і тоді узгоджуємо наші прагнення з рішенням.

Отже, будемо вважати, що в загальних рисах ми описали свідомий вибір, а саме: з якого роду [речами] (περὶ ποῖα) він має справу, і [показали,] що він стосується засобів до мети (τῶν πρὸς τὰ τέλη).

6 (IV). [15] Вже сказано, що бажання (ἡ βούλησις) [спрямоване] до мети, але одні вважають, що [воно спрямоване] до властивого блага (τάγαθόν), а інші — що до уявного блага (τὸ φαινόμενον ἀγαθόν). У тих, хто говорить, що предметом бажання (τὸ βουλευτὸν) є благо взагалі, виходить: те, чого бажують, при невірному виборі не є “предметом бажання” (бо що є “предметом бажання”, те буде й благом, адже він — зло, [20] якщо вибір зроблено невправно). У тих же, хто називає уявне благо предметом бажання, виходить, що немає “предмета бажання за природою (φύσει βουλευτὸν)”, але всякому бажане те, що йому таким уявиться. Тим часом, бажаним кожному здається своє, а якщо так, то, може трапитись (ἔτυχε), навіть протилежне (τάναντία).

Якщо ж усі ці [розмірковування] не подобаються (μὴ ἀρέσκει⁹), то чи не слід сказати, що, взятий безвідносно (ἀπλῶς), істинний предмет бажання — це властиве благо, а розглядуваний у кожному окремому випадку (ἐκάστω) [25] — уявне [благо]? І якщо для добродісної людини (τῷ σπουδαίῳ) предмет бажання — істинне благо, то для поганої (τῷ φαύλῳ) — випадкове; адже так навіть з тілами: для людей загартованих здоровим буває те, що істинно таке, а для хворобливих — [зовсім] інше; так само й з гірким і солодким, з теплим, важким і з усім іншим. Добродісна [30] людина (ὁ σπουδαῖος) правильно (ὀρθῶς) розсуджує в кожному окремому випадку, і в кожному окремому випадку [благом]

⁸ За Арістотелем, басілейя гомерівської доби — одна з “правильних” політичних форм.

⁹ ἀρέσκει — подобається [щось]; догідне, миле — особливо щодо філософських логм.

ἐκάστοις ὁρᾶν, ὥσπερ κανὼν καὶ μέτρον αὐτῶν ὧν. ἐν τοῖς πολλοῖς δὲ ἡ ἀπάτη διὰ τὴν ἡδονὴν ἔοικε γίνεσθαι· οὐ γὰρ οὕσα **1113b** ἀγαθὸν φαίνεται. αἰροῦνται οὖν τὸ ἡδὺ ὡς ἀγαθόν, τὴν δὲ λύπην ὡς κακὸν φεύγουσιν.

7 (V). Ὅντος δὴ βουλευτοῦ μὲν τοῦ τέλους, βουλευτῶν δὲ καὶ προαιρετῶν τῶν πρὸς τὸ τέλος, αἱ περὶ ταῦτα πράξεις [5] κατὰ προαίρεσιν ἂν εἶεν καὶ ἐκούσιοι. αἱ δὲ τῶν ἀρετῶν ἐνέργειαι περὶ ταῦτα. ἐφ' ἡμῖν δὴ καὶ ἡ ἀρετὴ, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ κακία. ἐν οἷς γὰρ ἐφ' ἡμῖν τὸ πράττειν, καὶ τὸ μὴ πράττειν, καὶ ἐν οἷς τὸ μὴ, καὶ τὸ ναί· ὥστ' εἰ τὸ πράττειν καλὸν ὃν ἐφ' ἡμῖν ἐστί, καὶ τὸ μὴ πράττειν ἐφ' ἡμῖν [10] ἔσται αἰσχροὺς ὃν, καὶ εἰ τὸ μὴ πράττειν καλὸν ὃν ἐφ' ἡμῖν, καὶ τὸ πράττειν αἰσχροὺς ὃν ἐφ' ἡμῖν. εἰ δ' ἐφ' ἡμῖν τὰ καλὰ πράττειν καὶ τὰ αἰσχρά, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ μὴ πράττειν, τοῦτο δ' ἦν τὸ ἀγαθοῖς καὶ κακοῖς εἶναι, ἐφ' ἡμῖν ἄρα τὸ ἐπιεικέσι καὶ φαύλοις εἶναι. τὸ δὲ λέγειν ὡς οὐδεὶς ἐκῶν [15] πονηρὸς οὐδ' ἄκων μακάριος ἔοικε τὸ μὲν ψευδεῖ τὸ δ' ἀληθεῖ· μακάριος μὲν γὰρ οὐδεὶς ἄκων, ἡ δὲ μοχθηρία ἐκούσιον. ἢ τοῖς γε νῦν εἰρημένοις ἀμφισβητητέον, καὶ τὸν ἄνθρωπον οὐ φατέον ἀρχὴν εἶναι οὐδὲ γεννητὴν τῶν πράξεων ὥσπερ καὶ τέκνων. εἰ δὲ ταῦτα φαίνεται καὶ μὴ ἔχομεν [20] εἰς ἄλλας ἀρχὰς ἀναγαγεῖν παρὰ τὰς ἐν ἡμῖν, ὧν καὶ αἱ ἀρχαὶ ἐν ἡμῖν, καὶ αὐτὰ ἐφ' ἡμῖν καὶ ἐκούσια. τούτοις δ' ἔοικε μαρτυρεῖσθαι καὶ ἰδίᾳ ὑφ' ἐκάστων καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν νομοθετῶν· κολάζουσι γὰρ καὶ τιμωροῦνται τοὺς δρῶντας μοχθηρά, ὅσοι μὴ βίᾳ ἢ

їй уявляється істинне [благо]. Адже кожному складу властиві свої [уявлення] про красу і задоволення, і ніщо, подібним чином, не вирізняє добродетельного більше, ніж те, що в усіх окремих випадках він бачить істину (τὸληθές) так, неначе вона для них правило і мірка (κανὼν καὶ μέτρον). А більшість обманюється явно через задоволення, адже воно, не будучи благом, здається таким. Отже, **1113b** задоволення вибирають, приймаючи його за благо, а страждання уникають, вважаючи його злом.

7 (V). Отже, якщо мета — це предмет бажання, [5] а засоби до мети — предмет прийняття рішень і свідомого вибору, то вчинки, пов'язані з цими [засобами], будуть свідомо вибраними і самохітними (ἐκούσιοι). Тим часом діяльні вияви добродетельностей (αἱ τῶν ἀρετῶν ἐνέργειαι) пов'язані з засобами [і тим самим з власною волею і свідомим вибором].

Дійсно, добродетельність (ἡ ἀρετή), так само як і зіпсутість (ἡ κακία), залежить від нас. І в чому ми владні здійснювати вчинки, в тому — і не здійснювати вчинків, і в чому [від нас залежить] “ні (τὸ μὴ)”, в тому і “так (τὸ ναί)”. Отже, якщо від нас залежить здійснювати вчинок, коли він прекрасний, то від нас же — не здійснювати [10] його, коли він ганебний; і якщо не здійснювати вчинок, коли він прекрасний, залежить від нас, то від нас — же здійснювати, коли він ганебний. А якщо в нашій владі, здійснювати, так само як і не здійснювати, прекрасні і ганебні вчинки [і якщо робити так чи інакше], значить, як ми бачили, бути добрими чи поганими, то від нас залежить, бути нам добрими чи поганими.

Вислів “Ніхто по своїй волі [15] не поганий (підлий πονηρὸς) і проти волі не блаженний (μακάριος)”¹⁰ в одному, очевидно, помилковий, а в іншому істинний. Дійсно, блаженным ніхто не буває проти волі, зате ницість (ἡ μοχθηρία) [є щось] самохітне. Інакше доведеться оспорити щойно висловлені [положення], і [виявиться], що не можна визнавати людину ні джерелом, ні “породжувачем” (γεννητήης) вчинків у тому ж значенні, у якому він породжувач своїх дітей. А якщо це очевидно і ми не можемо зводити [20] наші вчинки до інших джерел, крім тих, що в

¹⁰ Автор невідомий. За деякими здогадками, ці слова можуть бути уривком з вірша Солона. У всякому разі, πονηρὸς, перекладений тут за контекстом як “поганий”, в оригіналі означає радше “нешасний”; пор. до цього збережений фрагмент з комедії Епіхарма (DK 23 В 7): ὁλλὰ μὲν ἐγὼν ἀνάγκαι ταῦτα πάντα ποιέω· οἶομαι δ' οὐδεὶς ἐκῶν πονηρὸς οὐδ' ἔκταν ἐχὼν (Проте все це я роблю з необхідності; а по добрій волі ніхто, я думаю, не нещасний і не бідує).

δι' ἄγνοϊαν ἢς μὴ αὐτοὶ [25] αἵτιοι, τοὺς δὲ τὰ καλὰ πράττοντας τιμῶσιν, ὥς τοὺς μὲν προτρέψοντες τοὺς δὲ κωλύσοντες. καίτοι ὅσα μὴτ' ἐφ' ἡμῖν ἐστὶ μὴτ' ἐκούσια, οὐδεὶς προτρέπεται πράττειν, ὥς οὐδὲν πρὸ ἔργου ὄν τὸ πεισθῆναι μὴ θερμαίνεσθαι ἢ ἀλγεῖν ἢ πεινῆν ἢ ἄλλ' ὅτιοῦν τῶν τοιούτων· οὐθὲν γὰρ ἦττον πεισόμεθα [30] αὐτά. καὶ γὰρ ἐπ' αὐτῷ τῷ ἄγνοεῖν κολάζουσιν, ἐὰν αἵτιος εἶναι δοκῇ τῆς ἀγνοίας, οἷον τοῖς μεθύουσι διπλᾶ τὰ ἐπιτίμια· ἢ γὰρ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ· κύριος γὰρ τοῦ μὴ μεθυσθῆναι, τοῦτο δ' αἵτιον τῆς ἀγνοίας. καὶ τοὺς ἀγνοοῦντάς τι τῶν ἐν τοῖς νόμοις, ἃ δεῖ ἐπίστασθαι καὶ μὴ χαλεπά ἐστι, **1114a** κολάζουσιν, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις, ὅσα δι' ἀμέλειαν ἀγνοεῖν δοκοῦσιν, ὥς ἐπ' αὐτοῖς ὄν τὸ μὴ ἀγνοεῖν· τοῦ γὰρ ἐπιμεληθῆναι κύριοι. ἀλλ' ἴσως τοιοῦτός ἐστιν ὥστε μὴ ἐπιμεληθῆναι. ἀλλὰ τοῦ τοιούτους γενέσθαι αὐτοὶ αἵτιοι [5] ζῶντες ἀνειμένως, καὶ τοῦ ἀδίκους ἢ ἀκολάστους εἶναι, οἱ μὲν κακουργοῦντες, οἱ δὲ ἐν πότοις καὶ τοῖς τοιούτοις διάγοντες· αἱ γὰρ περὶ ἕκαστα ἐνέργειαι τοιούτους ποιοῦσιν. τοῦτο δὲ δῆλον ἐκ τῶν μελετώντων πρὸς ἡντινοῦν ἀγωνίαν ἢ πρᾶξιν· διατελοῦσι γὰρ ἐνεργοῦντες. τὸ μὲν οὖν ἀγνοεῖν ὅτι ἐκ τοῦ [10] ἐνεργεῖν περὶ ἕκαστα αἱ ἕξεις γίνονται, κομιδῇ ἀναισθήτου. ἔτι δ' ἄλογον τὸν ἀδικοῦντα μὴ βούλεσθαι ἀδικον εἶναι ἢ τὸν ἀκολασταίνοντα ἀκόλαστον. εἰ δὲ μὴ ἀγνοῶν τις πράττει ἐξ ὧν ἔσται ἀδικος, ἐκῶν ἀδικος ἂν εἴη, οὐ μὴν ἐὰν γε βούληται, ἀδικος ὧν παύσεται καὶ ἔσται δίκαιος. οὐδὲ γὰρ [15] ὁ νοσῶν ὑγιής. καὶ εἰ οὕτως ἔτυχεν, ἐκῶν νοσεῖ, ἀκρατῶς βιοτεύων καὶ ἀπειθῶν τοῖς ἰατροῖς. τότε μὲν

нас самих, тоді, маючи джерело в нас, вони самі залежать від нас і є самохитними.

Це засвідчується, очевидно, як [вчинками] окремих осіб у суто приватних справах, так і самими законодавцями, бо вони карають і помщаються тим, хто чинить нищі справи (τὰ μοχθηρό), якщо тільки їх здійснили не підневільно і не по невіданню, у якому самі неповинні [25]; а [тим, хто здійснює] прекрасні [вчинки, законодавці] воздають почесні, щоб [таким чином] заохотити одних і стримати інших.

Проте, робити те, що не залежить від нас і не є самохитним, ніхто нас не заохочує, оскільки марна річ (πρὸ ἔργου) умовляти не відчувати тепла, болю, голоду і взагалі чогось подібного — адже ми все одно будемо це відчувати (πεισόμεθα). [Законодавці] [30] карають навіть за саме невідання, коли вважають, що людина винна в невіданні, наприклад п'яних вважають винними подвійно¹¹. Адже в цьому випадку джерело в самій людині, тому що в його владі не напиться, і саме в тому, що напився, — причина невідання. І за невідання в законах чогось такого, що **1114a** знати належить і неважко, карають, так і в інших випадках, коли вважають, що невідання зумовлено неувагою, оскільки тут невідання залежить від самих людей, адже бути уважними — це в їхній владі.

Але може бути людина такою, що не здатна бути уважною (μὴ ἐπιμεληθῆναι). Однак люди самі винні, що [5] стали такими від млявого життя, так само як самі бувають винні, що робляться несправедливими або розбещеними: одні — чинячи зло (κακουργοῦντες), інші — проводячи час у пиятиках і тому подібних [заняттях], бо діяльності, пов'язані з певними [речами], створює і людей певного сорту. Це видно на прикладі тих, хто вправляється для якого-небудь змагання або діла, тому що вони постійно зайняті цією діяльністю. Так що не знати, що при певній діяльності [10] виникають [певні етичні] устої, може тільки абсолютно нечутливий.

Далі, безглуздо вважати, що той, хто чинить несправедливо, несправедливим бути не хоче, а той, хто поводить розбещено — розбещеним. А коли вже людина не в невіданні робить таке, через що стане несправедливою, то вона несправедлива по своїй волі і, якщо навіть забажає, не перестане бути несправедливою і не стане справедливою. Адже і хворий не видужає, якщо просто захоче [15], хоч

¹¹ Закон Піттака, тирана Мітілени (див. *Aristot. Pol.* 1274b19)

οὐν ἐξῆν αὐτῷ μὴ νοσεῖν, προεμένῳ δ' οὐκέτι, ὥσπερ οὐδ' ἀφέντι λίθον ἔτ' αὐτὸν δυνατὸν ἀναλαβεῖν· ἀλλ' ὅμως ἐπ' αὐτῷ τὸ βαλεῖν [καὶ ρίψαι]· ἡ γὰρ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ. οὕτω δὲ καὶ τῷ ἀδίκῳ [20] καὶ τῷ ἀκολάστῳ ἐξ ἀρχῆς μὲν ἐξῆν τοιοῦτοῖς μὴ γενέσθαι, διὸ ἐκόντες εἰσὶν· γενομένοις δ' οὐκέτι ἔστι μὴ εἶναι. οὐ μόνον δ' αἱ τῆς ψυχῆς κακίαι ἐκούσιοί εἰσιν, ἀλλ' ἐνίοις καὶ αἱ τοῦ σώματος, οἷς καὶ ἐπιτιμῶμεν· τοῖς μὲν γὰρ διὰ φύσιν αἰσχροῖς οὐδεὶς ἐπιτιμᾷ, τοῖς δὲ δι' ἀγυμνασίαν καὶ [25] ἀμέλειαν. ὁμοίως δὲ καὶ περὶ ἀσθένειαν καὶ πῆρωσιν· οὐθεὶς γὰρ ἂν ὀνειδίσειε τυφλῷ φύσει ἢ ἐκ νόσου ἢ ἐκ πληγῆς, ἀλλὰ μάλλον ἐλεῆσαι· τῷ δ' ἐξ οἰνοφλυγίας ἢ ἄλλης ἀκολασίας πᾶς ἂν ἐπιτιμήσῃ. τῶν δὲ περὶ τὸ σῶμα κακιῶν αἱ ἐφ' ἡμῖν ἐπιτιμῶνται, αἱ δὲ μὴ ἐφ' ἡμῖν οὐ. εἰ [30] δ' οὕτω, καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων αἱ ἐπιτιμῶμεναι τῶν κακιῶν ἐφ' ἡμῖν ἂν εἶεν. εἰ δέ τις λέγοι ὅτι πάντες ἐφίενται τοῦ φαينوμένου ἀγαθοῦ, τῆς δὲ φαντασίας οὐ κύριοι, ἀλλ' ὁποῖός 1114b ποθ' ἕκαστός ἐστι, τοιοῦτο καὶ τὸ τέλος φαίνεται αὐτῷ· εἰ μὲν οὖν ἕκαστος ἑαυτῷ τῆς ἕξεως ἐστὶ πως αἷτιος, καὶ τῆς φαντασίας ἔσται πως αὐτὸς αἷτιος· εἰ δὲ μὴ, οὐθεὶς αὐτῷ αἷτιος τοῦ κακοποιεῖν, ἀλλὰ δι' ἄγνοιαν τοῦ τέλους ταῦτα [5] πράττει, διὰ τούτων οἰόμενος αὐτῷ τὸ ἄριστον ἔσεσθαι, ἡ δὲ τοῦ τέλους ἔφεσις οὐκ αὐθαίρετος, ἀλλὰ φῦναι δεῖ ὥσπερ ὄψιν ἔχοντα, ἡ κρινεῖ καλῶς καὶ τὸ κατ' ἀλήθειαν ἀγαθὸν αἰρήσεται, καὶ ἔστιν εὐφυῆς ᾧ τοῦτο καλῶς πέφυκεν· τὸ γὰρ μέγιστον καὶ κάλλιστον, καὶ ὁ παρ' ἐτέρου μὴ οἶόν [10] τε λαβεῖν μηδὲ μαθεῖν, ἀλλ' οἶον ἔφυ τοιοῦτον ἔξει,

би трапилося так, що він хворий по своїй волі — через непоміркований спосіб життя і непокору лікарям. Адже тоді в нього була можливість не хворіти, але, коли він її втратив, її більше немає, — як той, що кинув камінь, не може отримати його назад, тоді як від нього самого залежало — оскільки джерело дії в ньому самому — кинути його. Так і [20] у несправедливого і розбещеного спочатку була можливість не стати такими, а значить, вони такі самохітно, а коли вже людина стала такою, у неї більш нема [можливості] такою не бути.

І не тільки вади душі (αἱ τῆς ψυχῆς κακίαι) самохітні, але в деяких випадках вади тіла також. Ці випадки ми і ставимо в провину: адже ніхто не винуватить бридких від природи, винуватять бридких через невправи (δι' ἀγυμνασίαν) і [25] неухагу [до здоров'я]¹². Так само й з неміччю та каліцтвом. Ніхто ж бо не лятиме сліпого від природи, через хворобу або від удару, швидше, його, навпаки, пожаліють. Але якщо хвороба від пияцтва чи іншої розбещеності, усякий, мабуть, поставить її в провину. Таким чином, ті з тілесних вад, що залежать від нас, ставляться у провину, а ті, що не залежать, — не ставляться. А якщо так, то серед інших, [30] [тобто не тілесних, вад], ті, які ставляться у провину, також, мабуть, залежать від нас.

Можна, звичайно, заперечити, що всі прагнуть до уявного блага, але не владні в тому, що [саме їм таким благом] уявляється, і яка є кожна людина сама по собі, така й мета їй уявляється. З іншого боку, якщо кожна людина в якомусь значенні винуватець (αἷτιος) 1114b своїх власних устоїв [і станів], то в якомусь значенні він сам винуватець і того, що йому уявляється. А якщо не [визнати цього], тоді, [виходить], ніхто не винен у своїх власних злих справах, але здійснює їх по невіданню [істинної] мети, вважаючи, [5] що завдяки їм йому дістанеться найвище благо; і прагнення до [істинної] мети не буде тоді обираним добровільно (αὐθαίρετος), але в такому випадку треба народитися, маючи, немов зір, [здатність] правильно розсудити і вибрати істинне благо; і хто щедро (καλῶς) наділений цим від природи — той благородний (εὐφυῆς), бо він володітиме найбільшим і найпрекраснішим даром, — якого не взяти в іншого і якому не навчитися, але який [10] даний при народженні. У тому, щоб від природи (πεφυκέναι)

¹² Специфічно античне бачення проблеми, за яким тіло людини, як і її душа, потребує постійного і всебічного розвитку, тренування.

καὶ τὸ εὖ καὶ τὸ καλῶς τοῦτο πεφυκέναι ἢ τελεία καὶ ἀληθινῇ ἂν εἶη εὐφυΐα. εἰ δὴ ταῦτ' ἐστὶν ἀληθῆ, τί μᾶλλον ἢ ἀρετὴ τῆς κακίας ἔσται ἐκούσιον; ἀμφοῖν γὰρ ὁμοίως, τῷ ἀγαθῷ καὶ τῷ κακῷ, τὸ τέλος φύσει ἢ ὅπως δὴποτε φαί- [15]-νεται καὶ κεῖται, τὰ δὲ λοιπὰ πρὸς τοῦτο ἀναφέροντες πράττουσιν ὅπως δὴποτε. εἴτε δὴ τὸ τέλος μὴ φύσει ἐκάστω φαίνεται οἷον δὴποτε, ἀλλὰ τι καὶ παρ' αὐτόν ἐστιν, εἴτε τὸ μὲν τέλος φυσικόν, τῷ δὲ τὰ λοιπὰ πράττειν ἐκούσιως τὸν σπουδαῖον ἢ ἀρετὴ ἐκούσιόν ἐστιν, οὐθὲν ἦττον καὶ ἢ κα- [20]-κία ἐκούσιον ἂν εἶη· ὁμοίως γὰρ καὶ τῷ κακῷ ὑπάρχει τὸ δι' αὐτόν ἐν ταῖς πράξεσι καὶ εἰ μὴ ἐν τῷ τέλει. εἰ οὖν, ὥσπερ λέγεται, ἐκούσιοί εἰσιν αἱ ἀρεταὶ (καὶ γὰρ τῶν ἕξεων συναίτιοί πως αὐτοὶ ἐσμεν, καὶ τῷ ποιοῖ τινες εἶναι τὸ τέλος τοιόνδε τιθέμεθα), καὶ αἱ κακίαι ἐκούσιοι ἂν εἶεν· [25] ὁμοίως γάρ. 8. Κοινῇ μὲν οὖν περὶ τῶν ἀρετῶν εἴρηται ἡμῖν τό τε γένος τύπων, ὅτι μεσότητές εἰσιν καὶ ὅτι ἕξεις, ὑφ' ὧν τε γίνονται, ὅτι τούτων πρακτικαὶ <καὶ> καθ' αὐτάς, καὶ ὅτι ἐφ' ἡμῖν καὶ ἐκούσιοι, καὶ οὕτως ὡς ἂν ὁ ὀρθὸς λόγος [30] προστάξῃ. οὐχ ὁμοίως δὲ αἱ πράξεις ἐκούσιοί εἰσι καὶ αἱ ἕξεις· τῶν μὲν γὰρ πράξεων ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους κύριοί ἐσμεν, εἰδότες τὰ καθ' ἕκαστα, τῶν ἕξεων δὲ τῆς 1115a ἀρχῆς, καθ' ἕκαστα δὲ ἢ πρόσθεσις οὐ γνώριμος, ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἀρρωστικῶν· ἀλλ' ὅτι ἐφ' ἡμῖν ἦν οὕτως ἢ μὴ οὕτω χρῆσασθαι, διὰ τοῦτο ἐκούσιοι.

9. Ἀναλαμβάνοντες δὲ περὶ ἐκάστης εἵπωμεν τίνες εἰσὶ καὶ [5] περὶ ποῖα καὶ πῶς· ἅμα δ' ἔσται δῆλον καὶ

[бачити] благо (τὸ εὖ) і прекрасне, і складається повноцінне і істинне благородство (εὐφυΐα¹³).

Якщо ці [міркування] істинні, то чому доброчесність більш самохітна, ніж зісутість? Адже для обох, — тобто для доброго, так само як і для поганого (τῷ ἀγαθῷ καὶ τῷ κακῷ), — мета за природою чи як би там не було явлена [15] і встановлена, а з цією метою співвідносять [усе] інше, які би вчинки не здійснювали. Тому, чи уявляється мета кожній людині такою або іншою не за природою, але є в цьому щось від нього самого, а чи мета дана природою, але все інше доброчесна людина робить самохітно, [за будь-якого випадку] доброчесність є щось самохітне і не менш самохітна зісутість. Відповідно [20] і в поганого є самостійність (τὸ δι' αὐτόν), якщо не у [виборі] мети, то у вчинках. Отже, якщо доброчесності, згідно з визначенням, самохітні (адже ми самі є в якомусь значенні винуватцями (συναίτιοί πως) [етичних] устоїв, і від того, які ми, залежить, яку ми ставимо собі мету), то самохітні також [25] і вади, бо [все тут] однакове.

8. Отже, у зв'язку з доброчесностями ми сказали в загальних рисах про їхнє родове поняття, а саме що вони полягають у дотримуванні серединою (μεσότητες) і що це [етичні] устої (ἕξεις), [або склади душі]; про те також, що, чим (ὑφ' ὧν) вони породжуються, у тому <і> самі діяльні (πρακτικά); про те, що доброчесності залежать від нас (ἐφ' ἡμῖν) і що вони самохітні (ἐκούσιοι), і, [нарешті], що [вони діють] [30] так, як наказано правильним судженням (ὁ ὀρθὸς λόγος).

Однак вчинки (αἱ πράξεις) і [етичні] устої (αἱ ἕξεις) самохітні не в одному і тому ж значенні: вчинки від початку і до кінця в нашій владі, і ми знаємо [всі] обставини, а [етичні] устої, [або склади душі, у нашій владі тільки] спочатку, і поступове їхнє становлення (ἢ πρόσθεσις) відбувається непомітно, 1115a як це буває із захворюваннями. Та оскільки від вас залежить так чи інакше скористатися (χρήσασθαι) [початком], остільки [устої] самохітні.

9. Тепер, взявши знову кожну [доброчесність] нарізно (περὶ ἐκάστης), [5] ми скажемо, яка вона (τίνες εἰσὶ), чого стосується (περὶ

¹³ Так і буквально: εὖ = добре, благо; φυΐα = народження.

πόσαι εἰσίν. (VI) καὶ πρῶτον περὶ ἀνδρείας. Ὅτι μὲν οὖν μεσότης ἐστὶ περὶ φόβους καὶ θάρρη, ἤδη φανερόν γεγένηται· φοβούμεθα δὲ δῆλον ὅτι τὰ φοβερά, ταῦτα δ' ἐστὶν ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν κακὰ· διὸ καὶ τὸν φόβον ὀρίζονται προσδοκίαν κακοῦ. [10] φοβούμεθα μὲν οὖν πάντα τὰ κακὰ, οἷον ἀδοξίαν πενίαν νόσον ἀφιλίαν θάνατον, ἀλλ' οὐ περὶ πάντα δοκεῖ ὁ ἀνδρεῖος εἶναι· ἔνια γὰρ καὶ δεῖ φοβεῖσθαι καὶ καλόν, τὸ δὲ μὴ αἰσχρόν, οἷον ἀδοξίαν· ὁ μὲν γὰρ φοβούμενος ἐπιεικῆς καὶ αἰδήμων, ὁ δὲ μὴ φοβούμενος ἀναίσχυντος. λέ- [15]-γεται δ' ὑπὸ τινων ἀνδρεῖος κατὰ μεταφοράν· ἔχει γάρ τι ὅμοιον τῷ ἀνδρείῳ· ἄφοβος γάρ τις καὶ ὁ ἀνδρεῖος. πενίαν δ' ἴσως οὐ δεῖ φοβεῖσθαι οὐδὲ νόσον, οὐδ' ὅλως ὅσα μὴ ἀπὸ κακίας μῆδὲ δι' αὐτόν. ἀλλ' οὐδ' ὁ περὶ ταῦτα ἄφοβος ἀνδρεῖος. λέγομεν δὲ καὶ τοῦτον καθ' ὁμοιότητα· ἔνιοι γὰρ ἐν τοῖς πολεμικοῖς κινδύνοις δειλοὶ ὄντες ἔλεν. [20]-θέριοι εἰσι καὶ πρὸς χρημάτων ἀποβολὴν εὐθαρσῶς ἔχουσιν. οὐδὲ δὴ εἴ τις ὕβριν περὶ παιδᾶς καὶ γυναῖκα φοβεῖται ἢ φθόνον ἢ τι τῶν τοιούτων, δειλὸς ἐστίν· οὐδ' εἰ θαρρεῖ μέλλων μαστιγοῦσθαι, ἀνδρεῖος. περὶ ποῖα οὖν τῶν φοβερῶν [25] ὁ ἀνδρεῖος; ἢ περὶ τὰ μέγιστα; οὐθεὶς γὰρ ὑπομενετικώτερος τῶν δεινῶν. φοβερῶτατον δ' ὁ θάνατος· πέρας γάρ, καὶ οὐδὲν ἔτι τῷ τεθνεῶτι δοκεῖ οὐτ' ἀγαθόν οὔτε κακὸν εἶναι. δόξειε δ' ἂν οὐδὲ περὶ θάνατον τὸν ἐν παντὶ ὁ ἀνδρεῖος εἶναι, οἷον ἐν θαλάττῃ ἢ νόσοις. ἐν τίσιν οὖν; ἢ ἐν [30] τοῖς καλλίστοις; τοιοῦτοι δὲ οἱ ἐν πολέμῳ· ἐν μεγίστῳ γὰρ καὶ καλλίστῳ κινδύνῳ. ὁμόλογοι δὲ τούτοις εἰσὶ καὶ αἱ τιμαὶ αἱ ἐν ταῖς πόλεσι καὶ παρὰ τοῖς μονάρχοις. κυρίως δὲ λέγοιτ' ἂν ἀνδρεῖος ὁ περὶ τὸν καλὸν θάνατον ἀδεής, καὶ ὅσα θάνατον ἐπιφέρει

ποῖα) і як виявляє себе (πῶς). Одночасно з'ясується також і число доброчесностей.

(VI). Передусім [ми скажемо] про мужність (περὶ ἀνδρείας). Ми вже з'ясували, що це дотримування середини між страхом і відвагою. А страх ми відчуваємо, очевидно, тому, що щось страшне [загрожує нам], а це, взагалі кажучи, є зло. [10] Саме тому страх визначають як очікування зла (προσδοκία κακοῦ). Звичайно, ми страшимося всякого зла, наприклад безслав'я, бідності, хвороби, неприязні, смерті, але мужнім людина вважається не відносно всіх цих речей: адже іншого треба страшитися, і, якщо страшатися, скажемо, безслав'я, це чудово, а якщо ні — ганебно, і, хто цього страшиється, той добрий (ἐπιεικῆς) і соромливий (αἰδήμων), а хто не страшиється — безсоромний (ἀναίσχυντος). [15] Деякі називають останнього “мужнім” метафорично, тому що він володіє чимось схожим на мужність, адже мужній в якомусь значенні й безстрашний. Напевно, не треба страшитися ні бідності, ні хвороб, ні взагалі того, що буває не від зіпсутості і не залежить від самої людини. Але безстрашність у цьому — [ще] не мужність. Унаслідок же схожості (καθ' ὁμοιότητα) ми так називаємо і її: адже деякі лякаються в небезпеках на війні, [20] але наділені щедрістю і відважно переносять утрату майна; не боягуз і той, хто страшиється безчестя (ὕβρις) дітей і дружини, чи заздрості, чи ще чогось подібного; а той, хто відважно чекає на шмагання, не “мужній”.

До яких же страшних речей має відношення мужній? [25] Можливо, до найбільших? Адже жахливе ніхто не переносить краще [ніж мужній]. А найстрашніше — це смерть (ὁ θάνατος), бо це край, і здається, що за ним для померлого (τῷ τεθνεῶτι) ніщо вже ні добре, ні погано. Але все ж і за ставлення до смерті мужніх шанують не за всіх обставин, наприклад якщо [смерть приходить] у морі або від недуг. За яких же тоді? Чи не за найпрекрасніших? Саме такими є [обставини] [30] битви, бо це найбільша і найпрекрасніша з небезпек. З цим узгоджуються й шани (αἱ τιμαί), [які воздаються воїнам] у державах (ἐν ταῖς πόλεσι) та при [дворах] властителів (παρὰ τοῖς μονάρχοις)¹⁴.

¹⁴ Παρὰ τοῖς μονάρχοις — мається на увазі вся самодержавна, монархічна практика Сходу і довколишніх, варварських з грецької точки зору державних утворень.

ὑπόγυια ὄντα· τοιαῦτα δὲ μά· [35]-λιστα τὰ κατὰ πόλεμον. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν θαλάττῃ 1115b καὶ ἐν νόσοις ἀδεῆς ὁ ἀνδρεῖος, οὐχ οὕτω δὲ ὡς οἱ θαλάττιοι· οἱ μὲν γὰρ ἀπεγνώκασιν τὴν σωτηρίαν καὶ τὸν θάνατον τὸν τοιοῦτον δυσχεραίνουσιν, οἱ δὲ εὐέλπιδες εἰσι παρὰ τὴν ἐμπειρίαν. ἅμα δὲ καὶ ἀνδρίζονται ἐν οἷς ἐστὶν ἀλκὴ [5] ἢ καλὸν τὸ ἀποθανεῖν· ἐν ταῖς τοιαύταις δὲ φθοραῖς οὐδέτερον ὑπάρχει.

10 (VII). Τὸ δὲ φοβερὸν οὐ πᾶσι μὲν τὸ αὐτό, λέγομεν δὲ τι καὶ ὑπὲρ ἄνθρωπον. τοῦτο μὲν οὖν παντὶ φοβερὸν τῷ γε νοῦν ἔχοντι· τὰ δὲ κατ' ἄνθρωπον διαφέρει μεγέθει καὶ τῷ [10] μᾶλλον καὶ ἥττον· ὁμοίως δὲ καὶ τὰ θαρραλέα. ὁ δὲ ἀνδρεῖος ἀνέκκλητος ὡς ἄνθρωπος. φοβήσεται μὲν οὖν καὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς δεῖ δὲ καὶ ὡς ὁ λόγος ὑπομενεῖ τοῦ καλοῦ ἔνεκα· τοῦτο γὰρ τέλος τῆς ἀρετῆς. ἔστι δὲ μᾶλλον καὶ ἥττον ταῦτα φοβεῖσθαι, καὶ ἔτι τὰ μὴ φοβερά ὡς τοιαῦτα [15] φοβεῖσθαι. γίνεται δὲ τῶν ἀμαρτιῶν ἢ μὲν ὅτι <δ> οὐ δεῖ, ἢ δὲ ὅτι οὐχ ὡς δεῖ, ἢ δὲ ὅτι οὐχ ὅτε, ἢ τι τῶν τοιούτων· ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰ θαρραλέα. ὁ μὲν οὖν ἂν δεῖ καὶ οὐ ἔνεκα ὑπομένων καὶ φοβούμενος, καὶ ὡς δεῖ καὶ ὅτε, ὁμοίως δὲ καὶ θαρρῶν, ἀνδρεῖος· κατ' ἀξίαν γάρ, καὶ ὡς ἂν ὁ λόγος, [20] πάσχει καὶ πράττει ὁ ἀνδρεῖος. τέλος δὲ πάσης ἐνεργείας ἐστὶ τὸ κατὰ τὴν ἔξιν. καὶ τῷ ἀνδρεῖῳ δὲ ἡ ἀνδρεία καλόν. τοιοῦτον δὴ καὶ τὸ τέλος· ὀρίζεται γὰρ ἕκαστον τῷ τέλει. καλοῦ δὴ ἔνεκα ὁ ἀνδρεῖος ὑπομένει καὶ πράττει τὰ κατὰ τὴν ἀνδρείαν. τῶν δ' ὑπερβαλλόντων ὁ μὲν τῇ ἀφοβίᾳ [25] ἀνώνυμος (εἴρηται δ' ἡμῖν ἐν τοῖς πρότερον ὅτι πολλὰ

Так що властиво мужнім (κυρίως ἀνδρεῖος) вважається, очевидно, той, хто не боїться (ἀδεῆς) прекрасної смерті і всього, що загрожує близькою смертю, а це буває передовсім у битві. А втім, [35] мужня людина (ἀδεῆς ὁ ἀνδρεῖος) поводить безбоязно і в морі, і в хворобах, хоча все-таки не так, як моряки; 1115b адже мужні не сподіваються на порятунок і ремствують на таку смерть, тоді як моряки, з огляду на [свій] досвід, сповнені надій (εὐέλπιδες). А крім того, мужність виявляють за тих [обставин], коли потрібна хоробрість або [5] коли смерть прекрасна, тоді як при такій загибелі [як у морі чи від хвороб] немає місця ні для того, ні для іншого.

10 (VII). Страшне є страшним не для всіх однаково, а дещо ми називаємо [навіть] таким, що перевищує [сили] людини.

Це останнє, отже, страшне для всякої розумної людини (τῷ νοῦν ἔχοντι), а перше, залишаючись в межах людських можливостей, відрізняється [10] величиною і мірою (τῷ μᾶλλον καὶ ἥττον); так само й з тим, що додає відваги (τὰ θαρραλέα). Мужній безстрашний як людина. Це означає, що він буде страшитися і такого [що в межах людських сил], однак витерпить [страх] як належне і як наказує [правильне] судження (ὁ λόγος) задля прекрасної мети: адже це [прекрасне] — мета доброчесності. Цього [тобто страшного в межах людських можливостей] можна страшитися більше або менше, а крім того, не страшного [можна] страшитися [15] так, неначе це страшне. Помилка виникає тому, що страшаться або не (того, чого) треба, або не так, як належить, або не тоді, коли треба, або ж [ще] через що-небудь таке; так само з тим, що додає відвагу. А значить, хто зносить те, що належить, і задля того, задля чого належить, так, як належить, і тоді, коли належить, і відповідним чином відчуває [20] страх і виявляє відвагу, той мужній, бо мужній і зносить (πάσχει) і чинить (πράττει) гідно і як [велить правильне] судження.

Тим часом мета всякої діяльності те, що відповідає [етичним] устоям, а отже для мужнього мужність — прекрасне, а таким є й мета [мужності], адже всякий предмет визначається згідно із своєю метою. Так що етично прекрасне і є та мета, задля якої мужній [все] зносить і здійснює належне мужності.

Той, хто перебирає міри, причому в безстрашності [25], не має назви (ἀνώνυμος) (нами вже було сказано, що багато що безіменне), але, якщо людина не страшисться нічого, ні землетрусу, ні хвиль, як розповідають

ἐστὶν ἀνώνυμα), εἴη δ' ἂν τις μαινόμενος ἢ ἀνάληγτος, εἰ μὴδὲν φοβοῖτο, μήτε σεισμὸν μήτε κύματα, καθάπερ φασὶ τοὺς Κελτοὺς· ὁ δὲ τῷ θαρρεῖν ὑπερβάλλων περὶ τὰ φοβερὰ θρασὺς. δοκεῖ δὲ καὶ ἀλαζῶν εἶναι ὁ θρασὺς καὶ [30] προσποιητικὸς ἀνδρείας· ὥς γοῦν ἐκεῖνος περὶ τὰ φοβερὰ ἔχει, οὗτος βούλεται φαίνεσθαι· ἐν οἷς οὖν δύναται, μιμεῖται. διὸ καὶ εἰσὶν οἱ πολλοὶ αὐτῶν θρασύδειλοι· ἐν τούτοις γὰρ θρασυνόμενοι τὰ φοβερὰ οὐχ ὑπομένουσιν. ὁ δὲ τῷ φοβεῖσθαι ὑπερβάλλων δειλός· καὶ γὰρ ἂ μὴ δεῖ [35] καὶ ὥς οὐ δεῖ, καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα ἀκολουθεῖ αὐτῷ. 1116a ἐλλείπει δὲ καὶ τῷ θαρρεῖν· ἀλλ' ἐν ταῖς λύπαις ὑπερβάλλων μᾶλλον καταφανής ἐστίν. δύσελπις δὴ τις ὁ δειλός· πάντα γὰρ φοβεῖται. ὁ δ' ἀνδρεῖος ἐναντίως· τὸ γὰρ θαρρεῖν εὐέλπιδος. περὶ ταῦτα μὲν οὖν ἐστὶν ὃ τε δειλός [5] καὶ ὁ θρασὺς καὶ ὁ ἀνδρεῖος, διαφόρως δ' ἔχουσι πρὸς αὐτά· οἱ μὲν γὰρ ὑπερβάλλουσι καὶ ἐλλείπουσιν, ὁ δὲ μέσως ἔχει καὶ ὥς δεῖ· καὶ οἱ μὲν θρασεῖς προπετεῖς, καὶ βουλόμενοι πρὸ τῶν κινδύνων ἐν αὐτοῖς δ' ἀφίστανται, οἱ δ' ἀνδρεῖοι ἐν τοῖς ἔργοις ὀξεῖς, πρότερον δ' ἡσύχοι.

11. [10] Καθάπερ οὖν εἴρηται, ἡ ἀνδρεία μεσότης ἐστὶ περὶ θαρραλέα καὶ φοβερὰ, ἐν οἷς εἴρηται, καὶ ὅτι καλὸν αἰρεῖται καὶ ὑπομένει, ἢ ὅτι αἰσχροὺς τὸ μῆ. τὸ δ' ἀποθνήσκειν φεύγοντα πενίαν ἢ ἔρωτα ἢ τι λυπηρὸν οὐκ ἀνδρείου, ἀλλὰ μᾶλλον δειλοῦ· μαλακία γὰρ τὸ φεύγειν τὰ ἐπίποννα, καὶ [15] οὐχ ὅτι καλὸν ὑπομένει, ἀλλὰ

про кельтів¹⁵, то вона, очевидно, якась біснувата (μαινόμενος) чи тупа (ἀνάληγτος). Хто надто відважний перед страшними небезпеками — сміливець. Здається, [30] що сміливець — це хвалько, і він схильний приписувати собі мужність: він хоче, щоб здавалося, неначе він ставиться до небезпек так, як [мужній] насправді [до них ставиться], і тому, де вдається, розігрує [мужність]. Ось чому багато хто з сміливців “смілобоягузи” (θρασύδειλοι¹⁶), адже, сміливці за певних обставин (ἐν τούτοις), вони не зносять [справжніх] небезпек (τὰ φοβερὰ).

А хто перебирає міри, причому в страху, той боягуз, [35] бо страх не того, чого належить, і не такий, як належить, і так далі — наслідки цього. 1116a Йому бракує також відваги, і надмірності [його страху] особливо помітна при стражданнях. Дійсно, страждаючи, боягуз легко втрачає надію: адже йому все страшно. А мужній поводитьсь протилежним чином, бо сповненому надій властива відвага.

Отже, боягуз, [5] сміливець і мужня людина мають справу з одним і тим же, але ставляться вони до цього по-різному: у одного надлишок, у другого недостача, а третій дотримується середини [між крайнощами] і [поводиться] як належить. Крім того, сміливці перед небезпекою надто сміливі і горять бажанням (βουλόμενοι), але в самій небезпеці відступають, а мужні рішучі в ділах, а перед тим спокійні.

11. [10] Отже, як уже було сказано, мужність — це дотримування середини в тому, що додає відваги і що вселяє страх, з указаними обмеженнями (ἐν οἷς εἴρηται); далі, мужній обирає визначені [дії] і переносить щось тому, що це прекрасно, або тому, що протилежне ганебно. Вмирати, щоб позбутися бідності, закоханості (ἢ ἔρωτος) або якого-небудь страждання, властиво не мужньому, а, швидше, боягузу, адже це зніженість (ἢ μαλακία) — уникати труднощів (τὰ ἐπίποννα), і [зніжений] приймає [смерть] не [15] тому, що це прекрасно, а тому, що це звільнює від зла.

¹⁵ Землетруси — справжня напасть для Еллади. Через них нищились палаці мінойсько-ахейської доби, через них підпадала великій небезпеці ілотського повстання Спарта тощо. Посилання у цьому зв'язку на кельтів, яких у Греції ще називали галатами, підкреслює їхню загальновідому хоробрість. Так, за *Aristot. Eud. Eth.* 1229b28, кельти зустрічали повені списками, і взагалі не боялися нічого, окрім, як зауважується в джерелах, “небес, що розверзалися зливою зірок”; див. також подібні історії у *Strab.* VII. 2, 1. Перша ж згадка про кельтів у давньогрецьких джерелах датується 368/7 р. до Р.Х. і міститься у *Xen. Hell.* VII. 1, 20, 31.

¹⁶ Як і Платон, Арістотель часто вдається до неологізмів, сміливо конструюючи терміни для ілюстрації своїх конструкцій.

φεύγων κακόν. (VIII) Ἔστι μὲν οὖν ἡ ἀνδρεία τοιοῦτόν τι, λέγονται δὲ καὶ ἕτεραι κατὰ πέντε τρόπους· πρῶτον μὲν ἡ πολιτική· μάλιστα γὰρ ἔοικεν. δοκοῦσι γὰρ ὑπομένειν τοὺς κινδύνους οἱ πολῖται διὰ τὰ ἐκ τῶν νόμων ἐπιτίμια καὶ τὰ ὀνειδή καὶ διὰ τὰς τιμὰς. [20] καὶ διὰ τοῦτο ἀνδρειότατοι δοκοῦσιν εἶναι παρ' οἷς οἱ δειλοὶ ἄτιμοι καὶ οἱ ἀνδρεῖοι ἔντιμοι. τοιούτους δὲ καὶ Ὅμηρος ποιεῖ, οἷον τὸν Διομήδην καὶ τὸν Ἑκτορά·

Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχείην ἀναθήσει·
καὶ [Διομήδης]

[25] Ἑκτωρ γὰρ ποτε φήσει ἐνὶ Τρώεσσ' ἀγορεύων
“Τυδείδης ὑπ' ἐμεῖο.”

ὁμοίωται δ' αὕτη μάλιστα τῇ πρότερον εἰρημένη, ὅτι δι' ἀρετὴν γίνεται· δι' αἰδῶ γὰρ καὶ διὰ καλοῦ ὀρεξίν (τιμῆς γάρ) καὶ φυγὴν ὀνειδούς, αἰσχροῦ ὄντος. τάξαι δ' ἂν τις [30] καὶ τοὺς ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἀναγκαζομένους εἰς ταῦτό· χείρους δ', ὅσῳ οὐ δι' αἰδῶ ἀλλὰ διὰ φόβον αὐτὸ δρῶσι, καὶ φεύγοντες οὐ τὸ αἰσχρὸν ἀλλὰ τὸ λυπηρόν· ἀναγκάζουσι γὰρ οἱ κύριοι, ὥσπερ ὁ Ἑκτωρ

ὃν δέ κ' ἐγὼν ἀπάνευθε μάχης πτόσσοντα νοήσω,

[35] οὗ οἱ ἄρκιον ἐσσεῖται φυγέειν κύνας.

καὶ οἱ προστάττοντες, κὰν ἀναχωρῶσι τύπτοντες, τὸ αὐτὸ 1116b δρῶσι, καὶ οἱ πρὸ τῶν τάφρων καὶ τῶν τοιούτων παρατάττοντες· πάντες γὰρ ἀναγκάζουσιν. δεῖ δ' οὐ δι' ἀνάγκην ἀνδρεῖον εἶναι, ἀλλ' ὅτι καλόν. δοκεῖ δὲ καὶ ἡ ἐμπειρία ἢ περὶ ἕκαστα ἀνδρεία εἶναι· ὅθεν καὶ ὁ

(VIII). Чимось таким, отже, і є мужність, однак [цим словом] називаються і інші п'ять видів [“мужності”].

Перш за все, громадянська (ἡ πολιτική) [мужність]¹⁷, адже вона найбільше схожа [на власне мужність]. Прийнято вважати (δοκοῦσι), що громадяни переносять небезпеки [війни] через встановлені законом покарання (τὰ ἐπιτίμια), через осуд (τὰ ὀνειδή), а також задля честі (διὰ τὰς τιμὰς). [20] Ось чому наймужнішими вважаються такі [громадяни], у яких боягузів ганьблять, а мужніх шанують. Такими і Гомер зображує, наприклад, Діомеда і Гектора:

Полідамас втікача // мене перший назве боягузом;

і [Діомед]:

[25] Гектор скаже колись, виступаючи в зборах троянців:
“Мені підкорився Тідід!”¹⁸

Вона [така мужність] найбільше схожа з описаною вище, тому що вона з'являється від доброчесності, а саме: від сорому (δι' αἰδῶ), від прагнення до прекрасного (διὰ καλοῦ ὀρεξίν), тобто до честі (τιμῆς γάρ), і щоб уникнути осуду (φυγὴν ὀνειδούς), оскільки це [30] ганьба (αἰσχροῦ ὄντος). Можливо, в один ряд з цим поставлять і [мужність] тих, кого до того ж самого примушують начальники (ὑπὸ τῶν ἀρχόντων), однак вони гірше остільки, оскільки вони чинять так не від сорому, а від страху, уникаючи не ганьби, а страждання; дійсно, ті, що мають владу (οἱ κύριοι) примушують їх, як Гектор:

Кого ж я побачу, що хоче сховатись від битви подалі

[35] Той вже нізашо не зможе уникнути лютих собак¹⁹.

І хто призначає [воїнів] в передові загони і б'є 1116b їх, якщо вони відступають, робить те ж саме [що й Гектор], і ті, хто розташовує [воїнів] перед ровами і [іншими] такими [перешкодами]: адже всі вони примушують. Однак мужнім належить бути не з примусу, а тому, що це чудово.

¹⁷ Знову характерна для Арістотеля орієнтація на поліс і полісність: найціннішим є те, що притаманне доброму громадянину. Пор. до цього також: Plato. Rp. 430b-c.

¹⁸ Насправді повна фраза з Гомера (Hom. II. VIII. 148-149)

“Ἑκτωρ γὰρ ποτε φήσει ἐνὶ Τρώεσσ' ἀγορεύων
Τυδείδης ὑπ' ἐμεῖο φοβεύμενος ἵκετο νῆας.

Гектор скаже колись, виступаючи в зборах троянців:
“Тідід, злякавшись мене, утік до своїх кораблів!”

¹⁹ Точна цитата Гомера (Hom. II. II. 391-393):

ὃν δέ κ' ἐγὼν ἀπάνευθε μάχης ἐθέλοντα νοήσω
μιμνάειν παρὰ νηυσὶ κορωνίσιν, οὗ οἱ ἔπειτα
ἄρκιον ἐσσεῖται φυγέειν κύνας ἢ δ' οἰωνούς.

Σωκράτης ᾤθη [5] ἐπιστήμην εἶναι τὴν ἀνδρείαν. τοιοῦτοι δὲ ἄλλοι μὲν ἐν ἄλλοις, ἐν τοῖς πολεμικοῖς δ' οἱ στρατιῶται· δοκεῖ γὰρ εἶναι πολλὰ κενὰ τοῦ πολέμου, ἃ μάλιστα συνεωράκασιν οὗτοι· φαίνονται δὲ ἀνδρεῖοι, ὅτι οὐκ ἴσασιν οἱ ἄλλοι οἷά ἐστιν. εἶτα ποιῆσαι καὶ μὴ παθεῖν μάλιστα δύνανται ἐκ τῆς ἐμ- [10] -πειρίας, δυνάμενοι χρῆσθαι τοῖς ὅπλοις καὶ τοιαῦτα ἔχοντες ὅποια ἂν εἴη καὶ πρὸς τὸ ποιῆσαι καὶ πρὸς τὸ μὴ παθεῖν κράτιστα· ὥσπερ οὖν ἀνόπλοις ὀπλισμένοι μάχονται καὶ ἀθληταὶ ἰδιώταις· καὶ γὰρ ἐν τοῖς τοιούτοις ἀγῶσιν οὐχ οἱ ἀνδρεῖότατοι μαχιμώτατοί εἰσιν, ἀλλ' οἱ μά- [15] -λιστα ἰσχύοντες καὶ τὰ σώματα ἄριστα ἔχοντες. οἱ στρατιῶται δὲ δειλοὶ γίνονται, ὅταν ὑπερτείνῃ ὁ κίνδυνος καὶ λείπωνται τοῖς πλήθεσι καὶ ταῖς παρασκευαῖς· πρῶτοι γὰρ φεύγουσι, τὰ δὲ πολιτικὰ μένοντα ἀποθνήσκει, ὅπερ καπὶ τῷ Ἑρμαίῳ συνέβη. τοῖς μὲν γὰρ αἰσχροὺς τὸ φεύγειν [20] καὶ ὁ θάνατος τῆς τοιαύτης σωτηρίας αἰρετώτερος· οἱ δὲ καὶ ἐξ ἀρχῆς ἐκινδύνεον ὥς κρείττους ὄντες, γνόντες δὲ φεύγουσι, τὸν θάνατον μᾶλλον τοῦ αἰσχροῦ φοβούμενοι· ὁ δ' ἀνδρεῖος οὐ τοιοῦτος. καὶ τὸν θυμὸν δ' ἐπὶ τὴν ἀνδρείαν φέρουσιν· ἀνδρεῖοι γὰρ εἶναι δοκοῦσι καὶ οἱ διὰ θυμὸν [25] ὥσπερ τὰ θηρία ἐπὶ τοὺς τρώσαντας φερόμενα, ὅτι καὶ οἱ ἀνδρεῖοι θυμοειδεῖς· ἱπτικώτατον γὰρ ὁ θυμὸς πρὸς τοὺς κινδύνους, ὅθεν καὶ Ὁμηρος “σθένος ἔμβαλε θυμῷ” καὶ “μένος καὶ θυμὸν ἔγειρε” καὶ “δριμὺ δ' ἀνὰ ῥίνας μένος” καὶ “ἔξεσεν αἶμα·” πάντα γὰρ τὰ τοιαῦτα εἰσὶν σημαί- [30] -ναι τὴν τοῦ θυμοῦ ἔγερσιν καὶ ὁρμήν. οἱ μὲν οὖν ἀνδρεῖοι διὰ τὸ καλὸν

Вважається, що досвід (ἡ ἐμπειρία) в окремих випадках — це [5] також мужність. Виходячи з цього, і Сократ думав, що мужність полягає в знанні²⁰. Кожний тим часом буває досвідчений у своїй справі, як ось у військовій — найманці (οἱ στρατιῶται)²¹: на війні багато що, мабуть, безпідставно (κενὰ) вселяє страх, і вони чудово це знають. Вони здаються мужніми, тому що інші люди не розуміють, яка [насправді небезпека]. Крім того, завдяки досвіду вони найкраще вміють нападати [10] і захищатися, уміють поводитися із зброєю і володіють таким, яке чудово служить і для нападу, і для захисту, а тому вони б'ються, немов озброєні з беззбройними і немов атлети з недосвідченими [в атлетиці] людьми (ιδιώταις). Адже і в таких змаганнях кращими бійцями бувають не наймужніші, а [15] найсильніші, тобто ті, у кого найміцніше тіло. Але найманці стають боягузами всякий раз, коли небезпека дуже велика і вони поступаються ворогам чисельністю і спорядженням, адже вони першими втікають, тоді як громадянське [ополчення], залишаючись [у строю], гине, як і трапилося біля храму Гермеса²². Бо для одних втеча ганебна, і [20] смерть для них краща (αἰρετώτερος) від такого порятунку, а інші з самого початку наражали себе на небезпеку за умови, що вони сильніші (ὥς κρείττους ὄντες), а зрозумівши, [що цього немає], вони втікають, боячись смерті більше, ніж ганьби. Але мужній не такий.

І шал (ὁ θυμὸς) відносять до мужності, тому що мужніми вважаються і ті, хто в шаленстві кидається [назустріч небезпеці], немов поранений [25] звір, оскільки і мужні бувають шаленими (θυμοειδεῖς). Дійсно, шал найпотужніше штовхає назустріч небезпекам, а звідси і в Гомера: “сили (σθένος) йому додав шал”, і “силу (μένος) і шал пробудило це в ньому”, і “гарячу силу біля ніздрів”, і “закипіла кров”²³, бо всі такі ознаки, очевидно, вказують [30] на пробудження шалу і на порив.

²⁰ Див. детальніше щодо цього: Plato. Lach. 194e, 199a; Prot. 350a–c, 360d.

²¹ За часів Арістотеля, в умовах глибокої кризи античного грецького поліса, розвитку аполітичності громадян, їх небажання воювати у складі ополчення за рідний поліс, широкого розповсюдження набуває використання найманих загонів, що комплектувалися з професійних воїнів.

²² В Короней, під час третьої священної війни (354/3 р. до Р.Х.), акрополь був захоплений Ономархом, а найманці, запрошені беотархами для допомоги громадянам, полишили поле бою після загибелі одного із своїх командирів.

²³ Подібна характеристика мужніх людей див.: Ном. II. XIV. 151; XVI. 529; V. 470; Ном. Od. XXIV. 318. Вислову “закипіла кров” у тексті Гомера, що дійшов до наших днів, немає, проте він є, наприклад, у Теокрита (Theocr. 20, 15).

πράττουσιν, ὁ δὲ θυμὸς συνεργεῖ αὐτοῖς· τὰ θηρία δὲ διὰ λύπην· διὰ γὰρ τὸ πληγῆναι ἢ διὰ τὸ φοβεῖσθαι, ἐπεὶ ἔάν γε ἐν ὕλῃ [ἢ ἐν ἔλει] ἢ, οὐ προσέρχονται. οὐ δὴ ἐστὶν ἀνδρεία διὰ τὸ ὑπ' ἀλγηδόνοιο καὶ θυμοῦ ἐξελαυνόμενα [35] πρὸς τὸν κίνδυνον ὁρμᾶν, οὐθὲν τῶν δεινῶν προορῶντα, ἐπεὶ οὕτω γε κἂν οἱ ὄνιοι ἀνδρεῖοι εἶεν πεινῶντες· τυπτόμενοι γὰρ 1117a οὐκ ἀφίστανται τῆς νομῆς· καὶ οἱ μοιχοὶ δὲ διὰ τὴν ἐπιθυμίαν τολμηρὰ πολλὰ δρῶσιν. [οὐ δὴ ἐστὶν ἀνδρεία τὰ δι' ἀλγηδόνοιο ἢ θυμοῦ ἐξελαυνόμενα πρὸς τὸν κίνδυνον.] φυσικωτάτῃ δ' ἔοικεν ἢ διὰ τὸν θυμὸν εἶναι, καὶ προσ- [5]-λαβοῦσα προαίρεσιν καὶ τὸ οὐ ἔνεκα ἀνδρεία εἶναι. καὶ οἱ ἄνθρωποι δὴ ὀργιζόμενοι μὲν ἀλγοῦσι, τιμωρούμενοι δ' ἡδοναί· οἱ δὲ διὰ ταῦτα μαχόμενοι μάχιμοι μὲν, οὐκ ἀνδρεῖοι δέ· οὐ γὰρ διὰ τὸ καλὸν οὐδ' ὥς ὁ λόγος, ἀλλὰ διὰ πάθος· παραπλήσιον δ' ἔχουσί τι. οὐδὲ δὴ οἱ εὐέλ- [10]-πιδες ὄντες ἀνδρεῖοι· διὰ γὰρ τὸ πολλάκις καὶ πολλοὺς νενικηκέναι θαρροῦσιν ἐν τοῖς κινδύνοιοις· παρόμοιοι δέ, ὅτι ἄμφω θαρραλέοι· ἀλλ' οἱ μὲν ἀνδρεῖοι διὰ τὰ πρότερον εἰρημένα θαρραλέοι, οἱ δὲ διὰ τὸ οἶεσθαι κράτιστοι εἶναι καὶ μὴθὲν ἂν παθεῖν. τοιοῦτον δὲ ποιοῦσι καὶ οἱ μεθυσκόμενοι· [15] εὐέλπιδες γὰρ γίνονται. ὅταν δὲ αὐτοῖς μὴ συμβῇ τὰ τοιαῦτα, φεύγουσιν· ἀνδρείου δ' ἦν τὰ φοβερὰ ἀνθρώπῳ ὄντα καὶ φαινόμενα ὑπομένειν, ὅτι καλὸν καὶ αἰσχρὸν τὸ μὴ. διὸ καὶ ἀνδρειότερου δοκεῖ εἶναι τὸ ἐν τοῖς αἰφνιδίοιοι φόβοιοις ἄφοβον καὶ ἀτάραχον εἶναι ἢ ἐν τοῖς προδήλοιοις· ἀπὸ [20] ἔξεως γὰρ μᾶλλον ἦν, ὅτι ἦττον ἐκ παρασκευῆς· τὰ προφανῇ μὲν γὰρ κἂν ἐκ λογιμοῦ καὶ λόγου τις προέλοιτο, τὰ δ' ἐξαίφνης κατὰ τὴν ἔξιν. ἀνδρεῖοι δὲ φαίνονται καὶ οἱ ἀγνοοῦντες,

Так що мужні здійснюють вчинки в ім'я прекрасного (διὰ τὸ καλόν), а шал сприяє їм у цьому; що ж до звірів, то вони [шаленіють] від страждання (διὰ λύπην), тобто отримавши удар, або від страху, тому що, коли вони в лісі, вони не нападають. Звісна річ, не мужні вони, коли, не передбачуючи нічого страшного, гнані болем і шалом, кидаються назустріч [35] небезпеці. Бо інакше мужніми виявляться навіть голодні осли, адже вони і під ударами не перестають пастися²⁴, так і перелюбники (οἱ μοιχοὶ), підкоряючись 1117a потягу (διὰ τὴν ἐπιθυμίαν), здійснюють багато відважного (τολμηρὰ). [Не мужніми ж бо є гнані болем і шалом назустріч небезпеці.] Але мужність від шалу, здається, найприродніша, і, якщо додати свідомий вибір і [прекрасну] мету, це і [5] буде [істинна] мужність.

І гнів, звичайно, завдає людям болю, а помста приносить задоволення, але хто лізе в бійку через це — забіяка (μάχιμος), а не мужній, бо він чинить так не тому, що це чудово, і не тому, що так велить судження (ὁ λόγος), а через пристрасть (διὰ πάθος); однак щось дуже схоже [на мужність] у нього все ж є.

Не мужній, звичайно, і самовпевнений [10] (ὁ εὐέλπις): у небезпеках йому додає відваги те, що він часто і багатьох перемагав; а схожий він на мужнього тому, що обидва вони відважні. Але якщо мужній відважний з названих вище причин, то цей тому, що впевнений у своїй перевазі і в тому, що нічого [поганого] витерпіти не доведеться. Так само поводяться і упившись доп'яну (οἱ μεθυσκόμενοι), тому що стають самовпевненими. [15] Коли ж обставини для них несприятливі, вони втікають. Мужньому властиво витерпіти і те, що дійсно страшне, і те, що страшним людині уявляється, тому що так чинити прекрасно, а не [так] — ганебно. Через те то і вважається, що більш мужнім є той, кому властиві безстрашність і незворушність при несподіваних небезпеках, а не при передбачуваних заздалегідь. Адже як ми знаємо, [джерело мужності] [20] — це радше [етичні] устої, оскільки при підготовленості (ἐκ παρασκευῆς) [мужності] менше. При відомих заздалегідь (τὰ προφανῇ) небезпеках вибір можна зробити по розрахунку і розмірковуванню (ἐκ λογιμοῦ καὶ λόγου), а при несподіваних (τὰ ἐξαίφνης) — згідно з устоями.

Мужніми здаються і ті, хто не відає [про безпеку], і вони дуже схожі на самовпевнених, однак гірші [від останніх], тому що не мають

²⁴ Непряма цитата з Гомера, див.: *Hom.* II. XI. 558–562.

καὶ εἰσὶν οὐ πόρρω τῶν εὐελπίδων, χεῖρους δ' ὅσῳ ἀξίωμα οὐδὲν ἔχουσιν, ἐκεῖνοι δέ. διὸ καὶ μένουσί τινα [25] χρόνον· οἱ δ' ἡπατημένοι, ἐὰν γνῶσιν ὅτι ἕτερον ἢ ὑποπεύσωσι, φεύγουσιν· ὅπερ οἱ Ἀργεῖοι ἔπαθον περιπεσόντες τοῖς Λάκωσιν ὡς Σικυωνίοις. οἱ τε δὴ ἀνδρεῖοι εἰρηνται ποῖοί τινες, καὶ οἱ δοκοῦντες ἀνδρεῖοι.

12 (IX). Περί θάρρη δὲ καὶ φόβους ἡ ἀνδρεία οὖσα οὐχ ὁμοίως [30] περί ἄμφω ἐστίν, ἀλλὰ μᾶλλον περί τὰ φοβερά· ὁ γὰρ ἐν τούτοις ἀτάραχος καὶ περί ταῦθ' ὡς δεῖ ἔχων ἀνδρείος μᾶλλον ἢ ὁ περί τὰ θαρραλέα. τῷ δὴ τὰ λυπηρὰ ὑπομένειν, ὡς εἴρηται, ἀνδρεῖοι λέγονται. διὸ καὶ ἐπίλυπον ἡ ἀνδρεία, καὶ δικαίως ἐπαινεῖται· χαλεπώτερον γὰρ τὰ λυ- [35]-πηρὰ ὑπομένειν ἢ τῶν ἡδέων ἀπέχεσθαι. οὐ μὴν ἀλλὰ 1117b δόξειεν ἂν εἶναι τὸ κατὰ τὴν ἀνδρείαν τέλος ἡδύ, ὑπὸ τῶν κύκλῳ δ' ἀφανίζεσθαι, οἷον κὰν τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσι γίνεται· τοῖς γὰρ πύκταις τὸ μὲν τέλος ἡδύ, οὐ ἔνεκα, ὁ στέφανος καὶ αἱ τιμαί, τὸ δὲ τύπτεσθαι ἀλγινόν, εἴπερ [5] σάρκινος, καὶ λυπηρόν, καὶ πᾶς ὁ πόνος· διὰ δὲ τὸ πολλὰ ταῦτ' εἶναι, μικρὸν ὂν τὸ οὐ ἔνεκα οὐδὲν ἡδύ φαίνεται ἔχειν. εἰ δὴ τοιοῦτόν ἐστι καὶ τὸ περί τὴν ἀνδρείαν, ὁ μὲν θάνατος καὶ τὰ τραύματα λυπηρὰ τῷ ἀνδρείῳ καὶ ἄκοντι ἔσται, ὑπομενεῖ δὲ αὐτὰ ὅτι καλὸν ἢ ὅτι αἰσχρὸν τὸ μῆ. καὶ ὅσῳ [10] ἂν μᾶλλον τὴν ἀρετὴν ἔχη πᾶσαν καὶ εὐδαιμονέστερος ἢ, μᾶλλον ἐπὶ τῷ θανάτῳ λυπήσεται· τῷ τοιούτῳ γὰρ μάλιστα ζῆν ἀξιον, καὶ οὗτος μεγίστων ἀγαθῶν ἀποστερεῖται εἰδώς, λυπηρὸν δὲ τοῦτο. ἀλλ' οὐδὲν ἦττον ἀνδρείος, ἴσως δὲ καὶ μᾶλλον, ὅτι τὸ ἐν τῷ πολέμῳ καλὸν ἂντ' [15] ἐκείνων αἰρεῖται. οὐ δὴ ἐν ἀπάσαις ταῖς ἀρεταῖς τὸ ἡδέως ἐνεργεῖν ὑπάρχει, πλὴν ἐφ' ὅσον τοῦ τέλους ἐφάπτεται. στρατιώτας δ' οὐδὲν ἴσως κωλύει μῆ

[високої само]оцінки (ἀξίωμα), а ті мають. Саме через [25] таку [самооцінку самовпевнені] певний час і тримаються, а позбавлені (οἱ ἡπατημένοι) [такої самооцінки], зрозумівши, що [справи йдуть] інакше, ніж вони передбачали, тікають, як це й сталося з аргів'янами, котрі напали на лакедемонян, думаючи, що це сікіонці²⁵.

Отже, сказано і про те, які різновиди мужніх, і про те, кого вважають мужніми.

12 (IX). Мужність пов'язана з тим, що вселяє [30] відвагу і страх, але вона пов'язана з ними не однаково, але більше — зі страшним (περί τὰ φοβερά). Дійсно, хто незворушний (ἀτάραχος) у небезпеках і поводить як належить, більш мужній, ніж той, хто мужній за обставин, що додають відваги. Як вже було сказано, мужніми вважаються за [стійке] перенесення страждань. Ось чому мужність пов'язана із стражданнями і їй справедливо воздають хвалу: справді, [35] зносити страждання важче, ніж утримуватися від задоволень.

1117b А втім, мета, досягнута мужністю, очевидно, приносить задоволення, але її не видно за тим, що довкола, як це буває хоч би на гімнастичних змаганнях: мета кулачних бійців, задля якої [б'ються], — вінок і честь — доставляє задоволення, отримувати ж удари боляче, раз [5] плоть жива, і болісно (λυπηρόν), як і всякий труд (ὁ πόνος); і ось, оскільки цього багато, а те, задля чого [змагаються], незначне (μικρὸν ὂν), то здається, що вони не мають жодного задоволення. Якщо так і з мужністю, то значить, смерть і рани принесуть мужньому страждання, причому всупереч його волі, але він витерпить їх, оскільки це прекрасно і оскільки не витерпіти ганебно. І чим більше [10] він наділений усією доброчесністю і чим він щасливіший, тим більше він буде страждати, помираючи: адже такому найбільше варто жити і він позбавляє себе найбільших благ свідомо, а це болісно. Але від цього він анітрохи не менш мужній, а, можливо, навіть більш, тому що замість них [тобто великих благ] обирає [етично] прекрасний [вчинок] на війні. Та й не в усіх [15] доброчесностях під час їхнього вияву з'являється задоволення, хіба тільки в тій мірі, у якій досягається мета. Але ніщо не заважає,

²⁵ Це трапилося у битві біля Довгих Стін Коринфу (392 р. до Р.Х.), коли спартанці озброїлися щитами своїх союзників сікіонців, з літерою Σ на них (див.: Хел. Нел. IV. 4, 10).

τοὺς τοιοῦτους κρατίστους εἶναι, ἀλλὰ τοὺς ἦττον μὲν ἀνδρείους, ἄλλο δ' ἀγαθὸν μηδὲν ἔχοντας· ἔτοιμοι γὰρ οὗτοι πρὸς τοὺς κινδύνους, καὶ τὸν [20] βίον πρὸς μικρὰ κέρδη καταλλάττονται. περὶ μὲν οὖν ἀνδρείας ἐπὶ τοσοῦτον εἰρήσθω· τί δ' ἐστίν, οὐ χαλεπὸν τύπῳ γε περιλαβεῖν ἐκ τῶν εἰρημένων.

13 (X). Μετὰ δὲ ταύτην περὶ σωφροσύνης λέγωμεν· δοκοῦσι γὰρ τῶν ἀλόγων μερῶν αὐταὶ εἶναι αἱ ἀρεταί. ὅτι μὲν [25] οὖν μεσότης ἐστὶ περὶ ἡδονᾶς ἢ σωφροσύνης, εἴρηται ἡμῖν· ἦττον γὰρ καὶ οὐχ ὁμοίως ἐστὶ περὶ τὰς λύπας· ἐν τοῖς αὐτοῖς δὲ καὶ ἡ ἀκολασία φαίνεται. περὶ ποίας οὖν τῶν ἡδονῶν, νῦν ἀφορίσωμεν. διηρήσθωσαν δὴ αἱ ψυχικαὶ καὶ αἱ σωματικαί, οἷον φιλοτιμία φιλομάθεια· ἑκάτερος γὰρ [30] τούτων χαίρει, οὐ φιλητικός ἐστίν, οὐδὲν πάσχοντος τοῦ σώματος, ἀλλὰ μᾶλλον τῆς διανοίας· οἱ δὲ περὶ τὰς τοιαύτας ἡδονὰς οὔτε σώφρονες οὔτε ἀκόλαστοι λέγονται. ὁμοίως δ' οὐδ' οἱ περὶ τὰς ἄλλας ὅσαι μὴ σωματικαὶ εἰσιν· τοὺς γὰρ φιλομύθους καὶ διηγητικούς καὶ περὶ τῶν τυχόντων [35] κατατρίβοντας τὰς ἡμέρας ἀδολέσχας, ἀκολάστους δ' οὐ 1118a λέγομεν, οὐδὲ τοὺς λυπουμενούς ἐπὶ χρήμασιν ἢ φίλοις. περὶ δὲ τὰς σωματικὰς εἴη ἂν ἡ σωφροσύνη, οὐ πάσας δὲ οὐδὲ ταύτας· οἱ γὰρ χαίροντες τοῖς διὰ τῆς ὀψεως, οἷον χρώμασι καὶ σχήμασι καὶ γραφῇ, οὔτε σώφρονες οὔτε ἀκό- [5]- λαστοι λέγονται· καίτοι δόξειεν ἂν εἶναι καὶ ὡς δεῖ χαίρειν καὶ τούτοις, καὶ καθ' ὑπερβολὴν καὶ ἔλλειπιν. ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς περὶ τὴν ἀκοήν· τοὺς γὰρ ὑπερβεβλημένως χαίροντας μέλεισιν ἢ ὑποκρίσει οὐθεὶς ἀκολάστους λέγει, οὐδὲ τοὺς ὡς δεῖ σώφρονας. οὐδὲ τοὺς περὶ τὴν ὁσμὴν, πλὴν κατὰ [10]

напевно, щоб найкращими найманцями (στρατιῶται) були не такі, а менш мужні люди, які, однак, не мають іншого блага; адже вони готові до ризику і міняють життя [20] на нікчемну наживу.

Отже, будемо вважати, що про мужність сказано, і не важко зрозуміти із сказаного, у чому його суть принаймні в загальних рисах.

13 (X). Після цієї доброчесності поговоримо про розсудливість (ἡ σωφροσύνη)²⁶, адже вважається, що вони [мужність і розсудливість] — доброчесності частин [душі], не наділених здатністю судження. А ми вже сказали, що розсудливість — це дотримання [25] середини у зв'язку із задоволеннями, тому що зі стражданням воно пов'язане менше і не так, [як із задоволеннями]; в тих же речах виявляється і розбещеність.

Тому визначимо тепер, з яким із задоволень пов'язана [розсудливість]. Нехай розрізняються задоволення тіла і душі; візьмемо [з останніх] честолюбство і допитливість: в обох випадках людина [30] насолоджується тим, що їй приємне, причому тіло нічого не зазнає, але, швидше, думка (διανοία). У зв'язку з такими задоволеннями ні розсудливими, ні розбещеними не називаються. Подібним же чином не називаються так і ті, хто має справу з іншими задоволеннями, які не є тілесними (μὴ σωματικά): адже балакучими, а не розбещеними ми називаємо тих, [35] хто любить послухати і порозказувати і проводить дні, 1118a пересуджуючи все, що би не трапилось²⁷; не називаємо ми так і тих, хто страждає через втрату майна або через близьких.

Розсудливість пов'язана, очевидно, з тілесними задоволеннями (περὶ δὲ τὰς σωματικὰς), але не з усіма ними. Хто насолоджується спогляданням, наприклад кольорами і лініями [5] картини, не називається ні розсудливим, ні розбещеним. Хоча, і цим, мабуть, можна насолоджуватися як належить, надмірно і недостатньо.

Те ж справедливо і для задоволень слуху (ἐν τοῖς περὶ τὴν ἀκοήν): тих, хто понадміру насолоджується співом чи грою акторів, ніхто не назве розбещеними, а тих, хто [наसолоджується] цим як належить, — розсудливими.

Ніхто не назве так і [тих що насолоджуються] запахом (τοὺς περὶ τὴν ὁσμὴν), [10] якщо виключити привхідні обставини (κατὰ

²⁶ Детально щодо ἡ σωφροσύνη у Платона та Арістотеля див.: НВБ. — С. 708 прим. 51

²⁷ Дозвілля (ἡ σχολή), яке було однією з визначальних рис грецької полісної цивілізації, передбачало таку балакучість і байдикування.

συμβεβηκός· τοὺς γὰρ χαίροντας μήλων ἢ ρόδων ἢ θυμιαμάτων ὁσμαῖς οὐ λέγομεν ἀκολάστους, ἀλλὰ μᾶλλον τοὺς μύρων ἢ ὕψων· χαίρουσι γὰρ τούτοις οἱ ἀκόλαστοι, ὅτι διὰ τούτων ἀνάμνησις γίνεται αὐτοῖς τῶν ἐπιθυμημάτων. ἴδοι δ' ἂν τις καὶ τοὺς ἄλλους, ὅταν πεινώσι, χαίροντας ταῖς [15] τῶν βρωμάτων ὁσμαῖς· τὸ δὲ τοιούτοις χαίρειν ἀκολάστου· τούτῳ γὰρ ἐπιθυμήματα ταῦτα. οὐκ ἔστι δὲ οὐδ' ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις κατὰ ταύτας τὰς αἰσθήσεις ἡδονὴ πλὴν κατὰ συμβεβηκός. οὐδὲ γὰρ ταῖς ὁσμαῖς τῶν λαγῶν αἱ κύνες χαίρουσιν ἀλλὰ τῇ βρώσει, τὴν δ' αἰσθήσιν ἡ ὁσμὴ ἐποίη- [20] -σεν· οὐδ' ὁ λέων τῇ φωνῇ τοῦ βοῦς ἀλλὰ τῇ ἐδωδῇ· ὅτι δ' ἐγγύς ἐστι, διὰ τῆς φωνῆς ἦσθετο, καὶ χαίρειν δὴ ταύτῃ φαίνεται· ὁμοίως δ' οὐδ' ἰδὼν “ἡ [εὐρών] ἔλαφον ἢ ἄγριον αἶγα,” ἀλλ' ὅτι βορὰν ἔξει. περὶ τὰς τοιαύτας δ' ἡδονὰς ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ ἀκολασία ἐστὶν ὧν καὶ τὰ λοιπὰ [25] ζῶα κοινωνεῖ, ὅθεν ἀνδραποδώδεις καὶ θηριώδεις φαίνονται· αὗται δ' εἰσὶν ἀφῆ καὶ γεῦσις. φαίνονται δὲ καὶ τῇ γεύσει ἐπὶ μικρὸν ἢ οὐθὲν χρῆσθαι· τῆς γὰρ γεύσεως ἐστὶν ἡ κρίσις τῶν χυμῶν, ὅπερ ποιοῦσιν οἱ τοὺς οἶνους δοκιμάζοντες καὶ τὰ ὕψα ἀρτύοντες· οὐ πάνυ δὲ χαίρουσι τούτοις, ἢ οὐχ [30] οἱ γε ἀκόλαστοι, ἀλλὰ τῇ ἀπολαύσει, ἢ γίνεται πᾶσα δι' ἀφῆς καὶ ἐν σιτίοις καὶ ἐν ποτοῖς καὶ τοῖς ἀφροδισίοις λεγομένοις. διὸ καὶ ηὔξατό τις ὀψοφάγος ὦν τὸν φάρυγγα αὐτῷ μακρότερον γεράνου γενέσθαι, ὥς ἡδόμενος τῇ 1118b ἀφῇ. κοινοτάτῃ δὴ τῶν αἰσθήσεων καθ' ἣν ἡ ἀκολασία· καὶ δόξειεν ἂν δικαίως ἐπονείδιστος εἶναι, ὅτι οὐχ ἢ ἀνθρωποὶ ἐσμεν ὑπάρχει, ἀλλ' ἢ ζῶα. τὸ δὲ τοιούτοις

συμβεβηκός): адже ми називаємо розбещеними не тих, хто насолоджується запахом яблук, троянд чи воскурін, а, радше, тих, хто насолоджується запахом мирри чи приправ; розбещені насолоджуються саме цим тому, що запахи нагадують їм про предмети їхніх потягів. Можна, очевидно, побачити, як і інші, коли голодні, [15] насолоджуються запахом їжі, але властива насолода такими речами [саме] розбещеному, бо для нього це — предмети потягу.

І інші живі істоти, якщо виключити привхідні обставини, не отримують задоволення від цих почуттів. Адже не нюхаючи, а пожираючи зайців, отримують насолоду собаки, почути ж [здобич] дозволив запах; [20] так і лев [радий] не муканню, а пожиранню бика, а що бик близько, він почув по муканню, ось і здається, неначе мукання приносить йому насолоду. Точно так не вигляду “чи то оленя, чи то дикої кози”²⁸ [буває він радий], а тому, що отримає їжу.

Розсудливість і розбещеність пов'язані з такими [25] задоволеннями, які властиві і решті живих істот (τὰ λοιπὰ ζῶα), а тому здаються нищими і тваринними (ἀνδραποδώδεις καὶ θηριώδεις). Це дотик (ἀφή) і смак (γεῦσις). Здається ж бо, що смаком людина користується мало чи навіть зовсім ним не [користується]: адже від смаку залежить розрізнення соків, до нього вдаються, перевіряючи вина і готуючи страви; однак зовсім не це приносить насолоду, [30] принаймні розбещеним, але смакування (а воно завжди виникає завдяки дотику) як під час їжі, так і пиття, і під час так званих любовних утіх (ἐν τοῖς ἀφροδισίοις). Ось чому один ненажера, вважаючи, що задоволення він отримує від дотику [їжі], молився, щоб горло у нього стало довше ніж 1118b у журавля²⁹.

Отже, розбещеність виявляє себе у зв'язку з тим почуттям, яке, більш ніж всі інші, є загальним [всім живим істотам], і їй з повним правом (δικαίως) можна вважати гідною осуду, тому що вона присутня в нас не остільки, оскільки ми люди, а остільки, оскільки ми живі істоти. Насолоджуватися такими почуттями і мати до них виняткову пристрасть (μάλιστα ἀγαπᾶν), [значить жити] тваринно. До того ж розбещені позбавлені найблагородніших із задовольнень дотику, наприклад від

²⁸ Hom. II. III. 24.

²⁹ Мається на увазі Філоксен, очевидно, комедійний персонаж, хоча пізніші джерела говорять про нього як про реальну особу. Див про нього згадки у: Aristot. Eud. Eth. 1231a15–17; Aristot. Met. 950a2–4; Aristoph. Ran. 934. Візантійський коментатор (Ann. 445. 19–21) перекладає його визначення задоволення як τέλος τελικώτατον тобто “ціль найцільніша” (ἦσαν γὰρ τινες, ὧν εἷς ἦν καὶ ὁ Φιλόξενος, οἱ τὴν ἡδονὴν ἐπρέσβευον καὶ ἐλεγον εἶναι τέλος τελικώτατον καὶ τὸ κυρίως ἀγαθόν, οὐ πάντα ἐφίεται).

χαίρειν καὶ μάλιστα ἀγαπᾶν θηριῶδες. καὶ γὰρ αἱ ἐλευθεριώτα· [5]-ται τῶν διὰ τῆς ἀφῆς ἡδονῶν ἀφήρηται, οἷον αἱ ἐν τοῖς γυμνασίοις διὰ τρίψεως καὶ τῆς θερμασίας γινόμεναι· οὐ γὰρ περὶ πᾶν τὸ σῶμα ἢ τοῦ ἀκόλαστον ἀφή, ἀλλὰ περὶ τινα μέρη. (XI). Τῶν δ' ἐπιθυμιῶν αἱ μὲν κοιναὶ δοκοῦσιν εἶναι, αἱ δ' ἴδιοι καὶ ἐπίθετοι· οἷον ἡ μὲν τῆς τροφῆς φυσικὴ· [10] πᾶς γὰρ ἐπιθυμεῖ ὁ ἐνδεὴς ξηρᾶς ἢ ὑγρᾶς τροφῆς, ὅτε δὲ ἀμφοῖν, καὶ εὐνῆς, φησὶν Ὅμηρος, ὁ νέος καὶ ἀκμάζων· τὸ δὲ τοιαῦδε ἢ τοιαῦδε, οὐκέτι πᾶς, οὐδὲ τῶν αὐτῶν. διὸ φαίνεται ἡμέτερον εἶναι. οὐ μὴν ἀλλ' ἔχει γέ τι καὶ φυσικόν· ἕτερα γὰρ ἑτέροις ἐστὶν ἡδέα, καὶ ἔνια πᾶσιν ἡδίω [15] τῶν τυχόντων. ἐν μὲν οὖν ταῖς φυσικαῖς ἐπιθυμίαις ὀλίγοι ἀμαρτάνουσι καὶ ἐφ' ἓν, ἐπὶ τὸ πλεῖον· τὸ γὰρ ἐσθίειν τὰ τυχόντα ἢ πίνειν ἕως ἂν ὑπερπλησθῇ, ὑπερβάλλειν ἐστὶ τὸ κατὰ φύσιν τῷ πλήθει· ἀναπλήρωσις γὰρ τῆς ἐνδείας ἢ φυσικὴ ἐπιθυμία. διὸ λέγονται οὗτοι γαστρίμαργοι, ὥς [20] παρὰ τὸ δέον πληροῦντες αὐτήν. τοιοῦτοι δὲ γίνονται οἱ λίαν ἀνδραποδῶδεις. περὶ δὲ τὰς ἰδίας τῶν ἡδονῶν πολλοὶ καὶ πολλαχῶς ἀμαρτάνουσιν. τῶν γὰρ φιλοτιούτων λεγομένων ἢ τῷ χαίρειν οἷς μὴ δεῖ, ἢ τῷ μᾶλλον ἢ ὥς οἱ πολλοί, ἢ μὴ ὥς δεῖ, κατὰ πάντα δ' οἱ ἀκόλαστοι ὑπερ- [25]-βάλλουσιν· καὶ γὰρ χαίρουσιν ἐνίοις οἷς οὐ δεῖ (μισητὰ γάρ), καὶ εἴ τισι δεῖ χαίρειν τῶν τοιούτων, μᾶλλον ἢ δεῖ καὶ ἢ ὥς οἱ πολλοὶ χαίρουσιν. ἡ μὲν οὖν περὶ τὰς ἡδονὰς ὑπερβολὴ ὅτι ἀκόλαστία καὶ ψεκτόν, δῆλον· περὶ δὲ τὰς λύπας οὐχ ὥσπερ ἐπὶ τῆς ἀνδρείας τῷ ὑπομένειν λέγεται [30] σῶφρων οὐδ' ἀκόλαστος τῷ μῇ, ἀλλ' ὁ μὲν ἀκόλαστος τῷ λυπεῖσθαι μᾶλλον ἢ δεῖ ὅτι

натирання маслом [5] у гімнасіях і від гарячої лазні³⁰, тому що [насолуду] розбещеному приносить дотик не в усіх частинах тіла, а тільки у визначених.

(XI). Прийнято вважати, що одні потяги спільні (κοινὰ) для всіх, інші — у кожного свої і набуті (ἐπίθετοι). Так, наприклад, потяг до їжі природний, бо до неї тягне (ἐπιθυμεῖ) всякого, хто потребує їжі або [10] пиття, а іноді — того й іншому водночас; і всякого, хто молодий і в розквіті сил, як говорить Гомер, тягне “в обійми”³¹. Але не всякого [приваблює] саме ця [їжа] і саме ця [жінка], і не всіх тягне до одного і того ж. Ось чому, здається, [яким є потяг] залежить від нас самих. Однак у ньому є, звичайно, і щось природне (τι φυσικόν), тому що, [хоч] одному в задоволення одне, а іншому — інше, деякі речі приносять задоволення всім і кожному. [15]

Звичайно, у природних потягах (ἐν ταῖς φυσικαῖς ἐπιθυμίαις) погіршає (ἀμαρτάνουσι) небагато хто (ὀλίγοι), і притому в одному напрямі — у бік надмірності³². Дійсно, їсти все, що попало, або пити до перепоя означає перебрати природну міру по кількості, оскільки природний потяг має на меті [тільки] заповнення бракуючого. І таких людей тому й називають ненажерами, що [20] вони наповнюють його понад належне. Такими стають люди надзвичайно рабського [складу] (οἱ λίαν ἀνδραποδῶδεις). Але багато хто і багатьма способами погіршають задоволеннями, [приємними] їм особисто. Адже серед тих, кого називають “аматорами” (φιλοτιοῦτοι), одні насолоджуються не тим, чим належить, інші сильніше, ніж більшість, треті не так, як належить, а розбещені [25] перебирають міри у всіх відношеннях; дійсно, вони насолоджуються такими речами, якими не треба насолоджуватися, тому що вони огидні, а якщо від чогось [з їхніх задовольень] все ж потрібно отримувати насолоду, то вони насолоджуються цим більше, ніж належить, і сильніше за більшість.

Отже, ясно, що надмірність у задоволеннях — це розбещеність, і вона заслуговує на осуд. За стійкість у стражданнях (на відміну від випадку з мужністю) [30] не називають розсудливим, а за її відсутність —

³⁰ Гімнасії і все, з ними пов'язане, були неодмінною складовою життя та виховання громадянина. Ще Солон забороняв рабам натиратися олією, вважаючи це заняття благородним.

³¹ Ремінісценція з *Hom. II. XXIV. 130*.

³² Характерне зауваження щодо нерозповсюдженості пияцтва та обжерливості: у полісній цивілізації орієнтація на виключно плотські вітхи просто неможлива; на відміну від її кризової доби, коли все, пов'язане з суто плотським, стане нормою.

τῶν ἡδέων οὐ τυγχάνει (καὶ τὴν λύπην δὲ ποιεῖ αὐτῷ ἡ ἡδονή), ὁ δὲ σώφρων τῷ μὴ λυπεῖσθαι τῇ ἀπουσίᾳ καὶ τῷ ἀπέχεσθαι τοῦ ἡδέος.

1119a 14. Ὁ μὲν οὖν ἀκόλαστος ἐπιθυμεῖ τῶν ἡδέων πάντων ἢ τῶν μάλιστα, καὶ ἄγεται ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας ὥστε ἀντὶ τῶν ἄλλων ταῦθ' αἰρεῖσθαι· διὸ καὶ λυπεῖται καὶ ἀποτυγχάνων καὶ ἐπιθυμῶν· μετὰ λύπης γὰρ ἡ ἐπιθυμία· ἀτόπῳ [5] δ' ἔοικε τὸ δι' ἡδονὴν λυπεῖσθαι. ἐλλείποντες δὲ τὰ περὶ τὰς ἡδονὰς καὶ ἥττον ἢ δεῖ χαίροντες οὐ πάνυ γίνονται· οὐ γὰρ ἀνθρωπικὴ ἐστὶν ἡ τοιαύτη ἀναισθησία· καὶ γὰρ τὰ λοιπὰ ζῶα διακρίνει τὰ βρώματα, καὶ τοῖς μὲν χαίρει τοῖς δ' οὐ· εἰ δὲ τῷ μηδὲν ἐστὶν ἡδὺ μηδὲ διαφέρει ἕτερον ἐτέρου, πόρρω [10] ἂν εἴη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι· οὐ τέτευχε δ' ὁ τοιοῦτος ὀνόματος διὰ τὸ μὴ πάνυ γίνεσθαι. ὁ δὲ σώφρων μέσως μὲν περὶ ταῦτ' ἔχει· οὔτε γὰρ ἡδέται οἷς μάλιστα ὁ ἀκόλαστος, ἀλλὰ μᾶλλον δυσχεραίνει, οὐδ' ὅλως οἷς μὴ δεῖ οὐδὲ σφόδρα τοιούτῳ οὐδενί, οὔτ' ἀπόντων λυπεῖται οὐδ' ἐπιθυμεῖ, ἢ μετρίως, οὐδὲ [15] μᾶλλον ἢ δεῖ, οὐδ' ὅτε μὴ δεῖ, οὐδ' ὅλως τῶν τοιούτων οὐδέν· ὅσα δὲ πρὸς ὑγίειαν ἐστὶν ἢ πρὸς εὐεξίαν ἡδέα ὄντα, τούτων ὀρέξεται μετρίως καὶ ὡς δεῖ, καὶ τῶν ἄλλων ἡδέων μὴ ἐμποδίων τούτοις ὄντων ἢ παρὰ τὸ καλὸν ἢ ὑπὲρ τὴν οὐσίαν. ὁ γὰρ οὕτως ἔχων μᾶλλον ἀγαπᾷ τὰς τοιαύτας ἡδονὰς τῆς [15] ἀξίας· ὁ δὲ σώφρων οὐ τοιοῦτος, ἀλλ' ὡς ὁ ὀρθὸς λόγος.

15 (XII). Ἐκουσίῳ δὲ μᾶλλον ἔοικεν ἡ ἀκολασία τῆς δειλίας. ἡ μὲν γὰρ δι' ἡδονήν, ἡ δὲ διὰ λύπην, ὧν τὸ μὲν αἰρετόν, τὸ δὲ φευκτόν· καὶ ἡ μὲν λύπη ἐξίστησι καὶ φθείρει τὴν τοῦ ἔχοντος φύσιν, ἡ δὲ ἡδονὴ οὐδὲν τοιοῦτο ποιεῖ. μᾶλλον [25] δὲ ἐκούσιον. διὸ καὶ ἐπονιδιστότερον·

розбещеним, але розбещеною називають людину, яка більш, ніж належить, страждає через те, що їй не випадають задоволення (навіть страждання їй приносить задоволення); а розсудливим називають за те, що людина не страждає при відсутності задоволень, і за утримування від них.

1119a 14. Отже, розбещеного притягують всі або найсолодші задоволення, і потяг тягне його так, що він обирає ці задоволення перед усім іншим. Ось чому він страждає як від позбавлення задоволень, так і від потягу до них: адже потяг зв'язаний зі [5] стражданням, хоч і вдається безглуздим страждати через задоволення.

Люди, яким бракує потягу до задоволень і які ними насолоджуються менш, ніж належить, навряд чи існують, бо подібна нечутливість людині не властива, та й інші живі істоти розбірливі в їжі, і одне їм подобається, інше — ні. Якщо ж комусь ніщо не приносить задоволення і він не розрізняє одне від другого [приємне від неприємного], то він, очевидно, [10] дуже далекий від того, щоб бути людиною. Не знайшлося для такого й назви, тому що він навряд чи існує.

Розсудливий же, навпаки, тримається у цьому середини, бо він не отримує задоволення від того, чим особливо [наसолоджується] розбещений, а, радше, це обурює його, і взагалі [він не знаходить жодного задоволення] у неналежному, і ніщо подібне не [притягує] його надмірно; а при відсутності задоволень він не відчуває ні страждання, ні потягу, хіба тільки помірно (μετρίως) і не [15] сильніше, ніж належить, і не тоді, коли не належить, і взагалі нічого такого [з ним не відбувається]. Помірно і як належить він буде прагнути до задоволень, пов'язаних зі здоров'ям (ἢ ὑγίεια) чи загартуванням (ἢ εὐεξία), і до інших задоволень також, якщо вони не перешкоджають [здоров'ю і загартуванню], не суперечать [етично] прекрасному і відповідають [його майновому] стану. Дійсно, хто ставиться до цього інакше, любить подібні задоволення більше, ніж вони того варті, але розсудливий не такий: він [поціновує їх] [20] згідно з вірним судженням.

15 (XII). Розбещеність схожа на щось самохітне більше, ніж боягузтво. Адже якщо перше пов'язане із задоволенням, то друге — зі стражданням, і якщо перше обирають, то другого уникають. І, нарешті, страждання виводить з рівноваги (ἐξίστησι) і спотворює (φθείρει) природу страждаючого, а задоволення нічого такого не робить. Отже, розбещеність більш самохітна, [25] а тому більш заслуговує на осуд, та

καὶ γὰρ ἐθισθῆναι ῥῶον πρὸς αὐτά· πολλὰ γὰρ ἐν τῷ βίῳ τὰ τοιαῦτα, καὶ οἱ ἐθισμοὶ ἀκίνδουνοι, ἐπὶ δὲ τῶν φοβερῶν ἀνάπαλιν. δόξειε δ' ἂν οὐχ ὁμοίως ἐκούσιον ἢ δειλία εἶναι τοῖς καθ' ἕκαστον· αὐτὴ μὲν γὰρ ἄλυπος, ταῦτα δὲ διὰ λύπην ἐξίστησιν, ὥστε [30] καὶ τὰ ὅπλα ῥίπτειν καὶ τᾶλλα ἀσχημονεῖν· διὸ καὶ δοκεῖ βίαια εἶναι. τῷ δ' ἀκολάστῳ ἀνάπαλιν τὰ μὲν καθ' ἕκαστα ἐκούσια (ἐπιθυμοῦντι γὰρ καὶ ὀρεγομένῳ), τὸ δ' ὅλον ἦττον· οὐθεὶς γὰρ ἐπιθυμεῖ ἀκόλαστος εἶναι. τὸ δ' ὄνομα τῆς ἀκολασίας καὶ ἐπὶ τὰς παιδικὰς ἀμαρτίας φέρομεν· ἔχουσι 1119b γὰρ τινα ὁμοιότητα. πότερον δ' ἀπὸ ποτέρου καλεῖται, οὐθὲν πρὸς τὰ νῦν διαφέρει, δῆλον δ' ὅτι τὸ ὕστερον ἀπὸ τοῦ προτέρου. οὐ κακῶς δ' ἔοικε μετενηνέχθαι· κεκολάσθαι γὰρ δεῖ τὸ τῶν αἰσchrῶν ὀρεγόμενον καὶ πολλὴν αὖξιν ἔχον, τοιοῦ- [5]- τον δὲ μάλιστα ἢ ἐπιθυμία καὶ ὁ παῖς· κατ' ἐπιθυμίαν γὰρ ζῶσι καὶ τὰ παιδιά, καὶ μάλιστα ἐν τούτοις ἢ τοῦ ἡδέος ὀρεξις. εἰ οὖν μὴ ἔσται εὐπειθὲς καὶ ὑπὸ τὸ ἄρχον, ἐπὶ πολὺ ἥξει· ἅπληστος γὰρ ἢ τοῦ ἡδέος ὀρεξις καὶ πανταχόθεν τῷ ἀνοήτῳ, καὶ ἢ τῆς ἐπιθυμίας ἐνέργεια αὖξει τὸ συγγενές, [10] καὶ μεγάλα καὶ σφοδραὶ ὦσι, καὶ τὸν λογισμὸν ἐκκρούουσιν. διὸ δεῖ μετρίας εἶναι αὐτάς καὶ ὀλίγας, καὶ τῷ λόγῳ μὴθὲν ἐναντιοῦσθαι — τὸ δὲ τοιοῦτον εὐπειθὲς λέγομεν καὶ κεκολασμένον — ὥσπερ δὲ τὸν παῖδα δεῖ κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ παιδαγωγοῦ ζῆν, οὕτω καὶ τὸ ἐπιθυμητικὸν κατὰ τὸν [15] λόγον. διὸ δεῖ τοῦ σώφρονος τὸ ἐπιθυμητικὸν συμφωνεῖν τῷ λόγῳ· σκοπὸς γὰρ ἀμφοῖν τὸ καλόν, καὶ ἐπιθυμεῖ ὁ σώφρων ὧν δεῖ καὶ ὡς δεῖ καὶ ὅτε· οὕτω δὲ τάττει καὶ ὁ λόγος. ταῦτ' οὖν ἡμῖν εἰρήσθω περὶ σωφροσύνης.

її привчитися до стриманості в задоволеннях легше, оскільки в житті для цього багато [мотивів] і привчання не пов'язане з ризиком, а у випадку з небезпеками [все] навпаки.

Може здатися також, що боягузтво [взагалі] і при певних обставинах самохітне не однаково. Адже саме по собі боягузтво не пов'язане зі стражданням (ἄλυπος), але [в певних випадках] через страждання настільки втрачають голову (ἐξίστησιν), що і зброю кидають, і в [30] іншому поводяться негарно (ἀσχημονεῖν). Ось чому [боягузливі вчинки] вважаються підневільними. А у розбещеного все навпаки: у кожному окремому випадку (τὰ καθ' ἕκαστα) [його вчинки] самохітні, оскільки відповідають його потягу і прагненню, а загалом (τὸ δ' ὅλον) — навряд чи (ἦττον): адже нікого не притягує бути розбещеним.

Поняття (τὸ ὄνομα) “розбещеність” ми переносимо і на проступки дітей (ἐπὶ τὰς παιδικὰς ἀμαρτίας), і дійсно, тут є деяка схожість (τινα ὁμοιότητα³³). Що від чого отримало назву, зараз для 1119b нас абсолютно байдуже; ясно, однак, що одне первинне, а друге від нього залежить. Очевидно, перенесення це вдале, бо те, що прагне до ганебного і швидко зростає, треба приборкувати, а такі передусім “потяг” (ἢ ἐπιθυμία) і “дитя” (ὁ παῖς): адже і діти живуть, підкоряючись [5] потягу, і прагнення до задоволення у них найпалкіше. Тому, якщо [дитина] не буде слухняною і не буде під началом (ὑπὸ τὸ ἄρχον), [все це] далеко зайде, адже у безрозсудного (τῷ ἀνοήτῳ) прагнення до задоволення ненаситне і [тягне] на всі боки, а здійснення потягу збільшує природжену силу [10] [потягу], і, якщо потяги сильні і грубі, вони витісняють [усякий] розрахунок. Тому необхідно, щоб потяги були помірними і нечисленними і ні в чому не протидіяли судженню. Це ми називаємо “слухняним” (εὐπειθὲς) і “приборканим” (κεκολασμένον); і так само як треба, щоб дитина жила, підкоряючись розпорядженням вихователя, так щоб і підвладна потягам частина душі (τὸ ἐπιθυμητικὸν) існувала, підкоряючись [15] судженню (κατὰ τὸν λόγον). Треба тому, щоб у розсудливого підвладна потягам частина душі була в згоді з судженням (συμφωνεῖν τῷ λόγῳ), бо мета (ὁ σκοπὸς) того і другого, [розсудливості і судження], — [етично] прекрасне; і розсудливого притягує до того, до чого належить, як і коли належить, тобто так, як наказує і [правильне] судження.

Отже, будемо вважати, що про розсудливість ми сказали.

³³ Не ясно, про яку схожість говорить Арістотель: термінологічну (понятійну) чи сутнісну?

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Δ

1 (I). 1119b [22] Λέγωμεν δ' ἐξῆς περὶ ἐλευθεριότητος. δοκεῖ δὴ εἶναι ἡ περὶ χρήματα μεσότης· ἐπαινεῖται γὰρ ὁ ἐλευθέριος οὐκ ἐν τοῖς πολεμικοῖς, οὐδ' ἐν οἷς ὁ σώφρων, οὐδ' αὖ ἐν ταῖς κρί- [25]-σεσιν, ἀλλὰ περὶ δόσιν χρημάτων καὶ λήψιν, μᾶλλον δ' ἐν τῇ δόσει. χρήματα δὲ λέγομεν πάντα ὅσων ἡ ἀξία νομίσματι μετρεῖται. ἔστι δὲ καὶ ἡ ἄσωτία καὶ ἡ ἀνελευθερία περὶ χρή- [30]-ματα ὑπερβολαὶ καὶ ἐλλείψεις· καὶ τὴν μὲν ἀνελευθερίαν προσάπτομεν αἰεὶ τοῖς μᾶλλον ἢ δεῖ περὶ χρήματα σπουδάζουσι, τὴν δ' ἄσωτίαν ἐπιφέρομεν ἐνίοτε συμπλέκοντες· τοὺς γὰρ ἀκρατεῖς καὶ εἰς ἀκολασίαν δαπανηροὺς ἄσώτους καλοῦμεν. διὸ καὶ φαυλότατοι δοκοῦσιν εἶναι· πολλὰς γὰρ ἅμα κακίας ἔχουσιν. οὐ δὲ οἰκείως προσαγορεύονται· βούλεται γὰρ ἄσωτος εἶναι ὁ ἐν κακὸν ἔχων, **1120a** τὸ φθείρειν τὴν οὐσίαν· ἄσωτος γὰρ ὁ δι' αὐτὸν ἀπολλύμενος, δοκεῖ δ' ἀπώλειά τις αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ τῆς οὐσίας φθορά, ὥς τοῦ ζῆν διὰ τούτων ὄντος. οὕτω δὲ τὴν ἄσωτίαν ἐκδεχόμεθα. ὦν δ' ἐστὶ χρεῖα, ἔστι τούτοις χρῆσθαι καὶ εὖ καὶ κακῶς· ὁ πλοῦτος δ' ἐστὶ τῶν χρησίμων· ἐκάστω δ' ἄριστα χρή- [5]-ται ὁ ἔχων τὴν περὶ τοῦτο ἀρετὴν· καὶ πλούτῳ δὲ χρήσεται ἄριστα ὁ ἔχων τὴν περὶ τὰ χρήματα ἀρετὴν· οὗτος δ' ἐστὶν ὁ ἐλευθέριος. χρήσις δ' εἶναι δοκεῖ χρημάτων δαπάνη καὶ δόσις· ἡ δὲ λήψις καὶ ἡ φυλακὴ κτήσις μᾶλλον. διὸ μάλ- [10]-λόν ἐστι τοῦ ἐλευθερίου τὸ διδόναι οἷς δεῖ ἢ

КНИГА ЧЕТВЕРТА

1 (I). [22] Після всього цього поговоримо про щедрість (ἡ ἐλευθεριότης)¹. А нею прийнято вважати дотримування середини відносно майна (ἡ περὶ χρήματα μεσότης), бо щедрого хвалять не за [подвиги] на війні, і не за те, в чому [заслуги] розсудливого, а з іншого боку й не за [його] розсуди (ἐν ταῖς κρίσεσιν), [25] але відносно давання (περὶ δόσιν) і придбання (περὶ λήψιν) майна, причому більше за те, що пов'язане з даванням. А майном (χρήματα) ми називаємо все, вартість чого вимірюється грошима. Марнотратство (ἡ ἄσωτία) і скупість (ἡ ἀνελευθερία) — це відповідно надмірність і недостатність відносно майна². І якщо скупість ми завжди приписуємо тим, хто більше, ніж належить, клопочеться про майно, то марнотратство приписуємо тим, хто має декілька [30] [вад]; дійсно, ми називаємо марнотратниками непоміркованих і тих, що тратять [майно] на розбещене [життя]. Недаремно вони вважаються найгіршими людьми: адже вони в один і той же час мають багато вад. Називають же їх невідповідно, тому що “бути марнотратником” — значить мати одну якусь ваду **1120a** а саме знищувати своє багатство (ἡ οὐσία); дійсно, марнотратник (ὁ ἄσωτος) гине з власної вини, а свого роду загибеллю його здається знищення багатства, бо [як марнотратник] він живе, [знищуючи багатство]. У такому значенні ми і розуміємо марнотратство.

Чим користуються, тим можна користуватися і добре і [5] погано, а багатство (ὁ πλοῦτος) належить до речей, якими користуються, і найкраще користується всякою річчю той, хто володіє відповідною доброчесністю. Значить, і багатством скористається найкраще той, хто володіє доброчесністю відносно майна. А таким є щедрий. Користування — це, мабуть, витрата і давання майна, а придбання і зберігання — це, радше, володіння, [а не користування]. Тому щедрому більш [10] властиво давати тому, кому слід, ніж отримувати від того, від

¹ Щедрість, ἡ ἐλευθεριότης (похідне від ἡ ἐλευθερία — свобода), є необхідною рисою вільнонародженого, ἐλευθέριος, яким є кожний громадянина. Її протилежністю є ἡ ἀνελευθερία — ница скупість, недостойна вільного громадянина. Детальніше про свободу як визначальну рису полісної цивілізації див.: *Ставнюк В.В. Підприємливість...* — С. 30–31. Див. також: *НВБ*. — С. 710 прим. 1.

² Пор.: 1107b10–15.

λαμβάνειν ὅθεν δεῖ καὶ μὴ λαμβάνειν ὅθεν οὐ δεῖ. τῆς γὰρ ἀρετῆς μᾶλλον τὸ εὖ ποιεῖν ἢ τὸ εὖ πάσχειν, καὶ τὰ καλὰ πράττειν μᾶλλον ἢ τὰ αἰσχροῦ μὴ πράττειν· οὐκ ἄδηλον δ' ὅτι τῇ μὲν δόσει ἔπεται τὸ εὖ ποιεῖν καὶ τὸ καλὰ πράττειν, τῇ δὲ λή- [15]-ψει τὸ εὖ πάσχειν ἢ μὴ αἰσχροπραγεῖν. καὶ ἡ χάρις τῷ διδόντι, οὐ τῷ μὴ λαμβάνοντι, καὶ ὁ ἔπαινος δὲ μᾶλλον. καὶ ῥᾶον δὲ τὸ μὴ λαβεῖν τοῦ δοῦναι· τὸ γὰρ οἰκεῖον ἦττον προΐενται μᾶλλον ἢ οὐ λαμβάνουσι τὸ ἀλλότριον. καὶ ἐλευθέριοι δὲ λέγονται οἱ διδόντες· οἱ δὲ μὴ λαμβάνοντες οὐκ [20] εἰς ἐλευθεριότητα ἐπαινοῦνται, ἀλλ' οὐχ ἦττον εἰς δικαιοσύνην· οἱ δὲ λαμβάνοντες οὐδ' ἐπαινοῦνται πάνυ. φιλοῦνται δὲ σχεδὸν μάλιστα οἱ ἐλευθέριοι τῶν ἀπ' ἀρετῆς· ὠφέλιμοι γὰρ, τοῦτο δ' ἐν τῇ δόσει. 2. Αἱ δὲ κατ' ἀρετὴν πράξεις καλαὶ καὶ τοῦ καλοῦ ἔνεκα. καὶ ὁ ἐλευθέριος οὖν δώσει τοῦ καλοῦ ἔνεκα [25] καὶ ὀρθῶς· οἷς γὰρ δεῖ καὶ ὅσα καὶ ὅτε, καὶ τᾶλλα ὅσα ἔπεται τῇ ὀρθῇ δόσει· καὶ ταῦτα ἡδέως ἢ ἀλύπως· τὸ γὰρ κατ' ἀρετὴν ἡδὺ ἢ ἄλυπον, ἡκιστα δὲ λυπηρόν. ὁ δὲ διδούς οἷς μὴ δεῖ, ἢ μὴ τοῦ καλοῦ ἔνεκα ἀλλὰ διὰ τιν' ἄλλην αἰτίαν, οὐκ ἐλευθέριος ἀλλ' ἄλλος τις ῥηθήσεται. οὐδ' ὁ λυ- [30]-πηρῶς· μᾶλλον γὰρ ἔλοιτ' ἂν τὰ χρήματα τῆς καλῆς πράξεως, τοῦτο δ' οὐκ ἐλευθερίου. οὐδὲ λήψεται δὲ ὅθεν μὴ δεῖ· οὐ γὰρ ἐστὶ τοῦ μὴ τιμῶντος τὰ χρήματα ἢ τοιαύτη λῆψις. οὐκ ἂν εἶη δὲ οὐδ' αἰτητικός· οὐ γὰρ ἐστὶ τοῦ εὖ ποιοῦντος εὐχερῶς εὐεργετεῖσθαι. ὅθεν δὲ δεῖ, λήψεται, οἷον ἀπὸ 1120b τῶν ιδίων κτημάτων, οὐχ ὥς καλὸν ἀλλ' ὥς ἀναγκαῖον, ὅπως ἔχη διδόναι. οὐδ' ἀμελήσει τῶν ιδίων, βουλόμενός γε διὰ τούτων τισὶν ἐπαρκεῖν. οὐδὲ τοῖς

кого слід, і не отримувати, від кого не слід. Дійсно, властивість лоброчесності полягає більше в тому, щоб робити добро (τὸ εὖ ποιεῖν), а не сприймати його (τὸ εὖ πάσχειν), і більше в тому, щоб здійснювати прекрасні вчинки, а не здійснювати ганебних.

Тим часом абсолютно ясно (οὐκ ἄδηλον), що давання передбачає лобрі справи і прекрасні вчинки, а [15] придбання — сприймання лобра, якщо не здійснення ганебних вчинків. І вдячність (ἡ χάρις) належить тому, хто дає, а не тому, хто не бере, і на похвалу більше заслуговує перший. Адже легше не брати, ніж давати, бо менше марнотратити своє [добро] люди схильні більше, ніж не брати чужого. І тому щедрими іменуються [20] ті, що дають, а тих, хто не бере, не хвалять за щедрість, але не менше [хвалять] за справедливість; ті ж, що беруть, на хвалу не заслуговують зовсім. Серед тих же, з ким товаришують через їхню добродішність, мабуть, найбільше товаришують із щедрими, адже вони помічники, оскільки допомога полягає в даванні.

2. Узгоджені з добродішністю вчинки прекрасні і здійснюються в ім'я прекрасного (τοῦ καλοῦ ἔνεκα). Отже, і щедрий буде давати в ім'я прекрасного [25] і правильного (τοῦ καλοῦ ἔνεκα καὶ ὀρθῶς): кому слід, скільки і коли слід, і так далі в усьому, що передбачається правильним даванням, а крім того, це приносить йому задоволення і не приносить страждання, бо згідне з добродішністю приємне і безжурне, адже зовсім не примушує страждати).

А хто дає, кому не слід, чи не в ім'я прекрасного, але з якоїсь іншої причини, той буде називатися не щедрим, а якимось інакше. Не заслуговує на це [30] ім'я й той, хто, даючи, страждає. Адже він охоче віддав би перевагу майну, а не прекрасному вчинку, а щедрому це властиво.

Він [щедрий] не братиме, звідки не слід, бо таке придбання не личить людині, яка не цінує майна. Не стане він, очевидно, і прохачем, бо тому, хто робить добро, не личить із легкістю приймати благодіяння (εὐεργετεῖσθαι). Але звідки слід, він буде 1120b брати, наприклад з власних володінь, не тому, що це прекрасно, а тому, що це необхідно для того, щоб мати, що давати іншим. Він не буде неухважний до власних [володінь], якщо вже збирається через них комусь допомагати, і не даватиме кому-попада, щоб мати, що дати тим, кому слід, коли слід і задля прекрасного.

τυχοῦσι δώσει, ἵνα ἔχῃ διδόναι οἷς δεῖ καὶ ὅτε καὶ οὗ καλόν. ἐλευθερίου δ' ἐστὶ [5] σφόδρα καὶ τὸ ὑπερβάλλειν ἐν τῇ δόσει, ὥστε καταλείπειν ἑαυτῷ ἐλάττω· τὸ γὰρ μὴ βλέπειν ἐφ' ἑαυτὸν ἐλευθερίου. κατὰ τὴν οὐσίαν δ' ἡ ἐλευθεριότης λέγεται· οὐ γὰρ ἐν τῷ πλήθει τῶν διδομένων τὸ ἐλευθέριον, ἀλλ' ἐν τῇ τοῦ διδόντος ἔξει, αὕτη δὲ κατὰ τὴν οὐσίαν δίδωσιν. οὐθὲν δὲ κωλύει [10] ἐλευθεριώτερον εἶναι τὸν τὰ ἐλάττω διδόντα, ἐὰν ἀπ' ἐλαττόνων διδῷ. ἐλευθεριώτεροι δὲ εἶναι δοκοῦσιν οἱ μὴ κτησάμενοι ἀλλὰ παραλαβόντες τὴν οὐσίαν· ἀπειροὶ τε γὰρ τῆς ἐνδείας, καὶ πάντες ἀγαπῶσι μᾶλλον τὰ αὐτῶν ἔργα, ὥσπερ οἱ γονεῖς καὶ οἱ ποιηταί. πλουτεῖν δ' οὐ ῥάδιον τὸν [15] ἐλευθέριον, μήτε ληπτικὸν ὄντα μήτε φυλακτικόν, προετικὸν δὲ καὶ μὴ τιμῶντα δι' αὐτὰ τὰ χρήματα ἀλλ' ἐνεκα τῆς δόσεως. διὸ καὶ ἐγκαλεῖται τῇ τύχῃ ὅτι οἱ μάλιστα ἄξιοι ὄντες ἥκιστα πλουτοῦσιν. συμβαίνει δ' οὐκ ἀλόγως τοῦτο· οὐ γὰρ οἶόν τε χρήματ' ἔχειν μὴ ἐπιμελόμενον ὅπως ἔχῃ, ὥσπερ [20] οὐδ' ἐπὶ τῶν ἄλλων. οὐ μὴν δώσει γε οἷς οὐ δεῖ οὐδ' ὅτε μὴ δεῖ, οὐδ' ὅσα ἄλλα τοιαῦτα· οὐ γὰρ ἂν ἔτι πράττοι κατὰ τὴν ἐλευθεριότητα, καὶ εἰς ταῦτα ἀναλώσας οὐκ ἂν ἔχοι εἰς ἃ δεῖ ἀναλίσκειν. ὥσπερ γὰρ εἴρηται, ἐλευθεριότης ἐστὶν ὁ κατὰ τὴν οὐσίαν δαπανῶν καὶ εἰς ἃ δεῖ· ὁ δ' ὑπερβάλλων [25] ἄσωτος. διὸ τοὺς τυράννους οὐ λέγομεν ἄσώτους· τὸ γὰρ πλήθος τῆς κτήσεως οὐ δοκεῖ ῥάδιον εἶναι ταῖς δόσεσι καὶ ταῖς δαπάναις ὑπερβάλλειν. τῆς ἐλευθεριότητος δὲ μεσότητος οὕσης περὶ χρημάτων δόσιν καὶ λήψιν, ὁ ἐλευθέριος καὶ δώσει καὶ δαπανήσει εἰς ἃ δεῖ

Щедрому [5] вельми властиво навіть перебирати міри в даванні, так що собі самому він залишає менше, [ніж слід]: адже не брати себе в розрахунок — властивість щедрої людини.

Про щедрість говорять, враховуючи багатство (κατὰ τὴν οὐσίαν), бо на щедрість вказує не кількість того, що віддається, а [душевний] склад того, хто дає, а вже він розміряється з багатством. А тому ніщо не заважає, [10] щоб щедрішим виявився той, хто дає менше, якщо він дає з меншого багатства.

Більш щедрими, очевидно, бувають ті, хто не самі надбали багатство, а отримали його у спадок: адже вони, з одного боку, не знають нестатку, а з іншого — усі [люди] більше прив'язані до своїх витворів (τὰ αὐτῶν ἔργα), як то, наприклад, батьки [до дітей] і поети [до віршів]³.

Нелегко щедроому бути багатим, тому що він не [15] схильний ні до придбання, ні до бережливості, а до того ж схильний тратити і цінує майно не задля нього самого, а задля давання. Звідси і ремствування на долю, що, нібито, найбільш достойні [багатства] найменш багаті⁴. Цілком зрозуміло, що відбувається саме це: як і в інших випадках, неможливо володіти майном, не дбаючи про те, щоб його мати [20]. І все ж щедрий не даватиме, кому не слід і коли і все таке інше; адже в подібних вчинках ще немає щедрості, і, витративши [гроші] на таке, він не матиме [грошей], щоб витратити їх на належне. Адже, як вже було сказано, щедрий — це людина, яка дає згідно багатства і на те, на що слід, а хто в цьому перебирає міри — той [25] марнотратник. Тому й тиранів ми не називаємо марнотратниками: адже тим, хто надбав

³ Ремінісценція з Платона (Plato. Rp. 330c): ὥσπερ γὰρ οἱ ποιηταὶ τὰ αὐτῶν ποιήματα καὶ οἱ πατέρες τοὺς παῖδας ἀγαπῶσιν, ταύτη τε δὴ καὶ οἱ χρηματισάμενοι περὶ τὰ χρήματα σπουδάζουσιν ὡς ἔργον ἑαυτῶν, καὶ κατὰ τὴν χρεῖαν ἥπερ οἱ ἄλλοι.

⁴ Гроші, багатство потенційно загрожували єдності громадянського колективу, розкладаючи його зсередини. Звідси намагання грецьких полісів установити контроль за сферою споживання і максимального її обмежити. Найбільш послідовно це простежується в Спарті, де товарно-грошові відносини фактично були заборонені. Не в останню чергу, саме таке ставлення до багатства викликало традиційне захоплення у численних лаконофілів доби Арістотеля. Проте навіть у економічно розвинутих полісах існували певні обмеження щодо багатства. Що ж до засудження багатства і грошей як таких з боку філософів, гномічних поетів і моралізуючих особистостей взагалі, то воно дійсно було своєрідним *communis locum*, як на це справедливо вказується в: *НББ*. — С. 710 прим. 1; там же див. і деякі приклади щодо цього; згадувана максима Деметрія Фалерського (Diog. Laert. V. 82) — οὐ μόνον τὸν πλοῦτον ἐφη τυφλόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀδηγοῦσαν αὐτὸν τύχην ("не тільки багатство сліпе, але й доля, що його направляє").

καὶ ὅσα δεῖ, ὁμοίως ἐν μι-[30]-κροῖς καὶ μεγάλοις, καὶ ταῦτα ἡδέως· καὶ λήσεται δ' ὅθεν δεῖ καὶ ὅσα δεῖ. τῆς ἀρετῆς γὰρ περὶ ἅμφω οὕσης μεσότητος, ποιήσει ἁμφοτέρα ὡς δεῖ· ἐπεταὶ γὰρ τῇ ἐπιεικεῖ δόσει ἡ τοιαύτη λήψις, ἡ δὲ μὴ τοιαύτη ἐναντία ἐστίν. αἱ μὲν οὖν ἐπόμεναι γίνονται ἅμα ἐν τῷ αὐτῷ, αἱ δ' ἐναντία δὴ- **1121a**- λον ὡς οὐ. ἐὰν δὲ παρὰ τὸ δέον καὶ τὸ καλῶς ἔχον συμβαίνει αὐτῷ ἀναλίσκειν, λυπήσεται, μετρίως δὲ καὶ ὡς δεῖ· τῆς ἀρετῆς γὰρ καὶ ἡδεσθαι καὶ λυπεῖσθαι ἐφ' οἷς δεῖ καὶ ὡς δεῖ. καὶ εὐκοινώνητος δ' ἐστὶν ὁ ἐλευθέριος εἰς χρήματα· [5] δύναται γὰρ ἀδικεῖσθαι, μὴ τιμῶν γε τὰ χρήματα, καὶ μᾶλλον ἀχθόμενος εἴ τι δέον μὴ ἀνάλωσεν ἢ λυπούμενος εἰ μὴ δέον τι ἀνάλωσεν, καὶ τῷ Σιμωνίδῃ οὐκ ἀρεσκόμενος. 3. Ὁ δ' ἄσωτος καὶ ἐν τούτοις διαμαρτάνει· οὔτε γὰρ ἡδέεται ἐφ' οἷς δεῖ οὐδὲ ὡς δεῖ οὔτε λυπεῖται· ἔσται δὲ προιουῖσι φανερῶ-[10]-τερον. εἴρηται δὴ ἡμῖν ὅτι ὑπερβολαὶ καὶ ἐλλείψεις εἰσὶν ἡ ἄσωτία καὶ ἡ ἀνελευθερία, καὶ ἐν δυσὶν, ἐν δόσει καὶ λήψει· καὶ τὴν δαπάνην γὰρ εἰς τὴν δόσιν τίθεμεν. ἡ μὲν οὖν ἄσωτία τῷ διδόναι καὶ μὴ λαμβάνειν ὑπερβάλλει, τῷ δὲ λαμβάνειν ἐλλείπει, ἡ δ' ἀνελευθερία τῷ διδόναι μὲν ἐλ-[15]-λείπει, τῷ λαμβάνειν δ' ὑπερβάλλει, πλὴν ἐν μικροῖς. τὰ μὲν οὖν τῆς ἄσωτίας οὐ πάνυ συνδυάζεται· οὐ γὰρ ῥάδιον μηδαμόθεν λαμβάνοντα πᾶσι διδόναι· ταχέως γὰρ ἐπιλείπει ἡ οὐσία τοὺς ιδιώτας διδόντας, οἵπερ καὶ δοκοῦσιν ἄσωτοι εἶναι· ἐπεὶ ὁ γε τοιοῦτος δόξειεν ἂν οὐ μικρῷ βελτίων εἶναι [20] τοῦ ἀνελευθέρου. εὐίατός τε γὰρ ἐστὶ καὶ ὑπὸ τῆς ἡλικίας καὶ ὑπὸ τῆς ἀπορίας, καὶ ἐπὶ τὸ μέσον δύναται ἐλθεῖν. ἔχει γὰρ τὰ τοῦ ἐλευθερίου· καὶ γὰρ δίδωσι καὶ οὐ λαμβάνει,

величезне [багатство], не легко перебрати міри в роздачах і витратах (ταῖς δόσεσι καὶ ταῖς δαπάναις)⁵.

Але оскільки щедрість — це дотримування середини відносно давання і придбання майна, то щедрий і давати, і тратити буде на те, на що слід, і стільки, скільки слід, однаково і в [30] великому, і в малому, і при цьому із задоволенням; а крім того, він буде брати, звідки слід і скільки слід. Адже оскільки доброчесність — це дотримування середини відносно того й другого, [давання і придбання], то щедрий і те і те буде робити як належить. Добре (ἐπιεικής) придбання передбачається [добрим] даванням, а не добре [придбання] протилежне [доброму даванню]. Тому властивості, що передбачають один одну, поєднуються в одній людині, а протилежні зрозуміло, **1121a** що ні. Коли ж трапляється щедрому втратитися, порушивши належне і прекрасне, він буде страждати, однак помірно і як годиться, тому що доброчесності властиво переживати задоволення і страждання, від чого слід і як слід.

Крім того, щедрий легко ділиться майном (εὐκοινώνητος) з іншими: [5] адже зневаження свого права (ἀδικεῖσθαι) він допускає; він же не цінує майна і більше досадує, якщо не витрачав чогось належного, ніж страждає, якщо витрачав щось неналежне, адже йому не подобається Сімонідова [мудрість]⁶.

3. Марнотратник же погрішає і в таких речах: адже у нього ні задоволення, ні страждання не бувають від того, від чого слід, і так, як слід; згодом це стане [10] ясніше. Ми ж бо вже сказали, що надмірність і недостатність — це відповідно марнотратство і скупість, причому в двох речах — даванні і придбанні, бо й витрату ми відносимо до давання. Отже, якщо марнотратство — це [відхилення] до надлишку в даванні і непридбанні і до недостатчості в придбанні, то скупість — це [відхилення] до [15] недостатчості в даванні і надлишку в придбанні, щоправда, у дрібницях.

Тому [дві сторони] марнотратства ніяк не поєднуються одна з одною: адже нелегко всім давати, нізвідки не беручи, оскільки в тих, хто часто дає, багатство швидко вичерпується. А вони-то і вважаються марнотратниками [у властивому значенні слова]. Проте, можна вважати, що така людина все-таки набагато краще [20] скупого. Її хвороба легко

⁵ Оскільки тиран витрачає не власне багатство, а узурповане ним майно громадян.

⁶ Маються на увазі кілька афоризмів, приписуваних пізнішою традицією Сімонідові.

οὐδέτερον δ' ὥς δεῖ οὐδ' εὖ. εἰ δὴ τοῦτο ἐθισθεῖν ἢ πως ἄλλως μεταβάλοι, εἴη ἂν ἐλευθέριος· δώσει γὰρ οἷς δεῖ, [25] καὶ οὐ λήψεται ὅθεν οὐ δεῖ. διὸ καὶ δοκεῖ οὐκ εἶναι φαῦλος τὸ ἦθος· οὐ γὰρ μοχθηροῦ οὐδ' ἀγεννοῦς τὸ ὑπερβάλλειν διδόντα καὶ μὴ λαμβάνοντα, ἡλιθίου δέ. ὁ δὲ τοῦτον τὸν τρόπον ἄσωτος πολὺ δοκεῖ βελτίων τοῦ ἀνελευθέρου εἶναι διὰ τε τὰ εἰρημένα, καὶ ὅτι ὁ μὲν ὠφελεῖ πολλούς, ὁ δὲ οὐθέννα, [30] ἀλλ' οὐδ' αὐτόν. ἀλλ' οἱ πολλοὶ τῶν ἄσώτων, καθάπερ εἴρηται, καὶ λαμβάνουσιν ὅθεν μὴ δεῖ, καὶ εἰσὶ κατὰ τοῦτο ἀνελεύθεροι. ληπτικοὶ δὲ γίνονται διὰ τὸ βούλεσθαι μὲν ἀναλίσκειν, εὐχερῶς δὲ τοῦτο ποιεῖν μὴ δύνασθαι· ταχὺ γὰρ ἐπιλείπει αὐτοὺς τὰ ὑπάρχοντα. ἀναγκάζονται οὖν ἐτέρωθεν 1121b πορίζειν. ἅμα δὲ καὶ διὰ τὸ μηδὲν τοῦ καλοῦ φροντίζειν ὀλιγώρως καὶ πάντοθεν λαμβάνουσιν· διδόναι γὰρ ἐπιθυμοῦσι, τὸ δὲ πῶς ἢ πόθεν οὐδὲν αὐτοῖς διαφέρει. διόπερ οὐδ' ἐλευθέριοι αἱ δόσεις αὐτῶν εἰσὶν· οὐ γὰρ καλαί, οὐδὲ [5] τούτου ἕνεκα, οὐδὲ ὥς δεῖ· ἀλλ' ἐνίοτε οὖς δεῖ πένεσθαι, τούτους πλουσίους ποιοῦσι, καὶ τοῖς μὲν μετρίοις τὰ ἥθη οὐδὲν ἂν δοῖεν, τοῖς δὲ κόλαξιν ἢ τιν' ἄλλην ἡδονὴν πορίζουσι πολλά. διὸ καὶ ἀκόλαστοι αὐτῶν εἰσὶν οἱ πολλοί· εὐχερῶς γὰρ ἀναλίσκοντες καὶ εἰς τὰς ἀκολασίας δαπανηροὶ εἰσι, καὶ διὰ τὸ μὴ πρὸς [10] τὸ καλὸν ζῆν πρὸς τὰς ἡδονὰς ἀποκλίνουσιν. ὁ μὲν οὖν ἄσωτος ἀπαιδαγώγητος γενόμενος εἰς ταῦτα μεταβαίνει, τυχὼν δ' ἐπιμελείας εἰς τὸ μέσον καὶ εἰς τὸ δέον ἀφίκοιτ' ἂν. ἢ δ' ἀνελευθερία ἀνιάτος τ' ἐστίν (δοκεῖ γὰρ τὸ γῆρας καὶ πᾶσα ἀδυναμία ἀνελευθέρους ποιεῖν), καὶ συμφυέστερον τοῖς ἀνθρώ- [15]-ποις τῆς ἀσωτίας· οἱ γὰρ πολλοὶ φιλοχρήματοι μᾶλλον ἢ δοτικοί. καὶ διατείνει δ' ἐπὶ πολὺ, καὶ πολυειδές ἐστίν· πολλοὶ γὰρ

виліковна тому що [марнотратник], по-перше, молодий, а по-друге, обмежений у коштах, і він здатен прийти до середини, оскільки володіє [рисами] щедрого: адже він дає і не бере, але і те і те робить не як належить і не добре. Якби він зрештою привчився робити це [як належить] чи якимось інакше змінився, він став би щедрим, адже він даватиме, кому слід, [25] і не буде брати, звідки не слід.

Ось чому він не вважається поганим за вдачею (φαῦλος τὸ ἦθος), адже надмірно давати і не брати — [риса] не нищого і неблагородного (ἀγεννής), а нерозумного. Прийнято вважати, що такий [марнотратник] набагато кращий за скупого, як на основі вищесказаного (τοῦτον τὸν τρόπον), так і тому, що він багатьом допомагає, а скупий — нікому, [30] навіть самому собі.

Однак більшість марнотратників, як сказано, беруть, звідки не слід, і через це є скупими. А стають вони схильними брати (ληπτικοὶ) тому, що хочуть витратити, але не можуть робити це з легкістю, оскільки швидко вичерпується у них багатство. Значить, вони вимушені 1121b добувати їх звідкись ще, а оскільки вони при цьому анітрохи не дбають про моральність (τὸ καλόν), то легковажно беруть звідусіль, бо давати для них привабливо, а як і звідки [здобути кошти], їм абсолютно байдуже. Саме тому їхнє давання не є щедрими, тобто вони не є етично прекрасними, і не [5] задля цього робляться, і не так, як належить, а іноді вони навіть роблять багатими тих, кому потрібно жити в бідності, і, хоч людям поміркованим вони не дадуть нічого, підлабузникам і тим, хто приносить їм якимось іншим задоволення, — багато. Тому в більшості вони розбещені, бо, з легкістю витрачаючи [гроші], вони і тратять їх на розбещеність (εἰς τὰς ἀκολασίας), а не маючи в житті [10] прекрасної мети, схилиються до задоволень.

Залишившись без вихователя (ἀπαιδαγώγητος), марнотратник поринає в ці [задоволення], а якщо звернути на нього увагу, може прийти до середини і належного. Що ж до скупості, то вона невиліковна (прийнято вважати, що старість і всяка неміч роблять людей скупими); і вона тісніше зрослася з природою [15] людини, ніж марнотратство. Адже більшість радше користолюбці (φιλοχρήματοι), ніж роздавачі (δοτικοί). Крім того, скупість більш поширена і має багато різновидів, оскільки нараховується багато способів бути скупим.

τρόποι δοκοῦσι τῆς ἀνελευθερίας εἶναι. ἐν δυσὶ γὰρ οὕσα, τῇ τ' ἐλλείψει τῆς δόσεως καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῆς λήψεως, οὐ πᾶσιν ὁλόκληρος παραγίνεται, ἀλλ' ἐνίοτε χω- [20]-ρίζεται, καὶ οἱ μὲν τῇ λήψει ὑπερβάλλουσιν, οἱ δὲ τῇ δόσει ἐλλείπουσιν. οἱ μὲν γὰρ ἐν ταῖς τοιαύταις προσηγορίαις οἷον φειδωλοὶ γλίσχροι κίμβικες, πάντες τῇ δόσει ἐλλείπουσι, τῶν δ' ἄλλοτρίων οὐκ ἐφίενται οὐδὲ βούλονται λαμβάνειν, οἱ μὲν διὰ τινὰ ἐπιείκειαν καὶ εὐλάβειαν τῶν αἰσχροῶν [25] (δοκοῦσι γὰρ ἔνιοι ἢ φασί γε διὰ τοῦτο φυλάττειν, ἵνα μὴ ποτ' ἀναγκασθῶσιν αἰσχρόν τι πράξαι· τούτων δὲ καὶ ὁ κυμνοπρίστης καὶ πᾶς ὁ τοιοῦτος· ὠνόμασται δ' ἀπὸ τῆς ὑπερβολῆς τοῦ μηδὲν ἂν δοῦναι· οἱ δ' αὖ διὰ φόβον ἀπέχονται τῶν ἄλλοτρίων ὥς οὐ ῥᾶδιον αὐτὸν μὲν τὰ ἐτέρων [30] λαμβάνειν, τὰ δ' αὐτοῦ ἐτέρους μὴ ἄρέσκει οὖν αὐτοῖς τὸ μῆτε λαμβάνειν μῆτε διδόναι. οἱ δ' αὖ κατὰ τὴν λήψιν ὑπερβάλλουσι τῷ πάντοθεν λαμβάνειν καὶ πᾶν, οἷον οἱ τὰς ἀνελευθέρους ἐργασίας ἐργαζόμενοι, πορνοβοσκοὶ καὶ πάντες οἱ τοιοῦτοι, καὶ τοκισταὶ κατὰ μικρὰ καὶ ἐπὶ πολλῷ. 1122a πάντες γὰρ οὗτοι ὅθεν οὐ δεῖ λαμβάνουσι, καὶ ὁπόσον οὐ δεῖ. κοινὸν δ' ἐπ' αὐτοῖς ἡ αἰσχροκέρδεια φαίνεται· πάντες γὰρ ἔνεκα κέρδους, καὶ τούτου μικροῦ, ὀνειδῇ ὑπομένουσιν. τοὺς γὰρ τὰ μεγάλα μὴ ὅθεν δὲ δεῖ λαμβάνοντας, μηδὲ ἂν δεῖ, οὐ [5] λέγομεν ἀνελευθέρους, οἷον τοὺς τυράννους πόλεις πορθοῦντας καὶ ἱερὰ συλῶντας, ἀλλὰ πονηροὺς μᾶλλον καὶ ἀσεβεῖς καὶ ἀδίκους. ὁ μέντοι κυβευτὴς καὶ ὁ λωποδύτης καὶ ὁ ληστὴς τῶν ἀνελευθέρων εἰσὶν· αἰσχροκερδεῖς γάρ. κέρδους γὰρ ἔνεκα ἀμφοτέρωι πραγματεύονται καὶ ὀνειδῇ ὑπομένουσιν, καὶ [10] οἱ μὲν κινδύνους τοὺς μεγίστους ἔνεκα

Є дві [сторони] скупості — недостатність у даванні і надмірність у придбанні, але не в усіх вона виявляється цілком, а іноді [відхилення] зустрічаються [20] по окремісті, тобто одні надмірно придбавають, а інші недостатньо дають. Ті, кого прозвали, скажімо, скупіями, жаднюгами і скнарами (φειδωλοὶ γλίσχροι κίμβικες), недостатньо дають, але їх не тягне до чужого [добра], і вони не прагнуть заволодіти ним: в одних випадках з порядності (ἐπιείκεια) і побоювань ганьби [25] (вважається, що для деяких — принаймні, [самі вони так] кажуть — мета бережливості — не виявитися коли-небудь вимушеними здійснити щось ганебне; до них належить “кминоріз (ὁ κυμνοπρίστης)”⁷ і тому подібні люди; імена вони отримали за надмірність у тому, щоб нічого не давати); в інших випадках від чужого [добра] утримуються, вважаючи, що не легко самому [30] брати в інших, без того щоб інші не брали в тебе самого, і тому вони задоволені тим, що не беруть і не дають.

А інші в свою чергу переходять межі в придбанні, беручи звідки завгодно і що завгодно, як, наприклад, ті, чие ремесло негідне вільних: власники домів розпусти (οἱ πορνοβοσκοὶ) і такі інші всі, а також лихварі, [що дають] малу [позику] за велику [лихву]⁸. 1122a Усі вони беруть звідки не слід і скільки не слід. Очевидно, усім їм властиве нище користолюбство (ἡ αἰσχροκέρδεια), бо всі вони терплять осуд задля наживи, до того ж нікчемної. Дійсно, тих, що беруть дуже багато, звідки не слід і що не слід, наприклад тиранів, що розоряють держави, і грабіжників, що спустошують святилища, ми називаємо [5] не скупими, а, радше, підлими, нечестивими і несправедливими. А ось гравець у кості, злодій, що краде одяг у бані (ὁ λωποδύτης), і розбійник (ὁ ληστής), також належать до скупих, бо їхнє користолюбство нище. Дійсно, і ті і інші трудяться і терплять осуд задля наживи, тільки [10] одні задля наживи йдуть на величезний ризик, а інші наживаються за рахунок ближніх (οἱ φίλοι), яким [насправді] слід давати. Таким чином, і ті і інші, бажаючи наживатися не на тому, на чому слід, є нищими користолюбцями (οἱ αἰσχροκερδεῖς), а всі придбання такого роду — це придбання скнар.

⁷ Букв.: “той, хто різже зернятко клину навпіл” — очевидно, персонаж якоїсь комедії; див. можливі варіанти: НВБ. — С. 711 прим. 16.

⁸ Характерне для всіх традиційних суспільств засудження лихварства, нарівні з οἱ πορνοβοσκοὶ.

τοῦ λήμματος, οἱ δ' ἀπὸ τῶν φίλων κερδαίνουνσιν, οἷς δεῖ διδόναι. ἀμφοτέροι δὴ ὅθεν οὐ δεῖ κερδαίνειν βουλόμενοι αἰσχροκερδεῖς· καὶ πᾶσαι δὴ αἱ τοιαῦται λήψεις ἀνελεύθεροι. εἰκότως δὲ τῇ ἐλευθεριότητι ἀνελευθερία ἐναντίον λέγεται· μεῖζόν τε γὰρ ἐστὶ κακὸν τῆς [15] ἀσωτίας, καὶ μᾶλλον ἐπὶ ταύτην ἀμαρτάνουσιν ἢ κατὰ τὴν λεχθεῖσαν ἀσωτίαν. περὶ μὲν οὖν ἐλευθεριότητος καὶ τῶν ἀντικειμένων κακιῶν τοσαύτ' εἰρήσθω.

4 (II). Δόξαι δ' ἂν ἀκόλουθον εἶναι καὶ περὶ μεγαλοπρεπείας διελθεῖν. δοκεῖ γὰρ καὶ αὕτη περὶ χρήματά τις ἀρετὴ εἶναι· [20] οὐχ ὥσπερ δ' ἡ ἐλευθεριότης διατείνει περὶ πάσας τὰς ἐν χρήμασι πράξεις, ἀλλὰ περὶ τὰς δαπανηρὰς μόνον· ἐν τούτοις δ' ὑπερέχει τῆς ἐλευθεριότητος μεγέθει. καθάπερ γὰρ τοῦνομα αὐτὸ ὑποσημαίνει, ἐν μεγέθει πρέπουσα δαπάνη ἐστίν. τὸ δὲ μέγεθος πρὸς τι· οὐ γὰρ τὸ αὐτὸ δαπάνημα τριηράρχῳ [25] καὶ ἀρχιθεωρῷ. τὸ πρέπον δὴ πρὸς αὐτόν, καὶ ἐν ᾧ καὶ περὶ ὅ. ὁ δ' ἐν μικροῖς ἢ ἐν μετρίοις κατ' ἀξίαν δαπανῶν οὐ λέγεται μεγαλοπρεπής, οἷον τὸ “πολλάκι δόσκον ἀλήτη,” ἀλλ' ὁ ἐν μεγάλοις οὕτως. ὁ μὲν γὰρ μεγαλοπρεπὴς ἐλευθέριος, ὁ δ' ἐλευθέριος οὐδὲν μᾶλλον μεγαλοπρεπής. τῆς τοιαύτης [30] δ' ἔξωθεν ἡ μὲν ἔλλαεισις μικροπρέπεια καλεῖται, ἡ δ' ὑπερβολὴ βαναυσία καὶ ἀπειροκαλία καὶ ὅσαι τοιαῦται, οὐχ ὑπερβάλλουσαι τῷ μεγέθει περὶ ἃ δεῖ, ἀλλ' ἐν οἷς οὐ δεῖ καὶ ὥς οὐ δεῖ λαμπρυνόμεναι· ὕστερον δ' ὑπὲρ αὐτῶν ἐροῦμεν. ὁ δὲ μεγαλοπρεπὴς ἐπιστήμονι ἔοικεν· τὸ πρέπον γὰρ [35] δύναται θεωρῆσαι καὶ δαπανῆσαι μεγάλα ἐμμελῶς.

Так що розумно протилежністю щедрості називати скупість, бо це вада більша, ніж [15] марнотратство, і частіше погрішають щодо неї, ніж щодо описаного нами марнотратства.

Таким чином, про щедрість і протилежні їй вади в якійсь мірі сказано.

4 (II). За цим, очевидно, має піти розгляд того, що стосується пишності (ἢ μεγαλοπρεπεία). Здається і це — якась добродетель відносно майна (περὶ χρήματά τις ἀρετή). [20] Однак на відміну від щедрості вона торкається не всіх дій, пов'язаних з майном, а тільки вчинків, пов'язаних з витратами, і в них вона перевершує щедрість величиною. Бо, як підказує і сама назва, належна витрата залежить від величини⁹. Величина ж відносна (τὸ δὲ μέγεθος πρὸς τι). Адже різні витрати личать трієрарху [25] і главі священного посольства¹⁰. Належне (τὸ πρέπον), отже, співвідноситься з особою (πρὸς αὐτόν), умовами (καὶ ἐν ᾧ) і предметом (περὶ ὅ). Хто тратить по достоїнству на дрібне і рядове, не називається пишним (μεγαλοπρεπής), наприклад, “той, що часто давав жебракові”¹¹, а той називається так, хто тратить по достоїнству на великі справи. Адже, хоч пишний — це людина щедра, щедрий аж ніяк не є пишним.

Недостатність [30] у такому [душевному] складі називається дріб'язковістю (ἢ μικροπρέπεια), а надлишок — вульгарністю (ἢ βαναυσία) і несмаком (ἢ ἀπειροκαλία) і тому подібними (іменами), які говорять не про кількісний надлишок у тому, в чому слід, а про показний блиск у тому, у чому не слід, і так, як не слід. Згодом ми поговоримо про це¹².

⁹ Пор.: II. 107b15–25; ἡ μεγαλοπρεπεία не зводиться до якогось одного терміну і має багато відтінків: це — і пишнота, і блискучість, і величність чи навіть величавість тощо. У контексті етичних творів Арістотеля це ще й щедрість величного чи пишного виду, оскільки вона пов'язується з літургіями, що виконувалися багатими громадянами на користь всього поліса (див. також до цього прим. 39 до I книги HE). Власне кажучи, термін ἡ μεγαλοπρεπεία складається з двох частин: прислівника μεγάλως — “велико”, похідного від прикметника μέγας — “великий”, та віддієслівної форми πρεπεία, похідної від πρέπειν — “бути належним, пристойним, згідним з чимось, відповідати чомусь тощо”. Антонім до ἡ μεγαλοπρεπεία — ἡ μικροπρέπεια “дріб'язковість тощо”. Пор. до цього також: HBB. – С. 711 прим. 18.

¹⁰ Форми літургій.

¹¹ Буквальна цитата з Hom. Od. XVII. 420; Одиссей, удаючи з себе жебрака після повернення на Ітаку, просить милостиню в Антіоя і говорить, що й сам часто подавав, коли був заможним.

¹² Див.: 1123a19–33.

ὥσπερ **1122b** γὰρ ἐν ἀρχῇ εἶπομεν, ἡ ἕξις ταῖς ἐνεργείαις ὀρίζεται, καὶ ὧν ἐστίν. αἱ δὲ τοῦ μεγαλοπρεποῦς δαπάναι μεγάλαι καὶ πρέπουσαι. τοιαῦτα δὲ καὶ τὰ ἔργα· οὕτω γὰρ ἔσται μέγα δαπάνημα καὶ πρέπον τῷ ἔργῳ. ὥστε τὸ μὲν ἔργον τῆς δα-[5]-πάνης ἄξιον δεῖ εἶναι, τὴν δὲ δαπάνην τοῦ ἔργου, ἢ καὶ ὑπερβάλλειν. δαπανήσει δὲ τὰ τοιαῦτα ὁ μεγαλοπρεπὴς τοῦ καλοῦ ἕνεκα· κοινὸν γὰρ τοῦτο ταῖς ἀρεταῖς. καὶ ἔτι ἡδέως καὶ προετικῶς· ἢ γὰρ ἀκριβολογία μικροπρεπές. καὶ πῶς κάλλιστον καὶ πρεπωδέστατον, σκέψαιτ' ἂν μᾶλλον ἢ πόσου καὶ **[10]** πῶς ἐλαχίστου. ἀναγκαῖον δὲ καὶ ἐλευθέριον τὸν μεγαλοπρεπὴ εἶναι. καὶ γὰρ ὁ ἐλευθέριος δαπανήσει ἂν δεῖ καὶ ὡς δεῖ· ἐν τούτοις δὲ τὸ μέγα τοῦ μεγαλοπρεποῦς, οἷον μέγεθος, περὶ ταῦτα τῆς ἐλευθεριότητος οὐσης, καὶ ἀπὸ τῆς ἴσης δαπάνης τὸ ἔργον ποιήσει μεγαλοπρεπέστερον. οὐ γὰρ ἡ **[15]** αὐτὴ ἀρετὴ κτήματος καὶ ἔργου. κτῆμα μὲν γὰρ τὸ πλείστου ἄξιον τιμώτατον, οἷον χρυσός, ἔργον δὲ τὸ μέγα καὶ καλόν (τοῦ γὰρ τοιούτου ἡ θεωρία θαυμαστή, τὸ δὲ μεγαλοπρεπὲς θαυμαστόν)· καὶ ἔστιν ἔργου ἀρετὴ, μεγαλοπρέπεια, ἐν μεγέθει. **5.** Ἔστι δὲ τῶν δαπανημάτων οἷα λέγομεν τὰ τίμια, οἷον τὰ **[20]** περὶ θεοῦς, ἀναθήματα καὶ κατασκευαὶ καὶ θυσίαι, ὁμοίως δὲ καὶ περὶ πᾶν τὸ δαιμόνιον, καὶ ὅσα πρὸς τὸ κοινὸν εὐφιλοτίμητὰ ἐστίν, οἷον εἴ που χορηγεῖν οἴονται δεῖν λαμπρῶς ἢ τριηραρχεῖν ἢ καὶ ἐστιᾶν τὴν πόλιν. ἐν ἅπασιν δ' ὥσπερ εἴρηται, καὶ πρὸς τὸν πράττοντα ἀναφέρεται τὸ τίς **[25]** ὧν καὶ τίνων ὑπαρχόντων· ἄξια γὰρ δεῖ τούτων εἶναι, καὶ μὴ μόνον τῷ ἔργῳ ἀλλὰ καὶ τῷ ποιῶντι πρέπειν. διὸ πένης μὲν οὐκ ἂν εἴη μεγαλοπρεπής· οὐ γὰρ ἔστιν ἀφ' ὧν πολλὰ δαπανήσει πρεπόντως· ὁ δ' ἐπιχειρῶν ἡλίθιος· παρὰ τὴν ἀξίαν γὰρ καὶ τὸ δέον, κατ' ἀρετὴν δὲ τὸ ὀρθῶς. πρέ- **[30]**-πει δὲ [καὶ] οἷς τοιαῦτα προϋπάρχει δι' αὐτῶν ἢ

Пишний же подібний знавцеві: він **[35]** здатний розуміти (θεωρῆσαι) належне (τὸ πρέπον) і великі кошти витратити пристойно. Адже, як **1122b** ми сказали спочатку¹³, [душевний] склад (ἡ ἕξις) визначається діяльностями і предметами [діяльностей], а витрати пишного великі і належні. Такі й діла (τὰ ἔργα) його, бо так витрата (τὸ δαπάνημα) буде великою і належною. Отже, справа повинна бути вартою **[5]** витрати, а витрата — справи або навіть бути надмірною. Пишний піде на ці витрати в ім'я прекрасної мети, адже це загальна властивість доброчесностей. Причому, із задоволенням і марнотратно, тому що точний розрахунок (ἡ ἀκριβολογία) дріб'язковий. І він більше пилюватиме (σκέψαιτ' ἂν μᾶλλον) за тим, щоб [все] було якнайкрасивіше і якнайпристойніше, ніж за вартістю, і за тим, щоб витратити **[10]** якнайменше. Таким чином, пишний з необхідністю також і щедрий, тому що і щедрий буде тратити те, що слід, і так, як слід. [Щедрість] виявляється в цьому, а пишний додає розмаху (τὸ μέγα), або величі (μέγεθος), що навіть за рівних витрат зробить витвір (τὸ ἔργον) пишнішим. Адже не **[15]** та ж сама доброчесність у власності (τὸ κτῆμα) і в справі (τὸ ἔργον), на яку тратиш, бо для власності найцінніше — коштувати якнайдорожче, наприклад як золото, а [найцінніше] для справи, на яку витратилися, — велич і краса (τὸ μέγα καὶ καλόν); бо споглядання цього вражає, а пишності властиво вражати; і доброчесність справи, пишність, полягає у величі.

5. Серед витрат є такі, які ми вважаємо почесними (τὰ τίμια), наприклад витрати **[20]** на [шанування] богів (τὰ περὶ θεοῦς), присвятні (τὰ ἀναθήματα) дари, споруди і жертвопринесення, так само як і все взагалі пов'язане з божеством, а також все те, що охоче роблять з честолюбства для загального блага, наприклад коли думають, що треба блискуче спорядити хор або трієру або влаштувати бенкет для всього міста.

У всіх цих випадках (ἐν ἅπασιν), як вже було сказано, враховується діяч: хто це **[25]** такий і чим він розпоряджається (τίνων ὑπαρχόντων). Адже витрати повинні бути достойні того й іншого, тобто відповідати не тільки ділові, але й діячеві. Тому бідняк не зможе бути пишним: адже у нього немає стільки, скільки витратити пристойно; і хто візьметься — дурень (ὁ ἡλίθιος), бо це всупереч і достоїнству, і належному (τὸ δέον), а тільки те, що правильне (τὸ ὀρθῶς), згідне доброчесності. **[30]**

¹³ Див.: 1103b21–3, 1105b25–8.

τῶν προγόνων ἢ ὧν αὐτοῖς μέτεστιν, καὶ τοῖς εὐγενέσι καὶ τοῖς ἐνδόξοις καὶ ὅσα τοιαῦτα· πάντα γὰρ ταῦτα μέγεθος ἔχει καὶ ἀξίωμα. μάλιστα μὲν οὖν τοιοῦτος ὁ μεγαλοπρεπής, καὶ ἐν τοῖς τοιούτοις δαπανήμασιν ἡ μεγαλοπρέπεια, ὥσπερ [35] εἴρηται· μέγιστα γὰρ καὶ ἐντιμότεστα· τῶν δὲ ιδίων ὅσα **1123a** εἰσάπαξ γίνεται, οἶον γάμος καὶ εἴ τι τοιοῦτον, καὶ εἰ περὶ τι ἡ πᾶσα πόλις σπουδάζει ἢ οἱ ἐν ἀξιώματι, καὶ περὶ ξένων δὲ ὑποδοχὰς καὶ ἀποστολάς, καὶ δωρεὰς καὶ ἀντιδωρεάς· οὐ γὰρ εἰς ἑαυτὸν δαπανηρὸς ὁ μεγαλοπρεπής ἀλλ' [5] εἰς τὰ κοινά, τὰ δὲ δῶρα τοῖς ἀναθήμασιν ἔχει τι ὅμοιον. μεγαλοπρεπεῦς δὲ καὶ οἶκον κατασκευάσασθαι πρεπόντως τῷ πλούτῳ (κόσμος γὰρ τις καὶ οὗτος), καὶ περὶ ταῦτα μᾶλλον δαπανᾶν ὅσα πολυχρόνια τῶν ἔργων (κάλλιστα γὰρ ταῦτά, καὶ ἐν ἐκάστοις τὸ πρέπον· οὐ γὰρ ταῦτά ἀρ-[10]-μόζει θεοῖς καὶ ἀνθρώποις, οὐδ' ἐν ἱερῷ καὶ τάφῳ. καὶ ἐπεὶ τῶν δαπανημάτων ἕκαστον μέγα ἐν τῷ γένει, καὶ μεγαλοπρεπέστατον <ἀπλῶς> μὲν τὸ ἐν μεγάλῳ μέγα, ἐνταῦθα δὲ τὸ ἐν τούτοις μέγα, καὶ διαφέρει τὸ ἐν τῷ ἔργῳ μέγα τοῦ ἐν τῷ δαπανήματι· σφαῖρα μὲν γὰρ ἡ καλλίστη ἢ λήκυθος μεγαλο-[15]-πρέπειαν ἔχει παιδικοῦ δώρου, ἡ δὲ τούτου τιμὴ μικρὸν καὶ ἀνελεύθερον· διὰ τοῦτο ἐστὶ τοῦ μεγαλοπρεπεῦς, ἐν ᾧ ἂν ποιῇ γένει, μεγαλοπρεπῶς ποιεῖν (τὸ γὰρ τοιοῦτον οὐκ εὐπέρβλητον) καὶ ἔχον κατ' ἀξίαν τοῦ δαπανήματος. τοιοῦτος μὲν οὖν ὁ μεγαλοπρεπής· **6**. ὁ δ' ὑπερβάλλων καὶ βάνανυσος τῷ [20] παρὰ τὸ δέον ἀναλίσκειν ὑπερβάλλει, ὥσπερ εἴρηται. ἐν γὰρ τοῖς μικροῖς τῶν δαπανημάτων πολλὰ ἀναλίσκει καὶ λαμπρύνεται παρὰ μέλος, οἶον ἐρανιστὰς γαμικῶς ἐστιῶν, καὶ κωμωδοῖς χορηγῶν ἐν τῇ παρόδῳ πορφύραν

Пристойні ж такі витрати тим, у кого є достатні [кошти, байдуже] чи самі вони нажили їх чи отримали від предків або друзів, а також тим, хто благородний, знаменитий і тому подібне, тому що в усьому цьому присутні велич і достоїнство.

Отже, пишна переважно така людина, і пишність [виявляється] в таких витратах, про які [35] вже було сказано: адже вони самі величні і почесні. У приватних же справах пишне те, що **1123a** буває один тільки раз (εἰσάπαξ), як то весілля чи ще щось подібне, а також те, про що клопочеться весь поліс¹⁴ чи шановані [громадяни] (οἱ ἐν ἀξιώματι); крім того, пишними бувають зустрічі і проводи чужоземних гостей, подарунки і віддарювання. Пишний витрачається, звичайно ж, не на себе самого, але [5] на суспільні справи, а подарунки чимось схожі на присвятні дари [богам].

Пишними є й ті, що влаштовують оселю (ὁ οἶκος), достойну [їхнього] багатства (адже прикраса (ὁ κόσμος) є сама до певної міри ним), а крім того, пишний тратиться більше на такі речі, які порівняно довговічні (а це й є найпрекрасніше), і на те, [нарешті], що належне кожному окремому випадку — тому що не одне й те ж личить [10] богам і людям, храмам і гробницям. І оскільки кожна з витрат пишною в своєму роді велична, найпишнішою <безумовно> є велика [витрата] на велику [справу], а пишною до певної міри — велика для даних обставин, причому розрізняється велике з точки зору самої справи або речі і з точки зору витрат; адже найкрасивіший м'яч або лекіф¹⁵, звичайно, має пишність [15] подарунка дитині, але ціна [цього подарунка] нікчемна і скупа. Тому ознака пишної людини — чинити пишно, якого б роду не була справа (бо таке не легко перевершити), і затрачуючи по достоїнству. Таким, отже, є пишний.

6. Хто перебирає міри і вульгарний, перебирає її, як було сказано, [20] витрачаючись проти належного (παρὰ τὸ δέον). На що витрати [повинні бути] малими, на це він витрачає багато і блищить розкішно невлad (παρὰ μέλος): на гулянці в складчину пригощає, як на весіллі, а будучи хорегом у комедії, приносить для парода пурпурний [килим],

¹⁴ Саме поліс як громадянська община чи то держава, а не як місто!

¹⁵ Яскраві м'ячі та маленькі вазочки — лекіфи — були звичайним і дорогим подарунком дітям.

εἰσφέρων, ὥσπερ οἱ Μεγαροῖ. καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα ποιήσει οὐ τοῦ [25] καλοῦ ἔνεκα, ἀλλὰ τὸν πλοῦτον ἐπιδεικνύμενος, καὶ διὰ ταῦτα οἰόμενος θαυμάζεσθαι, καὶ οὐ μὲν δεῖ πολλὰ ἀναλῶσαι, ὀλίγα δαπανῶν, οὐ δ' ὀλίγα, πολλὰ. ὁ δὲ μικροπρεπὴς περὶ πάντα ἐλλείψει, καὶ τὰ μέγιστα ἀναλῶσας ἐν μικρῷ τὸ καλὸν ἀπολεῖ, καὶ ὅ τι ἂν ποιῇ μέλλων καὶ [30] σκοπῶν πῶς ἂν ἐλάχιστον ἀναλῶσαι, καὶ ταῦτ' ὀδυρόμενος, καὶ πάντ' οἰόμενος μείζω ποιεῖν ἢ δεῖ. εἰσὶ μὲν οὖν αἱ ἔξεις αὐταὶ κακίαι, οὐ μὴν ὀνειδῇ γ' ἐπιφέρουσι διὰ τὸ μήτε βλαβεραὶ τῷ πέλας εἶναι μήτε λίαν ἀσχήμονες.

7 (III). Ἡ δὲ μεγαλοψυχία περὶ μέγала μὲν καὶ ἐκ τοῦ ὀνό-[35]-ματος ἔοικεν εἶναι, περὶ ποῖα δ' ἐστὶ πρῶτον λάβωμεν· δια-1123b-φέρει δ' οὐδὲν τὴν ἔξιν ἢ τὸν κατὰ τὴν ἔξιν σκοπεῖν. δοκεῖ δὲ μεγαλόψυχος εἶναι ὁ μεγάλων αὐτὸν ἀξιῶν ἄξιος ὢν· ὁ γὰρ μὴ κατ' ἀξίαν αὐτὸ ποιῶν ἡλίθιος, τῶν δὲ κατ' ἀρετὴν οὐδεις ἡλίθιος οὐδ' ἀνόητος. μεγαλόψυχος μὲν οὖν ὁ εἰρημένος. [5] ὁ γὰρ μικρῶν ἄξιος καὶ τούτων ἀξιῶν ἑαυτὸν σώφρων, μεγαλόψυχος δ' οὐ· ἐν μεγέθει γὰρ ἡ μεγαλοψυχία, ὥσπερ καὶ τὸ κάλλος ἐν μεγάλῳ σώματι, οἱ μικροὶ δ' ἀστεῖοι καὶ σύμμετροι, καλοὶ δ' οὐ. ὁ δὲ μεγάλων ἑαυτὸν ἀξιῶν ἀνάξιος ὢν χαῦνος· ὁ δὲ μειζόνων ἢ ἄξιος οὐ πᾶς χαῦνος. ὁ δ' ἐλαττόνων [10] ἢ ἄξιος μικρόψυχος, ἐάν τε μεγάλων ἐάν τε μετρίων,

немов мегарець¹⁶. І все це він стане робити не [25] задля прекрасної мети, але показуючи своє багатство і сподіваючись викликати цим здивування; і де потрібно піти па великі витрати, він тратить мало, а де на невеликі — багато.

У дріб'язкового (ὁ μικροπρεπής) ж у всьому недостача; навіть витративши дуже багато, він через дрібниці погубить [красу], і, що б не робив, він коливається і [30] придивляється, як би витратити поменше, і все одно засмучується, вважаючи, що все робить краще (μείζω), ніж слід.

Отже, ці склади [душі] (αἱ ἔξεις) є вадами, але вони все ж не спричиняють [суворого] осуду, тому що не шкодять навколишнім і не дуже непривабливі (ἀσχήμονες).

7 (III). Виявляти себе у великому величавості (ἡ μεγαλοψυχία) личить вже по самій [35] назві, ми ж спершу розглянемо, у чому [саме] (περὶ ποῖα); 1123b а чи дослідити [сам душевний] склад, чи його володаря — це байдуже¹⁷.

Величавий (ὁ μεγαλόψυχος) же — це, очевидно, той, хто вважає себе достойним великого, будучи цього достойним. Адже всупереч достоїнству (μὴ κατ' ὀξίαν) так вважає тільки дурень, а ні дурнів, ні безрозсудних (ἀνόητος) немає серед добродійних (τῶν δὲ κατ' ἀρετὴν). А значить, величавий [саме такий], як сказано. [5] Дійсно, достойний малого і той, хто вважає себе достойним малого, розсудливий, але не величавий, адже величавість полягає у величі (ἐν μεγέθει), так само як краса буває у великому тілі, а малорослі витончені і добре складені, але не прекрасні.

Хто вважає себе достойним великого, хоч не достойний, бундючний (χαῦνος), але бундючний не всякий, [хто вважає себе достойним] більшого, ніж [дійсно] достойний.

Принижений (ὁ μικρόψυχος) же — це той, хто вважає себе [10] достойним меншого, [ніж він достойний]; чи великі його достоїнства, а

¹⁶ Походження комедії в античній традиції часто пов'язується з Мегарами і датується початком VI ст. до Р.Х., коли після повалення тиранії Теагена була надана свобода жартам фаллофорів. Найвищого розвитку комедія як жанр досягає в Афінах, куди, за деякими переказами, її приніс мегарець Сусаріон. Мегарська ж комедія за часів Арістотеля вже сприймається як вульгарна буфонада.

¹⁷ ἡ μεγαλοψυχία, *magnanimitas*, означає радше “почуття власної гідності”, “високу гордість” чи навіть “погорду, гордовитість”, аніж буквально перекладену “великодушність”.

ἐάν τε καὶ μικρῶν ἄξιος ὢν ἔτι ἐλαττόνων αὐτὸν ἄξιοι.
καὶ μάλιστα ἂν δόξειεν ὁ μεγάλων ἄξιος· τί γὰρ ἂν ἐποίει,
εἰ μὴ τοσούτων ἦν ἄξιος; ἔστι δὴ ὁ μεγαλόψυχος τῷ μὲν
μεγέθει ἄκρος, τῷ δὲ ὡς δεῖ μέσος· τοῦ γὰρ κατ' ἄξιαν
[15] αὐτὸν ἄξιοι· οἳ δ' ὑπερβάλλουσι καὶ ἐλλείπουσιν.
εἰ δὴ μεγάλων ἑαυτὸν ἄξιοι ἄξιος ὢν, καὶ μάλιστα τῶν
μεγίστων, περὶ ἐν μάλιστα ἂν εἴη. ἡ δ' ἄξια λέγεται πρὸς
τὰ ἐκτὸς ἀγαθὰ· μέγιστον δὲ τοῦτ' ἂν θείημεν ὁ τοῖς
θεοῖς ἀπονέμεμεν, καὶ οὐ μάλιστα ἐφίενται οἱ ἐν ἀξιώματι,
καὶ τὸ ἐπὶ τοῖς καλλίστοις [20] ἄθλον· τοιοῦτον δ' ἡ
τιμὴ· μέγιστον γὰρ δὴ τοῦτο τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν· περὶ
τιμᾶς δὴ καὶ ἀτιμίας ὁ μεγαλόψυχός ἐστιν ὡς δεῖ. καὶ
ἄνευ δὲ λόγου φαίνονται οἱ μεγαλόψυχοι περὶ τιμὴν
εἶναι· τιμῆς γὰρ μάλιστα [οἱ μεγάλοι] ἄξιοῦσιν ἑαυτούς,
κατ' ἄξιαν δέ. ὁ δὲ μικρόψυχος ἐλλείπει καὶ πρὸς ἑαυτὸν
[25] καὶ πρὸς τὸ τοῦ μεγαλοψύχου ἀξίωμα. ὁ δὲ χαῦνος
πρὸς ἑαυτὸν μὲν ὑπερβάλλει, οὐ μὴν τὸν γε μεγαλόψυχον.
ὁ δὲ μεγαλόψυχος, εἴπερ τῶν μεγίστων ἄξιος, ἄριστος
ἂν εἴη· μείζονος γὰρ ἀεὶ ὁ βελτίων ἄξιος, καὶ μεγίστων
ὁ ἄριστος. τὸν ὡς ἀληθῶς ἄρα μεγαλόψυχον δεῖ ἀγαθὸν
εἶναι. καὶ [30] δόξειεν <ἂν> εἶναι μεγαλοψύχου τὸ ἐν
ἐκάστη ἀρετῇ μέγα. οὐδαμῶς τ' ἂν ἀρμόζοι μεγαλοψύχῳ
φεύγειν παρασεῖσαντι, οὐδ' ἀδικεῖν· τίνος γὰρ ἔνεκα
πράξει αἰσχροῦ ᾧ γ' οὐδὲν μέγα; καθ' ἕκαστα δ'
ἐπισκοποῦντι πάνπαν γελοῖος φαίνεται ἂν ὁ μεγαλόψυχος
μὴ ἀγαθὸς ὢν. οὐκ εἴη δ' ἂν οὐδὲ τιμῆς ἄξιος [35] φαῦλος
ὢν· τῆς ἀρετῆς γὰρ ἄθλον ἡ τιμὴ, καὶ ἀπονέμεται 1124a

чи незначні, він все одно вважає себе ще менш достойним, і той, хто
достойний великого, [а вважає себе достойним малого], — той здається
найбільш приниженим: яким же він вважав би себе, якби не був
достойний такого [великого]?!

Величавий тому — крайній з точки зору величі і серединний з точки
зору належного, бо йому властиво оцінювати себе [15] по достоїнству,
а ті, [інші], відхиляються у бік надлишку або недостаті.

Якщо людина вважає себе достойною великого, цього достойна, і
особливо якщо вона достойна найбільшого, то цим найбільшим
насамперед буває щось одне. [Поняття] достоїнства (ἡ δέξια) відноситься
до зовнішніх благ, а найбільшим з таких благ ми визнаємо, очевидно,
те, що віддаємо богам, те, до чого найбільше прагнуть високопоставлені
люди, і [20] нагороду, що присуджується за найпрекрасніші [діяння]; це
і є честь, бо саме вона — найбільше із зовнішніх благ. Величавий, отже,
як належить ставиться до честі і безчестя (περὶ τιμᾶς καὶ ἀτιμίας).
Що величаві мають справу з честю, ясно і без розмірковування: адже
вони вважають самих себе найбільш достойними честі, причому по
достоїнству.

Що стосується приниженого, то йому бракує як почуття власного
достоїнства [25], так і [розуміння] достоїнства величавої людини.
Бундючний перебирає міри стосовно самого себе, але все ж не стосовно
величавого.

Але величавий, якщо вже він достойний найбільшого, буде, мабуть,
і найкращим (ἄριστος): дійсно, більшого завжди достойний кращий і
найбільшого — найкращий. Отже, справді величавий повинен бути
добрим, і велич у всякій доброчесності можна [30] вважати ознакою
величавого. Зрозуміло, величавому аж ніяк не личить ні втікати з усіх
ніг [під час битви] (φεύγειν παρασεῖσαντι)¹⁸, ні чинити несправед-
ливо. Дійсно, задля чого здійснить ганебні вчинки той, для кого немає
нічого великого? Якщо уважно розглянути [все] по окремістості, стане
ясно, що величавий, якщо він не добрий, виявиться у всіх відношеннях
посміховиськом. Як погана людина, він не був би достойний честі [35],
бо честь — це нагорода, що присуджується за доброчесність, і віддається
вона 1124a добрим.

¹⁸ Букв.: "Втікати, розмахуючи руками", тобто кумедно, недостойно. Можливо,
тут непряме порівняння зі сповненою гідності поведінкою Сократа під час відступу від
Целія (Див.: Plato. Sym. 221a).

τοῖς ἀγαθοῖς. ἔοικε μὲν οὖν ἡ μεγαλοψυχία οἷον κόσμος τις εἶναι τῶν ἀρετῶν· μείζους γὰρ αὐτὰς ποιεῖ, καὶ οὐ γίνεται ἄνευ ἐκείνων. διὰ τοῦτο χαλεπὸν τῇ ἀληθείᾳ μεγαλόψυχον εἶναι· οὐ γὰρ οἷόν τε ἄνευ καλοκαγαθίας. μάλιστα [5] μὲν οὖν περὶ τιμᾶς καὶ ἀτιμίας ὁ μεγαλόψυχός ἐστι· καὶ ἐπὶ μὲν ταῖς μεγάλαις καὶ ὑπὸ τῶν σπουδαίων μετρίως ἡσθήσεται, ὥς τῶν οἰκείων τυγχάνων ἢ καὶ ἐλαττόνων· ἀρετῆς γὰρ παντελοῦς οὐκ ἂν γένοιτο ἄξια τιμή, οὐ μὴν ἀλλ' ἀποδέξεται γε τῷ μὴ ἔχειν αὐτοὺς μείζω αὐτῷ ἀπονέμειν· [10] τῆς δὲ παρὰ τῶν τυχόντων καὶ ἐπὶ μικροῖς πάμπαν ὀλιγορήσει· οὐ γὰρ τούτων ἄξιος· ὁμοίως δὲ καὶ ἀτιμίας· οὐ γὰρ ἔσται δικαίως περὶ αὐτόν. μάλιστα μὲν οὖν ἐστίν, ὥσπερ εἴρηται, ὁ μεγαλόψυχος περὶ τιμᾶς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ περὶ πλοῦτον καὶ δυναστείαν καὶ πᾶσαν εὐτυχίαν καὶ ἀτυχίαν [15] μετρίως ἔξει, ὅπως ἂν γίνηται, καὶ οὐτ' εὐτυχῶν περιχαρὴς ἔσται οὐτ' ἀτυχῶν περίλυπος. οὐδὲ γὰρ περὶ τιμὴν οὕτως ἔχει ὥς μέγιστον ὄν. αἱ γὰρ δυναστεῖαι καὶ ὁ πλοῦτος διὰ τὴν τιμὴν ἐστὶν αἰρετά· οἱ γοῦν ἔχοντες αὐτὰ τιμᾶσθαι δι' αὐτῶν βούλονται· ᾧ δὲ καὶ ἡ τιμὴ μικρόν ἐστι, τοῦτῳ καὶ τήλλα. 8. [20] διὸ ὑπερόπται δοκοῦσιν εἶναι. Δοκεῖ δὲ καὶ τὰ εὐτυχήματα συμβάλλεσθαι πρὸς μεγαλοψυχίαν. οἱ γὰρ εὐγενεῖς ἀξιοῦνται τιμῆς καὶ οἱ δυναστεύοντες ἢ πλουτοῦντες· ἐν ὑπεροχῇ γάρ, τὸ δ' ἀγαθὸν ὑπερέχον πᾶν ἐντιμότερον. διὸ καὶ τὰ τοιαῦτα μεγαλοψυχότερους ποιεῖ· τιμῶνται γὰρ ὑπὸ τινῶν· [25] κατ' ἀλήθειαν δ' ὁ ἀγαθὸς μόνος

Отже, величавість — це, очевидно, своєрідна прикраса (κόσμος τις) добродетелей, бо додає їм величчя і не існує без них. Тому важко бути істинно величавим, адже це неможливо без етичної досконалості (ἢ καλοκαγαθία). Величавий, таким чином, [5] має справу передовсім з честю і безчестям (περὶ τιμᾶς καὶ ἀτιμίας). При цьому задоволення від великих почестей, що воздаються добродетельними людьми, буде у нього помірне, як ніби він отримував би належне чи навіть менше: адже немає честі, достойної довершеної добродетельності; однак він прийме цю честь, тому що немає нічого більшого, щоб надати йому. [10] Але він буде цілком нехтувати честю, що воздається людьми випадковими і з нікчемних [мотивів] (ἐπὶ μικροῖς): не цього він достойний. Подібним же чином він сприйме і безчестя, бо по справедливості воно не може торкнутися його.

Таким чином, величавий виявляє себе передусім, як було сказано, у ставленні до честі; разом з тим, і в ставленні до багатства, і до влади (ἢ δυναστεία), і взагалі до всякого успіху (ἢ εὐτυχία) і невдачі (ἢ ἀτυχία) [15] він, що б там не було, буде триматися помірковано і надмірно не буде ні радіти успіхам, ні страждати від невдач. Адже навіть до честі він не ставиться як до чогось найбільшого; а тим часом і владу, і багатство обирають задля честі, принаймні, володіючи ними, хочуть за це бути в честі, а для кого навіть честь — дрібниця, для того і все інше [дрібниця]¹⁹.

8. [20] Ось чому вони [величаві] вважаються гордовитими (ὑπερόπται).

Прийнято вважати, що сприятливі обставини (τὰ εὐτυχήματα) сприяють величчю. Дійсно, гідними честі вважаються благородні (οἱ εὐγενεῖς), наділені владою (οἱ δυναστεύοντες) чи багаті (οἱ πλουτοῦντες), бо у них перевага (τὸ ὑπερέχον), а всяка перевага в благому заслуговує на більшу честь. Тому подібні обставини і роблять більш величавими: адже деякі шанують таких людей.

[25] Однак тільки добрий (ὁ ἀγαθός) справді заслуговує честі, а в кого є і те і інше [тобто і добродетельність, і сприятливі обставини], той вважається більш достойним честі. Але хто без добродетельності володіє подібними благами — не по праву той вважає себе гідним великого і неправильно іменується він величавим, бо без довершеної добродетельності

¹⁹ Характерне для полісного грека підпорядкування влади і багатства честі, котра досягається у полісному колективі як визнання заслуг і достоїнств громадянина.

τιμητός· ὧ δ' ἄμφω ὑπάρχει, μᾶλλον ἀξιούται τιμῆς. οἱ δ' ἄνευ ἀρετῆς τὰ τοιαῦτα ἀγαθὰ ἔχοντες οὔτε δικαίως ἑαυτοὺς μεγάλων ἀξιούσιν οὔτε ὀρθῶς μεγαλόψυχοι λέγονται· ἄνευ γὰρ ἀρετῆς παντελοῦς οὐκ ἔστι ταῦτα. ὑπερόπται δὲ καὶ ὕβρισταὶ καὶ οἱ [30] τὰ τοιαῦτα ἔχοντες ἀγαθὰ γίνονται. ἄνευ γὰρ ἀρετῆς οὐ ῥάδιον φέρειν ἐμμελῶς τὰ εὐτυχήματα· οὐ δυνάμενοι δὲ 1124b φέρειν καὶ οἰόμενοι τῶν ἄλλων ὑπερέχειν ἐκείνων μὲν καταφρονοῦσιν, αὐτοὶ δ' ὅ τι ἂν τύχῃσι πράττουσιν. μιμοῦνται γὰρ τὸν μεγαλόψυχον οὐχ ὅμοιοι ὄντες, τοῦτο δὲ δρῶσιν ἐν οἷς δύνανται· τὰ μὲν οὖν κατ' ἀρετὴν οὐ πράττουσι, κατα-[5]-φρονοῦσι δὲ τῶν ἄλλων. ὁ μὲν γὰρ μεγαλόψυχος δικαίως καταφρονεῖ (δοξάζει γὰρ ἀληθῶς), οἱ δὲ πολλοὶ τυχόντως. οὐκ ἔστι δὲ μικροκίνδυνος οὐδὲ φιλοκίνδυνος διὰ τὸ ὀλίγα τιμᾶν, μεγαλοκίνδυνος δέ, καὶ ὅταν κινδυνεύῃ, ἀφειδῆς τοῦ βίου ὥς οὐκ ἄξιον ὃν πάντως ζῆν. καὶ οἷος εὖ ποιεῖν, εὐεργετούμενος [10] δ' αἰσχύνεται· τὸ μὲν γὰρ ὑπερέχοντος, τὸ δ' ὑπερεχομένου. καὶ ἀντευεργετικὸς πλειόνων· οὕτω γὰρ οἱ προσοφλήσει ὁ ὑπάρξας καὶ ἔσται εὖ πεπονθῶς. δοκοῦσι δὲ καὶ μνημονεύειν οὗ ἂν ποιήσωσιν εὖ, ὧν δ' ἂν πάθωσιν οὗ (ἐλάττων γὰρ ὁ παθὼν εὖ τοῦ ποιήσαντος, βούλεται δ' ὑπερέχειν), καὶ [15] τὰ μὲν ἡδέως ἀκούειν, τὰ δ' ἀηδῶς· διὸ καὶ τὴν Θέτιν οὐ λέγειν τὰς εὐεργεσίας τῷ Δίι, οὐδ' οἱ Λάκωνες πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλ' ἂ πεπόνθεσαν εὖ. μεγαλοψύχου δὲ καὶ τὸ μηδενὸς δεῖσθαι ἢ μόλις, ὑπηρετεῖν δὲ προθύμως, καὶ πρὸς μὲν τοὺς ἐν ἀξιώματι

[величавість] неможлива. Гордовитими і пихатими [30] (ὕπερόπται καὶ ὕβρισταὶ) також стають володарі цих благ, тому що нелегко без доброчесності пристойно 1124b перенести успіхи. Не здатні перенести їх і ті, що вважають про себе, ніби перевершують інших: вони інших зневажають, а самі ж чинять як заманеться. Вони ж бо тільки уподібнюються (μιμοῦνται) величавому, не будучи йому подібні, і роблять це, у чому можуть, тобто доброчесних вчинків не здійснюють, [5] зате зневажають інших.

Що стосується величавого, то він по праву виявляє презирство, бо він складає думку (δοξάζει) істинно, тоді як більшість — наздогад (τυχόντως).

І [величавий] не наражає себе на небезпеку задля дрібниць і не любить самої по собі небезпеки, оскільки [взагалі] шанує небагато чого (τὸ ὀλίγα). Але в ім'я великого він наражає себе на небезпеку і в рішучу мить не боїться за своє життя, вважаючи, що недостойно будь-якою ціною залишитися в живих²⁰.

Він здатний виявляти благодіяння, але соромиться [10] приймати їх, оскільки перше — ознака його переваги, а друге — переваги іншого. За благодіяння він віддячує більшим благодіянням, адже тоді той, що зробив послугу першим, залишиться йому ще винним і буде облагодіяний. Кажуть, люди величаві пам'ятають, кому вони виявили благодіяння, а хто їх облагодіяв — ні (облагодіяний ж бо нижче за благодійника, а вони жадають переваги) і про те [15] слухають із задоволенням, а про інше — ні. Ось чому навіть Фетіда не згадує благодіяння, виявленого нею Зевсу²¹, і лаконці — благодіяння, виявленого ними афінянам²², але тільки ті, що були надані їм самим.

²⁰ Ремінісценція з: Plato, Legg. 727d: οὐδ' ὁπόταν ἡγήται τὸ ζῆν πάντως ἀγαθὸν εἶναι, τιμᾷ, ἐτιμᾷ δ' αὐτήν καὶ τότε: ("І якщо вона [людина] вважає, що життя — то найвище благо і шанує [його як найвище благо], то вона не шанує її [свою душу]").

²¹ Неточна аллюзія з Ном. II. I. 393, де Ахіллес просить Фетиду клопотати за нього перед Зевсом у пам'ять про її допомогу, коли боги вирішили закувати його в кайдани, та Ном. II. I. 503, де Фетіда нагадує Зевсові про свої благодіяння.

²² Історик Каллісфен (Аноп. 189, 13 = F.Gr.H. 124 F 8) розповідає, як благородне замовчування лаконцями попередніх благодійнь спонукало афінян до військової допомоги Спарти (історієі Καλλιस्थένης ἐν τῇ πρώτῃ (?) τῶν Ἑλληνικῶν, <ὅτι> Θηβαίων εἰς τὴν Λακωνικὴν ἐμβαλλόντων ἐπεμψαν Λακεδαιμόνιοι πρὸς Ἀθηναίους περὶ συμμαχίας λέγοντες. καὶ ὅσα μὲν τοὺς Ἀθηναίους πεποιήκασιν οἱ Λακεδαιμόνιοι εὖ, τούτων ἐκόντες ἐπελανθάνοντο, & δ' αὐτοὶ πρὸς Ἀθηναίων χρηστὰ ἐπεπόνθεισαν, τούτων ἐμμένηντο, ὥς διὰ τούτων αὐτοὺς ἐπαξέμενοι πρὸς συμμαχίαν μᾶλλον).

καὶ εὐτυχίαις μέγαν εἶναι, πρὸς δὲ τοὺς [20] μέσους μέτριον· τῶν μὲν γὰρ ὑπερέχειν χαλεπὸν καὶ σεμνόν, τῶν δὲ ῥάδιον, καὶ ἐπ' ἐκείνοις μὲν σεμνύνεσθαι οὐκ ἀγεννές, ἐν δὲ τοῖς ταπεινοῖς φορτικόν, ὥσπερ εἰς τοὺς ἀσθενεῖς ἰσχυρίζεσθαι· καὶ εἰς τὰ ἔντιμα μὴ ἰέναι, ἢ οὐ πρωτεύουσιν ἄλλοι· καὶ ἀργὸν εἶναι καὶ μελλητὴν ἄλλ' ἢ ὅπου [25] τιμὴ μεγάλη ἢ ἔργον, καὶ ὀλίγων μὲν πρακτικόν, μεγάλων δὲ καὶ ὀνομαστῶν. ἀναγκαῖον δὲ καὶ φανερομίσθῃ εἶναι καὶ φανερόφιλον (τὸ γὰρ λανθάνειν φοβούμενου, καὶ ἀμελεῖν τῆς ἀληθείας μᾶλλον ἢ τῆς δόξης), καὶ λέγειν καὶ πράττειν φανερώς (παρρησιαστῆς γὰρ διὰ τὸ καταφρονητικὸς εἶναι, [30] καὶ ἀληθευτικός, πλὴν ὅσα μὴ δι' εἰρωνείαν [εἰρωνεία δὲ] πρὸς τοὺς πολλούς), καὶ πρὸς ἄλλον μὴ δύνασθαι ζῆν 1125a ἄλλ' ἢ φίλον· δουλικὸν γάρ· διὸ καὶ πάντες οἱ κόλακες θητικοὶ καὶ οἱ ταπεινοὶ κόλακες. οὐδὲ θαυμαστικός· οὐδὲν γὰρ μέγα αὐτῷ ἐστίν. οὐδὲ μνησικάκος· οὐ γὰρ μεγαλοψύχου τὸ ἀπομνημονεύειν, ἄλλως τε καὶ κακά, ἀλλὰ [5] μᾶλλον παρορᾶν. οὐδ' ἀνθρωπολόγος· οὔτε γὰρ περὶ αὐτοῦ ἐρεῖ οὔτε περὶ ἐτέρου· οὔτε γὰρ ἵνα ἐπαινῇται μέλει αὐτῷ οὔθ' ὅπως οἱ ἄλλοι ψέγωνται· οὐδ' αὖ ἐπαινετικός ἐστίν· διόπερ οὐδὲ κακολόγος, οὐδὲ τῶν ἐχθρῶν, εἰ μὴ δι' ὕβριν. καὶ περὶ ἀναγκαίων ἢ μικρῶν ἥκιστα ὀλοφυρτι-[10]-κὸς καὶ δεητικός· σπουδάζοντος γὰρ οὕτως ἔχειν περὶ ταῦτα. καὶ οἷος κεκτῆσθαι μᾶλλον τὰ καλὰ καὶ ἄκαρπα τῶν καρπίμων καὶ ὠφελίμων· αὐτάρκους γὰρ μᾶλλον. καὶ κίνησις δὲ βραδεῖα τοῦ μεγαλοψύχου δοκεῖ εἶναι, καὶ

Ознака величавого — не потребувати нічого [і ніколи] чи дуже рідко, але в той же час охоче робити послуги.

Крім того, з людьми високопоставленими і удачливими величаві тримаються величаво, а із [20] середніми — помірковано, бо перевага над першими важка і справляє враження, а над останніми не складає труднощів; і якщо підноситися над першими аж ніяк не низько, то над людьми посередніми²³ — бридко (φορτικόν), так само як показувати силу на немічних.

Він [величавий] не гониться за тим, що почесно, чи за тим, у чому є першими інші; він дозвільний (ἀργὸν) і неквапливий, доки мова не йде [25] про велику честь чи [велику] справу; він діяльний (πρακτικός) у небагатьох, однак великих і славних [ділах].

Необхідно (ἀναγκαῖον), щоб ненависть його і дружба були явними (адже і таїтися, і правді приділяти менше уваги, ніж чутті, властиво боязкому); і говорить, і діє він явно (він говорить цілком вільно (παρρησιαστής), тому що зневажає боягузів, і [30] він правдивий (ἀληθευτικός) [завжди], за винятком удавання перед натовпом).

Він не здатний [пристосовувати своє] життя до іншої людини, 1125a за винятком друга, адже це рабська (δουλικόν) здатність, даремно підлабузники [бувають] з прислуги (θητικοὶ²⁴) і люди посередні — підлабузники.

Його нелегко здивувати, бо ніщо не [здається] йому великим.

Він і не злопам'ятний (μνησικάκος): величавому взагалі не властиво комусь щось пригадувати, особливо всяке зло (κακά); [5] радше, йому властиво не помічати цього.

Він не обговорює людей (ἀνθρωπολόγος), бо не стане говорити ні про себе, ні про іншого; йому ж бо немає справи ні до похвал собі, ні до засудження інших, і, в свою чергу, він скупий на похвали. З тієї ж причини він не лихословить (κακολόγος) навіть про ворогів, хіба тільки з погорди (δι' ὕβριν). Менш за все він схильний горювати і просити допомоги у зв'язку [10] з [повсякденними] — необхідними чи малозначними — справами, бо так поводить той, кому вони важливі.

²³ ἐν δὲ τοῖς ταπεινοῖς краще перекладати саме як *посередніми* (тобто *незначними, простими*, подібно до лат. *humilis*, а не *убогими*).

²⁴ Важке для буквального перекладу слово *θητικός*, похідне від *θής*, яким позначався і *найманець*, і *поденник*, *фет* — громадянин найнижчого, четвертого майнового стану конституції Солона.

φωνῇ βαρεῖα, καὶ λέξεις στάσιμος· οὐ γὰρ σπευστικὸς ὁ περὶ ὀλίγα [15] σπουδάζων, οὐδὲ σύντονος ὁ μηδὲν μέγα οἰόμενος· ἡ δ' ὀξύφωνία καὶ ἡ ταχυτὴς διὰ τούτων. 9. Τοιοῦτος μὲν οὖν ὁ μεγαλόψυχος· ὁ δ' ἐλλείπων μικρόψυχος, ὁ δ' ὑπερβάλλον χαῦνος. οὐ κακοὶ μὲν οὖν δοκοῦσιν εἶναι οὐδ' οὗτοι (οὐ γὰρ κακοποιοὶ εἰσιν), ἡμαρτημένοι δέ. ὁ μὲν γὰρ μικρόψυχος [20] ἄξιος ὧν ἀγαθῶν ἑαυτὸν ἀποστερεῖ ὧν ἄξιός ἐστι, καὶ ἔοικε κακὸν ἔχειν τι ἐκ τοῦ μὴ ἀξιοῦν ἑαυτὸν τῶν ἀγαθῶν, καὶ ἀγνοεῖν δ' ἑαυτόν· ὠρέγετο γὰρ ἂν ὧν ἄξιος ᾗν, ἀγαθῶν γε ὄντων. οὐ μὴν ἡλίθιοί γε οἱ τοιοῦτοι δοκοῦσιν εἶναι, ἀλλὰ μᾶλλον ὀκνηροί. ἡ τοιαύτη δὲ δόξα δοκεῖ καὶ χεῖρους ποιεῖν. [25] ἕκαστοι γὰρ ἐφίενται τῶν κατ' ἀξίαν, ἀφίστανται δὲ καὶ τῶν πράξεων τῶν καλῶν καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων ὡς ἀνάξιοι ὄντες, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν. οἱ δὲ χαῦνοι ἡλίθιοι καὶ ἑαυτοὺς ἀγνοοῦντες, καὶ ταῦτ' ἐπιφανῶς· οὐ γὰρ ἄξιοι ὄντες τοῖς ἐντίμοις ἐπιχειροῦσιν, εἴτα ἐξελέγχονται. [30] καὶ ἐσθῆτι κοσμοῦνται καὶ σχήματι καὶ τοῖς τοιούτοις, καὶ βούλονται τὰ εὐτυχήματα καὶ φανερά εἶναι αὐτῶν, καὶ λέγουσι περὶ αὐτῶν ὡς διὰ τούτων τιμηθησόμενοι. ἀντιτίθεται δὲ τῇ μεγαλοψυχίᾳ ἡ μικροψυχία μᾶλλον τῆς χαυνότητος· καὶ γὰρ γίνεται μᾶλλον καὶ χεῖρόν ἐστιν. ἡ μὲν οὖν μεγαλο- [35]-ψυχία περὶ τιμὴν ἐστὶ μεγάλην, ὥσπερ εἴρηται.

10 (IV). Ἔοικε δὲ καὶ περὶ ταύτην εἶναι ἀρετὴ τις, καθάπερ ἐν τοῖς πρώτοις ἐλέχθη, ἡ δόξειεν ἂν παραπλησίως ἔχειν πρὸς τὴν μεγαλοψυχίαν ὥσπερ καὶ ἡ ἐλευθεριότης πρὸς τὴν μεγαλοπρέπειαν. ἄμφω γὰρ αὐταὶ τοῦ μὲν μεγάλου ἀφεστᾶσι, [5] περὶ δὲ τὰ μέτρια καὶ

І величавий радше володітиме прекрасними і некорисними (τὰ ἀκαρπᾶ) речами, а не вигідними і корисними, оскільки самодостатньому (αὐτάρκης) більш властиве перше.

Прийнято вважати, що рухи величавого неквапливі, голос у нього глибокий, а мова впевнена, бо не стане поспішати той, кому мало що [15] важливо (ὁ περὶ ὀλίγα σπουδάζων), і підвищувати голос той, хто нічого не визнає великим; а крикливість і квапливість від цього.

9. Таким, отже, є величавий; у кого ж недостача [цих якостей], той принижений, а в кого надлишок — бундючний. Але й цих людей вважають не злими (οὐ κακοὶ) (оскільки вони не чинять зла), а заблудлими (ἡμαρτημένοι). Адже принижений, [20] будучи достойний блага, позбавляє самого себе того, чого він достойний, і тому, що він не вважає себе достойним блага, здається, що він наділений якоюсь вадою (κακὸν τι); і самого себе він не знає (ἀγνοεῖν ἑαυτόν), [інакше] адже він прагнув би до того, чого достойний, принаймні [визнаючи] це благами. І все ж таких людей вважають не дурнями, а боязкими (ὀκνηροί). Подібна думка (ἡ τοιαύτη δόξα) [про самих себе] робить їх, здається, гіршими, [25] бо всяка людина прагне до того, чого вона достойна, а вони стороняться навіть прекрасних справ і занять, а рівним чином і зовнішніх благ, неначе вони [всього цього] достойні.

Бундючні ж дурні і не знають самих себе і все це помітно. Не будучи достойними, вони беруться за почесні [справи], а потім виявляють свою неспроможність; [30] вони й одягом прикрашаються, і пози приймають, і все таке [роблять], бажаючи, щоб їхній успіх (τὰ εὐτυχήματα) був помітним; і говорять про все це, думаючи, що за це їх будуть шанувати.

Однак приниження (ἡ μικροψυχία) різкіше протиставляється величавості (τῇ μεγαλοψυχίᾳ), ніж бундючність (ἡ χαυνότης), і зустрічається воно частіше і гірше [пихи].

Отже, величавість [35], як вже було сказано, має справу з високою честю.

10 (IV). 1125b Мабуть, з нею [з честю] пов'язана, як було сказано в первинному огляді (ἐν τοῖς πρώτοις), ще одна доброчесність; вона співвідноситься з величавістю, напевно, так само, як щедрість із пишністю. Справа в тому, що обидві ці доброчесності далекі від великого, [5] але в звичайних і незначних ділах настраюють нас

μικρὰ διατιθέασιν ἡμᾶς ὥς δεῖ· ὥσπερ δ' ἐν λήψει καὶ δώσει χρημάτων μεσότης ἔστι καὶ ὑπερβολή τε καὶ ἔλλειψις, οὕτω καὶ ἐν τιμῆς ὀρέξει τὸ μᾶλλον ἢ δεῖ καὶ ἥττον, καὶ τὸ ὅθεν δεῖ καὶ ὥς δεῖ. τὸν τε γὰρ φιλότιμον ψέγομεν ὥς μᾶλλον ἢ δεῖ καὶ ὅθεν οὐ δεῖ [10] τῆς τιμῆς ἐφιέμενον, τὸν τε ἀφιλότιμον ὥς οὐδ' ἐπὶ τοῖς καλοῖς προαιρούμενον τιμᾶσθαι. ἔστι δ' ὅτε τὸν φιλότιμον ἐπαινοῦμεν ὥς ἀνδρώδη καὶ φιλόκαλον, τὸν δ' ἀφιλότιμον ὥς μέτριον καὶ σώφρονα, ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς πρώτοις εἵπομεν. δῆλον δ' ὅτι πλεοναχῶς τοῦ φιλοτοιοῦτου λεγομένου οὐκ [15] ἐπὶ τὸ αὐτὸ φέρομεν αἰεὶ τὸ φιλότιμον, ἀλλ' ἐπαινοῦντες μὲν ἐπὶ τὸ μᾶλλον ἢ οἱ πολλοί, ψέγοντες δ' ἐπὶ τὸ μᾶλλον ἢ δεῖ. ἀνωνύμου δ' οὕσης τῆς μεσότητος, ὥς ἐρήμης ἔοικεν ἀμφισβητεῖν τὰ ἄκρα. ἐν οἷς δ' ἔστιν ὑπερβολή καὶ ἔλλειψις, καὶ τὸ μέσον· ὀρέγονται δὲ τῆς τιμῆς καὶ μᾶλλον [20] ἢ δεῖ καὶ ἥττον· ἔστι δὲ καὶ ὥς δεῖ· ἐπαινεῖται δ' οὖν ἡ ἕξις αὕτη, μεσότης οὕσα περὶ τιμὴν ἀνώνυμος. φαίνεται δὲ πρὸς μὲν τὴν φιλοτιμίαν ἀφιλοτιμία, πρὸς δὲ τὴν ἀφιλοτιμίαν φιλοτιμία, πρὸς ἀμφοτέρω δὲ ἀμφοτέρω πως. ἔοικε δὲ τοῦτ' εἶναι καὶ περὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς. ἀντικεῖσθαι δ' ἐνταῦθα [25] οἱ ἄκροι φαίνονται διὰ τὸ μὴ ὠνομάσθαι τὸν μέσον.

11 (V). Πραότης δ' ἔστι μεσότης περὶ ὀργάς· ἀνωνύμου δ' ὄντος τοῦ μέσου, σχεδὸν δὲ καὶ τῶν ἄκρων, ἐπὶ τὸ μέσον τὴν πραότητα φέρομεν, πρὸς τὴν ἔλλειψιν ἀποκλίνουσαν, ἀνώνυμον οὕσαν. ἡ δ' ὑπερβολὴ ὀργιότης τις λέγοιτ' ἄν. [30] τὸ μὲν γὰρ πάθος ἐστὶν ὀργή, τὰ δ' ἐμποιοῦντα πολλὰ καὶ διαφέροντα. ὁ μὲν οὖν ἐφ' οἷς δεῖ καὶ οἷς δεῖ ὀργιζόμενος, ἔτι δὲ καὶ ὥς δεῖ καὶ ὅτε καὶ ὅσον χρόνον, ἐπαινεῖται· πρῶτος δὲ οὗτος ἂν εἴη, εἴπερ ἡ πραότης ἐπαινεῖται. βούλεται γὰρ ὁ πρῶτος ἀτάραχος

поводитися належним чином. Подібно до того як для придбання і давання майна існує дотримання середини, а також надлишок і недостача, так і для прагнення до честі існує “більше” і “менше” належного, а також належне джерело (τὸ ὅθεν δεῖ) і спосіб (ὥς δεῖ) [досягнення].

Адже ми засуджуємо честолюбного (τὸν φιλότιμον) за те, що він прагне до честі більш, ніж треба, і [10] до честі не з належних джерел, а нечестолюбного (τὸν ἀφιλότιμον) — за те, що він не збирається приймати почесні навіть за прекрасні справи. Буває іноді, як сказано в первинному огляді, що честолюбного ми хвалимо за те, що він справжній муж (ἀνδρώδης) і любить прекрасне (φιλόκαλος), а нечестолюбного — за помірність і розсудливість. Ясно, що [слово] “любитель” (φιλοτοιοῦτος) ми вживаємо по-різному і поняття “честолюбство” не завжди відносимо [15] до одного і того ж, але коли хвалимо — [до тих, хто “любить честь”] сильніше, ніж більшість, а коли засуджуємо — [до тих, хто любить її], більше, чим треба. Оскільки ж дотримання середини тут не має назви, то здається, що обидві крайності оспорюють [її місце], як незайняте (ἐρήμης). Однак у чому є надлишок і недостача, у тому є й середина, до честі ж люди прагнуть і більше, [20] ніж належить, і менше; значить, [існує й належне [прагнення], так що цей [душевний] склад, являючи собою дотримання середини по відношенню до честі, заслуговує на похвалу, але не має імені. У порівнянні з честолюбством він здається нечестолюбством, у порівнянні з нечестолюбством — честолюбством, а в порівнянні з тим і іншим у певному значенні здається і тим і іншим; таке ж, очевидно, становище і з іншими добродіями. І через те, що середина не названа, здається, [25] що протистоять один одному носії крайнощів.

11 (V). Рівність (πραότης) — це дотримання середини по відношенню до гніву. Насправді для середини тут немає імені, як, власне кажучи, і для крайнощів, так що ми відносимо до середини рівність, яка відхиляється у бік недостачі, сушої безіменною. Надлишок, мабуть, можна назвати гнівливістю, [30] адже переживання (τὸ πάθος) [у цьому випадку] — гнів, а викликається він багатьма і різноманітними [причинами].

εἶναι καὶ μὴ ἄγεσθαι ὑπὸ τοῦ πά-[35]-θους, ἀλλ' ὡς ἂν ὁ λόγος τάξη, οὕτω καὶ ἐπὶ τούτοις καὶ ἐπὶ 1126a τοσοῦτον χρόνον χαλεπαίνειν· ἀμαρτάνειν δὲ δοκεῖ μᾶλλον ἐπὶ τὴν ἔλλειψιν· οὐ γὰρ τιμωρητικὸς ὁ πρῶος, ἀλλὰ μᾶλλον συγγνωμονικός. ἢ δ' ἔλλειψις, εἴτ' ἀοργησία τίς ἐστὶν εἴθ' ὅ τι δὴ ποτε, ψέγεται. οἱ γὰρ μὴ ὀργιζόμενοι ἐφ' οἷς δεῖ [5] ἡλίθιοι δοκοῦσιν εἶναι, καὶ οἱ μὴ ὡς δεῖ μὴδ' ὅτε μὴδ' οἷς δεῖ· δοκεῖ γὰρ οὐκ αἰσθάνεσθαι οὐδὲ λυπεῖσθαι, μὴ ὀργιζόμενός τε οὐκ εἶναι ἀμυντικός, τὸ δὲ προπηλακίζόμενον ἀνέχεσθαι καὶ τοὺς οἰκείους περιορᾶν ἀνδραποδῶδες. ἢ δ' ὑπερβολὴ κατὰ πάντα μὲν γίνεται (καὶ γὰρ οἷς οὐ δεῖ, καὶ ἐφ' οἷς οὐ δεῖ, [10] καὶ μᾶλλον ἢ δεῖ, καὶ θάπτον, καὶ πλείω χρόνον), οὐ μὴν ἅπαντά γε τῷ αὐτῷ ὑπάρχει. οὐ γὰρ ἂν δύναιτ' εἶναι· τὸ γὰρ κακὸν καὶ ἑαυτὸ ἀπόλλυσι, κἂν ὁλόκληρον ἦ, ἀφόρητον γίνεται. οἱ μὲν οὖν ὀργίλοι ταχέως μὲν ὀργίζονται καὶ οἷς οὐ δεῖ καὶ ἐφ' οἷς οὐ δεῖ καὶ μᾶλλον ἢ δεῖ, [15] παύονται δὲ ταχέως· ὁ καὶ βέλτιστον ἔχουσιν. συμβαίνει δ' αὐτοῖς τοῦτο, ὅτι οὐ κατέχουσι τὴν ὀργὴν ἀλλ' ἀνταποδιδόασιν ἢ φανεροί εἰσι διὰ τὴν ὀξύτητα, εἴτ' ἀποπαύονται. ὑπερβολῇ δ' εἰσὶν οἱ ἀκρόχοιοι ὀξεῖς καὶ πρὸς πᾶν ὀργίλοι καὶ ἐπὶ παντί· ὅθεν καὶ τοῦνομα. οἱ δὲ πικροὶ [20] δυσδιάλυτοι, καὶ πολὺν χρόνον ὀργίζονται· κατέχουσι γὰρ τὸν θυμόν. παῦλα δὲ γίνεται ὅταν ἀνταποδιδῶ· ἢ γὰρ τιμωρία παύει τῆς ὀργῆς, ἡδονὴν ἀντὶ τῆς λύπης ἐμποιοῦσα. τούτου δὲ μὴ γινομένου τὸ βάρος ἔχουσιν· διὰ γὰρ τὸ μὴ ἐπιφανὲς εἶναι οὐδὲ συμπεῖθει αὐτοὺς οὐδεὶς, ἐν αὐτῷ δὲ πέψαι [25] τὴν ὀργὴν χρόνου δεῖ. εἰσὶ δ' οἱ τοιοῦτοι ἑαυτοῖς ὀχληρότατοι καὶ τοῖς μάλιστα φίλοις. χαλεποὺς δὲ λέγομεν τοὺς ἐφ' οἷς τε μὴ δεῖ χαλεπαίνοντας καὶ μᾶλλον ἢ δεῖ καὶ πλείω

Дійсно, той, кого гнів охоплює через те, що слід (ἐφ' οἷς δεῖ), через тих, через кого слід (οἷς δεῖ), а крім того, так, як слід (ὡς δεῖ), у належний час і в належний строк (καὶ ὅτε καὶ ὅσον χρόνον), той заслуговує на похвалу; отже, він і буде рівною людиною, коли вже рівність заслуговує на похвалу. Рівний же хоче бути незворушним (ἀτάραχος) і не піддаватися [35] пристрасті, але, як 1126a накаже судження (ὁ λόγος), так і сердиться, за те і впродовж належного часу. Погрішає він, здається, більше в бік недоліку, бо рівний не мстивий, а радше схильний прощати (συγγνωμονικός).

Недостача, будь то деяка "безгнівність" (ἢ ἀοργησία) чи що б там не було, засуджується, бо ті, у кого не викликає гніву те, що слід, [5] вважаються дурнями, а також ті, кого гнів охоплює не так, як слід, не тоді і не через кого слід. Здається ж бо, що така людина не відчуває і не страждає, а недоступний гніву, не здатний і захищатися, тоді як терпіти приниження самому і допускати, щоб принижували близьких, низько (ἀνδραποδῶδες).

Надлишок буває ж у всьому (адже [гнів] буває і проти тих, проти кого не слід, і проти того, проти чого не слід, [10] і більше, ніж слід, і поспішніше і довше, ніж слід), але все-таки всі ці відхилення не дані одній і тій же людині. Та цього й не могло б бути, адже вада знищує сама себе, і якщо вона досягає повноти, то стає нестерпною.

Отже, гнівливі швидко гніваються, причому на кого слід, на що не слід і сильніше, ніж слід. [15] Але зате вони швидко і заспокоюються, і це в них найкраще. Це трапляється з ними тому, що вони не стримують гніву, а завдяки своїй різкості відкрито платять [за образу] і потім заспокоюються.

Гарячі (οἱ ἀκρόχοιοι) надто різкі (ὀξεῖς) і спалахують гнівом через все і з усякого приводу; звідси й їхня назва.

Жовчні (οἱ πικροὶ) [20] непримиренні, і гнів у них довго [не стихає], адже вони стримують шал. Заспокоєння настає, коли вони відплатять, бо помста припиняє гнів, замінюючи страждання задоволенням; однак якщо цього не відбувається, їм тяжко, і це тому, що вони потайні і ніхто їх не втішає, а для того, щоб самому переварити [25] гнів, потрібен час. Такі [люди] дуже докучають (ὀχληρότατοι εἰσὶ) і собі, і своїм найближчим.

χρόνον, καὶ μὴ διαλλαττομένους ἄνευ τιμωρίας ἢ κολάσεως. τῇ πραότῃ δὲ μᾶλλον τὴν ὑπερβολὴν ἀντιτίθεμεν· καὶ [30] γὰρ μᾶλλον γίνεται· ἀνθρωπικώτερον γὰρ τὸ τιμωρεῖσθαι· καὶ πρὸς τὸ συμβιοῦν οἱ χαλεποὶ χεῖρους. ὁ δὲ καὶ ἐν τοῖς πρότερον εἴρηται, καὶ ἐκ τῶν λεγομένων δῆλον· οὐ γὰρ ῥᾶδιον διορίσαι τὸ πῶς καὶ τίσι καὶ ἐπὶ ποίοις καὶ πόσον χρόνον ὀργιστέον, καὶ τὸ μέχρι τίνος ὀρθῶς ποιεῖ τις ἢ ἁμαρτά-[35]-νει. ὁ μὲν γὰρ μικρὸν παρεκβαίνων οὐ ψέγεται, οὐτ' ἐπὶ τὸ μᾶλλον οὐτ' ἐπὶ τὸ ἥττον· ἐνίοτε γὰρ τοὺς ἐλλείποντας **1126b** ἐπαινοῦμεν καὶ πράους φαμέν, καὶ τοὺς χαλεπαίνοντας ἀνδρώδεις ὡς δυναμένους ἄρχειν. ὁ δὲ πόσον καὶ πῶς παρεκβαίνων ψεκτός, οὐ ῥᾶδιον τῷ λόγῳ ἀποδοῦναι· ἐν γὰρ τοῖς καθ' ἕκαστα κἂν τῇ αἰσθήσει ἢ κρίσει. ἀλλὰ τό γε τοσοῦτον [5] δῆλον, ὅτι ἡ μὲν μέση ἕξις ἐπαινετή, καθ' ἣν οἷς δεῖ ὀργιζόμεθα καὶ ἐφ' οἷς δεῖ καὶ ὡς δεῖ καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα, αἱ δ' ὑπερβολαὶ καὶ ἐλλείψεις ψεκταί, καὶ ἐπὶ μικρὸν μὲν γινόμεναι ἡρέμα, ἐπὶ πλέον δὲ μᾶλλον, ἐπὶ πολὺ δὲ σφόδρα. δῆλον οὖν ὅτι τῆς μέσης ἕξεως ἀνθεκτέον. αἱ μὲν οὖν [10] περὶ τὴν ὀργὴν ἕξεις εἰρήσθωσαν.

12 (VI). Ἐν δὲ ταῖς ὁμιλίαις καὶ τῷ συζῆν καὶ λόγων καὶ πραγμάτων κοινωνεῖν οἱ μὲν ἄρεσκοι δοκοῦσιν εἶναι, οἱ πάντα πρὸς ἡδονὴν ἐπαινοῦντες καὶ οὐθὲν ἀντιτείνοντες, ἀλλ' οἰόμενοι δεῖν ἄλυποι τοῖς ἐντυγχάνουσιν εἶναι· οἱ δ' ἐξ ἐναντίας τού- [15]- τοις πρὸς πάντα ἀντιτείνοντες καὶ τοῦ λυπεῖν οὐδ' ὅτι οὖν φροντίζοντες δύσκολοι καὶ δυσέριδες καλοῦνται. ὅτι μὲν οὖν αἱ εἰρημέναι ἕξεις ψεκταὶ εἰσιν, οὐκ ἄδηλον, καὶ ὅτι ἡ μέση τούτων ἐπαινετή, καθ' ἣν ἀποδέχεται ἃ δεῖ καὶ ὡς δεῖ, ὁμοίως δὲ καὶ δυσχερανεῖ· ὄνομα δ' οὐκ

Сердитими (οἱ χαλεποὶ) ми називаємо тих, хто сердиться і на те, на що не слід, і сильніше, ніж слід, і довше, а крім того, вони не йдуть на примирення, доки не помстяться чи не покарають.

Рівності ми протиставляємо, радше, надлишок гніву, адже [30] він частіше зустрічається: людям ж бо властивіше помститися. Та й для спільного життя (πρὸς τὸ συμβιοῦν) сердиті гірші.

Те, що нами сказано раніше, є очевидним і з того, що ми говоримо тепер. А саме, не просто визначити, як, проти кого, з якого приводу і як довго (πόσον χρόνον) слід гніватися, а також наскільки правильно роблять чи [35] погіршають. Адже хто небагато переходить межі,— чи то в бік більшого, чи то в бік меншого, — не заслуговує на осуд; дійсно, іноді ми хвалимо **1126b** і визнаємо витриманими (πράους) тих, кому бракує гніву, а несамовитих (τοὺς χαλεπαίνοντας) визнаємо справжніми мужами за здатність начальствувати (ἄρχειν). Не просто тому визначити в поняттях, наскільки і як переходить межі той, хто заслуговує на осуд, бо судять про це по обставинах і керуючись почуттям.

Ясно принаймні [5] те, що на похвалу заслуговує серединний [душевний] склад, при якому ми гніваємося на того, на кого слід, на те, на що слід, так, як слід і таке інше, а надлишок і недостача заслуговують на осуд, причому якщо [відхилення] незначні — м'який, а якщо вони значні — суворий. Ясно, таким чином, що слід триматися серединного [душевного] складу. Отже, [10] про [душевні] склади, пов'язані з гнівом, сказано.

12 (VI). З точки зору спілкування (ἐν ταῖς ὁμιλίαις) як при спільному житті (τῷ συζῆν), так і при спілкуванні (τῷ κοινωνεῖν) за допомогою мов і предметів, одні вважаються догідниками, а саме ті, хто все хвалять, щоб принести задоволення, і нічому не суперечать, вважаючи, що не треба кому б то не було заподіювати страждання; інші ж, хто, навпаки, всьому суперечать [15] і анітрохи не дбають про те, щоб не заподіювати страждання, звуться похмурими (δύσκολοι) і сварливими (δυσέριδες). Цілком зрозуміло (οὐκ ἄδηλον), звичайно, що названі [душевні] склади заслуговують на осуд і що на похвалу

ἀποδέδοται αὐτῇ [20] τι, ἔοικε δὲ μάλιστα φιλία. τοιοῦτος γάρ ἐστιν ὁ κατὰ τὴν μέσσην ἔξιν οἶον βουλόμεθα λέγειν τὸν ἐπιεικῆ φίλον, τὸ στέργειν προσλαβόντα. διαφέρει δὲ τῆς φιλίας, ὅτι ἄνευ πάθους ἐστὶ καὶ τοῦ στέργειν οἷς ὁμιλεῖ· οὐ γὰρ τῷ φιλεῖν ἢ ἐχθαίρειν ἀποδέχεται ἕκαστα ὥς δεῖ, ἀλλὰ τῷ τοιοῦτος [25] εἶναι. ὁμοίως γὰρ πρὸς ἀγνώτας καὶ γνωρίμους καὶ συνήθεις καὶ ἀσυνήθεις αὐτὸ ποιήσει, πλὴν καὶ ἐν ἑκάστοις ὥς ἀρμόζει· οὐ γὰρ ὁμοίως προσήκει συνήθων καὶ ὁθνείων φροντίζειν, οὐδ' αὖ λυπεῖν. καθόλου μὲν οὖν εἴρηται ὅτι ὥς δεῖ ὁμιλήσει, ἀναφέρων δὲ πρὸς τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον στοχάζεται [30] τοῦ μὴ λυπεῖν ἢ συνηδύνειν. ἔοικε μὲν γὰρ περὶ ἡδονὰς καὶ λύπας εἶναι τὰς ἐν ταῖς ὁμιλίαις γινομένας· τούτων δ' ὅσας μὲν αὐτῷ ἐστὶ μὴ καλὸν ἢ βλαβερὸν συνηδύνειν, δυσχερανεῖ, καὶ προαιρήσεται λυπεῖν· κἂν τῷ ποιοῦντι δ' ἀσχημοσύνην φέρη, καὶ ταύτην μὴ μικράν, ἢ βλάβην, ἢ δ' ἕναν-[35]-τίωσις μικράν λύπην, οὐκ ἀποδέχεται ἀλλὰ δυσχερανεῖ. διαφερόντως δ' ὁμιλήσει τοῖς ἐν ἀξιώμασι καὶ τοῖς τυχοῦσι, **1127a** καὶ μᾶλλον ἢ ἥττον γνωρίμοις, ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὰς ἄλλας διαφοράς, ἑκάστοις ἀπονέμων τὸ πρέπον, καὶ καθ' αὐτὸ μὲν αἰρούμενος τὸ συνηδύνειν, λυπεῖν δ' εὐλαβούμενος, τοῖς δ' ἀποβαίνουσιν, ἐὰν ἢ μείζω, συνεπόμενος, λέγω δὲ [5] τῷ καλῷ καὶ τῷ συμφέροντι. καὶ ἡδονῆς δ' ἕνεκα τῆς εἰσαυθις μεγάλης μικρὰ λυπήσει. ὁ μὲν οὖν μέσος τοιοῦτός ἐστιν, οὐκ ὠνόμασται δέ· τοῦ δὲ συνηδύνοντος ὁ μὲν τοῦ ἡδὺς εἶναι στοχαζόμενος μὴ διὰ τι ἄλλο ἄρεσκος, ὁ δ' ὅπως ὠφέλειά τις αὐτῷ γίνηται εἰς χρήματα καὶ ὅσα διὰ χρημάτων-[10]-των, κόλαξ· ὁ δὲ πᾶσι δυσχεραίνων εἴρηται ὅτι δύσκολος καὶ δύσερις.

заслугує [душевний склад], який знаходиться посередині між ними: при ньому людина прийме що слід і як слід, і подібним же чином [неналежне] відкине. Цьому [складу душі] не дано якогось [20] імені, але найбільше це пасує дружелюбності (φιλία), бо якщо додати прихильність (τὸ στέργειν), то наділений серединним [душеvim] складом у спілкуванні саме такий, яким ми схильні вважати доброго друга. Проте на відміну від дружби тут немає пристрасності і прихильності до тих, з ким спілкуються, адже те або інше приймається [або відкидається] як належне, не з дружби чи ворожнечі, але тому, що [25] такою є сама людина. А це означає, що він буде однаково поводитися з незнайомими і знайомими, близькими і сторонніми, хоч, звичайно, так, як годиться в кожному окремому випадку. Адже ні однаково піклуватися про близьких і про чужих, ні [однаково] заподіювати їм страждання не пристойно. Сказано, отже, що така людина буде спілкуватися з усіма як належить, а співвідносячи [все] з етичною красою і користю, він буде старатися не заподіювати [30] страждань чи принести задоволення. Схоже, що цей [душевний склад] пов'язаний із задоволеннями і стражданнями, які бувають при спілкуванні. Але якщо приносити іншим якісь з цих задоволень для нього не етично (μὴ καλόν) чи шкідливо, він це відкине і навмисно примусить страждати; і якщо якась справа виставить іншу людину в непривабливому вигляді, причому відчутно (μὴ μικρόν), чи заподіє їй шкоду, а протидія цій справі [35] заподіє [даній людині] деяке страждання, то [наділений серединним складом] таку справу не прийме, але відкине.

Він буде по-різному спілкуватися з людьми високопоставленими і звичайними **1127a**, з більш і з менш знайомими, однаково враховуючи й інші відмінності, віддаючи кожному належне (τὸ πρέπον), обираючи при цьому задоволення та остерігаючись страждання, але й беручи до уваги (коли це важливіше), що з цього випливає, тобто [5] етичну красу і користь. І ось задля більшого задоволення згодом він примусить трохи постраждати. Таким, отже, є той, що тримається середини, але імені йому не дано.

А з тих, що приносять задоволення, хто старається принести його не задля чогось іншого, — догідник (ὁ ὄρεσκος), а хто робить це задля якої-небудь вигоди в грошах або в тому, що до грошей [10] веде, — підлабузник (ὁ κόλαξ). Про того ж, хто все відкидає, сказано, що він похмурий (δύσκολος) і сварливий (δύσερις). І [в цьому випадку також]

ἀντικεῖσθαι δὲ φαίνεται τὰ ἄκρα ἑαυτοῖς διὰ τὸ ἀνώνυμον εἶναι τὸ μέσον.

13 (VII). Περὶ τὰ αὐτὰ δὲ σχεδὸν ἐστὶ καὶ ἡ τῆς ἀλαζονείας <καὶ εἰρωνείας> μεσότης· ἀνώνυμος δὲ καὶ αὕτη. οὐ χεῖρον δὲ καὶ [15] τὰς τοιαύτας ἐπελθεῖν· μάλλον τε γὰρ ἂν εἰδείημεν τὰ περὶ τὸ ἦθος, καθ' ἕκαστον διελθόντες, καὶ μεσότητος εἶναι τὰς ἀρετὰς πιστεύοιμεν ἂν, ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχον συνιδόντες. ἐν δὲ τῷ συζῆν οἱ μὲν πρὸς ἡδονὴν καὶ λύπην ὁμιλοῦντες εἴρηνται, περὶ δὲ τῶν ἀληθευόντων τε καὶ ψευδομένων εἴπωμεν [20] ὁμοίως ἐν λόγοις καὶ πράξεσι καὶ τῷ προσποιήματι. δοκεῖ δὲ ὁ μὲν ἀλαζὼν προσποιητικὸς τῶν ἐνδόξων εἶναι καὶ μὴ ὑπαρχόντων καὶ μειζόνων ἢ ὑπάρχει, ὁ δὲ εἴρων ἀνάπαλιν ἀρνεῖσθαι τὰ ὑπάρχοντα ἢ ἐλάττω ποιεῖν, ὁ δὲ μέσος αὐθέκαστος τις ὢν ἀληθευτικὸς καὶ τῷ βίῳ καὶ τῷ λόγῳ, τὰ [25] ὑπάρχοντα ὁμολογῶν εἶναι περὶ αὐτόν, καὶ οὔτε μείζω οὔτε ἐλάττω. ἔστι δὲ τούτων ἕκαστα καὶ ἕνεκά τινος ποιεῖν καὶ μηδενός. ἕκαστος δ' οἷός ἐστι, τοιαῦτα λέγει καὶ πράττει καὶ οὕτω ζῇ, ἔαν μὴ τινος ἕνεκα πράττῃ. καθ' αὐτὸ δὲ τὸ μὲν ψεῦδος φαῦλον καὶ ψεκτόν, τὸ δ' ἀληθές καλὸν καὶ [30] ἐπαινετόν. οὕτω δὲ καὶ ὁ μὲν ἀληθευτικὸς μέσος ὢν ἐπαινετός, οἱ δὲ ψευδόμενοι ἀμφοτέροι μὲν ψεκτοί, μάλλον δ' ὁ ἀλαζὼν. περὶ ἑκατέρου δ' εἴπωμεν, πρότερον δὲ περὶ τοῦ ἀληθευτικοῦ. οὐ γὰρ περὶ τοῦ ἐν ταῖς ὁμολογίαις ἀληθεύοντος λέγομεν, οὐδ' ὅσα εἰς ἀδικίαν ἢ δικαιοσύνην συντείνει (ἄλλης **1127b** γὰρ ἂν εἴη ταῦτ' ἀρετῆς), ἀλλ' ἐν οἷς μηδενὸς τοιοῦτου διαφέροντος καὶ ἐν λόγῳ καὶ ἐν βίῳ ἀληθεύει τῷ τὴν ἕξιν τοιοῦτος εἶναι. δόξειε δ' ἂν ὁ τοιοῦτος ἐπιεικὴς εἶναι. ὁ γὰρ φιλαλήθης, καὶ ἐν οἷς μὴ διαφέρει ἀληθεύων, ἀληθεύσει [5] καὶ ἐν οἷς διαφέρει

через те, що середина безіменна, здається, неначе крайнощі протиставлені одна одній.

13 (VII). Дотримування середини в хвастошах <та удаванні> пов'язане майже з тим же самим, але й воно безіменне. Не погано (οὐ χεῖρον), однак, розібрати і [15] такі [душевні склади], бо ми, очевидно, більше дізнаємося, що належить до вдачі (τὸ ἦθος), розібравши кожну вдачу по окремоті, і ми швидше запевнимосся, що доброчесності полягають у дотримуванні середини, зрозумівши, що в усіх випадках це так.

Вже були названі ті, хто в спілкуванні при спільному житті (ἐν τῷ συζῆν) приносять задоволення або заподіюють страждання; а тепер поговоримо про правдивих (οἱ ἀληθεύοντες) і обманщиках (οἱ ψευδόμενοι) як у словах [20], так і у вчинках і в приписуванні собі (τὸ προσποιήμα) [чого-небудь].

Прийнято вважати, що хвалько (ὁ ἀλαζὼν) схильний приписувати собі славне — те, чого у нього немає, або більше, ніж у нього є; а удавальник (ὁ εἴρων), навпаки, заперечує те, що в нього є, чи применшує [це]; той же, хто тримається середини — якийсь мовби “простий” (αὐθέκαστος τις), тобто правдивий (ἀληθευτικὸς) і в житті і в словах, [25] визнає, що володіє тим, що у нього є, не більше і не менше. Все це можна робити і з певною метою, і просто так. І якщо вчинки не переслідують якусь мету, то, якою є кожна [людина по складу], такі її слова і вчинки, так вона й живе.

Обман (τὸ ψεῦδος) сам по собі поганий (φαῦλον) і заслуговує на осуд (ψεκτόν), а правда (τὸ ἀληθές) прекрасна (καλόν) і [30] заслуговує на похвалу (ἐπαινετόν). Так і правдива людина, що тримається середини, заслуговує на похвалу, а обманщики обидва заслуговують на осуд, але в більшій мірі — хвалько.

Ми скажемо про кожного з них, але спершу про правдивого. Мова йде (λέγομεν), звичайно, про правдивого не в договорах і не в тому, що стосується несправедливості чи справедливості (адже **1127b** це належатиме до іншої доброчесності), а про правдивого в тому, для чого ніщо з цього не важливе, про правдивого в словах і в поведінці, тому що він такий за [своїм] складом. Такого, очевидно, будуть вважати доброю (ὁ ἐπιεικὴς) людиною. Адже правдолюб (ὁ φιλαλήθης) і той, хто правдивий [5] навіть коли це не важливо, буде ще більше правдивим

ἔτι μᾶλλον· ὥς γὰρ αἰσχροὺς τὸ ψεῦδος εὐλαβήσεται, ὃ γε καὶ καθ' αὐτὸ ἡυλαβεῖτο· ὃ δὲ τοι οὗτος ἐπαινετός. ἐπὶ τὸ ἔλαττον δὲ μᾶλλον τοῦ ἀληθοῦς ἀποκλίνει· ἐμμελέστερον γὰρ φαίνεται διὰ τὸ ἐπαχθεῖς τὰς ὑπερβολὰς εἶναι. ὃ δὲ μείζω τῶν ὑπαρχόντων προσποιού- [10]-μενος μηδενὸς ἔνεκα φαύλω μὲν ἔοικεν (οὐ γὰρ ἂν ἔχαιρε τῷ ψεύδει, μάταιος δὲ φαίνεται μᾶλλον ἢ κακός· εἰ δ' ἔνεκά τινος, ὃ μὲν δόξης ἢ τιμῆς οὐ λίαν ψεκτός, ὥς ὁ ἀλαζών, ὃ δὲ ἀργυρίου, ἢ ὅσα εἰς ἀργύριον, ἀσχημονέστερος (οὐκ ἐν τῇ δυνάμει δ' ἐστὶν ὁ ἀλαζών, ἀλλ' ἐν τῇ προαιρέσει· [15] κατὰ τὴν ἕξιν γὰρ καὶ τῷ τοιόσδε εἶναι ἀλαζών ἐστιν)· ὥσπερ καὶ ψεύστης ὃ μὲν τῷ ψεύδει αὐτῷ χαίρων, ὃ δὲ δόξης ὀρεγόμενος ἢ κέρδους. οἱ μὲν οὖν δόξης χάριν ἀλαζονεύόμενοι τὰ τοιαῦτα προσποιοῦνται ἐφ' οἷς ἔπαινος ἢ εὐδαιμονισμός, οἱ δὲ κέρδους, ὧν καὶ ἀπόλαυσις ἐστὶ τοῖς πέλας καὶ δια- [20]-λαθεῖν ἔστι μὴ ὄντα, οἷον μάντιν σοφὸν ἰατρόν. διὰ τοῦτο οἱ πλεῖστοι προσποιοῦνται τὰ τοιαῦτα καὶ ἀλαζονεύονται· ἔστι γὰρ ἐν αὐτοῖς τὰ εἰρημένα. οἱ δ' εἴρωνες ἐπὶ τὸ ἔλαττον λέγοντες χαριέστεροι μὲν τὰ ἡθῆ φαίνονται· οὐ γὰρ κέρδους ἔνεκα δοκοῦσι λέγειν, ἀλλὰ φεύγοντες τὸ ὀγκηρόν· [25] μάλιστα δὲ καὶ οὗτοι τὰ ἐνδοξὰ ἀπαρνοῦνται, οἷον καὶ Σωκράτης ἐποίει. οἱ δὲ τὰ μικρὰ καὶ φανερά [προσποιούμενοι] βαυκοπανοῦργοι λέγονται καὶ εὐκαταφρονητότεροί εἰσιν· καὶ ἐνίστε ἀλαζονεία φαίνεται, οἷον ἢ τῶν Λακώνων ἐσθής· καὶ γὰρ ἢ ὑπερβολὴ καὶ ἢ λίαν ἔλλειψις ἀλαζονικόν. οἱ δὲ [30] μετρίως χρώμενοι τῇ εἴρωνείᾳ καὶ περὶ τὰ μὴ λίαν ἐμποδῶν καὶ φανερά εἴρωνεύόμενοι χαριέντες φαίνονται. ἀντικεῖσθαι δ' ὁ ἀλαζών φαίνεται τῷ ἀληθευτικῷ· χείρων γάρ.

тоді, коли це важливо, адже обману він буде [явно] остерігатися як ганьби, якщо вже він остерігається його як такого (καθ' αὐτό); а така людина заслуговує на похвалу. Вона відхиляється від правди радше у бік зменшення, тому що через ненависність перебільшення [зменшення] здається більш пристойним.

Хто приписує собі більше, ніж у нього є, [10] без усякої мети (μηδενὸς ἔνεκα), схожий на погану людину (інакше він не радів би обману), але він здається більш легковажним (μάταιος), ніж зіпсутим (κακός). Якщо ж це роблять задля якоїсь мети (ἔνεκά τινος), то, чия мета – слава або шана, той як хвалько заслуговує на осуд, але не дуже [суворий], а чия мета — гроші або те, що веде до грошей, той більш непривабливий (ἀσχημονέστερος).

(Хвальком людину робить не можливість [хвалитися], а свідомий вибір, [15] бо хвальком він є по складу і тому, що він такий).

Відповідно і серед обманщиків один радий самому обману, а інший прагне слави чи наживи. Отже, ті, що хваляться задля слави, приписують собі таке, за що їх вихваляють і шанують щасливцями; а хто робить це задля наживи, приписує собі те, чим можна догодити навколишнім і відсутність чого можна [20] приховати, — скажімо, [знання] віщуна, мудреця, лікаря. Тому в більшості випадків собі приписують такого роду речі і похваляються [ними]: адже вони мають названі [властивості].

Удавальники, які говорять про себе принижено, здаються людьми радше вихованими (χαριέστεροι τὰ ἡθῆ); вважається, що вони говорять так не задля наживи, але уникаючи бундючності (τὸ ὀγκηρόν), [25] і передовсім вони відмовляють собі в славному, як робив, наприклад, Сократ. Ті, що (приписують собі щось) з нікчемних мотивів, коли очевидне [зворотне], називаються лицемірами (βαυκοπανοῦργοι) і цілком заслуговують на презирство; іноді ж це виявляється хвастощами, наприклад одяг лаконців, бо і надлишок, і надмірна недостача [можуть бути] хвалькуватими²⁵. А ті, [30] що помірно вдаються до удавання і прикидаються не в тому, що дуже кидається у вічі, — ті здаються вихованими (χαριέντες). Правдивому, мабуть, протилежний хвалько, бо він гірше удавальника.

²⁵ Арістотель розглядає загальновідомий аскетизм спартанців чи, принаймні, лаконізуючих громадян в Афінах, як показовий.

14 (VIII). Οὐσης δὲ καὶ ἀναπαύσεως ἐν τῷ βίῳ, καὶ ἐν ταύτῃ διαγωγῇ μετὰ παιδιᾶς, δοκεῖ καὶ ἐνταῦθα εἶναι ὁμιλία 1128a τις ἐμμελής, καὶ οἷα δεῖ λέγειν καὶ ὥς, ὁμοίως δὲ καὶ ἀκούειν. διοίσει δὲ καὶ τὸ ἐν τοιούτοις λέγειν ἢ τοιούτων ἀκούειν. δῆλον δ' ὡς καὶ περὶ ταῦτ' ἔστιν ὑπερβολή τε καὶ ἔλλειψις τοῦ μέσου. οἱ μὲν οὖν τῷ γελοίῳ ὑπερβάλλοντες βωμολόχοι [5] δοκοῦσιν εἶναι καὶ φορτικοί, γλιχόμενοι πάντως τοῦ γελοίου, καὶ μᾶλλον στοχαζόμενοι τοῦ γέλωτα ποιῆσαι ἢ τοῦ λέγειν εὐσχήμονα καὶ μὴ λυπεῖν τὸν σκωπτόμενον· οἱ δὲ μήτ' αὐτοὶ ἂν εἰπόντες μηδὲν γελοῖον τοῖς τε λέγουσι δυσχεραίνοντες ἄγροικοι καὶ σκληροὶ δοκοῦσιν εἶναι. οἱ δ' ἐμμελῶς [10] παίζοντες εὐτράπελοι προσαγορεύονται, οἷον εὐτροποι· τοῦ γὰρ ἦθους αἱ τοιαῦται δοκοῦσι κινήσεις εἶναι, ὥσπερ δὲ τὰ σώματα ἐκ τῶν κινήσεων κρίνεται, οὕτω καὶ τὰ ἦθη. ἐπιπολάζοντος δὲ τοῦ γελοίου, καὶ τῶν πλείστων χαιρόντων τῇ παιδιᾷ καὶ τῷ σκώπτειν μᾶλλον ἢ δεῖ, καὶ οἱ βωμολόχοι [15] εὐτράπελοι προσαγορεύονται ὡς χαρίεντες· ὅτι δὲ διαφέρουσι, καὶ οὐ μικρόν, ἐκ τῶν εἰρημένων δῆλον. τῇ μέσῃ δ' ἔξει οἰκεῖον καὶ ἡ ἐπιδεξιότης ἐστίν· τοῦ δ' ἐπιδεξίου ἐστὶ τοιαῦτα λέγειν καὶ ἀκούειν οἷα τῷ ἐπιεικεῖ καὶ ἐλευθερίῳ ἀρμόττει· ἔστι γὰρ τινα πρέποντα τῷ τοιούτῳ λέγειν ἐν [20] παιδιᾷ μέρει καὶ ἀκούειν, καὶ ἡ τοῦ ἐλευθερίου παιδιὰ διαφέρει τῆς τοῦ ἀνδραποδώδους, καὶ πεπαιδευμένου καὶ ἀπαιδεύτου. ἴδοι δ' ἂν τις καὶ ἐκ τῶν κωμωδιῶν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν καινῶν· τοῖς μὲν γὰρ ἦν γελοῖον ἡ αἰσχρολογία, τοῖς δὲ μᾶλλον ἡ ὑπόνοια· διαφέρει δ' οὐ μικρόν ταῦτα [25] πρὸς εὐσχημοσύνην. πότερον οὖν τὸν εὖ σκώπτοντα ὀριστεῖον τῷ λέγειν μὴ ἀπρεπῇ ἐλευθερίῳ, ἢ τῷ μὴ λυπεῖν τὸν ἀκούοντα ἢ καὶ τέρπειν; ἢ καὶ τό γε τοιοῦτον

14 (VIII). Оскільки в житті буває відпочинок і тоді час проводять в розвагах, то і тут, здається, існує певна пристойність 1128a у спілкуванні (ὁμιλία τις ἐμμελής): що і як потрібно говорити і так само вислуховувати. При цьому буде важливо розрізняти (διοίσει): чи говорить людина в таких випадках, а чи слухає. Ясно, однак, що і в цьому буває надлишок і недостача в порівнянні з серединою. А значить, ті, хто в смішному переходять межі, вважаються блазнями і [5] грубими людьми, бо вони домагаються смішного будь-якою ціною і, радше, стараються викликати сміх, ніж сказати [щось] витончене, не примусивши страждати того, над ким насміхаються.

А ті, хто, не сказавши самі нічого смішного, відкидають тих, хто таке говорить, вважаються неотесаними (ἄγροικοι) і скучними (σκληροὶ). Ті ж, хто розважаються пристойно [10], прозиваються дотепними (εὐτράπελοι), тобто якимись моторними (εὐτροποι), тому що така мінливість, здається, належить вдачі, і, як про тіла судять по руху, так і про вдачі. Але оскільки смішне зустрічається всюди і більшість людей раді розвагам і насмішкам більше, ніж належить, то і прозивають блазнів [15] дотепними, неначе вони виховані; однак із сказаного вище ясно, що вони відрізняються від дотепних, і притому значно.

Серединному душевному складу властива люб'язність (ἡ ἐπιδεξιότης), а хто уміє бути люб'язним, тому властиво висловлювати і вислуховувати [лише] те, що личить добрій і вільній (τῷ ἐπιεικεῖ καὶ ἐλευθερίῳ) людині. Дійсно, є щось таке, що подібній людині у [20] розвагах пристойно і говорити, і вислуховувати, а розваги вільно-народженого відрізняються від розваг нищих (τοῦ ἀνδραποδώδους) так само, як розваги вихованого і нечеми. [Різницю цю] можна побачити [на прикладі] старих і нових комедій: у перших смішною була безсоромність у словах, а в останніх — швидше, натяки. З точки зору витонченості [25] ця відмінність істотна. По чому ж тоді треба визначати умілого насмішника? чи по словах не непристойних для вільно-народженого, чи по тому, що він не примушує страждати того, що слухає [насмійки], а чи по тому, що навіть веселить його? чи, може, це все-таки невизначено? Адже як ненависть, так і задоволення в одного викликаються одним, у іншого — іншим. Так само будуть і слухати, адже вважається, що, які насмішки не соромляться вислуховувати, такі

ἀόριστον; ἄλλο γὰρ ἄλλω μισητόν τε καὶ ἡδύ. τοιαῦτα δὲ καὶ ἀκούσεται· ἃ γὰρ ὑπομένει ἀκούων, ταῦτα καὶ ποιεῖν δοκεῖ. οὐ δὴ πᾶν ποιήσει· [30] τὸ γὰρ σκῶμμα λαιδόρημά τι ἐστίν, οἱ δὲ νομοθέται ἔνια λαιδορεῖν κωλύουσιν· ἔδει δ' ἴσως καὶ σκώπτειν. ὁ δὲ χαρίεις καὶ ἐλευθέριος οὕτως ἔξει, οἷον νόμος ὦν ἑαυτῷ. τοιοῦτος μὲν οὖν ὁ μέσος ἐστίν, εἴτ' ἐπιδέξιος εἴτ' εὐτράπελος λέγεται. ὁ δὲ βωμολόχος ἥττων ἐστὶ τοῦ γελοίου, καὶ οὔτε ἑαυτοῦ οὔτε [35] τῶν ἄλλων ἀπεχόμενος εἰ γέλωτα ποιήσει, καὶ τοιαῦτα λέγων 1128b ὦν οὐδὲν ἂν εἴποι ὁ χαρίεις, ἔνια δ' οὐδ' ἂν ἀκούσαι. ὁ δ' ἄγροικος εἰς τὰς τοιαύτας ὁμιλίας ἀχρεῖος· οὐθὲν γὰρ συμβαλλόμενος πᾶσι δυσχεραίνει. δοκεῖ δὲ ἡ ἀνάπαυσις καὶ ἡ παιδιὰ ἐν τῷ βίῳ εἶναι ἀναγκαῖον. τρεῖς οὖν αἱ εἰρημέναι [5] ἐν τῷ βίῳ μεσότητες, εἰσὶ δὲ πᾶσαι περὶ λόγων τινῶν καὶ πράξεων κοινωνίαν. διαφέρουσι δ' ὅτι ἡ μὲν περὶ ἀλήθειάν ἐστιν, αἱ δὲ περὶ τὸ ἡδύ. τῶν δὲ περὶ τὴν ἡδονὴν ἡ μὲν ἐν ταῖς παιδιαῖς, ἡ δ' ἐν ταῖς κατὰ τὸν ἄλλον βίον ὁμιλίας.

15 (IX). [10] Περὶ δὲ αἰδοῦς ὥς τινος ἀρετῆς οὐ προσήκει λέγειν· πάθει γὰρ μᾶλλον ἔοικεν ἢ ἔξει. ὀρίζεται γοῦν φόβος τις ἀδοξίας, καὶ ἀποτελεῖται τῷ περὶ τὰ δεινὰ φόβῳ παραπλήσιον· ἐρυθραίνονται γὰρ οἱ αἰσχυνόμενοι, οἱ δὲ τὸν θάνατον φοβούμενοι ὠχρίωσιν. σωματικὰ δὲ φαίνεται πῶς εἶναι [15] ἀμφοτέρα, ὅπερ δοκεῖ πάθους μᾶλλον ἢ ἔξεως εἶναι. οὐ πάση δ' ἡλικίᾳ τὸ πάθος ἀρμόζει, ἀλλὰ τῇ νέᾳ. οἰόμεθα γὰρ δεῖν τοὺς τηλικούτους αἰδήμονας εἶναι διὰ τὸ πάθει ζῶντας πολλὰ ἀμαρτάνειν, ὑπὸ τῆς αἰδοῦς δὲ κωλύεσθαι· καὶ ἐπαινοῦμεν τῶν μὲν νέων τοὺς αἰδήμονας, πρεσβύτερον δ' [20] οὐδεὶς ἂν ἐπαινέσειεν ὅτι αἰσχυνηγλός· οὐδὲν γὰρ οἰόμεθα δεῖν

й самі висловлюють. Але не всякі насмішки, [30] бо насмішка — це свого роду паплюження, а [якщо] деякі паплюження забороняються законодавцями, то слід би, очевидно, заборонити також [деякі] насмішки.

Людина ж ввічлива і вільнонароджена буде поводитися так, немовби вона сама собі закон. Таким же є той, хто тримається середини, люб'язним називати його, чи дотепним. А блазень підлеглий смішного, і, якщо вийде потіха, він не пощадить ні себе, [35] ні інших, кажучи таке, 1128b з чого ввічлива людина жодного слова не скаже, а іншого не зможе й вислухати.

Що до неотесаного, то для такого спілкування він непридатний, бо, ні в чому йому не сприяючи, він усім незадоволений.

Прийнято вважати, що відпочинок і розвага необхідні в житті. А значить, у житті можливі три [5] названих [вище види] дотримування середини, і всі вони пов'язані із взаємовідносинами за допомогою слів і вчинків. Відмінність же в тому, що один [вид] пов'язаний з правдою, а [два] інших — із задоволенням. Що ж до пов'язаних із задоволенням, то один [вид] співвідноситься з розвагами, інший — із спілкуванням у [всьому] іншому житті.

15 (IX). [10] Про сором (ἡ αἰδώς) не личить (οὐ προσήκει) говорити як про певну доброчесність, тому що він більше нагадує пристрасть, ніж склад [душі]. Принаймні, його визначають як свого роду страх неслави (φόβος τις ἀδοξίας), і він доходить майже до такої сили, як страх перед жакливим; від сорому червоніють, а від страху смерті бліднуть. Значить, і те і інше в певному значенні — явища тілесні [15], а це вважається властивим, радше, пристрасті, ніж [душевному] складу.

Ця пристрасть, [тобто переживання], личить не всякому віку, але [тільки] молодому. Ми вважаємо, що в певному віці потрібно бути сором'язливими, тому що, живучи по пристрасті, молоді здійснюють багато проступків, а соромливість перешкоджає їм. І ми хвалимо сором'язливих серед молоді, але людину більш дорослу [20] ніхто, мабуть, не похвалить за соромливість. Адже ми впевнені, що вона не повинна здійснювати вчинки, яких соромляться. Соромливість, оскільки вона виникла у зв'язку з поганими вчинками, чужа порядній людині

αὐτὸν πράττειν ἐφ' οἷς ἐστὶν αἰσχύνη. οὐδὲ γὰρ ἐπεικοῦς ἐστὶν ἡ αἰσχύνη, εἴπερ γίνεται ἐπὶ τοῖς φαύλοις (οὐ γὰρ πρακτέον τὰ τοιαῦτα· εἰ δ' ἐστὶ τὰ μὲν κατ' ἀλήθειαν αἰσχρὰ τὰ δὲ κατὰ δόξαν, οὐδὲν διαφέρει· οὐδέτερα γὰρ πρακτέα, [25] ὥστ' οὐκ αἰσχυντέον)· φαύλου δὲ καὶ τὸ εἶναι τοιοῦτον οἷον πράττειν τι τῶν αἰσχυρῶν. τὸ δ' οὕτως ἔχειν ὥστ' εἰ πράξαι τι τῶν τοιούτων αἰσχυνεσθαι, καὶ διὰ τοῦτ' οἶεσθαι ἐπεικῇ εἶναι, ἄτοπον· ἐπὶ τοῖς ἐκουσίοις γὰρ ἡ αἰδώς, ἐκὼν δ' ὁ ἐπεικῆς οὐδέποτε πράξει τὰ φαῦλα. εἴη δ' ἂν ἡ αἰδώς ἐξ [30] ὑποθέσεως ἐπεικῆς· εἰ γὰρ πράξαι, αἰσχύνοιτ' ἂν· οὐκ ἔστι δὲ τοῦτο περὶ τὰς ἀρετάς. εἰ δ' ἡ ἀναισχυντία φαῦλον καὶ τὸ μὴ αἰδεῖσθαι τὰ αἰσχρὰ πράττειν, οὐδὲν μᾶλλον τὸν τὰ τοιαῦτα πράττοντα αἰσχυνεσθαι ἐπεικῆς. οὐκ ἔστι δ' οὐδ' ἡ ἐγκράτεια ἀρετή, ἀλλὰ τις μικτή· δειχθήσεται δὲ περὶ [35] αὐτῆς ἐν τοῖς ὕστερον. νῦν δὲ περὶ δικαιοσύνης εἵπωμεν.

(адже [їй] не треба їх здійснювати), причому байдуже, справді ганебні ці діяння чи мають славу таких, тому що ні тих, ні інших здійснювати не треба, [25] щоб не довелося соромитися. Властивість же поганої людини — це якраз бути здатним здійснити щось ганебне. Безглуздо поводитися той, хто, здійснивши один з ганебних вчинків, соромиться і думає, що тим самим він порядна людина. Адже сором буває за самохітні вчинки, а добра людина (ὁ ἐπεικῆς) по своїй волі ніколи не зробить поганого. Сором міг би бути [30] чимось порядним умовно: адже якщо [порядна] людина здійснила [ганебний] вчинок, вона буде цього соромитися, але до доброчесності це не має відношення. І хоч безсоромність (ἡ ἀναισχυντία), тобто відсутність сорому (τὸ μὴ αἰδεῖσθαι) за ганебні [вчинки], — це щось погане, проте соромитися, здійснюючи такі вчинки, зовсім не є чимось порядним. Адже і стриманість також не доброчесність, а щось змішаної природи (τις μικτή); на неї у зв'язку [35] з цим ми вкажемо пізніше. А зараз же поговоримо про справедливість.

ΘΗΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Ε

1129a Περὶ δὲ δικαιοσύνης καὶ ἀδικίας σκεπτέον, περὶ ποίας τε τυγχάνουσιν οὔσαι πράξεις, καὶ ποία μεσότης ἐστὶν ἡ [5] δικαιοσύνη, καὶ τὸ δίκαιον τίνων μέσον. ἡ δὲ σκέψις ἡμῖν ἔστω κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον τοῖς προειρημένοις. ὁρῶμεν δὴ πάντας τὴν τοιαύτην ἔξιν βουλομένους λέγειν δικαιοσύνην, ἀφ' ἧς πρακτικοὶ τῶν δικαίων εἰσὶ καὶ ἀφ' ἧς δικαιοπραγοῦσι καὶ βούλονται τὰ δίκαια· τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ [10] περὶ ἀδικίας, ἀφ' ἧς ἀδικοῦσι καὶ βούλονται τὰ ἄδικα. διὸ καὶ ἡμῖν πρῶτον ὡς ἐν τύπῳ ὑποκείσθω ταῦτα. οὐδὲ γὰρ τὸν αὐτὸν ἔχει τρόπον ἐπὶ τε τῶν ἐπιστημῶν καὶ δυνάμεων καὶ ἐπὶ τῶν ἔξεων. δύναμις μὲν γὰρ καὶ ἐπιστήμη δοκεῖ τῶν ἐναντίων ἡ αὐτὴ εἶναι, ἔξις δ' ἡ ἐναντία τῶν ἐναντίων [15] οὐ, οἷον ἀπὸ τῆς ὑγιείας οὐ πράττεται τὰ ἐναντία, ἀλλὰ τὰ ὑγιεινὰ μόνον· λέγομεν γὰρ ὑγιεινῶς βαδίζειν, ὅταν βαδίζῃ ὡς ἂν ὁ ὑγιαίνων. πολλάκις μὲν οὖν γνωρίζεται ἡ ἐναντία ἔξις ἀπὸ τῆς ἐναντίας, πολλάκις

КНИГА П'ЯТА

1129a 1 (I). У зв'язку із справедливістю (ἡ δικαιοσύνη) і несправедливістю (ἡ ἀδικία) треба розглянути [наступні питання]: до яких вчинків вони можуть мати відношення, а також яке дотримування середини є [5] справедливістю і в чому серединою є справедливе (τὸ δίκαιον)¹?

Нехай наш розгляд іде тим же шляхом (τὴν αὐτὴν μέθοδον), що й у попередньому викладі.

Ми бачимо, звичайно, що всі схильні називати справедливістю такий склад [душі], при якому люди схильні до справедливих вчинків (πρακτικοὶ τῶν δικαίων εἰσὶ), здійснюють справедливі справи (δικαιοπραγοῦσι) і бажають справедливого (τὰ δίκαια). Подібним чином і [10] про справедливість [кажуть, що це такий склад], при якому чинять несправедливо (ἀδικοῦσι) і бажають несправедливого (τὰ ἄδικα). Тому спершу нехай це і буде в нас як би в загальних рисах прийнято за основу.

Тим часом з науками й уміньми ситуація інша (οὐδὲ γὰρ τὸν αὐτὸν ἔχει τρόπον), ніж із складами [душі]. А саме: для протилежностей (τῶν ἐναντίων) визнається існування одного і того ж уміння, або однієї і тієї ж науки, але склад як один з протилежних складів [15] не може бути тотожним для протилежностей; скажімо, від здоров'я не буває нічого йому протилежного, тільки здоров'я: адже ходу ми визначаємо як здорову, коли ходять так, як в здоровому стані.

¹ Термін ἡ δικαιοσύνη має надзвичайно багато відтінків і означає як *справедливість взагалі*, тобто *властиво правильну поведінку* стосовно інших з точки зору діючих норма права, звичаїв або суспільної думки взагалі, так і *добросовісність* *правильної поведінки* стосовно інших. У цьому вужчому сенсі ἡ δικαιοσύνη є особливою етичною добросовісністю, розгляд якої і складає тему п'ятої книги НЕ. Однокореневі з ἡ δικαιοσύνη іменники, прикметники та дієслова мають різні додаткові значення, як наприклад: ἡ δίκη означає *правду, справедливість, законність* (див. про це серед іншого: *Ставнюк В.В. "Кілонова смута" та закони Драконта (в контексті становлення афінського поліса)* // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2000. — № 1. — С. 210) τὰ δίκαια означає *справедливі вчинки і дії, усе, що стосується справедливості* тощо. Намагання всі ці значення перекласти також однокореновими термінами, на мій погляд, залишають відчуття певної штучності та вимушеності перекладеного тексту. Див. особливо у цьому зв'язку намагання *НВБ* перекладати ἡ δικαιοσύνη як *правосудність*, τὰ δίκαια — *правосудні вчинки* тощо (див. також аргументацію цієї позиції: *НВБ*. — С. 715 прим. 2).

δὲ αἱ ἕξεις ἀπὸ τῶν ὑποκειμένων· ἐάν τε γὰρ ἡ εὐεξία ἡ φανερά, καὶ ἡ [20] καχεξία φανερά γίνεται, καὶ ἐκ τῶν εὐεκτικῶν ἡ εὐεξία καὶ ἐκ ταύτης τὰ εὐεκτικά. εἰ γάρ ἐστιν ἡ εὐεξία πυκνότης σαρκός, ἀνάγκη καὶ τὴν καχεξίαν εἶναι μανότης σαρκός καὶ τὸ εὐεκτικὸν τὸ ποιητικὸν πυκνότητος ἐν σαρκί. ἀκολουθεῖ δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐάν θάτερον πλεοναχῶς λέγεται, [25] καὶ θάτερον πλεοναχῶς λέγεσθαι, οἷον εἰ τὸ δίκαιον, καὶ τὸ 2. ἄδικον. ἔοικε δὲ πλεοναχῶς λέγεσθαι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀδικία, ἀλλὰ διὰ τὸ σύνεγγυς εἶναι τὴν ὁμωνυμίαν αὐτῶν λανθάνει καὶ οὐχ ὥσπερ ἐπὶ τῶν πόρρω δήλῃ μᾶλλον, (ἡ γὰρ διαφορὰ πολλή ἢ κατὰ τὴν ιδέαν) οἷον ὅτι καλεῖται [30] κλεῖς ὁμωνύμως ἢ τε ὑπὸ τὸν ἀνχένα τῶν ζῶων καὶ ἡ τὰς θύρας κλείουσιν. εἰλήφθω δὴ ὁ ἄδικος ποσαχῶς λέγεται. δοκεῖ δὴ ὁ τε παράνομος ἄδικος εἶναι καὶ ὁ πλεονέκτης καὶ ἄνισος, ὥστε δήλον ὅτι καὶ [ὁ] δίκαιος ἔσται ὁ τε νόμιμος καὶ ὁ ἴσος. τὸ μὲν δίκαιον ἄρα τὸ νόμιμον καὶ τὸ ἴσον, τὸ 1129b δ' ἄδικον τὸ παράνομον καὶ τὸ ἄνισον. ἐπεὶ δὲ πλεονέκτης ὁ ἄδικος, περὶ τὰγαθὰ ἔσται, οὐ πάντα, ἀλλὰ περὶ ὅσα εὐτυχία καὶ ἀτυχία, ἃ ἐστὶ μὲν ἀπλῶς αἰεὶ ἀγαθὰ, τινὲς δ' οὐκ αἰεὶ. οἱ δ' ἄνθρωποι ταῦτα εὖχονται καὶ διώκουσιν· [5] δεῖ δ' οὕτως, ἀλλ' εὖχεσθαι μὲν τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ καὶ αὐτοῖς ἀγαθὰ εἶναι, αἰρεῖσθαι δὲ τὰ αὐτοῖς ἀγαθὰ. ὁ δ' ἄδικος οὐκ αἰεὶ τὸ πλεον αἰρεῖται, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔλαττον ἐπὶ τῶν ἀπλῶς κακῶν· ἀλλ' ὅτι δοκεῖ καὶ τὸ μείον κακὸν ἀγαθόν πως εἶναι, τοῦ δ' ἀγαθοῦ ἐστὶν ἡ πλεονεξία, διὰ τοῦτο δοκεῖ [10] πλεονέκτης εἶναι. ἔστι δ' ἄνισος· τοῦτο γὰρ περιέχει

Часто тому [душевний] склад пізнається [при зіставленні] з протилежним, і часто [пізнається] по тому, з чим він має справу; наприклад, коли очевидно, [у чому полягає] загартування (ἡ εὐεξία), стає очевидним і те, у чому погане [20] загартування (ἡ καχεξία); і як по тому, що загартує, [стає очевидним] воно саме, так по ньому – те, що загартує: адже якщо загартування — це міцність м'язів, то відсутність її — їх м'якість, а що загартує, те й робить м'язи міцними.

Звідси, як правило (ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ), впливає, що коли одне з двох [протилежних понять складу] багатозначне (πλεοναχῶς), [25] то багатозначне й інше, тобто якщо багатозначне “справедливе”, то й “несправедливе”.

2. Очевидно, у “справедливості” і “несправедливості” багато значень, але через їх [тобто значень] надзвичайну близькість те, що це омонімія (ἡ ὁμωνυμία), приховано і не так помітно, як при [значеннях] далеких (адже тоді великою є відмінність у зовнішньому вигляді); наприклад, коли омонічно називають [30] “ключем” [тобто ключицею] кістку нижче шиї у тварин і те, чим замикають двері.

Подивимось тепер, як часто кажуть “несправедливий” (ὁδίκος). Отже, “несправедливим” вважається той, хто переступає закон (ὁ παράνομος), хто своєкорисливий (ὁ πλεονέκτης) і нерівний (ὁ ἀνισος), а звідси ясно, що справедливий — це законослухняний (ὁ νόμιμος) і рівний (ὁ ἴσος²). Отже, справедливе (τὸ δίκαιον) — це законне і рівне, 1129b а несправедливе — це протизаконне і нерівне.

Коли вже своєкорисливий несправедливий, то користь його полагатиме в благах як таких (περὶ τὰγαθὰ), але не в усіх, а в тих, з якими пов'язаний успіх чи невдача [в житті] і які, якщо взяти їх безвідносно, є благами завжди, але стосовно певної людини — не завжди. [Проте] люди благають про такі блага і шукають їх; [5] [робити ж цього] не слід, але треба, з одного боку, благувати, щоб блага безвідносні (τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ) були б [благами] і для них самих, а з іншого — обирати те, що для них є благами.

Несправедливий не завжди обирає більше, але [іноді] й менше, якщо мова йде про безумовне зло (ἐπὶ τῶν ἀπλῶς κακῶν). А оскільки менше зло вважається деяким благом, своєкорисливість же прагне блага, то тим самим [несправедливий] вважається [10] своєкорисливим. Він і

² Власне кажучи — “нерівний, неоднаковий”, тобто такий, що по-різному діє в різних ситуаціях і щодо різних людей, “упереджений”. Перекладати цей термін як “справедливий” загрожує втратою цих відтінків.

καὶ 3. κοινόν. Ἐπεὶ δ' ὁ παράνομος ἄδικος ἦν ὁ δὲ νόμιμος δίκαιος, δηλὸν ὅτι πάντα τὰ νόμιμά ἐστὶ πῶς δίκαια· τὰ τε γὰρ ὠρισμένα ὑπὸ τῆς νομοθετικῆς νόμιμά ἐστι, καὶ ἕκαστον τούτων δίκαιον εἶναί φαμεν. οἱ δὲ νόμοι ἀγορεύουσι περὶ ἀπάν- [15]- των, στοχαζόμενοι ἢ τοῦ κοινῇ συμφέροντος πᾶσιν ἢ τοῖς ἀρίστοις ἢ τοῖς κυρίοις [κατ' ἀρετὴν] ἢ κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον τοιοῦτον· ὥστε ἓνα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικὰ καὶ φυλακτικὰ εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ. προστάττει δ' ὁ νόμος καὶ τὰ τοῦ ἀν- [20]- δρείου ἔργα ποιεῖν, οἷον μὴ λείπειν τὴν τάξιν μηδὲ φεύγειν μηδὲ ῥίπτειν τὰ ὄπλα, καὶ τὰ τοῦ σώφρονος, οἷον μὴ μοιχεύειν μηδ' ὑβρίζειν, καὶ τὰ τοῦ πράου, οἷον μὴ τύπτειν μηδὲ κακηγορεῖν, ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὰς ἄλλας ἀρετὰς καὶ μοχθηρίας τὰ μὲν κελεύων τὰ δ' ἀπαγορεύων, ὁρθῶς [25] μὲν ὁ κείμενος ὁρθῶς, χειρὸν δ' ὁ ἀπεσχεδιασμένος. αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ πρὸς ἕτερον. καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἡ δικαιοσύνη, καὶ οὐθ' ἔσπερος οὐθ' ἑῶς οὕτω θαυμαστός· καὶ παροιμιαζόμενοί φαμεν “ἐν δὲ δικαιο- [30]- σύνη συλλήβδην πᾶς ἀρετὴ ἔνι.” καὶ τελεία μάλιστα ἀρετὴ, ὅτι τῆς τελείας ἀρετῆς χρῆσις ἐστίν. τελεία δ' ἐστίν, ὅτι ὁ ἔχων αὐτὴν καὶ πρὸς ἕτερον δύναται τῇ ἀρετῇ χρῆσθαι, ἀλλ' οὐ μόνον καθ' αὐτόν· πολλοὶ γὰρ ἐν μὲν τοῖς οἰκείοις τῇ ἀρετῇ δύνανται χρῆσθαι, ἐν δὲ τοῖς πρὸς ἕτερον ἀδυνα- **1130a**-τοῦσιν. καὶ διὰ τοῦτο εὖ δοκεῖ ἔχειν τὸ τοῦ Βίαντος, ὅτι ἀρχὴ ἄνδρα δείξει· πρὸς ἕτερον γὰρ καὶ ἐν

нерівний: адже це [поняття] охоплює і спільне (κοινόν) [з своєкорисливістю]³.

3. Коли вже, як ми бачили, той, хто переступає закон несправедливий, а законослухняний справедливий (δίκαιος), ясно, що все законне (τὰ νόμιμά) у певному значенні справедливе. Адже те, що визначено законодавчим [мистецтвом] (ὑπὸ τῆς νομοθετικῆς) — законно, а кожне з цих [визначень] ми визнаємо справедливим.

Закони ж бо говорять про все [15] разом, причому мають на увазі або користь усіх, або найкращих, або тих, що мають владу (по доброчесності) або якимось ще інакше, так що в одному із значень, [а саме в широкому], ми називаємо справедливим те, що для взаємовідносин у державі (τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ) створює і зберігає щастя, і все, що його складає.

Закон, отже, встановлює справи як для [20] мужнього (τὰ τοῦ ἀνδρείου ἔργα ποιεῖν) (наприклад, не покидати рядів, не тікати і не кидати зброї), так і для розсудливого (наприклад, не перелюбствувати, не чинити свавілля) та стриманого (наприклад, не бити і не лаяти); так само і з іншим доброчесностями і вадами (αἱ μοχθηρίαί): в одному він наставляє, а інше забороняє, причому якщо правильно [25] складений, то правильно, і гірше, якщо складений недбало.

Отже, справедливість ця є повна доброчесність (τελεία ἀρετή), але не сама по собі, а у відношенні до іншого. Тому справедливість часто вважають найбільшою з доброчесностей, і їй дивуються більше, ніж світлу вечірньої і ранішньої зорі⁴. І навіть прислів'я говорить: “У справедливості [30] ж бо // уся доброчесність сукупна”⁵.

А повна доброчесність найбільша, оскільки користування нею — це повна доброчесність. Повна ж вона тому, що, володіючи доброчесністю, можна користуватися нею і щодо іншого, а не тільки для себе самого: адже багато є здатних використовувати доброчесність на свої власні справи (ἐν τοῖς οἰκείοις), але не на справи інших (ἐν τοῖς πρὸς ἕτερον). **1130a** Тому-то влучним вважають вислів Біанта:

³ Важке для розуміння місце. Можлива реконструкція Брагінської: “адже це [поняття] включає [привласнення “чужого” блага і відмову від “свого” зла] і [є, отже,] загальним [поняттям]”.

⁴ За схоліастом, ці слова є цитатою, хоча дещо й зміненою, утраченої трагедії Евріпіда “Меланіппа”, пор.: δικαιοσύνας τὸ χρύσεον πρόσωπον — “справедливості золоте обличчя” (Eur. Fr. 486 (Nauck)).

⁵ Пор.: Theogn. Eleg. 147: ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶς ἀρετὴ 'στι, πᾶς δὲ τ' ἀνὴρ ἀγαθός, Κύρνε, δίκαιος ἐών.

κοινωνία ἤδη ὁ ἄρχων. διὰ δὲ τὸ αὐτὸ τοῦτο καὶ ἀλλότριον ἀγαθὸν δοκεῖ εἶναι ἡ δικαιοσύνη μόνη τῶν ἀρετῶν, ὅτι πρὸς ἕτερόν ἐστιν· ἄλλω [5] γὰρ τὰ συμφέροντα πράττει, ἢ ἄρχοντι ἢ κοινωνῷ. κάκιστος μὲν οὖν ὁ καὶ πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς τοὺς φίλους χρώμενος τῇ μοχθηρίᾳ, ἄριστος δ' οὐχ ὁ πρὸς αὐτὸν τῇ ἀρετῇ ἀλλὰ πρὸς ἕτερον· τοῦτο γὰρ ἔργον χαλεπόν. αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη οὐ μέρος ἀρετῆς ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστίν, οὐδ' ἡ ἐν- [10]-αντία ἀδικία μέρος κακίας ἀλλ' ὅλη κακία. τί δὲ διαφέρει ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη αὕτη, δηλὸν ἐκ τῶν εἰρημένων· ἐστὶ μὲν γὰρ ἡ αὕτη, τὸ δ' εἶναι οὐ τὸ αὐτό, ἀλλ' ἡ μὲν πρὸς ἕτερον, δικαιοσύνη, ἡ δὲ τοιάδε ἕξις ἀπλῶς, ἀρετὴ.

4 (II). Ζητοῦμεν δὲ γε τὴν ἐν μέρει ἀρετῆς δικαιοσύνην· ἐστὶ [15] γάρ τις, ὡς φαμέν. ὁμοίως δὲ καὶ περὶ ἀδικίας τῆς κατὰ μέρος. σημεῖον δ' ὅτι ἐστίν· κατὰ μὲν γὰρ τὰς ἄλλας μοχθηρίας ὁ ἐνεργῶν ἀδικεῖ μὲν, πλεονεκτεῖ δ' οὐδέν, οἷον ὁ ῥίψας τὴν ἀσπίδα διὰ δειλίαν ἢ κακῶς εἰπὼν διὰ χαλεπότητα ἢ οὐ βοηθήσας χρήμασι δι' ἀνελευθερίαν· ὅταν δὲ [20] πλεονεκτῇ, πολλάκις κατ' οὐδεμίαν τῶν τοιούτων, ἀλλὰ μὴν οὐδὲ κατὰ πάσας, κατὰ πονηρίαν δὲ γε τινά (ψέγομεν γὰρ) καὶ κατ' ἀδικίαν. ἐστὶν ἄρ' ἄλλη τις ἀδικία ὡς μέρος τῆς ὅλης, καὶ ἀδικόν τι ἐν μέρει τοῦ ὅλου ἀδίκου τοῦ παρὰ τὸν νόμον. ἔτι εἰ δὲ μὲν τοῦ κερδαίνειν ἔνεκα μοιχεύει καὶ [25] προσλαμβάνων, ὃ δὲ προστιθεὶς καὶ ζημιούμενος δι' ἐπιθυμίαν, οὗτος μὲν ἀκόλαστος δόξειεν ἂν εἶναι μᾶλλον ἢ πλεονέκτης, ἐκεῖνος δ' ἄδικος, ἀκόλαστος δ' οὐ· δηλὸν ἄρα ὅτι διὰ τὸ κερδαίνειν. ἔτι περὶ μὲν τήλλα πάντα

“Мужа покаже влада”, бо як начальник (ὁ ἄρχων) [він виявляє себе] у взаєминах з іншими (πρὸς ἕτερον) і в суспільстві (ἐν κοινωνίᾳ). Тому також і “чужим благом” вважають справедливість — єдину з доброчесностей, бо вона існує у взаєминах з іншими: адже він [справедливий] приносить користь [5] іншому, будь то начальник чи співгромадянин (ὁ κοινωνός).

Найгірший (κάκιστος), звичайно, той, чия нищість використовується проти нього самого і близьких, проте найкращий не той, чия доброчесність використовується на нього самого, але на іншого: це ж бо справа важка.

Таким чином, дана справедливість — не частина доброчесності, але доброчесність у цілому (ὅλη ἀρετή), а [10] протилежне — не частина зіпсутості, але зіпсутість у цілому (ὅλη κακία). У чому ж різниця між доброчесністю і даною справедливістю, ясно із сказаного вище: адже, з одного боку, вони тотожні, а з іншого — це різні поняття, а саме: оскільки йдеться про відношення до іншого, остільки [перед нами] справедливість, а оскільки про відповідний [душевний] склад, взятий безвідносно, остільки [перед нами] доброчесність.

4 (II). Все ж, ми досліджуємо справедливість як частину доброчесності: адже є й [15] така, як ми стверджуємо. Так само й щодо несправедливості як частини [зіпсутості]. Що така існує, показує [наступне]: той, чий дії відповідають іншим вадам, звичайно, чинить несправедливо, однак він зовсім не своєкорисливий: наприклад, кинувши по боягузтву щит, чи насварившись із злості, чи не допомігши по скупості грішми. Коли ж людина поводиться [20] своєкорисливо, [її вчинки] часто не відповідають жодній із цих [вад], ні тим паче всім [вадам], і все ж їм притаманна якась підлота (адже цю людину ми засуджуємо!) і несправедливість. А значить, існує особлива “несправедливість”, як би частина від несправедливості в цілому, і існує щось “несправедливе” як частина від несправедливого [і] протизаконного в цілому.

Далі, якщо один перелюбствує задля наживи і [25] за плату (просλαμβάνων), а інший — з потягу, платячи за бажання, то цього [останнього] радше вважатимуть розбещеним, ніж своєкорисливим, а першого — несправедливим, але не розбещеним. Ясно, що це через наживу.

⁶ Ці слова належать софісту Фрасімаху в: Plato. Rp. 343c.

ἀδικήματα γίνεται ἢ ἐπαναφορὰ ἐπὶ τινὰ μοχθηρίαν αἰεί, οἷον εἰ ἐμοίχευσεν, [30] ἐπ' ἀκολασίαν, εἰ ἐγκατέλιπε τὸν παραστάτην, ἐπὶ δειλίαν, εἰ ἐπάταξεν, ἐπ' ὀργήν· εἰ δ' ἐκέρδανεν, ἐπ' οὐδεμίαν μοχθηρίαν ἀλλ' ἢ ἐπ' ἀδικίαν. ὥστε φανερόν ὅτι ἔστι τις ἀδικία παρὰ τὴν ὅλην ἄλλην ἐν μέρει, συνώνυμος, ὅτι ὁ ὀρισμὸς ἐν 1130b τῷ αὐτῷ γένοι· ἅμφω γὰρ ἐν τῷ πρὸς ἕτερον ἔχουσι τὴν δύναμιν, ἀλλ' ἢ μὲν περὶ τιμὴν ἢ χρήματα ἢ σωτηρίαν, ἢ εἴ τι ἐχοιμεν ἐνὶ ὀνόματι περιλαβεῖν ταῦτα πάντα, καὶ δι' ἡδονὴν τὴν ἀπὸ τοῦ κέρδους, ἢ δὲ περὶ ἅπαντα περὶ ὅσα [5] ὁ σπουδαῖος.

5. Ὅτι μὲν οὖν εἰσὶν αἱ δικαιοσύναι πλείους, καὶ ὅτι ἔστι τις καὶ ἑτέρα παρὰ τὴν ὅλην ἀρετὴν, δῆλον· τίς δὲ καὶ ποία τις, ληπτέον. διώρισται δὴ τὸ ἄδικον τό τε παράνομον καὶ τὸ ἄνισον, τὸ δὲ δίκαιον τό τε νόμιμον καὶ τὸ ἴσον. κατὰ [10] μὲν οὖν τὸ παράνομον ἢ πρότερον εἰρημένη ἀδικία ἐστίν. ἐπεὶ δὲ τὸ ἄνισον καὶ τὸ παράνομον οὐ ταὐτὸν ἀλλ' ἕτερον ὡς μέρος πρὸς ὅλον (τὸ μὲν γὰρ ἄνισον ἅπαν παράνομον, τὸ δὲ παρὰ νομον οὐχ ἅπαν ἄνισον), καὶ τὸ ἄδικον καὶ ἡ ἀδικία οὐ ταῦτα ἀλλ' ἕτερα ἐκείνων, τὰ μὲν ὡς μέρη τὰ δ' ὡς ὅλα· μέρος γὰρ [15] αὕτη ἡ ἀδικία τῆς ὅλης ἀδικίας, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ δικαιοσύνη τῆς δικαιοσύνης. ὥστε καὶ περὶ τῆς ἐν μέρει δικαιοσύνης καὶ περὶ τῆς ἐν μέρει ἀδικίας λεκτέον, καὶ τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου ὡσαύτως. ἡ μὲν οὖν κατὰ τὴν ὅλην ἀρετὴν τεταγμένη δικαιοσύνη καὶ ἀδικία, ἢ μὲν τῆς ὅλης ἀρετῆς [20] οὕσα χρήσις πρὸς ἄλλον ἢ δὲ τῆς κακίας, ἀφείσθω. καὶ τὸ δίκαιον δὲ καὶ τὸ ἄδικον τὸ κατὰ ταύτας φανερόν ὡς διοριστέον· σχεδὸν γὰρ τὰ πολλὰ

Далі, усі інші несправедливі справи (ἀδικήματα) завжди можна співвіднести з якою-небудь вадою, наприклад: якщо перелюбствував — [30] з ницістю, якщо залишив соратника [в бою] — з боягузством, якщо ударив — з гнівом, але якщо нажився, то ні з чим, окрім як з несправедливістю.

Таким чином очевидно, що поряд з несправедливістю в цілому існує й якась інша, окрема (ἐν μέρει), однойменна їй тому, що по визначенню вони належать до 1130b одного й того ж роду: адже обидві вони виявляють себе щодо іншого, тільки одна з них звернена на почесі, чи на гроші, чи на благополуччя (ἢ σωτηρίᾳ), чи на те, що (якби ми мали якийсь одне слово) охоплює це все і що [виникає] при задоволенні від наживи; а інша [несправедливість] звернена на все, з чим має справу [5] добродішній (ὁ σπουδαῖος).

5. Ясно, таким чином, що існує декілька [видів] справедливості і що нарівні [з тією, яка співпадає] з добродішністю в цілому, існує якась інша; залишилося з'ясувати, що це і яке воно.

Отже, несправедливе (τὸ ἄδικον) визначено і як протизаконне (τὸ παράνομον), і як нерівне (τὸ ἄνισον), а справедливе (τὸ δίκαιον) — як законне (τὸ νόμιμον) і рівне (τὸ ἴσον). Несправедливість, про яку було [10] сказано раніше, відповідає протизаконності. Оскільки ж нерівне і протизаконне не тотожні, але розрізняються як частина по відношенню до цілого (адже все нерівне — протизаконне, але не все протизаконне — нерівне), то несправедливе (τὸ ἄδικον) і несправедливість (ἡ ἀδικία) також не одне й те ж, але одне різниться від іншого, як частина від цілого; дійсно, ця несправедливість є частиною несправедливості [15] в цілому, так само як справедливість — справедливості [в цілому]. Отже, нам належить сказати про окрему справедливість (ἐν μέρει δικαιοσύνη) і окрему несправедливість (ἐν μέρει ἀδικία), а також про таке саме справедливе і несправедливе.

Тому облишмо питання про підпорядковану добродішності в цілому справедливість, яка є [20] зверненням добродішності в цілому на іншого, і про таку ж несправедливість. Очевидно, відповідно до цього належить позначити й справедливе та несправедливе. Адже ледь не більшість

τῶν νομίμων τὰ ἀπὸ τῆς ὅλης ἀρετῆς προσταττόμενά ἐστιν· καθ' ἑκάστην γὰρ ἀρετὴν προστάττει ζῆν καὶ καθ' ἑκάστην μοχθηρίαν κωλύει ὁ νόμος. [25] τὰ δὲ ποιητικὰ τῆς ὅλης ἀρετῆς ἐστὶ τῶν νομίμων ὅσα νενομοθέτῃται περὶ παιδείαν τὴν πρὸς τὸ κοινόν. περὶ δὲ τῆς καθ' ἑκάστον παιδείας, καθ' ἣν ἀπλῶς ἀνὴρ ἀγαθός ἐστι, πότερον τῆς πολιτικῆς ἐστὶν ἢ ἐτέρας, ὕστερον διοριστέον· οὐ γὰρ ἴσως ταῦτ' ὁ ἀνδρὶ τ' ἀγαθῷ εἶναι καὶ πολίτῃ παντί. [30] τῆς δὲ κατὰ μέρος δικαιοσύνης καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν δικαίου ἐν μὲν ἐστὶν εἶδος τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας (ἐν τούτοις γὰρ ἔστι καὶ ἄνισον ἔχειν καὶ ἴσον ἕτερον ἐτέρου, ἐν 1131a δὲ τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν. τούτου δὲ μέρη δύο· τῶν γὰρ συναλλαγμάτων τὰ μὲν ἐκούσια ἐστὶ τὰ δ' ἀκούσια, ἐκούσια μὲν τὰ τοιάδε οἷον πρᾶσις ὠνὴ δανεισμὸς ἐγγύη χρήσις παρακαταθήκη μίσθωσις (ἐκούσια δὲ λέγεται, [5] ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν συναλλαγμάτων τούτων ἐκούσιος), τῶν δ' ἀκουσίων τὰ μὲν λαθραῖα, οἷον κλοπὴ μοιχεῖα φαρμακεῖα προαγωγεία δουλαπατία δολοφονία ψευδομαρτυρία, τὰ δὲ βίαια, οἷον αἰκία δεσμὸς θάνατος ἀρπαγὴ πῆρσις κακῆγορία προπηλακισμός.

6 (III). [10] Ἐπεὶ δ' ὁ τ' ἄδικος ἄνισος καὶ τὸ ἄδικον ἄνισον, δηλὸν ὅτι καὶ μέσον τι ἔστι τοῦ ἀνίσου. τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ ἴσον· ἐν ᾧ ποίᾳ γὰρ πράξει ἔστι τὸ πλεόν καὶ τὸ ἔλαττον, ἔστι καὶ τὸ ἴσον. εἰ οὖν τὸ ἄδικον ἄνισον, τὸ δίκαιον ἴσον· ὅπερ καὶ ἄνευ λόγου δοκεῖ πᾶσιν. ἐπεὶ δὲ τὸ ἴσον μέσον, τὸ δίκαιον μέσον τι ἂν [15] εἴη. ἔστι δὲ τὸ

законних [вчинків] здійснюється від доброчесності в цілому, оскільки закон наказує жити по всій доброчесності і забороняє — по будь-якій відсутності. [25] Доброчесність же в цілому створюється вчинками, які є узаконеннями, встановленими законодавцем для виховання на загальне [благо]. З приводу виховання кожного в окремоті, завдяки якому муж узагалі буває добрим, відноситься це до державної чи до іншої науки, треба [буде] визначити згодом; адже бути добрим мужем і [добрим] громадянином не в усіх відношеннях одне й те ж.

[30] Один вид окремої справедливості та узгодженого з нею справедливого пов'язаний з розподілом (ἐν ταῖς διανομαῖς) почесностей, багатства і всього іншого, що може бути поділено між співгромадянами певного державного устрою (τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας) (саме серед них один у порівнянні з іншим може мати як нерівну, так і рівну (ἄνισον καὶ ἴσον⁷) [частку]). Інший [вид] 1131a — направний (διορθωτικόν) при взаємному обміні (τὰ συναλλάγματα). Части́н же в ньому дві — обмін бо буває самохітний і несамохітний, а саме: самохітний — це такий, як продаж, купівля, позичка (δανεισμὸς), застава, позика (χρήσις), завдаток, платіж (самохітними вони називаються тому, [5] що початок цих обмінів самохітний), а несамохітний обмін здійснюється потай (скажімо, крадіжка, перелюбство, обпоювання приворотним зіллям (φαρμακεῖα προαγωγεία), звідництво, переманювання рабів, вбивство нишком, лжесвідчення) або підневільно (скажімо, посоромлення, полонення, умертвіння, пограбування, калічення, лайка, приниження).

6 (III). [10] Оскільки несправедливий — нерівний і несправедливе — нерівне, то ясно, що в нерівному є деяка середина. Це і є рівність (τὸ ἴσον⁸), бо в якій дії можливе “більше” і “менше”, в тому можлива і рівність. Отже, якщо несправедливе — нерівне, то справедливе — рівне; саме так всі й думають навіть без розмірковування. Оскільки ж рівність — це середина, то справедливе — це [також], очевидно, якась [15] середина. Рівність же передбачає щонайменше дві [частини]. Тому й справедливе з необхідністю є серединою і рівністю по відношенню до чогось і для когось; як середина — це [середина] між чимось (а саме між “більше” і “менше”), як рівність — це [рівність] двох [частин] а як справедливе — це [справедливе] для когось.

⁷ У даному випадку ἀνισον καὶ ἴσον краще перекласти саме в цьому значенні.

⁸ Пор.: 1106a25–30.

ἴσον ἐν ἐλαχίστοις δυσὶν. ἀνάγκη τοίνυν τὸ δίκαιον μέσον τε καὶ ἴσον εἶναι καὶ πρὸς τι καὶ τισὶν, καὶ ἡ μὲν μέσον, τινῶν (ταῦτα δ' ἐστὶ πλεῖον καὶ ἔλαττον), ἡ δ' ἴσον, δυοῖν, ἡ δὲ δίκαιον, τισὶν. ἀνάγκη ἄρα τὸ δίκαιον ἐν ἐλαχίστοις εἶναι τέτταρσιν· οἷς τε γὰρ δίκαιον τυγχάνει [20] ὃν, δύο ἐστί, καὶ ἐν οἷς, τὰ πράγματα, δύο. καὶ ἡ αὐτὴ ἐστὶ ἰσότης, οἷς καὶ ἐν οἷς· ὥς γὰρ ἐκεῖνα ἔχει, τὰ ἐν οἷς, οὕτω κάκεῖνα ἔχει· εἰ γὰρ μὴ ἴσοι, οὐκ ἴσα ἔξουσιν, ἀλλ' ἐντεῦθεν αἱ μάχαι καὶ τὰ ἐγκλήματα, ὅταν ἢ μὴ ἴσα ἴσοι ἢ μὴ ἴσοι ἴσα ἔχωσι καὶ νέμονται. ἔτι ἐκ τοῦ κατ' ἀξίαν [25] τοῦτο δηλόν· τὸ γὰρ δίκαιον ἐν ταῖς νομαῖς ὁμολογοῦσι πάντες κατ' ἀξίαν τινὰ δεῖν εἶναι, τὴν μέντοι ἀξίαν οὐ τὴν αὐτὴν λέγουσι πάντες [ὑπάρχειν], ἀλλ' οἱ μὲν δημοκρατικοὶ ἐλευθερίαν, οἱ δ' ὀλιγαρχικοὶ πλοῦτον, οἱ δ' εὐγένειαν, οἱ δ' ἀριστοκρατικοὶ ἀρετὴν. ἔστιν ἄρα τὸ δίκαιον ἀνάλογόν τι. [30] τὸ γὰρ ἀνάλογον οὐ μόνον ἐστὶ μοναδικοῦ ἀριθμοῦ ἴδιον, ἀλλ' ὅλως ἀριθμοῦ· ἡ γὰρ ἀναλογία ἰσότης ἐστὶ λόγων, καὶ ἐν τέτταρσιν ἐλαχίστοις. ἡ μὲν οὖν διηρημένη ὅτι ἐν τέτταρσι, δηλόν. ἀλλὰ καὶ ἡ συνεχὴς· τῷ γὰρ ἐνὶ ὥς δυσὶ χρήται 1131b καὶ δις λέγει, οἷον ὥς ἡ τοῦ α πρὸς τὴν τοῦ β, οὕτως ἡ τοῦ β πρὸς τὴν τοῦ γ. δις οὖν ἡ τοῦ β εἴρηται· ὥστ' ἐὰν ἡ τοῦ β τεθῇ δίς, τέτταρα ἔσται τὰ ἀνάλογα. ἔστι δὲ καὶ τὸ δίκαιον ἐν τέτταρσιν ἐλαχίστοις, καὶ ὁ λόγος ὁ αὐτός· [5] διήρηται γὰρ ὁμοίως οἷς τε καὶ ἄ. ἔσται ἄρα ὥς ὁ α ὅρος πρὸς τὸν β, οὕτως ὁ γ πρὸς τὸν δ, καὶ ἐναλλάξ ἄρα, ὥς ὁ α πρὸς τὸν γ, ὁ β πρὸς τὸν δ. ὥστε καὶ τὸ ὅλον πρὸς τὸ ὅλον· ὅπερ ἡ νομὴ συνδυάζει,

Справедливе (τὸ δίκαιον⁹), таким чином, з необхідністю передбачає щонайменш чотири [речі]: адже і тих, для кого існує справедливе, двоє, і того, до чого [20] воно застосовується, двоє. При цьому для осіб і для речей буде мати місце одне і те ж рівність (ἡ ἰσότης), бо як між собою співвідносяться ті, тобто речі (τὰ ἐν οἷς), так між собою співвідносяться і ці [тобто особи]: адже якщо люди не рівні, вони не володітимуть рівними [частками], ось чому боротьба і скарги [в суд] бувають усякий раз, коли не рівні [частки] мають і отримують рівні [люди] або, [навпаки], не рівні [люди] — рівні [частки]¹⁰. Це додатково [25] проясняється [поняттям] “по достоїнству” (κατ' ἀξίαν). Річ у тім, що справедливе при розподілі (τὸ δίκαιον ἐν ταῖς νομαῖς), з чим усі згодні, має враховувати певне достоїнство, щоправда, “достоїнством” не всі називають одне і те ж, але прихильники демократії — свободу (ἡ ἐλευθερία), прихильники олігархії (ὁ πλοῦτος) — багатство, інші — благородне походження (ἡ εὐγένεια), а прихильники аристократії — доброчесність¹¹ (ἡ ἀρετή).

Отже, справедливе є щось пропорційне (ἀνάλογόν τι). [30] Адже пропорційність (τὸ ἀνάλογον) властива не тільки числу самому по собі, але взагалі обчислювано му. Пропорція (ἡ ἀναλογία) є рівність (ἰσότης) відношень (ὁ λόγος) і складається щонайменше з чотирьох членів. Ясно, таким чином, що з чотирьох членів складається перервна пропорція. Але й безперервна також. Адже в ній одним членом користуються як двома 1131b і повторюють його двічі, наприклад α відноситься до β, як β відноситься до γ. Таким чином, β повторюються двічі, а отже, якщо β двічі і поставити, членів пропорції буде чотири.

Так і справедливе передбачає щонайменше чотири [члени] і відношення тут те ж саме, [5] адже вони розділені відповідно на особи і речі. А значить, як член α буде відноситися до β, так γ — до δ, і відповідно в іншому порядку: як α до γ, так β до δ. Отже, [точно так відноситься] і ціле до цілого, [α+γ : β+δ], і розподіл об'єднує в пари саме ці [доданки цілого]; а якщо саме так склали [одне й інше ціле], то пари об'єднані справедливо.

⁹ Довільне тлумачення τὸ δίκαιον як права і правосуддя є надто вже довільним і надає текстові надмірної політизації.

¹⁰ Принцип геометричної рівності. За Арістотелем, проста арифметична рівність у полісі між громадянами є річчю небажаною, сума прав має дорівнювати сумі обов'язків.

¹¹ Прихильники аристократії за Арістотелем — це не аристократи походження, не представники знатних родів, а *кращі люди*, морально досконалі, *οἱ βέλτεστοι*, ті, хто можуть бути громадянами поліса з найкращим політичним устроєм, тобто політейєю.

κἂν οὕτω συντεθῇ, δικαίως συνδυάζει. 7. Ἡ ἄρα τοῦ α ὅρου τῷ γ καὶ ἡ τοῦ β τῷ δ σύζευξις [10] τὸ ἐν διανομῇ δίκαιόν ἐστι, καὶ μέσον τὸ δίκαιον τοῦτ' ἐστὶ, <τὸ δ' ἄδικον> τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογον· τὸ γὰρ ἀνάλογον μέσον, τὸ δὲ δίκαιον ἀνάλογον. καλοῦσι δὲ τὴν τοιαύτην ἀναλογίαν γεωμετρικὴν οἱ μαθηματικοί· ἐν γὰρ τῇ γεωμετρικῇ συμβαίνει καὶ τὸ ὅλον πρὸς τὸ ὅλον ὅπερ ἐκά- [15]-τερον πρὸς ἐκάτερον. ἔστι δ' οὐ συνεχῆς αὕτη ἡ ἀναλογία· οὐ γὰρ γίνεται εἰς ἀριθμῷ ὅρος, ᾧ καὶ ὁ.τὸ μὲν οὖν δίκαιον τοῦτο, τὸ ἀνάλογον· τὸ δ' ἄδικον τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογον. γίνεται ἄρα τὸ μὲν πλεόν τὸ δ' ἔλαττον, ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων συμβαίνει· ὁ μὲν γὰρ ἀδικῶν πλεόν ἔχει, ὁ δ' ἀδικούμενος [20] ἔλαττον τοῦ ἀγαθοῦ. ἐπὶ δὲ τοῦ κακοῦ ἀνάπαλιν· ἐν ἀγαθοῦ γὰρ λόγῳ γίνεται τὸ ἔλαττον κακὸν πρὸς τὸ μείζον κακόν· ἔστι γὰρ τὸ ἔλαττον κακὸν μᾶλλον αἰρετὸν τοῦ μείζονος, τὸ δ' αἰρετὸν ἀγαθόν, καὶ τὸ μᾶλλον μείζον. τὸ μὲν οὖν ἐν εἶδος τοῦ δικαίου τοῦτ' ἐστίν.

(IV). [25] Τὸ δὲ λοιπὸν ἐν τῷ διορθωτικόν, ὃ γίνεται ἐν τοῖς συναλλάγμασι καὶ τοῖς ἐκουσίοις καὶ τοῖς ἀκουσίοις. τοῦτο δὲ τὸ δίκαιον ἄλλο εἶδος ἔχει τοῦ πρότερον. τὸ μὲν γὰρ διανεμητικὸν δίκαιον τῶν κοινῶν αἰεὶ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἐστὶ τὴν εἰρημένην· καὶ γὰρ ἀπὸ χρημάτων κοινῶν εἰς γίνηται [30] ἡ διανομή, ἔσται κατὰ τὸν λόγον τὸν αὐτὸν ὅνπερ ἔχουσι πρὸς ἀλλήλα τὰ εἰσενεχθέντα· καὶ τὸ ἄδικον τὸ ἀντικείμενον τῷ δικαίῳ τούτῳ τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογόν ἐστιν. τὸ δ' ἐν τοῖς συναλλάγμασι δίκαιον ἐστὶ μὲν ἴσον τι, καὶ τὸ ἀδι- 1132a-κον ἄνισον, ἀλλ' οὐ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἐκείνην ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν. οὐδὲν γὰρ διαφέρει, εἰ

7. Отже, об'єднання в пари α з γ і β з δ — справедливе [10] в розподілі, і справедливе це являє собою середину, <а несправедливе> — порушення пропорційності, бо пропорційність — це середина і справедливе полягає в пропорційності.

Цю пропорцію математики називають геометричною, оскільки в геометричній пропорції суми членів співвідносяться саме так, як кожний член пропорції [15] до відповідного члена. Але ця пропорція не безперервна, тому що в ній не може бути члена, який, будучи одним, означав би і того, кому [дещо виділяється], і те, що [виділяється].

Таким чином, справедливе — це пропорційність, а несправедливе — непропорційність. Значить, [в останньому випадку] одне відношення більше, а інше менше; саме так і відбувається у справах (ἐπὶ τῶν ἔργων). Дійсно, діючи несправедливо, мають блага більше, а зазнаючи несправедливості — [20] менше. А із злом навпаки: при порівнянні з більшим менше зло підпадає під визначення блага, бо менше зло краще обирати (μᾶλλον αἰρετὸν) ніж більше, а що обирається, те і благо, і, чим більше [щось обирається], тим більше [це благо]. Такий, отже, один вид справедливого¹².

(IV). [25] Залишилося розглянути ще один вид справедливого — справедливе направне (τὸ διορθωτικόν), яке виникає при самохитному і несамохитному обміні¹³. Цей вид справедливого інший у порівнянні з попереднім. Річ у тім, що справедливе в розподілі суспільного завжди узгоджується з названою, [тобто геометричною], пропорцією (бо й тоді, коли розподіляють [30] спільне майно, розподіл буде відповідати тому ж самому відношенню, у якому знаходяться один до одного внески [учасників]), а несправедливе, протилежне цьому справедливому, полягає в непропорційності¹⁴.

Що ж до справедливого при обміні, то воно хоч [і є] певною рівністю (а несправедливе — 1132a нерівністю), проте відповідає не цій пропорції¹⁵, але арифметичній. Адже байдуже, хто у кого украв —

¹² Тобто справедливе — це пропорційне, за законами геометричної рівності. Щодо пропорцій у полісному світі див. Ж.-П. Вернан. Происхождение древнегреческой мысли. — М., 1988. — С. 118–120.

¹³ Див. вище, 1131a1–5.

¹⁴ Знову апологія геометричної рівності в суспільній сфері.

¹⁵ Тобто не пропорції геометричній.

ἐπιεικῆς φαῦλον ἀπεστέρησεν ἢ φαῦλος ἐπιεικῇ, οὐδ' εἰ ἐμοίχευσεν ἐπιεικῆς ἢ φαῦλος· ἀλλὰ πρὸς τοῦ βλάβους τὴν διαφορὰν μόνον βλέ- [5]- πει ὁ νόμος, καὶ χρῆται ὡς ἴσοις, εἰ δ' μὲν ἀδικεῖ δ' δ' ἀδικεῖται, καὶ εἰ ἐβλάψεν δ' δὲ βέβλαπται. ὥστε τὸ ἀδικον τοῦτο ἄνισον ὃν ἰσάζειν πειρᾶται ὁ δικαστής· καὶ γὰρ ὅταν ὁ μὲν πληγῇ δ' δὲ πατάξῃ, ἢ καὶ κτείνῃ δ' δ' ἀποθάνῃ, διήρηται τὸ πάθος καὶ ἡ πρᾶξις εἰς ἄνισα· ἀλλὰ πειρᾶται τῇ [10] ζημίᾳ ἰσάζειν, ἀφαιρῶν τοῦ κέρδους. λέγεται γὰρ ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις, κἂν εἰ μὴ τισιν οἰκεῖον ὄνομα εἴῃ, τὸ κέρδος, οἷον τῷ πατάξαντι, καὶ ἡ ζημία τῷ παθόντι· ἀλλ' ὅταν γε μετρηθῇ τὸ πάθος, καλεῖται τὸ μὲν ζημία τὸ δὲ κέρδος. ὥστε τοῦ μὲν πλείονος καὶ ἐλάττονος τὸ ἴσον [15] μέσον, τὸ δὲ κέρδος καὶ ἡ ζημία τὸ μὲν πλεόν τὸ δ' ἐλάττον ἐναντίως, τὸ μὲν τοῦ ἀγαθοῦ πλεόν τοῦ κακοῦ δ' ἐλάττον κέρδος, τὸ δ' ἐναντίον ζημία· ὧν ἦν μέσον τὸ ἴσον, ὃ λέγομεν εἶναι δίκαιον· ὥστε τὸ ἐπανορθωτικὸν δίκαιον ἂν εἴῃ τὸ μέσον ζημίας καὶ κέρδους. διὸ καὶ ὅταν ἀμφισβητῶσιν, [20] ἐπὶ τὸν δικαστὴν καταφεύγουσιν· τὸ δ' ἐπὶ τὸν δικαστὴν ἰέναι ἰέναι ἐστὶν ἐπὶ τὸ δίκαιον· ὁ γὰρ δικαστής βούλεται εἶναι οἷον δίκαιον ἔμψυχον· καὶ ζητοῦσι δικαστὴν μέσον, καὶ καλοῦσιν ἔνιοι μεσιδίους, ὡς ἐὰν τοῦ μέσου τύχωσι, τοῦ δικαίου τευξόμενοι. μέσον ἄρα τι τὸ δίκαιον, εἴπερ καὶ ὁ δικαστής. ὁ δὲ [25] δικαστής ἐπανισοῖ, καὶ ὥσπερ γραμμῆς εἰς ἄνισα τετμημένης, ᾧ τὸ μεῖζον τμήμα τῆς ἡμισείας ὑπερέχει, τοῦτ' ἀφείλε καὶ τῷ ἐλάττονι τμήματι προσέθηκεν. ὅταν δὲ δίχα διαιρεθῇ τὸ ὅλον, τότε φασὶν ἔχειν τὸ αὐτοῦ ὅταν λάβωσι τὸ ἴσον. τὸ δ' ἴσον μέσον ἐστὶ τῆς μείζονος καὶ [30] ἐλάττονος κατὰ τὴν

добрий (ἐπιεικῆς) у поганого (φαῦλος) чи поганий у доброго — і хто чинив перелюбство — добрий чи поганий; але якщо один чинить несправедливо, а інший зазнає несправедливості і один заподіяв шкоду, а іншому вона заподіяна, то закон враховує різницю тільки з точки зору [5] шкоди, людей же він розглядає як рівних. Так що оскільки дане порушення справедливості є порушенням рівності, то суддя прагне відновити її; адже й тоді, коли один наніс удар, а інший його отримав або [коли один] убив, а інший загинув від його руки, страждання і діяння розрізняють як нерівні [частки]; [а суддя], віднімаючи наживу, прагне відновити рівність [10] за допомогою “збитку” [тобто покарання]. У подібних випадках, звичайно, висловлюються узагальнено (ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν), навіть якщо назва іноді не підходить, скажімо “нажива” для того, що побив, і “збиток” для потерпілого; однак, коли страждання виміряне, одне зветься “збитком” (ἡ ζημία), а інше “наживою” (τὸ κέρδος).

Таким чином, рівність — це середина [15] між “більшим” і “меншим”, а нажива і збиток — це “більше” і “менше” в протилежних смислах (ἐναντίως), тобто більше блага і менше зла — нажива, а навпаки — збиток. Серединою між ними є рівність, яку ми визначаємо як справедливе; отже, виправне справедливе (τὸ ἐπανορθωτικὸν δίκαιον) полягатиме в середині між збитком і наживою.

Ось чому при тяжбах вдаються до посередництва [20] судді (ὁ δικαστής), адже йти до судді значить йти до справедливого, оскільки суддя хоче бути як би уособленим справедливим (δίκαιον ἔμψυχον). І шукають суддю, який стоїть посередині [між сторонами]; деякі навіть називають суддів “посередниками”, вважаючи, що, знайшовши посередника, знайдуть і справедливе. Виходить, справедливе — це якась середина, коли вже і суддя [це посередник].

Суддя [25] ж урівнює, причому так, як нерівні відрізки поділеної лінії: наскільки більший відрізок виходить за половину, стільки він відняв і додав до меншого відрізка. Якщо ціле розділене надвое, то визнають, що мають свою [частку] тоді, коли отримали рівні [частки]. А рівне — це середнє між великим і [30] меншим за арифметичною пропорцією. Тому й називають справедливе “дікайон — δίκαιον”, що це [ділення] навіпіл — “діха — δίχα”, мов би кажучи “діхайон — δίχαι-

ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. διὰ τοῦτο καὶ ὀνομάζεται δίκαιον, ὅτι δίχα ἐστίν, ὥσπερ ἂν εἴ τις εἴποι δίχαιον, καὶ ὁ δικαστὴς διχαστής. ἐπὶ γὰρ δύο ἴσων ἀφαιρεθῇ ἀπὸ θατέρου, πρὸς θάτερον δὲ προστεθῇ, δυσὶ τούτοις ὑπερέχει θάτερον· εἰ γὰρ ἀφηρέθη μὲν, μὴ προστεθῇ **1132b** δέ, ἐνὶ ἂν μόνον ὑπερεῖχεν. τοῦ μέσου ἄρα ἐνί, καὶ τὸ μέσον, ἀφ' οὗ ἀφηρέθη, ἐνί. τούτῳ ἄρα γνωριζόμεν τί τε ἀφελεῖν δεῖ ἀπὸ τοῦ πλέον ἔχοντος, καὶ τί προσθεῖναι τῷ ἔλαττον ἔχοντι· ὥ μὲν γὰρ τὸ μέσον ὑπερέχει, τοῦτο προσθεῖναι [5] δεῖ τῷ ἔλαττον ἔχοντι, ὥ δ' ὑπερέχεται, ἀφελεῖν ἀπὸ τοῦ μεγίστου. ἴσαι αἱ ἐφ' ὧν αα ββ γγ ἀλλήλαις· ἀπὸ τῆς αα ἀφηρήσθω τὸ αε, καὶ προσκείσθω τῇ γγ τὸ ἐφ' ὧ γδ, ὥστε ὅλη ἡ δγγ τῆς εα ὑπερέχει τῷ γδ καὶ τῷ γζ· τῆς ἄρα ββ τῷ γδ. [ἔστι δὲ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· **[10]** ἀνηροῦντο γὰρ ἂν, εἰ μὴ ἐποίει τὸ ποιοῦν καὶ ὅσον καὶ οἶον, καὶ τὸ πάσχον ἔπασχε τοῦτο καὶ τοσοῦτον καὶ τοιοῦτον.] ἐλήλυθε δὲ τὰ ὀνόματα ταῦτα, ἧ τε ζημία καὶ τὸ κέρδος, ἐκ τῆς ἐκουσίου ἀλλαγῆς· τὸ μὲν γὰρ πλέον ἔχειν ἢ τὰ αὐτοῦ κερδαίνειν λέγεται, τὸ δ' ἔλαττον τῶν ἐξ ἀρχῆς ζημιοῦσθαι, **[15]** οἶον ἐν τῷ ὠνεῖσθαι καὶ πωλεῖν καὶ ἐν ὅσοις ἄλλοις ἄδειαν δέδωκεν ὁ νόμος· ὅταν δὲ μήτε πλέον μήτ' ἔλαττον ἄλλ' αὐτὰ <τὰ> δι' αὐτῶν γένηται, τὰ αὐτῶν φασὶν ἔχειν καὶ οὔτε ζημιοῦσθαι οὔτε κερδαίνειν. ὥστε κέρδους τινὸς καὶ ζημίας μέσον τὸ δίκαιόν ἐστι τῶν παρὰ τὸ ἐκούσιον, τὸ ἴσον ἔχειν **[20]** καὶ πρότερον καὶ ὕστερον.

8 (V). Δοκεῖ δὲ τισι καὶ τὸ ἀντιπεπονθὸς εἶναι ἀπλῶς δίκαιον, ὥσπερ οἱ Πυθαγόρειοι ἔφασαν· ὠρίζοντο γὰρ

οὐ", і замість "дікастес — δικαστής" — "діхастес — διχαστής"¹⁶. Дійсно, якщо відняти частину від однієї з двох рівних [величин] і додати до іншої, остання на дві ці частини буде більше першої; якщо ж відняти, а не додати, то друга величина більше першої тільки на одну частину. Отже, [те, до чого додали], на одну частину більше середньої [величини], а середня [величина] на одну частину більше **1132b** того, від чого відняли. По цій частині, таким чином, ми дізнаємося і що треба відняти у того, хто має забагато, і що додати тому, хто має замало: адже, наскільки середня [величина] перевершує [меншу], стільки треба додати тому, хто має меншу частину, а наскільки середня [величина] перевищена, **[5]** стільки треба відняти від найбільшої частини.

[Візьмемо, наприклад, три] рівних між собою [відрізки]: αα, ββ і γγ; віднімемо від αα [відрізок] αε і додамо його до γγ, позначивши як γδ, так що весь [відрізок] δγγ більше εα на γδ+γζ, а отже, більше ββ на γδ.

[Це стосується й інших мистецтв: **[10]** вони були б знищені, якби, виробляючи, не виробляли б чогось, певної кількості і певної якості, а отримуючи це, не отримували б саме це, такої кількості і якості]¹⁷.

Прийшли ж ці назви, і "збиток" і "нажива", із [сфери] самохітного обміну. Адже мати більше своєї [частки] означає "наживатися", а мати менше, ніж було спочатку, значить "терпіти збитки", **[15]** як буває при купівлі, продажу і всіх інших [справах], дозволених законом. А коли немає ні "більше", ні "менше", але якраз все те ж саме, кажуть, що у кожного його [частка] і ніхто не терпить збитку і не наживається.

Отже, справедливе при обміні, протилежному волі (τῶν παρὰ τὸ ἐκούσιον), це, по-перше, середина між свого роду наживою і збитком і, по-друге, володіння рівною [часткою] **[20]** і до, і після [обміну].

8 (V). Деякі ж тим часом вважають, що розплата (τὸ ἀντιπεπονθὸς) і є безвідносно справедливе (ἀπλῶς δίκαιον), як те і стверджували

¹⁶ Немає необхідності тут під δίκαιον розуміти виключно правосуддя. З попередніх розмірковувань адже випливає, що *справедливе* (δίκαιον) — це деяка *середина і рівність*, і навіть суддя — це "посередник", оскільки завжди займає серединну позицію, ділячи все навпіл. Отже в основі етимологічного ряду не *правосуддя* чи там *правосудність* тощо, але саме *справедливе* і *справедливість*, яка передбачає дотримання принципів серединності і рівності (геометричної чи арифметичної).

¹⁷ Взяті в квадратні дужки рядки вважаються пізнішою інтерполяцією, оскільки погано узгоджуються з попередніми і наступними розмірковуваннями Арістотеля, а крім того — повторюються далі, рядки 1133a14–16.

ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθὸς ἄλλῳ. τὸ δ' ἀντιπεπονθὸς οὐκ ἐφαρμόττει οὐτ' ἐπὶ τὸ νεμητικὸν δίκαιον οὐτ' ἐπὶ τὸ διορθωτικόν· [25]· κόν — καίτοι βούλονται γὰρ τοῦτο λέγειν καὶ τὸ Ῥαδαμάνθυος δίκαιον·

εἴ κε πάθοι τά τ' ἔρεξε, δίκη κ' ἰθεῖα γένοιτο
— πολλαχοῦ γὰρ διαφωνεῖ· οἷον εἰ ἀρχὴν ἔχων ἐπάταξεν, οὐ δεῖ ἀντιπληγῆναι, καὶ εἰ ἄρχοντα ἐπάταξεν, οὐ πληγῆναι [30] μόνον δεῖ ἀλλὰ καὶ κολασθῆναι. ἔτι τὸ ἐκούσιον καὶ τὸ ἀκούσιον διαφέρει πολύ. ἀλλ' ἐν μὲν ταῖς κοινωνίαις ταῖς ἀλλακτικαῖς συνέχει τὸ τοιοῦτον δίκαιον, τὸ ἀντιπεπονθὸς κατ' ἀναλογίαν καὶ μὴ κατ' ἰσότητα. τῷ ἀντιποιεῖν γὰρ ἀνάλογον συμμένει ἢ πόλις. ἢ γὰρ τὸ κακῶς ζητοῦσιν· εἰ 1133a δὲ μή, δουλεία δοκεῖ εἶναι [εἰ μὴ ἀντιποιήσῃ]· ἢ τὸ εὖ· εἰ δὲ μή, μετάδοσις οὐ γίνεται, τῇ μεταδόσει δὲ συμμένουσιν. διὸ καὶ Ξαρίτων ἱερὸν ἐμποδῶν ποιοῦνται, ἵν' ἀνταπόδοσις ᾗ· τοῦτο γὰρ ἴδιον χάριτος· ἀνθυπηρετῆσαι γὰρ δεῖ τῷ [5] χαρισαμένῳ, καὶ πάλιν αὐτὸν ἄρξαι χαριζόμενον. ποιεῖ δὲ τὴν ἀντίδοσιν τὴν κατ' ἀναλογίαν ἢ κατὰ διάμετρον σύζευξις. οἰκοδόμος ἐφ' ᾧ α, σκυτοτόμος ἐφ' ᾧ β, οἰκία ἐφ' ᾧ γ, ὑπόδημα ἐφ' ᾧ δ. δεῖ οὖν λαμβάνειν τὸν οἰκοδόμον παρὰ τοῦ σκυτοτόμου τὸ ἐκείνου ἔργον, καὶ αὐτὸν [10] ἐκείνῳ μεταδιδόναι τὸ αὐτοῦ. ἐὰν οὖν πρῶτον ᾗ τὸ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἴσον, εἴτα τὸ ἀντιπεπονθὸς γένηται, ἔσται τὸ λεγόμενον. εἰ δὲ μή, οὐκ ἴσον, οὐδὲ συμμένει· οὐθὲν γὰρ καλύει κρεῖττον εἶναι τὸ θατέρου ἔργον ἢ τὸ θατέρου· δεῖ οὖν ταῦτα ἴσασθῆναι. ἔστι δὲ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν

πифαгорійці¹⁸: адже вони визначали справедливе просто (ἀπλῶς) як розплату з іншим. Однак [поняття] розплати не підходить ні для розподільного справедливого (τὸ νεμητικὸν δίκαιον), ні для [25] направного (τὸ διορθωτικόν¹⁹), — (однак у Радамантове²⁰ “справедливе”²¹ все жкладають таке значення:

Коли ти щось скоїв, страждаєш — справедливість з'являється чиста), — бо [воно] багато чому суперечить²². Так, наприклад, якщо той, що обіймає посаду начальника (ἀρχὴν ἔχων), ударив, то удар у відповідь наносити не треба, а якщо удар нанесений начальнику, то [у відповідь] слід не тільки [30] вдарили, але й піддати покаранню. І крім того, дуже важливо (διαφέρει πολύ), чи самохітно [діяла людина], а чи несамохітно. Тим часом у взаємовідносинах [на основі] обміну зв'язуючим є саме таке справедливе — розплата, ґрунтована, однак, не на зрівнюванні, а на встановленні пропорції. Річ бо в тім, що й держава (ἢ πόλις) тримається на пропорційній розплаті. Дійсно, бажать або зла [у відповідь на зло], а [поводитися] інакше здається рабством, 1133a або добра [у відповідь на добро]: інакше ж бо не буває передачі (μετάδοσις), тим часом як разом тримаються завдяки передачі. Тому-то й храми Харіт — богинь Удячності — ставлять на видному місці (ἐμποδῶν)²³: щоб воздаяння (ἀνταπόδοσις) здійснювалося; адже це й властиво вдячності — віддячити тому, хто [5] догодив, послугою за послугу і в свою чергу почати годити йому.

Пропорційна віддача (ἢ ἀντίδοσις) виходить при перехресному попарному об'єднанні. Так, наприклад, будівник будинку буде α, взуттєвик — β, будинок — γ, сандалі — δ. У цьому випадку будівнику треба придбавати у цього взуттєвика його роботу, а свою [10] власну передавати йому.

¹⁸ Про помсту та розплату в контексті становлення античної грецької полісної цивілізації, їх етичне осмислення тощо див.: *Ставнюк. “Кілонова смута”*... — С. 220–221 прим. 25–26).

¹⁹ У даному випадку можна перекласти τὸ δίκαιον і як *правосуддя*, подібно до такого ж полісемантичного латинського *iustitia*, яке першопочатково мало відтінок головним чином *справедливості* і вже тільки у другу чергу — *правосуддя*.

²⁰ Радамонт — син Міноса і Європи, брат Міноса і Сарпедона, народився на Криті і дав критянам закони. Як найсправедливіший з людей, Радамонт після смерті став разом з Міносом та Еаком суддею над мертвими в Аїді.

²¹ τὸ δίκαιον, знову таки, може мати тут відтінок і “правосуддя”.

²² Буквальна цитата з Гесіода: *Hes. Fr. 174 (Rzach)*.

²³ Харіти, — богині Вдячності, Милості і Доброти, — дочки Зевса та океаніди Гіріноми. Їхні храми зазвичай знаходилися на центральних площах грецьких полісів, як то було в Спарті, Орхоменах та Олімпії; в Афінах храм Харіт знаходився навпроти входу до Акрополя.

ἄλλων τεχνῶν ἀνηροῦντο [15] γὰρ ἂν, εἰ μὴ <δ> ἐποίει τὸ ποιοῦν καὶ ὅσον καὶ οἶον, καὶ τὸ πάσχον ἔπασχε τοῦτο καὶ τοσοῦτον καὶ τοιοῦτον. οὐ γὰρ ἐκ δύο ἱατρῶν γίνεται κοινωνία, ἀλλ' ἐξ ἱατροῦ καὶ γεωργοῦ, καὶ ὅλως ἐτέρων καὶ οὐκ ἴσων· ἀλλὰ τούτους δεῖ ἰσασθῆναι. διὸ πάντα συμβλητὰ δεῖ πῶς εἶναι, ὧν ἐστὶν ἀλλαγή. ἐφ' [20] ὃ τὸ νόμισμα ἐλήλυθε, καὶ γίνεται πῶς μέσον· πάντα γὰρ μετρεῖ, ὥστε καὶ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν, πόσα ἄττα δὴ ὑποδήματ' ἴσον οἰκία ἢ τροφῇ. δεῖ τοίνυν ὅπερ οἰκοδόμος πρὸς σκυτοτόμον, τοσαυτὰ ὑποδήματα πρὸς οἰκίαν ἢ τροφήν. εἰ γὰρ μὴ τοῦτο, οὐκ ἔσται ἀλλαγή οὐδὲ κοινωνία. [25] τοῦτο δ', εἰ μὴ ἴσα εἴη πῶς, οὐκ ἔσται. δεῖ ἄρα ἐνὶ τινὶ πάντα μετρεῖσθαι, ὥσπερ ἐλέχθη πρότερον. τοῦτο δ' ἐστὶ τῇ μὲν ἀληθείᾳ ἢ χρειᾷ, ἢ πάντα συνέχει· εἰ γὰρ μὴτὲν δέοιντο ἢ μὴ ὁμοίως, ἢ οὐκ ἔσται ἀλλαγή ἢ οὐχ ἡ αὐτὴ· οἶον δ' ὑπάλλαγμα τῆς χρειᾶς τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην· [30] καὶ διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ ἐστὶ, καὶ ἐφ' ἡμῖν μεταβαλεῖν καὶ ποιῆσαι ἄχρηστον. ἔσται δὲ ἀντιπεπονθός, ὅταν ἰσασθῇ, ὥστε ὅπερ γεωργὸς πρὸς σκυτοτόμον, τὸ ἔργον τὸ τοῦ σκυτοτόμου πρὸς τὸ τοῦ γεωργοῦ. 1133b εἰς σχῆμα δ' ἀναλογίας οὐ δεῖ ἄγειν, ὅταν ἀλλάζωνται (εἰ δὲ μή, ἀμφοτέρας ἔξει τὰς ὑπεροχὰς τὸ ἕτερον ἄκρον), ἀλλ' ὅταν ἔχωσι τὰ αὐτῶν. οὕτως ἴσοι καὶ κοιωνοί, ὅτι αὕτη ἡ ἰσότης δύναται ἐπ' αὐτῶν γίνεσθαι. γεωργὸς α, τροφή γ, [5] σκυτοτόμος β, τὸ ἔργον αὐτοῦ τὸ ἰσασμένον δ. εἰ δ' οὕτω μὴ ἦν ἀντιπεπονθέναι, οὐκ ἂν ἦν κοινωνία. ὅτι δ' ἡ χρειᾷ συνέχει ὥσπερ ἓν τι ὄν, δηλοῖ ὅτι ὅταν μὴ ἐν χρειᾷ ὦσιν ἀλλήλων, ἢ ἀμφοτέροι

Якщо спочатку є пропорційна рівність [роботи], а потім сталася розплата, вийде те, що називається [справедливим у значенні рівності]. А якщо ні, то не буде ні рівності, ні взаємин: ніщо ж бо не заважає роботі одного бути кращою, ніж робота іншого, а тим часом ці [роботи] мають бути зрівняні. Це стосується й інших мистецтв: вони були б [15] знищені, якби, виробляючи, не виробляли б чогось, певної кількості і певної якості, а отримуючи це, не отримували б саме це, такої кількості і якості. Адже [суспільні] взаємини (κοινωνία) виникають не тоді, коли є два лікарі, а коли є [скажімо], лікар і землероб і взагалі різні і нерівні [сторони], а їх-то й треба урівняти.

Тому-то все, що бере участь в обміні, має бути якимсь чином порівняним (συμβλητῶν). Для [20] цього з'явилася монета і служить у деякому значенні посередницею (πῶς μέσον): нею ж бо все вимірюється, а значить і надмірність, і недостача, і тим самим скільки сандаль дорівнює будинку чи їжі. Відповідно й відношення будівника будинку до взуттєвика повинно відповідати відношенню певної кількості сандаль до будинку чи до їжі. А якщо цього немає, не буде ні обміну, ні [суспільних] взаємин. [25] Не буде ж цього, якщо [обмінювані речі] не будуть в якомусь значенні рівними. Тому, як і було сказано вище, все має вимірюватися чимсь одним. По-істині (τῇ ἀληθείᾳ) такою мірою є потреба (ἡ χρεῖα), яка все зв'язує разом, бо, не будь у людей ні в чому потреби або май потребу вони по-різному, тоді або не буде обміну, або він буде не таким [тобто не справедливим]; [30] і, немов заміна потреби, по загальній домовленості з'явилася монета; тому й ім'я їй "номісма", що вона існує не за природою (οὐ φύσει), а по встановленню (νόμῳ ἐστὶ) і в нашій владі змінити її або вивести з ужитку²⁴.

Отже, розплата станеться тоді, коли рівність утверджена так, щоб землероб відносився до взутівника, як робота взутівника до роботи землероба.

1133b Проте у вигляді пропорції представляти це не слід тоді, коли обмін вже здійснено (інакше обидві переваги будуть знаходитися в одного з крайніх [членів пропорції]), а лише тоді, коли [сторони] володіють своїм власним. Тоді вони рівні (ἴσοι) і співучасники (κοιωνοί), оскільки це прирівнювання може здійснитися. [Нехай] землероб — α, їжа — γ, [5] взутівник — β і його робота, прирівняна

²⁴ Теорія ринкових відносин Арістотеля відповідає його загальним поглядам на природу суспільства і суспільних відносин як таких, в основі яких має бути певна нерівність і несхожість індивідів. Регулятор ринку — потреба, попит, еквівалентом яких стала монета.

ἢ ἄτερος, οὐκ ἀλλάττονται, *ὥσπερ ὅταν οὗ ἔχει αὐτὸς δέηταί τις, οἶον οἶνου, διδόντες σίτου ἕξα- [10]- γωγὴν*. δεῖ ἄρα τοῦτο ἰσασθῆναι. ὑπὲρ δὲ τῆς μελλούσης ἀλλαγῆς, εἰ νῦν μηδὲν δεῖται, ὅτι ἔσται ἂν δεηθῇ, τὸ νόμισμα οἶον ἐγγυητής ἐσθ' ἡμῖν· δεῖ γὰρ τοῦτο φέροντι εἶναι λαβεῖν. πᾶσχει μὲν οὖν καὶ τοῦτο τὸ αὐτό· οὐ γὰρ ἀεὶ ἴσον δύνатаι· ὅμως δὲ βούλεται μένειν μᾶλλον. διὸ δεῖ πάντα [15] τετιμῆσθαι· οὕτω γὰρ ἀεὶ ἔσται ἀλλαγή, εἰ δὲ τοῦτο, κοινωνία. τὸ δὴ νόμισμα ὥσπερ μέτρον σύμμετρα ποιῆσαν ἰσάζει· οὔτε γὰρ ἂν μὴ οὔσης ἀλλαγῆς κοινωνία ἦν, οὔτ' ἀλλαγὴ ἰσότητος μὴ οὔσης, οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας. τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον τὰ τοσοῦτον διαφέροντα σύμμετρα [20] γενέσθαι, πρὸς δὲ τὴν χρεῖαν ἐνδέχεται ἱκανῶς. ἐν δὴ τι δεῖ εἶναι, τοῦτο δ' ἐξ ὑποθέσεως· διὸ νόμισμα καλεῖται· τοῦτο γὰρ πάντα ποιεῖ σύμμετρα· μετρεῖται γὰρ πάντα νομίσματι. οἰκία α, μναῖ δέκα β, κλίνη γ. τὸ α τοῦ β ἡμισυ, εἰ πέντε μνῶν ἄξια ἢ οἰκία, ἢ ἴσον· ἢ δὲ κλίνη δέκατον [25] μέρος, τὸ γ τοῦ β· δηλὸν τοίνυν πόσαι κλῖναι ἴσον οἰκία, ὅτι πέντε. ὅτι δ' οὕτως ἢ ἀλλαγὴ ἦν πρὶν τὸ νόμισμα εἶναι, δηλόν· διαφέρει γὰρ οὐδὲν ἢ κλῖναι πέντε ἀντὶ οἰκίας, ἢ ὅσου αὶ πέντε κλῖναι.

9. Τί μὲν οὖν τὸ ἄδικον καὶ τί τὸ δίκαιόν ἐστιν, εἴρηται. [30] διωρισμένων δὲ τούτων δηλόν ὅτι ἡ δικαιοπραγία μέσον ἐστὶ τοῦ ἀδικεῖν καὶ ἀδικεῖσθαι· τὸ μὲν γὰρ πλεόν ἔχειν τὸ δ' ἔλαττόν ἐστιν. ἢ δὲ δικαιοσύνη μεσότης τίς ἐστιν, οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ταῖς ἄλλαις ἀρεταῖς, ἀλλ'

[до γ], — δ. Будь неможливою подібна розплата, не було б і [суспільних] взаємин.

Що потреба зв'язує так, неначе існує якась єдність (τι ἓν), стає ясно тому, що коли немає потреби один в одному (у обох сторін чи в однієї з двох у іншій), то обмін і не відбувається, наприклад, коли у одного є те, в чому інший, маючи потребу (скажімо, у вині), дозволяє [натомість] вивіз [10] хліба²⁵. А значить, це, [тобто хліб і вино], і повинне бути прирівняне.

І якщо сьогодні немає потреби ні в чому, то монета служить нам як би заставою можливості обміну в майбутньому, якщо виникне потреба, бо треба, щоб у того, хто приносить [гроші], була можливість придбати [на них що-небудь].

Але й монета знає того ж, [що й інші блага], адже не завжди вона має рівну силу. І все ж монета більш тяжіє до постійності. Тому-то й потрібно, щоб всьому була призначена ціна, бо в такому випадку [15] завжди буде можливий обмін, а якщо буде обмін, будуть і [суспільні] взаємини. Отже, монета, немов міра, роблячи речі сумірними, прирівнює; і як без обміну не було б [суспільних] взаємин, так без прирівнювання — обміну, а без сумірності — прирівнювання.

Звичайно, насправді такі різні речі не можуть стати [20] сумірними, але, якщо мати на увазі потребу, то підстави [для сумірності] достатні.

Отже, має бути якась одиниця [виміру], причому [грунтована] на домовленості, і тому вона зветься номісма; дійсно, вона робить все сумірним (σύμμετρα), бо все вимірюється монетою.

[Нехай] будинок — α, десять мін — β, ложе — γ. α — це половина β, якщо будинок коштує п'ять мін або рівний п'яти мінам. Ложе γ — десята [25] частина β; ясно тоді, скільки лож дорівнює будинку, а саме п'ять. Ясно також, що до монети обмін відбувався саме таким чином, тому що байдуже, чи дати за будинок п'ять лож, а чи ціну п'яти лож.

9. Таким чином, що є несправедливе (τὸ ἄδικον) і що є справедливе (τὸ δίκαιον) — сказано.

[30] Оскільки ці [поняття] визначені, ясно, що справедливість в дії (ἡ δικαιοπραγία) означає середину між тим, щоб чинити несправедливо (τὸ ἀδικεῖν), і тим, щоб зазнавати несправедливості (τὸ ἀδικεῖσθαι): в одному випадку мають більше [належного], в іншому — менше. А справедливість (ἡ δικαιοσύνη) полягає у дотримуванні деякої

²⁵ ... наприклад... хліба — текст зіпсований.

ὅτι μέσου ἐστίν· **1134a** ἡ δ' ἀδικία τῶν ἄκρων. καὶ ἡ μὲν δικαιοσύνη ἐστὶ καθ' ἣν ὁ δίκαιος λέγεται πρακτικὸς κατὰ προαίρεσιν τοῦ δικαίου, καὶ διανεμητικὸς καὶ αὐτῷ πρὸς ἄλλον καὶ ἐτέρῳ πρὸς ἕτερον οὐχ οὕτως ὥστε τοῦ μὲν αἶρετοῦ πλέον αὐτῷ ἔλαττον δὲ τῷ [5] πλησίον, τοῦ βλαβεροῦ δ' ἀνάπαλιν, ἀλλὰ τοῦ ἴσου τοῦ κατ' ἀναλογίαν, ὁμοίως δὲ καὶ ἄλλῳ πρὸς ἄλλον. ἡ δ' ἀδικία τοῦναντίον τοῦ ἀδίκου. τοῦτο δ' ἐστὶν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις τοῦ ὠφελίμου ἢ βλαβεροῦ παρὰ τὸ ἀνάλογον. διὸ ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις ἡ ἀδικία, ὅτι ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως ἐστίν, ἐφ' [10] αὐτοῦ μὲν ὑπερβολῆς μὲν τοῦ ἀπλῶς ὠφελίμου, ἐλλείψεως δὲ τοῦ βλαβεροῦ. ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων τὸ μὲν ὅλον ὁμοίως, τὸ δὲ παρὰ τὸ ἀνάλογον, ὁποτέρως ἔτυχεν. τοῦ δὲ ἀδικήματος τὸ μὲν ἔλαττον ἀδικεῖσθαι ἐστὶ, τὸ δὲ μεῖζον τὸ ἀδικεῖν. περὶ μὲν οὖν δικαιοσύνης καὶ ἀδικίας, τίς ἐκατέρας ἐστὶν [15] ἡ φύσις, εἰρήσθω τοῦτον τὸν τρόπον, ὁμοίως δὲ καὶ περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καθόλου.

10 (VI). Ἐπεὶ δ' ἐστὶν ἀδικοῦντα μήπω ἄδικον εἶναι, ὁ ποῖα ἀδικήματα ἀδικῶν ἤδη ἄδικός ἐστιν ἐκάστην ἀδικίαν, οἷον κλέπτῃς ἢ μοιχὸς ἢ ληστής; ἢ οὕτω μὲν οὐδὲν διοίσει; καὶ γὰρ [20] ἂν συγγένοιτο γυναικὶ εἰδῶς τὸ ἦ, ἀλλ' οὐ διὰ προαίρεσεως ἀρχὴν ἀλλὰ διὰ πάθος. ἀδικεῖ μὲν οὖν, ἄδικος δ' οὐκ ἐστίν, οἷον οὐ κλέπτῃς, ἔκλεψε δέ, οὐδὲ μοιχός, ἐμοίχευσε δέ· ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. πῶς μὲν οὖν ἔχει τὸ ἀντιπεπονθὸς πρὸς τὸ δίκαιον, εἴρηται πρότερον· δεῖ δὲ μὴ λαλ- [25]-θάνειν

середини, однак не в тому ж значенні, що інші доброчесності, але оскільки вона належить середині, **1134a** а несправедливість (ἡ ἀδικία) — крайнощам.

Справедливість, отже, є те, внаслідок чого справедливий (ὁ δίκαιος) вважається здатним чинити справедливо по свідомому вибору (κατὰ προαίρεσιν) і розподіляти [блага] між собою та іншими, а також поміж інших не так, щоб більша [частка] від вигідного [дісталася] йому самому, а менша — [5] ближньому, і навпаки при [розподілі] шкідливого, але [так, щоб обидві сторони отримали] пропорційно рівні частки; так само він чинить, [розподіляючи частки] поміж інших.

Несправедливість же, навпаки, передбачає несправедливо. Тобто у вигідному і шкідливому — відповідно надлишок і недостача, які порушують пропорційність. Ось чому несправедливість — це надлишок і недостача, адже вона [причина] [10] надлишку і недостачі, і притому для самого несправедливого — [причина] надлишку в безумовно вигідному і недоліку у шкідливому, а для інших загалом [все] так само, тільки пропорційність може порушуватися в будь-яку сторону. Отже, несправедлива справа (τὸ ἀδικήμα) [має дві сторони]: [мати] “менше” означає зазнавати несправедливості, [мати] “більше” — несправедливо чинити.

На цьому завершимо розмову про справедливість і несправедливість, про те, яка їх [15] природа, а відповідно і про загальні [поняття] справедливого і несправедливого.

10 (VI). Оскільки можна, діючи несправедливо, ще не бути несправедливим, то в якій несправедливій справі, діючи несправедливо, людина тим самим є несправедливою з точки зору [тієї чи іншої] окремої несправедливості, скажімо є злодієм, чи перелюбником, чи розбійником? Чи так відмінність виявлена не буде? Нехай навіть [20] людина зійшлася із [заміжньою] жінкою, знаючи, хто вона, однак джерело [вчинку] не свідомий вибір, а пристрасть. І ось, діючи несправедливо, [людина все-таки] не є несправедливою, наприклад не злодій, хоч украв, і не перелюбник, хоча вчинив перелюбство; відповідно і в інших випадках.

Вище було сказано, як співвідносяться “розплата” і “справедливе”. Слід, однак, не [25] забувати, що досліджується “взагалі справедливе” (τὸ ἀπλῶς δίκαιον) і “справедливе державне” (τὸ πολιτικὸν δίκαιον). Це останнє стосується тих, що беруть участь у суспільному житті (ἐπὶ κοινωνῶν βίου) задля самодостатнього буття (πρὸς τὸ εἶναι αὐ-

ὅτι τὸ ζητούμενόν ἐστι καὶ τὸ ἀπλῶς δίκαιον καὶ τὸ πολιτικὸν δίκαιον. τοῦτο δ' ἔστιν ἐπὶ κοινωνῶν βίου πρὸς τὸ εἶναι αὐτάρκειαν, ἐλευθέρων καὶ ἴσων ἢ κατ' ἀναλογίαν ἢ κατ' ἀριθμόν· ὥστε ὅσοις μὴ ἐστὶ τοῦτο, οὐκ ἔστι τούτοις πρὸς ἀλλήλους τὸ πολιτικὸν δίκαιον, ἀλλὰ τι δίκαιον καὶ καθ' [30] ὁμοιότητα. ἔστι γὰρ δίκαιον, οἷς καὶ νόμος πρὸς αὐτούς· νόμος δ', ἐν οἷς ἀδικία· ἡ γὰρ δίκη κρίσις τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου. ἐν οἷς δ' ἀδικία, καὶ τὸ ἀδικεῖν ἐν τούτοις (ἐν οἷς δὲ τὸ ἀδικεῖν, οὐ πᾶσιν ἀδικία, τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ πλεον αὐτῷ νέμειν τῶν ἀπλῶς ἀγαθῶν, ἔλαττον δὲ τῶν ἀπλῶς κακῶν. [35] διὸ οὐκ ἐῷμεν ἄρχειν ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸν λόγον, ὅτι ἑαυτῷ 1134b τοῦτο ποιεῖ καὶ γίνεται τύραννος. ἔστι δ' ὁ ἄρχων φύλαξ τοῦ δικαίου, εἰ δὲ τοῦ δικαίου, καὶ τοῦ ἴσου. ἐπεὶ δ' οὐθὲν αὐτῷ πλεον εἶναι δοκεῖ, εἴπερ δίκαιος (οὐ γὰρ νέμει πλεον τοῦ ἀπλῶς ἀγαθοῦ αὐτῷ, εἰ μὴ πρὸς αὐτὸν ἀνάλογόν ἐστιν· διὸ [5] ἑτέρῳ πονεῖ· καὶ διὰ τοῦτο ἀλλότριον εἶναί φασιν ἀγαθὸν τὴν δικαιοσύνην, καθάπερ ἐλέχθη καὶ πρότερον)· μισθὸς ἄρα τις δοτέος, τοῦτο δὲ τιμὴ καὶ γέρας· ὅτῳ δὲ μὴ ἱκανὰ τὰ τοιαῦτα, οὗτοι γίνονται τύραννοι. τὸ δὲ δεσποτικὸν δίκαιον καὶ τὸ πατρικὸν οὐ ταῦτὸν τούτοις ἀλλ' ὅμοιον· οὐ γὰρ ἔστιν [10] ἀδικία πρὸς τὰ αὐτοῦ ἀπλῶς, τὸ δὲ κτῆμα καὶ τὸ τέκνον, ἕως ἂν ἡ πηλίκον καὶ χωρισθῇ, ὥσπερ μέρος αὐτοῦ, αὐτὸν δ' οὐδεὶς προαιρεῖται βλάπτειν· διὸ οὐκ ἔστιν ἀδικία πρὸς αὐτόν· οὐδ' ἄρα ἀδικον οὐδὲ δίκαιον τὸ πολιτικόν· κατὰ νόμον γὰρ ἦν, καὶ ἐν οἷς ἐπεφύκει

τάρκειαν), вільних і рівних пропорційно або арифметично²⁶. Так що, у кого цього немає, у тих немає стосовно один одного державного справедливого, а є лише [зовні] схожий його [30] різновид. Справедливе існує для тих, у кого є закон, що стосується їх самих, а закон [потрібен] для того, у чому [можлива] несправедливість, бо “суд” (ἡ δίκη) є ви роком (ἡ κρίσις) щодо справедливого і несправедливого.

Отже, де [можлива] несправедливість, там є й можливість чинити несправедливо (але там, де є можливість чинити несправедливо, не завжди [можлива] несправедливість), а це означає [можливість] приділяти собі більше безвідносних благ і менше — безвідносного зла. [35] Тому ми дозволяємо начальствувати (ἄρχειν) не людині, а слову [закону] (ὁ λόγος), оскільки людина собі [приділяє більше благ і менше зла] 1134b і стає тираном. Тим часом начальник (ὁ ἄρχων) — страж справедливості (φύλαξ τοῦ δικαίου²⁷), а раз справедливості, то й рівності. А оскільки вважається, що в нього, якщо тільки він дійсно справедливий, “більше” не буває (він адже не приділяє собі більше безвідносного блага, за винятком того, що для нього пропорційно; тому [5] його труд — на [користь] іншого, і даремно кажуть, що справедливість це “чуже благо”, як і було раніше сказано²⁸), остільки йому потрібно давати певну винагороду, а саме повагу і почесність; ті ж, кому цього недостатньо, стають тиранами²⁹.

Справедливе хазяїв (τὸ δεσποτικὸν δίκαιον) і батьків (τὸ πατρικὸν) не те ж саме, [що справедливе державне (τὸ πολιτικὸν δίκαιον)], хоч і подібне йому; адже неможлива [10] безумовна несправедливість по відношенню до свого, а придбане (τὸ κτῆμα) і дитина (доки вона не досягла певного віку і не відділилася), це як би частина самого [власника], собі ж свідомо ніхто шкодити не збирається. Саме тому стосовно самого себе не буває несправедливості. Отже, тут немає ні

²⁶ Важлива характеристика поліса: мета суспільних відносин — забезпечити умови для самодостатнього буття вільних і рівних (геометрично чи арифметично) політів. Що тут мається на увазі саме справедливість, а не просто право, очевидно: адже для Арістотеля не просто держава і її право є об'єктом дослідження, а держава як колектив вільних і рівних громадян, тобто поліс, а не будь-яка з варварських держав, де також є закон і право.

²⁷ Термін ὁ ἄρχων означає не просто судову посаду, але обіймання будь-якої полісної посади, головним же чином — архонта. Тому, знову ж таки, тут передбачається переклад не просто страж правосуддя, але страж справедливості, дотримання якої в полісі забезпечувала вся система магістратур.

²⁸ Див.: 1130a3.

²⁹ Характерне для Арістотеля з його неприйняттям тиранії етичне обґрунтування останньої як прагнення до благ матеріальних.

εἶναι νόμος, οὗτοι δ' ἦσαν [15] οἷς ὑπάρχει ἰσότης τοῦ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι. διὸ μᾶλλον πρὸς γυναικᾶ ἐστὶ δίκαιον ἢ πρὸς τέκνα καὶ κτήματα· τοῦτο γάρ ἐστι τὸ οἰκονομικὸν δίκαιον· ἕτερον δὲ καὶ τοῦτο τοῦ πολιτικοῦ. (VII). Τοῦ δὲ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικὸν ἐστὶ τὸ δὲ νομικόν, φυσικὸν μὲν τὸ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν, [20] καὶ οὐ τῷ δοκεῖν ἢ μὴ, νομικὸν δὲ ὃ ἐξ ἀρχῆς μὲν οὐδὲν διαφέρει οὕτως ἢ ἄλλως, ὅταν δὲ θῶνται, διαφέρει, οἷον τὸ μνᾶς λυτροῦσθαι, ἢ τὸ αἶγα θύειν ἀλλὰ μὴ δύο πρόβατα, ἔτι ὅσα ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστα νομοθετοῦσιν, οἷον τὸ θύειν Βρασίδα, καὶ τὰ ψηφισματώδη. δοκεῖ δ' ἐνίοις εἶναι πάντα [25] τοιαῦτα, ὅτι τὸ μὲν φύσει ἀκίνητον καὶ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχει δύναμιν, ὥσπερ τὸ πῦρ καὶ ἐνθάδε καὶ ἐν Πέρσαις καίει, τὰ δὲ δίκαια κινούμενα ὁρῶσιν. τοῦτο δ' οὐκ ἔστιν οὕτως ἔχον, ἀλλ' ἔστιν ὥς· καίτοι παρὰ γε τοῖς θεοῖς ἴσως οὐδαμῶς, παρ' ἡμῖν δ' ἔστι μὲν τι καὶ φύσει, κινήτων μέντοι [30] πᾶν, ἀλλ' ὅμως ἐστὶ τὸ μὲν φύσει τὸ δ' οὐ φύσει. ποῖον δὲ φύσει τῶν ἐνδεχομένων καὶ ἄλλως ἔχειν, καὶ ποῖον οὐ ἀλλὰ νομικὸν καὶ συνθήκη, εἴπερ ἄμφω κινήτᾳ ὁμοίως, δηλον. καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁ αὐτὸς ἀρμόσει διορισμός· φύσει γὰρ ἡ δεξιὰ κρείττων, καίτοι ἐνδέχεται πάντας ἀμφιδε- [35]-ξίους γενέσθαι. τὰ δὲ κατὰ συνθήκην καὶ τὸ συμφέρον τῶν 1135a δικαίων ὁμοιά ἐστὶ τοῖς μέτροις· οὐ γὰρ πανταχοῦ ἴσα τὰ οἶνηρά καὶ σιτηρὰ μέτρα, ἀλλ' οὐ μὲν ὠνοῦνται, μεῖζω, οὐ δὲ πωλοῦσιν, ἐλάττω. ὁμοίως δὲ καὶ τὰ μὴ φυσικὰ ἀλλ' ἀνθρώπινα δίκαια οὐ ταῦτ' ἀπανταχοῦ, ἐπεὶ οὐδ' αἱ πολι-

несправедливого, ні справедливого державного: адже воно співвідноситься з законом і буває у тих, кому за природою властиво мати закон, а це ті, [15] що порівну беруть участь (ὑπάρχει ἰσότης) і в начальстві, і в підкоренні (τοῦ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι).

Тому справедливе існує, радше, стосовно дружини, а не дітей і придбань; це і є сімейне справедливе (τὸ οἰκονομικὸν δίκαιον), але і воно різниться від державного.

(VII). Державне справедливе почасти — природне (τὸ φυσικόν), почасти ж — узаконене (τὸ νομικόν). Воно природне, якщо повсюди має однакову силу [20] і не залежить від визнання чи невизнання; але якщо спочатку не важливо, так [чинити] чи інакше, а коли це [вже] встановлено — тоді важливо, скажімо, що [бранця] викупляють за одну міну або що в жертву приносять одного папа, а не двох баранів, то це узаконене [справедливе]. Сюди ж належать закони, встановлені для окремих випадків (наприклад, про пожертву Брасіду³⁰), а також всі [приватні питання], по яких, голосуючи, приймають особливі рішення (τὰ ψηφισματώδη).

Деякі вважають узаконеним все [25] це, бо природне незмінне і всюди має таку ж силу, наприклад і тут, і в Персії вогонь палить; але ж вони бачать, як міняється те, що [вважається] справедливим. У такому вигляді ця [думка] не[вірна], але у певному значенні може бути [вірною]. Для богів, принаймні, [мінливість], очевидно, абсолютно виключена, а для нас хоч і можливе щось [30] [справедливе] від природи, все це, однак, мінливе, і разом з тим одне існує від природи, інше — не від природи. Яке [справедливе] від природи, а яке згідно із законом і домовленістю, якщо мова йде про те, що може бути і так, і інакше, і при умові, що і те і інше схильне до змін, також ясно. І для інших речей підходить таке ж розмежування: адже від природи сильніше права рука, але ж усім можна стати [35] з двома правими руками.

Те із справедливого, що ґрунтується на 1135a домовленості і взаємній вигоді, можна уподібнити мірам; дійсно, міри для вина і хліба не всюди рівні, а в скупників вони більші, у [роздрібних] торговців — менші. Подібним же чином і не природні, а людські поняття справедливого не бувають всюди тотожні, коли вже і державні [5] устрої

³⁰ Спартанський полководець Брасід у 422 р. до Р.Х., під час Пелопоннеської війни, відвоював Амфіполь в Афінської морської держави і загинув, захищаючи його від військ Клеона. На ознаменування цієї події його вшановували в Амфіполі як героя, із щорічними іграми та жертвоприношеннями (див. про це: *Thuc.* V. 11).

[5]- τεῖται, ἀλλὰ μία μόνον πανταχοῦ κατὰ φύσιν ἡ ἀρίστη. τῶν δὲ δικαίων καὶ νομίμων ἕκαστον ὡς τὰ καθόλου πρὸς τὰ καθ' ἕκαστα ἔχει· τὰ μὲν γὰρ πραττόμενα πολλά, ἐκείνων δ' ἕκαστον ἓν· καθόλου γάρ διαφέρει δὲ τὸ ἀδίκημα καὶ τὸ ἄδικον καὶ τὸ δικαίωμα καὶ τὸ δίκαιον· ἄδικον μὲν γάρ [10] ἐστὶ τῇ φύσει ἢ τάξει· αὐτὸ δὲ τοῦτο, ὅταν πραχθῇ, ἀδίκημά ἐστι, πρὶν δὲ πραχθῆναι, οὐπω, ἀλλ' ἄδικον. ὁμοίως δὲ καὶ δικαίωμα· καλεῖται δὲ μᾶλλον δικαιοπράγημα τὸ κοινόν, δικαίωμα δὲ τὸ ἐπ' ἀνθρώπῳ τοῦ ἀδικήματος. καθ' ἕκαστον δὲ αὐτῶν, ποῖά τε εἶδη καὶ πόσα καὶ περὶ ποῖα [15] τυγχάνει ὄντα, ὕστερον ἐπισκεπτέον. (VIII). ἢ ὄντων δὲ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων τῶν εἰρημένων, ἀδικεῖ μὲν καὶ δικαιοπραγεῖ ὅταν ἐκὼν τις αὐτὰ πράττῃ· ὅταν δ' ἄκων, οὐτ' ἀδικεῖ οὔτε δικαιοπραγεῖ ἀλλ' ἢ κατὰ συμβεβηκός· οἷς γὰρ συμβέβηκε δικαίοις εἶναι ἢ ἀδίκους, πράττουσιν. ἀδίκημα δὲ καὶ [20] δικαιοπράγημα ὥριστα τῷ ἐκούσιῳ καὶ ἀκουσίῳ· ὅταν γὰρ ἐκούσιον ᾖ, ψέγεται, ἅμα δὲ καὶ ἀδίκημα τότε ἐστίν· ὥστ' ἔσται τι ἄδικον μὲν ἀδίκημα δ' οὐπω, ἂν μὴ τὸ ἐκούσιον προσῇ. λέγω δ' ἐκούσιον μὲν, ὥσπερ καὶ πρότερον εἴρηται, ὃ ἂν τις τῶν ἐφ' αὐτῷ ὄντων εἰδὼς καὶ μὴ ἀγνοῶν πράττῃ [25] μήτε ὃν μήτε ᾧ μήτε οὐ <ἐνεκα>, οἷον τίνα τύπτει καὶ τίνι καὶ τίνος ἐνεκα, καὶ ἐκείνων ἕκαστον μὴ κατὰ συμβεβηκός μηδὲ βίᾳ (ὥσπερ εἴ τις λαβὼν τὴν χεῖρα αὐτοῦ τύπτει ἕτερον, οὐχ ἐκὼν· οὐ γὰρ ἐπ' αὐτῷ)· ἐνδέχεται δὲ τὸν τυπτόμενον πατέρα εἶναι, τὸν δ' ὅτι μὲν ἄνθρωπος ἢ τῶν παρόντων τις [30] γινώσκειν, ὅτι δὲ πατὴρ ἀγνοεῖν· ὁμοίως δὲ τὸ τοιοῦτον

(οἱ πολιτεῖται) [не всюди тотожні], але тільки одне [з них] всюди є найкращим за природою.

Кожне [поняття] справедливого і закону є як би загальне по відношенню до приватного: адже вчинки різноманітні, а [положення] всякий раз одне — воно ж бо загальне.

Різняться ж несправедлива справа (τὸ ἀδίκημα) і [поняття] “несправедливе” (τὸ ἄδικον), справедлива справа (τὸ δικαίωμα) і [поняття] “справедливе” (τὸ δίκαιον). Несправедливе [10] може бути за природою або по встановленню, і, коли це здійснилося у вчинку, тоді це несправедлива справа, але до того, як здійснилося — це ще не [справа], а [поняття] несправедливого. Так само й із справедливою справою.

Загальне поняття радше називається [словом] “справедливодіяння” (τὸ δικαιοπράγημα), а “справедлива справа” (τὸ δικαίωμα) [означає] виправлення несправедливої справи. Згодом треба буде уважно розглянути кожне окремо: які види [справедливої і несправедливої справи], скільки таких [справ] і з чим [15] вони можуть бути пов'язані.

(VIII). Оскільки [поняття] справедливого і несправедливого такі, як ми сказали, то людина діє несправедливо і справедливо тоді, коли здійснює вчинки по своїй волі (ἐκὼν), а коли вона здійснює вчинки всупереч своїй волі (ἄκων), то діє і не справедливо, і не несправедливо, хіба тільки привхідним чином (κατὰ συμβεβηκός): тобто вона здійснює вчинки, які, дивлячись по обставинах, є справедливими або несправедливими.

Визначення несправедливої і [20] справедливої справи залежить від її самохітності і несамохітності, бо, коли [несправедливе ще й] самохітне, воно засуджується, і тоді справа є несправедливою; таким чином, щось буде “несправедливим”, не будучи ще “несправедливою справою”, а саме якщо не додається самохітність (τὸ ἐκούσιον).

Довільним я називаю, як було й раніше сказано, який-небудь із вчинків, що залежать від самої людини, який вона здійснює свідомо і не по невіданню про те, [25] проти кого, за допомогою чого і <задля> чого вона це робить, наприклад кого він б'є, чим і навіщо, причому все це незалежно від випадкових обставин (κατὰ συμβεβηκός) і не підневільно (так, якщо хто-небудь, взявши руку людини, ударить іншого, то це буде не по волі [того, що вдарив], бо від нього не залежить).

Може бути й так, що удар наносять батькові, знаючи, що це людина чи хтось із [30] присутніх, але не знаючи, що це батько. Подібним же

διωρίσθω καὶ ἐπὶ τοῦ οὗ ἔνεκα, καὶ περὶ τὴν πράξιν ὅλην. τὸ δὲ ἀγνοούμενον, ἢ μὴ ἀγνοούμενον μὲν μὴ ἐπ' αὐτῷ δ' ὄν, ἢ βίᾳ, ἀκούσιον. πολλὰ γὰρ καὶ τῶν φύσει ὑπαρχόντων εἰδό- **1135b**-τες καὶ πράττομεν καὶ πάσχομεν, ὧν οὐθὲν οὐθ' ἐκούσιον οὐτ' ἀκούσιόν ἐστιν, οἷον τὸ γηρᾶν ἢ ἀποθνήσκειν. ἔστι δ' ὁμοίως ἐπὶ τῶν ἀδίκων καὶ τῶν δικαίων καὶ τὸ κατὰ συμβεβηκός· καὶ γὰρ ἂν τὴν παρακαταθήκην ἀποδοίη τις ἄκων καὶ διὰ [5] φόβον, ὃν οὐτε δίκαια πράττειν οὐτε δικαιοπραγεῖν φατέον ἄλλ' ἢ κατὰ συμβεβηκός. ὁμοίως δὲ καὶ τὸν ἀναγκαζόμενον καὶ ἄκοντα τὴν παρακαταθήκην μὴ ἀποδιδόντα κατὰ συμβεβηκός φατέον ἀδικεῖν καὶ τὰ ἄδικα πράττειν. τῶν δὲ ἐκουσίων τὰ μὲν προελόμενοι πράττομεν τὰ δ' οὐ προελόμενοι, προελό- [10]-μενοι μὲν ὅσα προβουλευσάμενοι, ἀπροαίρετα δὲ ὅς' ἀπροβούλευτα. τριῶν δὲ οὐσῶν βλαβῶν τῶν ἐν ταῖς κοινωνίαις, τὰ μὲν μετ' ἀγνοίας ἀμαρτήματά ἐστιν, ὅταν μήτε ὃν μήτε ὃ μὴτε ᾧ μήτε οὗ ἔνεκα ὑπέλαβε πράξῃ· ἢ γὰρ οὐ βάλλειν ἢ οὐ τούτῳ ἢ οὐ τοῦτον ἢ οὐ τούτου ἔνεκα φήθη, [15] ἀλλὰ συνέβη οὐχ οὗ ἔνεκα φήθη, οἷον οὐχ ἵνα τρώσῃ ἀλλ' ἵνα κεντήσῃ, ἢ οὐχ ὄν, ἢ οὐχ ᾧ. ὅταν μὲν οὖν παραλόγως ἢ βλάβῃ γένηται, ἀτύχημα· ὅταν δὲ μὴ παραλόγως, ἄνευ δὲ κακίας, ἀμάρτημα (ἀμαρτάνει μὲν γὰρ ὅταν ἡ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ ἢ τῆς αἰτίας, ἀτυχεῖ δ' ὅταν ἔξωθεν)· ὅταν δὲ [20] εἰδῶς μὲν μὴ προβουλεύσας δέ, ἀδίκημα, οἷον ὅσα τε διὰ θυμὸν καὶ ἄλλα πάθη, ὅσα ἀναγκαῖα ἢ φυσικὰ συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις· ταῦτα γὰρ βλάπτοντες καὶ ἀμαρτάνοντες ἀδικοῦσι μὲν, καὶ ἀδικήματά ἐστιν, οὐ μέντοι πῶ ἄδικοι διὰ ταῦτα οὐδὲ

чином необхідно розмежовувати вчинок, його мету і те, що стосується його взагалі.

Якщо вчинок скоєно по невіданню або хоч і не по невіданню, але незалежно від самої людини чи підневільно, це вчинок несамохитний. Адже багато що з існуючого від природи **1135b** ми робимо і відчуваємо на собі (πράττομεν καὶ πάσχομεν), усвідомлюючи це, [але] ніщо з цього не є ні несамохитним, ні несамохитним, як наприклад старіння або вмирання.

І випадкові обставини також впливають на несправедливе і справедливе.

Якщо хто-небудь віддає назад ввірене [йому майно] всупереч своїй волі й зі [5] страху, то не треба говорити, ні що він робить щось справедливе (δίκαια πράττειν), ні що він здійснює справедливість (δικαιοπραγεῖν) інакше, ніж внаслідок випадкових обставин (κατὰ συμβεβηκός).

Так само ж і коли людина не повертає ввірене [їй майно] вимушено і всупереч своїй волі, треба говорити, що він чинить несправедливо (ἀδικεῖν) і робить щось несправедливе (τὰ ἄδικα πράττειν) внаслідок випадкових обставин.

Одні самохитні вчинки ми здійснюємо по свідомому вибору, а інші — не по вибору, бо [10] свідомо вибране те, про що заздалегідь прийнято рішення, про що ж не приймають рішень заздалегідь, то не вибирають свідомо.

При взаємовідносинах у суспільствах (ἐν ταῖς κοινωνίαις) шкода може бути троякою. Проступки (τὰ ἀμαρτήματα), зумовлені невіданням, коли не збиралися чинити те, проти того, за допомогою того і задля того; так, людина не збиралася кидати, чи [збиралася, але не] в те, чи не тим, чи не задля того, [15] а вийшло всупереч очікуванню, наприклад думав не поранити, а вколоти, чи не того, чи не тим.

Отже, якщо шкода заподіяна всупереч розрахунку (παραλόγως), то трапилася невдача, а якщо не всупереч розрахунку, але без зіпсутості, то скоєно проступок (бо проступок скоюють, коли сама людина — джерело провини, а невдача трапляється, коли джерело зовні). Коли [20] діють свідомо, однак не прийнявши рішення заздалегідь (μὴ προβουλεύσας), то [перед нами] несправедлива справа; трапляється це між людьми з шалу і через інші пристрасті, вимушені вони чи природні. Заподіюючи цю шкоду і здійснюючи такі проступки, люди діють несправедливо, і мають місце несправедливі справи, але через це люди

πονηροί· οὐ γὰρ διὰ μοχθηρίαν ἢ βλάβη· [25] ὅταν δ' ἐκ προαιρέσεως, ἄδικος καὶ μοχθηρός. διὸ καλῶς τὰ ἐκ θυμοῦ οὐκ ἐκ προνοίας κρίνεται· οὐ γὰρ ἄρχει ὁ θυμῷ ποιῶν, ἀλλ' ὁ ὀργίσσας. ἔτι δὲ οὐδὲ περὶ τοῦ γενέσθαι ἢ μὴ ἀμφισβητεῖται, ἀλλὰ περὶ τοῦ δικαίου· ἐπὶ φαινομένη γὰρ ἀδικία ἢ ὀργή ἐστίν. οὐ γὰρ ὥσπερ ἐν τοῖς συναλλάγμασι [30] περὶ τοῦ γενέσθαι ἀμφισβητοῦσιν, ὦν ἀνάγκη τὸν ἕτερον εἶναι μοχθηρόν, ἂν μὴ διὰ λήθην αὐτὸ δρῶσιν· ἀλλ' ὁμολογοῦντες περὶ τοῦ πράγματος, περὶ δὲ τοῦ ποτέρως δίκαιον ἀμφισβητοῦσιν (ὁ δ' ἐπιβουλεύσας οὐκ ἀγνοεῖ), ὥστε ὁ μὲν οἶεται ἀδι- **1136a**-κεῖσθαι, ὁ δ' οὐ. ἐὰν δ' ἐκ προαιρέσεως βλάβη, ἀδικεῖ· καὶ κατὰ ταῦτ' ἤδη τὰ ἀδικήματα ὁ ἀδικῶν ἄδικος, ὅταν παρὰ τὸ ἀνάλογον ἢ ἢ παρὰ τὸ ἴσον. ὁμοίως δὲ καὶ δίκαιος, ὅταν προελόμενος δικαιοπραγῇ· δικαιοπραγεῖ δέ, ἂν μόνον ἐκὼν [5] πράττη. τῶν δ' ἀκουσίων τὰ μὲν ἐστὶ συγγνωμονικά τὰ δ' οὐ συγγνωμονικά. ὅσα μὲν γὰρ μὴ μόνον ἀγνοοῦντες ἀλλὰ καὶ δι' ἄγνοϊαν ἀμαρτάνουσι, συγγνωμονικά, ὅσα δὲ μὴ δι' ἄγνοϊαν, ἀλλ' ἀγνοοῦντες μὲν διὰ πάθος δὲ μήτε φυσικὸν μήτ' ἀνθρώπινον, οὐ συγγνωμονικά.

11 (IX). [10] Ἀπορήσειε δ' ἂν τις, εἰ ἱκανῶς διώριστα περὶ τοῦ ἀδικεῖσθαι καὶ ἀδικεῖν, πρῶτον μὲν εἰ ἔστιν ὥσπερ Εὐριπίδης εἶρηκε, λέγων ἀτόπως

μητέρα κατέκταν τὴν ἐμήν, βραχὺς λόγος.
ἐκὼν ἐκοῦσαν, ἢ <οὐχ> ἐκοῦσαν οὐχ ἐκὼν;

[15] πότερον γὰρ ὡς ἀληθῶς ἔστιν ἐκόντα ἀδικεῖσθαι, ἢ οὐ ἀλλ' ἀκούσιον ἅπαν, ὥσπερ καὶ τὸ ἀδικεῖν πᾶν

все-таки в якомусь значенні не “несправедливі” і не “підлі”: адже заподіяна шкода не зумовлена їх ницістю.

[25] Коли ж [людина заподіює шкоду] по свідомому вибору, вона є несправедливою та нищою. Тому-то й правильно (καλῶς) розцінює суд (κρίνεται) скоєне з шалу як скоєне без наміру, бо джерелом тут є не той, хто діє через шал, а той, хто розгнівав.

Крім того, спірне тут не “було чи не було”, а справедливість [такої дії]: адже гнів буває зверненням на те, що уявляється несправедливістю (ἐπὶ φαινομένη ἀδικίᾳ). Отже, спірне не те, що сталося (як у випадку [30] з обміном, при якому одна сторона з необхідністю ница, якщо тільки її дії не пояснюються забудькуватістю); навпаки, про [сам] предмет [сторони] згідні, а сперечаються про те, на чийй стороні справедливість (зловмисник ж бо не перебуває в невіданні щодо цього), так що той думає, що зазнає **1136a** несправедливості, а той — ні.

Значить, якщо людина по свідомому вибору заподіяла шкоду, то вона чинить несправедливо; і вже через такі несправедливі справи, коли порушується пропорційність чи рівність, вона є несправедливою. Відповідно і справедливою людина є тоді, коли справедливі справи вона здійснює по свідомому вибору; здійснюють же справедливі справи, лише [5] діючи по своїй волі.

З несамохітних вчинків одні викликають співчуття (τὰ ἐστὶ συγγνωμονικά), інші ні. Проступки, скоєні не тільки в невіданні, але й по невіданню, викликають співчуття, а скоєні не по невіданню, а в невіданні через пристрасть, причому протиприродну і нелюдську, співчуття не викликають.

11 (IX). [10] Може виникнути питання: чи досить вже розмежовані [поняття] “зазнавати несправедливості” і “чинити несправедливо”, а в першу чергу — чи можливе те, що [так] дивно висловив Евріпід:

— Я мати свою убив, короткі мої слова.

— То воля обох вас? а чи тільки одної її³¹ ?

[15] І дійсно, чи можливо “зазнавати несправедливості” (ἀδικεῖσθαι) справді по своїй волі, а чи таке завжди несамохітне, подібно до того, як усякий несправедливий вчинок — це [вчинок] самохітний?

³¹ Очевидно, це уривок з діалогу Алкмеона та Фегає з утраченої трагедії Евріпіда (Eur. Fr. 68 (Nussk)).

ἐκούσιον; καὶ ἄρα πᾶν οὕτως ἢ ἐκείνως, [ὥσπερ καὶ τὸ ἀδικεῖν πᾶν ἐκούσιον,] ἢ τὸ μὲν ἐκούσιον τὸ δ' ἀκούσιον; ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ δικαιοῦσθαι· τὸ γὰρ δικαιοπραγεῖν πᾶν ἐκούσιον· ὥστ' εὐλογον [20] ἀντικεῖσθαι ὁμοίως καθ' ἑκάτερον, τὸ τ' ἀδικεῖσθαι καὶ δικαιοῦσθαι ἢ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον εἶναι. ἄτοπον δ' ἂν δόξειε καὶ ἐπὶ τοῦ δικαιοῦσθαι, εἰ πᾶν ἐκούσιον· ἔνιοι γὰρ δικαιοῦνται οὐχ ἐκόντες. ἔπειτα καὶ τότε διαπορήσειεν ἂν τις, πότερον ὁ τὸ ἄδικον πεπονθὼς ἀδικεῖται πᾶς, ἢ ὥσπερ καὶ ἐπὶ τοῦ πράτ- [25]-τειν, καὶ ἐπὶ τοῦ πάσχειν ἐστίν· κατὰ συμβεβηκὸς γὰρ ἐνδέχεται ἐπ' ἀμφοτέρων μεταλαμβάνειν τῶν δικαίων· ὁμοίως δὲ δῆλον ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν ἀδίκων· οὐ γὰρ ταῦτόν τὸ τᾶδिका πράττειν τῷ ἀδικεῖν οὐδὲ τὸ ἄδिका πάσχειν τῷ ἀδικεῖσθαι· ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ δικαιοπραγεῖν καὶ δικαιοῦσθαι· ἀδύνα- [30]-τον γὰρ ἀδικεῖσθαι μὴ ἀδικοῦντος ἢ δικαιοῦσθαι μὴ δικαιοπραγοῦντος. εἰ δ' ἐστὶν ἀπλῶς τὸ ἀδικεῖν τὸ βλάπτειν ἐκόντα τινά, τὸ δ' ἐκόντα εἰδότα καὶ ὄν καὶ ᾧ καὶ ὥς, ὁ δ' ἀκρατὴς ἐκὼν βλάπτει αὐτὸς αὐτόν, ἐκὼν τ' ἂν ἀδικοῖτο καὶ ἐνδέχοιτο αὐτὸς αὐτόν ἀδικεῖν. ἔστι δὲ καὶ τοῦτο ἐν τῶν ἀπο- **1136b**-ρουμένων, εἰ ἐνδέχεται αὐτόν αὐτόν ἀδικεῖν. ἔτι ἐκὼν ἂν τις δι' ἀκρασίαν ὑπ' ἄλλου βλάπτοιο ἐκόντος, ὥστ' εἴη ἂν ἐκόντ' ἀδικεῖσθαι. ἢ οὐκ ὀρθὸς ὁ διορισμός, ἀλλὰ προσθετέον τῷ βλάπτειν εἰδότα καὶ ὄν καὶ ᾧ καὶ ὥς τὸ παρὰ τὴν ἐκείνου [5] βούλησιν; βλάπτεται μὲν οὖν τις ἐκὼν καὶ τᾶδिका πάσχει, ἀδικεῖται δ' οὐδεὶς ἐκὼν· οὐδεὶς γὰρ βούλεται, οὐδ' ὁ ἀκρατὴς, ἀλλὰ παρὰ τὴν βούλησιν πράττει· οὔτε γὰρ βούλεται οὐδεὶς ὁ μὴ

І чи всі так [зазнають несправедливості] по своїй волі, а чи завжди неупереч своїй волі, або ж в одних випадках має місце одне, а в інших інше?

Те ж саме стосується і [поняття] “зазнавати справедливості” (δικαιοῦσθαι), оскільки здійснення справедливої справи (τὸ δικαιοπραγεῖν) завжди самохітне, а тому цілком розумно [20] вважати в обох випадках схоже співставлення, тобто зазнавати несправедливості і зазнавати справедливості — це або [дії] самохітні, або несамохітні. Однак навіть стосовно “зазнавати справедливості” було б, мабуть, безглуздо [вважати, що це] завжди самохітне: дійсно, деякі “зазнають справедливості” не по своїй волі.

Після цього можна задати й таке питання: чи всякий, хто потерпів від несправедливості (τὸ ἄδικον πεπονθὼς), [сам] зазнає несправедливості (ἀδικεῖται), а чи як з [25] дією, так і з стражданням [від неї]? Адже і в тому, і в іншому випадку можна бути причетним справедливим [вчинкам] випадково. Ясно, що так сам і з несправедливими [вчинками], бо не одне й те ж: робити несправедливе (τᾶδिका πράττειν) і чинити несправедливо (ἀδικεῖν), і [не одне й те ж] потерпати від несправедливого (τὸ ἄδिका πάσχειν) і зазнавати несправедливості (τὸ ἀδικεῖσθαι); це ж справедливо і для [поняття] здійснювати справедливість (τὸ δικαιοπραγεῖν) і зазнавати справедливості (τὸ δικαιοῦσθαι), тому що неможливо [30] зазнавати несправедливості, якщо немає того, хто чинить несправедливо, або зазнавати справедливості, якщо немає того, хто здійснює справедливість.

Якщо ж “чинити несправедливо” значить взагалі шкодити будь-кому по своїй волі, (а “по своїй волі” — значить, знаючи, кому, чим і як, причому непоміркований шкодить сам собі по своїй волі), то вийде, що він [непоміркований] по своїй волі зазнає несправедливості і що можливо, щоб людина сама щодо себе чинила несправедливо (αὐτὸς αὐτόν ἀδικεῖν). Це питання одне з тих питань, що **1136b** викликають ускладнення: чи можливо щодо себе самого чинити несправедливо? Додамо також, що через непоміркованість людина може по своїй волі зазнавати шкоди від іншого, діючого по своїй волі, так що виявляється можливим зазнавати несправедливості по своїй волі.

Чи, можливо, визначення невірне, і до того, що шкоду заподіюють, знаючи, кому, чим і яким способом, треба додати: [5] “всупереч бажанню”? Дійсно, людина по своїй волі зазнає шкоди (βλάπτεται) і потерпає від несправедливого, але ніхто не зазнає несправедливості по своїй волі: ніхто ж бо [цього] не хоче, у тому числі й непоміркований,

οἶεται εἶναι σπουδαῖον, ὃ τε ἀκρατὴς οὐχ ἂ οἶεται δεῖν πράττειν πράττει. ὁ δὲ τὰ αὐτοῦ διδούς, ὥσπερ Ὅμηρος φησι [10] δοῦναι τὸν Γλαῦκον τῷ Διομήδει “χρῦσεα χαλκείων, ἑκατόμβοι· ἐννεαβοίων,” οὐκ ἀδικεῖται· ἐπ’ αὐτῷ γὰρ ἐστι τὸ δίδόναι, τὸ δ’ ἀδικεῖσθαι οὐκ ἐπ’ αὐτῷ, ἀλλὰ τὸν ἀδικοῦντα δεῖ ὑπάρχειν. περὶ μὲν οὖν τοῦ ἀδικεῖσθαι, ὅτι οὐχ ἐκούσιον, δῆλον.

12. [15] Ἐπὶ δ’ ὧν προειλόμεθα δύο ἔστιν εἰπεῖν, πότερόν ποτ’ ἀδικεῖ ὁ νεύμας παρὰ τὴν ἀξίαν τὸ πλεον ἢ ὁ ἔχων, καὶ εἰ ἔστιν αὐτὸν αὐτὸν ἀδικεῖν. εἰ γὰρ ἐνδέχεται τὸ πρότερον λεχθὲν καὶ ὁ διανεμὼν ἀδικεῖ ἀλλ’ οὐχ ὁ ἔχων τὸ πλεον, εἴ τις πλεον αὐτοῦ ἐτέρῳ νέμει εἰδῶς καὶ ἐκῶν, οὗτος αὐτὸς [20] αὐτὸν ἀδικεῖ· ὅπερ δοκοῦσιν οἱ μέτριοι ποιεῖν· ὁ γὰρ ἐπιεικὴς ἐλαττωτικός ἐστιν. ἢ οὐδὲ τοῦτο ἀπλοῦν; ἐτέρου γὰρ ἀγαθοῦ, εἰ ἔτυχεν, πλεονεκτεῖ, οἷον δόξης ἢ τοῦ ἀπλῶς καλοῦ. ἔτι λύεται κατὰ τὸν διορισμὸν τοῦ ἀδικεῖν· οὐδὲν γὰρ παρὰ τὴν αὐτοῦ πάσχει βούλησιν, ὥστε οὐκ ἀδικεῖται διὰ γε τοῦτο, [25] ἀλλ’ εἴπερ, βλάπτεται μόνον. φανερόν δὲ ὅτι καὶ ὁ διανεμὼν ἀδικεῖ, ἀλλ’ οὐχ ὁ τὸ πλεον ἔχων αἰεὶ· οὐ γὰρ ᾧ τὸ ἄδικον ὑπάρχει ἀδικεῖ, ἀλλ’ ᾧ τὸ ἐκόντα τοῦτο ποιεῖν· τοῦτο δ’ ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεως, ἢ ἐστιν ἐν τῷ διανεμόντι ἀλλ’ οὐκ ἐν τῷ λαμβάνοντι. ἔτι ἐπεὶ πολλαχῶς τὸ ποιεῖν [30] λέγεται, καὶ ἔστιν ὡς τὰ ἀψυχα κτείνει καὶ ἡ χεὶρ καὶ ὁ οἰκέτης ἐπιτάξαντος, οὐκ ἀδικεῖ μὲν, ποιεῖ δὲ τὰ ἄδικα. ἔτι εἰ μὲν ἀγνοῶν ἔκρινεν, οὐκ ἀδικεῖ κατὰ τὸ νομικὸν δίκαιον οὐδ’ ἄδικος ἢ κρίσις ἐστίν, ἔστι δ’ ὡς ἄδικος·

навпаки, його вчинки суперечать [його] бажанню, тому що ніхто не бажає того, про що він не думає, що це добродіє, а непоміркований здійснює такі вчинки, які, він думає, здійснювати не треба. Але той, хто віддає своє власне (τὰ αὐτοῦ), подібно до того як Гомер говорить про Главка, [10] що дав Діомеду

свій золотий за мідний обладунок, у сотню биків³², той не зазнає несправедливості: від нього ж бо залежить давати [чи не давати], а ось зазнавати [чи не зазнавати] несправедливості від нього не залежить, але [для цього] повинен бути в наявності той, хто чинить несправедливо.

Отже, ясно, що “зазнавати несправедливості” не можна по своїй волі.

12. [15] 3 [питань], вибраних нами, належить обговорити ще два: хто чинить несправедливо, чи той, хто приділяє комусь всупереч достоїнству частку більшу, чи той, хто [таку частку] має; а також чи можна чинити несправедливо щодо самого себе?

Дійсно, якщо можливе сказане першим і несправедливо чинить розподіляючий, а не той, хто має більше, [чим слідує], тоді якщо будь-хто приділяє іншому більше, ніж собі, свідомо і по своїй волі, то він сам [20] щодо себе чинить несправедливо; прийнято вважати, що саме це й роблять помірковані люди (οἱ μέτριοι), тому що добрий схильний [брати] менше. Чи, можливо, і це не так просто? Адже може трапитися, що він має свою користь в іншому благі, скажімо в славі або в безвідносно прекрасному. Крім того, [питання] вирішується посиленням на визначення [поняття] “чинити несправедливо”, бо [той, що чинить так] нічого не терпить всупереч своєму бажанню і, значить, принаймні внаслідок цього, не зазнає несправедливості, [25] а якщо [йому щось] і [заподіюється], то всього лише шкода.

Очевидно також, що розподіляючий може поступити несправедливо, але не завжди [так чинить] той, хто має більше: адже не той чинить несправедливо, хто має несправедливу [частку], а той, хто бажає робити її такою [тобто свою частку несправедливою]. Це й є джерело вчинку, яке міститься в розподіляючому, а не в одержувачі.

Далі, оскільки “робити” має багато значень, [30] можна сказати, немаче вбивають і неживі предмети, і рука, і слуга за наказом [господаря], але вони не діють несправедливо, хоч і роблять несправедливі речі.

Далі, якщо в невіданні людина [когось] засудила, вона не чинить несправедливо з точки зору узаконеного справедливого (τὸ νομικόν

³² Hom. II. VI. 236.

ἕτερον γὰρ τὸ νομικὸν δίκαιον καὶ τὸ πρῶτον· εἰ δὲ γινώσκων ἔκρι - **1137a** - νεν ἀδίκως, πλεονεκτεῖ καὶ αὐτὸς ἢ χάριτος ἢ τιμωρίας. ὥσπερ οὖν κὰν εἴ τις μερίσαιτο τοῦ ἀδικήματος, καὶ ὁ διὰ ταῦτα κρίνας ἀδίκως πλεον ἔχει· καὶ γὰρ ἐπ' ἐκείνῳ τὸν ἀγρὸν κρίνας οὐκ ἀγρὸν ἀλλ' ἀργύριον ἔλαβεν. **13.** Οἱ δ' [5] ἄνθρωποι ἐφ' ἑαυτοῖς οἴονται εἶναι τὸ ἀδικεῖν· διὸ καὶ τὸ δίκαιον εἶναι ῥᾶδιον. τὸ δ' οὐκ ἔστιν· συγγενέσθαι μὲν γὰρ τῇ τοῦ γείτονος καὶ πατάξαι τὸν πλησίον καὶ δοῦναι τῇ χειρὶ τὸ ἀργύριον ῥᾶδιον καὶ ἐπ' αὐτοῖς, ἀλλὰ τὸ ὥδι ἔχοντας ταῦτα ποιεῖν οὔτε ῥᾶδιον οὔτ' ἐπ' αὐτοῖς. ὁμοίως δὲ καὶ [10] τὸ γινῶναι τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀδίκα οὐδὲν οἴονται σοφὸν εἶναι, ὅτι περὶ ὧν οἱ νόμοι λέγουσιν οὐ χαλεπὸν συνιέναι (ἀλλ' οὐ ταῦτ' ἐστὶ τὰ δίκαια ἀλλ' ἢ κατὰ συμβεβηκός)· ἀλλὰ πῶς πραττόμενα καὶ πῶς νεμόμενα δίκαια, τοῦτο δὴ πλεον ἔργον ἢ τὰ ὑγιεινὰ εἰδέναι· ἐπεὶ κἀκεῖ μέλι καὶ οἶνον καὶ [15] ἐλλέβορον καὶ καῦσιν καὶ τομῇν εἰδέναι ῥᾶδιον, ἀλλὰ πῶς δεῖ νεῖμαι πρὸς ὑγίειαν καὶ τίνι καὶ πότε, τοσοῦτον ἔργον ὅσον ἱατρὸν εἶναι. δι' αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ τοῦ δικαίου οἴονται εἶναι οὐδὲν ἥττον τὸ ἀδικεῖν, ὅτι οὐχ ἥττον ὁ δίκαιος ἀλλὰ καὶ μᾶλλον δύναιτ' ἂν ἕκαστον πρᾶξαι τούτων· καὶ γὰρ [20] συγγενέσθαι γυναικὶ καὶ πατάξαι· καὶ ὁ ἀνδρεῖος τὴν ἀσπίδα ἀφεῖναι καὶ στραφεῖς ἐφ' ὁποτεραοῦν τρέχειν. ἀλλὰ τὸ δειλαίνειν καὶ ἀδικεῖν οὐ τὸ ταῦτα ποιεῖν ἐστὶ, πλὴν κατὰ συμβεβηκός, ἀλλὰ τὸ ὥδι ἔχοντα ταῦτα ποιεῖν, ὥσπερ καὶ τὸ ἱατρεῦειν καὶ τὸ ὑγιάζειν οὐ τὸ τέμνειν ἢ μὴ [25] τέμνειν ἢ φαρμακεύειν ἢ μὴ φαρμακεύειν ἐστίν, ἀλλὰ τὸ ὥδι. ἔστι δὲ τὰ δίκαια ἐν τούτοις οἷς μέτεστι τῶν ἀπλῶς ἀγαθῶν, ἔχουσι δ' ὑπερβολὴν ἐν τούτοις καὶ ἔλλειψιν· τοῖς μὲν γὰρ οὐκ

δίκαιον) і суд її не несправедливий, але в якомусь іншому значенні ця людина все ж несправедлива: адже узаконене справедливе і справедливе первинне (τὸ πρῶτον δίκαιον) — то різні речі. Якщо ж людина судила **1137a** несправедливо, знаючи [це], то й сама чинить своєкорисливо, чи то шукаючи вдячності, чи то домагаючись помсти. А тому той, хто, маючи таку мету, виніс присуд несправедливо, той своєкорисливий, подібно до того, хто взяв участь у несправедливій справі: адже й присудивши спірне поле він отримав не поле, а гроші.

13. Люди [5] вважають, що від них залежить чинити [або не чинити] несправедливо, а тому [думають], що легко бути справедливим. Але це не так, бо легко і в їх владі зійтися з дружиною сусіда, побити того, хто поблизу, і дати хабара, але робити [навіть] це, маючи відповідний склад [душі], і не легко, і не залежить від них.

Подібним же чином, і [10] в тому, щоб пізнати, що таке справедливі речі і що несправедливі, як вони думають, немає нічого мудрого, бо те, про що говорять закони, зрозуміти не важко (але це [ще] не справедливе, хіба що привхідним чином); [тільки] вчинки, що здійснюються певним чином, і [частки], що розділяються певним чином, [можуть бути] справедливими, а тому знати це — труд більший, ніж [знати, що корисно] для здоров'я, оскільки навіть у цьому випадку легко знати, [що корисно] і мед, і вино, і [15] морозник, і припикання, і розтин, але [знати], як треба застосувати [це] для здоров'я, для кого і коли, також великий труд, як і бути лікарем.

З тієї ж самої причини люди думають, що справедливому анітрохи не менш властиво чинити несправедливо, оскільки справедлива людина анітрохи не гірше, але навіть краще змогла би здійснювати будь-який з такого роду вчинків: і [20] зійтися з [чужою] дружиною, і побити [кого-небудь]; а мужній міг би кинути щита і, повернувшись спиною до ворога, бігти світ за очі. Тим часом “боятися” і “чинити несправедливо” не значить (якщо не вважати випадкових збігів) [просто] робити це, але робити це, маючи відповідний склад [душі], подібно до того як пракування або лікування полягає не в тому, щоб різати чи не різати, давати чи не [25] давати ліки, але в певній якості [цих дій].

Справедливе (τὰ δίκαια) існує для тих, хто причетні до безвідносних благ, але мають у них надлишок або недостачу, бо для інших неможливий надлишок цих благ, як, мабуть, і для богів, а для

ἔστιν ὑπερβολὴ αὐτῶν, οἷον ἴσως τοῖς θεοῖς, τοῖς δ' οὐδὲν μῦριον ὠφέλιμον, τοῖς ἀνιάτως κακοῖς, ἀλλὰ πάντα [30] βλάπτει, τοῖς δὲ μέχρι τοῦ διὰ τοῦτ' ἀνθρώπινόν ἐστιν.

14 (X). Περὶ δὲ ἐπιεικείας καὶ τοῦ ἐπιεικοῦς, πῶς ἔχει ἡ μὲν ἐπιεικεία πρὸς δικαιοσύνην τὸ δ' ἐπιεικὲς πρὸς τὸ δίκαιον, ἐχόμενόν ἐστιν εἰπεῖν. οὔτε γὰρ ὡς ταῦτόν ἀπλῶς οὔθ' ὡς ἕτερον τῷ γένει φαίνεται σκοπούμενοις· καὶ ὅτε μὲν τὸ ἐπιει- [35]- κὲς ἐπαινοῦμεν καὶ ἄνδρα τὸν τοιοῦτον, ὥστε καὶ ἐπὶ τὰ 1137b ἄλλα ἐπαινοῦντες μεταφέρομεν ἀντὶ τοῦ ἀγαθοῦ, τὸ ἐπιεικέστερον ὅτι βέλτιον δηλοῦντες· ὅτε δὲ τῷ λόγῳ ἀκολουθοῦσι φαίνεται ἄτοπον εἰ τὸ ἐπιεικὲς παρὰ τὸ δίκαιόν τι ὄν ἐπαινετόν ἐστιν· ἡ γὰρ τὸ δίκαιον οὐ σπουδαῖον, ἡ τὸ ἐπιεικὲς οὐ [5] δίκαιον, εἰ ἄλλο· ἡ εἰ ἄμφω σπουδαῖα, ταῦτόν ἐστιν. ἡ μὲν οὖν ἀπορία σχεδὸν συμβαίνει διὰ ταῦτα περὶ τὸ ἐπιεικὲς, ἔχει δ' ἅπαντα τρόπον τινὰ ὀρθῶς καὶ οὐδὲν ὑπεναντίον ἑαυτοῖς· τό τε γὰρ ἐπιεικὲς δικαίου τινὸς ὄν βέλτιόν ἐστι δίκαιον, καὶ οὐχ ὡς ἄλλο τι γένος ὄν βέλτιόν ἐστι τοῦ δικαίου. [10] ταῦτόν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς, καὶ ἀμφοῖν σπουδαῖον ὄντοιν κρεῖττον τὸ ἐπιεικὲς. ποιεῖ δὲ τὴν ἀπορίαν ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστιν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπ' ἀνὴρ νομίμου δικαίου. αἴτιον δ' ὅτι ὁ μὲν νόμος καθόλου πᾶς, περὶ ἐνίων δ' οὐχ οἷόν τε ὀρθῶς εἰπεῖν καθόλου. ἐν οἷς οὖν [15] ἀνάγκη μὲν εἰπεῖν καθόλου, μὴ οἷόν τε δὲ ὀρθῶς, τὸ ὡς ἐπὶ τὸ πλεον λαμβάνει ὁ νόμος, οὐκ ἀγνοῶν τὸ ἀμαρτανόμενον. καὶ ἔστιν οὐδὲν ἥττον ὀρθός· τὸ γὰρ ἀμάρτημα οὐκ ἐν τῷ νόμῳ οὐδ' ἐν τῷ νομοθέτῃ ἀλλ' ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματός ἐστιν· εὐθὺς γὰρ τοιαύτη ἡ τῶν πρακτῶν ὕλη ἐστίν. ὅταν [20] οὖν λέγῃ μὲν ὁ νόμος καθόλου, συμβῇ δ' ἐπὶ τούτου παρὰ τὸ

інших, невиліковно зіпсутих, немає навіть самої малої частки блага, щоб була їм на користь, але все [30] на шкоду; для третіх же [блага корисні] до певної міри; ось чому воно (справедливе) має справу з людьми.

14 (X). Наступне, про що треба сказати, — це про доброту (ἡ ἐπιεικεία) та добро (τὸ ἐπιεικὲς), як доброта співвідноситься із справедливістю, а добро — із справедливим.

Якщо роздивитися, то виявиться, що [ці речі] не є цілком тотожними, але й не різні по роду. Причому іноді ми [35] хвалимо “добро” і “добраго мужа”, так що при 1137b похвалі метафорично вживаємо [“добрий”] і для інших [чеснот, крім справедливості], замість [слова] “чеснотливий” (ἀγαθός), щоб показати, що бути добріше (τὸ ἐπιεικέστερον) — краще; а іноді, якщо слідувати значенню слова, здається дивним, якщо добро похвальне, хоч це щось інше, а не справедливе. Дійсно, чи то справедливе не доброчесне, чи то добро не [5] справедливе, якщо вже це різні поняття, чи то, якщо і те і те доброчесне, то [справедливе і добре] тотожні. Через ці [міркування], мабуть, і виникає ускладнення (ἡ ἀπορία) в зв'язку з [поняттям] добра, але всі вони в якомусь значенні правильні і самим собі анітрохи не суперечать. Річ у тім, що “добро”, будучи краще якогось [виду] справедливого, є [все-таки] “справедливе”, а не краще за справедливе як деякий інший рід. [10] Отже, право і добро тотожні, і при тому, що і те і інше доброчесне, добро вище.

Ускладнення створює те, що хоч добро є “справедливе”, однак справедливе не по закону, а [в якості] виправлення законного справедливого. Причина цього в тому, що всякий закон [складений] для загального [випадку], але про деякі речі неможливо сказати вірно в загальних рисах. Тому в тих випадках, коли [15] необхідно сказати в загальному рисах, але не можна [зробити це] правильно, закон охоплює те, що [має місце] у більшості випадків, цілком усвідомлюючи [можливу] погіршеність. І все ж закон правильний, бо погіршеність [закладена] не в законі і не в законодавці, а в природі предмета, бо саме така матерія вчинків (ὕλη τῶν πρακτῶν).

Так що, [20] коли закон складений для загального випадку, а сталося [щось] підсудне йому, але поза загальним випадком, тоді чинити правильно значить: там, де у законодавця, що склав закон без обмовок, пропуск або погіршеність, поправити упущення, яке визнав би навіть

καθόλου, τότε ὀρθῶς ἔχει, ἢ παραλείπει ὁ νομοθέτης καὶ ἡμαρτεν ἀπλῶς εἰπὼν, ἐπανορθοῦν τὸ ἐλλειφθέν, ὃ καὶ ὁ νομοθέτης αὐτὸς ἂν εἶπεν ἐκεῖ παρὼν, καὶ εἰ ἥδει, ἐνομοθέτησεν. διὸ δίκαιον μὲν ἐστὶ, καὶ βέλτιόν τινος δικαίου, [25] οὐ τοῦ ἀπλῶς δὲ ἀλλὰ τοῦ διὰ τὸ ἀπλῶς ἁμαρτήματος. καὶ ἔστιν αὕτη ἡ φύσις ἡ τοῦ ἐπιεικοῦς, ἐπανόρθωμα νόμου, ἢ ἐλλείπει διὰ τὸ καθόλου. τοῦτο γὰρ αἴτιον καὶ τοῦ μὴ πάντα κατὰ νόμον εἶναι, ὅτι περὶ ἐνίων ἀδύνατον θέσθαι νόμον, ὥστε ψηφίσματος δεῖ. τοῦ γὰρ ἀορίστου ἀόριστος καὶ [30] ὁ κανὼν ἐστίν, ὥσπερ καὶ τῆς Λεσβίας οἰκοδομίας ὁ μολίβδινος κανὼν· πρὸς γὰρ τὸ σχῆμα τοῦ λίθου μετακινεῖται καὶ οὐ μένει ὁ κανὼν, καὶ τὸ ψηφισμα πρὸς τὰ πράγματα. τί μὲν οὖν ἐστὶ τὸ ἐπιεικές, καὶ ὅτι δίκαιον καὶ τινὸς βέλτιον δικαίου, δηλὸν. φανερόν δ' ἐκ τούτου καὶ ὁ ἐπιεικὴς τίς [35] ἐστίν· ὁ γὰρ τῶν τοιούτων προαιρετικὸς καὶ πρακτικὸς, καὶ 1138a ὁ μὴ ἀκριβοδίκατος ἐπὶ τὸ χεῖρον ἀλλ' ἐλαττωτικὸς, καίπερ ἔχων τὸν νόμον βοηθόν, ἐπιεικὴς ἐστὶ, καὶ ἡ ἕξις αὕτη ἐπιείκεια, δικαιοσύνη τις οὕσα καὶ οὐχ ἑτέρα τις ἕξις.

15 (XI). Πότερον δ' ἐνδέχεται ἑαυτὸν ἀδικεῖν ἢ οὐ, φανερόν ἐκ [5] τῶν εἰρημένων. τὰ μὲν γὰρ ἐστὶ τῶν δικαίων τὰ κατὰ πᾶσαν ἀρετὴν ὑπὸ τοῦ νόμου τεταγμένα, οἷον οὐ κελεύει ἀποκτινύναι ἑαυτὸν ὁ νόμος, ἀ δὲ μὴ κελεύει, ἀπαγορεύει. ἔτι ὅταν παρὰ τὸν νόμον βλάβη μὴ ἀντιβλάπτων ἐκὼν, ἀδικεῖ, ἐκὼν δὲ ὁ εἰδὼς καὶ ὃν καὶ ᾧ· ὁ δὲ δι' ὀργὴν ἑαυτὸν [10] σφάττων ἐκὼν τοῦτο

сам законодавець, виявися він тут, а якби знав заздалегідь, то вніс би [цю поправку] в законодавство.

Тому [добро] і є справедливе і краще якогось певного, [25] але не безвідносно справедливого, [а точніше], воно краще [справедливого] з погрішністю, причина якої — його безумовність. І сама природа доброго — це поправка до закону в тому, в чому через його загальність є упушення.

Тут причина того, що не все підкоряється закону, оскільки стосовно деяких речей не можна встановити закону, а, отже, потрібне особливе рішення голосуванням (τὸ ψηφισμα).

Для невизначеного і правило (ὁ κανὼν) [30] невизначене; подібно до того як у лесбоській архітектурі лекало (ὁ κανὼν) із свинцю (адже воно згинається по контурах каменя і не залишається [незмінним] правилом³³), так і особливе рішення голосуванням [мінється] в залежності від предмета. Отже, ясно, що є “добро”, і чому воно справедливе, і якого [виду] справедливого воно краще. Зрозуміло з цього також, хто така добра [35] людина, бо, хто здатний свідомо обрати [добро] і здійснювати це у вчинках, хто 1138a не [вимагає] точного [дотримання свого] права на збиток [іншим], але, незважаючи на підтримку закону, схильний [брати] менше, той і добрий, і цей [душевний] склад (ἡ ἕξις) — доброта, що являє собою вид справедливості (ἡ δικαιοσύνη) і що не є якимсь відмінним від неї [душевним] складом.

15 (XI). Чи можливо чинити з самим собою несправедливо ясно із [5] сказаного вище. А саме: одна частина справедливого — це те, що встановлено законом згідно з усією доброчесністю; так, закон не наказує вбивати самого себе, а що він не наказує, [те] забороняє.

Далі, коли людина всупереч закону заподіює шкоду, до того ж не у відповідь на шкоду, [йому заподіянну], і по своїй волі, вона чинить несправедливо, а [самовбивця чинить] по своїй волі, тому що він знає, кому [шкодить] і чим. І ще: хто в гніві вражає себе [10] по своїй волі, здійснює це всупереч вірному судженню, закон же з цього не дозволяє. Отже, [така людина] чинить несправедливо. Але з ким? Можливо, з державою, а не з самим собою? Дійсно, він страждає по своїй волі, а ніхто не зазнає несправедливості по своїй волі. Ось чому держава (ἡ

³³ Мається на увазі використання лекала із свинцю чи то при роботі з каменями з первінними поверхнями (що не було специфічною рисою лесбоської архітектури), чи то при створенні лесбоського карниза, який мав подвійну криву.

δρᾶ παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ὃ οὐκ ἔξ ὁ νόμος· ἀδικεῖ ἄρα.
ἀλλὰ τίνα; ἢ τὴν πόλιν, αὐτὸν δ' οὐ; ἐκὼν γὰρ πάσχει,
ἀδικεῖται δ' οὐδεὶς ἐκὼν. διὸ καὶ ἡ πόλις ζημιοῖ, καὶ τις
ἀτιμία πρόσεστι τῷ ἑαυτὸν διαφθείραντι ὡς τὴν πόλιν
ἀδικοῦντι. ἔτι καθ' ὃ ἀδικὸς μόνον ὁ ἀδικῶν [15] καὶ μὴ
ὅλως φαῦλος, οὐκ ἔστιν ἀδικῆσαι ἑαυτὸν (τοῦτο γὰρ
ἄλλος ἐκείνου· ἔστι γὰρ πως ὁ ἀδικὸς οὕτω πονηρὸς ὥσπερ
ὁ δειλός, οὐχ ὡς ὅλην ἔχων τὴν πονηρίαν, ὥστ' οὐδὲ
κατὰ ταύτην ἀδικεῖ). ἅμα γὰρ ἂν τῷ αὐτῷ εἴη ἀφηρησθαι
καὶ προσκεῖσθαι τὸ αὐτό· τοῦτο δὲ ἀδύνατον, ἀλλ' αἰ
ἐν πλείο- [20]- σιν ἀνάγκη εἶναι τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἀδικον.
ἔτι δὲ ἐκούσιόν τε καὶ ἐκ προαιρέσεως καὶ πρότερον· ὁ
γὰρ διότι ἔπαθε καὶ τὸ αὐτὸ ἀντιποιῶν οὐ δοκεῖ ἀδικεῖν·
αὐτὸς δ' αὐτόν, ταῦτά ἅμα καὶ πάσχει καὶ ποιεῖ. ἔτι εἴη
ἂν ἐκόντα ἀδικεῖσθαι. πρὸς δὲ τούτοις, ἄνευ τῶν κατὰ
μέρος ἀδικημάτων [25] οὐδεὶς ἀδικεῖ, μοιχεύει δ' οὐδεὶς
τὴν ἑαυτοῦ οὐδὲ τοιχωρυχεῖ τὸν ἑαυτοῦ τοῖχον οὐδὲ
κλέπτει τὰ αὐτοῦ. ὅλως δὲ λύεται τὸ αὐτὸν ἀδικεῖν καὶ
κατὰ τὸν διορισμὸν τὸν περὶ τοῦ ἐκουσίως ἀδικεῖσθαι.
φανερὸν δὲ καὶ ὅτι ἄμφω μὲν φαῦλα, καὶ τὸ ἀδικεῖσθαι
καὶ τὸ ἀδικεῖν (τὸ μὲν γὰρ ἔλαττον τὸ [30] δὲ πλεόν
ἔχειν ἔστι τοῦ μέσου καὶ ὥσπερ ὑγιεινὸν μὲν ἐν ἰατρικῇ,
εὐεκτικὸν δὲ ἐν γυμναστικῇ). ἀλλ' ὅμως χεῖρον τὸ
ἀδικεῖν· τὸ μὲν γὰρ ἀδικεῖν μετὰ κακίας καὶ ψεκτόν,
καὶ κακίας ἢ τῆς τελείας καὶ ἀπλῶς ἢ ἐγγύς (οὐ γὰρ
ἅπαν τὸ ἐκούσιον μετὰ ἀδικίας), τὸ δ' ἀδικεῖσθαι ἄνευ
κακίας καὶ [35] ἀδικίας. καθ' αὐτὸ μὲν οὖν τὸ ἀδικεῖσθαι

πόλις) навіть накладає стягнення на самовбивцю і своєрідне безчестя (τις ἀτιμία) переслідує його як людину, що несправедливо поступила по відношенню до держави³⁴.

Далі, у тій мірі (καθ' ὃ), у якій той, що чинить несправедливо, лише несправедливий [15] і не поганий загалом (ὅλως φαῦλος), йому неможливо чинити несправедливо з самим собою (це інший довід у порівнянні з попереднім: дійсно, несправедливий в якомусь певному відношенні підлий (πονηρὸς), як, скажімо, боягуз, а не як володар [всієї] підлоти в цілому, а значить, і чинить несправедливо він не сумірно з такою [підлотою]). Дійсно, інакше одного і того ж можна було б одночасно і обділити і наділити одним і тим же, а це неможливо; навпаки, несправедливе і несправедливе [20] необхідно існують між [двома або] декількома [особами].

Далі, [несправедливий вчинок] передбачає самохітність, свідомий вибір і перший крок, оскільки не вважається, що несправедливо чинять, роблячи у відповідь те ж саме, через що постраждали, тим часом як той, хто [чинить несправедливо] з самим собою, одночасно [одне і те ж] і терпить, і робить.

Крім того, вийде, що, [коли людина чинить несправедливо стосовно себе самої, то вона] зазнає несправедливості по своїй волі.

І, нарешті, ніхто не чинить несправедливо без того, щоб здійснити [25] приватну несправедливу справу, але ніхто не може перелюбствувати зі своєю [дружиною], вломитися у власний будинок, украсти своє [майно].

У цілому ж [питання щодо] несправедливого вчинку по відношенню до самого себе вирішується завдяки визначенню, [яке ми дали поняттю] “по своїй волі зазнавати несправедливості”³⁵.

Очевидно, що і те, і інше погано — і зазнавати несправедливості, і чинити несправедливо (адже одне означає мати менше, а [30] інше [мати] більше середини, а вона подібна здоров'ю у лікарському [мистецтві], загартуванню — у гімнастичному).

Чинити несправедливо, однак, гірше, бо якщо такі вчинки гідні осуду і причетні зіпсутості, причому або повній і безвідносній порочності, або близької до того (адже не все самохітне пов'язане з несправедливістю), то “зазнавати несправедливості” не причетне до зіпсутості і [35] несправедливості.

³⁴ В Афінах руку самовбивці відрубували і хоронили окремо від тіла; див.: *Aeschin.* Ctes. 244; пор. до цього також оцінку самогубства у Платона (*Plato. Legg.* 873c).

³⁵ 1136a31 — b4.

ἦττον φαῦλον, 1138b κατὰ συμβεβηκὸς δ' οὐδὲν κωλύει μεῖζον εἶναι κακόν. ἀλλ' οὐδὲν μέλει τῇ τέχνῃ, ἀλλὰ πλευρίτιν λέγει μεῖζω νόσον προσπταίσματος· αἰτοὶ γένοιτ' ἂν ποτε θάτερον κατὰ συμβεβηκός, εἰ προσπταίσαντα διὰ τὸ πεσεῖν συμβαίῃ [5] ὑπὸ τῶν πολεμίων ληφθῆναι ἢ ἀποθανεῖν. κατὰ μεταφορὰν δὲ καὶ ὁμοιότητα ἔστιν οὐκ αὐτῷ πρὸς αὐτὸν δίκαιον ἀλλὰ τῶν αὐτοῦ τισίν, οὐ πᾶν δὲ δίκαιον ἀλλὰ τὸ δεσποτικὸν ἢ τὸ οἰκονομικόν. ἐν τούτοις γὰρ τοῖς λόγοις διέστηκε τὸ λόγον ἔχον μέρος τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ ἄλογον· εἰς [10] ἃ δὴ βλέπουσι καὶ δοκεῖ εἶναι ἀδικία πρὸς αὐτόν, ὅτι ἐν τούτοις ἔστι πάσχειν τι παρὰ τὰς ἑαυτῶν ὁρέξεις· ὥσπερ οὖν ἄρχοντι καὶ ἀρχομένῳ εἶναι πρὸς ἀλληλα δίκαιόν τι καὶ τούτοις. περὶ μὲν οὖν δικαιοσύνης καὶ τῶν ἄλλων, τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, διωρίσθω τὸν τρόπον τοῦτον.

Отже, саме по собі (καθ' αὐτὸ) зазнавати несправедливості менш погано, 1138b але за [певного] збігу обставин ніщо не заважає цьому бути великим злом. Але мистецтву [чи науці] до цього байдуже (οὐδὲν μέλει τῇ τέχνῃ). Так, запалення легких [врачування] називає хворобою більш [небезпечною], ніж удар, і все-таки за збігу обставин останній може виявитися інколи [небезпечнішим], якщо трапиться так, [5] що той, хто впав від удару і забився, захоплений ворогами або загинув.

У переносному розумінні, або користуючись порівнянням, [можна сказати], що справедливе може існувати не по відношенню до самого себе, але у відносинах частин [душі], причому не всяке справедливе, а “справедливе хазяїв” і “справедливе сімейне”. Адже в цих розмірковуваннях³⁶ була проведена відмінність між частиною душі, що володіє розсудом, і частиною душі, його позбавленої (τὸ λόγον ἔχον μέρος τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ ἄλογον); [10] маючи на увазі [обидві] ці частини, і думають, що існує несправедливість по відношенню до себе самого, бо між цими частинами може бути [так, що] вони терплять щось всупереч власним прагненням, і тому у цих [частин душі] свого роду справедливе у відносинах одна з одною як у начальника і підлеглого.

Отже, будемо вважати, що справедливість і інші, етичні добродієвості, ми, таким чином, розібрали.

³⁶ Маються на увазі твори Платона (перш за все його “Держава”) та його послідовників.

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Ζ

1 (I). 1138b [18] Ἐπεὶ δὲ τυγχάνομεν πρότερον εἰρηκότες ὅτι δεῖ τὸ μέσον αἰρεῖσθαι, μὴ τὴν ὑπερβολὴν μηδὲ τὴν ἑλλειψιν, τὸ [20] δὲ μέσον ἐστὶν ὡς ὁ λόγος ὁ ὀρθὸς λέγει, τοῦτο διέλωμεν. ἐν πάσαις γὰρ ταῖς εἰρημέναις ἔξεσι, καθάπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων, ἐστὶ τις σκοπὸς πρὸς ὃν ἀποβλέπων ὁ τὸν λόγον ἔχων ἐπιτείνει καὶ ἀνίσιν, καὶ τις ἐστὶν ὅρος τῶν μεσοτήτων, ὃς μεταξὺ φαμεν εἶναι τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἑλλείψεως, [25] οὐσας κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον. ἐστὶ δὲ τὸ μὲν εἰπεῖν οὕτως ἀληθὲς μὲν, οὐθὲν δὲ σαφές· καὶ γὰρ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπιμελείαις, περὶ ὅσας ἐστὶν ἐπιστήμη, τοῦτ' ἀληθὲς μὲν εἰπεῖν, ὅτι οὐτε πλείω οὐτε ἐλάττω δεῖ πονεῖν οὐδὲ ῥαθυμεῖν, ἀλλὰ τὰ μέσα καὶ ὡς ὁ ὀρθὸς λόγος· τοῦτο δὲ μόνον ἔχων ἂν [30] τις οὐδὲν ἂν εἰδείη πλεόν, οἷον ποῖα δεῖ προσφέρεισθαι πρὸς τὸ σῶμα, εἴ τις εἴπειεν ὅτι ὅσα ἢ ἰατρικὴ κελεύει καὶ ὡς ὁ ταύτην ἔχων. διὸ δεῖ καὶ περὶ τὰς τῆς ψυχῆς ἔξεις μὴ μόνον ἀληθῶς εἶναι τοῦτ' εἰρημένον, ἀλλὰ καὶ διωρισμένον τίς ἐστὶν ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ τούτου τίς ὅρος.

2. Τὰς δὴ τῆς ψυχῆς ἀρετὰς διελόμενοι τὰς μὲν εἶναι 1139a τοῦ ἡθους ἔφαμεν τὰς δὲ τῆς διανοίας. περὶ μὲν οὖν τῶν ἡθικῶν διεληλύθαμεν, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν, περὶ ψυχῆς πρῶτον εἰπόντες, λέγωμεν οὕτως. πρότερον μὲν οὖν ἐλέχθη δὴ εἶναι μέρη τῆς ψυχῆς, τό τε λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλο- [5]- γον· νῦν δὲ περὶ τοῦ λόγον ἔχοντος τὸν

КНИГА ШОСТА

1 (I). 1138b [18] Оскільки раніше ми сказали, що слід обирати середину, а не надлишок і недостачу, а [20] середина така, як визначає вірне судження, то давайте в цьому розберемося¹.

Отже, для всіх вищезазначених складів [душі], як і для всього іншого, існує певна ціль (τις σκοπός), з оглядкою на яку той, що володіє розсудом (ὁ τὸν λόγον ἔχων), натягує і ослабляє [тятиву та струни]²; і в дотримуванні середини існує певна межа (τις ὅρος), котра, як ми стверджуємо (φαμεν), існує між надлишком і недостачею, [25] будучи узгоджена з вірним судженням.

Таке висловлювання істинне (τὸ εἰπεῖν ἀληθές), проте аж ніяк не прозоре (οὐθὲν δὲ σαφές): адже й для інших занять, для яких існує наука, істинним є висловлювання, що утруднятися і прохолоджуватися треба не дуже багато і не дуже мало, а [дотримуючи] середини, тобто так, як [велиць] вірне судження; але, володіючи тільки цим [знанням], [30] людина не знала б нічого більше — наприклад, які [ліки] потрібні для тіла, якби сказав: “ті, які визначає лікарське мистецтво, і той, хто ним володіє”. Тому-то й потрібно, щоб і стосовно складів душі (περὶ τὰς τῆς ψυχῆς ἔξεις) не тільки було висловлено щось істинне, але й було б точно визначено: що є вірне судження і яка його межа.

2. Розділивши добродетелі душі, ми стверджували, що одні стосуються 1139a вдачі (τοῦ ἡθους), а інші — думки (τῆς διανοίας). Ми вже розібрали етичну добродетель, про інші ж говоритимемо (сказавши спершу про душу) наступним чином.

Раніше вже було сказано, що існують дві частини душі: наділена судженням (τὸ λόγον ἔχον) і позбавлена [5] його (τὸ ἄλογον)³; тепер належить таким же способом розділити ту, що наділена судженням.

¹ Див. кн. 2, особливо 1104a11–22, 1106a26–27.

² Слова, вжиті тут Арістотелем, означають як натягування тятиви лука, так і настройку ліри.

³ τὸ λόγον ἔχον можна переладати ще й як “та, що має здатність розсуду, судження тощо”; відповідно τὸ ἄλογον можна переладати як “позбавлена [5] здатності розсуду, судження тощо”.

αὐτὸν τρόπον διαιρετέον. καὶ ὑποκείσθω δύο τὰ λόγον ἔχοντα, ἐν μὲν ᾧ θεωροῦμεν τὰ τοιαῦτα τῶν ὄντων ὅσων αἱ ἀρχαὶ μὴ ἐνδέχονται ἄλλως ἔχειν, ἐν δὲ ᾧ τὰ ἐνδεχόμενα· πρὸς γὰρ τὰ τῷ γένει ἕτερα καὶ τῶν τῆς ψυχῆς μορίων ἕτερον τῷ [10] γένει τὸ πρὸς ἑκάτερον πεφυκός, εἴπερ καθ' ὁμοιότητά τινα καὶ οἰκειότητα ἡ γνῶσις ὑπάρχει αὐτοῖς. λεγέσθω δὲ τούτων τὸ μὲν ἐπιστημονικὸν τὸ δὲ λογιστικόν· τὸ γὰρ βουλευέσθαι καὶ λογίζεσθαι ταῦτόν, οὐδεὶς δὲ βουλεύεται περὶ τῶν μὴ ἐνδεχομένων ἄλλως ἔχειν. ὥστε τὸ λογιστικόν ἐστίν [15] ἐν τι μέρος τοῦ λόγον ἔχοντος. ληπτέον ἄρ' ἑκατέρου τούτων τίς ἡ βελτίστη ἕξις· αὕτη γὰρ ἀρετὴ ἑκατέρου, ἡ δ' ἀρετὴ πρὸς τὸ ἔργον τὸ οἰκεῖον. (II). Τρία δὲ ἐστίν ἐν τῇ ψυχῇ τὰ κύρια πράξεως καὶ ἀληθείας, αἵσθησις νοῦς ὄρεξις. τούτων δ' ἡ αἵσθησις οὐδεμιᾶς ἀρχῇ πράξεως· δηλὸν δὲ τῷ [20] τὰ θηρία αἵσθησιν μὲν ἔχειν πράξεως δὲ μὴ κοινωνεῖν. ἔστι δ' ὅπερ ἐν διανοίᾳ κατάφασις καὶ ἀπόφασις, τοῦτ' ἐν ὀρέξει διώξις καὶ φυγὴ· ὥστ' ἐπειδὴ ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἡ δὲ προαίρεσις ὄρεξις βουλευτικὴ, δεῖ διὰ ταῦτα μὲν τὸν τε λόγον ἀληθῆ εἶναι καὶ τὴν ὄρεξιν ὀρθήν, [25] εἴπερ ἡ προαίρεσις σπουδαία, καὶ τὰ αὐτὰ τὸν μὲν φάναι τὴν δὲ διώκειν. αὕτη μὲν οὖν ἡ διάνοια καὶ ἡ ἀλήθεια πρακτικὴ· τῆς δὲ θεωρητικῆς διανοίας καὶ μὴ πρακτικῆς μηδὲ ποιητικῆς τὸ εὖ καὶ κακῶς τάληθές ἐστι καὶ ψεῦδος (τοῦτο γὰρ ἐστὶ παντὸς διανοητικοῦ ἔργον)· τοῦ δὲ πρακτικοῦ [30] καὶ διανοητικοῦ ἀλήθεια ὁμολόγως ἔχουσα τῇ ὀρέξει τῇ ὀρθῇ. πράξεως μὲν οὖν ἀρχὴ προαίρεσις ὁδὸθεν ἡ κίνησις ἀλλ' οὐχ οὗ ἕνεκα ἀπροαιρέσεως δὲ ὄρεξις καὶ λόγος ὁ ἕνεκά

Припустімо, що частин, наділених думкою, також дві: одна — та, за допомогою якої ми споглядаємо такі сутності, чий початок (αἱ ἀρχαὶ) не можуть бути інакшими, [тобто мінітися]; інша — та, за допомогою якої [ми споглядаємо] ті, [чий початок] можуть [бути і такими, і інакшими]. Адже для речей різного роду існують і різного роду частини душі, призначені для кожної окремої [10] речі за самою своєю природою: коли вже пізнання можливе тут за якоюсь подібністю і спорідненістю [цих частин душі і предметів пізнання]. Нехай тоді одна частина називається науковою (τὸ ἐπιστημονικόν), а інша — розраховною (τὸ λογιστικόν), бо приймати рішення (βουλευέσθαι) і розраховувати (λογίζεσθαι) — це одне і те ж, причому ніхто не приймає рішень про те, що не може бути інакше. Отже, розраховна частина — це [тільки] якась одна частина [15] тієї частини, що наділена судженням.

Отже, тепер належить розглянути, який найкращий склад (ἡ ἕξις) для тієї і для іншої частини душі, бо для тієї і для іншої саме він є добродетеллю, а добродетель виявляється у справі, їй властивій (πρὸς τὸ ἔργον τὸ οἰκεῖον).

(II). Є три [сили] душі, головні (τὰ κύρια) для вчинку і для істини: почуття (ἡ αἵσθησις), розум (ὁ νοῦς), прагнення (ἡ ὄρεξις). З них почуття не є началом⁴ якого б то не було вчинку; це ясно тому, що почуття мають і [20] звірі, але вони не причетні до вчинку. Далі, що для думки — твердження (κατάφασις) і заперечення (ἀποφασις), то для прагнення — переслідування (διώξις) і втеча (φυγή). Таким чином, якщо є істинна добродетель (ἡ ἠθικὴ ἀρετή) — це устої, які обираються нами свідомо (ἡ ἕξις προαιρετικὴ), а свідомий вибір — це прагнення, при якому приймають рішення (ἡ ὄρεξις βουλευτικὴ), то судження має бути істинним, а прагнення — правильним, [25] коли вже й свідомий вибір (ἡ προαίρεσις) добродетельний (σπουδαία), і [судження] стверджує те ж, що має на меті (διώκειν) [прагнення].

Отже, ці думка та істина мають справу із вчинками (πρακτικῇ), а для споглядальної (θεωρητικῇ) думки, що не передбачає ні вчинків, ні творчості (ποιητικῇ), добро (τὸ εὖ) і зло (τὸ κακῶς) — це, відповідно, істина (τὰληθές) і брехня (ψεῦδος⁵): це ж бо справа всього мислячого, а справа тієї частини, що відає вчинками [30] і думкою, — істинна, яка узгоджується з правильним прагненням.

Начало вчинку (πρόξεως ἀρχή) — свідомий вибір (але як спонука (ἡ κίνησις), а не як мета його (οὐ ἕνεκα)), а свідомого вибору —

⁴ Тобто джерелом — ἀρχή.

⁵ В значенні "неправда".

τινος. διὸ οὐτ' ἄνευ νοῦ καὶ διανοίας οὐτ' ἄνευ ἠθικῆς ἐστὶν ἔξεως ἢ προαίρεσις· εὐπραξία γὰρ καὶ τὸ [35] ἐναντίον ἐν πράξει ἄνευ διανοίας καὶ ἠθους οὐκ ἔστιν. διάνοια δ' αὐτὴ οὐθὲν κινεῖ, ἀλλ' ἡ ἐνεκά του καὶ πρακτικῆ· 1139b αὕτη γὰρ καὶ τῆς ποιητικῆς ἄρχει· ἐνεκα γάρ του ποιεῖ πᾶς ὁ ποιῶν, καὶ οὐ τέλος ἀπλῶς (ἀλλὰ πρὸς τι καὶ τινός) τὸ ποιητόν, ἀλλὰ τὸ πρακτόν· ἡ γὰρ εὐπραξία τέλος, ἡ δ' ὄρεξις τούτου. διὸ ἡ ὀρεκτικὸς νοῦς ἢ προαίρεσις [5] ἢ ὄρεξις διανοητικῆ, καὶ ἡ τοιαύτη ἀρχὴ ἄνθρωπος. οὐκ ἔστι δὲ προαιρετὸν οὐδὲν γεγονός, οἷον οὐδεὶς προαιρεῖται Ἴλιον πεπορθηκέναι· οὐδὲ γὰρ βουλευέται περὶ τοῦ γεγονότος ἀλλὰ περὶ τοῦ ἐσομένου καὶ ἐνδεχομένου, τὸ δὲ γεγονός οὐκ ἐνδέχεται μὴ γενέσθαι· διὸ ὀρθῶς Ἀγάθων

[10] μόνου γὰρ αὐτοῦ καὶ θεὸς στερίσκεται,

ἀγένητα ποιεῖν ἅσ' ἂν ἡ πεπραγμένα.

ἀμφοτέρων δὴ τῶν νοητικῶν μορίων ἀλήθεια τὸ ἔργον. καθ' ὅς οὖν μάλιστα ἔξεις ἀληθεύσει ἐκάτερον, αὐται ἀρεταὶ ἀμφοῖν.

3 (III). Ἀρξάμενοι οὖν ἄνωθεν περὶ αὐτῶν πάλιν λέγωμεν. ἔστω δὴ οἷς ἀληθεύει ἡ ψυχὴ τῷ καταφάναι ἢ ἀποφάναι, πέντε τὸν ἀριθμόν· ταῦτα δ' ἐστὶ τέχνη ἐπιστήμη φρόνησις σοφία νοῦς· ὑπολήψει γὰρ καὶ δόξη ἐνδέχεται διαψεύδεσθαι. ἐπιστήμη μὲν οὖν τί ἐστίν, ἐντεῦθεν φανερόν, εἰ δεῖ ἀκριβολογεῖσθαι καὶ μὴ ἀκολουθεῖν ταῖς ὁμοιότησιν. πάν- [20]-τες γὰρ ὑπολαμβάνομεν, ὃ ἐπιστάμεθα, μὴδ' ἐνδέχεσθαι ἄλλως ἔχειν· τὰ δ' ἐνδεχόμενα ἄλλως, ὅταν ἔξω τοῦ θεωρεῖν γένηται, λανθάνει εἰ ἔστιν ἢ μή· ἐξ ἀνάγκης ἄρα ἐστὶ τὸ

прагнення і судження, яке має щось на меті (ἐνεκά τινος). Тому-то ні без [участі] розуму, ні без [участі] думки, ні без [участі] етичних устоїв свідомий вибір неможливий: благо-у-вчинку (ἢ εὐπραξία) ж бо, як і його [35] протилежність (τὸ ἐναντίον), не існує у вчинку без [участі] думки і вдачі. Однак сама думка нічого не приводить в рух, [це робить тільки думка], що передбачає якусь мету і має справу із вчинками, 1139b оскільки вона начальствує і над творчою [думкою]. Адже всякий, хто творить, творить задля якоїсь мети, і метою не безвідносною (а чисюся і відносною) є творчість (τὸ ποιητόν), але не здійснення вчинку (τὸ πρακτόν): благо-у-вчинку саме є метою, а прагнення спрямоване до мети. Саме тому свідомий вибір — це прагнучий розум (ὁ ὀρεκτικὸς νοῦς), [5] або ж осмислене прагнення (ἡ ὄρεξις διανοητικῆ), а саме таке начало і суть людина.

Предметом свідомого вибору (τὸ προαιρετόν) не може бути щось у минулому; так, ніхто не збирається (προαιρεῖται) зруйнувати Іліон⁶, бо стосовно минулого не приймають рішень, [їх приймають тільки] стосовно майбутнього і стосовно того, що можливе, а минуле не може стати таким, чого не було, і тому правий Агафон:

[10] Адже лишень одного і богові не дано:

Не бувшим зробити те, що зроблене вже було⁷.

Таким чином, справа обох розумових частин душі — істина (ἡ ἀλήθεια). Отже, для обох частин доброчесностями є ті складі [душі], завдяки яким кожна з них досягне істини найбільш повно.

3 (III). Отже, знов розпочнемо наше міркування про [15] ці [душевні складі] з самого початку (ἄνωθεν). Нехай душа досягає істини, стверджуючи або заперечуючи завдяки п'яти [речам], а саме: мистецтву (ἢ τέχνη), науці (ἢ ἐπιστήμη), розсудливості (ἢ φρόνησις), мудрості (ἢ σοφία), розуму (ὁ νοῦς): в уявленнях (ἢ ὑπόληψις) ж бо та думках (ἢ δόξα) можна обдуритися.

Що таке наука — якщо треба давати точні визначення, а не керуватися зовнішньою схожістю, — ясно з наступного. Ми всі припускаємо, що відоме [20] нам з науки не може бути і таким, і інакшим; а про те, що може бути і так і інакше, коли воно поза [нашим] спогляданням, ми вже не знаємо, існує воно чи ні. Таким чином, те, що складає предмет науки (τὸ ἐπιστητόν), існує з необхідністю, а значить,

⁶ Іліон = Троя.

⁷ Цитата з грецького трагіка Агафона (Agathon. Fr. 5 Nauck), який передає тут широковідому античну гному; детальніше про це див.: *НББ*. — С. 725 прим. 13.

ἐπιστητόν. αἰδίων ἄρα· τὰ γὰρ ἐξ ἀνάγκης ὄντα ἀπλῶς πάντα αἰδία, τὰ δ' αἰδία ἀγένητα καὶ ἀφθαρτα. [25] ἔτι διδακτὴ ἅπασα ἐπιστήμη δοκεῖ εἶναι, καὶ τὸ ἐπιστητόν μαθητόν. ἐκ προγινωσκομένων δὲ πᾶσα διδασκαλία, ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς ἀναλυτικοῖς λέγομεν· ἡ μὲν γὰρ δι' ἐπαγωγῆς, ἡ δὲ συλλογισμῶ. ἡ μὲν δὴ ἐπαγωγή ἀρχὴ ἐστὶ καὶ τοῦ καθόλου, ὁ δὲ συλλογισμὸς ἐκ τῶν καθόλου. εἰσὶν [30] ἄρα ἀρχαὶ ἐξ ὧν ὁ συλλογισμὸς, ὧν οὐκ ἔστι συλλογισμὸς· ἐπαγωγή ἄρα. ἡ μὲν ἄρα ἐπιστήμη ἐστὶν ἕξις ἀποδεικτική, καὶ ὅσα ἄλλα προσδιορίζομεθα ἐν τοῖς ἀναλυτικοῖς· ὅταν γὰρ πῶς πιστεύῃ καὶ γνώριμοι αὐτῶ ὦσιν αἱ ἀρχαί, ἐπίσταται· εἰ γὰρ μὴ μᾶλλον τοῦ συμπεράσματος, κατὰ συμβεβηκὸς ἔξει τὴν ἐπιστήμην. περὶ μὲν οὖν ἐπιστήμης διωρίσθω τὸν τρόπον τοῦτον.

4 (IV). 1140a Τοῦ δ' ἐνδεχομένου ἄλλως ἔχειν ἔστι τι καὶ ποιητόν καὶ πρακτόν· ἕτερον δ' ἐστὶ ποίησις καὶ πρᾶξις (πιστεύομεν δὲ περὶ αὐτῶν καὶ τοῖς ἐξωτερικοῖς λόγοις)· ὥστε καὶ ἡ μετὰ λόγου ἕξις πρακτικὴ ἕτερόν ἐστι τῆς μετὰ λόγου ποιη- [5]-τικῆς ἕξεως. διὸ οὐδὲ περιέχεται ὑπ' ἀλλήλων· οὔτε γὰρ ἡ πρᾶξις ποίησις οὔτε ἡ ποίησις πρᾶξις ἐστίν. ἐπεὶ δ' ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη τίς ἐστὶ καὶ ὅπερ ἕξις τις μετὰ λόγου ποιητικῆς, καὶ οὐδεμία οὔτε τέχνη ἐστὶν ἣτις οὐ μετὰ λόγου ποιητικῆς ἕξις ἐστίν, οὔτε τοιαύτη ἢ οὐ τέχνη, ταῦτόν [10] ἂν εἴη τέχνη καὶ ἕξις μετὰ λόγου ἀληθοῦς ποιητικῆς. ἔστι δὲ τέχνη πᾶσα περὶ γένεσιν καὶ τὸ τεχνάζειν καὶ θεωρεῖν ὅπως ἂν γένηται τι τῶν ἐνδεχομένων καὶ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, καὶ ὧν ἡ ἀρχὴ ἐν τῷ ποιοῦντι ἄλλὰ μὴ ἐν τῷ ποιουμένῳ.

вічно, бо все суще з безумовною необхідністю — вічне, вічне ж не виникає і не знищується.

[25] Далі, вважається, що всякій науці нас навчають (διδακτὴ ἅπασα ἐπιστήμη), а предмет науки — це предмет навчання (τὸ μαθητόν). Як ми стверджували і в “Аналітиках”⁸, всяке пізнання (τὰ διδασκαλία), виходячи з уже пізнаного, [вдається] в одному випадку до наведення (ἡ ἐπαγωγή), в іншому — до умовиводу (ὁ συλλογισμός), [тобто силогізму]. При цьому наведення — це [вихідний] принцип, і [він веде] до загального, а силогізм виходить із загального. Отже, існують [30] начала⁹, з яких виводиться силогізм і які не можуть бути отримані силогічно, а значить, їх отримують наведенням.

Отже, науковість (ἡ ἐπιστήμη) — це склад аподиктичний¹⁰, (а інші визначення до нього ми наводимо в “Аналітиках”): адже людина володіє науковим знанням, коли вона в якомусь значенні володіє вірою і засновки їй відомі. Якщо ж [засновки відомі їй] не більше висновку, вона буде володіти наукою тільки привхідним чином.

Отже, нехай визначення науки тут буде дано таким способом.

4 (IV). 1140a У тому, що може бути і так, і інакше, одне відноситься до творчості, інше — до вчинків, а творчість (ἡ ποίησις) і вчинки (ἡ πρᾶξις) — це різні речі (в цьому ми довіряємося творам для широкого кола¹¹). Отже, і передбачаючий вчинки склад, причетний судженню (ἡ μετὰ λόγου ἕξις πρακτικῆς), відрізняється від причетного судженню складу, який передбачає [5] творчість (ἡ μετὰ λόγου ἕξις ποιητικῆς). Тому-то вони один в одному не містяться: адже ні вчинок (ἡ πρᾶξις) не суть творчість (ἡ ποίησις), ні творчість — вчинок. Оскільки, скажімо, архітектура (ἡ οἰκοδομικῆς) — деяке мистецтво, а значить, і різновид відповідного причетного судженню складу, що передбачає творчість, і не існує ні такого мистецтва, яке не було б причетним судженню і передбачаючим творчість складом, а ні подібного складу¹², який не був би мистецтвом, оскільки [10] мистецтво і склад [душі], причетний істинному судженню і передбачаючий творчість, — це, мабуть, одне і те ж. Усяке ж мистецтво має справу з виникненням, і вдаватися до мистецтва (τεχνάζειν) — значить розуміти (θεωρεῖν), як виникає щось

⁸ Див.: Aristot. An. Post. 77a1.

⁹ Тобто принципи — ἀρχαί.

¹⁰ Тобто, такий, що доводить, доводячий (ἕξις ἀποδεικτικῆς).

¹¹ Власне, творам для зовнішніх, езотеричним — тобто для тих, хто не належить до посвячених у гурток Арістотеля (περὶ αὐτῶν καὶ τοῖς ἐξωτερικοῖς λόγοις).

¹² Тобто, складу, причетного судженню і передбачаючого творчість.

οὔτε γὰρ τῶν ἐξ ἀνάγκης ὄντων ἢ γινομένων ἢ [15] τέχνη ἐστίν, οὔτε τῶν κατὰ φύσιν· ἐν αὐτοῖς γὰρ ἔχουσι ταῦτα τὴν ἀρχήν. ἐπεὶ δὲ ποιήσις καὶ πρᾶξις ἕτερον, ἀνάγκη τὴν τέχνην ποιήσεως ἀλλ' οὐ πράξεως εἶναι. καὶ τρόπον τινὰ περὶ τὰ αὐτὰ ἐστὶν ἡ τύχη καὶ ἡ τέχνη, καθάπερ καὶ Ἀγάθων φησὶ “τέχνη τύχην ἔστερξε καὶ τύχη 20 τέχνην.” ἡ μὲν οὖν τέχνη, ὥσπερ εἴρηται, ἕξις τις μετὰ λόγου ἀληθοῦς ποιητικὴ ἐστίν, ἡ δ' ἀτεχνία τοῦναντίον μετὰ λόγου ψευδοῦς ποιητικὴ ἕξις, περὶ τὸ ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν. 5 (V). Περὶ δὲ φρονήσεως οὕτως ἂν λάβοιμεν, θεωρήσαντες [25] τίνας λέγομεν τοὺς φρόνιμους. δοκεῖ δὴ φρόνιμου εἶναι τὸ δύνασθαι καλῶς βουλεύσασθαι περὶ τὰ αὐτῷ ἀγαθὰ καὶ συμφέροντα, οὐ κατὰ μέρος, οἷον ποῖα πρὸς ὑγίειαν, πρὸς ἰσχύν, ἀλλὰ ποῖα πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλως. σημεῖον δ' ὅτι καὶ τοὺς περὶ τι φρόνιμους λέγομεν, ὅταν πρὸς τέλος τι σπου- [30]-δαῖον εὖ λογίσωνται, ὧν μὴ ἐστὶ τέχνη. ὥστε καὶ ὅλως ἂν εἴη φρόνιμος ὁ βουλευτικός. βουλεύεται δ' οὐθεὶς περὶ τῶν ἀδυνάτων ἄλλως ἔχειν, οὐδὲ τῶν μὴ ἐνδεχομένων αὐτῷ πρᾶξαι. ὥστ' εἴπερ ἐπιστήμη μὲν μετ' ἀποδείξεως, ὧν δ' αἱ ἀρχαὶ ἐνδέχονται ἄλλως ἔχειν, τούτων μὴ ἐστὶν ἀπό- [35]-δειξις (πάντα γὰρ ἐνδέχεται καὶ ἄλλως ἔχειν), καὶ οὐκ 1140b ἐστὶ βουλεύσασθαι περὶ τῶν ἐξ ἀνάγκης ὄντων, οὐκ ἂν εἴη ἡ φρόνησις ἐπιστήμη οὐδὲ τέχνη, ἐπιστήμη μὲν ὅτι ἐνδέχεται τὸ πρακτὸν ἄλλως ἔχειν, τέχνη δ' ὅτι ἄλλο τὸ γένος πράξεως καὶ ποιήσεως. λείπεται ἄρα αὐτὴν εἶναι [5] ἕξιν ἀληθῆ μετὰ λόγου πρακτικὴν περὶ τὰ ἀνθρώπῳ ἀγαθὰ καὶ κακά. τῆς μὲν γὰρ ποιήσεως ἕτερον τὸ τέλος, τῆς δὲ πράξεως οὐκ ἂν

з речей, які можуть бути і не бути, і чие начало у творці (ἐν τῷ ποιούντι), а не в творимому (ἐν τῷ ποιούμενῳ). Мистецтво адже не відноситься ні до того, що існує або виникає з [15] необхідністю, ні до того, що існує або виникає природно, бо [все] це має начало [свого існування і виникнення] в собі самому. А оскільки творчість і вчинки — речі різні, мистецтво з необхідністю відноситься до творчості, а не до вчинків. Випадок (ἡ τύχη) і мистецтво, тим часом, деяким чином (τρόπον τινὸς) мають справу з одним і тим же; по слову Агафона:

[20] Мистецтву милий випадок, а випадку — мистецтво¹³

Таким чином, як вже було сказано, мистецтво [і умілість] — це деякий причетний істинному судженню склад [душі], що передбачає творчість (ἕξις τις μετὰ λόγου ἀληθοῦς ποιητικῆς), а невмілість (ἡ ἀτεχνία), навпаки, є склад [душі], що передбачає творчість, але причетний помилковому судженню (μετὰ λόγου ψευδοῦς ποιητικῆς ἕξις), причому [і те і інше] має справу з речами, які можуть бути і такими і інакшими.

5 (V). Про розсудливість (ἡ φρόνησις) ми тоді складемо поняття (λάβοιμεν), коли дослідимо, [25] кого ми називаємо розсудливими. А розсудливим здається той, хто здатний приймати вірні рішення у зв'язку з благом і користю для нього самого, однак не в частковостях (οὐ κατὰ μέρος) — наприклад, що [корисне] для здоров'я, для міцності тіла, — але загалом: що [корисне] для хорошого життя. Підтверджується це тим, що ми говоримо про розсудливих в якомусь відношенні, коли люди зуміли добре розрахувати, що треба для [30] досягнення певної доброчесної мети, [для досягнення якої] не існує мистецтва. Отже, хто здатний приймати [розумні] рішення, той і розсудливий в загальному значенні слова. Тим часом ніхто не приймає рішень ні про те, що не може бути іншим, ні про те, що йому неможливо здійснити. Отже, коли вже наука пов'язана з доказом, а для того, чиї принципи можуть бути і такими і інакшими, доказ неможливий [35] (бо все може бути й інакшим) і, нарешті, неможливо 1140b приймати рішення про суще з необхідністю (περὶ τῶν ἐξ ἀνάγκης ὄντων), то розсудливість не буде ні наукою, ні мистецтвом: наукою не буде, тому що здійснювати вчинок можна і так і інакше, а мистецтвом не буде, тому що вчинок і творчість розрізняються по роду. А значить, їй залишається бути причетним істинному судженню складом, [5] що передбачає вчинки, які стосуються

¹³ Agathon. Fr. 6 (Nauck).

εἶη· ἔστι γὰρ αὐτὴ ἡ εὐπραξία τέλος. διὰ τοῦτο Περικλέα καὶ τοὺς τοιοῦτους φρονίμους οἰόμεθα εἶναι, ὅτι τὰ αὐτοῖς ἀγαθὰ καὶ τὰ τοῖς ἀνθρώποις δύνανται θεω-[10]-ρεῖν· εἶναι δὲ τοιοῦτους ἡγούμεθα τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ τοὺς πολιτικούς. ἔνθεν καὶ τὴν σωφροσύνην τούτῳ προσαγορεύομεν τῷ ὀνόματι, ὥς σφῶζουσιν τὴν φρόνησιν. σφῶζει δὲ τὴν τοιαύτην ὑπόληψιν. οὐ γὰρ ἅπασαν ὑπόληψιν διαφθείρει οὐδὲ διαστρέφει τὸ ἡδὺ καὶ λυπηρόν, οἷον ὅτι τὸ τρίγων-[15]-νον δύο ὀρθὰς ἔχει ἢ οὐκ ἔχει, ἀλλὰ τὰς περὶ τὸ πρακτόν. αἱ μὲν γὰρ ἀρχαὶ τῶν πρακτῶν τὸ οὐ ἔνεκα τὰ πρακτά· τῷ δὲ διεφθαρμένῳ δι' ἡδονὴν ἢ λύπην εὐθὺς οὐ φαίνεται ἀρχή, οὐδὲ δεῖν τούτου ἔνεκεν οὐδὲ διὰ τοῦθ' αἰρεῖσθαι πάντα καὶ πράττειν· ἔστι γὰρ ἡ κακία φθαρτικὴ [20] ἀρχῆς. ὥστ' ἀνάγκη τὴν φρόνησιν ἔξιν εἶναι μετὰ λόγου ἀληθῆ περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ πρακτικὴν. ἀλλὰ μὴν τέχνης μὲν ἔστιν ἀρετὴ, φρονήσεως δ' οὐκ ἔστιν· καὶ ἐν μὲν τέχνῃ ὁ ἐκὼν ἁμαρτάνων αἰρετώτερος, περὶ δὲ φρόνησιν ἥττον, ὥσπερ καὶ περὶ τὰς ἀρετάς. δῆλον οὖν ὅτι ἀρετὴ [25] τις ἐστὶ καὶ οὐ τέχνη. δυοῖν δ' ὄντων μεροῖν τῆς ψυχῆς τῶν λόγον ἔχόντων, θατέρου ἂν εἴη ἀρετὴ, τοῦ δοξαστικοῦ· ἢ τε γὰρ δόξα περὶ τὸ ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν καὶ ἡ φρόνησις. ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἔξις μετὰ λόγου μόνον· σημεῖον δ' ὅτι λήθη μὲν τῆς τοιαύτης ἔξεως ἔστι, φρονήσεως δ' [30] οὐκ ἔστιν.

6 (VI). Ἐπεὶ δ' ἡ ἐπιστήμη περὶ τῶν καθόλου ἐστὶν ὑπόληψις καὶ τῶν ἐξ ἀνάγκης ὄντων, εἰσὶ δ' ἀρχαὶ τῶν ἀποδεικτῶν καὶ πάσης ἐπιστήμης (μετὰ λόγου γὰρ ἡ ἐπιστήμη, τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐπιστητοῦ οὐτ' ἂν ἐπιστήμη εἴη

блага і зла для людини. Мета творчості відмінна від нього [самого], а мета вчинку, очевидно, ні, бо тут метою є саме благо-у-вчинку (ἡ εὐπραξία). Тому ми і вважаємо розсудливим Перікла та йому подібних, що вони здатні розуміти, у чому благо для них самих, а в чому — для людей; такі якості ми приписуємо [10] тим, що управляють господарчими або державними справами (ἡγούμεθα τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ τοὺς πολιτικούς).

Ось тому ми і розсудливість називаємо таким ім'ям, що вважаємо її хранителем розсудливості. Оберігає ж воно саме таке уявлення [про власне і людське благо]. Адже не всяке уявлення псується (διαφθείρει) або викривлюється задоволенням і стражданням, наприклад, що сума кутів трикутника рівна або не рівна сумі [15] двох прямих кутів; [це відбувається тільки з уявленнями] які пов'язані зі здійсненням вчинків. Річ у тім, що начала вчинків — це те, задля чого вони здійснюються, але для того, хто через задоволення або страждання розтлінний (τῷ διεφθαρμένῳ), начало негайно втрачає очевидність, як і те, що всякий вибір і вчинок слід робити задля цього начала і через нього. Дійсно, зіпсутість (ἡ κακία) знищує (φθαρτικὴ) [20] начало.

Отже, розсудливістю необхідно є [душевний] склад, причетний судженню, істинний і передбачаючий вчинки, що стосуються людських благ.

Але, разом з тим, якщо для мистецтва існує доброчесність, то для розсудливості — ні. До того ж у мистецтві перевага віддається тому, хто помиляється по своїй волі¹⁴, а в тому, що стосується розсудливості, [така людина] гірша [тієї, що помиляється всупереч своїй волі], так само як у випадку з доброчесністю. Ясно тому, що [розсудливість сама] є деякою [25] доброчесністю і не є мистецтвом. Оскільки ж існують дві частини душі, що володіють судженням, розсудливість, очевидно, буде доброчесністю однією з них, а саме тієї, що виробляє думки, бо і думка (ἡ δόξα), і розсудливість мають справу з тим, що може бути і так і інакше. Але розсудливість — це все ж таки не тільки [душевний] склад, причетний судженню; а підтвердження цього в тому, що такий склад [душі] можна забути, а [30] розсудливість — ні.

6 (VI). Оскільки наука — це уявлення (ἡ ὑπόληψις) загального та сущого з необхідністю, а начала причетні доказам і всій науці (адже наука причетна судженню), то началам наукового знання не причетні

¹⁴ Відомий парадокс Сократа. Див. особливо: Plato. Hipp. Min. 370e–376b; детальніше див.: НВБ. – С. 726 прим. 27.

οὔτε τέχνη οὔτε [35] φρόνησις· τὸ μὲν γὰρ ἐπιστητὸν ἀποδεικτόν, αἱ δὲ τυγχά- 1141a- νουσιν οὔσαι περὶ τὰ ἐνδεχόμενα ἄλλως ἔχειν. οὐδὲ δὴ σοφία τούτων ἐστίν· τοῦ γὰρ σοφοῦ περὶ ἐνίων ἔχειν ἀπόδειξιν ἐστίν. εἰ δὴ οἷς ἀληθεύομεν καὶ μηδέποτε διαψευδόμεθα περὶ τὰ μὴ ἐνδεχόμενα ἢ καὶ ἐνδεχόμενα ἄλλως [5] ἔχειν, ἐπιστήμη καὶ φρόνησις ἐστί καὶ σοφία καὶ νοῦς, τούτων δὲ τῶν τριῶν μηδὲν ἐνδέχεται εἶναι (λέγω δὲ τρία φρόνησιν ἐπιστήμην σοφίαν), λείπεται νοῦν εἶναι τῶν ἀρχῶν.

7 (VII). Τὴν δὲ σοφίαν ἔν τε ταῖς τέχναις τοῖς ἀκριβεστάτοις [10] τὰς τέχνας ἀποδίδομεν, οἷον Φειδίαν λιθοουργὸν σοφὸν καὶ Πολύκλειτον ἀνδριαντοποιόν, ἐνταῦθα μὲν οὖν οὐθὲν ἄλλο σημαίνοντες τὴν σοφίαν ἢ ὅτι ἀρετὴ τέχνης ἐστίν· εἶναι δὲ τινὰς σοφοὺς οἴομεθα ὅλως οὐ κατὰ μέρος οὐδ' ἄλλο τι σοφοῦς, ὥσπερ Ὅμηρός φησιν ἐν τῷ Μαργίτῃ

[15] τὸν δ' οὐτ' ἄρ σκαπτῆρα θεοὶ θέσαν οὐτ' ἀροτῆρα οὐτ' ἄλλως τι σοφόν.

[16] ὥστε δῆλον ὅτι ἀκριβεστάτη ἂν τῶν ἐπιστημῶν εἴη ἡ σοφία. δεῖ ἄρα τὸν σοφὸν μὴ μόνον τὰ ἐκ τῶν ἀρχῶν εἰδέναι, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς ἀληθεύειν. ὥστ' εἴη ἂν ἡ σοφία νοῦς καὶ ἐπιστήμη, ὥσπερ κεφαλὴν ἔχουσα ἐπιστήμη [20] τῶν τιμιωτάτων. ἄτοπον γὰρ εἴ τις τὴν πολιτικὴν ἢ τὴν φρόνησιν σπουδαιότατην οἶεται εἶναι, εἰ μὴ τὸ ἄριστον τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἀνθρώπος ἐστίν. εἰ δὴ ὑγιεινὸν μὲν καὶ ἀγαθὸν ἕτερον ἀνθρώποις καὶ ἰχθύσι, τὸ δὲ λευκὸν καὶ εὐθὺ ταυτὸν ἀεὶ, καὶ τὸ σοφὸν ταυτὸ πάντες ἂν εἴποιεν, φρό-[25]-νιμον δὲ ἕτερον· τὰ

ані наука, ані мистецтво, ані [35] розсудливість. Дійсно, предмет наукового знання (τὸ ἐπιστητὸν) — [це щось] таке, що доводиться (τὸ ἀποδεικτόν), а вони мають справу 1141a з тим, що може бути і так, і інакше. Навіть мудрість не причетна їм, тому що мудрецеві властиво в деяких випадках користуватися доказами. Якщо ж те, завдяки чому ми досягаємо істини і ніколи не обманюємося відносно речей, що не можуть бути такими й інакшими або що навіть [5] можуть, це наука (ἡ ἐπιστήμη), розсудливість (ἡ φρόνησις), мудрість (ἡ σοφία) та ум (ὁ νοῦς), і жодна з цих трьох (під трьома я маю на увазі розсудливість, науку і мудрість) не може [братися в розрахунок у цьому випадку], залишається [зробити висновок], що почалам причетний ум.

7 (VII). Мудрість у мистецтвах ми визнаємо за тими, хто бездоганно точний [10] у [своєму] мистецтві; так, наприклад, Фідія ми визнаємо мудрим каменерізом (ὁ λιθοργός), а Поліклета — мудрим скульптором (ὁ ἀνδριαντοποιός), маючи на увазі під мудрістю, звичайно, не що інше, як добросесність мистецтва (ἀρετὴ τέχνης). Однак ми впевнені, що існують деякі мудреці в загальному значенні, а не в частковому (κατὰ μέρος) чи в якомусь іншому, як Гомер говорить у “Маргіті”:

[15] Боги не дали йому землекопа ані орача,
Ані когось там іще мудрості¹⁵.

Отже, ясно, що мудрість — це найточніша з наук. А значить, має бути так, що мудрець не тільки знає [наслідки] з начал, але й володіє істинним знанням цих начал (περὶ τὰς ἀρχὰς ἀληθεύειν).

Мудрість, отже, буде розумом і наукою, немов би загалом наукою про те, що всього [20] цінніше. Безглуздо думати, неначе наука про державу або розсудливість є найдобросеснішими, якщо людина не є найвищим (τὸ ἄριστον) з усього в світі (ἐν τῷ κόσμῳ). Далі, якщо “здорове” і “благі” для людей і риб різні, але “білі” і “прямі” завжди одні і те ж, то й “мудрим” (τὸ σοφόν) усі визнали б одні і те ж, а “розсудливим” (τὸ φρόνιμον) — інше. Дійсно, розсудливим [25] назвуть того, хто добре розбирається в тій чи іншій справі (περὶ αὐτὸ), і віддадуть це на його розсуд. Ось чому навіть деяких звірів визнають “розсудливими”, а саме тих, у яких помітна здатність передчуття того, що стосується їх власного існування. Так що ясно, що мудрість (ἡ σο-

¹⁵ Комічна поема “Маргіт” безпідставно приписувалася Гомерові. Головна дійова особа поеми — безтолковий *Margit*, саме ім'я якого означає *безглуздий, прищеленуватий тощо*: він “усе знав, але все погано”. З огляду на це, вважається, що в даному випадку Арістотель міг процитувати дану поему з гумористичною, а не логічною метою.

γὰρ περὶ αὐτὸ ἕκαστα τὸ εὖ θεωροῦν φησὶν εἶναι φρόνιμον, καὶ τούτῳ ἐπιτρέψει αὐτά. διὸ καὶ τῶν θηρίων ἓνια φρόνιμά φασι εἶναι, ὅσα περὶ τὸν αὐτῶν βίον ἔχοντα φαίνεται δύναμιν προνοητικὴν. φανερόν δὲ καὶ ὅτι οὐκ ἂν εἴη ἡ σοφία καὶ ἡ πολιτικὴ ἡ αὐτὴ· εἰ γὰρ [30] τὴν περὶ τὰ ὠφέλιμα τὰ αὐτοῖς ἐροῦσι σοφίαν, πολλὰ ἔσσονται σοφίαι· οὐ γὰρ μία περὶ τὸ ἀπάντων ἀγαθὸν τῶν ζώων, ἀλλ' ἐτέρα περὶ ἕκαστον, εἰ μὴ καὶ ἰατρικὴ μία περὶ πάντων τῶν ὄντων. εἰ δ' ὅτι βέλτιστον ἄνθρωπος τῶν ἄλλων ζώων, οὐδὲν διαφέρει· καὶ γὰρ ἀνθρώπου ἄλλα πολὺ **1141b** θειότερα τὴν φύσιν, οἷον φανερώτατά γε ἔξ ὧν ὁ κόσμος συνέστηκεν. ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων δῆλον ὅτι ἡ σοφία ἐστὶ καὶ ἐπιστήμη καὶ νοῦς τῶν τιμιωτάτων τῇ φύσει. διὸ Ἀναξαγόραν καὶ Θαλῆν καὶ τοὺς τοιοῦτους σοφοὺς μὲν φρο-[5]-νίμους δ' οὐ φασι εἶναι, ὅταν ἴδωσιν ἀγνοοῦντας τὰ συμφέροντα ἑαυτοῖς, καὶ περιττὰ μὲν καὶ θαυμαστὰ καὶ χαλεπὰ καὶ δαιμόνια εἰδέναι αὐτοῦς φασι, ἄχρηστα δ', ὅτι οὐ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ ζητοῦσιν.

8. Ἡ δὲ φρόνησις περὶ τὰ ἀνθρώπινα καὶ περὶ ὧν ἐστὶ βουλευσασθαι· τοῦ γὰρ φρονίμου [10] μάλιστα τοῦτ' ἔργον εἶναί φαμεν, τὸ εὖ βουλευέσθαι, βουλευέται δ' οὐδεὶς περὶ τῶν ἀδυνάτων ἄλλως ἔχειν, οὐδ' ὅσων μὴ τέλος τι ἐστὶ, καὶ τοῦτο πρακτὸν ἀγαθόν. ὁ δ' ἀπλῶς εὐβουλος ὁ τοῦ ἀρίστου ἀνθρώπου τῶν πρακτῶν στοχαστικὸς κατὰ τὸν λογισμόν. οὐδ' ἐστὶν ἡ φρόνησις τῶν [15] καθόλου μόνον, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὰ καθ' ἕκαστα γνωρίζειν· πρακτικὴ γάρ, ἡ δὲ πρᾶξις περὶ τὰ καθ' ἕκαστα. διὸ καὶ ἔνιοι οὐκ εἰδότες ἐτέρων εἰδότες πρακτικώτεροι, καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις

φίᾳ) і мистецтво управляти державою (ἡ πολιτικὴ) не тотожні, бо якщо [30] скажуть, що [уміння розбиратися] у власній вигоді є мудрість, то багато виявиться мудростей, тому що не існує одного [уміння] для [визначення] блага всіх живих істот сукупно, але для кожного — своє, коли вже і лікарське мистецтво також не єдине для всього суцього.

А якщо [сказати], що людина найкраща з усіх інших живих істот, то це нічого не міняє (οὐδὲν διαφέρει): адже є багато інших, набагато **1141b** божественніших за природою, ніж людина, речей, взяти хоч би найбільш зримо, з яких складається небо (ὁ κόσμος)¹⁶.

Зі сказаного, таким чином, ясно, що мудрість (ἡ σοφία) — це і наукове знання (ἡ ἐπιστήμη), і осягнення розумом (ὁ νοῦς) речей, найбільш цінних за природою. Ось чому Анаксагора та Фалеса¹⁷ і їм подібних визнають мудрим (τοὺς σοφοὺς), а [5] розсудливими — ні (τοὺς φρονίμους), оскільки видно, що своя власна користь їм невідома, і визнають, що знають вони [предмети] довершені, гідні подиву, складні і божественні, однак некорисні, тому що людське благо вони не досліджують.

8. Розсудливість (ἡ φρόνησις) же пов'язана з людськими справами (περὶ τὰ ἀνθρώπινα) і з тим, про що можна приймати рішення; ми [10] стверджуємо, що справа розсудливого — це, передусім, розумно приймати рішення (τὸ εὖ βουλευέσθαι), а рішення не приймають ні про ті речі, яким неможливо бути і такими і інакшими, ні про ті, які не мають певної мети, причому ця мета суть благо, здійснення у вчинку (τὸ πρακτὸν ἀγαθόν). А безумовно здібний до розумних рішень (ὁ ἀπλῶς εὐβουλος) той, хто завдяки розрахунку (κατὰ τὸν λογισμόν) уміє досягти найвищого із здійснених у вчинках блага для людини.

І не тільки із загальним (οὐδὲ μόνον τῶν καθόλου) має справу [15] розсудливість, але їй належить бути обізнаною і в поодиноких справах (τὰ καθ' ἕκαστα), тому що вона має справу із вчинками, а вчинок пов'язаний з поодинокими справами. Ось чому деякі, не будучи знавцями [загальних питань], у кожному окремому випадку діють краще (πρακτικώτεροι) інших знавців [загальних правил], і взагалі досвідчені в інших речах. Так, якщо, знаючи, що пісне м'ясо добре перетравлюється

¹⁶ Маються на увазі, очевидно, небесні світила — сонце, зорі і планети, які в інших творах Арістотель згадує в якості "божественних тіл, що рухаються по небу" тощо; детальніше про це див.: *Aristot. Met.* 1074a30, *Aristot. Met.* 1026a18, *Aristot. Phys.* 196a33.

¹⁷ Фалес Мілетський (624–546 рр. до Р.Х.) входить до числа Семи Мудреців і взагалі вважається першим грецьким філософом. Анаксагор (близько 500–428 рр. до Р.Х.) із Клазомен належить до більш пізнього покоління філософів часів Перікла, до кола якого він певний час і належав.

οἱ ἔμπειροι· εἰ γὰρ εἰδείη ὅτι τὰ κοῦφα εὐπεπτα κρέα καὶ ὑγιεινά, ποῖα δὲ κοῦφα ἄγνοοι, οὐ ποιήσει ὑγί- [20]-εἶαν, ἀλλ' ὁ εἰδὼς ὅτι τὰ ὀρνίθεια [κοῦφα καὶ] ὑγιεινὰ ποιήσει μᾶλλον. ἡ δὲ φρόνησις πρακτική· ὥστε δεῖ ἄμφω ἔχειν, ἢ ταύτην μᾶλλον. εἴη δ' ἂν τις καὶ ἐνταῦθα ἀρχιτεκτονική. (VIII). Ἔστι δὲ καὶ ἡ πολιτική καὶ ἡ φρόνησις ἡ αὐτὴ μὲν ἕξις, τὸ μέντοι εἶναι οὐ ταῦτὸν αὐταῖς. τῆς δὲ περὶ [25] πόλιν ἡ μὲν ὡς ἀρχιτεκτονική φρόνησις νομοθετική, ἡ δὲ ὡς τὰ καθ' ἕκαστα τὸ κοινὸν ἔχει ὄνομα, πολιτική· αὕτη δὲ πρακτική καὶ βουλευτική· τὸ γὰρ ψήφισμα πρακτὸν ὡς τὸ ἔσχατον. διὸ πολιτεύεσθαι τούτους μόνον λέγουσιν· μόνοι γὰρ πράττουσιν οὗτοι ὥσπερ οἱ χειροτέχναι. δοκεῖ [30] δὲ καὶ φρόνησις μάλιστ' εἶναι ἡ περὶ αὐτὸν καὶ ἕνα· καὶ ἔχει αὕτη τὸ κοινὸν ὄνομα, φρόνησις· ἐκείνων δὲ ἡ μὲν οἰκονομία ἡ δὲ νομοθεσία ἡ δὲ πολιτική, καὶ ταύτης ἡ μὲν βουλευτική ἡ δὲ δικαστική. 9. Εἶδος μὲν οὖν τι ἂν εἴη γνώσεως τὸ αὐτῷ εἰδέναι· ἀλλ' ἔχει διαφορὰν πολλήν· 1142a καὶ δοκεῖ ὁ τὰ περὶ αὐτὸν εἰδὼς καὶ διατρίβων φρόνιμος εἶναι, οἱ δὲ πολιτικοὶ πολυπράγμονες· διὸ Εὐριπίδης

πῶς δ' ἂν φρονοίην, ᾧ παρὴν ἀπραγμόνως

ἐν τοῖσι πολλοῖς ἡριθμημένον στρατοῦ

[5] ἴσον μετασχεῖν;

τοὺς γὰρ περισσοὺς καὶ τι πράσσοντας πλεον ...

ζητοῦσι γὰρ τὸ αὐτοῖς ἀγαθόν, καὶ οἶονται τοῦτο δεῖν πράττειν. ἐκ ταύτης οὖν τῆς δόξης ἐλήλυθε τὸ τούτους φρονίμους εἶναι· καίτοι ἴσως οὐκ ἔστι τὸ αὐτοῦ

і корисне для здоров'я, не знати, яке ж є пісним, то здоров'я [20] не надбати, і радше надбає здоров'я той, хто знає, що <пісне і> корисне для здоров'я м'ясо птахів.

Таким чином, розсудливість має справу із вчинками (ἡ δὲ φρόνησις πρακτική); отже, [щоб бути розсудливим], треба володіти [знанням] і того, і іншого [і поодинокого, і загального] або навіть більше [знанням поодиноких справ]. Однак і в цьому випадку є деяке керівне (ἀρχιτεκτονική) [знання, або мистецтво, тобто політика].

(VIII). І державне мистецтво (ἡ πολιτική), і розсудливість (ἡ φρόνησις) — це один і той же склад (ἡ ἕξις), хоч ці поняття і не тотожні. Адже розсудливість у справах [25] держави (ἡ περὶ πόλιν φρόνησις) буває або, як керівна, законодавчою наукою (ἡ νομοθετική), або, як причетна поодиноким справам, має загальну назву державної науки (ἡ πολιτική)¹⁸. Вона передбачає як вчинки, так і прийняття рішень, бо що вирішено постановою народних зборів, те здійснюється зрештою (τὸ ἔσχατον) у вчинках. Тому тільки про цих людей кажуть, що вони займаються державними справами, оскільки тільки вони діють подібно ремісникам¹⁹.

Вважається, [30] однак, що найбільшою розсудливістю є та, що пов'язана з самою людиною, причому з однією (ἡ περὶ αὐτὸν καὶ ἕνα); вона також має загальну назву "розсудливість". А з тих [розсудливостей, що не пов'язані з однією людиною], одна господарська, інша законодавча, третя державна, причому остання поділяється на розсудливість у прийнятті рішень (βουλευτική) і в судочинстві (δικαστική).

9. Отже, знання [блага] для себе буде одним з видів пізнання, але він дуже відрізняється [від інших видів]. 1142a Вважається також, що розсудливий — це той, хто знає власне благо і ним займається; що ж до державних мужів (οἱ πολιτικοί), то вони лізуть у чужі справи (πολυπράγμονες). Тому Евріпід і говорить:

Хоч я розсудливий, та як без метушні

Тому, хто в війську, серед інших, б'ється

[5] Здобути рівне?

Адже ті, що лізуть скрізь, і надто мудрі...²⁰

¹⁸ У грецьких общинах-держав (полісах) прийняття найважливіших рішень, як і законодавчі функції, є прерогативою народних зборів, що віддзеркалюють волю всього громадянського колективу. Втіленням же рішень народних зборів, вирішенням побіжних справ займаються політики, безумовно підзвітні в усіх своїх діях народним зборам.

¹⁹ На відміну від законодавців чи майстрів, які приймають відповідні закони та рішення.

²⁰ Слова Одиссея з прологу утраченої трагедії Евріпіда "Філоклет" (Eur. Fr. 787–788. 2 (Nauck)).

εὖ ἄνευ οἰκονο-**[10]**-μίας οὐδ' ἄνευ πολιτείας. ἔτι δὲ τὰ αὐτοῦ πῶς δεῖ διοικεῖν, ἄδηλον καὶ σκεπτέον. σημεῖον δ' ἐστὶ τοῦ εἰρημένου καὶ διότι γεωμετρικοὶ μὲν νέοι καὶ μαθηματικοὶ γίνονται καὶ σοφοὶ τὰ τοιαῦτα, φρόνιμος δ' οὐ δοκεῖ γίνεσθαι. αἴτιον δ' ὅτι καὶ τῶν καθ' ἕκαστά ἐστιν ἡ φρόνησις, ἃ γίνεται **[15]** γνῶριμα ἐξ ἐμπειρίας, νέος δ' ἐμπειρος οὐκ ἔστιν· πλῆθος γὰρ χρόνου ποιεῖ τὴν ἐμπειρίαν· ἐπεὶ καὶ τοῦτ' ἂν τις σκέψαιτο, διὰ τί δὴ μαθηματικὸς μὲν παῖς γένοιτ' ἂν, σοφὸς δ' ἡ φυσικὸς οὐ. ἢ ὅτι τὰ μὲν δι' ἀφαιρέσεως ἐστίν, τῶν δ' αἱ ἀρχαὶ ἐξ ἐμπειρίας· καὶ τὰ μὲν οὐ πιστεύουσιν οἱ νέοι **[20]** ἀλλὰ λέγουσιν, τῶν δὲ τὸ τί ἐστίν οὐκ ἄδηλον; ἔτι ἡ ἀμαρτία ἢ περὶ τὸ καθόλου ἐν τῷ βουλευέσασθαι ἢ περὶ τὸ καθ' ἕκαστον· ἢ γὰρ ὅτι πάντα τὰ βαρύσταθμα ὕδατα φαῦλα, ἢ ὅτι τοδὶ βαρύσταθμον. ὅτι δ' ἡ φρόνησις οὐκ ἐπιστήμη, φανερόν· τοῦ γὰρ ἐσχάτου ἐστίν, ὥσπερ εἴρηται· **[25]** τὸ γὰρ πρακτὸν τοιοῦτον. ἀντίκειται μὲν δὴ τῷ νῷ· ὁ μὲν γὰρ νοῦς τῶν ὄρων, ὧν οὐκ ἔστι λόγος, ἡ δὲ τοῦ ἐσχάτου, οὐ οὐκ ἔστιν ἐπιστήμη ἀλλ' αἴσθησις, οὐχ ἡ τῶν ἰδίων, ἀλλ' οἷα αἰσθανόμεθα ὅτι τὸ [ἐν τοῖς μαθηματικοῖς] ἐσχάτον τρίγωνον· στήσεται γὰρ κάκει. ἀλλ' αὕτη μᾶλλον **[30]** αἴσθησις ἢ φρόνησις, ἐκεῖνης δ' ἄλλο εἶδος.

10 (IX). Τὸ ζητεῖν δὲ καὶ τὸ βουλευέσθαι διαφέρει· τὸ γὰρ βουλευέσθαι ζητεῖν τι ἐστίν. δεῖ δὲ λαβεῖν καὶ περὶ εὐβουλίας τί ἐστι, πότερον ἐπιστήμη τις ἢ δόξα ἢ εὐστοχία ἢ ἄλλο τι γένος. ἐπιστήμη μὲν δὴ οὐκ ἔστιν·

Люди ж бо переслідують своє власне благо і впевнені, що це й слід робити. Виходячи з такої думки, прийшли [до переконання], що ці, [зайняті своїм благом люди], розсудливі, хоч власне благо, очевидно, не може існувати незалежно від **[10]** господарства (ἄνευ οἰκονομίας) і державного устрою (ἄνευ πολιτείας). Крім того, неясно і підлягає розгляду, як треба вести своє власне господарство.

Сказане підтверджується також і тим, що молоді люди стають геометрами та математиками і мудрими в подібних предметах, але, очевидно, не бувають розсудливими. Причина цього в тому, що розсудливість виявляється в окремих випадках, з якими **[15]** знайомляться на досвіді, а молода людина не буває досвідченою, бо досвідченість набувається за довгий час. Однак, можна розглянути і такі [питання]: чому, дійсно, дитина може стати математиком, але мудрим природознавцем не може. Можливо, річ і в тому, що [предмет математики] існує відсторонено (ἀφαιρέσεως), а начала (αἱ ἀρχαί) [предметів філософії — мудрості та фізики] пізнаються з досвіду? І юнаки не вірять **[20]** [у начала філософії та фізики], але тільки говорять [з чужих слів], а в чому суть [начал у математиці], їм цілком ясно? А крім того, рішення може бути прийняте або помилково, або з точки зору загального, або ж з точки зору окремого, адже [можна помилятися], як вважаючи, що погана всяка вода з домішками, так і вважаючи, що в цьому випадку вона їх містить.

Що розсудливість не суть наука, [тепер] ясно, адже вона, як було сказано, має справу з останньою даністю, **[25]** тому що таким є здійснюване у вчинку (τὸ πρακτὸν). Розсудливість, таким чином, протилежна розуму, бо розум має справу з [гранично загальними] визначеннями, для яких неможливе судження, а розсудливість, навпаки, — з останньою даністю, для [збагнення] якої існує не наука, а почуття (ἡ αἴσθησις), однак [почуття] не власних [предметів почуттєвого сприйняття], а таке, завдяки якому <в математиці> ми відчуваємо, що останнє [обмеження площини ламаною лінією] — це трикутник, бо тут і доведеться зупинитися. Але [хоч] у порівнянні **[30]** з розсудливістю це в більшій мірі почуття, це все-таки особливий вид [почуття].

10 (IX). Пошуки (τὸ ζητεῖν) відрізняються від прийняття рішень (τὸ βουλευέσθαι), тому що прийняття рішення — це один з видів пошуків. Що стосується розумності в рішеннях (ἡ εὐβουλία), то треба прозріти, у чому її суть, чи є вона свого роду знанням [наукою], чи

οὐ γὰρ ζητοῦσι **1142b** περὶ ὧν ἴσασιν, ἢ δ' εὐβουλία βουλὴ τις, ὃ δὲ βουλευόμενος ζητεῖ καὶ λογίζεται. ἀλλὰ μὴν οὐδ' εὐστοχία· ἄνευ τε γὰρ λόγου καὶ ταχύ τι ἢ εὐστοχία, βουλευόμενοι δὲ πολλὸν χρόνον, καὶ φασὶ πράττειν μὲν δεῖν ταχὺ τὰ βουλευθέντα, βου-[5]-λεύεσθαι δὲ βραδέως. ἔτι ἡ ἀγχίνοια ἕτερον καὶ ἡ εὐβουλία· ἔστι δ' εὐστοχία τις ἡ ἀγχίνοια. οὐδὲ δὴ δόξα ἡ εὐβουλία οὐδεμία. ἀλλ' ἐπεὶ ὁ μὲν κακῶς βουλευόμενος ἀμαρτάνει, ὁ δ' εὖ ὀρθῶς βουλεύεται, δῆλον ὅτι ὀρθότης τις ἡ εὐβουλία ἐστίν, οὐτ' ἐπιστήμης δὲ οὔτε δόξης· [10] ἐπιστήμης μὲν γὰρ οὐκ ἔστιν ὀρθότης (οὐδὲ γὰρ ἀμαρτία, δόξης δ' ὀρθότης ἀλήθεια· ἅμα δὲ καὶ ὠρίσται ἤδη πᾶν οὗ δόξα ἐστίν. ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἄνευ λόγου ἡ εὐβουλία. διανοίας ἄρα λείπεται· αὕτη γὰρ οὐπω φάσις· καὶ γὰρ ἡ δόξα οὐ ζήτησις ἀλλὰ φάσις τις ἤδη, ὃ δὲ βουλευόμενος, ἐάν [15] τε εὖ ἐάν τε καὶ κακῶς βουλεύηται, ζητεῖ τι καὶ λογίζεται. ἀλλ' ὀρθότης τίς ἐστιν ἡ εὐβουλία βουλῆς· διὸ ἡ βουλὴ ζητητέα πρῶτον τί καὶ περὶ τί. ἐπεὶ δ' ἡ ὀρθότης πλεοναχῶς, δῆλον ὅτι οὐ πᾶσα· ὁ γὰρ ἀκρατής καὶ ὁ φαῦλος ὃ προτίθεται (ιδεῖν) ἐκ τοῦ λογισμοῦ τεύχεται, ὥστε ὀρθῶς ἔσται [20] βεβουλευμένος, κακὸν δὲ μέγα εἰληφώς. δοκεῖ δ' ἀγαθόν τι τὸ εὖ βεβουλευσθαι· ἢ γὰρ τοιαύτη ὀρθότης βουλῆς εὐβουλία, ἢ ἀγαθοῦ τευκτική. ἀλλ' ἔστι καὶ τούτου ψευδεῖ συλλογισμῶ τυχεῖν, καὶ ὃ μὲν δεῖ ποιῆσαι τυχεῖν, δι' οὗ δ' οὐ, ἀλλὰ ψευδῇ τὸν μέσον ὅρον εἶναι· ὥστ' οὐδ' [25] αὕτη πω εὐβουλία, καθ' ἣν οὐ δεῖ μὲν τυγχάνει, οὐ μέντοι δι' οὗ ἔδει. ἔτι ἔστι

думкою, чи влучністю (ἡ εὐστοχία²¹), а чи це щось іншого роду (ἄλλο τι γένος).

Звичайно, це не знання, адже не досліджують **1142b** те, що знають, а розумність у рішеннях — це різновид прийняття рішення, і той, хто приймає рішення, займається пошуками і розрахунком. Але це, звичайно, і не влучність, бо влучність [обходить] без [роз]судження і [є] раптовою, тим часом як рішення приймають впродовж тривалого часу; і [5] прислів'я свідчить: належить швидко рішенням виконуватися, [5] прийматися ж — повільно²². Нарешті, і проникливість (ἀγχίνοια) відрізняється від розумності в рішеннях, бо проникливість — це деяка влучність.

І звичайно, розумність у рішеннях не співпадає з думкою (ἡ δόξα). Але оскільки той, хто погано приймає рішення, помиляється, а хто добре — [робить] правильно, ясно, що розумність у рішеннях — це різновид правильності (ἡ ὀρθότης), однак правильність не науки і не думки, тому що правильність для науки не [10] існує (бо не існує й помилковість), а для думки правильність — [це] істинність, [а не розумність], і разом з тим все, про що є думка, вже визначене, [а рішення приймають про невизначене]. Однак розумність у рішеннях не чужа і судженню. Залишається, отже, правильність думки, бо думка — це ще не твердження (ἡ φάσις). Адже і думка — це не пошуки (ἡ ζήτησις), але вже деяке твердження, а хто приймає рішення, — розумно він це робить чи погано, — щось шукає і розраховує. [15] Розумність у рішеннях — це різновид правильності в рішеннях, тому спочатку треба дослідити, що таке прийняття рішення і до чого воно відноситься.

Оскільки [термін] “правильність” (ἡ ὀρθότης) багатозначний, ясно, що [правильність у рішеннях] — це ще не вся [правильність]. Дійсно, непоміркована і погана людина досягне поставленої мети по розрахунку (ἐκ τοῦ λογισμοῦ), а отже, буде людиною, яка ухвалила рішення [20] правильно, але надбала (εἰληφώς) велике зло. Вважається, однак, що розумно ухвалити рішення — це своєрідне благо, тому що така правильність рішення означає розумність у рішеннях, яка уміє досягати блага (ἡ ἀγαθοῦ τευκτική). Проте благо можна отримати і при помилковому силіогізмі (ψευδεῖ συλλογισμῶ²³), а саме: отримати те, що слід зробити, але способом (δι' οὗ), яким не слід, тому що помилковий середній член (τὸν μέσον ὅρον) силіогізму. Отже, така

²¹ У значенні винахідливості, спритності, натхнення тощо.

²² Крилатий вислів, який часто зустрічається в античних джерелах. Див. приклади в: *ИВБ*. – С. 728 прим. 42.

²³ Тобто умовиводі.

πολὺν χρόνον βουλευόμενον τυχεῖν, τὸν δὲ ταχύ. οὐκοῦν οὐδ' ἐκείνη πω εὐβουλία, ἀλλ' ὀρθότης ἢ κατὰ τὸ ὠφέλιμον, καὶ οὐδεὶς καὶ ὥς καὶ ὅτε. ἔτι ἔστι καὶ ἀπλῶς εὐβουλευθῆναι καὶ πρὸς τι τέλος. ἡ μὲν [30] δὴ ἀπλῶς ἢ πρὸς τὸ τέλος τὸ ἀπλῶς κατορθοῦσα, τὶς δὲ ἢ πρὸς τι τέλος. εἰ δὴ τῶν φρονίμων τὸ εὐβουλευθῆναι, ἡ εὐβουλία εἴη ἂν ὀρθότης ἢ κατὰ τὸ συμφέρον πρὸς τὸ τέλος, οὐ ἢ φρόνησις ἀληθῆς ὑπόληψις ἐστίν.

11 (X). Ἔστι δὲ καὶ ἡ σύνεσις καὶ ἡ εὐσυνεσία, καθ' ἃς λέ- 1143a- γομεν συνετοὺς καὶ εὐσυνέτους, οὐθ' ὅλως τὸ αὐτὸ ἐπιστήμη ἢ δόξη (πάντες γὰρ ἂν ἦσαν συνετοί) οὔτε τις μία τῶν κατὰ μέρος ἐπιστημῶν, οἷον ἡ ἰατρικὴ περὶ ὑγιεινῶν, ἡ γεωμετρία περὶ μεγέθη· οὔτε γὰρ περὶ τῶν ἀεὶ ὄντων καὶ [5] ἀκινήτων ἡ σύνεσις ἐστίν οὔτε περὶ τῶν γιγνομένων ὁπουοῦν, ἀλλὰ περὶ ὧν ἀπορήσειεν ἂν τις καὶ βουλευσάιτο. διὸ περὶ τὰ αὐτὰ μὲν τῇ φρονήσει ἐστίν, οὐκ ἔστι δὲ τὸ αὐτὸ σύνεσις καὶ φρόνησις. ἡ μὲν γὰρ φρόνησις ἐπιτακτικὴ ἐστίν· τί γὰρ δεῖ πράττειν ἢ μή, τὸ τέλος αὐτῆς ἐστίν· ἡ δὲ σύνεσις [10] κριτικὴ μόνον. ταὐτὸ γὰρ σύνεσις καὶ εὐσυνεσία καὶ συνετοὶ καὶ εὐσύνητοι. ἔστι δ' οὔτε τὸ ἔχειν τὴν φρόνησιν οὔτε τὸ λαμβάνειν ἡ σύνεσις· ἀλλ' ὥσπερ τὸ μανθάνειν λέγεται συνιέναι, ὅταν χρήται τῇ ἐπιστήμῃ, οὕτως ἐν τῷ χρησθαι τῇ δόξῃ ἐπὶ τὸ κρίνειν περὶ τούτων περὶ ὧν ἡ [15] φρόνησις ἐστίν, ἄλλου λέγοντος, καὶ κρίνειν καλῶς· τὸ γὰρ εὐ τῷ καλῶς τὸ αὐτό. καὶ ἐντεῦθεν ἐλήλυθε τοῦνομα ἡ σύνεσις, καθ' ἣν εὐσύνητοι, ἐκ τῆς

правильність, внаслідок якої знаходять (τυγχάνει) те, що слід, але все ж не тим способом, яким слід, ще не є [25] розумністю в рішеннях. Крім того, один знаходить, довго обдумуючи рішення, а інший — швидко. Значить, така правильність теж ще не є розумністю в рішеннях, а є цією правильністю з точки зору вигоди (ὀρθότης ἢ κατὰ τὸ ὠφέλιμον), так само як з точки зору мети (οὐδεὶς), способу (ὥς) і терміну (ὅτε).

Нарешті, рішення може бути розумним і безвідносно (ἀπλῶς), і відносно певної мети (πρὸς τι τέλος). Таке [30] безвідносно розумне рішення справедливе (κατορθοῦσα) для безвідносної мети, а рішення, розумне в якомусь певному відношенні, — для певної мети. Оскільки ж приймати розумні рішення властиво розсудливим, розумність у рішеннях буде правильністю з точки зору способу досягнення (ὀρθότης ἢ κατὰ τὸ συμφέρον) тієї чи іншої мети, розсудливість відносно якого і є істинним уявленням.

11 (X). Розумність (ἡ σύνεσις) і благорозумність (ἡ εὐσυνεσία)²⁴, внаслідок яких 1143a ми називаємо людей розумними і благорозумними, не тотожні ні науці чи думці (δόξη) загалом (бо тоді всі були б розумними), ні якійсь одній із приватних наук, як, наприклад, лікарська [наука], пов'язана зі здоров'ям, або геометрія, пов'язана з величинами. Адже розумність [5] не відноситься ні до вічно сущого, ні до незмінного, ні до чого б то не було, що знаходиться в процесі становлення, але до того, про що можна задатися питанням і ухвалити рішення. А тому, будучи пов'язаним з тим же, з чим пов'язана розсудливість, розумність не тотожна розсудливості. Розсудливість наказує, адже її мета (вказати), що слід робити і чого не слід, а розумність здатна [10] тільки судити (ἡ δὲ σύνεσις κριτικὴ μόνον). Розумність і благорозумність (σύνεσις καὶ εὐσυνεσία) [по суті] одне і те ж, так само як розумні і благо-розумні (συνετοὶ καὶ εὐσύνητοι).

Розумність не полягає ні у володінні розсудливістю, ні в її придбанні, але подібно до того, як стосовно наукового знання вивчати означає розуміти, так і стосовно думки (τῇ δόξῃ) розуміти означає судити про те, у чому [досвідчений] розсудливий, [15] коли говорить про це інша людина, причому судити гарно, тому що “благі” (τὸ εὖ) і “гарні” (τὸ καλῶς) одне і те ж²⁵.

²⁴ Розумність (ἡ σύνεσις) і благорозумність (ἡ εὐσυνεσία) — однокореневі слова, що й означають дуже близькі поняття. На їхній однокореневості і вибудовує в подальшому розгляді свої розмірковування Арістотель. При цьому варто зауважити, що саме слово ἡ εὐσυνεσία, здається, вигадав сам Арістотель.

²⁵ Тὸ εὖ, τὸ καλῶς буквально означають “добре, благі” і, відповідно, “гарні”, дійсно дуже схожі якості.

ἐν τῷ μανθάνειν· λέγομεν γὰρ τὸ μανθάνειν συνιέναι πολλάκις. (XI). Ἡ δὲ καλουμένη γνώμη, καθ' ἣν συγγνώμονας καὶ [20] ἔχειν φαμέν γνώμην, ἡ τοῦ ἐπιεικοῦς ἐστὶ κρίσις ὀρθή. σημεῖον δέ· τὸν γὰρ ἐπιεικῇ μάλιστα φαμεν εἶναι συγγνωμονικόν, καὶ ἐπιεικὲς τὸ ἔχειν περὶ ἓνια συγγνώμην. ἡ δὲ συγγνώμη γνώμη ἐστὶ κριτικὴ τοῦ ἐπιεικοῦς ὀρθή· ὀρθή δ' ἡ τοῦ ἀληθοῦς.

12. [25] Εἰσὶ δὲ πᾶσαι αἱ ἕξεις εὐλόγως εἰς ταῦτο τείνουσαι· λέγομεν γὰρ γνώμην καὶ σύνεσιν καὶ φρόνησιν καὶ νοῦν ἐπὶ τοὺς αὐτοὺς ἐπιφέροντες γνώμην ἔχειν καὶ νοῦν ἤδη καὶ φρονίμους καὶ συνετούς. πᾶσαι γὰρ αἱ δυνάμεις αὐταὶ τῶν ἐσχάτων εἰσὶ καὶ τῶν καθ' ἕκαστον· καὶ ἐν μὲν τῷ [30] κριτικὸς εἶναι περὶ ὧν ὁ φρόνιμος, συνετὸς καὶ εὐγνώμων ἢ συγγνώμων· τὰ γὰρ ἐπιεικῇ κοινὰ τῶν ἀγαθῶν ἀπάντων ἐστὶν ἐν τῷ πρὸς ἄλλον. ἔστι δὲ τῶν καθ' ἕκαστα καὶ τῶν ἐσχάτων ἅπαντα τὰ πρακτά· καὶ γὰρ τὸν φρόνιμον δεῖ γινώσκειν αὐτά, καὶ ἡ σύνεσις καὶ ἡ γνώμη περὶ τὰ [35] πρακτά, ταῦτα δ' ἔσχατα. καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέρας· καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὄρων καὶ τῶν ἐσχάτων 1143b νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος, καὶ ὁ μὲν κατὰ τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων, ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου καὶ τῆς ἐτέρας προτάσεως· ἀρχαὶ γὰρ τοῦ οὐ ἔνεκα αὐταὶ· ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα γὰρ [5] τὰ καθόλου· τούτων οὖν ἔχειν δεῖ αἴσθησιν, αὕτη δ' ἐστὶ νοῦς. διὸ καὶ φυσικὰ δοκεῖ εἶναι ταῦτα, καὶ φύσει σοφὸς μὲν οὐδεὶς, γνώμην δ' ἔχειν καὶ σύνεσιν καὶ νοῦν. σημεῖον δ' ὅτι καὶ ταῖς ἡλικίαις οἰόμεθα ἀκολουθεῖν, καὶ ἥδε ἡ ἡλικία νοῦν ἔχει καὶ γνώμην, ὡς τῆς φύσεως αἰτίας·

Звідси і походить слово “розумність” і відповідно “благо-розумні”, а саме від розуміння при засвоєнні знань, бо часто ми говоримо “розуміти” замість “вивчити”.

(XI). А так звана поблажливість (ἡ γνώμη), яка дозволяє називати людей милостивими (συγγνώμων) і [20] поблажливими (ἔχειν γνώμην), — це правильний суд (ἡ κρίσις ὀρθή) доброї людини. Це підтверджується [ось чим]: доброго ми вважаємо особливо поблажливим, а бути прихильним у деяких речах — це властивість доброти.

Милостивість (ἡ συγγνώμη) же — це здатна судити правильна поблажливість (γνώμη κριτικὴ ὀρθή) доброї людини, а правильна вона в істинно [доброї людини]²⁶.

12. [25] Усі ж ці склади [душі] дуже розумно спрямовані на одне і те ж, адже ми говоримо “поблажливість”, “розумність”, “розсудливість” і “розум” стосовно одних і тих же людей і говоримо, що вони поблажливі і вже наділені розумом, і що вони розсудливі і розумні.

Адже всі ці здатності (αἱ δυνάμεις) існують для останніх даностей і окремих випадків (τὰ καθ' ἕκαστον). І якщо людина здатна судити [30] про те, з чим має справу розсудливий (ὁ φρόνιμος), то вона розумна, прихильна (εὐγνώμων), і милостива, бо доброта — загальна властивість взагалі всіх чеснотливих людей в їхньому ставленні до іншого (ἐν τῷ πρὸς ἄλλον).

До окремих же випадків і останніх даностей відноситься взагалі все, що здійснюється у вчинках, і, звичайно, потрібно, щоб розсудливий їх знав, і розумність разом із поблажливістю також існує для вчинків, а вони являють собою останню [35] даність. І розум також має справу з останніми даностями, в обидва боки: бо і для перших визначень і для останніх даностей 1143b існує розум (а не судження), і якщо при доказах розум має справу з незмінними і першими визначеннями, то в тому, що стосується вчинків, — з останньою даністю, а також з тим, що допускає зміни, і з другим засновком: вони ж бо [тобто ці останні] є початками у визначенні цільової причини, тому що до [5] загального [приходять] від окремого; отже, треба володіти чуттям цих [окремих, останніх даностей], а воно-то і є ум (ὁ νοῦς).

Тому-то і вважається, що дані [здібності] — природні, і якщо ніхто не буває мудрий від природи, то поблажливість, розумність і ум мають від природи. Це підтверджується нашою впевненістю в тім, що ці

²⁶ Ми не приймаємо тут переклад слова “ἡ γνώμη” як “совість” і відповідно похідних слів та словосполучень, оскільки такий переклад не відповідає, на наш погляд, ні духу, ні букві оригіналу. Арістотель просто такого не писав, а крім того подібні значення цих термінів не засвідчені ні в давньо-, ні в новогрецькій мові.

οὔσης. [διὸ καὶ [10] ἀρχὴ καὶ τέλος νοῦς· ἐκ τούτων γὰρ αἱ ἀποδείξεις καὶ περὶ τούτων.] ὥστε δεῖ προσέχειν τῶν ἐμπείρων καὶ πρεσβυτέρων ἢ φρονίμων ταῖς ἀναποδείκτοις φάσεσι καὶ δόξαις οὐχ ἥττον τῶν ἀποδείξεων· διὰ γὰρ τὸ ἔχειν ἐκ τῆς ἐμπειρίας ὄμμα ὁρῶσιν ὁρθῶς. τί μὲν οὖν ἐστὶν ἡ [15] φρόνησις καὶ ἡ σοφία, καὶ περὶ τί ἐκατέρα τυγχάνει οὔσα, καὶ ὅτι ἄλλου τῆς ψυχῆς μορίου ἀρετὴ ἐκατέρα, εἴρηται.

13 (XII). Διαπορήσειε δ' ἂν τις περὶ αὐτῶν τί χρησιμοὶ εἰσιν. ἡ μὲν γὰρ σοφία οὐδὲν θεωρήσει ἐξ ὧν ἔσται εὐδαίμων [20] ἄνθρωπος (οὐδεμιᾶς γάρ ἐστι γενέσεως), ἡ δὲ φρόνησις τοῦτο μὲν ἔχει, ἀλλὰ τίνος ἕνεκα δεῖ αὐτῆς; εἴπερ ἡ μὲν φρόνησις ἐστὶν ἡ περὶ τὰ δίκαια καὶ καλὰ καὶ ἀγαθὰ ἀνθρώπῳ, ταῦτα δ' ἐστὶν ἃ τοῦ ἀγαθοῦ ἐστὶν ἄνδρὸς πράττειν, οὐδὲν δὲ πρακτικώτεροι τῷ εἰδέναι αὐτὰ ἐσμεν, εἴπερ ἔξεις [25] αἱ ἀρεταὶ εἰσιν, ὥσπερ οὐδὲ τὰ ὑγιεινὰ οὐδὲ τὰ εὐεκτικά, ὅσα μὴ τῷ ποιεῖν ἀλλὰ τῷ ἀπὸ τῆς ἕξεως εἶναι λέγεται· οὐθὲν γὰρ πρακτικώτεροι τῷ ἔχειν τὴν ἰατρικὴν καὶ γυμναστικὴν ἐσμεν. εἰ δὲ μὴ τούτων χάριν φρόνιμον ῥητέον ἀλλὰ τοῦ γίνεσθαι, τοῖς οὔσι σπουδαίοις οὐθὲν ἂν εἴη χρησιμος· [30] ἔτι δ' οὐδὲ τοῖς μὴ ἔχουσιν· οὐδὲν γὰρ διοίσει αὐτοὺς ἔχειν ἢ ἄλλοις ἔχουσι πείθεσθαι, ἰκανῶς τ' ἔχοι ἂν ἡμῖν ὥσπερ καὶ περὶ τὴν ὑγίειαν· βουλόμενοι γὰρ ὑγιαίνειν ὅμως οὐ μανθάνομεν ἰατρικὴν. πρὸς δὲ τούτοις ἄτοπον ἂν εἶναι δόξειεν, εἰ χείρων τῆς σοφίας οὔσα κυριώτερα αὐτῆς ἔσται· [35] ἡ γὰρ ποιούσα ἄρχει καὶ ἐπιτάττει περὶ ἕκαστον. περὶ δὲ τούτων λεκτέον· νῦν μὲν γὰρ ἡπόρηται περὶ αὐτῶν μόνον. 1144a πρῶτον μὲν οὖν λέγωμεν ὅτι

здібності з'являються з віком і певний вік володіє умом і поблажливостію, як наче б то причиною була природа. <Ось чому розум — це [10] початок і кінець, [чи начало і мета]: докази виходять з [начал] і направлені [на останню даність]>.

Тому недоказові твердження і думки досвідчених і старших або розсудливих брати до уваги слід не менше, ніж докази. Дійсно, завдяки тому що досвід дав їм око (τὸ ὄμμα), вони бачать правильно.

Таким чином, сказано, що таке [15] розсудливість і мудрість, до чого те й інше може відноситися, і що те і інше є доброчесністю різних частин душі.

13 (XII). Можна було б задати питання: навіщо вони потрібні? Адже мудрість не вчить (οὐδὲν θεωρήσει), чому людина [20] буде щасливою (бо ніщо з того, що стає, не є її предметом). Розсудливість же цим займається. Але яка в ній потреба, коли вже сам предмет розсудливості — справедливе, прекрасне і добродійне стосовно людини, а це і є вчинки, властиві добродійному мужу? Причому завдяки [одному тільки] знанню того, що [справедливо, добродійно і прекрасно], ми анітрохи не здібніші до здійснення такого у вчинках (оскільки доброчесність [25] суть склади [душі]), подібно до того, як не [стають здоровішими і загартованішими], знаючи, що таке “здорове” і “загартування” (якщо тільки розуміти під [здоровим і загартуванням] не те, що створює [такий стан], а те, що при такому стані-складі має місце); дійсно, володіючи мистецтвом лікування або гімнастики, ми анітрохи не більш здатні до відповідних вчинків.

Якщо ж треба говорити, що розсудливий існує не задля цих [знань], але задля становлення [добродійних устоїв], то [людям уже] доброчесним [розсудливий] зовсім некорисний; [30] більш того, і тим, хто не володіє [доброчесністю], — також, бо не буде відмінності, чи самі [вони] володіють [доброчесністю], а чи слухаються тих, хто нею володіє; і мабуть, досить, якщо [ми будемо поступати] так, як із здоров'ям: бажаючи бути здоровими, ми все ж не вивчаємо лікарське мистецтво.

До того ж, безглуздим здається, якщо, будучи нижче мудрості, розсудливість виявиться головнішою: [35] вона ж бо начальствує як творча здатність (ἡ ποιούσα) і видає накази для окремих випадків.

Саме про це і належить сказати, а зараз ми тільки поставили про них питання.

1144a Отже, передовсім ми скажемо, що ці доброчесності з необхідністю вже самі по собі є предметом вибору тому, що кожна з

καθ' αὐτάς ἀναγκαῖον αἰρετάς αὐτάς εἶναι, ἀρετάς γ' οὕσας ἑκατέραν ἑκατέρου τοῦ μορίου, καὶ εἰ μὴ ποιοῦσι μηδὲν μηδετέρα αὐτῶν. ἔπειτα καὶ ποιοῦσι μὲν, οὐχ ὥς ἡ ἱατρικὴ δὲ ὑγίειαν, ἀλλ' ὥς ἡ ὑγίεια, οὕτως [5] ἡ σοφία εὐδαιμονίαν· μέρος γὰρ οὕσα τῆς ὅλης ἀρετῆς τῷ ἔχεσθαι ποιεῖ καὶ (τῷ ἐνεργεῖν εὐδαίμονά. ἔτι τὸ ἔργον ἀποτελεῖται κατὰ τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν· ἡ μὲν γὰρ ἀρετὴ τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθόν, ἡ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον. τοῦ δὲ τετάρτου μορίου τῆς ψυχῆς οὐκ ἔστιν [10] ἀρετὴ τοιαύτη, τοῦ θεραπευτικοῦ· οὐδὲν γὰρ ἐπ' αὐτῷ πράττειν ἢ μὴ πράττειν. περὶ δὲ τοῦ μηθὲν εἶναι πρακτικωτέρους διὰ τὴν φρόνησιν τῶν καλῶν καὶ δικαίων, μικρὸν ἄνωθεν ἀρκτέον, λαβόντας ἀρχὴν ταύτην. ὥσπερ γὰρ καὶ τὰ δίκαια λέγομεν πράττοντάς τινας οὕτω δικαίους εἶναι, οἷον [15] τοὺς τὰ ὑπὸ τῶν νόμων τεταγμένα ποιοῦντας ἢ ἄκοντας ἢ δι' ἄγνοιαν ἢ δι' ἑτερόν τι καὶ μὴ δι' αὐτά (καίτοι πράττουσί γε ἃ δεῖ καὶ ὅσα χρὴ τὸν σπουδαῖον), οὕτως, ὥς ἔοικεν, ἔστι τὸ πῶς ἔχοντα πράττειν ἕκαστα ὥστ' εἶναι ἀγαθόν, λέγω δ' οἷον διὰ προαίρεσιν καὶ αὐτῶν ἔνεκα τῶν [20] πραττομένων. τὴν μὲν οὖν προαίρεσιν ὀρθὴν ποιεῖ ἡ ἀρετὴ, τὸ δ' ὅσα ἐκείνης ἔνεκα πέφυκε πράττεσθαι οὐκ ἔστι τῆς ἀρετῆς ἀλλ' ἑτέρας δυνάμεως. λεκτέον δ' ἐπιστήσασι σαφέστερον περὶ αὐτῶν. ἔστι δὴ δύναμις ἣν καλοῦσι δεινότητα· αὕτη δ' ἐστὶ τοιαύτη ὥστε τὰ πρὸς τὸν ὑποτεθέντα [25] σκοπὸν συντείνοντα δύνασθαι ταῦτα πράττειν καὶ τυγχάνειν αὐτοῦ. ἂν μὲν οὖν ὁ σκοπὸς ἦ καλός, ἐπαινετὴ ἐστίν, ἐὰν δὲ φαῦλος, πανουργία· διὸ καὶ τοὺς φρονίμους δεινοὺς καὶ πανούργους φαμέν εἶναι. ἔστι δ' ἡ φρόνησις οὐχ ἡ

них — це доброчесність відповідної частини душі, навіть якщо ні та, ні інша доброчесність нічого не створює. Але при всьому цьому вони щось створюють, проте не так, як лікарське мистецтво — здоров'я, а як здоров'я — [здорове життя]; і в такому ж значенні [5] мудрість створює щастя, тому що, будучи частиною доброчесності загалом, вона робить людину щасливою від володіння доброчесністю і від діяльного її вияву (τῷ ἐνεργεῖν).

І далі: мета [людини] виповнюється (τὸ ἔργον ἀποτελεῖται) завдяки розсудливості і етичній доброчесності (κατὰ τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν); адже доброчесність робить правильною мету, а розсудливість [робить правильними] засоби для її досягнення (τὰ πρὸς τοῦτον). Але для четвертої, тобто належної до [10] живлення (τοῦ θρεπτικοῦ), частини душі²⁷ нема такої доброчесності, тому що від цієї частини не залежить здійснення або не здійснення вчинку. Що ж стосується твердження, що від розсудливості ми не робимося здібнішими здійснювати етично прекрасні і справедливі вчинки, то тут слід почати децю більш здалеку, і ось що прийняти за початок.

Оскільки, як ми кажемо, деякі, здійснюючи [15] справедливі вчинки, ще не є справедливими (наприклад, ті, хто роблять те, що наказують закони, чи то проти волі, по невіданню, чи то з іншої якої [причини], але не задля самих справедливих вчинків, хоч би вони здійснювали при цьому вчинки належні і ті, що личать доброчесному), то здається можливим, щоб, маючи певний склад, людина діяла в кожному окремому випадку так, щоб бути чесотною, тобто бути такою людиною, чий вчинки зумовлені свідомим вибором і здійснюються задля самих цих [20] вчинків.

Отже, правильним свідомий вибір робить доброчесність, але не до доброчесності, а до іншої здатності відноситься те, що природно робити, щоб здійснити [вибране].

Якщо ми маємо намір вивчити [це], треба навести деякі пояснення.

Існує здатність (ἡ δύναμις) під назвою “винахідливість” (ἡ δεινότης); властивість її полягає в [25] здатності робити те, що направлене до запропонованої мети, і досягати її. Тому, якщо мета прекрасна (ὁ σκοπὸς καλός), така здатність похвальна, а якщо погана (φαῦλος), то ми її називаємо лукавістю, даремно навіть розсудливих ми називаємо винахідливими (ὁ δεινός) і лукавими (ὁ πανούργος). Розсудливість же не є цією здатністю, але й без цієї здатності вона не існує. І складом

²⁷ Пор.: 1102b10.

δύναμις, ἀλλ' οὐκ ἄνευ τῆς δυνάμεως ταύτης. ἡ δ' ἐξίς [30] τῷ ὅμματι τούτῳ γίνεται τῆς ψυχῆς οὐκ ἄνευ ἀρετῆς, ὥς εἴρηται τε καὶ ἔστι δῆλον· οἱ γὰρ συλλογισμοὶ τῶν πρακτικῶν ἀρχὴν ἔχοντές εἰσιν, ἐπειδὴ τοιόνδε τὸ τέλος καὶ τὸ ἀριστον, ὅτιδήποτε ὄν (ἔστω γὰρ λόγου χάριν τὸ τυχόν)· τοῦτο δ' εἰ μὴ τῷ ἀγαθῷ, οὐ φαίνεται· διαστρέφει γὰρ ἡ [35] μοχθηρία καὶ διαψεύδεσθαι ποιεῖ περὶ τὰς πρακτικὰς ἀρχάς. ὥστε φανερόν ὅτι ἀδύνατον φρόνιμον εἶναι μὴ ὄντα 1144b ἀγαθόν. (XIII). Σκεπτέον δὲ πάλιν καὶ περὶ ἀρετῆς· καὶ γὰρ ἡ ἀρετὴ παραπλησίως ἔχει ὥς ἡ φρόνησις πρὸς τὴν δεινότητα — οὐ ταῦτὸ μὲν, ὁμοιον δέ — οὕτω καὶ ἡ φυσικὴ ἀρετὴ πρὸς τὴν κυρίαν. πᾶσι γὰρ δοκεῖ ἕκαστα τῶν ἡθῶν ὑπάρχειν [5] φύσει πῶς· καὶ γὰρ δίκαιοι καὶ σωφρονικοὶ καὶ ἀνδρεῖοι καὶ τήλλα ἔχομεν εὐθὺς ἐκ γενετῆς· ἀλλ' ὅμως ζητοῦμεν ἕτερόν τι τὸ κυρίως ἀγαθὸν καὶ τὰ τοιαῦτα ἄλλον τρόπον ὑπάρχειν. καὶ γὰρ παισὶ καὶ θηρίοις αἱ φυσικαὶ ὑπάρχουσιν ἔξεις, ἀλλ' ἄνευ νοῦ βλαβεραὶ φαίνονται οὐσαι. [10] πλὴν τοσοῦτον ἔοικεν ὁρᾶσθαι, ὅτι ὥσπερ σῶματι ἰσχυρῷ ἄνευ ὄψεως κινουμένῳ συμβαίνει σφάλλεσθαι ἰσχυρῶς διὰ τὸ μὴ ἔχειν ὄψιν, οὕτω καὶ ἐνταῦθα· ἐὰν δὲ λάβῃ νοῦν, ἐν τῷ πράττειν διαφέρει· ἡ δ' ἐξίς ὁμοία οὐσα τότ' ἔσται κυρίως ἀρετὴ. ὥστε καθάπερ ἐπὶ τοῦ δοξαστικοῦ δύο ἐστὶν [15] εἶδη, δεινότης καὶ φρόνησις, οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ δύο ἐστί, τὸ μὲν ἀρετὴ φυσικὴ τὸ δ' ἡ κυρία, καὶ τούτων ἡ κυρία οὐ γίνεται ἄνευ φρονήσεως. διόπερ τινές φασι πάσας τὰς ἀρετὰς φρονήσεις εἶναι, καὶ Σωκράτης τῇ μὲν ὁρθῶς ἐζήτει τῇ δ' ἡμάρτανεν· ὅτι μὲν γὰρ φρονήσεις ᾤετο [20] εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς, ἡμάρτανεν,

душі (ἡ ἐξίς) [30] вона стає за наявності такого ока (τὸ ὄμμα) не без доброчесності, що й було сказано і що є очевидним. Дійсно, силогізми, що мають своїм предметом вчинки, включають засновок: “оскільки така-то мета і є найкраще...” (причому байдуже, що саме, бо при міркуванні це може бути що завгодно), але, що є [найкраще], нікому, крім чеснотливого, не видно, оскільки [35] зісутість заплутує, примушуючи обманюватися щодо засновків учинків. Таким чином ясно, що бути розсудливим, не будучи чеснотливим, 1144b неможливо.

(XIII). Тепер належить знов розглянути доброчесність, оскільки у випадку з доброчесністю має місце таке ж співвідношення, як між розсудливістю і винахідливістю: з одного боку — це не одне і те ж, а з іншого — [щось] подібне; так і природна доброчесність (ἡ φυσικὴ ἀρετὴ) співвідноситься з доброчесністю у властивому значенні слова (πρὸς τὴν κυρίαν). Дійсно, всім [5] здається, що кожна [риси] вдачі дана як би від природи, адже і справедливими, і розсудливими, і мужніми, і так далі ми буваємо від народження; однак ми досліджуємо деяке “благо” у властивому значенні слова (τὶ τὸ κυρίως ἀγαθόν), і такі [доброчесності] дані іншим способом [ніж від природи]. Дійсно, і дітям, і звірам дані природні [склади], але без керівництва розуму вони виявляються шкідливими. [10] Це ж, мабуть, видно при такому порівнянні: як сильне тіло, рухаючись наосліп, дуже забивається, тому що позбавлене зору, так і в цьому випадку [можлива шкода]. Коли ж людина набула розуму, вона відрізняється за вчинками [від нерозумних дітей і звірів]; і [тільки] тоді склад [душі], хоч він і схожий [із природною доброчесністю], буде доброчесністю у властивому значенні слова.

Отже, подібно до того як у виробляючої думки частини душі (τοῦ δοξαστικοῦ) є два види [15] [доброчесності]: винахідливість і розсудливість, так і в етичній її частині також два види: одна — доброчесність природна і інша — у властивому значенні слова, а з них та, що доброчесність у властивому значенні, виникає [і розвивається] за участю розсудливості.

Саме тому деякі стверджують, що вся доброчесність — це [різновиди] розсудливості, і Сократ, досліджуючи доброчесність, в одному був правий (ὀρθῶς), а в іншому помилявся, а саме: він помилявся, думаючи, що вся доброчесність — це [види] [20] розсудливості, і правильно вважав, що доброчесність неможлива без розсудливості²⁸.

²⁸ Див. детальні посилання на відповідні місця у Ксенофонта та Платона: НВБ. — С. 729 прим. 65.

ὅτι δ' οὐκ ἄνευ φρονήσεως, καλῶς ἔλεγεν. σημεῖον δέ· καὶ γὰρ νῦν πάντες, ὅταν ὀρίζωνται τὴν ἀρετὴν, προστιθέασι, τὴν ἕξιν εἰπόντες καὶ πρὸς ἃ ἔστι, τὴν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον· ὀρθὸς δ' ὁ κατὰ τὴν φρόνησιν. εἰκόσασι δὴ μαντεύεσθαι πως [25] ἅπαντες ὅτι ἡ τοιαύτη ἕξις ἀρετὴ ἔστιν, ἡ κατὰ τὴν φρόνησιν. δεῖ δὲ μικρὸν μεταβῆναι. ἔστι γὰρ οὐ μόνον ἡ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλ' ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετῆς ἔστιν· ὀρθὸς δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἡ φρόνησις ἔστιν. Σωκράτης μὲν οὖν λόγους τὰς ἀρετὰς ᾤετο εἶναι (ἐπιστήμας γὰρ εἶναι [30] πάσας), ἡμεῖς δὲ μετὰ λόγου. δῆλον οὖν ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι οὐχ οἷόν τε ἀγαθὸν εἶναι κυρίως ἄνευ φρονήσεως, οὐδὲ φρόνιμον ἄνευ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς. ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος ταύτῃ λύοιτ' ἄν, ὅ διαλεχθεῖη τις ἄν ὅτι χωρίζονται ἀλλήλων αἱ ἀρεταί· οὐ γὰρ ὁ αὐτὸς εὐφυέστατος πρὸς ἀπά- [35]-σας, ὥστε τὴν μὲν ἤδη τὴν δ' οὐπω εἰληφὼς ἔσται· τοῦτο γὰρ κατὰ μὲν τὰς φυσικὰς ἀρετὰς ἐνδέχεται, καθ' ἃς 1145a δὲ ἀπλῶς λέγεται ἀγαθός, οὐκ ἐνδέχεται· ἅμα γὰρ τῇ φρονήσει μιᾷ ὑπαρχούσῃ πᾶσαι ὑπάρξουσιν. δῆλον δέ, κἂν εἰ μὴ πρακτικὴ ᾦν, ὅτι ἔδει ἄν αὐτῆς διὰ τὸ τοῦ μορίου ἀρετὴν εἶναι, καὶ ὅτι οὐκ ἔσται ἡ προαίρεσις ὀρθὴ ἄνευ φρονήσεως οὐδ' ἄνευ ἀρετῆς· ἡ μὲν γὰρ τὸ τέλος ἡ δὲ [5] τὰ πρὸς τὸ τέλος ποιεῖ πράττειν. ἀλλὰ μὴν οὐδὲ κυρία γ' ἔστι τῆς σοφίας οὐδὲ τοῦ βελτίονος μορίου, ὥσπερ οὐδὲ τῆς ὑγιείας ἡ ἰατρικὴ· οὐ γὰρ χρηταὶ αὐτῇ, ἀλλ' ὁρᾷ ὅπως γένηται· ἐκείνης οὖν ἕνεκα ἐπιτάττει, ἀλλ' οὐκ ἐκείνη. [10] ἔτι ὅμοιον κἂν εἴ τις τὴν πολιτικὴν φαίη ἀρχειν τῶν θεῶν, ὅτι ἐπιτάττει περὶ πάντα τὰ ἐν τῇ πόλει.

Ось тому підтвердження: і нині всі [філософи] при визначенні доброчесності, сказавши, що це склад [душі] і з чим він має справу, додають: “згідний з вірною думкою” (κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον), а вірна думка узгоджується з розсудливістю. Значить, мабуть, усі так чи інакше здогадуються, що саме такий склад суть доброчесність, тобто склад, [25] згідний з розсудливістю. Але треба зробити ще один крок. Річ у тім, що доброчесність — це не тільки склад [душі], згідний з вірною думкою (κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον), але й склад, причетний йому (μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου), а розсудливість — це і є вірна думка про відповідні речі. Таким чином, якщо Сократ думав, що доброчесності — це [вірні] судження (λόγοι) (тому що, [на його думку], всі вони являють собою [30] знання), то ми вважаємо, що вони лише причетні [вірному] думці.

Отже, ясно зі сказаного, що неможливо ні бути властиво чеснотливим без розсудливості, ні бути розсудливим без етичної доброчесності. І тоді можна спростувати довід (ὁ λόγος), за допомогою якого було б діалектично обґрунтовано, що доброчесності існують окремо одна від одної. [Довід такий]: одна і та ж людина не буває від природи виключно схильною до всієї доброчесності [35] одразу, а значить, [у будь-яку дану мить] одну вона вже знайшла, а іншу — ще ні. Але можливо це [лише] при природних доброчесностях, а при тих, при яких людина 1145a визначається як чеснотлива безвідносно (ἀπλῶς ἀγαθός), це неможливо. Адже при наявності розсудливості, хоч це [тільки] одна [з доброчесностей], всі [етичні доброчесності] виявляться у наявності.

Очевидно, що, навіть якби розсудливість не була направлена на вчинки, у ній все-таки була б потреба, тому що вона суть доброчесність однієї з частин душі і тому, що як без розсудливості, так і без доброчесності свідомий вибір не буде правильним, бо друга створює мету, а перша дозволяє здійснювати [5] вчинки, що ведуть до мети.

Але розсудливість все ж не головніша від мудрості і кращої частини душі, так само як лікарське мистецтво не головніше від вправ'я, бо розсудливість не користується мудрістю, але тільки стежить, щоб мудрість виникала [і розвивалася]. А тому приписи [розсудливості] — це розпорядження задля мудрості, але не їй [самій]. [10] І, нарешті, сказати, [що розсудливість начальствує над мудрістю], — це все одно що сказати, неначе наука про державу начальствує над богами, оскільки вона встановлює (ἐπιτάττει) все, що має відношення до держави (πάντα τὰ ἐν τῇ πόλει).

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Η

1 (I). [15] Μετὰ δὲ ταῦτα λεκτέον, ἄλλην ποιησάμενους ἀρχήν, ὅτι τῶν περὶ τὰ ἦθη φευκτῶν τρία ἐστὶν εἶδη, κακία ἀκρασία θηριότης. τὰ δ' ἐναντία τοῖς μὲν δυσὶ δῆλα· τὸ μὲν γὰρ ἀρετὴν τὸ δ' ἐγκράτειαν καλοῦμεν· πρὸς δὲ τὴν θηριότητα μάλιστα ἂν ἀρμόττοι λέγειν τὴν ὑπὲρ ἡμᾶς ἀρετὴν, [20] ἥρωικὴν τινα καὶ θεϊαν, ὥσπερ Ὅμηρος περὶ <τοῦ> Ἑκτορος πεποίηκε λέγοντα τὸν Πρίαμον ὅτι σφόδρα ἦν ἀγαθός, “οὐδὲ ἐφκει ἀνδρός γε θνητοῦ πάσις ἔμμεναι ἀλλὰ θεοῖο.” ὥστ' εἰ, καθάπερ φασίν, ἐξ ἀνθρώπων γίνονται θεοὶ δι' ἀρετῆς ὑπερβολήν, τοιαύτη τις ἂν εἴη δῆλον ὅτι ἡ τῇ θηριώδει [25] ἀντιτιθεμένη ἕξις· καὶ γὰρ ὥσπερ οὐδὲ θηρίου ἐστὶ κακία οὐδ' ἀρετὴ, οὕτως οὐδὲ θεοῦ, ἀλλ' ἡ μὲν τιμιώτερον ἀρετῆς, ἡ δ' ἕτερόν τι γένος κακίας. ἐπεὶ δὲ σπάνιον καὶ τὸ θεῖον ἄνδρα εἶναι, καθάπερ οἱ Λάκωνες εἰώθασι προσαγορεύειν, <οἱ> ὅταν ἀγασθῶσι σφόδρα του, σεῖος ἀνὴρ φασιν, οὕτω καὶ [30] ὁ θηριώδης ἐν τοῖς ἀνθρώποις σπάνιος· μάλιστα δ' ἐν τοῖς βαρβάροις ἐστίν, γίνεται δ' ἔνια καὶ διὰ νόσους καὶ πηρώσεις· καὶ τοὺς διὰ κακίαν δὲ τῶν ἀνθρώπων ὑπερβάλλοντας οὕτως ἐπιδυσφημοῦμεν. ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς διαθέσεως τῆς τοιαύτης ὕστερον ποιητέον τινὰ μνεῖαν, περὶ δὲ κακίας [35] εἴρηται πρότερον· περὶ δὲ ἀκρασίας καὶ μαλακίας καὶ τρυφῆς λεκτέον, καὶ περὶ ἐγκρατείας καὶ καρτερίας· οὕτε γὰρ 1145b ὡς περὶ τῶν αὐτῶν ἕξεων τῇ ἀρετῇ καὶ τῇ μοχθηρίᾳ ἐκατέραν αὐτῶν ὑποληπτέον,

КНИГА СЪОМА

1 (I). [15] А тепер слід сказати, виходячи з іншого принципу (ἄλλην ποιησάμενους ἀρχήν), що існує три види такого, чого уникають у вдачах (περὶ τὰ ἦθη): зіпсутість (ἢ κακία), непоміркованість (ἢ ἀκρασία), звірство (ἢ θηριότης). Протилежності (τὰ ἐναντία) щодо першого і другого очевидні, бо одне ми називаємо доброчесністю (ἢ ἀρετῇ), а інше — поміркованістю (ἢ ἐγκράτεια); звірству ж найбільше підходить протипоставити вищу від нас доброчесність (τὴν ὑπὲρ ἡμᾶς ἀρετὴν) — [20] як би героїчну і божественну (так і Гомер склав слова Пріама про Гектора, що він, нібито, був вельми чеснотливий: Так, не смертного мужа здавався він сином, а бога!)¹.

Так що, коли, як мовиться, при надлишку доброчесності з людей стають богами², то, очевидно, саме такий склад [душі] протилежний [25] звірячому, і, як звірю не властиві ні зіпсутість, ні доброчесність, так не властиві вони й богу, але [у нього] є щось, що ціниться вище доброчесності, а у [звіря] — деякий рід [вдачі], відмінний від зіпсутості.

Але як людина рідко буває “божественною” (подібно до того як зазвичай звертаються лаконці: коли вони кимсь захоплені надзвичайно, вони кажуть “божественний муж” (σεῖος ἀνὴρ)³), так рідко зустрічається серед людей і [30] звіроподібний (ὁ θηριώδης), причому головним чином серед варварів, а ще народжуються такими через хвороби і каліцтво; і ми тавруємо цим [словом] тих між людьми, хто від зіпсутості переступає [всякі] межі.

Але про цю схильність нам треба буде згадати пізніше, а про зіпсутість [35] було розказано раніше; [тепер же] треба сказати про непоміркованість, зніженість (ἢ μαλακία) та розпещеність (ἢ τρυφή), з одного боку, і про поміркованість та стриманість (ἢ καρτερία) — з іншого. Річ у тім, 1145b що ні той, ні інший склад [душі] не можна визнати ні тотожним доброчесності або зіпсутості, ні відмінним по роду. Тому-то потрібно, як і в інших випадках, викласти те, що людям уяв-

¹ Hom. II. XXIV. 258.

² Богоподібність героїв, що відзначаються доброчесністю, є однією з тем античної міфологічної традиції.

³ Архаїчне гомерівське σεῖος замість θεῖος підкреслює іронічність Арістотеля. За словами Платона (Plato. Meno. 99d), тільки жінки та спартанці називають гарних людей “божественними”.

οὐθ' ὥς ἕτερον γένος. δεῖ δ', ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἄλλων, τιθέντας τὰ φαινόμενα καὶ πρῶτον διαπορήσαντας οὕτω δεικνύναι μάλιστα μὲν πάντα τὰ [5] ἔνδοξα περὶ ταῦτα τὰ πάθη, εἰ δὲ μή, τὰ πλεῖστα καὶ κυριώτατα· ἐὰν γὰρ λύηται τε τὰ δυσχερῆ καὶ καταλείπηται τὰ ἔνδοξα, δεδειγμένον ἂν εἴη ἱκανῶς.

2. Δοκεῖ δὴ ἢ τε ἐγκράτεια καὶ καρτερία τῶν σπουδαίων καὶ [τῶν] ἐπαινετῶν εἶναι, ἢ δ' ἀκρασία τε καὶ μαλακία [10] τῶν φαύλων καὶ ψεκτῶν, καὶ ὁ αὐτὸς ἐγκρατὴς καὶ ἐμμενετικὸς τῷ λογισμῷ, καὶ ἀκρατὴς καὶ ἐκστατικὸς τοῦ λογισμοῦ. καὶ ὁ μὲν ἀκρατὴς εἰδὼς ὅτι φαῦλα πράττει διὰ πάθος, ὁ δ' ἐγκρατὴς εἰδὼς ὅτι φαῦλαι αἱ ἐπιθυμίαι οὐκ ἀκολουθεῖ διὰ τὸν λόγον. καὶ τὸν σῶφρονα μὲν ἐγκρατῆ καὶ [15] καρτερικόν, τὸν δὲ τοιοῦτον οἱ μὲν πάντα σῶφρονα οἱ δ' οὐ, καὶ τὸν ἀκόλαστον ἀκρατῆ καὶ τὸν ἀκρατῆ ἀκόλαστον συγκεχυμένως, οἱ δ' ἑτέρους εἶναι φασιν. τὸν δὲ φρόνιμον ὅτε μὲν οὐ φασιν ἐνδέχασθαι εἶναι ἀκρατῆ, ὅτε δ' ἐνίους φρόνιμους ὄντας καὶ δεινοὺς ἀκρατεῖς εἶναι. ἔτι ἀκρατεῖς λέγονται καὶ [20] θυμοῦ καὶ τιμῆς καὶ κέρδους. τὰ μὲν οὖν λεγόμενα ταῦτ' ἐστίν. 3 (II). Ἀπορήσειε δ' ἂν τις πῶς ὑπολαμβάνων ὀρθῶς ἀκρατεύεται τις. ἐπιστάμενον μὲν οὖν οὐ φασι τινες οἷόν τε εἶναι· δεινὸν γὰρ ἐπιστήμης ἐνούσης, ὥς ᾤετο Σωκράτης, ἄλλο τι κρατεῖν καὶ περιέλκειν αὐτὴν ὥσπερ ἀνδράποδον. [25] Σωκράτης μὲν γὰρ ὅλως ἐμάχετο πρὸς τὸν λόγον ὥς οὐκ οὔσης ἀκρασίας· οὐθέννα γὰρ ὑπολαμβάνοντα πράττειν παρὰ τὸ βέλτιστον, ἀλλὰ δι' ἄγνοιαν. οὗτος μὲν οὖν ὁ λόγος ἀμφισβητεῖ τοῖς φαινομένοις ἐναργῶς, καὶ δεόν ζητεῖν περὶ τὸ πάθος,

ляється (τὰ φαινόμενα), і, розібравши спочатку спірні питання, показати таким способом по можливості всі [5] гідні уваги думки (τὰ ἔνδοξα) щодо цих пристрастей (περὶ ταῦτα τὰ πάθη), а якщо не всі, то більшу їх частину і найголовніші: адже коли складності будуть розв'язані і гідні уваги думки — відібрані, тоді й [предмет] буде сприйнятий достатньо (ικανῶς).

2. Прийнято вважати, що поміркованість (ἢ ἐγκράτεια) і стриманість (ἢ καρτερία) належать до речей добродетельних і гідних похвали, а непоміркованість (ἢ ἀκρασία) і зніженість (ἢ μαλακία) — [10] до числа поганих і гідних осуду, і “поміркований” (ὁ ἐγκρατής) — це те ж саме, що й “той, хто дотримується розрахунку” (ὁ ἐμμενετικός τῷ λογισμῷ), а “непоміркований” (ὁ ἀκρατής) — “той, хто відступає від розрахунку” (ὁ ἐκστατικός τοῦ λογισμοῦ). Якщо непоміркований, знаючи, що [чинить] погано, проте чинить [так] під впливом пристрасті, то поміркований, знаючи, що [його] потяги (αἱ ἐπιθυμίαι) погані, не слідує їм завдяки судженню (διὰ τὸν λόγον). І, з одного боку, розсудливого визнають поміркованим і [15] стриманим, а з іншого — на думку одних, [поміркований і витриманий] розсудливий у всіх відношеннях, а на думку інших — не у всіх; і якщо одні змішують розбещеного з непоміркованим і непоміркованого з розбещеним, то інші їх розрізняють. Про розсудливого ж іноді кажуть, що він непоміркованим бути не може, а іноді — що деякі, будучи розсудливими і одночасно винахідливими, непомірковані. І нарешті, кажуть про непоміркованих у [20] шалу, [у жадобі] почестей і прибутку. Ось що, таким чином, говориться зазвичай.

3 (II). Може виникнути питання, як [можна], маючи правильні уявлення (ὑπολαμβάνων ὀρθῶς), бути непоміркованим (ἀκρατεύεται). З цього приводу деякі кажуть, що “знаючий” (ἐπιστάμενος) не здатний бути таким: адже дивно, на думку Сократа, якщо, незважаючи на наявні [в людини] знання (ἐπιστήμης ἐνούσης), перемагає щось інше і тягає [її за собою], наче раба⁴. [25] Сократ же ж бо взагалі відстоював розумність (ὁ λόγος) так, наче непоміркованості не існує: ніхто, начебто, не чинить всупереч тому, що уявляється найкращим, а [якщо чинить, то] тільки по невіданню. У такому вигляді це вчення явно суперечить очевидності, і треба дослідити [питання] про пристрасть: якщо [вона

⁴ Plato. Prot. 352b.

εἰ δι' ἄγνοιαν, τίς ὁ τρόπος γίνεται τῆς ἀγνοίας. [30] ὅτι γὰρ οὐκ οἶται γε ὁ ἀκρατευόμενος πρὶν ἐν τῷ πάθει γενέσθαι, φανερόν. εἰσὶ δέ τινες οἱ τὰ μὲν συγχωροῦσι τὰ δ' οὐ· τὸ μὲν γὰρ ἐπιστήμης μὴθὲν εἶναι κρεῖττον ὁμολογοῦσιν, τὸ δὲ μὴθὲνα πράττειν παρὰ τὸ δόξαν βέλτιον οὐχ ὁμολογοῦσιν, καὶ διὰ τοῦτο τὸν ἀκρατῆ φασὶν οὐκ ἐπι- [35] -στήμην ἔχοντα κρατεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἡδονῶν ἀλλὰ δόξαν. ἀλλὰ μὴν εἴγε δόξα καὶ μὴ ἐπιστήμη, μὴδ' ἰσχυρὰ ὑπό- 1146a- ληψις ἢ ἀντιτείνουσα ἀλλ' ἡρεμαία, καθάπερ ἐν τοῖς διστάζουσι, συγγνώμη τῷ μὴ μένειν ἐν αὐταῖς πρὸς ἐπιθυμίας ἰσχυράς· τῇ δὲ μοχθηρίᾳ οὐ συγγνώμη, οὐδὲ τῶν ἄλλων οὐδενὶ τῶν ψεκτῶν. φρονήσεως ἄρα ἀντιτεινούσης; [5] αὕτη γὰρ ἰσχυρότατον. ἀλλ' ἄτοπον· ἔσται γὰρ ὁ αὐτὸς ἅμα φρόνιμος καὶ ἀκρατής, φήσειε δ' οὐδ' ἂν εἰς φρονίμου εἶναι τὸ πράττειν ἐκόντα τὰ φαυλότατα. πρὸς δὲ τούτοις δέδεικται πρότερον ὅτι πρακτικός γε ὁ φρόνιμος (τῶν γὰρ ἐσχάτων τις) καὶ τὰς ἄλλας ἔχων ἀρετάς. ἔτι εἰ μὲν ἐν [10] τῷ ἐπιθυμίας ἔχειν ἰσχυρὰς καὶ φαύλας ὁ ἐγκρατής, οὐκ ἔσται ὁ σώφρων ἐγκρατής οὐδ' ὁ ἐγκρατής σώφρων· οὔτε γὰρ τὸ ἄγαν σώφρωνος οὔτε τὸ φαύλας ἔχειν. ἀλλὰ μὴν δεῖ γε· εἰ μὲν γὰρ χρησταὶ αἱ ἐπιθυμίαι, φαύλη ἢ κωλύουσα ἕξις μὴ ἀκολουθεῖν, ὥσθ' ἢ ἐγκράτεια οὐ πᾶσα [15] σπουδαία· εἰ δ' ἀσθενεῖς καὶ μὴ φαύλαι, οὐθὲν σεμνόν, οὐδ' εἰ φαύλαι καὶ ἀσθενεῖς, οὐδὲν μέγα. ἔτι εἰ πάση δόξῃ ἐμμενετικὸν ποιεῖ ἢ ἐγκράτεια, φαύλη, οἷον εἰ καὶ τῇ ψευδεῖ· καὶ εἰ πάσης δόξης ἢ ἀκρασία ἐκστατικόν, ἔσται τις σπουδαία ἀκρασία, οἷον ὁ Σοφοκλέους Νεοπτόλεμος ἐν [20] τῷ Φιλοκτήτῃ· ἐπαινετὸς γὰρ οὐκ

буває] по невіданню, то що це за невідання таке? [30] Адже зрозуміло, що той, хто веде непомірковане [життя], все ж не думає [так жити], перш ніж виявився охоплений пристрастю.

Деякі в одному погоджуються з [Сократом], а в іншому ні, а саме: погоджуються з тим, що нема нічого кращого, ніж знання; але з тим, що ніхто не чинить всупереч тому, що здалося (παρὰ τὸ δόξαν) кращим, не погоджуються. І тому вони стверджують, що непоміркований перемагається (κρατεῖσθαι) задоволеннями як такий, що має [35] не знання, а тільки думку. А якщо це дійсно тільки думка а не [точно] знання, і якщо задоволенню і пристрасті протидіє не чітке (μὴδ' ἰσχυρὰ) уявлення, 1146a а смутне, як у нерішучих, то можна поспівчувати тому, хто не дотримується (μὴ μένειν) цих [думок і уявлень] у хвилини сильних потягів. Але зіпсутим не співчують, так само як всьому іншому, що гідне осуду.

Можливо, тоді розсудливість протистоїть [потягу]? [5] Адже вона в нас — найсильніше (ἰσχυρότατον). Але [таке припущення] безглузде: бо тоді одна і та ж людина буде одночасно розсудливою і непоміркованою, тим часом ніхто, мабуть, не стверджуватиме, що розсудливому властиво з власної волі здійснювати найгірші вчинки. Крім того, раніше вже було показано⁵, що розсудливий як такий, що має справу з останніми даностями, є [людиною] вчинків (πρακτικός) і такий, що володіє й іншими добродіями.

Далі, якщо [10] бути поміркованим — значить мати сильні і погані потяги, то ні розсудливий не буде поміркованим, ні поміркований — розсудливим, тому що розсудливому не властиво мати ні надмірних, ні поганих потягів. А якщо потяги корисні, склад [душі], який перешкоджає слідувати їм, — поганий склад; таким чином, не всяка поміркованість [15] добродісна. Але якщо потяги слабкі і не погані, [у поміркованості] немає нічого вражаючого, а якщо вони погані, але слабкі, то — нічого великого.

Далі, якщо поміркованість примушує дотримуватися всякої думки, в тому числі помилкової, вона погана. А якщо непоміркованість полягає у відступі від усякої думки, то буде [існувати] деяка добродісна непоміркованість, як, наприклад, у Софоклового Неоптолема [20] в “Філоктеті”: адже він заслуговує на похвалу за те, що не тримався того, у чому його переконав Одиссей, оскільки брехати було болісно⁶.

⁵ Див.: 1140b4–6, 1141b14 наст., 1142a23 наст., 1144b30 наст.

⁶ *Soph. Phil.* 54–122, 895–916.

ἐμμένων οἷς ἐπέισθη ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως διὰ τὸ λυπεῖσθαι ψευδόμενος. ἔτι ὁ σοφιστικὸς λόγος [ψευδόμενος] ἀπορία· διὰ γὰρ τὸ παράδοξα βούλεσθαι ἐλέγχειν, ἵνα δεινοὶ ὦσιν ὅταν ἐπιτύχωσιν, ὁ γενόμενος συλλογισμὸς ἀπορία γίνεται· δέδεταί γὰρ ἡ [25] διάνοια, ὅταν μένειν μὴ βούληται διὰ τὸ μὴ ἀρέσκειν τὸ συμπερανθέν, προιέναι δὲ μὴ δύνηται διὰ τὸ λῦσαι μὴ ἔχειν τὸν λόγον. συμβαίνει δὴ ἕκ τινος λόγου ἡ ἀφροσύνη μετ' ἀκρασίας ἀρετῇ· τάναντία γὰρ πράττει ὢν ὑπολαμβάνει διὰ τὴν ἀκρασίαν, ὑπολαμβάνει δὲ τὰγαθὰ κακὰ εἶναι καὶ οὐ δεῖν πράττειν, ὥστε τὰγαθὰ καὶ οὐ [30] τὰ κακὰ πράξει. ἔτι ὁ τῷ πεπεισθαι πράττων καὶ διώκων τὰ ἡδέα καὶ προαιρούμενος βελτίων ἂν δόξειεν τοῦ μὴ διὰ λογισμὸν ἀλλὰ δι' ἀκρασίαν· εὐιατότερος γὰρ διὰ τὸ μεταπεισθῆναι ἂν. ὁ δ' ἀκρατὴς ἔνοχος τῇ παροιμίᾳ ἐν ᾗ [35] φαμέν “ὅταν τὸ ὕδωρ πνίγη, τί δεῖ ἐπιπίνειν;” εἰ μὲν γὰρ 1146b ἐπέπειστο ἂ πράττει, μεταπεισθεὶς ἂν ἐπαύσατο· νῦν δὲ <ἄλλα> πεπεισμένος οὐδὲν ἡττον [ἄλλα] πράττει. ἔτι εἰ περὶ πάντα ἀκρασία ἐστὶ καὶ ἐγκράτεια, τίς ὁ ἀπλῶς ἀκρατὴς; οὐδεὶς γὰρ ἀπάσας ἔχει τὰς ἀκρασίας, φαμέν δ' εἶναι τινὰς [5] ἀπλῶς.

4. Αἱ μὲν οὖν ἀπορίαι τοιαῦταί τινες συμβαίνουσιν, τούτων δὲ τὰ μὲν ἀνελεῖν δεῖ τὰ δὲ καταλιπεῖν· ἡ γὰρ λύσις τῆς ἀπορίας εὕρεσις ἐστίν. (III). Πρῶτον μὲν οὖν σκεπτέον πότερον εἰδότες ἢ οὐ, καὶ πῶς εἰδότες· εἴτα περὶ ποῖα τὸν ἀκρατὴ [10] καὶ τὸν ἐγκρατὴ θετέον, λέγω δὲ πότερον περὶ πᾶσαν ἡδονὴν καὶ λύπην ἢ περὶ τινὰς ἀφωρισμένας, καὶ τὸν ἐγκρατὴ καὶ τὸν καρτερικόν, πότερον ὁ αὐτὸς ἢ ἕτερός ἐστιν· ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τῶν

Крім того, вводить в оману (ψευδόμενος ἀπορία) софістичне розмірковування (ὁ σοφιστικὸς λόγος). Дійсно, через те, що софісти хочуть доказати парадокси (παράδοξα βούλεσθαι ἐλέγχειν), щоб, коли це вдасться, викликати здивування, — через це отриманий силіогізм і являє собою нерозв'язну трудність (ἡ ἀπορία). Дійсно, думка [25] скована, коли через незадоволення висновком триматися його не хоче, а йти далі не може, тому що не здатна спростувати [це] міркування.

При одному [софістичному] розмірковуванні впливає, що нерозсудливість (ἡ ἀφροσύνη) укупі з непоміркованістю є доброчесність. Дійсно, від непоміркованості людина здійснює вчинки, протилежні [її власним] уявленням, а [від нерозсудливості] їй уявляється, що чеснотливі вчинки хибні (τὰγαθὰ κακὰ εἶναι) і робити їх не слід, і, значить, вона буде здійснювати вчинки чеснотливі, а не [30] хибні.

Далі, хто приносить собі задоволення і домагається їх по переконанню і свідомому вибору, той, значить, видається кращим у порівнянні з тим, хто так чинить не по розрахунку, а від непоміркованості: адже його легше зцілити, тому що можна переконати. До непоміркованого ж стосується прислів'я, у якому [35] говориться: “Коли водою подавишся, чим запивати?”, тому що якби людина здійснювала вчинки 1146b по переконанню, то, будучи переконаною, вона перестала б так чинити; у даному ж випадку переконана <в одному> вона, однак, робить по-іншому.

І нарешті, якщо непоміркованість і поміркованість можуть відноситися до всього, хто ж тоді буде непоміркованим у всіх відношеннях (ἁπλῶς)? Дійсно, ніхто не наділений всіма [видами] непоміркованості в сукупності, а тим часом ми говоримо, що дехто непоміркований у [5] всіх відношеннях.

4. Такі, отже, певні [логічні] ускладнення (ἀπορίαι), які тут виникають: одні з них треба відкинути, а інші зберегти, бо розв'язання [логічного] ускладнення — це виявлення (ἡ εὕρεσις) [істини].

(III). Передусім, звичайно, належить розглянути, свідомо (εἰδότες) чи ні [діють непомірковані], і якщо свідомо, то в якому значенні; потім, у яких речах слід вважати людину непоміркованою [10] і поміркованою, тобто (λέγω) чи в будь-яких задоволеннях і стражданнях, а чи [тільки] в якихсь цілком визначених речах (περὶ τινὰς ἀφωρισμένας), а крім того, чи одне і те ж бути поміркованим і стриманим, а чи це різні речі? Відповідним чином слід розглянути й інші питання, які тісно пов'язані з цим дослідженням (ἡ θεωρία).

ἄλλων ὅσα συγγενῇ τῆς θεωρίας ἐστὶ ταύτης. ἔστι δ' ἀρχὴ τῆς σκέψεως, πότερον [15] ὁ ἐγκρατὴς καὶ ὁ ἀκρατὴς εἰσι τῷ περὶ αὐτῶν ὡς ἔχοντες τὴν διαφορὰν, λέγω δὲ πότερον τῷ περὶ ταῦτα εἶναι μόνον ἀκρατὴς ὁ ἀκρατὴς, ἢ οὐ ἀλλὰ τῷ ὧς, ἢ οὐ ἀλλ' ἐξ ἀμφοῖν· ἔπειτ' εἰ περὶ πάντ' ἐστὶν ἀκρασία καὶ ἐγκράτεια ἢ οὐ. οὔτε γὰρ περὶ ἅπαντ' ἐστὶν ὁ ἀπλῶς ἀκρα- [20]- τῆς, ἀλλὰ περὶ ἅπερ ὁ ἀκόλαστος, οὔτε τῷ πρὸς ταῦτα ἀπλῶς ἔχειν (ταὐτὸν γὰρ ἂν ἦν τῇ ἀκολασίᾳ), ἀλλὰ τῷ ὧδὶ ἔχειν. ὁ μὲν γὰρ ἄγεται προαιρούμενος, νομίζων αὖτε δεῖν τὸ παρὸν ἢ δὴ διώκειν· ὁ δ' οὐκ οἶεται μὲν, διώκει δέ. 5. Περὶ μὲν οὖν τοῦ δόξαν ἀληθῆ ἀλλὰ μὴ ἐπιστήμην [25] εἶναι παρ' ἣν ἀκρατεύονται, οὐδὲν διαφέρει πρὸς τὸν λόγον· ἔνιοι γὰρ τῶν δοξαζόντων οὐ διστάζουσιν, ἀλλ' οἶονται ἀκριβῶς εἰδέναι. εἰ οὖν διὰ τὸ ἡρέμα πιστεύειν οἱ δοξάζοντες μᾶλλον τῶν ἐπισταμένων παρὰ τὴν ὑπόληψιν πράξουσιν, οὐθὲν διοίσει ἐπιστήμη δόξης· ἔνιοι γὰρ πιστεύουσιν οὐδὲν [30] ἥττον οἷς δοξάζουσιν ἢ ἕτεροι οἷς ἐπίστανται· δηλοῖ δ' Ἡράκλειτος. ἀλλ' ἐπεὶ διχῶς λέγομεν τὸ ἐπίστασθαι (καὶ γὰρ ὁ ἔχων μὲν οὐ χρώμενος δὲ τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ὁ χρώμενος λέγεται ἐπίστασθαι), διοίσει τὸ ἔχοντα μὲν μὴ θεωροῦντα δὲ καὶ τὸ θεωροῦντα αὐτὸ μὴ δεῖ πράττειν [τοῦ ἔχοντα καὶ θεωροῦντα]· [35] τοῦτο γὰρ δοκεῖ δεινόν, ἀλλ' οὐκ εἰ μὴ θεωρῶν. ἔτι ἐπεὶ δύο 1147a τρόποι τῶν προτάσεων, ἔχοντα μὲν ἀμφοτέρως οὐδὲν κωλύει πράττειν παρὰ τὴν ἐπιστήμην, χρώμενον μὲν τοῖς τῇ καθόλου ἀλλὰ μὴ τῇ κατὰ μέρος· πρακτὰ γὰρ τὰ καθ' ἕκαστα. διαφέρει δὲ καὶ τὸ καθόλου· τὸ μὲν γὰρ ἐφ' ἑαυτοῦ [5] τὸ δ' ἐπὶ τοῦ πράγματός ἐστιν· οἷον ὅτι παντὶ ἀνθρώπῳ συμφέρει

Початок нашого розгляду — чи розрізняються [15] поміркований і непоміркований по тім, з чим вони мають справу, а чи по тім, як вони до цього ставляться, тобто чи є людина непоміркованою тільки тому, що непоміркована стосовно цілком певних речей, чи не тому, але тому, як вона до них ставиться; або ж і не через це, але внаслідок як того, так і іншого. Наступне питання: чи до всього відноситься непоміркованість і поміркованість чи ні? Адже непоміркований не у всьому є непоміркованим [20] взагалі (ἀπλῶς), але саме в тому, у чому [є непоміркованим] розбещений; і не від того він непоміркований, що просто має справу з цими речами (бо тоді непоміркованість була б тотожна розбещеності), але від того, що має з ними справу цілком певним чином (τῷ ὧδὶ). Адже якщо розбещеного штовхає свідомий вибір, оскільки він вважає, що треба завжди переслідувати безпосереднє задоволення, то непоміркований так не думає, але домагається того ж самого.

5. Для нашого розмірковування не важливо, що непомірковане життя ведуть (ἀκρατεύονται) всупереч істинній думці, а не всупереч [25] знанню, адже деякі з тих, у кого є думки, не сумніваються, а, навпаки, думають, що їх знання точні. Тому, якщо [скажуть, що ті], хто мають лише думки, поступають всупереч своїм уявленням [про належне] через слабку впевненість швидше, ніж ті, у кого [тверді] знання, то виявиться, що жодної різниці між знанням (ἡ ἐπιστήμη) і думкою (ἡ δόξα) немає. Дійсно, деякі анітрохи [30] не менш упевнені в тому, про що мають думку (οἷς δοξάζουσιν), ніж у тому, про що мають знання (οἷς ἐπίστανται). Геракліт ясно це показує⁷.

Але оскільки ми говоримо “знати” (τὸ ἐπίστασθαι) в двох смислах (“знає” ж бо кажуть і про того, хто, володіючи знанням, не застосовує його, і про того, хто застосовує), то відмінність виявиться між вчинками всупереч належному у наділеного знанням, що його не застосовує, і у наділеного знанням, що його застосовує: [35] саме це останнє здається дивним, а не [те, що так чинять] без застосування знання.

Далі, коли вже засновки бувають 1147a двох видів (δύο τρόποι τῶν προτάσεων), ніщо не заважає, маючи обидві, чинити всупереч знанню, тобто застосовувати знання загального засновку (τὸ καθόλου), а окремого ні; тим часом вчинки (τὰ πρακτὰ) — це окремі випадки (τὰ καθ' ἕκαστα). Але розрізняється й саме загальне, бо воно може стосуватися самої [5] дійової особи (ἐφ' ἑαυτοῦ), а може й предмета

⁷ Це, очевидно, посилання на вчення Геракліта як таке.

τὰ ξηρά, καὶ ὅτι αὐτὸς ἄνθρωπος, ἢ ὅτι ξηρὸν τὸ τοιόνδε· ἀλλ' εἰ τότε τοιόνδε, ἢ οὐκ ἔχει ἢ οὐκ ἐνεργεῖ· κατὰ τε δὴ τούτους διοίσει τοὺς τρόπους ἀμήχανον ὅσον, ὥστε δοκεῖν οὕτω μὲν εἰδέναι μηδὲν ἄτοπον, ἀλλως δὲ θαυμα- [10]- στόν. ἔτι τὸ ἔχειν τὴν ἐπιστήμην ἄλλον τρόπον τῶν νῦν ῥηθέντων ὑπάρχει τοῖς ἀνθρώποις· ἐν τῷ γὰρ ἔχειν μὲν μὴ χρῆσθαι δὲ διαφέρουσιν ὁρῶμεν τὴν ἕξιν, ὥστε καὶ ἔχειν πως καὶ μὴ ἔχειν, οἷον τὸν καθεύδοντα καὶ μαινόμενον καὶ οἰνωμένον. ἀλλὰ μὴν οὕτω διατίθενται οἱ γε ἐν [15] τοῖς πάθεσιν ὄντες· θυμοὶ γὰρ καὶ ἐπιθυμίαι ἀφροδισίων καὶ ἔνια τῶν τοιούτων ἐπιδήλως καὶ τὸ σῶμα μεθιστᾶσιν, ἐνίοις δὲ καὶ μανίας ποιοῦσιν. δῆλον οὖν ὅτι ὁμοίως ἔχειν λεκτέον τοὺς ἀκρατεῖς τούτοις. τὸ δὲ λέγειν τοὺς λόγους τοὺς ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης οὐδὲν σημεῖον· καὶ γὰρ οἱ ἐν τοῖς πά- [20]- θεσι τούτοις ὄντες ἀποδείξεις καὶ ἔπη λέγουσιν Ἐμπεδοκλέους, καὶ οἱ πρῶτον μαθόντες συνείρουσι μὲν τοὺς λόγους, ἴσασι δ' οὐπω· δεῖ γὰρ συμφυῆναι, τοῦτο δὲ χρόνου δεῖται· ὥστε καθάπερ τοὺς ὑποκρινόμενους, οὕτως ὑποληπτέον λέγειν καὶ τοὺς ἀκρατευόμενους. ἔτι καὶ ὧδε φυσικῶς ἂν τις ἐπιβλέψειε [25] τὴν αἰτίαν. ἢ μὲν γὰρ καθόλου δόξα, ἢ δ' ἑτέρα περὶ τῶν καθ' ἑκάστα ἐστίν, ὧν αἴσθησις ἤδη κυρία· ὅταν δὲ μία γένηται ἐξ αὐτῶν, ἀνάγκη τὸ συμπερανθὲν ἔνθα μὲν φάναι τὴν ψυχὴν, ἐν δὲ ταῖς ποιητικαῖς πράττειν εὐθύς· οἷον, εἰ παντὸς γλυκέος γεύεσθαι δεῖ, τουτὶ δὲ γλυκὺ ὡς [30] ἐν τι τῶν καθ' ἑκάστον, ἀνάγκη τὸν δυνάμενον καὶ μὴ κωλύμενον ἅμα τοῦτο καὶ πράττειν. ὅταν οὖν ἢ μὲν καὶ θόλου ἐνῇ κωλύουσα γεύεσθαι, ἢ δέ, ὅτι πᾶν γλυκὺ ἡδύ, τουτὶ δὲ

(ἐπὶ τοῦ πράγματος): так, наприклад те, що “всякій людині корисно сухе”, означає що сам я — людина або що така-то якість — сухість. Однак, чи має дана річ дану якість, людина або не знає, або не застосовує [своє знання]. При тому і іншому способі [знати] різниця буде такою величезною, що не видається дивним, якщо [людина помиляється], володіючи знанням тільки в одному із смислів; дивно, якщо [вона це робить], володіючи ним [10] інакше.

Крім того, людям властиво володіти знанням і способом іншим у порівнянні з щойно названим. Дійсно, у володінні [знанням] без застосування (ἐν τῷ ἔχειν μὴ χρῆσθαι) ми бачимо вже зовсім іншу властивість (ἢ ἕξις), так що в якомусь значенні людина знанням володіє, а в якомусь не володіє, як, скажімо, той, що спить, божевільний і п'яний. Однак саме таким є стан (οὕτω διατίθενται) людей, [15] охоплених пристрастями. Адже напади шалу (οἱ θυμοὶ), любовні потяги (ἐπιθυμίαι ἀφροδισίων) і деякі [інші] з таких [пристрастей] вельми помітно впливають на тіло, а в деяких викликають навіть божевілья (ἢ μανία). Ясно тому, що необхідно сказати: помірковані мають склад [душі], схожий зі [станом] цих людей. Якщо висловлюють судження, що впливає із знання, то це зовсім не означає, що ним володіють: адже і охоплені пристрастями наводять [20] докази і виголошують вірші Емпедокла; а учні-початківці (οἱ πρῶτον μαθόντες) навіть вибудовують розмірковування (συνείρουσι τοὺς λόγους), але без усякого знання (ἴσασι δ' οὐπω), бо [зі знаннями] треба зростися, а це вимагає часу. Так що висловлювання людей, які ведуть непомірковане життя, треба уявляти собі подібними мовам лицедіїв.

І нарешті, на причину непоміркованості можна подивитися ще й з точки зору [25] природознавства (ὧδε φυσικῶς). Одна ж бо думка (ἢ δόξα), [тобто засновок], стосується загального, інша — окремого, де, як відомо, господар — почуття (αἴσθησις κυρία). Коли ж з цих двох [засновків] склалася одна [думка], то при теоретичному [засновку] необхідно, щоб душа висловила висновок, а при [засновках], пов'язаних з дією (ἐν δὲ ταῖς ποιητικαῖς), — щоб тут же здійснили її у вчинку. Наприклад, якщо “треба куштувати все солодке”, а ось це — як один якийсь з окремих [30] [випадків] — солодке, то, маючи можливість і не маючи перешкод, необхідно негайно здійснювати відповідний вчинок. Отже, коли в нас присутній засновок, заборонна куштувати солодке, і [загальний] засновок, що “все солодке приносить задоволення”, і [якщо перед] нами щось солодке (а це останнє і виявляється дійовим), то, будь у нас потяг [до задоволень], тоді одне

γλυκύ (αὕτη δὲ ἐνεργεῖ), τύχη δ' ἐπιθυμία ἐνοῦσα, ἣ μὲν οὖν λέγει φεύγειν τοῦτο, ἣ δ' ἐπιθυμία ἄγει· [35] κινεῖν γὰρ ἕκαστον δύναται τῶν μορίων· ὥστε συμβαίνει 1147b ὑπὸ λόγου πως καὶ δόξης ἀκρατεύεσθαι, οὐκ ἐναντίας δὲ καθ' αὐτήν, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός — ἣ γὰρ ἐπιθυμία ἐναντία, ἀλλ' οὐχ ἡ δόξα — τῷ ὀρθῷ λόγῳ· ὥστε καὶ διὰ τοῦτο τὰ θηρία οὐκ ἀκρατῆ, ὅτι οὐκ ἔχει καθόλου ὑπό- [5]-ληψιν ἀλλὰ τῶν καθ' ἕκαστα φαντασίαν καὶ μνήμην. πῶς δὲ λύεται ἡ ἄγνοια καὶ πάλιν γίνεται ἐπιστήμων ὁ ἀκρατής, ὁ αὐτὸς λόγος καὶ περὶ οἰνωμένου καὶ καθεύδοντος καὶ οὐκ ἴδιος τούτου τοῦ πάθους, ὃν δεῖ παρὰ τῶν φυσιολόγων ἀκούειν. ἐπεὶ δ' ἡ τελευταία πρότασις δόξα τε [10] αἰσθητοῦ καὶ κυρία τῶν πράξεων, ταύτην ἡ οὐκ ἔχει ἐν τῷ πάθει ὢν, ἡ οὕτως ἔχει ὡς οὐκ ἦν τὸ ἔχειν ἐπίστασθαι ἀλλὰ λέγειν ὥσπερ ὁ οἰνωμένος τὰ Ἐμπεδοκλέους. καὶ διὰ τὸ μὴ καθόλου μηδ' ἐπιστημονικὸν ὁμοίως εἶναι δοκεῖν τῷ καθόλου τὸν ἔσχατον ὅρον καὶ ἔοικεν ὁ ἐζήτει [15] Σωκράτης συμβαίνειν· οὐ γὰρ τῆς κυρίως ἐπιστήμης εἶναι δοκούσης παρούσης γίνεται τὸ πάθος, οὐδ' αὕτη περιέλεται διὰ τὸ πάθος, ἀλλὰ τῆς αἰσθητικῆς. περὶ μὲν οὖν τοῦ εἰδότα καὶ μὴ, καὶ πῶς εἰδότα ἐνδέχεται ἀκρατεύεσθαι, τοσαῦτα εἰρήσθω.

6 (IV). [20] Πότερον δ' ἐστὶ τις ἀπλῶς ἀκρατής ἢ πάντες κατὰ μέρος, καὶ εἰ ἔστι, περὶ ποῖα ἐστὶ, λεκτέον ἐφεξῆς. ὅτι μὲν οὖν περὶ ἡδονὰς καὶ λύπας εἰσὶν οἱ τ' ἐγκρατεῖς καὶ καρτερικοὶ καὶ οἱ ἀκρατεῖς καὶ μαλακοί, φανερόν. ἐπεὶ δ' ἐστὶ τὰ μὲν ἀναγκαῖα τῶν ποιούντων ἡδονήν, τὰ δ' αἰρετὰ μὲν [25] καθ' αὐτὰ ἔχοντα δ'

говорить, що цього треба уникати, але потяг веде за собою: [35] бо ж кожна з частин [душі] здатна привести [нас] у рух. Таким чином, виходить, 1147b що непомірковане життя ведуть під впливом певних розмірковувань і думок, які самі по собі не суперечать (хіба тільки по випадковості) вірному судженню — адже суперечить йому потяг, а не думка. Так що і з цієї причини також звірі не непомірковані, оскільки не мають загальних [5] уявлень, але тільки образи (ἢ φαντασία) і пам'ять про окремі [предмети].

Як усувається невідання і до непоміркованого повертається його знання, пояснює те ж саме вчення, яке [тлумачить стан] сп'янілого і сплячого, і для пристрасті воно не є особливим; слухати це [вчення] слід у природознавців (φυσιολόγοι).

Оскільки ж кінцевий засновок (ἢ τελευταία πρότασις) — це і думка [10] про те, що сприймається почуттями (δόξα αἰσθητοῦ), і господар вчинків (κυρία τῶν πράξεων), а одержимий пристрастю або не знає цієї посилки, або ж знає, але так, що це знання, як було сказано, означає не знання, а тільки повторення слів, так само як п'яний [бурмотить вірші] Емпедокла; оскільки [далі] останній член [силогізму] не має узагальнюючого значення і, мабуть, не є на відміну від узагальнення [тобто узагальнюючого члена], науковим (τὸ ἐπιστημονικόν), то, схоже, виходить якраз те, що хотів довести [15] Сократ. Адже пристрасть не виникає в присутності знання, яке вважається науковим у властивому значенні (ἢ κυρίως ἐπιστήμη), і це знання не захоплюється силою пристрасті; пристрасть виникає, коли в нас присутне [тільки] почуттєве знання.

Отже, про те, свідомо чи несвідомо і в якому значенні свідомо можна вести непомірковане життя, хай буде сказано досить.

6 (IV). [20] Услід за цим належить сказати про те, чи існує взагалі непоміркований (ἀπλῶς ἀκρατής), а чи всі [непомірковані тільки] частково (κατὰ μέρος), і якщо [взагалі непоміркований] існує, то з чим він має справу (περὶ ποῖα ἐστὶ).

Ясно, тим часом, що помірковані і стримані, так само як помірковані і зніжені, виявляють себе у відношенні до задоволень і страждань. Коли вже з того, що приносить задоволення, одне — речі необхідні (τὰ μὲν ἀναγκαῖα), а інше само по собі заслуговує обрання (τὰ δ' αἰρετὰ), [25] але допускає порушення міри, причому необхідне відноситься до тіла (під цим я маю на увазі те, що пов'язано з їжею і любовною потребою, і тому подібні тілесні потреби, з якими ми співвіднесли

ὑπερβολήν, ἀναγκαῖα μὲν τὰ σωματικά (λέγω δὲ τὰ τοιαῦτα, τὰ τε περὶ τὴν τροφήν καὶ τὴν τῶν ἀφροδισίων χρείαν, καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν σωματικῶν περὶ ἃ τὴν ἀκολασίαν ἔθεμεν καὶ τὴν σωφροσύνην), τὰ δ' ἀναγκαῖα μὲν οὐχί, αἰρετὰ δὲ καθ' αὐτά (λέγω δ' [30] οἶον νίκην τιμὴν πλοῦτον καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡδέων). τοὺς μὲν οὖν πρὸς ταῦτα παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ὑπερβάλλοντας τὸν ἐν αὐτοῖς ἀπλῶς μὲν οὐ λέγομεν ἀκρατεῖς, προστιθέντες δὲ τὸ χρημάτων ἀκρατεῖς καὶ κέρδους καὶ τιμῆς καὶ θυμοῦ, ἀπλῶς δ' οὐ, ὡς ἐτέρους καὶ καθ' [35] ὁμοιότητα λεγομένους, ὥσπερ ἄνθρωπος ὁ τὰ Ὀλύμπια νικῶν. 1148a ἐκείνῳ γὰρ ὁ κοινὸς λόγος τοῦ ἰδίου μικρὸν διέφερεν, ἀλλ' ὅμως ἕτερος ἦν. σημεῖον δέ· ἡ μὲν γὰρ ἀκρασία ψέγεται οὐχ ὡς ἁμαρτία μόνον ἀλλὰ καὶ ὡς κακία τις ἡ ἀπλῶς οὖσα ἡ κατὰ τι μέρος, τούτων δ' οὐδεῖς. τῶν δὲ [5] περὶ τὰς σωματικὰς ἀπολαύσεις, περὶ ἃς λέγομεν τὸν σῶφρονα καὶ ἀκόλαστον, ὁ μὴ τῷ προαιρεῖσθαι τῶν ἡδέων διώκων τὰς ὑπερβολὰς — καὶ τῶν λυπηρῶν φεύγων, πείνης καὶ δίψης καὶ ἀλέας καὶ ψύχους καὶ πάντων τῶν περὶ ἀφῆν καὶ γεῦσιν — ἀλλὰ παρὰ τὴν προαίρεσιν καὶ τὴν [10] διάνοιαν, ἀκρατὴς λέγεται, οὐ κατὰ πρόσθεσιν, ὅτι περὶ τὰδε, καθάπερ ὀργῆς, ἀλλ' ἀπλῶς μόνον. σημεῖον δέ· καὶ γὰρ μαλακοὶ λέγονται περὶ ταύτας, περὶ ἐκείνων δ' οὐδεμίαν. καὶ διὰ τοῦτ' εἰς ταὐτὸ τὸν ἀκρατὴ καὶ τὸν ἀκόλαστον τίθεμεν καὶ ἐγκρατὴ καὶ σῶφρονα, ἀλλ' οὐκ ἐκείνων [15] οὐδένα, διὰ τὸ περὶ τὰς αὐτάς πως ἡδονὰς καὶ λύπας εἶναι· οἱ δ' εἰσὶ μὲν περὶ ταῦτά, ἀλλ' οὐχ ὡσαύτως εἰσὶν, ἀλλ' οἱ μὲν προαιροῦνται οἱ δ' οὐ

розбещеність і розсудливість), а що є не необхідним, заслуговує обрання саме по собі (я маю на увазі, [30] наприклад, перемогу, пошану, багатство і тому подібні блага і задоволення), — [коли вже все це так], тоді тих, хто [в речах, гідних обрання], всупереч укладеній в них самих правильному судженню, порушують міру, ми не називаємо взагалі непоміркованими, але уточнюємо: “помірковані у відношенні до майна”, або “до наживи”, або “до почестей”, або “в шалу”, і не [говоримо] без уточнень, тому що ці люди відрізняються від [непоміркованих в необхідних речах] і називаються непоміркованими внаслідок [35] схожості, як, наприклад, переможець на Олімпійських іграх по імені *Людина* (ὁ ἄνθρωπος): 1148a адже в випадку з ним загальне поняття “людина” мало відрізнялося від власного імені, але все ж відрізнялося⁸. І ось підтвердження (σημεῖον δέ): непоміркованість [у загальному значенні] засуджують не тільки як погіршування, але і як певну зіпсутість чи то взагалі, чи то в частковому значенні, [тоді як] нікого [з непоміркованих] в іншому так не засуджують.

З тих, [5] хто має справу з тілесними насолодами (περὶ τὰς σωματικὰς ἀπολαύσεις), у зв'язку з якими ми говоримо про розсудливе і розбещене, той, хто не по свідомому вибору, але всупереч і йому, і думці, домагається надмірних задовольень і уникає страждань, голоду, спраги, спеки, холодів і всього, що буває від дотику і смаку, [10] іменується непоміркованим, — без уточнень (οὐ κατὰ πρόσθεσιν), що в такому-то відношенні (περὶ τὰδε), наприклад у гніві, — а просто взагалі непоміркованим. Підтвердження таке (σημεῖον δέ): зніженим вважають за відношення до цих [задовольень і незадовольень], але не за відношення до якогось з тих [не тілесних задовольень]. І з цієї причини ми майже ототожнюємо непоміркованого і розбещеного, так само як поміркованого і розсудливого, але нікого [15] з тих [інших], оскільки вони мають справу з майже одними і тими ж (περὶ τὰς αὐτάς πως) задовольненнями і стражданнями. Але хоч вони [розбещений і непоміркований] виявляють себе у відношенні до одного і того ж, вони це роблять не однаково, а один — по свідомому вибору, інший — ні.

Тому-то ми, скоріше, назвемо розбещеним того, хто, не відчуваючи потягу або відчуваючи потяг помірний (ἡρέμα), домагається надмірних задовольень і уникає [навіть] помірних страждань, ніж того, хто [робить

⁸ З Оксирінхського папірусу відомий олімпійський переможець з кулачного бою 456 р. до Р.Х. по імені *Ἄνθρωπος* — *Людина*. Його ім'я використовувалося, очевидно, для ілюстрації думок Арістотеля щодо загальних понять.

προαιροῦνται. διὸ μᾶλλον ἀκόλαστον ἂν εἴποιμεν ὅστις μὴ ἐπιθυμῶν ἢ ἡρέμα διώκει τὰς ὑπερβολὰς καὶ φεύγει μετρίας λύπας, ἢ τοῦτον ὅστις διὰ [20] τὸ ἐπιθυμεῖν σφόδρα· τί γὰρ ἂν ἐκεῖνος ποιήσειεν, εἰ προσγένοιτο ἐπιθυμία νεανική καὶ περὶ τὰς τῶν ἀναγκαίων ἐνδείας λύπη ἰσχυρά; ἐπεὶ δὲ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν ἡδονῶν αἱ μὲν εἰσι <τῶν> τῷ γένει καλῶν καὶ σπουδαίων (τῶν γὰρ ἡδέων ἓνια φύσει αἰρετά), τὰ δ' ἐναντία τούτων, τὰ δὲ [25] μεταξὺ, καθάπερ διείλομεν πρότερον, οἷον χρήματα καὶ κέρδος καὶ νίκη καὶ τιμή· πρὸς ἅπαντα δὲ καὶ τὰ τοιαῦτα καὶ τὰ μεταξὺ οὐ τῷ πάσχειν καὶ ἐπιθυμεῖν καὶ φιλεῖν ψέγονται, ἀλλὰ τῷ πῶς καὶ ὑπερβάλλειν (διὸ ὅσοι μὲν παρὰ τὸν λόγον ἢ κρατοῦνται ἢ διώκουσι τῶν φύσει τι καλῶν [30] καὶ ἀγαθῶν, οἷον οἱ περὶ τιμὴν μᾶλλον ἢ δεῖ σπουδάζοντες ἢ περὶ τέκνα καὶ γονεῖς· καὶ γὰρ ταῦτα τῶν ἀγαθῶν, καὶ ἐπαινοῦνται οἱ περὶ ταῦτα σπουδάζοντες· ἀλλ' ὅμως ἔστι τις ὑπερβολὴ καὶ ἐν τούτοις, εἴ τις ὥσπερ ἡ Νιόβη μάχοιτο καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς, ἢ ὥσπερ Σάτυρος ὁ φιλο- 1148b- πάτωρ ἐπικαλούμενος περὶ τὸν πατέρα· λίαν γὰρ ἐδόκει μωραίνειν)· μοχθηρία μὲν οὖν οὐδεμία περὶ ταῦτ' ἐστὶ διὰ τὸ εἰρημένον, ὅτι φύσει τῶν αἰρετῶν ἕκαστόν ἐστι δι' αὐτό, φαῦλαι δὲ καὶ φευκταὶ αὐτῶν εἰσὶν αἱ ὑπερβολαί. ὁμοίως [5] δ' οὐδ' ἀκρασία· ἢ γὰρ ἀκρασία οὐ μόνον φευκτὸν ἀλλὰ καὶ τῶν ψεκτῶν ἐστίν· δι' ὁμοιότητα δὲ τοῦ πάθους προσεπιτιθέντες τὴν ἀκρασίαν περὶ ἕκαστον λέγουσιν, οἷον κακὸν ἱατρὸν καὶ κακὸν ὑποκριτήν, ὃν

це] через [20] палкий потяг. Що ж, дійсно, накоїть перший, з'явився в ньому ще й по-юнацьки [пристрасний] потяг (ἐπιθυμία νεανική) і сильне страждання (λύπη ἰσχυρά) через потребу в необхідних речах?

Однак, згідно з розподілом, зробленим раніше⁹, серед потягів і видонолень існують і такі, що по роду належать до речей прекрасних і доброякісних (бо серед речей, що приносять задоволення, деякі за природою гідні обрання), і протилежні їм, і такі, що знаходяться [25] посередині (τὰ μεταξὺ), наприклад майно (χρήματα) і прибуток, перемога й пошана. З приводу всього — і цих речей, і тих, що знаходяться посередині — людей засуджують не за те, що вони відчувають їх вплив, почувають до них потяг і любов, але за те, як вони це роблять, а саме за те, що порушують міру. Ось чому засуджуються й ті, хто всупереч [вірному] судженню або утримуються від чогось прекрасного за природою і [30] благого, або [всупереч думці] переслідують це, як, наприклад, ті, хто більше, ніж треба, клопочуться про пошану або про дітей і батьків, бо хоч це також належить до благ і, хто клопочеться про це, заслуговує на похвалу, однак і тут буває свого роду непомірність (якщо, скажімо, хтось, як Ніоба, сперечається з богами¹⁰ або ж називає батька, як Сатир, 1148b прозваний отцелюбом (ὁ φιλοπάτωρ), оскільки вважали, що він поводить себе дуже безглуздо¹¹); однак зі сказаного не випливає якесь зіпсутість у цьому, тому що сам по собі кожний такий предмет потягу належить до речей, за природою гідних обрання, а поганими і такими, яких уникають, є надмірності в них. Так само [5] нема й непоміркованості: адже непоміркованість не тільки те, чого слід уникати, але й одне з того, що засуджується; унаслідок же схожості пристрасі (δι' ὁμοιότητα δὲ τοῦ πάθους) про непоміркованість ми тут говоримо, уточнюючи в кожному окремому випадку, в чому [полягає] непоміркованість, так само як “поганий лікар” і “поганий актор” ми говоримо про людину, яку не називали б “поганою мачулою” (ἀπλῶς κακός). І ось як тут ми не [обходимося без уточнення],

⁹ Пор.: 1147b23–31.

¹⁰ Ніоба, за міфами, дочка малоазійського царя Тантала. Горда своїми дітьми (у неї було семеро синів та семеро дочок), вона похвалялася перед Лето, яка народила тільки Аполлона та Артеміду. Поміщаючись за зневажену матір, Аполлон та Артеміда винищили дітьми всіх дітей Ніоби. Остання з горя перетворилася на скелю, з якої витікають сльози.

¹¹ Грецькі коментатори розповідають історію якогось Сатира, котрий скоїв самогубство після смерті батька (Asp. 158, 15–17; Anon. 426, 22–29). Геліодор же (Heliod. 144, 3) читає ἐπικαλούμενος τὸν πατέρα, без пері, тобто: “називає у молитвах батька бачим”. Крім того, висловлюється припущення, що тут йдеться про реальну особистість, одного з боспорських царів, поміж якими ім'я Сатир було звичним; можливо, цей останній обожнював свого батька і отримав титул *Філопатор*.

ἀπλῶς οὐκ ἂν εἴποιεν κακόν. ὥσπερ οὖν οὐδ' ἐνταῦθα, διὰ τὸ μὴ κακίαν εἶναι [10] ἐκάστην αὐτῶν ἀλλὰ τῷ ἀνάλογον ὁμοίαν, οὕτω δῆλον ὅτι κάκει ὑποληπτέον μόνην ἀκρασίαν καὶ ἐγκράτειαν εἶναι ἢ τις ἐστὶ περὶ ταῦτά τῇ σωφροσύνῃ καὶ ἀκολασίᾳ, περὶ δὲ θυμοῦ καθ' ὁμοιότητα λέγομεν· διὸ καὶ προστιθέντες ἀκρατῇ θυμοῦ ὥσπερ τιμῆς καὶ κέρδους φαμέν.

(V). [15] Ἐπεὶ δ' ἐστὶν ἓνια μὲν ἡδέα φύσει, καὶ τούτων τὰ μὲν ἀπλῶς τὰ δὲ κατὰ γένη καὶ ζώων καὶ ἀνθρώπων, τὰ δ' οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τὰ μὲν διὰ πηρώσεις τὰ δὲ δι' ἔθνη γίνεται, τὰ δὲ διὰ μοχθηρὰς φύσεις, ἔστι καὶ περὶ τούτων ἕκαστα παραπλησίως ἰδεῖν ἔξεις· λέγω δὲ τὰς θηριώδεις, [20] οἷον τὴν ἀνθρωπον ἢν λέγουσι τὰς κυούσας ἀνασχίζουσας τὰ παιδία κατεσθίειν, ἢ οἷοις χαίρειν φασὶν ἐνίους τῶν ἀπηγριωμένων περὶ τὸν Πόντον, τοὺς μὲν ὥμοις τοὺς δὲ ἀνθρώπων κρέασιν, τοὺς δὲ τὰ παιδία δανείζειν ἀλλήλοις εἰς εὐωχίαν, ἢ τὸ περὶ Φάλαριν λεγόμενον. αὗται μὲν θηριώδεις, [25] αἱ δὲ διὰ νόσους γίνονται (καὶ διὰ μανίαν ἐνίοις, ὥσπερ ὁ τὴν μητέρα καθιερεύσας καὶ φαγών, καὶ ὁ τοῦ συνδούλου τὸ ἦπαρ) αἱ δὲ νοσηματώδεις ἢ ἐξ ἔθους, οἷον τριχῶν τίλσεις καὶ ὀνύχων τρώξεις, ἔτι δ' ἀνθρώκων καὶ γῆς, πρὸς δὲ τούτοις ἢ τῶν ἀφροδισίων τοῖς ἄρρεσιν· τοῖς μὲν γὰρ φύσει [30] τοῖς δ' ἐξ ἔθους συμβαίνουσιν, οἷον τοῖς ὑβρίζομένοις ἐκ παίδων. ὅσοις μὲν οὖν φύσις αἰτία, τούτους μὲν οὐδεὶς ἂν εἴπειεν ἀκρατεῖς, ὥσπερ οὐδὲ τὰς γυναῖκας, ὅτι οὐκ ὀπύουσιν ἀλλ' ὀπύονται· ὡσαύτως δὲ καὶ ὅσοι

тому що кожна з цих [10] ["зіснутостей"] означає не властиву зіснутість (ἢ κακία), але подібну їй по відповідності (τῷ ἀνλόλογον ὁμοία), так, очевидно, і в випадку з непоміркованістю і поміркованістю треба мати на увазі (ὑποληπτέον) тільки ту непоміркованість і ту поміркованість, що стосуються того ж самого, що й розсудливість і розбещеність. А в м'язку з шалом ми вживаємо ці слова тільки через схожість [пристрасті], і тому говоримо "непоміркований", уточнюючи: "в нападах шалу", так само як: "в честолюбстві" і "в наживі".

(V). [15] Якщо деякі задоволення є природними, одні — безвідносно, інші — в залежності від роду тварин і людей, а деякі не є [природними], але одне виникає внаслідок каліцтва, інше — внаслідок вдачі (δὲ ἔθνη), а ще інше — через ницість ества (διὰ μοχθηρὰς φύσεις), то й для кожного з названих випадків також можна виявити найбільш близькі їм склади [душі]. Останніх же [із названих вище] я називаю звіроподібними (θηριώδεις), [20] наприклад: істоту жіночої статі (ἢ ἀνθρωπον), про яку розказують, що вона, розтявши вагітних, пожирає дітей¹²; або тих, хто насолоджуються (як розказують про деяких з дикунів, що мешкають біля Понту) сирим чи людським м'ясом; або тих, хто позичають один одному дітей для бенкету; або те, що розказують про Фаларіса¹³.

Ці склади є звіроподібними, [25] інші ж виникають внаслідок хвороб (причому у деяких від божевілья, як, наприклад, у людини, яка принесла в жертву і з'їла свою матір, або в раба, який з'їв печінку товариша по рабству (τοῦ συνδούλου), а ще інші є неначе хворобливими чи від (поганих) вдач, як, наприклад, звичка висмикувати волосся і гризти нігті, а також вугілля і землю, додамо до цього любовні насолоди з чоловіками: адже в одних це буває від природи, [30] у інших — від вдачі, як, наприклад, у тих, хто з дитинства зазнавав насильства¹⁴. Тих, у кого причиною [певного складу] є природа, ніхто, мабуть, не назве непоміркованими, як, наприклад, жінок за те, що в статевому з'єднанні не вони володіють, а ними¹⁵; так само й з тими, що знаходяться в хворобливому стані через вдачу.

¹² Можливо, тут йдеться про Ламію, кохану Зевса. Після того, як Гера через ревності вбила дітей Ламії, та сховалася в печеру і перетворилася на кровожерливе чудовисько, яке серед ночі викрадало та пожирало чужих дітей.

¹³ Фаларіс, тиран з Акраганта (580–554 рр. до Р.Х.), широковідомий завдяки своїй жорстокості. За переказами, він зазвичай наказував спалювати живцем своїх ворогів у бронзовому бикові, а дітей їхніх поїдав.

¹⁴ Оцінка Арістотелем гомосексуалізму як протиприродного чи зумовленого суспільними причинами явища.

¹⁵ За Арістотелем, *жінка* — то від природи знівечений *мужчина*, див: *Aristot. Gen. an.* 737a25–27, 775a15.

νοσηματώδως ἔχουσι δι' ἔθος. τὸ μὲν οὖν ἔχειν ἕκαστα τούτων ἕξω τῶν 1149a ὅρων ἐστὶ τῆς κακίας, καθάπερ καὶ ἡ θηριότης· τὸν δ' ἔχοντα κρατεῖν ἢ κρατεῖσθαι οὐχ ἡ ἀπλῇ ἀκρασία ἀλλ' ἡ καθ' ὁμοιότητα, καθάπερ καὶ τὸν περὶ τοὺς θυμοὺς ἔχοντα τοῦτον τὸν τρόπον τοῦ πάθους, ἀκρατῇ δ' οὐ λεκτέον. πᾶσα [5] γὰρ ὑπερβάλλουσα καὶ ἀφροσύνη καὶ δειλία καὶ ἀκολασία καὶ χαλεπότης αἱ μὲν θηριώδεις αἱ δὲ νοσηματώδεις εἰσὶν· ὁ μὲν γὰρ φύσει τοιοῦτος οἷος δεδιέναι πάντα, κἂν ψοφήσῃ μῦς, θηριώδῃ δειλίαν δειλός, ὁ δὲ τὴν γαλῆν ἐδεδίδει διὰ νόσον· καὶ τῶν ἀφρόνων οἱ μὲν ἐκ φύσεως ἀλό- [10]-γιστοι καὶ μόνον τῇ αἰσθήσει ζῶντες θηριώδεις, ὥσπερ ἔνια γένη τῶν πόρρω βαρβάρων, οἱ δὲ διὰ νόσους, οἷον τὰς ἐπιληπτικάς, ἡ μανίας νοσηματώδεις. τούτων δ' ἔστι μὲν ἔχειν τινὰ ἐνίστε μὲν μόνον, μὴ κρατεῖσθαι δέ, λέγω δὲ οἷον εἰ Φάλαρις κατεῖχεν ἐπιθυμῶν παιδίου φαγεῖν ἢ πρὸς ἀφρο- [15]-δισίων ἄτοπον ἡδονή· ἔστι δὲ καὶ κρατεῖσθαι, μὴ μόνον ἔχειν· ὥσπερ οὖν καὶ μοχθηρίας ἡ μὲν κατ' ἀνθρώπον ἀπλῶς λέγεται μοχθηρία, ἡ δὲ κατὰ πρόσθεσιν, ὅτι θηριώδης ἡ νοσηματώδης, ἀπλῶς δ' οὐ, τὸν αὐτὸν τρόπον δῆλον ὅτι καὶ ἀκρασία ἐστὶν ἡ μὲν θηριώδης ἡ δὲ νοσηματώδης, ἀπλῶς [20] δὲ ἡ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην ἀκολασίαν μόνη.

7. Ὅτι μὲν οὖν ἀκρασία καὶ ἐγκράτειά ἐστι μόνον περὶ ἅπερ ἀκολασία καὶ σωφροσύνη, καὶ ὅτι περὶ τὰ ἄλλα ἐστὶν ἄλλο εἶδος ἀκρασίας, λεγόμενον κατὰ μεταφορὰν καὶ οὐχ ἀπλῶς, δῆλον. (VI). Ὅτι δὲ καὶ ἡττον αἰσχυρὰ ἀκρασία [25] ἢ τοῦ θυμοῦ ἢ ἡ τῶν ἐπιθυμιῶν, θεωρήσωμεν. ἔοικε γὰρ ὁ θυμὸς ἀκούειν μὲν τι τοῦ λόγου, παρακούειν δέ, καθάπερ οἱ ταχεῖς τῶν διακόνων, οἱ πρὶν

Отже, кожен із цих станів, як і звіроподібний, знаходиться за 1149a межами зіпсутості.

Якщо стан такий, то володіти або оволодіватися (κρατεῖν ἢ κρατεῖσθαι) не означає цілковитої непоміркованості (ἢ ἀπλῇ ἀκρασίᾳ), але непоміркованості тільки внаслідок [зовнішньої] схожості, подібно до того як і людину, чий стан у нападах шалу має вигляд цієї пристрасті, не треба називати непоміркованою.

Адже всяка [5] непомірність і в нерозсудливості, і в боягузстві, і в розбещеності, і в злісності або звіроподібна, або хвороблива. А саме, якщо людина за природою така, що всього боїться, навіть якщо миша занеселиться, то вона боязка звіроподібним боягузством, і якщо злякалася куниця, то від хворобливого [страху саме перед цим звіром]. Що ж до нерозсудливих, то одні з них, будучи від природи нездібними [10] розраховувати (ἀλόγιστοι) і живучи тільки почуттям, звіроподібні (як, наприклад, деякі племена далеких варварів), а інші через хвороби (наприклад, епілепсію і божевілля) мають хворобливий [склад душі].

Можна володіти одним із цих [складів, властивостей, якостей] тільки тимчасово, але не оволодіватися ним; я маю на увазі можливість того, що деякий Фаларіс утримається, відчуваючи потяг пожертви дитину або патішитися безглуздою [15] любов'ю. Але можна й оволодіватися ним, а не тільки відчувати [потяг до нього]. Отже, подібно до того, як нищість (ἢ μοχθηρία), коли вона відповідає [природі] людини, визначається як нищість взагалі (ἢ μοχθηρία ἀπλῶς), а коли вона з уточненнями "звіроподібна" або хвороблива, то як нищість взагалі не визначається; таким самим способом стає ясно, що одна непоміркованість може бути звіроподібною, інша — хворобливою, але непоміркованість взагалі [20] відповідає саме людській розбещеності.

7. Ясно, таким чином, що непоміркованість і поміркованість стосуються тільки того, чого стосуються розбещеність і розсудливість, і що різним видам цього відповідають різні види непоміркованості, називані так метафорично і не в загальному смислі (κατὰ μεταφορὰν καὶ οὐχ ἀπλῶς).

(VI). Давайте уявимо собі (θεωρήσωμεν), що непоміркованість під впливами [25] шалу менш ганебна, ніж непоміркованість під впливами потягів. Адже здається, що шал якоюсь мірою прислухається до розуму (ὁ λόγος), але недочуває, як покvapна прислуга, що вибігає геть, не дослухавши, що кажуть, а потім, виконуючи доручення, погіршає, і як собаки, що починають гавкати, ледь почується шурхіт, не

ἀκοῦσαι πᾶν τὸ λεγόμενον ἐκθέουσιν, εἴτα ἀμαρτάνουσι τῆς προστάξεως, καὶ οἱ κύνες, πρὶν σκέψασθαι εἰ φίλος, ἂν μόνον ψοφήσῃ, ὑλακτοῦσιν· οὕτως [30] ὁ θυμὸς διὰ θερμότητα καὶ ταχυτήτα τῆς φύσεως ἀκούσας μὲν, οὐκ ἐπίταγμα δ' ἀκούσας, ὁρμᾷ πρὸς τὴν τιμωρίαν. ὁ μὲν γὰρ λόγος ἢ ἡ φαντασία ὅτι ὕβρις ἢ ὀλιγωρία ἐδήλωσεν, ὁ δ' ὥσπερ συλλογισάμενος ὅτι δεῖ τῷ τοιούτῳ πολεμεῖν χαλεπαίνει δὴ εὐθύς· ἢ δ' ἐπιθυμία, ἐὰν [35] μόνον εἴπῃ ὅτι ἡδὺ ὁ λόγος ἢ ἡ αἴσθησις, ὁρμᾷ πρὸς τὴν 1149b ἀπόλαυσιν. ὥσθ' ὁ μὲν θυμὸς ἀκολουθεῖ τῷ λόγῳ πως, ἢ δ' ἐπιθυμία οὐ. αἰσχύων οὖν ὁ μὲν γὰρ τοῦ θυμοῦ ἀκρατὴς τοῦ λόγου πως ἡττᾶται, ὁ δὲ τῆς ἐπιθυμίας καὶ οὐ τοῦ λόγου. ἔτι ταῖς φυσικαῖς μᾶλλον συγγνώμῃ ἀκολουθεῖν ὀρέξεσιν, [5] ἐπεὶ καὶ ἐπιθυμίαις ταῖς τοιαύταις μᾶλλον ὅσαι κοιναὶ πᾶσι, καὶ ἐφ' ὅσον κοιναί· ὁ δὲ θυμὸς φυσικώτερον καὶ ἡ χαλεπότης τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῶν μὴ ἀναγκαίων, ὥσπερ ὁ ἀπολογούμενος ὅτι τὸν πατέρα τύπτει “καὶ γὰρ οὗτος” ἔφη “τὸν ἑαυτοῦ κάκεινος τὸν ἄνω- [10]-θεν,” καὶ τὸ παιδίον δείξας “καὶ οὗτος ἐμέ” ἔφη, “ὅταν ἀνὴρ γένηται· συγγενὲς γὰρ ἡμῖν” καὶ ὁ ἐλκόμενος ὑπὸ τοῦ υἱοῦ παύεσθαι ἐκέλευε πρὸς ταῖς θύραις· καὶ γὰρ αὐτὸς ἐλκύσαι τὸν πατέρα μέχρις ἐνταῦθα. ἔτι ἀδικώτεροι οἱ ἐπιβουλότεροι. ὁ μὲν οὖν θυμῶδης οὐκ ἐπίβουλος, οὐδ' ὁ θυμός, [15] ἀλλὰ φανερός· ἢ δ' ἐπιθυμία, καθάπερ τὴν Ἀφροδίτην φασίν· “δόλοπλόκου γὰρ κυπρογενοῦς” καὶ τὸν κεστὸν ἱμάντα Ὀμηρος· “πάρφασις, ἣ τ' ἔκλεψε νόον πύκα περ φρονέοντος.” ὥστ' εἴπερ ἀδικωτέρα καὶ αἰσχύων ἢ ἀκρασία αὕτη τῆς περὶ τὸν θυμὸν ἐστὶ, καὶ ἀπλῶς ἀκρασία καὶ [20] κακία πως. ἔτι οὐδεὶς ὑβρίζει

роздивившись, чи не свій. Ось так і [30] шал через гарячковість і покvapливість його природи кидається мстити, почувши щось, але не розчувши наказу. Справді, розум або уява (ἡ φαντασία) відкрили йому образу (ἡ ὕβρις) чи нехтування (ἡ ὀλιγωρία), і він, немов би дійшовши висновку (συλλογισάμενος), що в такому випадку треба наступати, тут же починає злитися. А потяг, ледь [35] тільки розум (ὁ λόγος) або почуття (ἡ αἴσθησις) скажуть, що [щось] приносить задоволення, кидається до 1149b насолод. Так що шал у якомусь смислі слідує за думкою, а потяг — ні. А значить, він ганебніший, адже хто непоміркований у нападі шалу, якое підкоряється розуму, а той інший — потягу, а не розуму.

Крім того, слідування природним прагненням викликає більше співчуття, [5] коли вже більше його викликає слідування навіть потягам, якщо вони спільні для всіх (κοινὰ πᾶσι), і в тій мірі, в якій вони спільні. Шал і злість більш природні, ніж потяги до надмірностей і речей, що не є необхідними. [Пригадаємо], наприклад, [сина], який, захищаючись [у справі] про побої, нанесені батькові, сказав: “Адже і він [быв] свого [батька], і [10] той — свого”, — і, вказавши на [власну] дитину: “І цей [поб'є] мене, коли змужніє, — так уже в нас у роду”; і [батька], якого син волок [за собою] і який наказав йому зупинитися в дверях, тому що і він сам, бачте, доволік [свого] батька до цього місця¹⁶.

Крім того, чим більше злого наміру, тим більше несправедливості. А тим часом ні охоплений шалом (ὁ θυμῶδης), ні шал (ὁ θυμός) не здатні зловмислити — [15] вони діють відкрито. Зате потяг — немов Афродіта, про яку кажуть: “на Кіпрі народжена підступниця”, і [ii] “інший пояс”¹⁷, який, за словами Гомера:

Умовляння, що часто потьмарює розум розумних¹⁸.

Так що коли ця непоміркваність [потягу] дійсно більш несправедлива і ганебна, аніж та, що позначається в нападі шалу, то саме вона є властивою непоміркваністю і [20] деякою зіпсутістю.

¹⁶ Цей анекдот був одним із “бродячих” сюжетів у фольклорі багатьох народів, а в новий час розроблявся Робертом Браунінгом.

¹⁷ Інший пояс є однією з емблематичних ознак Афродіти: у ньому містяться кохання, бажання, слова зваби — “у ньому міститься все”; див.: *Нот.* II. XIV. 214–217:

“Н, καὶ ἀπὸ στήθεσφιν ἐλύσατο κεστὸν ἱμάντα ποικίλον, ἐνθα δὲ οἱ θελκτῆρια πάντα τέτυκτο· ἐνθ' ἐνὶ μὲν φιλότης, ἐν δ' ἡμερος, ἐν δ' ὀφιστεύς, ἣ τ' ἔκλεψε νόον πύκα περ φρονέοντων.

¹⁸ *Нот.* II. XIV. 217.

λυπούμενος, ὁ δ' ὀργῇ ποιῶν πᾶς ποιεῖ λυπούμενος, ὁ δ' ὑβρίζων μεθ' ἡδονῆς. εἰ οὖν οἷς ὀργίζεσθαι μάλιστα δίκαιον, ταῦτα ἀδικώτερα, καὶ ἡ ἀκρασία ἢ δι' ἐπιθυμίαν· οὐ γάρ ἐστιν ἐν θυμῷ ὕβρις. ὥς μὲν τοίνυν αἰσχύων ἡ περὶ ἐπιθυμίας ἀκρασία τῆς περὶ τὸν θυ- [25]-μόν, καὶ ὅτι ἐστιν ἐγκράτεια καὶ ἡ ἀκρασία περὶ ἐπιθυμίας καὶ ἡδονᾶς σωματικᾶς, δηλὸν· αὐτῶν δὲ τούτων τὰς διαφορὰς ληπτέον. ὥσπερ γὰρ εἴρηται κατ' ἀρχάς, αἱ μὲν ἀνθρώπιναί εἰσι καὶ φυσικαὶ καὶ τῷ γένει καὶ τῷ μεγέθει, αἱ δὲ θηριώδεις, αἱ δὲ διὰ πηρώσεις καὶ νοσή- [30]-ματα. τούτων δὲ περὶ τὰς πρώτας σωφροσύνη καὶ ἀκολασία μόνον ἐστίν· διὸ καὶ τὰ θηρία οὔτε σώφρονα οὔτ' ἀκόλαστα λέγομεν ἄλλ' ἢ κατὰ μεταφορὰν καὶ εἴ τι νὺξ ὅλως ἄλλο πρὸς ἄλλο διαφέρει γένος τῶν ζῶων ὕβρει καὶ σιναμωρία καὶ τῷ παμφάγον εἶναι· οὐ γὰρ ἔχει προαίρεσιν [35] οὐδὲ λογισμόν, ἀλλ' ἐξέστηκε τῆς φύσεως, ὥσπερ οἱ μαι- 1150a-νόμενοι τῶν ἀνθρώπων. ἔλαττον δὲ θηριότης κακίας, φοβερώτερον δέ· οὐ γὰρ διέφθαρται τὸ βέλτιον, ὥσπερ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀλλ' οὐκ ἔχει. ὅμοιον οὖν ὥσπερ ἄψυχον συμβάλλειν πρὸς ἔμψυχον, πότερον κάκιον· ἀσινεστέρα γὰρ ἢ [5] φαυλότης αἰὲς ἢ τοῦ μὴ ἔχοντος ἀρχήν, ὁ δὲ νοῦς ἀρχή. παραπλήσιον οὖν τὸ συμβάλλειν ἀδικίαν πρὸς ἄνθρωπον ἀδικον. ἐστὶ γὰρ ὥς ἐκάτερον κάκιον· μυριοπλάσια γὰρ ἂν κακὰ ποιήσειεν ἄνθρωπος κακὸς θηρίου.

8 (VII). Περὶ δὲ τὰς δι' ἀφῆς καὶ γεύσεως ἡδονὰς καὶ λύπας [10] καὶ ἐπιθυμίας καὶ φυγᾶς, περὶ ἧς ἡ τε ἀκολασία καὶ ἡ σωφροσύνη διωρίσθη πρότερον, ἐστὶ μὲν οὕτως ἔχειν ὥστε ἡττάσθαι καὶ ὧν οἱ πολλοὶ κρείττους,

Далі, ніхто, страждаючи (λυπούμενος), не поводить ся нахабно (ὕβριζει); а діючи в гніві — усякий страждає, тоді як нахаба (ὁ ὑβρίζων), навпаки, діє із задоволенням.

Отже, якщо більш несправедливе те, на що гніватися найбільш справедливо, то і в непоміркованості через потяг [більше несправедливості, ніж у непоміркованості через шал], бо в шалу немає нахабства (ἡ ὕβρις).

Ясно тому, в якому значенні непоміркованість, пов'язана з потягом, більш ганебна, ніж непоміркованість, пов'язана з [25] шалом, а також що поміркованість і непоміркованість належать до тілесних потягів і задоволень. Залишилося зрозуміти, яка між ними [задоволенням і потягом] різниця.

Дійсно, як вже було сказано на початку¹⁹, одні з [потягів] людські і природні як по роду, так і по мірі, інші — звіроподібні, треті ж [умовлені] каліцтвом і [30] хворобами. З них, із першими пов'язані тільки розсудливість та розбещеність. Ось чому ми не називаємо звірів ні розсудливими, ані розбещеними інакше, як у переносному розумінні (у них же немає ані свідомого вибору, ані розрахунку), а ще у випадку, коли один якийсь рід тварин загалом відрізняється від інших нахабством, буйством і ненажерливістю, [35] але це відступи від природи, так само як серед людей — 1150a божевільні²⁰.

Звіроподібність менш [погана], ніж зіпсутість, але більш жаклива, оскільки краща частина душі (τὸ βέλτιον) [у звірів] не зіпсована (οὐ διέφθαρται), як у [зіпсутої] людини, а відсутня (οὐκ ἔχει). Це схоже на порівняння ненаділеного душею (ἄψυχον) і наділеного нею (ἐμψυχον), яке з них зіпсутіше (κάκιον). Адже нешкідливішою завжди буває [5] погана якість (ἡ φαυλότης) того, що не має в собі джерела [дії], а розум — [таке] джерело. Так що це дуже схоже на порівняння несправедливості з несправедливою людиною: більшим злом в одному смислі буде одне, в іншому — інше, адже зіпсута (ἄνθρωπος κακὸς) людина накоїть, напевно, в тисячу разів більше зла (κακὸς), ніж звір.

8 (VII). У поводженні із задоволеннями і стражданнями, а також [10] з потягами і униканнями, зумовленими дотиком і смаком, [і] по підношенню до яких раніше були дані визначення розбещеності і розсудливості, можна бути таким, що піддається навіть тим [потягам і задоволенням], над якими більшість підноситься, а можна підноситися

¹⁹ Пор.: 1148b15–31.

²⁰ З приводу приписуваних тваринам рис див.: НББ. — С. 783 прим. 38.

ἔστι δὲ κρατεῖν καὶ ὧν οἱ πολλοὶ ἤττους· τούτων δ' ὁ μὲν περὶ ἡδονὰς ἀκρατὴς ὁ δ' ἐγκρατής, ὁ δὲ περὶ λύπας μαλακὸς ὁ δὲ καρτερι- [15]- κός. μετὰξὺ δ' ἡ τῶν πλείστων ἕξις, καὶ εἰ ῥέπουσι μᾶλλον πρὸς τὰς χεῖρους. ἐπεὶ δ' ἔνιαι τῶν ἡδονῶν ἀναγκαῖαί εἰσιν αἱ δ' οὐ, καὶ μέχρι τινός, αἱ δ' ὑπερβολαὶ οὐ, οὐδ' αἱ ἐλλείψεις, ὁμοίως δὲ καὶ περὶ ἐπιθυμίας ἔχει καὶ λύπας, ὁ μὲν τὰς ὑπερβολὰς διώκων τῶν ἡδέων *ἢ καθ' ὑπερβολὰς* [20] ἢ διὰ προαίρεσιν, δι' αὐτὰς καὶ μηδὲν δι' ἕτερον ἀποβαῖνον, ἀκόλαστος· ἀνάγκη γὰρ τοῦτον μὴ εἶναι μεταμελητικόν, ὥστ' ἀνίατος· ὁ γὰρ ἀμεταμέλητος ἀνίατος. ὁ δ' ἐλλείπων ὁ ἀντικείμενος, ὁ δὲ μέσος σώφρων. ὁμοίως δὲ καὶ ὁ φεύγων τὰς σωματικὰς λύπας μὴ δι' ἥτταν ἀλλὰ διὰ προ- [25]- αίρεσιν. τῶν δὲ μὴ προαιρουμένων ὁ μὲν ἄγεται διὰ τὴν ἡδονήν, ὁ δὲ διὰ τὸ φεύγειν τὴν λύπην τὴν ἀπὸ τῆς ἐπιθυμίας, ὥστε διαφέρουσιν ἀλλήλων. παντὶ δ' ἂν δόξειε χείρων εἶναι, εἴ τις μὴ ἐπιθυμῶν ἢ ἡρέμα πράττοι τι αἰσχρόν, ἢ εἰ σφόδρα ἐπιθυμῶν, καὶ εἰ μὴ ὀργιζόμενος τύπτοι ἢ [30] εἰ ὀργιζόμενος· τί γὰρ ἂν ἐποίει ἐν πάθει ὦν; διὸ ὁ ἀκόλαστος χείρων τοῦ ἀκρατοῦς. τῶν δὲ λεχθέντων τὸ μὲν μαλακίας εἶδος μᾶλλον, ὁ δ' ἀκόλαστος. ἀντίκειται δὲ τῷ μὲν ἀκρατεῖ ὁ ἐγκρατής, τῷ δὲ μαλακῷ ὁ καρτερικός· τὸ μὲν γὰρ καρτερεῖν ἐστὶν ἐν τῷ ἀντέχειν, ἢ δ' ἐγκράτεια [35] ἐν τῷ κρατεῖν, ἕτερον δὲ τὸ ἀντέχειν καὶ κρατεῖν, ὥσπερ καὶ τὸ μὴ ἥττᾶσθαι τοῦ νικᾶν· διὸ καὶ αἰρετώτερον ἐγκρά- **1150b**- τεια καρτερίας ἐστίν. ὁ δ' ἐλλείπων πρὸς ἃ οἱ πολλοὶ καὶ ἀντιτείνουσι καὶ δύνανται, οὗτος μαλακὸς καὶ τρυφῶν· καὶ γὰρ ἡ τρυφή μαλακία τίς ἐστιν· ὅς ἔλκει τὸ ἰμάτιον, ἵνα μὴ πονήσῃ

навіть над тими, яким більшість їм піддається: адже в речах, пов'язаних із задоволеннями, один —непомірований, а інший — помірований, у речах же, пов'язаних із стражданнями, один —зніжений, а інший — [15] витриманий. [Душевний] склад переважної більшості людей займає проміжне становище, хоч би вони були більш схильними до гірших [складів душі].

Оскільки деякі із задоволень необхідні, а інші ні або ж необхідні до певної міри, тоді як ні надмірності, ні недостачі не необхідні, і оскільки з потягами і стражданнями ситуація схожа, то людина, яка домагається надмірностей у задоволеннях, або ж (домагається їх) надмірно [20] чи по свідомому вибору, задля них самих, але аж ніяк не задля чогось іншого, що з цього виходить, — така людина і є розбещеною: адже вона з необхідністю не схильна до розкаяння, а отже невиліковна (βαίατος), бо саме не здатний каятися — невиліковний.

Хто недостатньо [домагається задоволень] — протилежний розбещеному, а хто тримається середини (ὁ μέσος) — розсудливий. Відповідним чином, розбещений той, хто уникає (ὁ φεύγων) тілесних страждань не тому, що піддається [сильному потягові до задоволення], а по свідомому [25] вибору. З тих, у кім свідомого вибору немає, одного несе задоволення, а іншого — те, що він уникає страждання від потягу, а значить, вони один від одного відрізняються.

Будь-кому, мабуть, той видається гіршим, хто здійснює який-небудь ганебний вчинок, не відчуваючи потягу або відчуваючи потяг помірний (ἡρέμα), а не той, хто відчуває сильний потяг, так само як і той, що б'є, не будучи в гніві, гірший, ніж той, хто [30] б'є у гніві: що ж би він робив тоді у пристрасті?! Саме тому розбещений гірше непомірованого.

З названого вище одне, радше, вид зніженості, а інше — розбещений. Помірований (ὁ ἐγκρατής) — протилежний непомірованому (ὁ ἀκρατής), а зніженому (ὁ μαλακός) — стриманий (ὁ καρτερικός), бо стримуватися (τὸ καρτερεῖν) полягає в тому, щоб витримувати (τὸ ὠπτεύειν), а помірованість (ἡ ἐγκράτεια) — [35] у тому, щоб володіти собою (τὸ κρατεῖν), а тим часом “витримувати” і “володіти собою” — різні речі, так само як “не піддаватися” (τὸ μὴ ἥττᾶσθαι) і “перемагати” (τὸ νικᾶν); ось чому помірованість — це щось таке, що більш гідне обрання, **1150b** ніж стриманість.

Хто недостатньо [має сил противитися] тому, чому більшість противиться і з чим справляються (δύνανται), він зніжений і розпещений (τρυφῶν), бо розпещеність (ἡ τρυφή) — це також різновид зніженості. Така людина волочить плащ (τὸ ἰμάτιον), щоб не

τὴν ἀπὸ τοῦ αἴρειν λύπην, καὶ μιμούμενος τὸν [5] κάμνοντα οὐκ οἶεται ἄθλιος εἶναι, ἀθλίῳ ὅμοιος ὢν. ὁμοίως δ' ἔχει καὶ περὶ ἐγκράτειαν καὶ ἀκρασίαν. οὐ γὰρ εἴ τις ἰσχυρῶν καὶ ὑπερβαλλουσῶν ἡδονῶν ἡττᾶται ἢ λυπῶν, θαυμαστόν, ἀλλὰ συγγνωμονικὸν εἰ ἀντιτείνων, ὥσπερ ὁ Θεοδέκτου Φιλοκτήτης ὑπὸ τοῦ ἔχεως πεπληγμένος ἢ ὁ [10] Καρκίνου ἐν τῇ Ἀλόπῃ Κερκύων, καὶ ὥσπερ οἱ κατέχειν πειρώμενοι τὸν γέλωτα ἀθρόον ἐκκαγχάζουσιν, οἷον συνέπεσε Ξενοφάντῳ· ἀλλ' εἴ τις πρὸς ἃς οἱ πολλοὶ δύνανται ἀντέχειν, τούτων ἡττᾶται καὶ μὴ δύνανται ἀντιτείνειν, μὴ διὰ φύσιν τοῦ γένους ἢ διὰ νόσον, οἷον ἐν τοῖς Σκυθῶν βασι- [15]-λεῦσιν ἢ μαλακία διὰ τὸ γένος, καὶ ὡς τὸ θῆλυ πρὸς τὸ ἄρρεν διέστηκεν. δοκεῖ δὲ καὶ ὁ παιδιώδης ἀκόλαστος εἶναι, ἔστι δὲ μαλακός. ἢ γὰρ παιδιὰ ἄνεσις ἐστίν, εἴπερ ἀνάπαυσις· τῶν δὲ πρὸς ταύτην ὑπερβαλλόντων ὁ παιδιώδης ἐστίν. ἀκρασίας δὲ τὸ μὲν προπέτεια τὸ δ' ἀσθένεια. οἱ [20] μὲν γὰρ βουλευσάμενοι οὐκ ἐμμένουσιν οἷς ἐβουλεύσαντο διὰ τὸ πάθος, οἱ δὲ διὰ τὸ μὴ βουλεύσασθαι ἄγονται ὑπὸ τοῦ πάθους· ἔνιοι γάρ, ὥσπερ προγαργαλίσαντες οὐ γαργαλίζονται, οὕτω καὶ προαισθόμενοι καὶ προιδόντες καὶ προεγείραντες ἑαυτοὺς καὶ τὸν λογισμὸν οὐχ ἡττώνται ὑπὸ τοῦ πάθους, οὗτ' [25] ἂν ἡδὺ ἢ οὗτ' ἂν λυπηρόν. μάλιστα δ' οἱ ὀξεῖς καὶ μελαγχολικοὶ τὴν προπετῇ ἀκρασίαν εἰσὶν ἀκρατεῖς· οἱ μὲν γὰρ διὰ τὴν ταχυτῆτα οἱ δὲ διὰ τὴν σφοδρότητα οὐκ ἀναμένουσι τὸν λόγον, διὰ τὸ ἀκολουθητικοὶ εἶναι τῇ φαντασίᾳ.

постраждати від зусилля його підтягнути, і, вдаючи [5] недужу, не думає, що жалюгідна, хоч на жалюгідну схожа.

Так само і з поміркованістю та непоміркованістю. Дійсно, не дивно, якщо людина піддається сильним і надмірним задоволенням або стражданням; навпаки, вона викликає співчуття, якщо протистоять їм так, як укушений змією Філоктет у Теодекта²¹, або як [10] Керкіон в "Алопі" Каркіна²², або як ті, що, намагаючись стримати сміх, вибухають реготом, як трапилося з Ксенофонтом²³; а [дивно і не викликає співчуття], якщо людина піддається і не може протистояти таким речам, яким більшість здатна протистояти, причому це не зумовлено ні його природою, що передається у спадок, ні хворобою, як, наприклад, спадкова (διὰ τὸ γένος) зніженість (ἢ μαλακία) царів [15] скіфів²⁴, ні, [нарешті], такими [причинами], з яких жіноча стать поступається чоловічій.

Дитинячий (ὁ παιδιώδης) також вважається розбещеним, але насправді він зніжений. Адже дитячість (ἢ παιδιὰ) — це розслаблення (ἢ ἀνεσις), коли вже це відпочинок, а дитинячий належить до тих, хто перебирає міри у ньому.

З одного боку, непоміркованість — це необачність (τὸ προπέτεια), а з іншого — безсилля (τὸ ἀσθένεια). Дійсно, [20] одні, ухваливши рішення (οἱ βουλευσάμενοι), через пристрасть [безсилі] його дотримуватися, а інших пристрасть веде за собою, тому що вони не ухвалили [жодних] рішень: адже деякі, завдяки передчуттю і передбаченню і привівши себе і свій розум (ὁ λογισμός) в бадьору готовність — подібно до того як, полоскотавши себе, не відчувають поскоту — не піддаються ні пристрасті [25] від задоволення, ні

²¹ Теодект — поет-трагик і ритор, належав до кола Арістотеля. Філоктет, герой однойменної трагедії Теодекта, вигукує: κόψατε τὴν ἐμὴν χεῖρα — "відрубайте мені руку!" (Апол. 436, 33).

²² Каркін — трагик при дворі Діонісія Молодшого. Герой його трагедії "Алопа" Керкіон кінчає життя самогубством, не в силах знести ганьби дочки, яка завагітніла від Посейдона (Апол. 437, 1–7).

²³ Сенека (Sen. De ira. 2, 2) згадує про якогось музиканта при дворі Александра по імені Ксенофонт. Войовнича музика Ксенофонта заставляла Александра хапатися за іурою. Можливо, музика Александра справляла на Ксенофонта враження протилежне, чим і був викликаний його анекдотичний регіт.

²⁴ Геродот (Hdt. I. 105) розповідає про скіфів, які пограбували храм Афродіти Уранії в єгипетському місті Аскалоні. Помстаючись, богиня наслала на грабіжників та їхніх нападків "жіночу хворобу", θήλεαν νοῦσον. Гіппократ же (Hipp. Aët. 22) описує жіночоподібні риси серед багатих і знатних скіфів, пояснюючи їх надмірністю верхової їди.

9 (VIII). Ἔστι δ' ὁ μὲν ἀκόλαστος, ὥσπερ ἐλέχθη, οὐ μεταμε- [30]-λητικός· ἐμμένει γὰρ τῇ προαίρεσει· ὁ δ' ἀκρατὴς μεταμελητικός πᾶς. διὸ οὐχ ὥσπερ ἠπορήσαμεν, οὕτω καὶ ἔχει, ἀλλ' ὁ μὲν ἀνίατος ὁ δ' ἰατός· ἔοικε γὰρ ἡ μὲν μοχθηρία τῶν νοσημάτων οἷον ὑδέρῳ καὶ φθίσει, ἡ δ' ἀκρασία τοῖς ἐπιληπτικοῖς· ἡ μὲν γὰρ συνεχὴς ἡ δ' οὐ συνεχὴς [35] πονηρία. καὶ ὅλως δ' ἕτερον τὸ γένος ἀκρασίας καὶ κακίας· ἡ μὲν γὰρ κακία λανθάνει, ἡ δ' ἀκρασία οὐ λανθάνει. 1151a αὐτῶν δὲ τούτων βελτίους οἱ ἐκστατικοὶ ἢ οἱ τὸν λόγον ἔχοντες μὲν, μὴ ἐμμένοντες δέ· ὑπ' ἐλάττονος γὰρ πάθους ἡττῶνται, καὶ οὐκ ἀπροβούλευτοι ὥσπερ ἄτεροι· ὁμοῖος γὰρ ὁ ἀκρατὴς ἐστὶ τοῖς ταχὺ μεθυσκομένοις καὶ ὑπ' ὀλίγου [5] οἴνου καὶ ἐλάττονος ἢ ὡς οἱ πολλοί. ὅτι μὲν οὖν κακία ἡ ἀκρασία οὐκ ἔστι, φανερόν (ἀλλὰ πῇ ἴσως)· τὸ μὲν γὰρ παρὰ προαίρεσιν τὸ δὲ κατὰ τὴν προαίρεσιν ἐστὶν· οὐ μὴν ἀλλ' ὁμοῖόν γε κατὰ τὰς πράξεις, ὥσπερ τὸ Δημοδόκου εἰς Μιλήσιους “Μιλήσιοι ἀξύνετοι μὲν οὐκ εἰσίν, δρῶσιν δ' οἷάπερ [10] ἀξύνετοι,” καὶ οἱ ἀκρατεῖς ἄδικοι μὲν οὐκ εἰσίν, ἀδικήσουσι δέ. ἐπεὶ δ' ὁ μὲν τοιοῦτος οἷος μὴ διὰ τὸ πεπεῖσθαι διώκειν τὰς καθ' ὑπερβολὴν καὶ παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον σωματικὰς ἡδονάς, ὁ δὲ πέπεισται διὰ τὸ τοιοῦτος εἶναι οἷος διώκειν αὐτάς, ἐκεῖνος μὲν οὖν εὐμετάπειστος, οὗτος δὲ οὐ· [15] ἡ γὰρ ἀρετὴ καὶ μοχθηρία τὴν ἀρχὴν ἡ μὲν φθείρει ἡ δὲ σφάζει, ἐν δὲ ταῖς πράξεσι τὸ οὐ ἔνεκα ἀρχή, ὥσπερ ἐν τοῖς μαθηματικοῖς αἱ ὑποθέσεις· οὔτε δὴ ἐκεῖ ὁ λόγος διδασκαλικὸς τῶν ἀρχῶν οὔτε ἐνταῦθα, ἀλλ' ἀρετὴ ἡ φυσικὴ ἡ ἐθιστὴ τοῦ ὀρθοδοξεῖν περὶ τὴν ἀρχήν. σῶφρων μὲν οὖν ὁ [20]

пристрасті від страждання. Необачною непоміркованістю передусім [страждають] поривчасті (οἱ ὀρεῖς) і збудливі (οἱ μελαγχολικοί): одні через поспіх, інші в гарячковості не дочекалися розсуду (ὁ λόγος), тому що уява (ἡ φαντασία) легко веде їх за собою.

9 (VIII). Розбещений, як було сказано, не здатний [30] каятися, тому що він дотримується свого власного вибору, але всякий непоміркований здатний каятися. Тому-то становище не таке, як [уявлялося] при постановці питання, але один — невиліковний, а інший — виліковний; і справді, нищість схожа на такі хвороби, як, скажімо, водянка або сухоти, а непоміркованість — на епілептичні напади: перша являє собою безперервну (συνεχὴς), а друга — перервну [35] підлоту. Так і загальна непоміркованість належить до іншого роду, ніж зіпсутість, бо зіпсутість — прихована, а непоміркованість — не прихована.

1151a З цих усіх несамовиті (οἱ ἐκστατικοί) кращі, ніж ті, що, полодіючи судженням (οἱ τὸν λόγον ἔχοντες), не дотримуються його, адже останні менше піддаються пристрасті і на відміну від перших [діють] не без попереднього рішення. Дійсно, непоміркований схожий на того, хто п'яніє швидко і від малої кількості [5] вина, тобто від меншого, ніж більшість людей.

Отже, очевидно, що непоміркованість — це не зіпсутість (хоч в якомусь значенні, ймовірно, [все ж зіпсутість]). Справді, перша діє всупереч, а друга — згідно із свідомим вибором. Проте схожість є, принаймні у вчинках; як сказав Демодок про мілетян: “... мілетяни, справді, не дурні, але роблять все як [10] дурні”²⁵, так і помірковані, не будучи несправедливими, діють все ж несправедливо.

Оскільки один, [а саме непоміркований], такий, що не по переконанню (διὰ τὸ πεπεῖσθαι) домагається тілесних задоволень і понадміру і всупереч правильному судженню, а інший [тобто розбещений], — по переконанню, тому що він така людина, якій властиво їх домагатися, остільки першого легко переконати, а іншого — ні. [15] Річ у тім, що доброчесність дотримується принципу, а нищість [вдачі] знищує, для вчинків же принцип — цільова причина (τὸ οὐ ἔνεκα), подібно до того як припущення (αἱ ὑποθέσεις) [є цільовими причинами] в математиці. Звичайно, як у ній роздум (ὁ λόγος) не навчає початкам, так і в випадку зі вчинками, зате доброчесність, — від природи мина, а чи від звички, — [навчає] складати правильну думку про початок [як принцип]. Таким чином, цей самий [наділений цією доброчесністю] — [20] розсудливий, а протилежний йому — розбещений.

²⁵ Демодок Лероський — ліричний поет VI ст. до Р.Х.

τοιούτος, ἀκόλαστος δ' ὁ ἐναντίος. ἔστι δέ τις διὰ πάθος ἐκστατικὸς παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ὃν ὥστε μὲν μὴ πράττειν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον κρατεῖ τὸ πάθος, ὥστε δ' εἶναι τοιοῦτον οἷον πεπεῖσθαι διώκειν ἀνέδην δεῖν τὰς τοιαύτας ἡδονὰς οὐ κρατεῖ· οὗτός ἐστιν ὁ ἀκρατής, βελτίων <ῶν> τοῦ ἀκο- [25]- λάστου, οὐδὲ φαῦλος ἀπλῶς· σῶζεται γὰρ τὸ βέλτιστον, ἢ ἀρχή. ἄλλος δ' ἐναντίος, ὁ ἐμμενετικὸς καὶ οὐκ ἐκστατικὸς διὰ γε τὸ πάθος. φανερόν δὲ ἐκ τούτων ὅτι ἡ μὲν σπουδαία ἔξις, ἡ δὲ φαύλη. **10 (IX)**. Πότερον οὖν ἐγκρατής ἐστιν ὁ ὁποιοῦν λόγῳ καὶ ὅποι- [30]- αοῦν προαιρέσει ἐμμένων ἢ ὁ τῇ ὀρθῇ, καὶ ἀκρατής δὲ ὁ ὁποιοῦν μὴ ἐμμένων προαιρέσει καὶ ὁποιοῦν λόγῳ ἢ ὁ τῷ μὴ ψευδεῖ λόγῳ καὶ τῇ προαιρέσει τῇ ὀρθῇ, ὥσπερ ἡπορήθη πρότερον; ἢ κατὰ μὲν συμβεβηκὸς ὁποιοῦν, καθ' αὐτὸ δὲ τῷ ἀληθεῖ λόγῳ καὶ τῇ ὀρθῇ προαιρέσει [35] ὁ μὲν ἐμμένει ὁ δ' οὐκ ἐμμένει; εἰ γὰρ τις τοδὶ διὰ τοδὶ **1151b** αἰρεῖται ἢ διώκει, καθ' αὐτὸ μὲν τοῦτο διώκει καὶ αἰρεῖται, κατὰ συμβεβηκὸς δὲ τὸ πρότερον. ἀπλῶς δὲ λέγομεν τὸ καθ' αὐτό. ὥστε ἔστι μὲν ὡς ὁποιοῦν δόξῃ ὁ μὲν ἐμμένει ὁ δ' ἐξίσταται, ἀπλῶς δὲ [ὁ] τῇ ἀληθεῖ. εἰσὶ δὲ τινες οἱ [5] ἐμμενετικοὶ τῇ δόξῃ εἰσὶν, οὓς καλοῦσιν ἰσχυρογνώμονας, οἱ δὲ δύσπειστοι καὶ οὐκ εὐμετάπειστοι· οἱ ὅμοιον μὲν τι ἔχουσι τῷ ἐγκρατεῖ, ὥσπερ ὁ ἄσωτος τῷ ἐλευθερίῳ καὶ ὁ θρασὺς τῷ θαρραλέῳ, εἰσὶ δ' ἕτεροι κατὰ πολλά. ὁ μὲν γὰρ διὰ πάθος καὶ ἐπιθυμίαν οὐ μεταβάλλει [ὁ ἐγκρατής], ἐπεὶ [10] εὐπείστος, ὅταν τύχῃ, ἔσται ὁ ἐγκρατής· οἱ δὲ οὐχ ὑπὸ λόγου, ἐπεὶ ἐπιθυμίας γε λαμβάνουσι, καὶ ἄγονται πολλοὶ ὑπὸ τῶν ἡδονῶν. εἰσὶ δὲ ἰσχυρογνώμονες οἱ ἰδιογνώμονες

Може існувати хтось, від пристрасті несамовитий всупереч правильному судженню, який охоплений пристрастю настільки, щоб не діяти згідно з правильним судженням, але не настільки, щоб бути переконаним у тім, що деяких задоволень треба безсоромно домагатися. (Саме він і є непоміркованим <як> краший, [25] ніж розбещений, і не властиво поганій (φαῦλος ἀπλῶς), тому що найкраще, а саме принцип, у ньому зберігається. Інший, протилежний цьому, дотримується [правильного судження] і не стає несамовитим, принаймні від пристрасті. Звідси, нарешті, ясно, що цей останній склад [душі] добродесний, а перший — поганій.

10 (IX). Чи є, таким чином, поміркованим той, хто дотримується якого б то не було судження і якого б то не було [30] свідомого вибору, або той, хто дотримується правильного вибору; а також чи є непоміркованим тільки той, хто не дотримується якого б то не було свідомого вибору і якого б то не було судження, або тільки той, хто не дотримується непомилкового судження і правильного вибору, як і було поставлено питання раніше²⁶?

Чи, можливо, тільки привхідним чином людина дотримується якого б то не було вибору, а по суті (καθ' αὐτὸ) [35] один дотримується, інший не дотримується тільки істинного судження і правильного вибору? Адже коли дехто обирає щось **1151b** певне або домагається задля чогось визначеного, то, по суті, саме те переслідує і обирає, а перше — привхідним чином. Поняття “по суті” означає для нас “властиво” (ἀπλῶς). Отже, виходить: хоч у якомусь значенні людина дотримується якої б то не було думки (δόξη), так само як і відступає від неї, але у властивому значенні один дотримується, а інший відступає від істинної думки.

Є люди, [5] які залишаються вірними (ἐμμενετικοὶ) своїм переконанням (τῇ δόξῃ), їх називають упертими (οἱ ἰσχυρογνώμονες), їх важко переконати (οἱ δύσπειστοι) і нелегко примусити змінити переконання (οὐκ εὐμετάπειστοι). У них є якась схожість з поміркованим, так само як у марнотратника зі щедрим і в сміливця з підважним, але багато в чому вони різні. Адже поміркованим буде той, що не змінився під впливом пристрасті і потягу, [10] хоч при відомих обставинах і він піддається переконанню. А ті, інші, не переконуються розміркуванням (ὑπὸ λόγου), оскільки все-таки сприйнятливі до потягів і більшість ведена задоволеннями.

²⁶ Див.: 1146a16–31.

καὶ οἱ ἀμαθεῖς καὶ οἱ ἄγροικοι, οἱ μὲν ἰδιογνώμονες δι' ἡδονὴν καὶ λύπην· χαίρουσι γὰρ νικῶντες ἐὰν μὴ μετα- [15]- πείθονται, καὶ λυποῦνται ἐὰν ἄκυρα τὰ αὐτῶν ἢ ὥσπερ ψηφίσματα· ὥστε μᾶλλον τῷ ἀκρατεῖ εἰκόσιν ἢ τῷ ἐγκρατεῖ. εἰσὶ δὲ τινες οἱ τοῖς δόξασιν οὐκ ἐμμένουσιν οὐδ' ἀκρασίαν, οἷον ἐν τῷ Φιλοκτήτῃ τῷ Σοφοκλέους ὁ Νεοπτόλεμος· καίτοι δι' ἡδονὴν οὐκ ἐνέμεινεν, ἀλλὰ καλὴν· τὸ [20] γὰρ ἀληθεύειν αὐτῷ καλὸν ἦν, ἐπείσθη δ' ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσεὺς ψεύδεσθαι. οὐ γὰρ πᾶς ὁ δι' ἡδονὴν τι πράττων οὐτ' ἀκόλαστος οὐτε φαῦλος οὐτ' ἀκρατής, ἀλλ' ὁ δι' αἰσχράν.

11. Ἐπεὶ δ' ἔστι τις καὶ τοιοῦτος οἷος ἦττον ἢ δεῖ τοῖς σωματικοῖς χαίρειν, καὶ οὐκ ἐμμένων τῷ λόγῳ, ὁ [τοιοῦτος] [25] τούτου καὶ τοῦ ἀκρατοῦς μέσος ὁ ἐγκρατής· ὁ μὲν γὰρ ἀκρατής οὐκ ἐμμένει τῷ λόγῳ διὰ τὸ μᾶλλον τι, οὗτος δὲ διὰ τὸ ἦττόν τι· ὁ δ' ἐγκρατής ἐμμένει καὶ οὐδὲ δι' ἕτερον μεταβάλλει. δεῖ δέ, εἴπερ ἡ ἐγκράτεια σπουδαῖον, ἀμφοτέρως τὰς ἐναντίας ἔξεις φαύλας εἶναι, ὥσπερ καὶ φαίνον- [30]- ται· ἀλλὰ διὰ τὸ τὴν ἑτέραν ἐν ὀλίγοις καὶ ὀλιγάκις εἶναι φανεράν, ὥσπερ ἡ σωφροσύνη τῇ ἀκολασίᾳ δοκεῖ ἐναντίον εἶναι μόνον, οὕτω καὶ ἡ ἐγκράτεια τῇ ἀκρασίᾳ. ἐπεὶ δὲ καθ' ὁμοιότητα πολλὰ λέγεται, καὶ ἡ ἐγκράτεια ἡ τοῦ σώφρονος καθ' ὁμοιότητα ἠκολούθηκεν· ὁ τε γὰρ ἐγκρατής [35] οἷος μὴδὲν παρὰ τὸν λόγον διὰ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς 1152a ποιεῖν καὶ ὁ σώφρων, ἀλλ' ὁ μὲν ἔχων ὁ δ' οὐκ ἔχων φαύλας ἐπιθυμίας, καὶ ὁ μὲν τοιοῦτος οἷος μὴ ἡδεσθαι παρὰ τὸν λόγον, ὁ δ' οἷος ἡδεσθαι ἀλλὰ μὴ ἄγεσθαι.

Уперті самовпевнені (οἱ ἰδιογνώμονες), неуки (οἱ ἀμαθεῖς) і неосесані (οἱ ἄγροικοι), причому самовпевнені уперті через задоволення і страждання; дійсно, вони радіють перемозі, коли не [15] далуть себе переконати, і страждають, коли їхні [думки] відводяться, на зразок поставленого на голосування (ὥσπερ ψηφίσματα). Цим вони більше схожі на непоміркованих, ніж на поміркованих.

Є, однак, і такі, що не дотримуються [своїх власних] переконань (τοῖς δόξασιν οὐκ ἐμμένουσιν), але не через непоміркованість; такий, наприклад, у Софокловому “Філокеті” Неоптолем: нехай він через задоволення і не став дотримуватися [свого], але це задоволення прекрасне (καλὴ), бо [20] для Неоптолема прекрасно було говорити правду, а Одиссей переконав його обманювати²⁷. Дійсно, не всякий, хто дійснює якийсь вчинок задля задоволення, є розбещеним, поганим або непоміркованим, але тільки той, хто робить це задля чогось ганебного [задоволення].

11. Оскільки бувають і такі люди, яким властиво насолоджуватися тілесними [благами] менше, ніж належить, причому не дотримуючись [правильного] судження, то хто [25] знаходиться посередині між такою людиною і непоміркованим — поміркований, бо якщо непоміркований не дотримується [правильного] судження через певне перевищення (διὰ τὸ μᾶλλον τι) [міри в задоволеннях], то другий — через певне заниження (διὰ τὸ ἦττόν τι); що ж до поміркованого, то він дотримується [правильного] судження і не відвертається [від нього] ні по одній, ні по іншій причині.

Якщо ж поміркованість дійсно є щось добродісне, то обидві її протилежності повинні бути поганими складами [душі], як воно й [30] видно; але через те, що одна з протилежностей помітна тільки у небагатьох людей і тільки зрідка (ὀλιγάκις), здається, неначе розсудливість протистоїть тільки розбещеності, так само як поміркованість — тільки непоміркованості.

Подібно до того, як багато що поіменується внаслідок схожості (καθ' ὁμοιότητα), по схожості і розсудливому приписують поміркованість; дійсно, [35] як поміркований, так і розсудливий здатний не робити нічого супереч судженню задля тілесних задовольнень 1152a, але перший має погані потяги, а другий ні, і він здатний не шукати задовольнень (μὴ ἡδεσθαι), якщо вони суперечать судженню, а перший [у цьому випадку] здатний їх шукати, але не піддаватися їм (μὴ ἄγεσθαι).

²⁷ Див.: 1146a18–21 з прим.

ὅμοιοι δὲ καὶ ὁ ἀκρατὴς καὶ ἀκόλαστος, ἕτεροι μὲν ὄντες, [5] ἀμφοτέρω δὲ τὰ σωματικὰ ἡδέα διώκουσιν, ἀλλ' ὁ μὲν καὶ οἰόμενος δεῖν, ὁ δ' οὐκ οἰόμενος. (X). Οὐδ' ἅμα φρόνιμον καὶ ἀκρατὴ ἐνδέχεται εἶναι τὸν αὐτόν· ἅμα γὰρ φρόνιμος καὶ σπουδαῖος τὸ ἦθος δέδεικται ὢν. ἔτι οὐ τῷ εἰδέναι μόνον φρόνιμος ἀλλὰ καὶ τῷ πρακτικῷ· ὁ δ' ἀκρατὴς οὐ πρακτικὸς — [10] τὸν δὲ δεινὸν οὐδὲν κωλύει ἀκρατὴ εἶναι· διὸ καὶ δοκοῦσιν ἐνίοτε φρόνιμοι μὲν εἶναι τινες ἀκρατεῖς δέ, διὰ τὸ τὴν δεινότητα διαφέρειν τῆς φρονήσεως τὸν εἰρημένον τρόπον ἐν τοῖς πρώτοις λόγοις, καὶ κατὰ μὲν τὸν λόγον ἐγγὺς εἶναι, διαφέρειν δὲ κατὰ τὴν προαίρεσιν — οὐδὲ δὴ ὡς ὁ εἰδὼς καὶ θεω- [15]-ρῶν, ἀλλ' ὡς ὁ καθεύδων ἢ οἰνωμένος. καὶ ἐκὼν μὲν (τρόπον γὰρ τινα εἰδὼς καὶ ὁ ποιεῖ καὶ οὐ ἔνεκά, πονηρὸς δ' οὐ· ἢ γὰρ προαίρεσις ἐπιεικής· ὥσθ' ἡμιπόνηρος. καὶ οὐκ ἄδικος· οὐ γὰρ ἐπίβουλος· ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν οὐκ ἐμμενετικὸς οἷς ἂν βουλευσῆται, ὁ δὲ μελαγχολικὸς οὐδὲ βουλευτικὸς ὅλως. καὶ [20] ἔοικε δὴ ὁ ἀκρατὴς πόλει ἢ ψηφίζεται μὲν ἅπαντα τὰ δέοντα καὶ νόμους ἔχει σπουδαίους, χρῆται δὲ οὐδέν, ὥσπερ Ἀναξανδρίδης ἔσκαψεν

ἡ πόλις ἐβούλεθ', ἢ νόμων οὐδὲν μέλει·

ὁ δὲ πονηρὸς χρωμένη μὲν τοῖς νόμοις, πονηροῖς δὲ χρωμένη. [25] ἔστι δ' ἀκрасία καὶ ἐγκράτεια περὶ τὸ ὑπερβάλλον τῆς τῶν πολλῶν ἕξεως· ὁ μὲν γὰρ ἐμμένει μᾶλλον ὁ δ' ἥττον τῆς τῶν πλείστων δυνάμεως. εὐιατοτέρα δὲ τῶν ἀκρασιῶν, ἣν οἱ μελαγχολικοὶ ἀκρατεύονται, τῶν βουλευομένων μὲν μὴ ἐμμενόντων δέ, καὶ οἱ δι' ἔθισμοῦ

Подібні один одному і непомірований з розбещеним, хоч вони й рішні, [5] бо тілесних задоволень домагаються обидва, але при цьому один думає, що так і треба, а інший так не думає.

(X). Неможливо одному й тому ж бути одночасно розсудливим і непомірованим, бо, як було показано²⁸, бути розсудливим — значить бути добродесним по вдачі (σπουδαῖος τὸ ἦθος). Крім того, бути розсудливим — це не тільки “знати”, але й бути здатним чинити [у відповідності зі знанням]. Тим часом непомірований так чинити не цинний.

[10] Ніщо не заважає, однак, щоб винахідливий був непомірованим; саме тому іноді і вважають (δοκοῦσιν) людей розсудливих непомірованими: бо винахідливість відрізняється від розсудливості таким чином, як було сказано в попередніх міркуваннях, і ці речі близькі в тому, що стосується думки (κατὰ τὸν λόγον), і різні в тому, що стосується свідомого вибору (κατὰ τὴν προαίρεσιν).

Непомірований не схожий також на того, що знає (ὁ εἰδὼς) і того, що застосовує [15] знання (ὁ θεωρῶν), а схожий він на сплячого або п'яного. І хоч він [чинить] по своїй волі (бо в якомусь значенні він знає, що й задля чого він робить), він не підлий, адже свідомо він обирає добре, так що він “напів-підлий” (ἡμιπόνηρος). І несправедливим він не є, оскільки не зловмисник (οὐ ἐπίβουλος); адже один непомірований не здатний дотримуватися того, що вирішив, а інший через свою ібудливість взагалі не здатний [20] приймати рішення. І дійсно, непомірований схожий на державу, де голосують за все, за що слід, і де є добродесні закони, але ніщо з цього не застосовується [на ділі], як погізував Анаксандрид:

І воля держави закон не непокоїть²⁹

Що ж до підлого, то він схожий на державу, яка застосовує закони, але підлі.

[25] Непомірованість і помірованість можливі в тому, що перевищує міру щодо складу більшості людей (περὶ τὸ ὑπερβάλλον τῆς τῶν πολλῶν ἕξεως), бо помірований тримається більше, а непомірований менше, ніж здатна переважна більшість.

Серед непомірованостей та, від якої непомірованими є збудливі (οἱ μελαγχολικοί), здійснюється легше, ніж та, що в людей, які приймають рішення, але його не дотримуються, і легше зцілити тих, що привчилися до непомірованості, ніж непомірованих за природою,

²⁸ Див.: 1144a11–32.

²⁹ Анаксандрид — комедіограф IV ст. до Р.Х.

ἀκρατεῖς τῶν φυσικῶν· ῥῶον [30] γὰρ ἔθος μετακινῆσαι φύσεως· διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τὸ ἔθος χαλεπὸν, ὅτι τῇ φύσει ἔοικεν, ὥσπερ καὶ Εὐήνος λέγει

φημὶ πολυχρόνιον μελέτην ἔμεναι, φίλε, καὶ δὴ

ταύτην ἀνθρώποισι τελευτῶσαν φύσιν εἶναι.

τί μὲν οὖν ἐστὶν ἐγκράτεια καὶ τί ἀκρασία καὶ τί καρτερία [35] καὶ τί μαλακία, καὶ πῶς ἔχουσιν αἱ ἕξεις αὗται πρὸς ἀλλήλας, εἴρηται.

12 (XI). 1152b Περὶ δὲ ἡδονῆς καὶ λύπης θεωρῆσαι τοῦ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφοῦντος· οὗτος γὰρ τοῦ τέλους ἀρχιτέκτων, πρὸς δὲ βλέποντες ἕκαστον τὸ μὲν κακὸν τὸ δ' ἀγαθὸν ἀπλῶς λέγομεν. ἔτι δὲ καὶ τῶν ἀναγκαίων ἐπισκέψασθαι περὶ αὐτῶν· τὴν [5] τε γὰρ ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν τὴν ἠθικὴν περὶ λύπας καὶ ἡδονᾶς ἔθεμεν, καὶ τὴν εὐδαιμονίαν οἱ πλεῖστοι μεθ' ἡδονῆς εἶναί φασιν· διὸ καὶ τὸν μακάριον ὠνομάκασιν ἀπὸ τοῦ χαίρειν. τοῖς μὲν οὖν δοκεῖ οὐδεμία ἡδονὴ εἶναι ἀγαθόν, οὔτε καθ' αὐτὸ οὔτε κατὰ συμβεβηκός· οὐ γὰρ εἶναι ταῦτὸ τὸ ἀγα- [10]-θὸν καὶ ἡδονήν· τοῖς δ' ἔναι μὲν εἶναι, αἱ δὲ πολλαὶ φαῦλαι. ἔτι δὲ τούτων τρίτον, εἰ καὶ πᾶσαι ἀγαθόν, ὅμως μὴ ἐνδέχεσθαι εἶναι τὸ ἄριστον ἡδονήν. ὅλως μὲν οὖν οὐκ ἀγαθόν, ὅτι πᾶσα ἡδονὴ γένεσις ἐστὶν εἰς φύσιν αἰσθητή, οὐδεμία δὲ γένεσις συγγενῆς τοῖς τέλεσιν, οἷον οὐδεμία οἰκοδόμησις [15] οἰκία. ἔτι ὁ σώφρων φεύγει τὰς ἡδονάς. ἔτι ὁ φρόνιμος τὸ ἄλυπον διώκει, οὐ τὸ ἡδύ. ἔτι ἐμπόδιον τῷ φρονεῖν αἱ ἡδοναί, καὶ ὅσῳ μᾶλλον χαίρει, μᾶλλον, οἷον τῇ τῶν ἀφροδισίων· οὐδένα γὰρ ἂν δύνασθαι νοῆσαι τι ἐν αὐτῇ. ἔτι τέχνη οὐδεμία ἡδονῆς· καίτοι πᾶν ἀγαθὸν τέχνης ἔργον. ἔτι παιδία [20] καὶ

[30] тому що вдачу легше змінити, ніж природу. Дійсно, навіть вдачу важко змінити саме в тій мірі, в якій вона є схожою на природу, як говорить Евен:

Стане заняття, я скажу, друже, природою для людей,
Якщо за довгий час воно досконалості досягне³⁰.

Отже, сказано, що таке поміркованість і що — непоміркованість, що таке стриманість і що — [35] зніженість, і як ці складі співвідносяться один з одним.

12 (XI). 1152b Зрозуміти задоволення і страждання — задача для того, хто філософує про державні справи (тоῦ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφοῦντος), хто немов архітектор споруджує [вищу] ціль, споглядаючи яку ми визначаємо кожну річ як зло або як благо в безвідносному смислі.

Крім того, уважно розглянути це — одна з необхідних [задач]. [5] Раніше ми поставили етичну добродієвість у зв'язок із задоволенням та стражданням, а про щастя майже всі кажуть, що воно зв'язане із задоволенням: тому-то й *макаріос* отримав назву від *хайрейн*³¹.

Отже, одним здається, що жодне задоволення не є благом: ні саме по собі, ні привхідним чином, оскільки благо і задоволення — речі [10] не тотожні. Інші вважають, що деякі задоволення благі, але що більшість — погана. Є ще й третє з [думок]: навіть якщо всі задоволення — благо, все-таки неможливо, щоб найвищим благом було задоволення.

Таким чином, задоволення загалом не є благо, оскільки всяке задоволення — це становлення, що почуттєво сприймається еством (ἡ γένεσις εἰς φύσιν αἰσθητή), а тим часом жодне становлення не споріднене цілям, як, скажімо, жодне будівництво (ἡ οἰκοδόμησις) будинку [15] не споріднене [готовому] будинку (ἡ οἰκία). Далі, розсудливий уникає задоволень; і ще: розсудливий домагається свободи від страждання, а не того, що приносить задоволення. Далі, задоволення — це перешкода для розсудливості, причому перешкода тим більша, чим більші самі задоволення, як, наприклад, задоволення від любовних утіх, адже в них ніхто, мабуть, не здатний що-небудь зрозуміти розумом. Крім того, не існує ніякого мистецтва задоволення (τέχνη οὐδεμία ἡδονῆς), в той час як всяке благо — справа [20] мистецтва (πᾶν ἀγαθὸν τέχνης ἔργον). І нарешті, задоволень домагаються діти та звірі.

³⁰ Евен з Пароса, відомий як софіст і елегік V ст. до Р.Х.

³¹ Тобто Арістотель виводить *макаріос* від *мᾶλα χαίρειν*.

θηρία διώκει τὰς ἡδονάς. τοῦ δὲ μὴ πάσας σπουδαίας, ὅτι εἰσὶ καὶ αἰσχροὶ καὶ ὀνειδίζόμεναι, καὶ ὅτι βλαβεραὶ· νοσῶδη γὰρ ἓνια τῶν ἡδέων. ὅτι δ' οὐ τᾶριστον ἡδονή, ὅτι οὐ τέλος ἀλλὰ γένεσις. τὰ μὲν οὖν λεγόμενα σχεδὸν ταῦτ' ἐστίν.

13 (XII). [25] Ὅτι δ' οὐ συμβαίνει διὰ ταῦτα μὴ εἶναι ἀγαθὸν μηδὲ τὸ ἄριστον, ἐκ τῶνδε δῆλον. πρῶτον μὲν, ἐπεὶ τὸ ἀγαθὸν διχῶς (τὸ μὲν γὰρ ἀπλῶς τὸ δὲ τινί), καὶ αἱ φύσεις καὶ αἱ ἔξεις ἀκολουθήσουσιν, ὥστε καὶ αἱ κινήσεις καὶ αἱ γενέσεις, καὶ αἱ φαῦλαι δοκοῦσαι εἶναι αἷ μὲν ἀπλῶς φαῦλαι τινὶ [30] δ' οὐ ἀλλ' αἰρεταὶ τῷδε, ἔναι δ' οὐδὲ τῷδε ἀλλὰ ποτὲ καὶ ὀλίγον χρόνον αἰρεταί, <ἀπλῶς> δ' οὐ· αἱ δ' οὐδ' ἡδοναί, ἀλλὰ φαίνονται, ὅσαι μετὰ λύπης καὶ ἰατρείας ἔνεκεν, οἷον αἱ τῶν καμνόντων. ἔτι ἐπεὶ τοῦ ἀγαθοῦ τὸ μὲν ἐνέργεια τὸ δ' ἔξις, κατὰ συμβεβηκὸς αἱ καθιστᾶσαι εἰς τὴν φυσικὴν ἔξιν ἡδεῖαι [35] εἰσιν· ἔστι δ' ἡ ἐνέργεια ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῆς ὑπολοίπου ἔξεως καὶ φύσεως, ἐπεὶ καὶ ἄνευ λύπης καὶ ἐπιθυμίας εἰσὶν 1153a ἡδοναί, οἷον αἱ τοῦ θεωρεῖν [ἐνέργεια], τῆς φύσεως οὐκ ἐνδεοῦς οὔσης. σημεῖον δ' ὅτι οὐ τῷ αὐτῷ ἡδεῖ χαίρουσιν ἀναπληρουμένης τε τῆς φύσεως καὶ καθεστηκυίας, ἀλλὰ καθεστηκυίας μὲν τοῖς ἀπλῶς ἡδέσιν, ἀναπληρουμένης δὲ καὶ τοῖς ἐναντίοις· [5] καὶ γὰρ ὀξέσι καὶ πικροῖς χαίρουσιν, ὧν οὐδὲν οὔτε φύσει ἡδὺ οὐθ' ἀπλῶς ἡδύ. ὥστ' οὐδ' ἡδοναί· ὥς γὰρ τὰ ἡδέα πρὸς ἀλλήλα διέστηκεν, οὕτω καὶ αἱ ἡδοναὶ αἱ ἀπὸ τούτων. ἔτι οὐκ ἀνάγκη ἕτερόν τι εἶναι βέλτιον τῆς

[Думка], що не всі задоволення добродесні, ґрунтується на тому, що бувають задоволення ганебні і засуджувані (αἰσχροὶ καὶ ὀνειδίζόμεναι) і до того ж шкідливі (βλαβεραὶ), оскільки серед задоволень бувають і хворобливі (νoσῶδη).

[Думка], що найвище благо (τᾶριστον) не є задоволенням, [ґрунтується на тому], що задоволення не мета, а сам [процес] становлення.

Такими, отже, є майже всі [думки], що висловлюються з цього приводу.

13 (XII). [25] Як з'ясовується з нижченаведених [міркувань], з цих думок ще не випливає, що задоволення не є ні благо (τὸ ἀγαθόν), ні найвище благо (τὸ ἄριστον).

Насамперед, коли вже про “благо” говорять у двох смислах (в одному випадку — в безвідносному (ἀπλῶς), а в інших — відносно когось (τινί)), то відповідно [в двох смислах говорять] і про ества людей (αἱ φύσεις), і про [душевні] склади (αἱ ἔξεις), а значить — і про зміни (αἱ κινήσεις), і про [процеси] становлення (αἱ γενέσεις); причому з тих, що вважаються поганими, одні в безвідносному значенні погані, а для когось [30] ні, але, навпаки, в цьому значенні гідні обрання; деякі ж не наслуговують обрання з точки зору якоїсь людини, але тільки інколи і на короткий час, постійно ж ні. До того ж деякі з них не є задоволеннями, а [тільки] здаються ними, а саме ті задоволення, що пов'язані зі стражданням і мають на меті зцілення, як у випадку з недужими.

Далі, оскільки до блага належать, з одного боку, діяльність (ἡ ἐνέργεια), а з іншого — склад (ἡ ἔξις), то [процеси] відновлення природного складу привхідним чином приносять [35] задоволення; але при цьому діяльність у зв'язку з потягами — це діяльність тих частин складу і ества, які не мають недоліку, тому що задоволення існують і опріч (ἀνευ) страждання і потягу, [коли] ество не відчуває потреби, 1153a як, наприклад, задоволення у зв'язку з діяльностями умогляду (τοῦ θεωρεῖν). Це підтверджується тим, що люди насолоджуються не одними і тими ж речами, коли ество виправляє недолік і коли воно в звичайному стані; навпаки, коли воно в звичайному стані, насолоджуються тим, що приносить задоволення безвідносно, а коли виправляє недолік — то речами, навіть протилежними [безвідносно приємному], бо насолоджуються [5] кислим і гірким, а ніщо з цього і за природою, і безвідносно задоволення не приносить. Значить, і задоволення не [одні і ті ж у цих випадках], тому що задоволення відстоять один від одного так само, як і те, що їх приносить.

ἡδονῆς, ὥσπερ τινές φασι τὸ τέλος τῆς γενέσεως· οὐ γὰρ γενέσεις εἰσὶν οὐδὲ μετὰ γενέ- [10]-σεως πᾶσαι, ἀλλ' ἐνέργειαι καὶ τέλος· οὐδὲ γινομένων συμβαίνουσιν ἀλλὰ χρωμένων· καὶ τέλος οὐ πασῶν ἕτερόν τι, ἀλλὰ τῶν εἰς τὴν τελέωσιν ἀγομένων τῆς φύσεως. διὸ καὶ οὐ καλῶς ἔχει τὸ αἰσθητὴν γενέσιν φάναι εἶναι τὴν ἡδονήν, ἀλλὰ μᾶλλον λεκτέον ἐνέργειαν τῆς κατὰ φύσιν ἔξεως, [15] ἀντὶ δὲ τοῦ αἰσθητὴν ἀνεμπόδιστον. δοκεῖ δὲ γενεσίς τις εἶναι, ὅτι κυρίως ἀγαθόν· τὴν γὰρ ἐνέργειαν γενέσιν οἴονται εἶναι, ἔστι δ' ἕτερον. τὸ δ' εἶναι φαύλας ὅτι νοσώδη ἔνια ἡδέα, τὸ αὐτὸ καὶ ὅτι ὑγιεινὰ ἔνια φαύλα πρὸς χρηματισμόν. ταύτη οὖν φαύλα ἄμφω, ἀλλ' οὐ φαύλα κατὰ γε τοῦτο, [20] ἐπεὶ καὶ τὸ θεωρεῖν ποτὲ βλάπτει πρὸς ὑγίειαν. ἐμποδίζει δὲ οὔτε φρονήσει οὔθ' ἔξει οὐδεμιᾶ ἢ ἀφ' ἐκάστης ἡδονῆς, ἀλλ' αἱ ἀλλότριαι, ἐπεὶ αἱ ἀπὸ τοῦ θεωρεῖν καὶ μανθάνειν μᾶλλον ποιήσουσι θεωρεῖν καὶ μανθάνειν. τὸ δὲ τέχνης μὴ εἶναι ἔργον ἡδονὴν μηδεμίαν εὐλόγως συμβέβηκεν· οὐδὲ γὰρ ἄλ- [25]-λης ἐνεργείας οὐδεμιᾶς τέχνη ἐστίν, ἀλλὰ τῆς δυνάμεως· καίτοι καὶ ἡ μυρεψικὴ τέχνη καὶ ἡ ὀψοποιητικὴ δοκεῖ ἡδονῆς εἶναι. τὸ δὲ τὸν σῶφρονα φεύγειν καὶ τὸν φρόνιμον διώκειν τὸν ἄλυπον βίον, καὶ τὸ τὰ παιδία καὶ τὰ θηρία διώκειν, τῷ αὐτῷ λύεται πάντα. ἐπεὶ γὰρ εἴρηται πῶς ἀγαθαὶ [30] ἀπλῶς καὶ πῶς οὐκ ἀγαθαὶ πᾶσαι αἱ ἡδοναί, τὰς τοιαύτας καὶ τὰ θηρία καὶ τὰ παιδία διώκει, καὶ τὴν τούτων ἄλυπίαν ὁ φρόνιμος, τὰς μετ' ἐπιθυμίας καὶ λύπης, καὶ τὰς σωματικὰς (τοιαῦται γὰρ αὗται) καὶ τὰς τούτων ὑπερβολάς, καθ'

Далі, немає необхідності, щоб існувало щось інше, краще, ніж задоволення, у такому ж значенні, в якому мета, по твердженню деяких, краща за становлення: задоволення ж бо не є [процесами] становлення і не всі вони супроводжуються [10] становленням; навпаки, вони є діяльностями і метою, бо супроводять не процеси становлення, а користування [тим, що є]; і не для всіх задовольень мета — це щось відмінне [від них самих], а тільки для тих, що бувають у спонукуваних (τῶν ἀγομένων) до виповнення ества. Ось чому неправильно говорити, неначе задоволення — це процес становлення, що сприймається почуттями; радше, треба визначити задоволення як діяльність згідного з природою [душевного] складу і [15] замість “тієї, що почуттєво сприймається” назвати цю діяльність “безперешкодною”. Проте деякі вважають, що задоволення — це становлення, оскільки [задоволення] суть благо у властивому значенні слова (κυρίως ἀγαθόν): вони ж бо вважають, що діяльність суть становлення, але [насправді] це різні речі.

Сказати, що задоволення погані, тому що деякі хворобливі речі присмні, — це те ж саме, що сказати, неначе здоров'я погане, тому що деякі речі, корисні для здоров'я, погані для наживання грошей³². З такої точки зору і те, і інше погане, але погане все-таки не через те, [20] [що це задоволення або здоров'я], адже й умогляд інколи шкодить здоров'ю. Ні розсудливості і ніякому [іншому] складові [душі] не служить перешкодою задоволення, яке трапляється від них самих; [перешкоджає тільки задоволення] ззовні, адже й задоволення від умогляду і навчання примушує більше займатися умоглядом і навчанням.

Звідси, мабуть, впливає, що жодне задоволення не є справою мистецтва, адже ні в якому [25] іншому діяльному вияві мистецтва також бути не може, але [мистецтво існує тільки] в умінні, хоч мистецтво готувати пахощі (ἡ μυρεψικὴ) або кухарське мистецтво (ὀψοποιητικὴ) і здається мистецтвом задоволення.

[Заперечення], неначе розсудливий уникає задовольень, а розсудливий домагається життя, вільного від страждань, і що діти і звірі домагаються задовольень, — всі ці [заперечення] спростовуються (λύεται) одним і тим же [міркуванням]. Вже ж бо було сказано, в якому значенні всілякі задоволення безвідносно [30] благі (ἀγαθαὶ ἀπλῶς) і в якому значенні вони не благі³³. Виходить, що останніх домагаються звірі і діти, а розсудливий — свободи від страждань через ці речі; а

³² За анонімним коментатором (Аноп. 456, 25), корисні для здоров'я і погані для наживання грошей — витрати на лікарів та на лікування.

³³ Див.: 1148a, 1152b26–3a7.

ἄς ὁ ἀκόλαστος ἀκόλαστος. διὸ ὁ σώφρων φεύγει ταύτας,
[35] ἐπεὶ εἰσὶν ἡδοναὶ καὶ σώφρονος.

14 (XIII). 1153b Ἀλλὰ μὴν ὅτι καὶ ἡ λύπη κακόν, ὁμολογεῖται, καὶ φευκτόν· ἡ μὲν γὰρ ἀπλῶς κακόν, ἡ δὲ τῷ πῇ ἐμποδιστική. τῷ δὲ φευκτῷ τὸ ἐναντίον ἡ φευκτόν τι καὶ κακόν, ἀγαθόν. ἀνάγκη οὖν τὴν ἡδονὴν ἀγαθόν τι εἶναι. ὥς γὰρ [5] Σπεύσιππος ἔλυσεν, οὐ συμβαίνει ἡ λύσις, ὥσπερ τὸ μεῖζον τῷ ἐλάττω καὶ τῷ ἴσῳ ἐναντίον· οὐ γὰρ ἂν φαίη ὅπερ κακόν τι εἶναι τὴν ἡδονήν. τῷ ἄριστόν τ' οὐδὲν κωλύει ἡδονὴν τινα εἶναι, εἰ ἔναι φαύλαι ἡδοναί, ὥσπερ καὶ ἐπιστήμην τινὰ ἐνίων φαύλων οὐσῶν. ἴσως δὲ καὶ ἀναγκαῖον, εἴπερ ἐκάστης [10] ἕξεως εἰσὶν ἐνέργειαι ἀνεμπόδιστοι, εἴθ' ἡ πασῶν ἐνέργειά ἐστιν εὐδαιμονία εἴτε ἡ τινὸς αὐτῶν, ἂν ἡ ἀνεμπόδιστος, αἰρετωτάτην εἶναι· τοῦτο δ' ἐστὶν ἡδονή. ὥστε εἴη ἂν τις ἡδονὴ τὸ ἄριστον, τῶν πολλῶν ἡδονῶν φαύλων οὐσῶν, εἰ ἔτυχεν, ἀπλῶς. καὶ διὰ τοῦτο πάντες τὸν εὐδαιμόνα ἡδὺν οἶονται βίον [15] εἶναι, καὶ ἐμπλέκουσι τὴν ἡδονὴν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, εὐλόγως· οὐδεμία γὰρ ἐνέργεια τέλειος ἐμποδιζομένη, ἡ δ' εὐδαιμονία τῶν τελείων· διὸ προσδεῖται ὁ εὐδαιμόνων τῶν ἐν σώματι ἀγαθῶν καὶ τῶν ἐκτὸς καὶ τῆς τύχης, ὅπως μὴ ἐμποδίζεται ταῦτα. οἱ δὲ τὸν τροχιζόμενον καὶ τὸν δυστυχίαις μεγάλαις [20] περιπίπτοντα εὐδαίμονα φάσκοντες εἶναι, ἐὰν ἡ ἀγαθός, ἡ ἐκόντες ἡ ἄκοντες οὐδὲν λέγουσιν. διὰ δὲ τὸ προσδεῖσθαι τῆς τύχης δοκεῖ τοῖς ταῦτόν εἶναι ἡ εὐτυχία τῇ εὐδαιμονίᾳ, οὐκ οὐσα, ἐπεὶ καὶ αὐτὴ ὑπερβάλλουσα ἐμπόδιός ἐστιν, καὶ ἴσως οὐκέτι εὐτυχίαν καλεῖν δίκαιον·

саме, домагаються задоволень, пов'язаних з потягом і стражданням, а отже і тілесних (бо вони саме такі), причому домагаються надмірностей у них, через які розбещений і є розбещеним. Тому-то розсудливий уникає цих задоволень, [35] хоч задоволення, властиві розсудливому, також існують.

14 (XIII). 1153b Усі, однак, згодні, що страждання — зло і що його уникають; воно є злом або в безвідносному значенні, або як перешкода для чогось. Те, що протилежне речам, яких уникають і які є злом саме в тому відношенні, через яке цих речей уникають і через яке ці речі — зло, є благом. Отже, задоволення з необхідністю є деяке благо. А тим способом, який застосовував [5] Спевсіпп³⁴, [питання] не вирішується. На його думку, [задоволення протистоїть стражданням і відсутності страждання] так само, як більше протистоїть меншому і рівному: адже сказати, що задоволення це й є різновид зла, він все-таки не міг.

Ніщо не заважає, щоб найвище благо було різновидом задоволення, нехай навіть деякі задоволення погані, подібно до того як [ніщо не заважає, щоб найвище благо] було різновидом наукового знання (ἐπιστήμη τίς), хоч деякі науки й погані. Можливо, навіть необхідно (коли вже для кожного [душевного] складу [10] існують безперешкодні діяльні вияви), щоб — [незалежно від того], чи буде щастям діяльний вияв усіх складів, а чи (зрозуміло, за умови безперешкодного [вияву]) якогось визначеного, — саме [діяльний вияв складу душі] був [чимось] найбільш переважним, а це й є задоволення. Отже, найвище благо буде різновидом задоволення, хоча більшість задоволень погані, і, якщо завгодно (εἰ ἔτυχεν), у безвідносному значенні. Тому всі думають, що щасливе життя — це життя, яке приносить задоволення, [15] і цілком розумно включають у [поняття] щастя задоволення, бо жоден діяльний вияв не буває повним, якщо йому чиняться перешкоди, а щастя належить до речей, що досягли повноти. Ось чому щасливому потрібні ще й тілесні блага, і зовнішні, і випадок (ἡ τύχη), щоб йому не трапилося тут перешкод.

Ті, що стверджують, неначе під тортурами і зазнаючи великих нещасть (ἡ δυστυχία) [20] людина щаслива, якщо вона добродійна, хочуть чи не хочуть, але кажуть дурниці (οὐδέν)³⁵. А оскільки для щастя потрібен ще й випадок, то деяким, навпаки, здається, що талан (ἡ εὐτυχία) і щастя (ἡ εὐδαιμονία) — одне й те ж, але це не так, тому що талан, якщо він надмірний, слугує перешкодою для щастя, і, ймовірно,

³⁴ Про Спевсіппа див.: 1096b прим. 27.

³⁵ Можливо, це твердження кініків.

πρὸς γὰρ τὴν εὐδαιμονίαν [25] ὁ ὅρος αὐτῆς. καὶ τὸ διώκειν δ' ἅπαντα καὶ θηρία καὶ ἀνθρώπους τὴν ἡδονὴν σημεῖόν τι τοῦ εἶναι πῶς τὸ ἄριστον αὐτὴν·

φήμη δ' οὐτις πάμπαν ἀπόλλυται, ἢν τινα λαοὶ πολλοὶ ...

ἀλλ' ἐπεὶ οὐχ ἡ αὐτὴ οὔτε φύσις οὐθ' ἔξις ἡ ἀρίστη οὐτ' ἔστιν [30] οὔτε δοκεῖ, οὐδ' ἡδονὴν διώκουσι τὴν αὐτὴν πάντες, ἡδονὴν μέντοι πάντες. ἴσως δὲ καὶ διώκουσιν οὐχ ἢν οἶονται οὐδ' ἢν ἂν φαῖεν, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν· πάντα γὰρ φύσει ἔχει τι θεῖον. ἀλλ' εἰλήφασιν τὴν τοῦ ὀνόματος κληρονομίαν αἱ σωματικαὶ ἡδοναὶ διὰ τὸ πλειστάκις τε παραβάλλειν εἰς αὐτάς καὶ [35] πάντας μετέχειν αὐτῶν· διὰ τὸ μόνας οὖν γνωρίμους εἶναι 1154a ταύτας μόνας οἶονται εἶναι. φανερόν δὲ καὶ ὅτι, εἰ μὴ ἡδονὴ ἀγαθὸν καὶ ἡ ἐνέργεια, οὐκ ἔσται ζῆν ἡδέως τὸν εὐδαιμόνα· τίνος γὰρ ἔνεκα δέοι ἂν αὐτῆς, εἴπερ μὴ ἀγαθόν, ἀλλὰ καὶ λυπηρῶς ἐνδέχεται ζῆν; οὔτε κακὸν γὰρ οὐτ' ἀγαθόν ἢ [5] λύπη, εἴπερ μὴδ' ἡδονή· ὥστε διὰ τί ἂν φεύγοι; οὐδὲ δὴ ἡδίων ὁ βίος ὁ τοῦ σπουδαίου, εἰ μὴ καὶ αἱ ἐνέργειαι αὐτοῦ.

XIV. Περὶ δὲ δὴ τῶν σωματικῶν ἡδονῶν ἐπισκεπτέον τοῖς λέγουσιν ὅτι ἔνιαί γε ἡδοναὶ αἰρεταὶ σφόδρα, οἷον αἱ καλαί, [10] ἀλλ' οὐχ αἱ σωματικαὶ καὶ περὶ ἃς ὁ ἀκόλαστος. διὰ τί οὖν αἱ ἐναντίαι λύπαι μοχθηραί; κακῶ γὰρ ἀγαθὸν ἐναντίον. ἢ οὕτως ἀγαθαὶ αἱ ἀναγκαῖαι, ὅτι καὶ τὸ μὴ κακὸν ἀγαθόν ἐστιν; ἢ μέχρι τοῦ ἀγαθαί; τῶν μὲν γὰρ ἔξεων καὶ κινήσεων ὅσων μὴ ἔστι τοῦ βελτίονος ὑπερβολή, οὐδὲ τῆς ἡδονῆς· ὅσων [15] δ' ἔστι, καὶ τῆς ἡδονῆς. ἔστιν δὲ τῶν σωματικῶν ἀγαθῶν ὑπερβολή, καὶ

тоді ми вже не маємо права назвати це “таланом”, бо [поняття “талан”] обмежене тим, що слугує щастю.

Та й те, що всі — і звірі, і люди — домагаються задоволень, в якійсь мірі підтверджує, що найвище благо — це в якомусь смислі [25] задоволення.

І ніколи безслідно не зникне чутка, що багато людей...³⁶

Але оскільки не одне й те ж і є, і здається [30] найкращим єством і складом [душі], то й задоволення всі домагаються не одного й того ж, хоча всі й домагаються задоволення. А може люди домагаються й не того задоволення, про яке думають, [що домагаються], і не того, яке могли б назвати, але [в основі] одного й того ж. Адже від природи всі містять у собі щось божественне (τὶ θεῖον). Тілесні ж задоволення успадкували ім'я “задоволення” через те, по-перше, що люди дуже часто до них “пристають” (παραβάλλειν), і, по-друге, [35] усі до них причетні; таким чином, через те, що добре знайомі тільки ці задоволення, думають, що 1154a тільки вони й існують.

Зрозуміло і те, що коли діяльність не є задоволенням і благом, то щасливий не може жити, отримуючи задоволення: для чого ж бо йому буде потрібне задоволення, якщо воно не є благом, а жити можна і страждаючи? Дійсно, страждання не буде ні злом, ні благом, [5] коли вже не є благом задоволення. А тоді навіщо уникати страждання? Так що вийде, що життя добродесної людини приносить їй задоволень не більше, [ніж життя звичайних людей], якщо не приносять їх [більше звичайного] діяльності його.

XIV. Якщо вважати, що принаймні деякі задоволення вельми заслуговують на обрання, скажімо етично прекрасні, [10] а не тілесні і не ті, до яких [має схильність] розбещений, то треба уважно розглянути [питання] про тілесні задоволення.

Чому, дійсно, ниці задоволення, які протилежні стражданням? Адже це протилежне благо. Необхідні задоволення є благами в тому значенні, що благо вже те, що не є зло, або вони благі до певної межі, бо коли стани і рухи [душі] такі, що неможливий надлишок у бік кращого, то і надлишок задоволення неможливий, а [коли стани і рухи душі такі], що надлишок [15] можливий, надлишок задоволення також можливий. А можливий надлишок у тілесних благах, і погана людина є такою тому,

³⁶ Hes. Ergg. 763–764; закінчення ж строфи (764): θεός νύ τίς ἐστι καὶ αὐτὴ “Адже й вона (чутка) є якимсь божеством” (тобто vox populi — vox dei).

ὁ φαῦλος τῷ διώκειν τὴν ὑπερβολὴν ἔστιν, ἀλλ' οὐ τὰς ἀναγκαίαις· πάντες γὰρ χαίρουσι πως καὶ ὄψοις καὶ οἶνοις καὶ ἀφροδισίοις, ἀλλ' οὐχ ὡς δεῖ. ἐναντίως δ' ἐπὶ τῆς λύπης· οὐ γὰρ τὴν ὑπερβολὴν φεύγει, ἀλλ' ὅλως· [20] οὐ γὰρ ἔστι τῇ ὑπερβολῇ λύπη ἐναντία ἀλλ' ἢ τῷ διώκοντι τὴν ὑπερβολήν.

15. Ἐπεὶ δ' οὐ μόνον δεῖ ἀληθὲς εἰπεῖν ἀλλὰ καὶ τὸ αἵτιον τοῦ ψεύδους· τοῦτο γὰρ συμβάλλεται πρὸς τὴν πίστιν· ὅταν γὰρ εὐλογον φανῇ τὸ διὰ τί φαίνεται ἀληθὲς οὐκ ὃν [25] ἀληθές, πιστεύειν ποιεῖ τῷ ἀληθεῖ μᾶλλον· ὥστε λεκτέον διὰ τί φαίνονται αἱ σωματικαὶ ἡδοναὶ αἰρετώτεραι. πρῶτον μὲν οὖν δὴ ὅτι ἐκκρούει τὴν λύπην· καὶ διὰ τὰς ὑπερβολὰς τῆς λύπης, ὡς οὕσης ἰατρείας, τὴν ἡδονὴν διώκουσι τὴν ὑπερβάλλουσιν καὶ ὅλως τὴν σωματικὴν. σφοδραὶ δὲ γίνονται [30] αἱ ἰατρεῖαι, διὸ καὶ διώκονται, διὰ τὸ παρὰ τὸ ἐναντίον φαίνεσθαι. καὶ οὐ σπουδαῖον δὴ δοκεῖ ἡ ἡδονὴ διὰ δύο ταῦτα, ὥσπερ εἴρηται, ὅτι αἱ μὲν φαύλης φύσεώς εἰσι πράξεις (ἢ ἐκ γενετῆς, ὥσπερ θηρίου, ἢ δι' ἔθος, οἶον αἱ τῶν φαύλων ἀνθρώπων), αἱ δ' ἰατρεῖαι [ὅτι] ἐνδεοῦς, καὶ ἔχειν βέλτιον ἢ 1154b γίνεσθαι· αἱ δὲ συμβαίνουσι τελοῦμένων· κατὰ συμβεβηκὸς οὖν σπουδαῖαι. ἔτι διώκονται διὰ τὸ σφοδραὶ εἶναι ὑπὸ τῶν ἄλλαις μὴ δυναμένων χαίρειν· αὐτοὶ γοῦν αὐτοῖς δίψας τινὰς παρασκευάζουσιν. ὅταν μὲν οὖν ἀβλαβεῖς, ἀνεπιτίμητον, [5] ὅταν δὲ βλαβεράς, φαῦλον. οὕτε γὰρ ἔχουσιν ἕτερα ἐφ' οἷς χαίρουσιν, τό τε μηδέτερον πολλοῖς λυπηρὸν διὰ τὴν φύσιν. αἰ γὰρ πονεῖ τὸ ζῶον, ὥσπερ καὶ οἱ φυσιολόγοι μαρτυροῦσι, τὸ ὁρᾶν, τὸ ἀκούειν

що домагається надлишку, а не необхідних задоволень; адже всі якимсь чином насолоджуються і стравами, і вином, і любовними втіхами, але не [завжди] так, як слід. А зі стражданням все навпаки, бо [погана людина] уникає не надмірного, але взагалі страждання, [20] адже тільки для того, хто домагається надмірних задоволень, стражданням буде вже відсутність надмірності.

15. Оскільки треба не тільки встановити істину, але й причину помилки (це ж бо сприяє впевненості, а саме: коли добре обгрунтовано, чому істиною здається те, що істиною [25] не є, таке примушує вірити істині більше), остільки треба визначити, чому тілесні задоволення здаються більш гідними обрання.

Передусім, звичайно, тому, що витісняють страждання: і при надмірних стражданнях люди домагаються надмірного задоволення і взагалі тілесного задоволення, вважаючи, що воно зціляє. [Задоволення] виявляються сильнодіючими [30] ліками, тому-то їх і домагаються — поряд зі [своєю] протилежністю [задоволення особливо] помітне. Дійсно, задоволення, як вже було сказано³⁷, вважається [справою] не добродесною із двох [причин]: одні задоволення є вчинками поганого сства (або від народження, як у звірів, або від вдачі, як у поганих людей), інші — це ліки для того, хто їх потребує; тим часом, мати (довершене сство) краще, ніж 1154b набувати його. Ці [задоволення-ліки] виникають тільки при досягненні довершеного [стану], а значить, вони добродесні тільки привхідним чином.

Крім того, тілесних задоволень, як сильнодіючих, домагаються ті, що не здатні насолоджуватися іншими: ці люди, звичайно, самі створюють собі свого роду спрагу. Але коли такі [задоволення] нешкідливі, вони не ставляться в провину, [5] а коли шкідливі — це погано. Адже у цих людей немає нічого іншого, чим би вони насолоджувалися, а для більшості відсутність чогось такого є стражданням вже по самій природі. Дійсно, жива істота (τὸ ζῶον) постійно трудиться (πονεῖ), як засвідчують природознавці (οἱ φυσιολόγοι), повторюючи, що “бачити” і “чути” рівносильно стражданням, тільки ми, згідно з їх твердженням, з цим уже звиклися³⁸.

Подібним же чином [10] у молодості, завдяки зростанню, відчуваються наче сп'янілі від вина (οἱ οἶνωμένοι), і молодість

³⁷ Див.: 1148b15–19, 1152b26–33.

³⁸ За коментарями Теофраста і Аспасія, тут мається на увазі Анаксагор (*Asp.* 156, 14; *Diels. Dox.* p. 507, 21; DK 59 A 94).

φάσκοντες εἶναι λυπηρόν· ἀλλ' ἤδη συνήθεις ἐσμέν, ὥς φασίν. ὁμοίως δ' ἐν μὲν τῇ [10] νεότητι διὰ τὴν αὔξησιν ὥσπερ οἱ οἰνωμένοι διάκεινται, καὶ ἡδὺ ἡ νεότης. οἱ δὲ μελαγχολικοὶ τὴν φύσιν δέονται ἀεὶ ἰατρείας· καὶ γὰρ τὸ σῶμα δακνόμενον διατελεῖ διὰ τὴν κρᾶσιν, καὶ ἀεὶ ἐν ὁρέξει σφοδρᾷ εἰσίν· ἐξελαύνει δὲ ἡδονὴ λύπην ἢ τ' ἐναντία καὶ ἡ τυχοῦσα, ἐὰν ἢ ἰσχυρά· καὶ διὰ [15] ταῦτα ἀκόλαστοι καὶ φαῦλοι γίνονται. αἱ δ' ἄνευ λυπῶν οὐκ ἔχουσιν ὑπερβολήν· αὗται δὲ τῶν φύσει ἡδέων καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός. λέγω δὲ κατὰ συμβεβηκός ἡδέα τὰ ἰατρεύοντα· ὅτι γὰρ συμβαίνει ἰατρεύεσθαι τοῦ ὑπομένουτος ὑγιоῦς πράττοντός τι, διὰ τοῦτο ἡδὺ δοκεῖ εἶναι· [20] φύσει δ' ἡδέα, ἃ ποιεῖ πράξιν τῆς τοιαύτης φύσεως. οὐκ ἀεὶ δ' οὐθὲν ἡδὺ τὸ αὐτὸ διὰ τὸ μὴ ἀπλὴν ἡμῶν εἶναι τὴν φύσιν, ἀλλ' ἐνεῖναι τι καὶ ἕτερον, καθὼ φθαρτοί, ὥστε ἂν τι θάτερον πράττη, τοῦτο τῇ ἑτέρᾳ φύσει παρὰ φύσιν, ὅταν δ' ἰσάζῃ, οὔτε λυπηρόν δοκεῖ οὐθ' ἡδὺ τὸ πραττόμενον· ἐπεὶ [25] εἰ τοῦ ἡ φύσις ἀπλὴ εἴη, ἀεὶ ἡ αὐτὴ πράξις ἡδίστη ἔσται. διὸ ὁ θεὸς ἀεὶ μίαν καὶ ἀπλὴν χαίρει ἡδονήν· οὐ γὰρ μόνον κινήσεώς ἐστὶν ἐνέργεια ἀλλὰ καὶ ἀκινήσιας, καὶ ἡδονὴ μᾶλλον ἐν ἡρεμίᾳ ἐστὶν ἢ ἐν κινήσει. μεταβολὴ δὲ πάντων γλυκύ, κατὰ τὸν ποιητὴν, διὰ πονηρίαν τινά· ὥσπερ γὰρ [30] ἄνθρωπος εὐμετάβολος ὁ πονηρός, καὶ ἡ φύσις ἡ δεομένη μεταβολῆς· οὐ γὰρ ἀπλὴ οὐδ' ἐπιεικής.

Περὶ μὲν οὖν ἐγκρατείας καὶ ἀκρασίας καὶ περὶ ἡδονῆς καὶ λύπης εἴρηται, καὶ τί ἕκαστον καὶ πῶς τὰ μὲν ἀγαθὰ αὐτῶν ἐστὶ τὰ δὲ κακὰ· λοιπὸν δὲ καὶ περὶ φιλίας ἐροῦμεν.

приносить задоволення (καὶ ἡδὺ ἡ νεότης). А збудливі від природи завжди потребують лікування, адже через [особливий] склад [ества] тіло у них постійно терзається і вони завжди охоплені сильним прагненням. ґудовлення ж вигання страждання — протилежне воно саме цьому страждання, а чи це перше задоволення, що трапилося, було б воно тільки [досить] сильним³⁹. Ось чому [15] стають розбещеними і поганими.

А в задоволеннях, які не зв'язані зі стражданнями, не буває надлишку, бо всі вони належать до природних задовольень і не зумовлені випадковими обставинами. Під задоволеннями по-випадковості (κατὰ συμβεβηκός ἡδέα) я маю на увазі ті, що здійснюють. Дійсно, здійснення, властиві, тому приносить задоволення, що воно відбувається тоді, коли в нас частина, яка залишилася здоровою, виконує певні дії, [20] а природне задоволення — це те, що примушує діяти так, як властиво даному еству.

Одне і те ж не приносить задоволення постійно, бо ество наше не просте (μὴ ἀπλὴ), а присутнє в нас і щось інше, через що ми тлінні (καθὼ φθαρτοί). Так що, коли одна з [частин у нас] щось робить, для іншої [частини нашого] ества це протиприродне, а коли досягається рівновага, здається, неначе дія не приносить а ні страждання, а ні ґудовлення. Якщо [25] ество просте, то найвище задоволення завжди приносить одна й та ж дія. Тому бог завжди насолоджується одним і простим задоволенням, адже не тільки для мінливого можлива діяльність, але й для незмінності, а задоволення в спокої можливе швидше, ніж у русі. Однак “зміна солодша за все” (як сказав поет⁴⁰) через неву підлоту [ества] (διὰ πονηρίαν τινά), адже подібно до того, як [30] підла людина схильна до змін, так і ество, потребуюче змін, — [швидке], бо воно і не просте, і не добре.

Отже, сказано про поміркованість і непоміркованість, про ґудовлення і страждання: що вони собою є по окремоті і як частина з них причетна благу, а частина — злу; ще нам залишилося сказати про дружбу (ἡ φιλία).

³⁹ За коментарем Аспасія (*Asp.* 156, 17–22), з посиланням на Теофраста, голод можна швидше геть задоволенням слуху, тобто музикою (Θεόφραστος ἐν Ἡθικοῖς λέγων ὅτι ἐξελαύνει ἡδονὴ λύπην ἢ γε ἐναντία, οἷον ἡ ἀπὸ τοῦ πίνειν τὴν ἀπὸ τοῦ διψῆν, καὶ ἡ τυχοῦσα, τοῦτέστιν ἥτις οὐκ ἔχει ἰσχυρά, ὥστε ἐνίοτε πείναν ἐξελαύνει καὶ ἡδονὴν, ὅταν ἁμασιν ἢ ἄλλοις τισὶν ἀκούσασιν διαφερόντως χαίρωμεν. καὶ διὰ ταῦτα ἀκόλαστοι γίνονται ἄνθρωποι· ἔν' ὅλως γὰρ μὴ λυπῶνται μηδὲ ἀλγῶσι, μεγάλως καὶ σφοδρῶς ἡδονὰς ἑαυτοῖς πορίζουσι).

⁴⁰ Eur. Orest. 234.

1155a ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Θ

1 (I). Μετὰ δὲ ταῦτα περὶ φιλίας ἔποιτ' ἂν διελθεῖν· ἔστι γὰρ ἀρετὴ τις ἢ μετ' ἀρετῆς, ἔτι δ' ἀναγκαιότατον εἰς τὸν [5] βίον. ἄνευ γὰρ φίλων οὐδεὶς ἔλοιτ' ἂν ζῆν, ἔχων τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ πάντα· καὶ γὰρ πλουτοῦσι καὶ ἀρχὰς καὶ δυναστείας κεκτημένοις δοκεῖ φίλων μάλιστα εἶναι χρεῖα· τί γὰρ ὄφελος τῆς τοιαύτης εὐετηρίας ἀφαιρεθείσης εὐεργεσίας, ἢ γίγνεται μάλιστα καὶ ἐπαινετωτάτη πρὸς φίλους; ἢ πῶς ἂν τηρηθεῖ [10] καὶ σώζοιτ' ἄνευ φίλων; ὅσῳ γὰρ πλείων, τοσοῦτῳ ἐπισφαλεστέρα. ἐν πενίᾳ τε καὶ ταῖς λοιπαῖς δυστυχίαις μόνην οἶονται καταφυγὴν εἶναι τοὺς φίλους. καὶ νέοις δὲ πρὸς τὸ ἀναμάρτητον καὶ πρεσβυτέροις πρὸς θεραπείαν καὶ τὸ ἐλλεῖπον τῆς πράξεως δι' ἀσθένειαν βοηθείας, τοῖς τ' ἐν ἀκμῇ [15] πρὸς τὰς καλὰς πράξεις· “σύν τε δὴ ἔρχομένῳ” καὶ γὰρ νοῆσαι καὶ πράξει δυνατότεροι. φύσει τ' ἐνυπάρχειν ἔοικε πρὸς τὸ γεγεννημένον τῷ γεννήσαντι καὶ πρὸς τὸ γεννησάν τῷ γεννηθέντι, οὐ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἀλλὰ καὶ ἐν ὄρνισι καὶ τοῖς πλείστοις τῶν ζώων, καὶ τοῖς ὁμοεθνεσὶ πρὸς ἄλ- [20]-ληλα, καὶ μάλιστα τοῖς ἀνθρώποις, ὅθεν τοὺς φιλανθρώπους

1155a КНИГА ВОСЬМА

1 (I). Услід за цим, очевидно, іде розбір дружби (ἡ φιλία), адже це різновид доброчесності (ἀρετὴ τις), або щось причетне доброчесності (μετ' ἀρετῆς), а крім того, це найнеобхідніше для [5] життя¹. Дійсно, ніхто не вибере життя без друзів, навіть маючи всі інші блага: вважають же ж, що навіть у багатіїв і в тих, хто має посади начальників (ἡ ἀρχὴ) і владарювання (ἡ δυναστεία), надзвичайно велика потреба в друзях: яка ж бо користь від такого достатку (εὐετηρία), коли відібрана можливість благодіяння (ἡ εὐεργεσία), яке виявляється переважно щодо друзів, і це особливо похвально? А як оборонити [10] і врятувати [свій достаток] без друзів? — Адже чим воно більше, тим і вразливіше. Та й у бідності і в іншому нещасті тільки друзі здаються пристановищем (καταφυγή). Друзі потрібні молодим (οἱ νέοι), щоб уникати помилок, і старим (οἱ πρεσβύτεροι), щоб піклувалися про них і при нестатках через немічність (δι' ἀσθένειαν) допомагали їм чинити [добре]; а в розквіті літ (ἐν ἀκμῇ) вони [15] потрібні для прекрасних вчинків “двом, котрі разом ідуть”², бо разом люди здібніші і до розуміння, і до дії.

Схоже на те, що в породжувачі (τῷ γεννήσαντι) дружба до породженого (τὸ γεγεννημένον) присутня від природи, так само як у породженому — до породжувача, причому не тільки в людей, але й у птахів, і в більшості з тварин, і в істот одного походження — один до [20] одного, а особливо в людей, недаремно ми хвалимо людинолюбних (φιλανθρώποι). Як близька і дружня (ὥς οἰκεῖον καὶ φίλον) людині всяка людина, можна побачити під час поневірянь (ἐν ταῖς πλάναις). Дружба, очевидно, скріпляє (συνέχειν) й держави (αἱ πόλεις³), і законодавці (οἱ νομοθέται) більше піклуються про дружбу, ніж про

¹ У перекладах новими мовами зазвичай вказується на незводимість грецького ἡ φιλία до якогось певного поняття: це і дружба, і любов, і відчуття симпатії тощо. детально про все це див. особливо: *HBE*. — С. 736 прим. 1.

² Слова Діомеда перед походом у нічну розвідку, які за часів Арістотеля стали вже, подібно до багатьох інших фраз Гомера, крилатим висловом, повністю звучать як: σύν τε δὴ ἔρχομένῳ καὶ τε πρὸ δ τοῦ ἐνόησεν // ὁππῶς κέρδος ἔη (*Hom. II. X. 224–225*). Так, у Платона в “Бенкеті” (*Plato. Symp. 174d*) Сократ звертається до Арістодема: Σύν τε δὴ ἔρχομένῳ πρὸ ὁδοῦ, а в “Протагорі” той же Сократ уже буквально цитує вказане місце Гомера (*Plato. Prot. 348d*): σύν τε δὴ ἔρχομένῳ καὶ τε πρὸ δ τοῦ ἐνόησεν.

³ Можна також перекласти і як “дружба з'єднує (συνέχειν) держави”, проте подальші слова Арістотеля дозволяють зробити висновок про те, що мова йде про внутрішню єдність полісів.

ἐπαινοῦμεν. ἴδοι δ' ἂν τις καὶ ἐν ταῖς πλάναις ὡς οἰκεῖον ἅπας ἄνθρωπος ἀνθρώπῳ καὶ φίλον. ἔοικε δὲ καὶ τὰς πόλεις συνέχειν ἡ φιλία, καὶ οἱ νομοθεταὶ μᾶλλον περὶ αὐτὴν σπουδάζειν ἢ τὴν δικαιοσύνην· ἡ γὰρ ὁμόνοια ὁμοίον τι τῇ [25] φιλία ἔοικεν εἶναι, ταύτης δὲ μάλιστ' ἐφίενται καὶ τὴν στάσιν ἔχθραν οὖσαν μάλιστα ἐξελαύνουσιν· καὶ φίλων μὲν ὄντων οὐδὲν δεῖ δικαιοσύνης, δίκαιοι δ' ὄντες προσδέονται φιλίας, καὶ τῶν δικαίων τὸ μάλιστα φιλικὸν εἶναι δοκεῖ. οὐ μόνον δ' ἀναγκαῖόν ἐστιν ἀλλὰ καὶ καλόν· τοὺς γὰρ φιλοφίλους [30] ἐπαινοῦμεν, ἢ τε πολυφιλία δοκεῖ τῶν καλῶν ἐν τι εἶναι· καὶ ἔτι τοὺς αὐτοὺς οἶονται ἄνδρας ἀγαθοὺς εἶναι καὶ φίλους.

2. Διαμφισβητεῖται δὲ περὶ αὐτῆς οὐκ ὀλίγα. οἱ μὲν γὰρ ὁμοιότητά τινα τιθέασιν αὐτὴν καὶ τοὺς ὁμοίους φίλους, ὅθεν τὸν ὁμοίον φασιν ὡς τὸν ὅμοιον, καὶ κολοῖον ποτὶ [35] κολοῖον, καὶ τὰ τοιαῦτα· οἱ δ' ἐξ ἐναντίας κεραμεῖς πάντας 1155b τοὺς τοιούτους ἀλλήλοις φασὶν εἶναι. καὶ περὶ αὐτῶν τούτων ἀνώτερον ἐπιζητοῦσι καὶ φυσικώτερον, Εὐριπίδης μὲν φάσκων ἐρᾶν μὲν ὄμβρου γαῖαν ξηρανθεῖσαν, ἐρᾶν δὲ σεμνὸν οὐρανὸν πληρούμενον ὄμβρου πεσεῖν ἐς γαῖαν, καὶ Ἡράκλειτος τὸ [5] ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι· ἐξ ἐναντίας δὲ τούτοις ἄλλοι τε καὶ Ἐμπεδοκλῆς· τὸ γὰρ ὅμοιον τοῦ ὁμοίου ἐφίεσθαι. τὰ μὲν οὖν φυσικὰ τῶν ἀπορημάτων ἀφείσθω (οὐ γὰρ οἰκεῖα τῆς παρούσης σκέψεως)· ὅσα δ' ἐστὶν ἀνθρωπικὰ καὶ [10] ἀνήκει εἰς τὰ ἥθη καὶ τὰ πάθη, ταῦτ'

справедливість, бо згода (ἡ ὁμόνοια⁴) — це, здається, щось подібне [25] до дружби, до згоди ж і прагнуть найбільше законодавці і від незгоди (ἡ στάσις⁵), як від ворожнечі, охороняють [державу]. І коли [громадяни] дружні, вони не мають потреби в справедливості, тоді як, будучи справедливими, вони все ж мають потребу ще й у дружбі; із справедливих же [взаємин] найбільш справедливим вважається дружне (τὸ φιλικόν).

[Дружба — це] не тільки щось необхідне, але і щось етично прекрасне, адже ми вихваляємо [30] дружелюбних (φίλοφίλοι), а мати багато друзів (πολυφιλία) ми схвалюємо, і вважається це (ἡ πολυφιλία) однією з етично прекрасних якостей. До того ж [деякі] думають, що чеснотливі мужі і дружні — це одне й те ж.

2. Про дружбу сперечаються немало. Одні вважають її якоюсь схожістю (τὸ ὁμοιότης) і схожих людей (ὁμοῖοι) — друзями, і звідси приказки: “Подібне до подібного...” і “Ворон [35] до ворона...” і тому подібні. Інші ж стверджують протилежне: “Усі гончарі — 1155b суперники один одному”⁶. Для цього ж самого підшукують [пояснення] винце (ἀνώτερον) і природно-науковіше (φυσικώτερον), так Еврипід говорить: “Прагне дощу висохла земля, а повне дощу небо величне, прагне впасти на землю”⁷; і Геракліт: “[5] Протилежне сходитьсь”, “З відмінностей найпрекрасніша гармонія” і “Все з розбрату народжується”⁸; але цим [думкам] протистоять інші, серед них і Емпедоклова, а саме: “Подібне прагне до подібного”⁹.

⁴ ἡ ὁμόνοια властиво означає єдинодумність, “єдинодумстві”, але в даному випадку вона зорієнтована саме на політичну сферу, де вона означає саме мир, злагоду, порозуміння — згоду. Особливо це яскраво проступає в кризові моменти історії полісів, коли пошуки громадянської згоди стають наріжним каменем усієї діяльності номотетів, липпактів та айскунетів, діяльність яких розглядається Арістотелем окремо в “Політиці”.

⁵ Подібним же чином і ἡ στάσις — незгода і розбрат стає синонімом під час кризи в полісному суспільстві розподілу його на окремі і ворожі один до одного угруповання та навіть громадянської війни. Особливо яскраво описується така стадія Арістотелем в “Афініській поліції”, у контексті боротьби, яка охопила афінське суспільство після реформ Солона і яка, зрештою, завершується встановленням тиранії Пейсίστρατα.

⁶ Наведені приказки широко відомі і з інших джерел, остання, наприклад, є алюзією до Hex. Ergg. 25.

⁷ Eur. Fr. 897, 7–10 (Nauck).

⁸ DK 22 В 8. Пор. до цього переклад відповідних фрагментів: Тихолаз. Геракліт. — С. 47–48, 101–102; там же див. аналіз можливостей об'єднання вказаних фрагментів; див. також: Фрагменты ранних греческих философов. — Ч. 1. — С. 200; пор. до цього: IIIb. С. 737 прим. 7.

⁹ DK 31 В 22, 4–5. Див. до цього: Якубанис Г. Эмпедокл: философ, врач и чародей. Данные для его понимания и оценки. — К., 1994. — С. 74, 98–99, 136. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1. С. 362.

ἐπισκεψώμεθα, οἷον πότερον ἐν πᾶσι γίνεται φιλία ἢ οὐχ οἷον τε μοχθηροὺς ὄντας φίλους εἶναι, καὶ πότερον ἐν εἶδος τῆς φιλίας ἐστὶν ἢ πλείω. οἱ μὲν γὰρ ἐν οἴομενοι, ὅτι ἐπιδέχεται τὸ μᾶλλον καὶ [τὸ] ἥττον, οὐχ ἱκανῶ πεπιστεύκασι σημειῶ· δέχεται γὰρ [15] τὸ μᾶλλον καὶ [τὸ] ἥττον καὶ τὰ ἕτερα τῷ εἶδει. εἴρηται δ' ὑπὲρ αὐτῶν ἐμπροσθεν.

(II). Τάχα δ' ἂν γένοιτο περὶ αὐτῶν φανερόν γνωρισθέντος τοῦ φιλητοῦ. δοκεῖ γὰρ οὐ πᾶν φιλεῖσθαι ἀλλὰ τὸ φιλητόν, τοῦτο δ' εἶναι ἀγαθὸν ἢ ἡδὺ ἢ χρή- [20]-σιμον· δόξειε δ' ἂν χρησιμον εἶναι δι' οὗ γίνεται ἀγαθόν τι ἢ ἡδονή, ὥστε φιλητὰ ἂν εἴη τὰγαθόν τε καὶ τὸ ἡδὺ ὡς τέλος. πότερον οὖν τὰγαθὸν φιλοῦσιν ἢ τὸ αὐτοῖς ἀγαθόν; διαφωνεῖ γὰρ ἐνίοτε ταῦτα. ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὸ ἡδύ. δοκεῖ δὲ τὸ αὐτῷ ἀγαθὸν φιλεῖν ἕκαστος, καὶ εἶναι ἀπλῶς μὲν τὰγαθὸν φιλητόν, ἕκαστῳ [25] δὲ τὸ ἕκαστῳ φιλεῖ δ' ἕκαστος οὐ τὸ ὃν αὐτῷ ἀγαθὸν ἀλλὰ τὸ φαινόμενον. διοίσει δ' οὐδέν· ἔσται γὰρ τὸ φιλητόν φαινόμενον. τριῶν δ' ὄντων δι' ἃ φιλοῦσιν, ἐπὶ μὲν τῇ τῶν ἀψύχων φιλήσει οὐ λέγεται φιλία· οὐ γάρ ἐστιν ἀντιφίλησις, οὐδὲ βούλησις ἐκείνῳ ἀγαθοῦ (γελοῖον γὰρ ἴσως τῷ οἶνῳ βούλεσθαι [30] τὰγαθὰ, ἀλλ' εἴπερ, σῶζεσθαι βούλεται αὐτόν, ἵνα αὐτὸς ἔχη)· τῷ δὲ φίλῳ φασὶ δεῖν βούλεσθαι τὰγαθὰ ἐκείνου ἕνεκα. τοὺς δὲ βουλομένους οὕτω τὰγαθὰ εὖνους λέγουσιν, ἂν μὴ ταὐτὸ καὶ παρ' ἐκείνου γίνηται· εὖνοιαν γὰρ ἐν ἀντιπεπονθόσι φιλίαν εἶναι. ἢ προσθετέον μὴ λανθάνουσιν; πολλοὶ γάρ [35] εἰσιν εὖνοι οἷς οὐχ ἑωράκασιν, ὑπολαμβάνουσι δὲ ἐπεικεῖς 1156a εἶναι ἢ χρησίμους· τοῦτο δὲ τὸ αὐτὸ καὶ ἐκείνων τις πάθοι πρὸς τοῦτον. εὖνοι μὲν οὖν οὔτοι

Таким чином, ми облишимо ті спірні питання (τὸ ἀπόρημα), що належать до природознавства (адже це не властиво справжньому дослідженню), а все те, що стосується людини і [10] зачіпає вдачі та прихисті, це ми уважно дослідимо, наприклад: чи в усіх буває дружба, чи неможливо бути друзями, а також чи один існує вид дружби, чи більше. Ті, хто думають, що один [вид], оскільки [дружба] дозволяє більше й менше, повірили в це без достатніх на те доказів, бо [15] більше й менше має і різне на вигляд (τὰ ἕτερα τῷ εἶδει) також. Але про це було сказано раніше.

(II). Коли ми будемо знати предмет дружньої приязні (τὸ φιλητόν), то, можливо, проясняться й ці [питання]. Адже вважається, що не все викликає дружбу (φιλεῖσθαι), але тільки предмет дружньої приязні, а це благо, чи те, що приносить задоволення, чи [20] корисне (ἀγαθὸν ἢ ἡδὺ ἢ χρήσιμον). Щоправда, можна подумати, наче б то корисним є те, завдяки чому виникає певне благо або задоволення, так що предметами дружньої приязні (τὰ φιλητὰ) виявляться лише властиве благо (τὰγαθόν) і задоволення — як цілі (ὡς τέλος). А в такому випадку, до чого відчують дружбу (φιλοῦσιν): до блага властивого, чи до блага для самих себе (τὸ αὐτοῖς ἀγαθόν)? Адже іноді ці речі не узгоджуються. Так само й із задоволенням. Вважається ж бо, що всякий відчуває дружбу до блага для самого себе, і, хоч благо є предметом дружньої приязні в безвідносному значенні, для кожного благом є [25] благо для нього, а дружбу кожний відчуває не до сущого для нього благом (τὸ ὃν αὐτῷ ἀγαθόν), але до уявного (τὸ φαινόμενον). Різниці тут ніякої немає: предметом дружньої приязні буде те, що здається приємним.

Є три підстави для дружньої приязні, але про дружнє почуття (ἡ φιλία) до неживих предметів не говорять як про “дружбу”, тому що тут неможливе ні дружнє почуття у відповідь (ἀντιφίλησις), ні бажання іншому блага (напевно, смішно бажати [30] блага винуваті, але якщо й так, то це побажання йому збереження, щоб мати його самому); тим часом кажуть: другові треба бажати властивих благ задля нього самого. Тіх, що бажають властивих благ саме таким чином називають доброзичливими (εὖνοι), якщо те ж саме бажання не виникає і в іншій сфері, тому що при взаємній доброзичливості (ἡ εὖνοια) виникає дружба. Можливо, потрібно уточнити: “при не прихованій [доброзичливості]”? Багато ж бо [35] бувають доброзичливими до тих, кого не бачили, вважаючи їх добрими людьми 1156a або корисними; і те ж саме

φαίνονται ἀλλήλοις· φίλους δὲ πῶς ἂν τις εἴποι λανθάνοντας ὥς ἔχουσιν ἑαυτοῖς; δεῖ ἄρα εὐνοεῖν ἀλλήλοις καὶ βούλεσθαι τάγαθὰ μὴ λανθάνοντας [5] δι' ἓν τι τῶν εἰρημένων.

3 (III). Διαφέρει δὲ ταῦτα ἀλλήλων εἶδει· καὶ αἱ φιλήσεις ἄρα καὶ αἱ φιλίαι. τρία δὲ τὰ τῆς φιλίας εἶδη, ἰσάριθμα τοῖς φιλητοῖς· καθ' ἕκαστον γὰρ ἐστὶν ἀντιφίλησις οὐ λανθάνουσα, οἱ δὲ φιλοῦντες ἀλλήλους βούλονται τάγαθὰ ἀλλήλοις [10] ταύτῃ ἢ φιλοῦσιν. οἱ μὲν οὖν διὰ τὸ χρήσιμον φιλοῦντες ἀλλήλους οὐ καθ' αὐτοὺς φιλοῦσιν, ἀλλ' ἢ γίνεταί τι αὐτοῖς παρ' ἀλλήλων ἄγαθόν. ὁμοίως δὲ καὶ οἱ δι' ἡδονήν· οὐ γὰρ τῷ ποιοῦς τινας εἶναι ἀγαπῶσι τοὺς εὐτραπέλους, ἀλλ' ὅτι ἡδεῖς αὐτοῖς. οἱ τε δὲ διὰ τὸ χρήσιμον φιλοῦντες διὰ τὸ αὐτοῖς [15] ἄγαθόν στέργουσι, καὶ οἱ δι' ἡδονήν διὰ τὸ αὐτοῖς ἡδύ, καὶ οὐχ ἢ ὁ φιλούμενός ἐστιν, ἀλλ' ἢ χρήσιμος ἢ ἡδύς. κατὰ συμβεβηκός τε δὲ αἱ φιλίαι αὐταῖ εἰσιν· οὐ γὰρ ἢ ἐστὶν ὅσπερ ἐστὶν ὁ φιλούμενος, ταύτῃ φιλεῖται, ἀλλ' ἢ πορίζουσιν οἱ μὲν ἄγαθόν τι οἱ δ' ἡδονήν. εὐδιάλυτοι δὲ αἱ τοιαῦταί [20] εἰσι, μὴ διαμενόντων αὐτῶν ὁμοίων· ἐὰν γὰρ μηκέτι ἡδεῖς ἢ χρήσιμοι ᾖσι, παύονται φιλοῦντες. τὸ δὲ χρήσιμον οὐ διαμένει, ἀλλ' ἄλλοτε ἄλλο γίνεται. ἀπολυθέντος οὖν δι' ὃ φίλοι ἦσαν, διαλύεται καὶ ἡ φιλία, ὥς οὔσης τῆς φιλίας πρὸς ἐκεῖνα. μάλιστα δ' ἐν τοῖς πρεσβύταις ἢ τοιαύτῃ δο- [25]- κεῖ φιλία γίνεσθαι (οὐ γὰρ τὸ ἡδὺ οἱ τηλικούτοι διώκουσιν ἀλλὰ τὸ ὠφέλιμον), καὶ τῶν ἐν ἀκμῇ καὶ νέων ὅσοι τὸ συμφέρον διώκουσιν. οὐ πάνυ δ' οἱ τοιοῦτοι οὐδὲ συζῶσι μετ' ἀλλήλων· ἐνίοτε γὰρ οὐδ' εἰσὶν ἡδεῖς· οὐδὲ δὲ προσδέονται τῆς τοιαύτης ὁμιλίας, ἐὰν μὴ ὠφέλιμοι ᾖσιν.

може почувати один із таких людей до даної людини. Тоді ці люди виявляються доброзичливими один до одного, але як назвати їх друзями, якщо для них таємниця, як ставляться до них самих? Отже [щоб бути друзями], треба мати доброзичливість один до одного і бажати один одному благ властивих, причому так, щоб це не залишалося в таємниці, [5] і по якійсь одній із названих вище [підстав].

3 (III). Ці [підстави для виникнення дружби] відмінні один від одного по виду, а значить, розрізняються і дружні почуття (αἱ φιλήσεις) і вияви дружби (αἱ φιλίαι).

Існують, таким чином, три види дружби — по числу предметів дружньої приязні; у кожному випадку є дружнє почуття у відповідь (ἀντιφίλησις), не таємне; а люди, які відчують один до одного дружбу, бажать один одному благ властивих остільки, оскільки [10] відчують дружбу. Тому ті, що відчують один до одного дружбу за корисність, відчують її не до самих по собі друзів, а остільки, оскільки отримують один від одного певне благо. Так і ті, що відчують дружбу через задоволення (δι' ἡδονήν); наприклад, вони захоплюються (ἀγαπῶσι) лотепними не як такими, а тому, що вони приносять їм задоволення.

Отже, хто відчуває дружбу за корисність (διὰ τὸ χρήσιμον), той любить за [15] блага для них самих (διὰ τὸ αὐτοῖς ἄγαθόν), і хто за задоволення — за задоволення для них самих (διὰ τὸ αὐτοῖς ἡδύ), але не за те, чим є людина, до якої відчують дружбу, а за те, що вона корисна або приносить задоволення. Таким чином, це вияви дружби тільки привхідним чином (κατὰ συμβεβηκός), бо не тим, що він саме такий, який є, викликає дружбу до себе той, до кого він її відчуває, але в одному випадку тим, що він приносить яке-небудь благо, а в іншому — через задоволення.

Звичайно, така дружба легко [20] розривається, оскільки сторони не постійні в приязні один до одного. Дійсно, коли вони більше не знаходять один в одному ні задоволення, ні користі, вони перестають і відчувати дружбу. Тим часом корисність не є постійною, але щоразу полягає в іншому. Таким чином, із знищенням підстави для дружби розривається і сама дружба як така, що існує з огляду на задоволення і користь.

Вважається, що така дружба буває в основному [25] між літніми (люди такого віку домагаються, звичайно, не задоволень, а допомоги); а серед людей у розквіті літ і серед молоді — у тих, хто домагається

ἐπὶ τοσούτων [30] γὰρ εἰσιν ἡδεῖς ἐφ' ὅσον ἐλπίδας ἔχουσιν ἀγαθοῦ. εἰς ταύτας δὲ καὶ τὴν ξενικὴν τιθέασιν. ἡ δὲ τῶν νέων φιλία δι' ἡδονὴν εἶναι δοκεῖ· κατὰ πάθος γὰρ οὗτοι ζῶσι, καὶ μάλιστα διώκουσι τὸ ἡδὺ αὐτοῖς καὶ τὸ παρόν· τῆς ἡλικίας δὲ μεταπιπτούσης καὶ τὰ ἡδέα γίνεται ἕτερα. διὸ ταχέως γίνονται [35] φίλοι καὶ παύονται· ἅμα γὰρ τῷ ἡδεῖ ἡ φιλία μετα- **1156b**-πίπτει, τῆς δὲ τοιαύτης ἡδονῆς ταχεῖα ἡ μεταβολή. καὶ ἐρωτικοὶ δ' οἱ νέοι· κατὰ πάθος γὰρ καὶ δι' ἡδονὴν τὸ πολὺ τῆς ἐρωτικῆς· διόπερ φιλοῦσι καὶ ταχέως παύονται, πολλάκις τῆς αὐτῆς ἡμέρας μεταπίπτοντες. συνημερεύειν δὲ καὶ [5] συζῆν οὗτοι βούλονται· γίνεται γὰρ αὐτοῖς τὸ κατὰ τὴν φιλίαν οὕτως.

4. Τελεία δ' ἐστὶν ἡ τῶν ἀγαθῶν φιλία καὶ κατ' ἀρετὴν ὁμοίων· οὗτοι γὰρ τὰγαθὰ ὁμοίως βούλονται ἀλλήλοις ἢ ἀγαθοί, ἀγαθοὶ δ' εἰσὶ καθ' αὐτούς. οἱ δὲ βουλόμενοι τὰγαθὰ [10] τοῖς φίλοις ἐκείνων ἔνεκα μάλιστα φίλοι· δι' αὐτοὺς γὰρ οὕτως ἔχουσι, καὶ οὐ κατὰ συμβεβηκός· διαμένει οὖν ἡ τούτων φιλία ἕως ἂν ἀγαθοὶ ᾤσιν, ἡ δ' ἀρετὴ μόνιμον. καὶ ἔστιν ἐκάτερος ἀπλῶς ἀγαθὸς καὶ τῷ φίλῳ· οἱ γὰρ ἀγαθοὶ καὶ ἀπλῶς ἀγαθοὶ καὶ ἀλλήλοις ὠφέλιμοι. ὁμοίως δὲ καὶ [15] ἡδεῖς· καὶ γὰρ ἀπλῶς οἱ ἀγαθοὶ ἡδεῖς καὶ ἀλλήλοις· ἐκάστω γὰρ καθ' ἡδονὴν εἰσιν αἱ οἰκεῖαι πράξεις καὶ αἱ τοιαῦται, τῶν ἀγαθῶν δὲ αἱ αὐταὶ ἢ ὅμοιαι. ἡ τοιαύτη δὲ φιλία μόνιμος εὐλόγως ἐστίν· συνάπτει γὰρ ἐν αὐτῇ πάνθ' ὅσα τοῖς φίλοις δεῖ ὑπάρχειν. πᾶσα γὰρ φιλία δι' ἀγαθόν ἐστίν [20] ἢ δι' ἡδονήν, ἢ ἀπλῶς ἢ τῷ φιλοῦντι, καὶ καθ' ὁμοιότητά τινα· ταύτη δὲ πάνθ' ὑπάρχει τὰ εἰρημένα καθ' αὐτούς· *ταύτη

вигоди. Такі друзі, до речі сказати, зовсім не обов'язково ведуть життя спільно, адже іноді вони навіть приносять один одному незадоволення (οὐδ' εἰσὶν ἡδεῖς); і, зрозуміло, вони не потребують відповідного спілкування (ἢ ὁμιλίας), крім тих випадків, коли надають підтримку: ці ж бо друзі [30] приносять задоволення настільки, скільки мають надій на отримання блага [один від одного]. До цієї дружби прираховують і гостинність (ξενική).

А поміж молодих дружба, як прийнято вважати, існує задля задоволення, бо молоді живуть по пристрасі (κατὰ πάθος), і найбільше домагаються задоволень для себе і в дану мить. Із зміною віку і задоволення стають іншими. Ось чому молоді і стають швидко друзями, і [35] швидко перестають ними бути: адже дружба змінюється разом з тим, що приносить задоволення, **1156b** а в такого задоволення зміна настає швидко. Та й влюблivi (ἐρωτικοὶ) молоді, адже любовна дружба головним чином підвладна пристрасі і [рухому] задоволенню. Недаремно [молоді легко починають] відчувати дружбу і швидко перестають, змінюючись часто впродовж одного дня. Але вони бажають провести дні разом і [5] жити спільно, бо так вони отримують те, що для них і відповідає дружбі.

4. Довершена ж дружба (τελεία φιλία) буває поміж людей чеснотливих і по доброчесності один одному подібних: адже вони однаково бажають один одному властивого блага остільки, оскільки чеснотливі, а чеснотливі вони самі по собі. А ті, що бажають друзям блага [10] задля них самих, друзі найбільше (μάλιστα φίλοι). Дійсно, вони ставляться так один до одного завдяки їм самим а не внаслідок привхідних обставин, тому й дружба їх залишається постійною, доки вони чеснотливі, доброчесність же — це щось постійне. І кожний з друзів чеснотливий як безвідносно, так і по відношенню до свого друга: адже чеснотливі є і безвідносно чеснотливими, і помічниками один для одного. Подібним же чином вони приносять [15] задоволення, бо чеснотливі приносять його і безвідносно, і один одному: адже кожному в задоволення вчинки, внутрішньо йому властиві (αἱ οἰκεῖαι πράξεις) і їм подібні, а в чеснотливих і вчинки однакові або схожі. Цілком зрозуміло, що така дружба постійна (φιλία μόνιμος), адже в ній покладено все, що має бути у друзів. Дійсно, всяка дружба існує чи то задля блага, [20] чи то задля задоволення, чи то в безвідносному значенні, чи то по відношенню до того, хто відчуває дружбу, тобто завдяки певній схожості.

γὰρ ὅμοια* καὶ τὰ λοιπά, τό τε ἀπλῶς ἀγαθὸν καὶ ἡδὺ ἀπλῶς ἐστίν, μάλιστα δὲ ταῦτα φιλητά· καὶ τὸ φιλεῖν δὴ καὶ ἡ φιλία ἐν τούτοις μάλιστα καὶ ἀρίστη. σπανίας δ' [25] εἰκὸς τὰς τοιαύτας εἶναι· ὀλίγοι γὰρ οἱ τοιοῦτοι. ἔτι δὲ προσδεῖται χρόνου καὶ συνηθείας· κατὰ τὴν παροιμίαν γὰρ οὐκ ἔστιν εἰδῆσαι ἀλλήλους πρὶν τοὺς λεγομένους ἄλλας συναναλῶσαι· οὐδ' ἀποδέξασθαι δὴ πρότερον οὐδ' εἶναι φίλους, πρὶν ἂν ἐκάτερος ἐκατέρῳ φανῇ φιλητὸς καὶ πιστευθῇ. οἱ δὲ ταχέως [30] τὰ φιλικὰ πρὸς ἀλλήλους ποιοῦντες βούλονται μὲν φίλοι εἶναι, οὐκ εἰσὶ δέ, εἰ μὴ καὶ φιλητοί, καὶ τοῦτ' ἴσασιν· βούλησις μὲν γὰρ ταχεῖα φιλίας γίνεται, φιλία δ' οὐ.

5 (IV). Αὕτη μὲν οὖν καὶ κατὰ τὸν χρόνον καὶ κατὰ τὰ λοιπὰ τελεία ἐστί, καὶ κατὰ πάντα ταῦτα γίνεται καὶ ὅμοια ἐκα- [35]-τέρῳ παρ' ἐκατέρου, ὅπερ δεῖ τοῖς φίλοις ὑπάρχειν. ἡ δὲ 1157a διὰ τὸ ἡδὺ ὁμοίωμα ταύτης ἔχει· καὶ γὰρ οἱ ἀγαθοὶ ἡδεῖς ἀλλήλοις. ὁμοίως δὲ καὶ ἡ διὰ τὸ χρήσιμον· καὶ γὰρ τοιοῦτοι ἀλλήλοις οἱ ἀγαθοί. μάλιστα δὲ καὶ ἐν τούτοις αἱ φιλίαι μένουσιν, ὅταν τὸ αὐτὸ γίνηται παρ' ἀλλήλων, οἷον [5] ἡδονή, καὶ μὴ μόνον οὕτως ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ, οἷον τοῖς εὐτραπέλοις, καὶ μὴ ὥς ἐραστῇ καὶ ἐρωμένῳ. οὐ γὰρ ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ἡδονταὶ οὗτοι, ἀλλ' ὁ μὲν ὁρῶν ἐκεῖνον, ὁ δὲ θεραπευόμενος ὑπὸ τοῦ ἐραστοῦ· ληγούσης δὲ τῆς ὥρας ἐνίοτε καὶ ἡ φιλία λήγει (τῷ μὲν γὰρ οὐκ ἔστιν ἡδεῖα ἡ [10] ὄψις, τῷ δ' οὐ γίνεται ἡ θεραπείά· πολλοὶ δ' αὖ διαμένουσιν, ἐὰν ἐκ τῆς συνηθείας τὰ ἥθη στέρξωσιν, ὁμοῖοις ὄντες. οἱ δὲ μὴ τὸ ἡδὺ ἀντικαταλλαττόμενοι ἀλλὰ τὸ χρήσιμον ἐν τοῖς ἐρωτικοῖς καὶ εἰσὶν ἥττον

А в довершеній дружбі (ταύτῃ) є все, про що було сказано, завдяки самим по собі [друзям]: адже в ній подібне один одному і все інше (τὰ λοιπά) — благо і задоволення в безвідносному значенні, — а це головним чином і є предметом дружньої приязні; так що “відчувати дружбу” і “дружба” властиві, передусім, таким людям, і дружба у них найкраща.

Здається, що така дружба трапляється рідко, [25] тому що й людей таких мало. А крім того, потрібні ще час і близьке знайомство (ἡ συνηθεία), бо, як гласить прислів'я, не можна узнати один одного, перш ніж з'їси разом той “знаменитий [пуд] солі” (τοὺς λεγομένους ὄλας)¹⁰; і тому людям не визнати один одного і не бути друзями, перш ніж кожний з'явиться перед іншим як гідний дружби і довір'я. А ті, [30] що у випадках своїх раптом починають поводитися дружньо (ταχέως τὰ φιλικὰ ποιοῦντες), бажають бути друзями, але не є ними, хіба що вони [взаємно] гідні дружньої приязні і знають про це; і дійсно, бажання дружби виникає швидко, дружба ж — ні.

5 (IV). Отже, ця [дружба] довершена як з точки зору тривалості, так і з інших точок зору, і в усьому кожний отримує від [35] іншого [щось] подібне або схоже (ταῦτά καὶ ὅμοια), як те й має бути поміж друзів. 1157a Дружба задля задоволення має схожість з цією дружбою, адже і чеснотливі приносять один одному задоволення. Так само і з дружбою задля користі, бо чеснотливі також корисні один одному. І навіть поміж таких [друзів задля користі або задоволення] дружня приязнь (οἱ φιλικαὶ) особливо постійна, коли вони отримують один від одного однакове, [5] наприклад задоволення, і не просто [задоволення], а ще й під того ж самого, як, наприклад, буває у дотепних, а не як у закоханого і коханого (μὴ ὥς ἐραστῇ καὶ ἐρωμένῳ). Дійсно, ці останні отримують задоволення не від одного і того ж, але один, бачачи другого, а другий під залицянь закоханого. Коли ж підходить до кінця пора [юності], іноді до кінця підходить і [така] дружба: адже перший не отримує задоволення [10] від споглядання другого, а другий не отримує залицянь від першого. Багато, однак, постійних у дружбі (διαμένουσιν), якщо завдяки близькому знайомству (ἐκ τῆς συνηθείας), як люди схожих вдач (ὁμοῖοις ὄντες), вони полюбили вдачі [один одного].

Ті, хто в любовних справах обмінюються не задоволенням, а користю, і гірші друзі, і менш постійні. А ті, хто друзями бувають задля користі (διὰ τὸ χρήσιμον), розривають [дружбу] одночасно з

¹⁰ В Aristot. Eud. Eth. 1238a2 йдеться про μέδιμν (= 52,5 л) солі: διὸ εἰς παροιμίαν ἐλήλυθεν ὁ μέδιμνος τῶν ὀλῶν.

φίλοι καὶ διαμένουσιν. οἱ δὲ διὰ τὸ χρήσιμον ὄντες φίλοι ἅμα τῷ συμ- [15]- φέροντι διαλύονται· οὐ γὰρ ἀλλήλων ἦσαν φίλοι ἀλλὰ τοῦ λυσιτελοῦς. δι' ἡδονὴν μὲν οὖν καὶ διὰ τὸ χρήσιμον καὶ φαύλους ἐνδέχεται φίλους ἀλλήλοις εἶναι καὶ ἐπιεικεῖς φαύλοις καὶ μηδέτερον ὁποιεοῦν, δι' αὐτοὺς δὲ δῆλον ὅτι μόνους τοὺς ἀγαθοὺς· οἱ γὰρ κακοὶ οὐ χαίρουσιν ἑαυτοῖς, εἰ [20] μὴ τις ὠφέλεια γίνοιτο. καὶ μόνη δὲ ἡ τῶν ἀγαθῶν φιλία ἀδιάβλητος ἐστίν· οὐ γὰρ ῥᾶδιον οὐδενὶ πιστεῦσαι περὶ τοῦ ἐν πολλῷ χρόνῳ ὑφ' αὐτοῦ δεδοκιμασμένου· καὶ τὸ πιστεῦειν ἐν τούτοις, καὶ τὸ μηδέποτε ἂν ἀδικῆσαι, καὶ ὅσα ἄλλα ἐν τῇ ὥς ἀληθῶς φιλία ἀξιοῦται. ἐν δὲ ταῖς ἐτέραις [25] οὐδὲν κωλύει τὰ τοιαῦτα γίνεσθαι. ἐπεὶ γὰρ οἱ ἄνθρωποι λέγουσι φίλους καὶ τοὺς διὰ τὸ χρήσιμον, ὥσπερ αἱ πόλεις (δοκοῦσι γὰρ αἱ συμμαχίαι ταῖς πόλεσι γίνεσθαι ἔνεκα τοῦ συμφέροντος), καὶ τοὺς δι' ἡδονὴν ἀλλήλους στέργοντας, ὥσπερ οἱ παῖδες, ἴσως λέγειν μὲν δεῖ καὶ ἡμᾶς φίλους τοὺς [30] τοιούτους, εἵδη δὲ τῆς φιλίας πλείω, καὶ πρῶτως μὲν καὶ κυρίως τὴν τῶν ἀγαθῶν ἢ ἀγαθοί, τὰς δὲ λοιπὰς καθ' ὁμοιότητα· ἡ γὰρ ἀγαθὸν τι καὶ ὁμοίον τι, ταύτη φίλοι· καὶ γὰρ τὸ ἡδὺ ἀγαθὸν τοῖς φιληδέσιν. οὐ πάνυ δ' αὖται συνάπτουσιν, οὐδὲ γίνονται οἱ αὐτοὶ φίλοι διὰ τὸ χρήσιμον [35] καὶ διὰ τὸ ἡδύ· οὐ γὰρ πάνυ συνδυάζεται τὰ κατὰ συμβεβηκός.

6. 1157b Εἰς ταῦτα δὲ τὰ εἶδη τῆς φιλίας νεμεμημένης οἱ μὲν φαῦλοι ἔσονται φίλοι δι' ἡδονὴν ἢ τὸ χρήσιμον, ταύτη ὅμοιοι ὄντες, οἱ δ' ἀγαθοὶ δι' αὐτοὺς φίλοι· ἡ γὰρ ἀγαθοί. οὗτοι μὲν οὖν ἀπλῶς φίλοι, ἐκεῖνοι δὲ κατὰ συμβεβηκός [5] καὶ τῷ ὁμοιωσθαι τούτοις. (V). Ὡσπερ

вичерпанням [15] потреби, бо вони були друзями не один одному, а вигоді (τοῦ λυσιτελοῦς).

Отже, друзями задля задоволення і задля користі можуть бути і погані [люди] (φαῦλοι), і добрі [можуть бути друзями] поганим, і ще якийсь інший, крім цих (μηδέτερος), — другом кому завгодно; ясно, однак, що тільки чеснотливі [бувають друзями] один задля одного, адже погані люди (οἱ κακοὶ) не насолоджуються один одним, якщо [20] їм немає один від одного якої-небудь вигоди (ὠφέλεια).

І тільки дружба чеснотливих не підвладна наклеп (ἀδιόβλητος), тому що нелегко повірити кому б то не було [в погане] про людину, про яку за довгий час сам склав певну думку: поміж них і довір'я (τὸ πιστεῦειν), і неможливість образити (ἀδικῆσαι) і все інше, що тільки потрібне в дружбі в істинному значенні слова. А при інших стосунках [25] ніщо не заважає виникнути всякому.

Отже, оскільки друзями люди називають і тих, хто дружить задля користі, як, наприклад, держави (бо прийнято вважати, що військові союзи (αἱ συμμαχίαι) виникають між державами по потребі), і тих, хто любить один одного за задоволення, як, наприклад, діти, то, очевидно, і нам слід називати таких людей [30] друзями, враховуючи, що видів дружби декілька. Але передовсім і у властивому значенні слова (πρῶτως μὲν καὶ κυρίως) дружбаю слід називати дружбу чеснотливих, якщо вже вони є чеснотливими, а дружбу інших слід називати дружбаю по схожості з цією, так що інші — друзі в тій мірі, у якій деяким благом є й те, що подібне [істинному благу] в [істинній] дружбі, адже і задоволення — благо для тих, хто любить задоволення. Ці [види] дружби не обов'язково передбачають один одну, та й не одні і ті ж люди стають друзями задля користі [35] і друзями задля задоволення, бо другорядні властивості не обов'язково поєднуються між собою.

6. 1157b Коли вже дружба поділена на ці види, то погані люди будуть друзями задля задоволення чи користі, бо у відношенні до цих речей вони схожі, а чеснотливі будуть друзями один задля іншого, як і належить чеснотливим (ἢ ἀγαθοί.). Отже, вони “друзі” в безвідносному значенні, а ті інші — привхідним чином [5] і по схожості (τῷ ὁμοιωσθαι) з першими.

(V). Так само як у випадку з доброчесністю, одні визначаються як чеснотливі по складу душі (καθ' ἐξιν), а інші — по діяльних виявах (κατ' ἐνέργειαν), так і в випадку з дружбаю. Дійсно, одні, живучи спільно (συζῶντες), насолоджуються один одним і приносять один одному властиві блага; інші, коли сплять або відділені простором

δ' ἐπὶ τῶν ἀρετῶν οἱ μὲν καθ' ἕξιν οἱ δὲ κατ' ἐνέργειαν ἀγαθοὶ λέγονται, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς φιλίας· οἱ μὲν γὰρ συζῶντες χαίρουσιν ἀλλήλοις καὶ πορίζουσι τάγαθά, οἱ δὲ καθεύδοντες ἢ κεχωρισμένοι τοῖς τόποις οὐκ ἐνεργοῦσι μὲν, οὕτω δ' ἔχουσιν ὥστ' [10] ἐνεργεῖν φιλικῶς· οἱ γὰρ τόποι οὐ διαλύουσι τὴν φιλίαν ἀπλῶς, ἀλλὰ τὴν ἐνέργειαν. ἐὰν δὲ χρόνιος ἡ ἀπουσία γίνηται, καὶ τῆς φιλίας δοκεῖ λήθην ποιεῖν· ὅθεν εἴρηται “πολλὰς δὴ φιλίας ἀπροσηγορία διέλυσεν.” οὐ φαίνονται δ' οὐθ' οἱ πρεσβῦται οὐθ' οἱ στρυφνοὶ φιλικοὶ εἶναι· βραχὺ [15] γὰρ ἐν αὐτοῖς τὸ τῆς ἡδονῆς, οὐδεὶς δὲ δύναται συνημερεῦν τῷ λυπηρῷ οὐδὲ τῷ μὴ ἡδεῖ· μάλιστα γὰρ ἡ φύσις φαίνεται τὸ λυπηρὸν φεύγειν, ἐφίεσθαι δὲ τοῦ ἡδέος. οἱ δ' ἀποδεχόμενοι ἀλλήλους, μὴ συζῶντες δέ, εὖνοις εἰκότα μᾶλλον ἢ φίλοις. οὐδὲν γὰρ οὕτως ἐστὶ φίλων ὥς τὸ συζῆν [20] (ὠφελείας μὲν γὰρ οἱ ἐνδεεῖς ὀρέγονται, συνημερεῦν δὲ καὶ οἱ μακάριοι· μονώταις γὰρ εἶναι τούτοις ἥκιστα προσήκει· συνδιαγείν δὲ μετ' ἀλλήλων οὐκ ἔστι μὴ ἡδεῖς ὄντας μὴδὲ χαίροντας τοῖς αὐτοῖς, ὅπερ ἡ ἐταιρικὴ δοκεῖ ἔχειν.

7. [25] Μάλιστα μὲν οὖν ἐστὶ φιλία ἡ τῶν ἀγαθῶν, καθάπερ πολλάκις εἴρηται· δοκεῖ γὰρ φιλητὸν μὲν καὶ αἰρετὸν τὸ ἀπλῶς ἀγαθὸν ἢ ἡδύ, ἐκάστῳ δὲ τὸ αὐτῷ τοιοῦτον· ὁ δ' ἀγαθὸς τῷ ἀγαθῷ δι' ἄμφω ταῦτα. ἔοικε δ' ἡ μὲν φίλησις πάθει, ἡ δὲ φιλία ἔξει· ἡ γὰρ φίλησις οὐχ ἥττον [30] πρὸς τὰ ἄψυχά ἐστιν, ἀντιφιλοῦσι δὲ μετὰ

(κεχωρισμένοι τοῖς τόποις), хоч і не виявляють [дружби] в дії (οὐκ ἐνεργοῦσι), але за своїм складом такі (οὕτω δ' ἔχουσιν), що здатні [10] виявляти себе дружньо (ἐνεργεῖν φιλικῶς), бо відстані розривають не взагалі дружбу, а її діяльний вияв (ἐνέργεια). Але якщо відсутність друга тривала, то вона, здається, примушує забути (λήθην ποιεῖν) навіть дружбу; тому і говориться:

Багато ж бо дружб розірвала нестача розмови¹¹.

Мабуть, ні старі (οἱ πρεσβῦται), ні скучні люди (οἱ στρυφνοὶ¹²) не годяться для дружби (οὐ φιλικοὶ εἶναι): мало ж бо [15] від них задоволення, а ніхто не здатний провести дні з тим, хто приносить смуток замість задоволення; дійсно, природа, очевидно, особливо уникає того, що приносить смуток (τὸ λυπηρὸν φεύγειν), а прагне до того, що приносить задоволення.

Ті, що хвалять (ἀποδεχόμενοι) один одного, але не живуть спільно, схожі більше на доброзичливих, ніж на друзів. Адже ніщо так не властиве друзям, як вести життя спільно [20] (підтримки ж бо прагнуть і потерпаючи від нужди (οἱ ἐνδεεῖς), а провести свої дні разом [з кимсь] прагнуть навіть блаженні (οἱ μακάριοι), бо їм найменше личить бути самотніми). Але провести час один з одним неможливо, якщо не приносити один одному задоволення і не отримувати насолоду від однакових речей; саме це й властиве, здається, товариській дружбі (ἡ ἐταιρικὴ)¹³.

7. [25] Отже, як вже було сказано багато разів, дружба — це передусім дружба чеснотливих, тому що предметом дружньої приязні і вибору (φιλητὸν μὲν καὶ αἰρετὸν) вважається безвідносно благо (τὸ ἀπλῶς ἀγαθόν) або задоволення, а для кожного — [благо і задоволення] для нього самого; для чеснотливого ж чеснотливий вважається таким через усі ці ознаки.

Дружнє почуття (ἡ φίλησις) є схожим на пристрасть, а дружба (ἡ φιλία) — на певний склад душі: адже дружнє почуття з таким же успіхом (οὐχ ἥττον) [30] може бути звернене на неживі предмети, але дружнє почуття у відповідь відчувають (ἀντιφιλοῦσι) при свідомому виборі, а свідомий вибір (ἡ προαίρεσις) зумовлений душевним складом. Крім

¹¹ Цитата з невідомого поета.

¹² Букв.: *кислі*.

¹³ Гетерії в Афінах були товариствами людей одного віку та соціального стану. У V ст. до Р.Х. вони часто набували політичного характеру, виступаючи осередками політичної агітації та пропаганди (див. щодо цього: *Ставнюк В.В.* Особенности политической борьбы в Афинах в начале V в. до н.э. / Античность и раннее средневековье. — Н. Новгород, 1991. — С. 26–37). За часів Арістотеля вони перетворюються на своєсвідні суспільні клуби, члени яких об'єднуються на підставі взаємної симпатії та взаємодопомоги.

προαιρέσεως, ἡ δὲ προαίρεσις ἀφ' ἑξέως· καὶ τὰγαθὰ βούλονται τοῖς φιλουμένοις ἐκείνων ἔνεκα, οὐ κατὰ πάθος ἀλλὰ καθ' ἑξιν. καὶ φιλοῦντες τὸν φίλον τὸ αὐτοῖς ἀγαθὸν φιλοῦσιν· ὁ γὰρ ἀγαθὸς φίλος γινόμενος ἀγαθὸν γίνεται ὧ φίλος. ἑκάτερος [35] οὖν φιλεῖ τε τὸ αὐτῷ ἀγαθόν, καὶ τὸ ἴσον ἀνταποδίδωσι τῇ βουλήσει καὶ τῷ ἡδεῖ· λέγεται γὰρ φιλότης ἰσότης, **1158a** μάλιστα δὲ τῇ τῶν ἀγαθῶν ταῦθ' ὑπάρχει. (VI). Ἐν δὲ τοῖς στρυφνοῖς καὶ πρεσβυτικοῖς ἥττον γίνεται ἡ φιλία, ὅσῳ δυσκολώτεροί εἰσι καὶ ἥττον ταῖς ὁμιλίαις χαίρουσιν· ταῦτα γὰρ δοκεῖ μάλιστ' εἶναι φιλικὰ καὶ ποιητικὰ φιλίας. διὸ [5] νέοι μὲν γίνονται φίλοι ταχύ, πρεσβῦται δ' οὐ· οὐ γὰρ γίνονται φίλοι οἷς ἂν μὴ χαίρωσιν· ὁμοίως δ' οὐδ' οἱ στρυφνοί. ἀλλ' οἱ τοιοῦτοι εὖνοι μὲν εἰσιν ἀλλήλοις· βούλονται γὰρ τὰγαθὰ καὶ ἀπαντῶσιν εἰς τὰς χρείας· φίλοι δ' οὐ πάνυ εἰσὶ διὰ τὸ μὴ συνημερεῦειν μηδὲ χαίρειν ἀλλήλοις, [10] ἃ δὴ μάλιστ' εἶναι δοκεῖ φιλικὰ. πολλοῖς δ' εἶναι φίλον κατὰ τὴν τελείαν φιλίαν οὐκ ἐνδέχεται, ὥσπερ οὐδ' ἐρᾶν πολλῶν ἅμα (ἔοικε γὰρ ὑπερβολῇ, τὸ τοιοῦτο δὲ πρὸς ἓνα πέφυκε γίνεσθαι)· πολλοὺς δ' ἅμα τῷ αὐτῷ ἀρέσκειν σφόδρα οὐ ῥᾶδιον, ἴσως δ' οὐδ' ἀγαθοὺς εἶναι. δεῖ δὲ καὶ ἐμ- [15]- πειρίαν λαβεῖν καὶ ἐν συνηθείᾳ γενέσθαι, ὃ παγχάλεπον. διὰ τὸ χρήσιμον δὲ καὶ τὸ ἡδὺ πολλοῖς ἀρέσκειν ἐνδέχεται· πολλοὶ γὰρ οἱ τοιοῦτοι, καὶ ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ αἱ ὑπηρεσίαι. τούτων δὲ μᾶλλον ἔοικε φιλία ἢ διὰ τὸ ἡδύ, ὅταν ταῦτα ἀπ' ἀμφοῖν γίνηται καὶ χαίρωσιν ἀλλήλοις ἢ τοῖς [20]

того, вони [чеснотливі] бажають властивого блага тим, до кому відчують дружбу, задля самих цих людей, причому не по пристрасті (κατὰ πάθος), але по складу душі (καθ' ἑξιν). І, відчуючи дружбу до друга, відчують її до блага для самих себе, бо, якщо чеснотливий стає другом, він стає благом для того, кому друг. Тому і той, і інший відчують [35] дружбу до блага для самого себе і віддають один одному рівне (τὸ ἴσον) в побажаннях і в задоволеннях, бо, як мовиться, "дружність (φιλότης) — це рівність" (ἢ ἰσότης)¹⁴; **1158a** а це дано насамперед дружбі чеснотливих.

(VI). Поміж людьми скучними і старими тим менше буває дружби, чим важчої вони вдачі (δυσκολώτεροι) і чим менш вони насолоджуються взаємним спілкуванням (ἢ ὁμιλία), адже саме воно, здається, є головною ознакою дружби (μόλιστα φιλικὸν) і створює її насамперед. Тому-то [5] молоді швидко стають друзями, а старі люди — ні: не стають же ж друзями тим, від кого не отримують насолоди. Те ж саме справедливе і для скучних. Однак такі люди можуть бути один до одного доброзичливими (εὖνοι), бо бажають один одному властивих благ і в скруті (εἰς τὰς χρείας) йдуть один одному назустріч; але навряд чи (οὐ πάνυ) вони друзі, тому що не проводять дні разом (διὰ τὸ μὴ συνημερεῦειν) і не отримують один від одного насолоди — [10] а саме це вважається головними ознаками дружби.

Бути другом багатьом при довершеній дружбі неможливо, так само як бути закоханим у багатьох одночасно (адже закоханість схожа на надмірну дружбу і є чимось таким, що за природою звернене на одного) — багатьом одночасно не легко подобатися (ἀρέσκειν) одній і тій же людині, так само як і бути чеснотливими. Треба ж бо набути [15] досвіду і зблизитися (ἐν συνηθείᾳ γενέσθαι), що вкрай важко (παγχάλεπον). А ось через користь або задоволення багатьом подобатися можна, бо таких — багато, а послуги не вимагають багато часу.

З цих видів дружби більш схожа на дружбу та, що задля задоволення, коли обидві сторони отримують одне і те ж і насолоджуються один одним або [20] однаковими речами; така дружба молодих: тут безкорисливого (τὸ ἐλεuthέριον) більше. А дружба задля користі [властивіша] торгашам (οἱ ἀγοράοι)¹⁵.

¹⁴ За Діогеном Лаєртським (Diog. Laërt. VIII. 10), першим цю формулу виголосив Піфагор, за Платоном же (Plato. Legg. 757a) — це давня приказка; пор. до цього: αἰεὶ τὸν ὁμοῖον ἀγεῖ θεὸς ὡς τὸν ὁμοῖον — завжди подібного бог зводить з подібним (Hom. Od. XVII. 218).

αὐτοῖς, οἶται τῶν νέων εἰσὶν αἱ φιλίαι· μάλλον γὰρ ἐν ταύταις τὸ ἐλευθέριον. ἡ δὲ διὰ τὸ χρήσιμον ἀγοραίων. καὶ οἱ μακάριοι δὲ χρήσιμων μὲν οὐδὲν δέονται, ἡδέων δέ· συζῆν μὲν γὰρ βούλονται τισι, τὸ δὲ λυπηρὸν ὀλίγον μὲν χρόνον φέρουσιν, συνεχῶς δ' οὐδεὶς ἂν ὑπομεῖναι, οὐδ' αὐτὸ [25] τὸ ἀγαθόν, εἰ λυπηρὸν αὐτῷ εἴη· διὸ τοὺς φίλους ἡδεῖς ζητοῦσιν. δεῖ δ' ἴσως καὶ ἀγαθοὺς τοιούτους ὄντας, καὶ ἔτι αὐτοῖς· οὕτω γὰρ ὑπάρξει αὐτοῖς ὅσα δεῖ τοῖς φίλοις. οἱ δ' ἐν ταῖς ἐξουσίαις διηρημένοι φαίνονται χρήσθαι τοῖς φίλοις· ἄλλοι γὰρ αὐτοῖς εἰσὶ χρήσιμοι καὶ ἕτεροι ἡδεῖς, ἅμφω δ' οἱ αὐτοὶ οὐ πάνυ· [30] οὕτε γὰρ ἡδεῖς μετ' ἀρετῆς ζητοῦσιν οὕτε χρήσιμους εἰς τὰ καλὰ, ἀλλὰ τοὺς μὲν εὐτραπέλους τοῦ ἡδέος ἐφιέμενοι, τοὺς δὲ δεινοὺς πρᾶξαι τὸ ἐπιταχθέν, ταῦτα δ' οὐ πάνυ γίνεται ἐν τῷ αὐτῷ. ἡδὺς δὲ καὶ χρήσιμος ἅμα εἴρηται ὅτι ὁ σπουδαῖος· ἀλλ' ὑπερέχοντι οὐ γίνεται ὁ τοιοῦτος φίλος, ἐὰν μὴ [35] καὶ τῇ ἀρετῇ ὑπερέχεται· εἰ δὲ μὴ, οὐκ ἰσάζει ἀνάλογον ὑπερεχόμενος. οὐ πάνυ δ' εἰῶθασι τοιοῦτοι γίνεσθαι.

8. 1158b Εἰσὶ δ' οὖν αἱ εἰρημέναι φιλίαι ἐν ἰσότητι· τὰ γὰρ αὐτὰ γίνεται ἀπ' ἀμφοῖν καὶ βούλονται ἀλλήλοις, ἢ ἕτερον ἀνθ' ἑτέρου καταλλάττονται, οἷον ἡδονὴν ἀντ' ὠφελείας· ὅτι δὲ καὶ ἡττόν εἰσιν αὗται φιλίαι καὶ μένουσιν, εἴρη- [5]-ται. δοκοῦσι δὲ [καὶ] δι' ὁμοιότητα καὶ ἀνομοιότητα ταύτου εἶναι τε καὶ οὐκ εἶναι φιλίαι· καθ' ὁμοιότητα γὰρ τῆς κατ' ἀρετὴν φαίνονται φιλίαι (ἡ μὲν γὰρ τὸ ἡδὺ ἔχει ἡ δὲ τὸ χρήσιμον, ταῦτα δ' ὑπάρχει καὶ κείνη), τῷ δὲ τὴν μὲν ἀδιάβλητον καὶ μόνιμον εἶναι,

Навіть блаженні (οἱ μακάριοι), не потребуючи нічого з користі (οὐδὲν χρησίμων), потребують задоволень: адже вони бажають провести життя з кимсь разом, а страждання зносять недовго, та й ніхто не витримає би безперервно, хоч би це було [25] саме благо, — ось чому блаженні шукають друзів, що приносять задоволення (οἱ φίλοι ἡδεῖς). Можливо, треба, щоб ці друзі були і чеснотливими, причому для них самих: адже тільки в цьому випадку у них буде все, що має бути поміж друзями.

Люди, наділені могутністю (οἱ ἐν ταῖς ἐξουσίαις), використовують друзів, як ми це бачимо (φαίνονται), з розбором (διηρημένοις χρήσθαι τοῖς φίλοις): одні приносять їм користь, інші — задоволення, але навряд чи [30] одні і ті ж — і те і інше; адже вони не прагнуть, щоб ті, що приносять їм задоволення були наділені доброчесністю, а корисні були б [корисні] для прекрасних вчинків (εἰς τὰ καλὰ), але, прагнучи задоволень, вони шукають приємних, а для виконання наказів — здібних, а одні і ті ж люди рідко бувають і тими й тими [одночасно]. Сказано вже, що й задоволення, і користь водночас приносить доброчесна людина, але така людина не стає другом того, хто перевершує його [становищем], якщо тільки останній не перевершує [35] його також і доброчесністю; в іншому ж випадку перевершений не вважатиме себе рівним пропорційно [заслугам перевершуючого]. Але такі [могутні люди], що мають перевагу ще й у доброчесності (εἰῶθασι), трапляються нечасто.]

8. 1158b Описані вище [різновиди] дружби засновані на рівності (εἰσὶ ἐν ἰσότητι). Дійсно, обидві сторони або отримують і бажають один одному одного й того ж, або обмінюють одне на інше, наприклад задоволення на допомогу; сказано вже, що ці види дружби гірші і менш [5] постійні. Вважається, що [ці різновиди] і є, і не є дружбами через, відповідно, <i>схожість і відмінність з одним і тим же</i>; адже по схожості з дружбаю по доброчесності вони здаються дружбами (одна ж бо містить у собі задоволення, друга — користь, а в цій ось [дружбі по доброчесності] присутні і те, і те), оскільки ж [дружба по доброчесності]

¹⁵ Негативність оцінки торгівлі базарної, риночної, тієї, що ведеться на базарній площі, агорі (ἡ ἀγορά); термін οἱ ἀγοράριοι дуже близький, майже синонімічний, слову “чорнь”. Незважаючи на те, що еллінська цивілізація значною мірою вибудовується і розпоширюється завдяки торгівлі (див. хоча б: *Ставнюк. Підприємливість...*), для поліса характерним є прагнення встановити контроль над товарно-грошовими відносинами і навіть звести їх до мінімуму, що найбільше виявило себе в практиці Спарти. Відомий вислів Геродота про ринок як місце, де елліни обманюють один одного, очевидно, є певним етичним осмисленням сучасної йому практики, хоча й приписується він Дарію.

ταύτας δὲ ταχέως [10] μεταπίπτειν ἄλλοις τε διαφέρειν πολλοῖς, οὐ φαίνονται φιλίαι, δι' ἀνομοιότητα ἐκείνης. (VII). Ἔτερον δ' ἐστὶ φιλίας εἶδος τὸ καθ' ὑπεροχήν, οἷον πατρὶ πρὸς υἱὸν καὶ ὅλως πρεσβυτέρῳ πρὸς νεώτερον, ἀνδρὶ τε πρὸς γυναῖκα καὶ παντὶ ἄρχοντι πρὸς ἀρχόμενον. διαφέρουσι δ' αὐταὶ καὶ ἀλλήλων· [15] οὐ γὰρ ἡ αὐτὴ γονεῦσι πρὸς τέκνα καὶ ἄρχουσι πρὸς ἀρχομένους, ἀλλ' οὐδὲ πατρὶ πρὸς υἱὸν καὶ υἱῷ πρὸς πατέρα, οὐδ' ἀνδρὶ πρὸς γυναῖκα καὶ γυναικὶ πρὸς ἄνδρα. ἑτέρα γὰρ ἐκάστου τούτων ἀρετὴ καὶ τὸ ἔργον, ἕτερα δὲ καὶ δι' ἃ φιλοῦσιν· ἕτεραι οὖν καὶ αἱ φιλήσεις καὶ αἱ φιλίαι. [20] ταῦτά μὲν δὴ οὕτε γίνεται ἐκατέρῳ παρὰ θατέρου οὕτε δεῖ ζητεῖν· ὅταν δὲ γονεῦσι μὲν τέκνα ἀπονέμῃ ἃ δεῖ τοῖς γεννήσασι, γονεῖς δὲ [υἱέσιν] ἃ δεῖ τοῖς τέκνοις, μόνιμος ἡ τῶν τοιούτων καὶ ἐπιεικὴς ἔσται φιλία. ἀνάλογον δ' ἐν πάσαις ταῖς καθ' ὑπεροχὴν οὖσαις φιλίαις καὶ τὴν φίλησιν [25] δεῖ γίνεσθαι, οἷον τὸν ἀμείνω μᾶλλον φιλεῖσθαι ἢ φιλεῖν, καὶ τὸν ὠφελιμώτερον, καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον ὁμοίως· ὅταν γὰρ κατ' ἀξίαν ἡ φίλησις γίνηται, τότε γίνεται πως ἰσότης, ὃ δὴ τῆς φιλίας εἶναι δοκεῖ.

9. Οὐχ ὁμοίως δὲ τὸ ἴσον ἐν τε τοῖς δικαίοις καὶ ἐν τῇ [30] φιλίᾳ φαίνεται ἔχειν· ἔστι γὰρ ἐν μὲν τοῖς δικαίοις ἴσον πρῶτως τὸ κατ' ἀξίαν, τὸ δὲ κατὰ ποσὸν δευτέρως, ἐν δὲ τῇ φιλίᾳ τὸ μὲν κατὰ ποσὸν πρῶτως, τὸ δὲ κατ' ἀξίαν δευτέρως. δῆλον δ', ἂν πολὺ διάστημα γένηται ἀρετῆς ἢ κακίας ἢ εὐπορίας ἢ τινος ἄλλου· οὐ γὰρ ἔτι φίλοι εἰσὶν [35] ἀλλ' οὐδ' ἀξιοῦσιν. ἐμφανέστατον δὲ τοῦτ' ἐπὶ τῶν θεῶν· πλεῖστον γὰρ οὗτοι πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ὑπερέχουσιν. δῆλον δὲ 1159a καὶ ἐπὶ τῶν βασιλέων· οὐδὲ

непідвладна наклепу і постійна, а ці [види дружби] скороминуші [10], та й багато в чому іншому від неї відмінні, то через відмінність [з дружбою по доброчесності] здається, що це — не дружба.

(VII). Інший вид (εἶδος) дружби заснований на перевазі (τὸ καθ' ὑπεροχὴν) [однієї сторони], наприклад батька над сином і взагалі старшого над молодшим, чоловіка над дружиною і всякого начальника над підлеглим. Ці [відносини] також відрізняються один від одного, [15] бо неоднакове [почуття] батьків до дітей і начальників до підлеглих, так само як різне [ставлення] батька до сина і сина до батька або чоловіка до дружини і дружини до чоловіка. І доброчесність, і призначення (τὸ ἔργον) кожного з них різні, різне й те, через що відчують дружбу. А це означає, що розрізняються і почуття дружби (αἱ φιλήσεις), і [самі] дружби (αἱ φιλίαι). [20] Жоден з них, звичайно, не отримує від іншого того ж, [що дає сам], і не слід цього шукати [в таких відносинах]; коли ж діти приділяють батькам те, що має приділятися тим, хто їх породили (τοῖς γεννήσασι), а батьки <сином> те, що належить дітям, то дружба поміж ними буде постійною і доброю.

У всіх цих дружбах, заснованих на перевазі, дружнє почуття має [25] бути пропорційним (ἀνάλογον), а саме: до кращого більше відчують дружбу, ніж він відчуває дружбу до інших, і до того, хто більше надає допомогу, також і відповідно до всякого іншого з кращих, бо, коли дружнє почуття відповідає достоїнству, тоді з'являється певна рівність, що і вважається властивим дружбі.

9. Але не одне і те ж значення має рівне (τὸ ἴσον) в тому, що стосується справедливості, і в тому, і що стосується [30] дружби (ἐν τε τοῖς δικαίοις καὶ ἐν τῇ φιλίᾳ): адже в тому, що стосується справедливості, рівне — це перш за все рівне по достоїнству (κατ' ἀξίαν), а вже в другу чергу по кількості (κατὰ ποσόν), у тому ж, що стосується дружби, навпаки, насамперед — [рівність] по кількості, а в другу чергу — по достоїнству. Це видно, коли люди значно відстоять [один від одного] по доброчесності, відсутності, достатку чи по чомусь ще. Адже [тоді] вони вже не друзі; [35] навпаки, вони не вважають [себе або іншого] гідними дружби (οὐδ' ἀξιοῦσιν). Особливо очевидно це [на прикладі] богів, бо у них найбільша перевага з точки зору всіх благ. Ясно це 1159a і на [прикладі] царів: адже як ті, що значно нижчі від них (οἱ πολὺ καταδεέστεροι), не вважають себе гідними бути їм друзями,

γὰρ τούτοις ἀξιούσιν εἶναι φίλοι οἱ πολὺ καταδεέστεροι, οὐδὲ τοῖς ἀρίστοις ἢ σοφωτάτοις οἱ μηδενὸς ἄξιοι. ἀκριβῆς μὲν οὖν ἐν τοῖς τοιούτοις οὐκ ἔστιν ὀρισμός, ἕως τίνος οἱ φίλοι· πολλῶν γὰρ ἀφαιρουμένων ἔτι [5] μένει, πολὺ δὲ χωρισθέντος, οἷον τοῦ θεοῦ, οὐκέτι. ὅθεν καὶ ἀπορεῖται, μή ποτ' οὐ βούλονται οἱ φίλοι τοῖς φίλοις τὰ μέγιστα τῶν ἀγαθῶν, οἷον θεοὺς εἶναι· οὐ γὰρ ἔτι φίλοι ἔσονται αὐτοῖς, οὐδὲ δὴ ἀγαθὰ· οἱ γὰρ φίλοι ἀγαθὰ. εἰ δὴ καλῶς εἴρηται ὅτι ὁ φίλος τῷ φίλῳ βούλεται τὰγαθὰ [10] ἐκείνου ἕνεκα, μένειν ἂν δέοι οἷός ποτ' ἔστιν ἐκεῖνος· ἀνθρώπῳ δὴ ὄντι βουλήσεται τὰ μέγιστα ἀγαθὰ. ἴσως δ' οὐ πάντα· αὐτῷ γὰρ μάλισθ' ἕκαστος βούλεται τὰγαθὰ. VIII). Οἱ πολλοὶ δὲ δοκοῦσι διὰ φιλοτιμίαν βούλεσθαι φιλεῖσθαι μᾶλλον ἢ φιλεῖν· διὸ φιλοκόλακες οἱ πολλοί· ὑπερεχόμενος γὰρ [15] φίλος ὁ κόλαξ, ἢ προσποιεῖται τοιοῦτος καὶ μᾶλλον φιλεῖν ἢ φιλεῖσθαι· τὸ δὲ φιλεῖσθαι ἐγγὺς εἶναι δοκεῖ τοῦ τιμᾶσθαι, οὐ δὴ οἱ πολλοὶ ἐφίενται. οὐ δι' αὐτὸ δ' εὐοκασιν αἰρεῖσθαι τὴν τιμὴν, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός· χαίρουσι γὰρ οἱ μὲν πολλοὶ ὑπὸ τῶν ἐν ταῖς ἐξουσίαις τιμώμενοι [20] διὰ τὴν ἐλπίδα (οἷονται γὰρ τεύξεσθαι παρ' αὐτῶν, ἂν του δέωνται· ὥς δὴ σημείω τῆς εὐπαθείας χαίρουσι τῇ τιμῇ)· οἱ δ' ὑπὸ τῶν ἐπεικῶν καὶ εἰδότην ὀρεγόμενοι τιμῆς βεβαιῶσαι τὴν οἰκείαν δόξαν ἐφίενται περὶ αὐτῶν· χαίρουσι δὴ, ὅτι εἰσὶν ἀγαθοὶ πιστεύοντες τῇ τῶν λεγόντων κρίσει. [25] τῷ φιλεῖσθαι δὲ καθ' αὐτὸ χαίρουσιν· διὸ δόξειεν ἂν κρεῖττον εἶναι τοῦ τιμᾶσθαι, καὶ ἡ φιλία καθ' αὐτὴν αἰρετὴ εἶναι. δοκεῖ δ' ἐν τῷ φιλεῖν μᾶλλον ἢ ἐν τῷ φιλεῖσθαι εἶναι. σημεῖον δ' αἱ μητέρες τῷ φιλεῖν χαίρουσαι· ἔναι γὰρ διδόασαι τὰ

так і ті, що нічого не варті, [не вважають себе гідними дружби] з найкращими або наймудрішими. Звичайно, в таких речах неможливо визначити точну межу (ὁ ὀρισμός), до якої друзі [залишаються друзями]; адже, з одного боку, навіть якщо відняти багато, [дружба може] все ще [5] залишатися [дружбою], але, з іншого боку, при дуже великому відділенні одного від іншого, наприклад людини від бога, дружба вже неможлива.

Звідси й виникає ще одне складне питання: чи дійсно друзі бажають друзям найбільших благ, наприклад бути богами; адже тоді вони не будуть для них ні друзями, ні, отже, благами: друзі ж бо — блага (οἱ γὰρ φίλοι ἀγαθὰ). Але якщо вдало було сказано (καλῶς εἴρηται)¹⁶, що друг бажає для друга властивого блага [10] задля нього самого, то, мабуть, останній повинен залишатися саме таким, яким він є, бо йому будуть бажати найбільших благ як людині. Але, можливо, не всіх [благ], бо кожний бажає властивого блага передовсім для себе самого.

(VIII). Багато хто вважає, що через честолубство (διὰ φιλοτιμίαν) більшість (οἱ πολλοί) радше бажає, щоб до них відчували дружбу (φιλεῖσθαι), аніж самим її відчувати до когось (φιλεῖν), і тому більшість — друзі підлабузників (οἱ φιλοκόλακες), оскільки [15] підлабузник — це друг, над яким мають перевагу, або людина, яка прикидається, що вона така і що вона відчуває дружбу більше, ніж відчувають до неї. Вважається тим часом, що приймати дружбу (τὸ φιλεῖσθαι), — це майже те ж саме, що приймати пошесті (τὸ τιμᾶσθαι), а до цього більшість людей, звичайно, прагне. Однак більшість, схоже, надає перевагу (αἰρεῖσθαι) пошані не задля неї самої, а задля того, що з нею зв'язано. Дійсно, більшість радіють пошані у людей, наділених могутністю, [20] через надії (адже вони думають отримати те, що їм знадобиться, так що радіють пошані як знакові, який провіщує благодіяння (ἢ εὐπαθεία)). Ті ж, що прагнуть до пошани у добрих і знаючих, мають на меті ствердитися у власній про себе думці, а значить, і радіють, довіряючи суду тих, хто говорить, що вони чеснотливі.

[25] Але коли до людини відчувають дружбу, це приносить їй насолоду саме по собі; тому-то, мабуть, вважається, що приймати дружбу краще, ніж приймати пошесті, і дружба сама по собі гідна обрання (αἰρετὴ εἶναι). З іншого ж боку здається, що дружба більше полягає в

¹⁶ Див.: 1155b31.

ἑαυτῶν τρέφεσθαι, καὶ φιλοῦσι μὲν εἰδυῖαι, [30] ἀντιφιλεῖσθαι δ' οὐ ζητοῦσιν, ἐὰν ἀμφοτέρω μὴ ἐνδέχεται, ἀλλ' ἱκανὸν αὐταῖς ἔοικεν εἶναι ἐὰν ὁρῶσιν εὖ πράττοντας, καὶ αὐταὶ φιλοῦσιν αὐτοὺς καὶ ἐκεῖνοι μηδὲν ὧν μητρί προσήκει ἀπονέμωσι διὰ τὴν ἄγνοϊαν. 10. μᾶλλον δὲ τῆς φιλίας οὕσης ἐν τῷ φιλεῖν, καὶ τῶν φιλοφίλων ἐπαινουμένων, φίλων [35] ἀρετὴ τὸ φιλεῖν ἔοικεν, ὥστ' ἐν οἷς τοῦτο γίνεται κατ' ἀξίαν, 1159b οὗτοι μόνιμοι φίλοι καὶ ἡ τούτων φιλία. οὕτω δ' ἂν καὶ οἱ ἄνισοι μάλιστα εἶεν φίλοι· ἰσάζονται γὰρ ἄν. ἡ δ' ἰσότης καὶ ὁμοιότης φιλότης, καὶ μάλιστα μὲν ἡ τῶν κατ' ἀρετὴν ὁμοιότης· μόνιμοι γὰρ ὄντες καθ' αὐτοὺς καὶ πρὸς ἀλλήλους [5] μένουσι, καὶ οὔτε δέονται φαύλων οὐθ' ὑπηρετοῦσι τοιαῦτα, ἀλλ' ὥς εἰπεῖν καὶ διακωλύουσιν· τῶν ἀγαθῶν γὰρ μήτ' αὐτοὺς ἀμαρτάνειν μήτε τοῖς φίλοις ἐπιτρέπειν. οἱ δὲ μοχθηροὶ τὸ μὲν βέβαιον οὐκ ἔχουσιν· οὐδὲ γὰρ αὐτοῖς διαμένουσιν ὅμοιοι ὄντες· ἐπ' ὀλίγον δὲ χρόνον γίνονται φίλοι, [10] χαίροντες τῇ ἀλλήλων μοχθηρίᾳ. οἱ χρήσιμοι δὲ καὶ ἡδεῖς ἐπὶ πλεῖον διαμένουσιν· ἕως γὰρ ἂν πορίζωσιν ἡδονὰς ἢ ὠφελείας ἀλλήλοις. ἐξ ἐναντίων δὲ μάλιστα μὲν δοκεῖ ἡ διὰ τὸ χρήσιμον γίνεσθαι φιλία, οἷον πένης πλουσίῳ, ἀμαθὲς εἰδότι· οὗ γὰρ τυγχάνει τις ἐνδεὲς ὧν, τούτου ἐφιέμενος ἂν- [15]- τιδωρεῖται ἄλλο. ἐνταῦθα δ' ἂν τις ἔλκοι καὶ ἐραστὴν καὶ ἐρώμενον, καὶ καλὸν καὶ αἰσχρόν. διὸ φαίνονται καὶ οἱ ἐρασταὶ γελοῖοι ἐνίοτε, ἀξιοῦντες φιλεῖσθαι ὥς φιλοῦσιν· ὁμοίως δὲ φιλητοὺς ὄντας ἴσως ἀξιωτέον, μηδὲν δὲ τοιοῦτον ἔχοντας γελοῖον. ἴσως δὲ οὐδ' ἐφίεται τὸ ἐναντίον τοῦ ἐν- [20]- αντίου καθ' αὐτό,

тому, щоб відчувати її самому (ἐν τῷ φιλεῖν), а не в тому, щоб її відчували до тебе (ἐν τῷ φιλεῖσθαι). Це підтверджується тим, що для матерів відчувати дружбу [до дітей] — насолода. Дійсно, деякі віддають власних [дітей] на виховання і відчують до них дружбу, знаючи, [що це їх діти], [30] але не шукають дружби у відповідь (коли [ще] неможлива взаємність), і схоже, їм досить бачити, що [з дітьми] все гаразд, і вони відчують дружню приязнь, навіть якщо по невіданню [діти] не приділяють матері нічого з того, що їй належить.

10. Отже, оскільки дружба полягає, радше, в тому, щоб відчувати її, а тих, хто любить друзів, хвалять, то, схоже, [35] добродетель друзів у тому, щоб відчувати дружбу; 1159b отже, ті, що відчують дружбу по достоїнству, — друзі постійні і дружба їх [постійна].

Друзями в цьому значенні бувають насамперед нерівні (οἱ ἄνισοι), адже їх можна прирівнювати. Рівність же і схожість — це і є дружність (ἡ φιλότης), і особливо — схожість по добродетельності: будучи ж бо постійними самі по собі, чеснотливі постійні й у ставленні до [5] інших; і вони не потребують поганого і не роблять поганого в послугу, навпаки, вони, так би мовити, перешкоджають поганому, бо така властивість чеснотливих — самим не погіршати і не дозволяти [погіршати] друзям.

У них же немає нічого надійного (τὸ βέβαιον), бо вони не залишаються подібними самим собі; однак, отримуючи насолоду від нищості один одного, [10] і вони ненадовго стають друзями.

А ось ті, що приносять користь і задоволення (οἱ χρήσιμοι δὲ καὶ ἡδεῖς), довше залишаються друзями, а саме: допоки надають один одному допомогу і приносять задоволення. Дружба задля користі виникає, здається, передусім із протилежностей, наприклад у бідного з багатим, у неуча з ученим, бо, маючи в чомусь потребу, людина тягнеться до цього, а натомість [15] дарує інше. Сюди можна, мабуть, з натяжкою віднести закоханого з коханим і красеня з бридким. І закохані марно іноді здаються смішними, вимагаючи такої ж дружби, яку самі відчують до іншого. Звичайно, якщо вони однаково здатні викликати дружню приязнь (ὁμοίως δὲ φιλητοῖ), їм, може, й треба цього вимагати, але, якщо нічого такого вони не викликають, це смішно. А можливо, протилежне тягнеться до [20] протилежного не саме по собі, але опосередковано (κατὰ συμβεβηκός), оскільки прагнуть середини:

ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός, ἢ δ' ὄρεξις τοῦ μέσου ἐστίν· τοῦτο γὰρ ἀγαθόν, οἷον τῷ ξηρῷ οὐχ ὑγρῷ γενέσθαι ἀλλ' ἐπὶ τὸ μέσον ἐλθεῖν, καὶ τῷ θερμῷ καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοίως. ταῦτα μὲν οὖν ἀφείσθω· καὶ γὰρ ἐστὶν ἄλλοτριώτερα.

11 (IX). [25] Ἐοικε δέ, καθάπερ ἐν ἀρχῇ εἴρηται, περὶ ταῦτα καὶ ἐν τοῖς αὐτοῖς εἶναι ἢ τε φιλία καὶ τὸ δίκαιον. ἐν ἀπάσῃ γὰρ κοινωνίᾳ δοκεῖ τι δίκαιον εἶναι, καὶ φιλία δέ· προσαγορεύουσι γοῦν ὡς φίλους τοὺς σύμπλους καὶ τοὺς συστρατιώτας, ὁμοίως δὲ καὶ τοὺς ἐν ταῖς ἄλλαις κοινωνίαις. καθ' [30] ὅσον δὲ κοινωνοῦσιν, ἐπὶ τοσοῦτόν ἐστι φιλία· καὶ γὰρ τὸ δίκαιον. καὶ ἡ παροιμία “κοινὰ τὰ φίλων,” ὀρθῶς· ἐν κοινωνίᾳ γὰρ ἡ φιλία. ἔστι δ' ἀδελφοῖς μὲν καὶ ἐταίροις πάντα κοινά, τοῖς δ' ἄλλοις ἀφωρισμένα, καὶ τοῖς μὲν πλείω τοῖς δ' ἐλάττω· καὶ γὰρ τῶν φιλιῶν αἱ μὲν μάλ- [35]-λον αἱ δ' ἥττον. διαφέρει δὲ καὶ τὰ δίκαια· οὐ γὰρ 1160a ταῦτα γονεῦσι πρὸς τέκνα καὶ ἀδελφοῖς πρὸς ἀλλήλους, οὐδ' ἐταίροις καὶ πολίταις, ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων φιλιῶν. ἕτερα δὲ καὶ τὰ ἄδικα πρὸς ἐκάστους τούτων, καὶ αὕξησιν λαμβάνει τῷ μᾶλλον πρὸς φίλους εἶναι, οἷον χρή- [5]-ματα ἀποστερησαὶ ἐταῖρον δεινότερον ἢ πολίτην, καὶ μὴ βοηθῆσαι ἀδελφῷ ἢ ὀθνείῳ, καὶ πατάξαι πατέρα ἢ ὄντινον ἄλλον. αὕξεσθαι δὲ πέφυκεν ἅμα τῇ φιλίᾳ καὶ τὸ δίκαιον, ὡς ἐν τοῖς αὐτοῖς ὄντα καὶ ἐπ' ἴσον διήκοντα. αἱ δὲ κοινωνίαι πᾶσαι μορίοις εἰκόασιν τῆς πολιτικῆς· συμπο- [10]-ρεύονται γὰρ ἐπὶ τινι συμφέροντι, καὶ ποριζόμενοί τι τῶν εἰς τὸν βίον· καὶ ἡ πολιτικὴ δὲ κοινωνία τοῦ συμφέροντος χάριν δοκεῖ καὶ ἐξ ἀρχῆς συνελθεῖν καὶ διαμένειν· τούτου γὰρ καὶ οἱ

середина ж бо благо, наприклад для сухого — не стати вологим, а сягнути середини, і для гарячого також, і так само для іншого. Однак полишімо все це, бо [для справжньої дослідження] воно стороннє (ἄλλοτριώτερα ταῦτα).

11 (IX). [25] Очевидно, як було сказано і на початку, дружба стосується тих же речей і буває поміж тих же людей, що й справедливе (τὸ δίκαιον): адже вважають, що дещо справедливе міститься в усякому взагалі співтоваристві (ἐν ἀπόσῃ κοινωνίᾳ), і дружба теж. Звичайно, до супутників у плаванні і до соратників по війську звертаються як до друзів, але ж так буває і в інших співтовариствах (ἐν ταῖς ἄλλαις κοινωνίαις). [30] Наскільки (καθ' ὅσον) люди відчувають спільноту (κοινωνοῦσιν), настільки поміж них є дружба: адже [поміж них є тоді] й справедливе. І прислів'я “У друзів все спільне”¹⁷ — правильне, бо дружба — у спільноті. У братів і товаришів спільне все, а в інших — [тільки цілком] певні речі, і в одних більше, а в інших менше, бо й дружби бувають і міцнішими, [35] і тіснішими. Розрізняється й справедливе (τὰ δίκαια), тому що воно 1160a не одне й те ж ні в батьків стосовно дітей і в братів один до одного, ні в товаришів і в співгромадян, як і в інших [видах] дружби. Різним буде й несправдливе (τὰ ἄδικοα) в кожному з названих випадків, і воно зростатиме тим більше, чим ближчими будуть друзі; так, позбавити майна друга жакливіше, ніж співгромадянина, а брату не [5] допомогти жакливіше, ніж чужому, і побити батька жакливіше, ніж будь-кого іншого. Справдливому також властиво зростати по мірі [зростання] дружби, коли вже воно стосується одних і тих же людей і розповсюджуються на одне й те ж (ἐπ' ἴσον).

Тим часом всі співтовариства здаються частинами співтовариства державного (τῆς πολιτικῆς): вони [10] допомагають отримати потрібне, здобуваючи що-небудь з необхідного для життя. Адже державна спільнота (ἡ πολιτικὴ κοινωνία) з самого початку склалася, очевидно, задля взаємної вигоди (τοῦ συμφέροντος χάριν) і постійно їй служить¹⁸; і законодавці намагаються досягти її і стверджують: щό всім на користь, те й справедливе. А це означає, що інші співтовариства мають

¹⁷ Знову-таки, за Діогеном Лаєртським (*Diog. Laërt.* VIII. 10), першим цю формулу виголосив Піфагор, але її часто виголошує і Платон (див., напр.: *Plato. Gorg.* 507e).

¹⁸ За Арістотелем, поліс утворюється в результаті природно зросту суспільства і усвідомлення ним взаємної користі від спільноти — точка зору, яка знаходиться в основі теорії “суспільного договору”.

νομοθέται στοχάζονται, καὶ δίκαιόν φασιν εἶναι τὸ κοινῇ συμφέρον. αἱ μὲν οὖν ἄλλαι κοινωνίαι κατὰ μέρη [15] τοῦ συμφέροντος ἐφίενται, οἷον πλωτῆρες μὲν τοῦ κατὰ τὸν πλοῦν πρὸς ἐργασίαν χρημάτων ἢ τι τοιοῦτον, συστρατιῶται δὲ τοῦ κατὰ τὸν πόλεμον, εἴτε χρημάτων εἴτε νίκης ἢ πόλεως ὀρεγόμενοι, ὁμοίως δὲ καὶ φυλέται καὶ δημόται. [ἐνταῦθα δὲ τῶν κοινωνιῶν δι' ἡδονὴν δοκοῦσι γίνεσθαι, θιασῶ- [20]- τῶν καὶ ἐρανιστῶν· αὗται γὰρ θυσίας ἔνεκα καὶ συνουσίας.] πᾶσαι δ' αὗται ὑπὸ τὴν πολιτικὴν εἰκόσιν εἶναι· οὐ γὰρ τοῦ παρόντος συμφέροντος ἡ πολιτικὴ ἐφίεται, ἀλλ' εἰς ἅπαντα τὸν βίον || θυσίας τε ποιῶντες καὶ περὶ ταύτας συνόδους, τιμὰς <τε> ἀπονέμοντες τοῖς θεοῖς, καὶ αὐτοῖς ἀνα- [25]- παύσεις πορίζοντες μεθ' ἡδονῆς. αἱ γὰρ ἀρχαῖαι θυσίαι καὶ σύνοδοι φαίνονται γίνεσθαι μετὰ τὰς τῶν καρπῶν συγκομιδὰς οἷον ἀπαρχαί· μάλιστα γὰρ ἐν τούτοις ἐσχόλαζον τοῖς καιροῖς. πᾶσαι δὲ φαίνονται αἱ κοινωνίαι μόρια τῆς πολιτικῆς εἶναι· ἀκολουθήσουσι δὲ αἱ τοιαῦται φιλίαι ταῖς [30] τοιαύταις κοινωνίαις.

12 (X). Πολιτείας δ' ἐστὶν εἶδη τρία, ἴσαι δὲ καὶ παρεκβάσεις, οἷον φθοραὶ τούτων. εἰσὶ δ' αἱ μὲν πολιτεῖαι βασιλεία τε καὶ ἀριστοκρατία, τρίτη δὲ ἀπὸ τιμημάτων, ἣν τιμοκρατικὴν λέγειν οἰκεῖον φαίνεται, πολιτεῖαν δ' αὐτὴν [35] εἰώθασιν οἱ πλεῖστοι καλεῖν. τούτων δὲ βελτίστη μὲν ἡ βασιλεία, χειρίστη δ' ἡ τιμοκρατία. παρέκβασις δὲ βασι- 1160b- λείας μὲν τυραννίς· ἄμφω γὰρ μοναρχίαι, διαφέρουσι δὲ πλεῖστον· ὁ μὲν γὰρ τύραννος τὸ αὐτῷ συμφέρον σκοπεῖ, ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ τῶν ἀρχομένων. οὐ γὰρ ἐστὶ βασιλεὺς ὁ μὴ αὐτάρκης

на меті часткову (κατὰ μέρη) корисність; [15] так, моряки мають на меті користь від заробляння грошей за плавання чи що-небудь таке; соратники по війську шукають користі від війни: в одних випадках — [захопити] майно, в інших — [здобути] перемогу, в третіх — [взяти] місто; так само й у членів філи (φυλέται) і дема (δημόται)¹⁹. <А деякі співтовариства, як гадають, виникають задля задоволення, наприклад тіаси [20] і [співтовариства] ераністів; їх мета — жертвні бенкети і перебування разом²⁰> Усі ці [спільноти], очевидно, підкоряються спільноті державній, бо державна спільнота має на меті не одномоментну користь, а користь для всього життя; вони здійснюють урочисті жертвоприносини і збираються для цього разом, воздаючи почесні богам і надаючи самим собі відпочинок, [25] що супроводжується задоволенням. Як можна помітити, древні урочисті жертвоприносини і збори бували після збору плодів, немов первини (αἱ ἀπαρχαί) в честь богів; дійсно, саме в цей час мали найбільше дозвілля (ἐσχόλαζον²¹).

Таким чином, усі спільноти є частинами спільноти державної. А цим частинам [30] відповідають [різновиди] дружби.

12 (X). Є три види державного устрою (αἱ πολιτεῖαι) і стільки ж перекручень (αἱ παρεκβάσεις)²², які є немовби псуванням (αἱ φθοραὶ) перших. Ці види державного устрою — царська влада (ἡ βασιλεία), аристократія (ἡ ἀριστοκρατία) і третій, заснований на майновому цензі (ἀπὸ τιμημάτων), якому, здається, підходить назва “тимократичний”, але більшість звикла [35] називати його [просто] “державний устрій” (ἡ πολιτεία)²³. Крайній з них — царська влада, гірший — тимократія (ἡ τιμοκρατία). Перекручення 1160b царської влади — тиранія (ἡ τυραννίς): будучи обидві єдиноначальностями (ἡ μοναρχία), вони вельми різні, оскільки тиран (ὁ τύραννος) має на увазі свою власну

¹⁹ *Філи* — політико-релігійні, а згодом (в Афінах — після реформ Клісфена 508 р. до Р.Х.) територіально-адміністративні підрозділи грецьких полісів. *Дема* — після реформ Клісфена в Афінах найменші адміністративні осередки, до яких приписувалися всі громадяни.

²⁰ *Тіаси* — першопочатково урочисті процесії на честь якогось бога, головним чином Діоніса, в яких брали участь сатири, вакханки та менади; пізніше — різноманітні культові союзи, які часто набували характеру певних релігійних сект; ще пізніше вони набувають політичного чи навіть комерційного забарвлення. *Ераністи* — члени своєрідних товариств взаємодопомоги, які сплачували спеціальні внески, еранос; ераністи, як і члени тіасів, часто влаштовували спільні жертвоприношення, бенкети тощо.

²¹ *Дозвілля* як необхідна умова всієї античної цивілізації зростає поступово і ґрунтується на древній, освяченій релігією практиці.

²² Детальніше про види державного устрою Арістотель говорить у “Політиці”.

²³ *Властиво, полісний устрій*; політейсю Арістотель називав устрій афінського поліса, який існував до початку Пелопоннеської війни.

καὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ὑπερέχων· ὁ δὲ [5] τοιοῦτος οὐδενὸς προσδεῖται· τὰ ὠφέλιμα οὖν αὐτῷ μὲν οὐκ ἂν σκοποίη, τοῖς δ' ἀρχομένοις· ὁ γὰρ μὴ τοιοῦτος κληρωτὸς ἂν τις εἴη βασιλεὺς. ἡ δὲ τυραννὶς ἐξ ἐναντίας ταύτῃ· τὸ γὰρ ἑαυτῷ ἀγαθὸν διώκει. καὶ φανερώτερον ἐπὶ ταύτης ὅτι χειρίστη· κακίστον δὲ τὸ ἐναντίον τῷ βελτίστῳ. [10] μεταβαίνει δ' ἐκ βασιλείας εἰς τυραννίδα· φαυλότης γὰρ ἐστὶ μοναρχίας ἢ τυραννίδος, ὁ δὲ μοχθηρὸς βασιλεὺς τύραννος γίνεται. ἐξ ἀριστοκρατίας δὲ εἰς ὀλιγαρχίαν κακία τῶν ἀρχόντων, οἱ νέμονται τὰ τῆς πόλεως παρὰ τὴν ἀξίαν, καὶ πάντα ἢ τὰ πλεῖστα τῶν ἀγαθῶν ἑαυτοῖς, καὶ τὰς ἀρχάς [15] ἀεὶ τοῖς αὐτοῖς, περὶ πλείστου ποιούμενοι τὸ πλουτεῖν· ὀλίγοι δὲ ἄρχουσι καὶ μοχθηροὶ ἀντὶ τῶν ἐπιεικεστάτων. ἐκ δὲ τιμοκρατίας εἰς δημοκρατίαν· σύνοροι γὰρ εἰσιν αὗται· πλήθους γὰρ βούλεται καὶ ἡ τιμοκρατία εἶναι, καὶ ἴσοι πάντες οἱ ἐν τῷ τιμήματι. ἥκιστα δὲ μοχθηρόν ἐστὶν ἡ [20] δημοκρατία· ἐπὶ μικρὸν γὰρ παρεκβαίνει τὸ τῆς πολιτείας εἶδος. μεταβάλλουσι μὲν οὖν μάλισθ' οὕτως αἱ πολιτεῖαι· ἐλάχιστον γὰρ οὕτω καὶ ῥᾶστα μεταβαίνουσιν. ὁμοιώματα δ' αὐτῶν καὶ οἷον παραδείγματα λάβοι τις ἂν καὶ ἐν ταῖς οἰκίαις. ἡ μὲν γὰρ πατρὸς πρὸς υἱεῖς κοινωνία βασι- [25]- λείας ἔχει σχῆμα· τῶν τέκνων γὰρ τῷ πατρὶ μέλει· ἐντεῦθεν δὲ καὶ Ὅμηρος τὸν Δία πατέρα προσαγορεύει· πατρικὴ γὰρ ἀρχὴ βούλεται ἢ βασιλεία εἶναι. ἐν Πέρσαις δ' ἡ τοῦ πατρὸς τυραννικὴ· χρῶνται γὰρ ὡς δούλοις τοῖς υἱέσιν. τυραννικὴ δὲ καὶ ἡ δεσπότου πρὸς δούλους· τὸ γὰρ [30] τοῦ δεσπότου συμφέρον ἐν αὐτῇ πράττεται. αὕτη μὲν οὖν ὀρθὴ φαίνεται, ἡ Περσικὴ δ' ἡμαρτημένη· τῶν διαφερόντων γὰρ αἱ ἀρχαὶ διάφοροι.

користь, а цар (ὁ βασιλεὺς) — користь підданих (τῶν ἀρχομένων)²⁴. Адже не цар той, хто не самодостатній (ὁ μὴ αὐτόφκης) і не переважає всіма благами; а будучи [5] таким, він ні в чому не має потреби і, отже, буде пильнувати вигоду не для себе самого, а для підданих, тому що в іншому випадку він був би свого роду “царем по жеребу” (ὁ κληρωτὸς βασιλεὺς)²⁵. Тиранія в цьому відношенні протилежна царській владі, оскільки тиран переслідує власне благо. І по тиранії помітніше, що це найгірше [з перекручень], оскільки найзіпсутіше протилежне найкращому.

[10] Царська влада переходить у тиранію, бо тиранія — це погана якість (ἡ φαυλότης) єдиноначальності, і нищий цар (ὁ μοχθηρὸς βασιλεὺς) стає тираном. Аристократія [переходить] в олігархію (ὀλιγαρχία) через зіпсутість начальників (κακία τῶν ἀρχόντων), які ділять усе в державі всупереч достоїнству, причому все або більшу частину благ [беруть] собі, а посади (τὰς ἀρχάς) [15] завжди [розподіляють] серед одних і тих же людей, найвище поцінуючи багатство. Тому начальствують (ἀρχουσι) нечисленні (ὀλίγοι) і ниці (μοχθηροὶ), замість того, щоб начальствували найкращі (ἀντὶ τῶν ἐπιεικεστάτων). Тимократія [переходить] у демократію, бо ці види державного устрою мають спільну рису: тимократія також бажає бути [владою] більшості (τὸ πλῆθος), і при ній всі ті, що належать до одного майнового розряду (οἱ ἐν τῷ τιμήματι), рівні. Демократія — найменш [20] ница [серед перекручень], бо вона не дуже (ἐπὶ μικρὸν) перекручує ідею державного устрою (τὸ τῆς πολιτείας εἶδος).

Отже, в основному так і змінюються державні устрої, тому що такі переходи найкоротші і найлегші.

Подібності і як би зразки даних [державних устроїв] можна розглядати і в сім'ях. Адже спільнота (ἡ κοινωνία) батька з синами має вигляд (τὸ σχῆμα) царської [25] влади: батько ж бо піклується про дітей. Недаремно і Гомер називає Зевса батьком; дійсно, царська влада бажає бути владою батьківською (πατρικὴ ἀρχή). А в персів [влада] батька тиранічна, тому що вони поводяться з синами як з рабами (δούλοι). Тиранічна й [влада] хазяїна (δεσπότης) над рабами, бо при цій владі робиться потрібне [30] хазяїну. Але вона здається правильною, тоді як

²⁴ Тиранія, таким чином, це ірраціональне прагнення окремої особистості до необмеженої влади задля власної користі, тоді як влада царя базується на етичній досконалості басилевса. Детальніше про форми державного устрою в Арістотеля див., знову ж таки, в “Політиці”.

²⁵ Тобто виступав би в якості виборної посадової особи в полісі, якою був в Афінах після ліквідації архаїчної царської влади архонт-цар, чи то архонт-басилевс.

ἀνδρὸς δὲ καὶ γυναικὸς ἀριστοκρατικὴ φαίνεται· κατ' ἀξίαν γὰρ ὁ ἀνὴρ ἄρχει, καὶ περὶ ταῦτα αὐτὸς δεῖ τὸν ἄνδρα· ὅσα δὲ γυναικὶ ἀρμόζει, [35] ἐκείνη ἀποδίδωσιν. ἀπάντων δὲ κυριεύων ὁ ἀνὴρ εἰς ὀλιγαρχίαν μεθίστησιν· παρὰ τὴν ἀξίαν γὰρ αὐτὸ ποιεῖ, καὶ 1161a οὐχ ἢ ἀμείνων. ἐνίοτε δὲ ἄρχουσιν αἱ γυναῖκες ἐπικληροὶ οὖσαι· οὐ δὴ γίνονται κατ' ἀρετὴν αἱ ἀρχαί, ἀλλὰ διὰ πλοῦτον καὶ δύναμιν, καθάπερ ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις. τιμοκρατικῇ δ' ἔοικεν ἡ τῶν ἀδελφῶν ἴσοι γὰρ, πλὴν ἐφ' ὅσον [5] ταῖς ἡλικίαις διαλλάττουσιν· διόπερ ἂν πολὺ ταῖς ἡλικίαις διαφέρωσιν, οὐκέτι ἀδελφικὴ γίνεται ἡ φιλία. δημοκρατία δὲ μάλιστα μὲν ἐν ταῖς ἀδεσπότοις τῶν οἰκίσεων (ἐνταῦθα γὰρ πάντες ἐξ ἴσου, καὶ ἐν αἷς ἀσθενὴς ὁ ἄρχων καὶ ἐκάστῳ ἐξουσία).

13 (XI). [10] Καθ' ἐκάστην δὲ τῶν πολιτειῶν φιλία φαίνεται, ἐφ' ὅσον καὶ τὸ δίκαιον, βασιλεῖ μὲν πρὸς τοὺς βασιλευμένους ἐν ὑπεροχῇ εὐεργεσίας· εὖ γὰρ ποιεῖ τοὺς βασιλευμένους, εἴπερ ἀγαθὸς ὢν ἐπιμελεῖται αὐτῶν, ἔν' εὖ πράττωσιν, ὥσπερ νομεὺς προβάτων· ὅθεν καὶ Ὅμηρος τὸν Ἀγαμέ- [15]- μνονα ποιμένα λαῶν εἶπεν. τοιαύτη δὲ καὶ ἡ πατρικὴ, διαφέρει δὲ τῷ μεγέθει τῶν εὐεργετημάτων· αἴτιος γὰρ τοῦ εἶναι, δοκοῦντος μεγίστου, καὶ τροφῆς καὶ παιδείας. καὶ τοῖς προγόνοις δὲ ταῦτα προσνέμεται· φύσει τε ἀρχικὸν πατὴρ υἱῶν καὶ πρόγονοι ἐκγόνων καὶ βασιλεὺς βασιλεὺς- [20]- μένων. ἐν ὑπεροχῇ δὲ αἱ φιλίας αὗται, διὸ καὶ τιμῶνται οἱ γονεῖς. καὶ τὸ δίκαιον δὴ ἐν τούτοις οὐ ταῦτ' ἀλλὰ τὸ κατ' ἀξίαν· οὕτω γὰρ καὶ ἡ φιλία. καὶ ἀνδρὸς δὲ πρὸς γυναῖκα ἡ αὐτὴ φιλία καὶ ἐν ἀριστοκρατίᾳ· κατ' ἀρετὴν γὰρ, καὶ τῷ ἀμείνωνι πλέον ἀγαθόν, καὶ τὸ ἀρμόζον ἐκά- [25].

[тиранія батьків] у персів — хибною, бо різна влада над різними [по роду]. [Спільнота] чоловіка й дружини здається аристократією, бо чоловік має владу по достоїнству і в тому, в чому личить чоловіку, а що личить дружині, він їй і надає. Але якщо чоловік [35] розпоряджається [в будинку] всім, він перетворює [їх спільноту] в олігархію, бо робить це всупереч достоїнству і не як 1161a кращий. Трапляється інколи, що дружини, будучи багатими спадкоємицями (ἐπικληροὶ οὖσαι), мають владу над чоловіками; тим самим ця влада не по добротності, але внаслідок багатству і впливу (ἢ δυνάμεις), як і при олігархіях. А на тимократію схожі [взаємини] братів: вони ж бо рівні, за винятком різниці [5] у віці; саме тому, якщо вони набагато відрізняються за віком, поміж ними вже неможлива братерська дружба. Демократія ж буває в будинках без хазяїна (адже там усі рівні), і там, де начальник (ὁ ἄρχων) нічийний і кожному можна [робити, що йому надумається].

13 (XI). [10] У кожному з державних устроїв дружба виявляє себе в тій же мірі, що й справедливе. Дружня приязнь царя до тих, над ким він цар, [виявляє себе] в надлишковості його благодіяння; дійсно, підданим (τοὺς βασιλευμένους) він робить добро, якщо тільки, як чеснотливий цар, він, наче пастух про овець, піклується про них, щоб у них все було добре. Недаремно й Гомер назвав [15] Агамемнона “пастирем народів”²⁶. Така й батьківська [влада], але вона відрізняється величиною благодіяння, бо [батько] — причина самого існування, яке вже саме вважається найбільшим благом, а крім того, ще й вигодування (ἢ τροφή), і виховання (ἢ παιδεία). Навіть предкам за це воздається, і відносини поміж батьком і синами, предками і нащадками, царем і [20] підданими є за природою [відношенням] влади [і підкорення] (τὸ ἀρχικόν). Ці дружби засновані на перевазі, саме тому й шанують батьків. Та й справедливе в них усіх не однакове, а відповідає достоїнству: так же ж бо і в дружбі.

Дружба чоловіка з дружиною така ж, як і в аристократії: вона відповідає добротності, і кращому належить більше благо, і [25] кожному, що йому пасує; так і з справедливим.

Дружба братів нагадує дружбу товаришів, тому що вони рівні і [приблизно] одного віку, а такі люди, як правило (ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ),

²⁶ Звичайний епітет Агамемнона у Гомера, див, напр.: *Нот.* II. II. 243.

στω· οὕτω δὲ καὶ τὸ δίκαιον. ἡ δὲ τῶν ἀδελφῶν τῇ ἐταιρικῇ ἔοικεν· ἴσοι γὰρ καὶ ἡλικιωταί, οἱ τοιοῦτοι δ' ὁμοπαθεῖς καὶ ὁμοήθεις ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ. ἔοικε δὲ ταύτῃ καὶ ἡ κατὰ τὴν τιμοκρατικὴν· ἴσοι γὰρ οἱ πολῖται βούλονται καὶ ἐπιεικεῖς εἶναι· ἐν μέρει δὴ τὸ ἄρχειν, καὶ ἐξ ἴσου· οὕτω δὴ [30] καὶ ἡ φιλία. ἐν δὲ ταῖς παρεκβάσεσιν, ὥσπερ καὶ τὸ δίκαιον ἐπὶ μικρὸν ἐστίν, οὕτω καὶ ἡ φιλία, καὶ ἥκιστα ἐν τῇ χειρίστῃ· ἐν τυραννίδι γὰρ οὐδὲν ἢ μικρὸν φιλίας. ἐν οἷς γὰρ μηδὲν κοινόν ἐστι τῷ ἄρχοντι καὶ ἀρχομένῳ, οὐδὲ φιλία· οὐδὲ γὰρ δίκαιον· οἷον τεχνίτῃ πρὸς ὄργανον καὶ [35] ψυχῇ πρὸς σῶμα καὶ δεσπότη πρὸς δοῦλον· ὠφελεῖται 1161b μὲν γὰρ πάντα ταῦτα ὑπὸ τῶν χρωμένων, φιλία δ' οὐκ ἐστὶ πρὸς τὰ ἄψυχα οὐδὲ δίκαιον. ἀλλ' οὐδὲ πρὸς ἵππον ἢ βοῦν, οὐδὲ πρὸς δοῦλον ἢ δοῦλος. οὐδὲν γὰρ κοινόν ἐστίν· ὁ γὰρ δοῦλος ἔμψυχον ὄργανον, τὸ δ' ὄργανον ἄψυχος δοῦ- [5]-λος. ἡ μὲν οὖν δοῦλος, οὐκ ἐστὶ φιλία πρὸς αὐτόν, ἡ δ' ἄνθρωπος· δοκεῖ γὰρ εἶναί τι δίκαιον παντὶ ἀνθρώπῳ πρὸς πάντα τὸν δυνάμενον κοινωνῆσαι νόμου καὶ συνθήκης· καὶ φιλία δὴ, καθ' ὅσον ἄνθρωπος. ἐπὶ μικρὸν δὴ καὶ ἐν ταῖς τυραννίσιν αἱ φιλίαι καὶ τὸ δίκαιον, ἐν δὲ ταῖς δημοκρα- [10]-τίαις ἐπὶ πλεῖον· πολλὰ γὰρ τὰ κοινὰ ἴσοις οὖσιν.

14 (XII). Ἐν κοινωνίᾳ μὲν οὖν πᾶσα φιλία ἐστίν, καθάπερ εἴρηται. ἀφορίσειε δ' ἂν τις τὴν τε συγγενικὴν καὶ τὴν ἐταιρικὴν. αἱ δὲ πολιτικαὶ καὶ φυλετικαὶ καὶ συμποιοῖκαί, καὶ ὅσαι τοιαῦται, κοινωνικαῖς ἐοίκασι μᾶλλον· οἷον γὰρ [15] καθ' ὁμολογίαν τινὰ φαίνονται εἶναι. εἰς ταύτας δὲ τάξειεν ἂν τις καὶ τὴν ξενικὴν. καὶ ἡ συγγενικὴ δὲ φαίνεται πολυειδὴς εἶναι, ἡρτῆσθαι δὲ πᾶσα ἐκ τῆς πατρικῆς· οἱ γονεῖς μὲν γὰρ στέργουσι τὰ τέκνα ὥς ἑαυτῶν τι ὄντα, τὰ δὲ τέκνα τοὺς γονεῖς ὥς ἀπ' ἐκείνων τι ὄντα. μᾶλλον [20] δ' ἴσασιν οἱ γονεῖς τὰ ἐξ

мноють схожі пристрасті і схожі вдачі. Схожа на цю дружбу і дружба при тиμοκραції, тому що громадяни тяжіють до того, щоб бути рівними і добрими [громадянами], і ось вони начальствують по черзі і на рівних підставах, [30] і такою ж у них є й дружба.

При перекрученнях [державних устроїв] як справедливе, так і дружба можливі в дуже малій мірі, і в найменшій мірі — при найгіршому перекрученні: адже при тиранії дружба неможлива зовсім або можлива мало. І дійсно, якщо в начальника і підлеглого немає нічого спільного, то немає й дружби, тому що й справедливого немає, як, наприклад, у майстра з його знаряддям, [35] душі з тілом, хазяїна з рабом. Справді, про всі ці речі 1161b той піклується, хто їх використовує, але ні дружби, ні справедливості не може бути по відношенню до неживих предметів. Неприродна дружба і з конем чи биком, або ж з рабом саме як з рабом. Адже [тут] нічого спільного бути не може, тому що раб — живе знаряддя (ἐμψυχον ὄργανον), а знаряддя — неживий [5] раб (ἄψυχος δοῦλος). Таким чином, як з рабом дружба з ним неможлива, але як з людиною можлива. Адже здається, що існує деяке справедливе (τὸ δίκαιον) у всякої людини по відношенню до всякої людини, здатної вступати у взаємини на основі закону і договору (κοινωνῆσαι νόμου καὶ συνθήκης), а значить, і дружба можлива в тій мірі, в якій раб — людина.

Незначною мірою, таким, образом, дружба і справедливість можливі навіть при тиранії, а в демократіях [10] — у більшій мірі, бо у рівних багато спільного.

14 (XII). Як було вже сказано, всяка дружба існує у спільнотах, а дружбу родичів і товаришів можна виділити особливо. [Дружні взаємини] співгромадян, членів філи, супутників у плаванні і такі інші, очевидно, більше схожі на [взаємини] поміж членами певних співтовариств, бо вони явно засновані на якійсь угоді [15] (καθ' ὁμολογίαν). У цей ряд, мабуть, можна поставити і [взаємини] поміж гостем і гостинником.

Що стосується дружби родичів, то й вона, очевидно, має багато різновидів, але будь-яка зумовлена батьківською, бо, з одного боку, батьки люблять дітей як частину самих себе, а, з іншого — діти люблять батьків, будучи часткою їх. Знання [20] батьків, що діти від них, глибше,

αὐτῶν ἢ τὰ γεννηθέντα ὅτι ἐκ τούτων, καὶ μᾶλλον συνωκείωται τὸ ἀφ' οὗ τῷ γεννηθέντι ἢ τὸ γενόμενον τῷ ποιήσαντι· τὸ γὰρ ἐξ αὐτοῦ οἰκεῖον τῷ ἀφ' οὗ, οἷον ὁδοὺς θριξὶ ὁτιοῦν τῷ ἔχοντι· ἐκείνῳ δ' οὐδὲν τὸ ἀφ' οὗ, ἢ ἦττον. καὶ τῷ πλήθει δὲ τοῦ χρόνου· οἱ μὲν [25] γὰρ εὐθὺς γενόμενα στέργουσιν, τὰ δὲ προελθόντος χρόνου τοὺς γονεῖς, σύνεσιν ἢ αἴσθησιν λαβόντα. ἐκ τούτων δὲ δῆλον καὶ δι' ἃ φιλοῦσι μᾶλλον αἱ μητέρες. γονεῖς μὲν οὖν τέκνα φιλοῦσιν ὡς ἑαυτούς (τὰ γὰρ ἐξ αὐτῶν οἷον ἕτεροι αὐτοὶ τῷ κεχωρίσθαι), τέκνα δὲ γονεῖς ὡς ἀπ' ἐκείνων πε- [30]-φυκότα, ἀδελφοὶ δ' ἀλλήλους τῷ ἐκ τῶν αὐτῶν πεφυκέναι· ἢ γὰρ πρὸς ἐκεῖνα ταυτότης ἀλλήλοις ταὐτὸ ποιεῖ· ὅθεν φασὶ ταὐτὸν αἶμα καὶ ρίζαν καὶ τὰ τοιαῦτα. εἰσὶ δὲ ταὐτό πως καὶ ἐν διηρημένοις. μέγα δὲ πρὸς φιλίαν καὶ τὸ σύντροφον καὶ τὸ καθ' ἡλικίαν· ἡλιξ γὰρ ἡλικά, [35] καὶ οἱ συνήθεις ἑταῖροι· διὸ καὶ ἡ ἀδελφικὴ τῇ ἑταιρικῇ 1162a ὁμοιοῦται. ἀνεψιοὶ δὲ καὶ οἱ λοιποὶ συγγενεῖς ἐκ τούτων συνωκείωνται· τῷ γὰρ ἀπὸ τῶν αὐτῶν εἶναι. γίνονται δ' οἱ μὲν οἰκειότεροι οἱ δ' ἀλλοτριώτεροι τῷ σύνεγγυς ἢ πόρρωτὸν ἀρχηγὸν εἶναι. ἔστι δ' ἢ μὲν πρὸς γονεῖς φιλία τέκνοις, [5] καὶ ἀνθρώποις πρὸς θεούς, ὡς πρὸς ἀγαθὸν καὶ ὑπερέχον· εὖ γὰρ πεποιήκασιν τὰ μέγιστα· τοῦ γὰρ εἶναι καὶ τραφῆναι αἵτιοι, καὶ γενομένοις τοῦ παιδευθῆναι· ἔχει δὲ καὶ τὸ ἡδὺ καὶ τὸ χρήσιμον ἢ τοιαύτη φιλία μᾶλλον τῶν ὁθνείων, ὅσῳ καὶ κοινότερος ὁ βίος αὐτοῖς ἐστίν. ἔστι δὲ καὶ ἐν τῇ [10] ἀδελφικῇ ἅπερ καὶ ἐν τῇ ἑταιρικῇ καὶ μᾶλλον ἐν τοῖς ἐπιεικέσι, καὶ ὅλως ἐν τοῖς ὁμοίοις, ὅσῳ οἰκειότεροι καὶ ἐκ γενετῆς ὑπάρχουσι στέργοντες ἀλλήλους, καὶ

ніж знання народжених, що вони від батьків, і “той-від-кого” міцніше прив’язаний до ним народженого, ніж народжений до свого творця. /Іїсно, те, що виходить з чогось, — рідне для того, звідки виходить (наприклад, зуб, волос чи що б то не було — для їх володаря), але для того, що виходить, “те-з-чого” воно виходить нічого не значить або, принаймні, значить менше. [є різниця] і з точки зору часу, а саме: батьки [25] люблять народжене ними відразу ж, а діти батьків — через певний час, коли вони почнуть думати чи відчувати. Звідси ясно й те, чому матері сильніше відчують дружбу до дітей, ніж батьки.

Отже, якщо батьки до дітей відчують дружбу як до самих себе (адже відділені від них їхні породження — це наче інші вони самі), то діти відчують дружбу до батьків як їх природні [30] породження, а брати люблять один одного тому, що вони за природою від одних і тих же батьків, оскільки подібність з точки зору [походження] створює подібність у їх взаєминах; звідси й вислів: “одна кров” і “[один] корінь” і такі інші. Брати, таким чином, суть одне і те ж, навіть будучи окремими [істотами].

Для їхньої дружби багато означає і спільне виховання (τὸ σύντροφον), і близькість за віком (τὸ καθ' ἡλικίαν): адже “одноліток з однолітком”²⁷, [35] і близькі знайомі (οἱ συνήθεις) бувають товаришами. Саме тому дружба братів подібна 1162a до дружби товаришів. Двоюрідні брати та інші родичі тісно зв’язані один з одним також через це: вони ж бо походять від одних [предків]. При цьому одні з них більш, а інші менш рідні, в залежності від близькості чи дальності спорідненості з прародителем (ὁ ἀρχηγός).

Дружба дітей до батьків [5] і людей до богів існує як дружба до блага і переваги. Адже вони для них найбільші благодійники (εὖ γὰρ πεποιήκασιν τὰ μέγιστα), бо вони — причини існування та вигодування, а потім уже й виховання. Така дружба містить в собі настільки більше і задоволення, і користі, ніж дружба з чужими, настільки в житті рідних більше спільного. У [10] братерській дружбі присутнє саме те, що й у товариській, причому поміж добрими братами і взагалі в дружбі схожих цього більше настільки, наскільки [брати] ближчі [ніж товариші] і можливість любити один одного мають від

²⁷ Розхожий вислів, відомий з ряду античних джерел, у т.ч. з Платона: ἡλικά γὰρ δὴ καὶ ὁ παλαιὸς λόγος τέρευν τὸν ἡλικά (Plato. Phaedr. 240c) див. про це: HBE. — С. 741 прим. 45.

ὅσῳ ὁμοθεέστεροι οἱ ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ σύντροφοι καὶ παιδευθέντες ὁμοίως· καὶ ἡ κατὰ τὸν χρόνον δοκιμασία πλείστη καὶ [15] βεβαιότατη. ἀνάλογον δὲ καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς τῶν συγγενῶν τὰ φιλικά. ἀνδρὶ δὲ καὶ γυναικὶ φιλία δοκεῖ κατὰ φύσιν ὑπάρχειν· ἄνθρωπος γὰρ τῇ φύσει συνδυαστικὸν μᾶλλον ἢ πολιτικόν, ὅσῳ πρότερον καὶ ἀναγκαιότερον οἰκία πόλεως, καὶ τεκνοποιία κοινότερον τοῖς ζώοις. τοῖς μὲν οὖν [20] ἄλλοις ἐπὶ τοσοῦτον ἡ κοινωνία ἐστίν, οἱ δ' ἄνθρωποι οὐ μόνον τῆς τεκνοποιίας χάριν συνοικοῦσιν, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς τὸν βίον· εὐθύς γὰρ διήρηται τὰ ἔργα, καὶ ἔστιν ἕτερα ἀνδρὸς καὶ γυναικός· ἐπαρκοῦσιν οὖν ἀλλήλοις, εἰς τὸ κοινὸν τιθέντες τὰ ἴδια. διὰ ταῦτα δὲ καὶ τὸ χρήσιμον εἶναι δοκεῖ [25] καὶ τὸ ἡδὺ ἐν ταύτῃ τῇ φιλίᾳ. εἴη δ' ἂν καὶ δι' ἀρετὴν, εἰ ἐπιεικὲς εἶεν· ἔστι γὰρ ἐκατέρου ἀρετὴ, καὶ χαίρειεν ἂν τῷ τοιούτῳ. σύνδεσμος δὲ τὰ τέκνα δοκεῖ εἶναι· διὸ θάττον οἱ ἄτεκνοι διαλύονται· τὰ γὰρ τέκνα κοινὸν ἀγαθὸν ἀμφοῖν, συνέχει δὲ τὸ κοινόν. τὸ δὲ πῶς βιωτέον ἀνδρὶ [30] πρὸς γυναῖκα καὶ ὅλως φίλῳ πρὸς φίλον, οὐδὲν ἕτερον φαίνεται ζητεῖσθαι ἢ πῶς δίκαιον· οὐ γὰρ ταῦτόν φαίνεται τῷ φίλῳ πρὸς τὸν φίλον καὶ τὸν ὁθνεῖον καὶ τὸν ἐταῖρον καὶ τὸν συμφοιτητήν.

15 (XIII). Τριττῶν δ' οὐσῶν φιλιῶν, καθάπερ ἐν ἀρχῇ εἴρηται, [35] καὶ καθ' ἐκάστην τῶν μὲν ἐν ἰσότητι φίλων ὄντων τῶν δὲ καθ' ὑπεροχὴν (καὶ γὰρ ὁμοίως ἀγαθοὶ φίλοι γίνονται καὶ 1162b ἀμείνων χεῖρονι, ὁμοίως δὲ καὶ ἡδεῖς καὶ διὰ τὸ χρήσιμον, ἰσάζοντες ταῖς ὠφελείαις καὶ διαφέροντες), τοὺς ἴσους μὲν κατ' ἰσότητα δεῖ τῷ φιλεῖν καὶ τοῖς λοιποῖς ἰσάζειν, τοὺς δ' ἀνίσους τὸ

народження, і настільки, наскільки більш схожі вдачами ті, що походять від одних батьків, і ті, що вигодовувалися та виховувалися разом; та й перевірка часом (ἡ κατὰ τὸν χρόνον δοκιμασία) у них найтриваліше і [15] найнадійніша. Аналогічними є й вияви дружби у інших родичів.

У чоловіка та дружини дружба, здається, існує від природи, бо від природи людина схильна утворювати радше пари, ніж держави (συνδυαστικὸν μᾶλλον ἢ πολιτικόν) — настільки ж, наскільки сім'я первинніша і необхідніша держави, а народження дітей (ἡ τεκνοποιία) — загальніша для живих істот. Але [20] якщо серед інших [живих істот] спільноти існують лише задля цього (ἐπὶ τοσοῦτον ἡ κοινωνία ἐστίν), то люди живуть разом не тільки задля народження дітей, але й задля іншого в житті (τῶν εἰς τὸν βίον). Дійсно, роботи (τὰ ἔργα) з самого початку розподілені, і в чоловіка одні діла, а в дружини — інші; таким чином чоловік і дружина підтримують один одного, вносячи свій вклад (τὰ ἴδια) у спільну [справу] (εἰς τὸ κοινόν). Цим, очевидно, і пояснюється те, що в такій дружбі присутня як користь, так [25] і задоволення. Вона буде і [дружбою] по доброчесності, якщо і чоловік, і дружина — добрі люди, адже тоді у кожного з них [своя] доброчесність і обоє будуть такому радіти. А діти, як вважатиметься, тісно зв'язують [сім'ю], тому-то бездітні швидше розлучаються: діти — це спільне для обох благо, а спільне [благо] об'єднує.

Питання, як належить жити (τὸ πῶς βιωτέον) чоловікові [30] з дружиною і взагалі другові з другом, очевидно, нічим не відрізняється від питання, як [їм жити] справедливо (πῶς δίκαιον): неоднакове ж бо справедливе у відносинах друга з другом, з чужим, із товаришем, або шкільним приятелем (ὁ συμφοιτητής).

15 (XIII). Оскільки існують три [різновиди] дружби, як було сказано на початку²⁸, [35] і при кожному [різновиді] друзями бувають як на основі рівності (ἐν ἰσότητι), так і на основі переваги (καθ' ὑπεροχὴν) (адже й однаково чеснотливі бувають друзями, і кращий з 1162b гіршим, а так само й ті, що дружать задля задоволення, і задля користі, дорівнюючи один одному у вигодах і відрізняючись один від одного за ними), остільки рівні за своєю рівністю повинні бути рівними і в почутті дружби, і в усьому іншому, а нерівні — віддавати [друзям] пропорційно перевагам [друзів].

²⁸ Див.: 1156a7, 1158b11.

ἀνάλογον ταῖς ὑπεροχαῖς ἀποδιδόναι. [5] γίνεται δὲ τὰ ἐγκλήματα καὶ αἱ μέμψεις ἐν τῇ κατὰ τὸ χρήσιμον φιλίᾳ ἢ μόνῃ ἢ μάλιστα, εὐλόγως. οἱ μὲν γὰρ δι' ἀρετὴν φίλοι ὄντες εὐ δρᾶν ἀλλήλους προθυμοῦνται (τοῦτο γὰρ ἀρετῆς καὶ φιλίας), πρὸς τοῦτο δ' ἀμιλλωμένων οὐκ ἔστιν ἐγκλήματα οὐδὲ μάχαι· τὸν γὰρ φιλοῦντα καὶ [10] εὐ ποιοῦντα οὐδεὶς δυσχεραίνει, ἀλλ' ἂν ἡ χαρίεις, ἀμύνεται εὐ δρῶν. ὁ δ' ὑπερβάλλων, τυγχάνων οὐ ἐφίεται, οὐκ ἂν ἐγκαλοῖται τῷ φίλῳ· ἕκαστος γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ ὀρέγεται. οὐ πάνυ δ' οὐδ' ἐν τοῖς δι' ἡδονὴν ἅμα γὰρ ἀμφοῖν γίνεται οὐ ὀρέγονται, εἰ τῷ συνδιάγειν χαίρουσιν· γελοῖος [15] δ' ἂν φαίνοιτο καὶ ὁ ἐγκαλῶν τῷ μὴτέρποντι, ἐξὸν μὴ συνημερεύειν. ἡ δὲ διὰ τὸ χρήσιμον ἐγκληματική· ἐπ' ὠφελείᾳ γὰρ χρώμενοι ἀλλήλοις ἀεὶ τοῦ πλείονος δέονται, καὶ ἔλαττον ἔχειν οἶονται τοῦ προσήκοντος, καὶ μέμφονται ὅτι οὐχ ὅσων δέονται τοσούτων τυγχάνουσιν ἄξιοι ὄντες· οἱ δ' [20] εὐ ποιοῦντες οὐ δύνανται ἐπαρκεῖν τοσαῦτα ὅσων οἱ πάσχοντες δέονται. ἔοικε δέ, καθάπερ τὸ δίκαιόν ἐστι διττόν, τὸ μὲν ἄγραφον τὸ δὲ κατὰ νόμον, καὶ τῆς κατὰ τὸ χρήσιμον φιλίας ἡ μὲν ἠθικὴ ἡ δὲ νομικὴ εἶναι. γίνεται οὖν τὰ ἐγκλήματα μάλισθ' ὅταν μὴ κατὰ τὴν αὐτὴν συν- [25] -αλλάξωσι καὶ διαλύωνται. ἔστι δ' ἡ νομικὴ μὲν ἡ ἐπὶ ῥητοῖς, ἡ μὲν ἀμπαν ἀγοραία ἐκ χειρὸς εἰς χεῖρα, ἡ δὲ ἐλευθεριωτέρα εἰς χρόνον, καθ' ὁμολογίαν δὲ τί ἀντὶ τίνος. δῆλον δ' ἐν ταύτῃ τὸ ὀφείλημα κοῦκ ἀμφίλογον, φιλικὸν δὲ τὴν ἀναβολὴν ἔχει· διόπερ ἐνίοις οὐκ εἰσὶ τούτων [30] δίκαι, ἀλλ' οἶονται δεῖν στέργειν τοὺς κατὰ πίστιν συναλλάξαντας. ἡ δ' ἠθικὴ οὐκ ἐπὶ ῥητοῖς, ἀλλ' ὡς φίλῳ δωρεῖται ἢ ὅτιδῆποτε ἄλλο·

[5] Цілком зрозуміло (εὐλόγως), що скарги й докори виникають виключно або ж головним чином при дружбі по користі (κατὰ τὸ χρήσιμον). А будучи друзями задля доброчесності (δι' ἀρετὴν), роблять добро (εὐ δρᾶν) один одному (тому що це властиво і доброчесності, і дружбі); у тих же, хто змагається один з одним у цьому (πρὸς τοῦτο δι' ἀμιλλωμένων), не буває ані скарг, ні сварок: ніхто ж бо не гнівається на людину, яка відчуває дружбу і яка робить [10] добро, але, з удачності (ἐν ἡ χαρίεις), відплачують йому, роблячи добро в свою чергу. А хто [робить добро] з надлишком (ὁ δ' ὑπερβάλλων), досягаючи при цьому своїх прагнень, не скаржитиметься на друга, бо ж кожний прагне блага. Не часті скарги у тих, хто дружить задля задоволення (ἐν τοῖς δι' ἡδονῇ); дійсно, обидва, коли вже вони насолоджуються спільним часопроводженням (εἰ τῷ συνδιάγειν χαίρουσιν), одночасно отримують те, до чого прагнуть, [15] і, скаржачись на того, кому він не подобається, людина би здавалася смішною: можна ж бо не проводити дні разом (μὴ συνημερεύειν).

Зате дружба задля користі здатна викликати скарги (ἐγκληματική); звертаючись один до одного за підтримкою, завжди потребують більшого, причому упевнені, що мають менше, ніж належить, і докоряють за те, що отримують не стільки, скільки слід, хоч вони цього гідні; [20] але ті, що роблять добро, не здатні надавати підтримку в тій мірі, в якій мають потребу ті, що її приймають.

Але здається, що, подібно до того як і справедливе (τὸ δίκαιόν) буває двох видів — одне неписане (τὸ ἄγραφον), а інше згідне з законом (τὸ κατὰ νόμον), — так і в дружбі задля користі є дружба на етичній (ἠθικῇ) і на законній основі (νομικῇ). Таким чином, найбільше скарг виникає, коли зав'язали і [25] розірвали дружбу, маючи на увазі не один і той же [її вид].

Дружба задля користі на основі закону — це дружба на обумовлених умовах (ἡ ἐπὶ ῥητοῖς), причому або суто торгашеська (ἡ πᾶμπαν ἀγοραία) — “із рук у руки”, або ж більш вільна з точки зору строків, але по угоді “що за що” (τὶ ἀντὶ τίνος).

У цій дружбі зобов'язання (τὸ ὀφείλημα) ясне і беззаперечне, відстрочка ж робиться по-дружбі. Тому-то де в кого такі випадки [30] не підлягають судочинству (οὐκ εἰσὶ τούτων δίκαι), навпаки, вони впевнені, що, уклавши операцію на довір'ї, слід примиритися [з наслідком].

κομίζεσθαι δὲ ἀξιοῖ τὸ ἴσον ἢ πλεόν, ὥς οὐ δεδωκώς ἀλλὰ χρήσας· οὐχ ὁμοίως δὲ συναλλάξας καὶ διαλυόμενος ἐγκαλέσει. τοῦτο δὲ συμβαίνει [35] διὰ τὸ βούλεσθαι μὲν πάντας ἢ τοὺς πλείστους τὰ καλά, προαιρεῖσθαι δὲ τὰ ὠφέλιμα· καλὸν δὲ τὸ εὖ ποιεῖν μὴ 1163a ἵνα ἀντιπάθῃ, ὠφέλιμον δὲ τὸ εὐεργετεῖσθαι. δυναμένῳ δὴ ἀνταποδοτέον τὴν ἀξίαν ὧν ἔπαθεν [καὶ ἐκόντι] (ἄκοντα γὰρ φίλον οὐ ποιητέον· ὥς δὴ διαμαρτόντα ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ εὖ παθόντα ὕφ' οὐ οὐκ ἔδει — οὐ γὰρ ὑπὸ φίλου, οὐδὲ δι' [5] αὐτὸ τοῦτο δρῶντος — καθάπερ οὖν ἐπὶ ῥητοῖς εὐεργετηθέντα διαλυτέον)· καὶ † ὁμολογήσαι δ' † ἂν δυνάμενος ἀποδώσειν· ἀδυνατοῦντα δ' οὐδ' ὁ διδοὺς ἠξίωσεν ἄν. ὥστ' εἰ δυνατόν, ἀποδοτέον. ἐν ἀρχῇ δ' ἐπισκεπτέον ὕφ' οὐ εὐεργετεῖται καὶ ἐπὶ τίνι, ὅπως ἐπὶ τούτοις ὑπομένη ἢ μή. ἀμφισβήτησιν [10] δ' ἔχει πότερα δεῖ τῇ τοῦ παθόντος ὠφελείᾳ μετρεῖν καὶ πρὸς ταύτην ποιεῖσθαι τὴν ἀνταπόδοσιν, ἢ τῇ τοῦ δράσαντος εὐεργεσίᾳ. οἱ μὲν γὰρ παθόντες τοιαῦτά φασι λαβεῖν παρὰ τῶν εὐεργετῶν ἃ μικρὰ ἦν ἐκείνοις καὶ ἐξῆν παρ' ἐτέρων λαβεῖν, κατασμικρίζοντες· οἱ δ' ἀνάπαλιν τὰ μέ- [15]- γιστα τῶν παρ' αὐτοῖς, καὶ ἃ παρ' ἄλλων οὐκ ἦν, καὶ ἐν κινδύνοις ἢ τοιαύταις χρεΐαις. ἄρ' οὖν διὰ μὲν τὸ χρήσιμον τῆς φιλίας οὔσης ἢ τοῦ παθόντος ὠφέλεια μέτρον ἐστίν; οὗτος γὰρ ὁ δεόμενος, καὶ ἐπαρκεῖ αὐτῷ ὥς κομιούμενος τὴν ἴσιν· τοσαύτη οὖν γεγέννηται ἢ ἐπικουρία ὅσον οὗτος ὠφέλη- [20]- ται, καὶ ἀποδοτέον δὴ αὐτῷ ὅσον ἐπῆυρετο, ἢ καὶ πλεόν· κάλλιον γὰρ. ἐν δὲ ταῖς κατ' ἀρετὴν ἐγκλήματα μὲν οὐκ ἔστιν, μέτρῳ δ' ἔοικεν ἢ τοῦ δράσαντος προαίρεσις· τῆς ἀρετῆς γὰρ καὶ τοῦ ἡθους ἐν τῇ προαίρεσει τὸ κύριον.

Дружба ж задля користі на етичній основі (ἢ δ' ἠθικῇ) існує не на обумовлених умовах, так що подарунок чи ще якусь [люб'язність] роблять як друзі, однак чекають отримати [у відповідь] стільки ж або більше, немов не подарували, а позичили; і якщо при розірванні дружби [положення буде] не таке, як було при її зав'язанні, то будуть скаржитися. Це трапляється [35] тому, що, хоча всі чи більшість і бажають прекрасного, вибір свій зупиняють (προαίρεῖσθαι) все-таки на вигідному (τὰ ὠφέλιμα). Тим часом прекрасне саме по собі робити добро, а не [робити його], щоб отримати 1163a [добро] у відповідь; що ж до прийняття благодіяння, то воно вигідне, [а не прекрасне].

Отже, якщо є можливість, треба віддати назад вартість отриманого [блага] і тому, хто цього хоче, (бо не слід робити другом проти волі; навпаки, неначе помилившись з самого початку і прийнявши благодіяння, від кого було не слід, — тобто не від [5] друга і не від того, хто творить [добро] задля самого добра, — облагодіяний має розірвати [дружбу] так, немов би вона на обумовлених умовах), і те, † що й сама [людина] погодилася б † повернути при можливості, а при неможливості навіть сам давач повернути б не вимагав. Отже, якщо є можливість, потрібно повертати отримане. І з самого початку слід уважно пильнувати, хто надає благодіяння і для чого (ἐπὶ τίνι), щоб або прийняти його на цих умовах, або не прийняти.

Спірним [10] є питання (ἀμφισβήτησιν δ' ἔχει), що слід вважати мірою для віддачі: вигоду облагодіяного, чи благодіяння благодійника? Дійсно, облагодіяні (οἱ παθόντες) твердять, що отримали від благодійників те, що для останніх нічого не важить (ἃ μικρὰ ἦν ἐκείνοις) і що можна отримати від інших, зменшуючи тим самим [благодіяння]. А ті в свою чергу [кажуть], що це найбільше з того, що є в них самих, [15] і чого не можна було б отримати від інших, а до того ж [самі вони] наражалися на небезпеку або потребували цього.

Чи не вигода того, хто її отримує (ἢ τοῦ παθόντος ὠφέλεια) є мірою при дружбі задля користі? Адже це він потребує (ὁ δεόμενος), і йому надають підтримку, маючи на увазі отримати таку ж. А отже, підтримка (ἢ ἐπικουρία) була такою по величині, якою була отримана [20] вигода, і віддавати треба стільки, скільки дісталось (ὅσον ἐπῆυρετο), або навіть і більше, адже це прекрасніше.

Але в дружбах, які відповідають доброчесності (κατ' ἀρετὴν), не буває скарж, мірою ж служить, очевидно, свідомий вибір того, хто

16 (XIV). Διαφέρονται δὲ καὶ ἐν ταῖς καθ' ὑπεροχὴν φιλίαις· [25] ἀξιοῖ γὰρ ἐκάτερος πλεον ἔχειν, ὅταν δὲ τοῦτο γίνηται, διαλύεται ἡ φιλία. οἶται γὰρ ὁ τε βελτίων προσήκειν αὐτῷ πλεον ἔχειν· τῷ γὰρ ἀγαθῷ νέμεσθαι πλεον· ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ὠφελιμώτερος· ἀχρεῖον γὰρ ὄντα οὐ φασι δεῖν ἴσον ἔχειν· λειτουργίαν τε γὰρ γίνεσθαι καὶ οὐ φιλίαν, εἰ μὴ [30] κατ' ἀξίαν τῶν ἔργων ἔσται τὰ ἐκ τῆς φιλίας. οἴονται γάρ, καθάπερ ἐν χρημάτων κοινωνίᾳ πλεῖον λαμβάνουσιν οἱ συμβαλλόμενοι πλεῖον, οὕτω δεῖν καὶ ἐν τῇ φιλίᾳ. ὁ δ' ἐνδεὴς καὶ ὁ χεῖρων ἀνάπαλιν· φίλου γὰρ ἀγαθοῦ εἶναι τὸ ἐπαρκεῖν τοῖς ἐνδεέσιν· τί γάρ, φασίν, ὄφελος σπουδαίῳ [35] ἢ δυνάστη φίλον εἶναι, μηδὲν γε μέλλοντα ἀπολαύειν; **1163b** ἔοικε δ' οὖν ἐκάτερος ὁρθῶς ἀξιοῦν, καὶ δεῖν ἐκατέρῳ πλεον νέμειν ἐκ τῆς φιλίας, οὐ τοῦ αὐτοῦ δέ, ἀλλὰ τῷ μὲν ὑπερέχοντι τιμῆς τῷ δ' ἐνδεεῖ κέρδους· τῆς μὲν γὰρ ἀρετῆς καὶ τῆς εὐεργεσίας ἡ τιμὴ γέρας, τῆς δ' ἐνδείας ἐπικουρία [5] τὸ κέρδος. οὕτω δ' ἔχειν τοῦτο καὶ ἐν ταῖς πολιτείαις φαίνεται· οὐ γὰρ τιμᾶται ὁ μηδὲν ἀγαθὸν τῷ κοινῷ πορίζων· τὸ κοινὸν γὰρ δίδεται τῷ τὸ κοινὸν εὐεργετοῦντι, ἡ τιμὴ δὲ κοινόν. οὐ γὰρ ἔστιν ἅμα χρηματίζεσθαι ἀπὸ τῶν κοινῶν καὶ τιμᾶσθαι. ἐν πᾶσι γὰρ τὸ ἔλαττον οὐδεὶς ὑπομένει· [10] τῷ δὲ περὶ χρήματα ἐλαττούμένῳ τιμὴν ἀπονέμουσι καὶ τῷ δωροδόκῳ χρήματα· τὸ κατ' ἀξίαν γὰρ ἐπανισοῖ καὶ σφῶζει τὴν φιλίαν, καθάπερ εἴρηται. οὕτω δὲ καὶ τοῖς ἀνίσοις ὁμιλητέον, καὶ τῷ εἰς χρήματα ὠφελουμένῳ ἢ εἰς ἀρετὴν τιμὴν ἀνταποδοτέον, ἀποδιδόντα τὰ ἐνδεχόμενα. [15] τὸ δυνατόν γὰρ ἡ φιλία ἐπιζητεῖ, οὐ τὸ κατ' ἀξίαν· οὐδὲ γὰρ ἔστιν ἐν πᾶσι, καθάπερ ἐν ταῖς πρὸς τοὺς θεοὺς τιμαῖς καὶ τοὺς γονεῖς·

υἱίσεναι [добру справу], бо з точки зору доброчесності і вдачі головне — у свідомому виборі.

16 (XIV). Суперечності бувають і в дружбах, [25] заснованих на перевазі (ἐν ταῖς καθ' ὑπεροχὴν φιλίαις): обидві ж бо сторони вимагають більшого, а коли це відбувається, дружба розривається. Дійсно, кращий упевнений, що йому належить мати більше, бо чеснотливому приділяється більше; так само й той, хто надає більше допомоги (ὁ ὠφελιμώτερος), адже кажуть, що некорисному не слід мати рівну частку (ἴσον), і що виходить повинність (ἡ λειτουργία), а не дружба, якщо [30] від дружби будуть отримувати не по вартості трудів. Вони думають, що, як при майнових взаєминах (ἐν χρημάτων κοινωνίᾳ) більше отримує той, хто зробив більший внесок, так має бути і в дружбі. А нужденний (ὁ ἐνδεής) і нижчий за становищем (ὁ χεῖρων) вважає навпаки: нібито чеснотливому другу властиво надавати підтримку нужденним [друзям], бо кажуть: у чому користь бути другом доброчесній [35] чи впливовій людині (σπουδαίῳ ἢ δυνάστη), коли не будеш від цього нічого мати?

1163b Здається, отже, що обидві сторони вимагають правильно, і кожному слід приділяти від дружби більшу [частку], однак не одного й того ж, але тому, хто володіє перевагою, — більше честі, а нужденному — прибутку, бо для доброчесності і благодіяння честь — це нагорода, а для нужденності прибуток — це [5] підтримка. Так само, очевидно, і в державних устроях (ἐν ταῖς πολιτείαις): не воздаються почесні тим, хто не приносить суспільству (τῷ κοινῷ) жодного блага, адже суспільне воздається тому, хто добродіє для суспільного, а почесні й є таким суспільним. Не можна, дійсно, отримувати від суспільства (ἀπὸ τῶν κοινῶν) одночасно і гроші, і почесні. Ніхто ж бо не потерпить применшення (τὸ ἐλάττον) в усьому. [10] Так що обійденому в грошах приділяють честь, а падким на дарунки — гроші, бо відповідність достоїнству створює рівність і, як було сказано, зберігає дружбу.

Так має відбуватися спілкування й у нерівних, причому той, кому надана підтримка грошима або в доброчесності, повинен у відповідь виявляти повагу, відплачуючи тим, чим може. [15] Адже в дружбі шукають можливого, а не того, що очікується по достоїнству (οὐ τὸ κατ' ἀξίαν); та й не в усіх випадках це можливо, як, наприклад, у почеснях богам і батькам: ніхто ж бо, мабуть, ніколи не воздасть їм по

οὐδεὶς γὰρ τὴν ἀξίαν ποτ' ἂν ἀποδοίη, εἰς δύναμιν δὲ ὁ
 θεραπεύων ἐπεικῆς εἶναι δοκεῖ. διὸ καὶν δόξειεν οὐκ
 ἐξεῖναι υἱῷ πατέρα ἀπείπασθαι, πατρὶ δ' υἱόν· [20]
 ὀφείλοντα γὰρ ἀποδοτέον, οὐδὲν δὲ ποιήσας ἄξιον τῶν
 ὑπηρεγμένων δέδρακεν, ὥστ' ἀεὶ ὀφείλει. οἷς δ' ὀφείλεται,
 ἐξουσία ἀφεῖναι· καὶ τῷ πατρὶ δῆ. ἅμα δ' ἴσως οὐδεὶς
 ποτ' ἂν ἀποστήναι δοκεῖ μὴ ὑπερβάλλοντος μοχθηρίας·
 χωρὶς γὰρ τῆς φυσικῆς φιλίας τὴν ἐπικουρίαν ἀνθρωπικὸν
 μὴ [25] διωθεῖσθαι. τῷ δὲ φευκτὸν ἢ οὐ σπουδαστὸν τὸ
 ἐπαρκεῖν, μοχθηρῷ ὄντι· εὖ πάσχειν γὰρ οἱ πολλοὶ
 βούλονται, τὸ δὲ ποιεῖν φεύγουσιν ὥς ἀλυσιτελέες. περὶ
 μὲν οὖν τούτων ἐπὶ τοσοῦτον εἰρήσθω.

достоїнству, проте той, хто посилено (εἰς δύναμιν) шанує їх, вважається
 доброю людиною.

Тому, мабуть, і вважається, що сину не можна зректися батька, а
 батькові сина можна, бо син [20] має віддавати борг, але, що б він не
 зробив, він не зробить того, що гідне отриманого раніше [від батька], а
 значить, він вічний боржник (ἀεὶ ὀφείλει). У тих же, кому заборгували,
 є можливість відмовитися [від боржника], і, отже, [вона є] у батька.
 Разом з тим ніхто, мабуть, і ніколи не відступається [від сина], якщо
 тільки він не перебирає міри в ницості: адже поряд з природною
 дружбаю людині властиво не відмовлятися від [25] підтримки і послуг.
 А ниций уникає або не старається надавати підтримку, адже більшість
 отримувати благодіяння бажає, а робити добро уникає, як чогось
 неvigідного (ὥς ἀλυσιτελέες).

Отже, нехай про все це буде сказано стільки.

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ I

Ἐν πάσαις δὲ ταῖς ἀνομοιοειδέσι φιλίαις τὸ ἀνάλογον ἰσάζει καὶ σώζει τὴν φιλίαν, καθάπερ εἴρηται, οἶον καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ τῷ σκνυτοτόμῳ ἀντὶ τῶν ὑποδημάτων ἀμοι- [35]-βὴ γίνεται κατ' ἀξίαν, καὶ τῷ ὑφάντῃ καὶ τοῖς λοιποῖς. **1164a** ἐνταῦθα μὲν οὖν πεπόρισται κοινὸν μέτρον τὸ νόμισμα, καὶ πρὸς τοῦτο δὴ πάντα ἀναφέρεται καὶ τούτῳ μετρεῖται· ἐν δὲ τῇ ἐρωτικῇ ἐνίοτε μὲν ὁ ἐραστής ἐγκαλεῖ ὅτι ὑπερφιλῶν οὐκ ἀντιφιλεῖται, οὐδὲν ἔχων φιλητόν, εἰ οὕτως ἔτυχεν, [5] πολλάκις δ' ὁ ἐρώμενος ὅτι πρότερον ἐπαγγελλόμενος πάντα νῦν οὐδὲν ἐπιτελεῖ. συμβαίνει δὲ τὰ τοιαῦτα, ἐπειδὴν ὁ μὲν δι' ἡδονὴν τὸν ἐρώμενον φιλεῖ, ὁ δὲ διὰ τὸ χρησιμον τὸν ἐραστήν, ταῦτα δὲ μὴ ἀμφοῖν ὑπάρχει. διὰ ταῦτα γὰρ τῆς φιλίας οὐσης διάλυσις γίνεται, ἐπειδὴν [10] μὴ γίνηται ὧν ἕνεκα ἐφίλουν· οὐ γὰρ αὐτοὺς ἔστεργον ἀλλὰ τὰ ὑπάρχοντα, οὐ μόνιμα ὄντα· διὸ τοιαῦτα καὶ αἱ φιλίας. ἡ δὲ τῶν ἡθῶν καθ' αὐτὴν οὕσα μένει, καθάπερ εἴρηται. διαφέρονται δ' ὅταν ἕτερα γίνηται αὐτοῖς καὶ μὴ ὧν ὀρέγονται· ὅμοιον γὰρ τῷ μηδὲν γίνεσθαι, ὅταν [15] οὐ ἐφίεται μὴ τυγχάνῃ, οἶον καὶ τῷ κιθαρωδῷ ὁ ἐπαγγελλόμενος, καὶ ὅσῳ ἄμεινον ᾗσειεν, τοσοῦτ' πλείω· εἰς ἧς δ' ἀπαιτοῦνται τὰς ὑποσχέσεις ἀνθ' ἡδονῆς ἡδονὴν ἀποδεδωκέναι ἔφη. εἰ μὲν οὖν ἑκάτερος τοῦτο ἐβούλετο, ἱκανῶς ἂν εἶχεν· εἰ δ' ὁ μὲν τέρψιν ὁ δὲ κέρδος, καὶ ὁ μὲν ἔχει [20] ὁ δὲ μή, οὐκ ἂν εἴη τὰ κατὰ τὴν κοινωνίαν

КНИГА ДЕВ'ЯТА

1 (I). У всіх різномірних дружбах пропорційність прирівнює і зберігає дружбу, як і було сказано; так, при державній [дружбі] (ἐν τῇ πολιτικῇ) взуттьовик за сандалі по їх вартості (κατ' ἀξίαν) отримує [35] винагороду (ἢ ἀμοιβή), і ткач також, і інші. **1164a** У цих випадках наготові загальна міра (τὸ κοινὸν μέτρον) — монета (τὸ νόμισμα), і з нею тому все співвідноситься, нею й вимірюється. А при любовній [дружбі] (ἐν δὲ τῇ ἐρωτικῇ) закоханий (ὁ ἐραστής) іноді скаржиться, що при надлишку дружби з його боку він не отримує дружби у відповідь (ὅτι ὑπερφιλῶν οὐκ ἀντιφιλεῖται), не маючи, бувало, при цьому нічого для дружньої приязні; [5] коханий (ὁ ἐρώμενος) же часто скаржиться, що закоханий раніше обіцяв усе, а тепер нічого не виконує. Таке трапляється всякий раз, коли закоханий дружить з коханим задля задоволення, а коханий із закоханим — задля користі, але обоє нічого з цього не отримують. Саме при дружбі задля цього всього її розірвання відбувається всякий раз, коли [10] не отримують того, задля чого дружили, бо в цьому випадку люблять не самих друзів, а те, що в них є, воно ж, тим часом, непостійне; тому-то й дружби такі. Але [дружба] вдач, існуюча сама по собі (καθ' αὐτὴν οὕσα), постійна, як і було сказано¹.

Розбіжності з'являються й тоді, коли отримують інше, тобто не те, до чого прагнули, бо не отримувати [15] те, до чого тягне, все одно що нічого не отримувати; так, наприклад, [у випадку] з кіфаристом, якому [цар] пообіцяв тим більшу плату, чим краще він співатиме, але вранці на його вимогу обіцяного сказав, що за задоволення йому вже відплатили задоволенням². Якби, дійсно, кожний з них бажав того, [що отримав, то кожний] отримував би досить; але якщо один бажав веселощів (ἡ τέρψις), а інший — заробітку (τὸ κέρδος) і один має, [20] що бажав, а інший ні, то за таких взаємовідносин (κατὰ τὴν κοινωνίαν) не буде,

¹ Див.: 1156b9–12, 1157a11.

² Плутарх (Plut. De fort. Al. 333 F) розповідає, що Діонісій Сиракузький, пообіцявши музиканту талант, наступного дня сказав йому, що той уже отримав плату самим вже очікуванням винагороди.

καλῶς ὦν γὰρ δεόμενος τυγχάνει, τούτοις καὶ προσέχει, κακείνου γε χάριν ταῦτα δώσει. τὴν ἀξίαν δὲ ποτέρου τάξει ἐστί, τοῦ προιέμενου ἢ τοῦ προλαβόντος; ὁ γὰρ προιέμενος ἔοικ' ἐπιτρέπειν ἐκείνῳ. ὅπερ φασὶ καὶ Πρωταγόραν ποιεῖν [25] ὅτε γὰρ διδάξειεν ἀδήποτε, τιμῆσαι τὸν μαθόντα ἐκέλευεν ὅσου δοκεῖ ἀξία ἐπίστασθαι, καὶ ἐλάμβανε τοσοῦτον. ἐν τοῖς τοιούτοις δ' ἐνίοις ἀρέσκει τὸ “μισθὸς δ' ἀνδρί.” οἱ δὲ προλαμβάνοντες τὸ ἀργύριον, εἶτα μηδὲν ποιοῦντες ὦν ἔφασαν διὰ τὰς ὑπερβολὰς τῶν ἐπαγγελιῶν, εἰκότως ἐν ἐγ- [30]- κλήμασι γίνονται· οὐ γὰρ ἐπιτελοῦσιν ἃ ὡμολόγησαν. τοῦτο δ' ἴσως ποιεῖν οἱ σοφισταὶ ἀναγκάζονται διὰ τὸ μηδένα ἀν δοῦναι ἀργύριον ὦν ἐπίστανται. οὗτοι μὲν οὖν ὦν ἔλαβον τὸν μισθόν, μὴ ποιοῦντες εἰκότως ἐν ἐγκλήμασιν εἰσιν. ἐν οἷς δὲ μὴ γίνεται διομολογία τῆς ὑπουργίας, οἱ μὲν δι' αὐτοὺς [35] προιέμενοι εἴρηται ὅτι ἀνέγκλητοι (τοιαύτη γὰρ ἡ κατ' 1164b ἀρετὴν φιλίαν, τὴν ἀμοιβήν τε ποιητέον κατὰ τὴν προαίρεσιν (αὕτη γὰρ τοῦ φίλου καὶ τῆς ἀρετῆς)· οὕτω δ' ἔοικε καὶ τοῖς φιλοσοφίας κοινωνήσασιν· οὐ γὰρ πρὸς χρήμαθ' ἡ ἀξία μετρεῖται, τιμὴ τ' ἰσόρροπος οὐκ ἂν γένοιτο, ἀλλ' [5] ἴσως ἱκανόν, καθάπερ καὶ πρὸς θεοὺς καὶ πρὸς γονεῖς, τὸ ἐνδεχόμενον. μὴ τοιαύτης δ' οὔσης τῆς δόσεως ἀλλ' ἐπὶ τινι, μάλιστα μὲν ἴσως δεῖ τὴν ἀνταπόδοσιν γίνεσθαι δοκοῦσαν ἀμφοῖν κατ' ἀξίαν εἶναι, εἰ δὲ τοῦτο μὴ συμβαίνει, οὐ μόνον ἀναγκαῖον δόξειεν ἀν τὸν προέχοντα τάττειν, [10] ἀλλὰ καὶ δίκαιον· ὅσον γὰρ οὗτος ὠφελήθη ἢ ἀνθ' ὅσου τὴν ἡδονὴν εἴλετ' ἀν, τοσοῦτον ἀντιλαβὼν ἔξει τὴν παρὰ τούτου ἀξίαν. καὶ γὰρ ἐν τοῖς ὠνίοις οὕτω φαίνεται

мабуть, нічого хорошого: людина ж бо звертається за тим, у чому має потребу, і за це віддасть те, що має.

Але кому ж з двох встановити вартість: тому, хто першим дав (тоῦ προιέμενου), чи тому, хто першим взяв (тоῦ προλαβόντος)? Адже той, хто дає першим (проієμενος), [оцінювати свій дарунок] доручає, здається, іншому. Кажуть, це робив Протагор, [25] бо шоразу, як навчав чому б то не було, він наказував учневі оцінити, скільки, на його думку, вартують [отримані] знання, і стільки брав³. У подібних випадках деякі задовольняються [правилом] “плати, скільки спитають”⁴; а на тих, хто, взявши спочатку гроші, потім нічого з того, про що говорили, не роблять, тому що їх обіцянки були надмірні, — на тих, зрозуміло, [30] скаржаться, бо вони не виконують те, про що була угода. Софісти (οἱ σοφισταὶ), можливо, були змушені робити це [тобто брати плату наперед], тому що ніхто не дав би грошей за їх знання. Так що на них, звичайно, скаржаться як на людей, які не роблять того, за що взяли плату.

Про тих, що дали першими задля самих друзів у тих [35] випадках, коли угоди про [взаємне] сприяння (ἡ διομολογία τῆς ὑπουργίας) не буває, сказано, що вони не викликають скарг⁵ (бо саме такою 1164b є дружба по доброчесності), і що винагорода тут має відповідати свідомому вибору (бо свідомий вибір властивий другові і доброчесності). Так, очевидно, має бути і в тих, що об'єдналися задля філософії (τοῖς φιλοσοφίας κοινωνήσασιν): адже тут вартість не вимірюється в грошах, та й рівновеликої оплати (ἡ τιμή), мабуть, не існує, а [5] в цьому випадку, очевидно, досить посильного (τὸ ἐνδεχόμενον), як і в відношенні до богів і батьків.

Але якщо давання (ἡ δόσις) не таке, але передбачає віддачу (ἐπί τινι), то передусім треба, напевно, щоб обидві сторони визнавали віддачу (ἡ ἀνταπόδοσις) достойною (κατ' ἀξίαν), а якщо цього не станеться, то, мабуть, не тільки необхідним, [10] але й справедливим вважатиметься, щоб той, хто першим вирішив прийняти [послугу або допомогу], встановлював [їх вартість]. Дійсно, скільки б один взяв собі на підтримку (ὠφελήθη) або за скільки він би отримав задоволення, стільки, отримавши назад, він буде мати віддачі, оціненої тим, хто першим узяв.

³ Див.: Plato. Prot. 328b–c.

⁴ Зазвичай коментатори порівнюють ці слова з максимою Гесіода (Hes. Ergg. 370): μισθὸς δ' ἀνδρὶ φίλῳ εἰρημένος ἄρκιος ἔστω — вірною буде нехай обумовлена другові плата.

⁵ Див.: 1162b6–9.

γινόμενον, ἐνιαχοῦ τ' εἰσὶ νόμοι τῶν ἐκουσίων συμβολαίων δίκας μὴ εἶναι, ὥς δέον, ᾧ ἐπίστευσε, διαλυθῆναι πρὸς τοῦτον [15] καθάπερ ἐκοινώνησεν. ᾧ γὰρ ἐπετράφη, τοῦτον οἶεται δικαιότερον εἶναι τάξαι τοῦ ἐπιτρέψαντος. τὰ πολλὰ γὰρ οὐ τοῦ ἴσου τιμῶσιν οἱ ἔχοντες καὶ οἱ βουλόμενοι λαβεῖν· τὰ γὰρ οἰκεῖα καὶ ἃ διδόασιν ἐκάστοις φαίνεται πολλοῦ ἄξια· ἀλλ' ὅμως ἡ ἀμοιβὴ γίνεται πρὸς τοσοῦτον ὅσον ἂν τάτ- [20]- τωσιν οἱ λαμβάνοντες. δεῖ δ' ἴσως οὐ τοσοῦτου τιμᾶν ὅσου ἔχοντι φαίνεται ἄξιον, ἀλλ' ὅσου πρὶν ἔχειν ἐτίμα.

2 (II). Ἀπορίαν δ' ἔχει καὶ τὰ τοιαῦτα, οἷον πότερον δεῖ πάντα τῷ πατρὶ ἀπονέμειν καὶ πείθεσθαι, ἢ κάμνοντα μὲν ἱατρῷ πιστεύειν, στρατηγὸν δὲ χειροτονητέον τὸν πολε- [25]- μικόν· ὁμοίως δὲ φίλῳ μᾶλλον ἢ σπουδαίῳ ὑπηρετητέον, καὶ εὐεργέτῃ ἀνταποδοτέον χάριν μᾶλλον ἢ ἐταίρῳ προετέον, ἐὰν ἄμφω μὴ ἐνδέχεται. ἄρ' οὖν πάντα τὰ τοιαῦτα ἀκριβῶς μὲν διορίσαι οὐ ῥάδιον; πολλὰς γὰρ καὶ παντοίας ἔχει διαφορὰς καὶ μεγέθει καὶ μικρότητι καὶ τῷ καλῷ καὶ [30] ἀναγκαίῳ. ὅτι δ' οὐ πάντα τῷ αὐτῷ ἀποδοτέον, οὐκ ἄδηλον· καὶ τὰς μὲν εὐεργεσίας ἀνταποδοτέον ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ μᾶλλον ἢ χαριστέον ἐταίροις, ὥσπερ καὶ δάνειον ᾧ ὀφείλει ἀποδοτέον μᾶλλον ἢ ἐταίρῳ δοτέον. ἴσως δ' οὐδὲ τοῦτ' αἰεὶ, οἷον τῷ λυτρωθέντι παρὰ ληστῶν πότερα τὸν λυσά- [35]- μενον ἀντιλυτρωτέον, κἂν ὅστισοῦν ἦ, ἢ μὴ ἐαλωκότι 1165a ἀπαιτοῦντι δὲ ἀποδοτέον, ἢ τὸν πατέρα λυτρωτέον; δόξειε γὰρ ἂν καὶ ἐαυτοῦ μᾶλλον τὸν πατέρα. ὅπερ οὖν εἴρηται, καθόλου μὲν τὸ ὀφείλημα ἀποδοτέον, ἐὰν δ' ὑπερτείνῃ ἡ

Виявляється, так буває й при торгівлі (ἐν τοῖς ὠνίοις)⁶, а подекуди є закони, які забороняють судовий розгляд добровільних оборудок⁷, маючи на увазі тим самим, що з тим, кому виявлено довір'я, [операція] має бути розірвана на тих [15] же підставах, на яких розпочали взаємостосунки. Дійсно, вважається більш справедливим, щоб [вартість] встановив той, кому була надана можливість [це зробити], а не той, хто її надав. Адже для більшості речей власники (οἱ ἔχοντες) і бажаючі отримати ці речі призначають не рівну ціну, тому що своє власне, та ще й віддаване, кожному здається таким, що коштує багато. Але винагорода все-таки відповідає тому, скільки [20] встановлять ті, що приймають [давання]. Треба, напевно, щоб ціну призначали не ту, що здається достойною власнику, а ту, що він призначав, перш ніж став власником.

2 (II). Труднощі (ἀπορία) містяться і в наступних питаннях: чи віддавати все на розсуд батька і в усьому слухатися його, чи, захворівши, треба вірити лікарєві, [25] а воєначальником призначати здатного вести війну? А також: кому слід більше допомагати — друзі чи добродішній людині, і що важливіше — віддячувати (ἀνταποδοτέον χάριν) благодійнику чи виявляти [благодіяння] товаришеві, якщо для обох одночасно це зробити неможливо? Хіба не важко (οὐ ῥάδιον) точно визначити всі такі випадки? Дійсно, часто вони різняться за найрізноманітнішими ознаками: за величиною і незначністю, за етичною красою (τῷ καλῷ) [30] і необхідністю.

Цілком ясно, що не слід віддавати все на розсуд однієї і тієї ж особи, і що в більшості випадків потрібно радше віддячувати за благодіяння, ніж годити товаришам, так само, як і перш, ніж давати товаришеві, слід повернути борг тому, кому винен.

Але може бути, що так треба чинити не завжди. Наприклад, чи слід викупленому у розбійників у [35] свою чергу викупити визволителя, ким би той йому не був, або відплатити йому, якщо він навіть не попав у полон, 1165a але вимагає віддяки, [коли] викупити треба батька? Адже вважається, що батька слід викупити навіть швидше, ніж самого себе.

⁶ Тобто вартість визначається тим, скільки покупець готовий сплатити.

⁷ Ця фраза зустрічається у Платона (Plato. Rep. 556a11–b5): ἐὰν γὰρ ἐπὶ τῷ αὐτοῦ κινδύνῳ τὰ πολλὰ τις τῶν ἐκουσίων συμβολαίων προστάτῃ συμβάλλειν, χρηματίζονται μὲν ἂν ἡττον ἀναιδῶς ἐν τῇ πόλει, ἐλάττω δ' ἐν αὐτῇ φύοιτο τῶν τοιοῦτων κακῶν οἷων νυνδὴ εἶπομεν — *Адже якщо постановити, щоб більшість із добровільних оборудок укладали на свій страх і ризик, то прагнення до наживи було б не таким безсоромним у державі і менше було б у ній зол, подібних до тих, про які я тільки-но сказав.*

δόσις τῷ καλῷ ἢ τῷ ἀναγκαίῳ, πρὸς ταῦτ' ἀποκλιτέον. [5] ἐνίστε γὰρ οὐδ' ἐστὶν ἴσον τὸ τὴν προὔπαρχὴν ἀμείψασθαι, ἐπειδὴν ὁ μὲν σπουδαῖον εἰδὼς εὖ ποιήσῃ, τῷ δὲ ἢ ἀνταπόδοσις γίνηται ὃν οἶεται μοχθηρὸν εἶναι. οὐδὲ γὰρ τῷ δανείσαντι ἐνίστε ἀντιδανειστέον· ὁ μὲν γὰρ οἰόμενος κομιεῖσθαι ἐδάνεισεν ἐπεικεῖ ὄντι, ὁ δ' οὐκ ἐλπίζει κομιεῖσθαι [10] παρὰ πονηροῦ. εἴτε τοίνυν τῇ ἀληθείᾳ οὕτως ἔχει, οὐκ ἴσον τὸ ἀξίωμα· εἴτ' ἔχει μὲν μὴ οὕτως οἶονται δέ, οὐκ ἂν δόξαιεν ἄτοπα ποιεῖν. ὅπερ οὖν πολλάκις εἴρηται, οἱ περὶ τὰ πάθη καὶ τὰς πράξεις λόγοι ὁμοίως ἔχουσι τὸ ὠρισμένον τοῖς περὶ ἅ εἰσιν. ὅτι μὲν οὖν οὐ ταῦτα πᾶσιν ἀποδοτέον, [15] οὐδὲ τῷ πατρὶ πάντα, καθάπερ οὐδὲ τῷ Διὶ θύεται, οὐκ ἄδηλον· ἐπεὶ δ' ἕτερα γονεῦσι καὶ ἀδελφοῖς καὶ ἐταίροις καὶ εὐεργέταις, ἐκάστοις τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ ἀρμόττοντα ἀπονεμητέον. οὕτω δὲ καὶ ποιεῖν φαίνονται· εἰς γάμους μὲν γὰρ καλοῦσι τοὺς συγγενεῖς· τούτοις γὰρ κοινὸν τὸ γένος [20] καὶ αἱ περὶ τοῦτο δὴ πράξεις· καὶ εἰς τὰ κήδη δὲ μάλιστ' οἶονται δεῖν τοὺς συγγενεῖς ἀπαντᾶν διὰ ταῦτό. δόξειε δ' ἂν τροφῆς μὲν γονεῦσι δεῖν μάλιστ' ἐπαρκεῖν, ὡς ὀφείλοντας, καὶ τοῖς αἰτίοις τοῦ εἶναι κάλλιον ὢν ἢ ἑαυτοῖς εἰς ταῦτ' ἐπαρκεῖν· καὶ τιμὴν δὲ γονεῦσι καθάπερ θεοῖς, οὐ [25] πᾶσαν δέ· οὐδὲ γὰρ τὴν αὐτὴν πατρὶ καὶ μητρί, οὐδ' αὖ τὴν τοῦ σοφοῦ ἢ τὴν τοῦ στρατηγοῦ, ἀλλὰ τὴν πατρικὴν, ὁμοίως δὲ καὶ μητρικὴν. καὶ παντὶ δὲ τῷ πρεσβυτέρῳ τιμὴν καθ' ἡλικίαν, ὑπαναστάσει καὶ κατακλίσει καὶ τοῖς τοιούτοις· πρὸς ἐταίρους δ' αὖ καὶ ἀδελφοὺς παρρησίαν καὶ [30] ἀπάντων κοινότητα. καὶ συγγενέσι δὲ καὶ φυλέταις καὶ πολίταις καὶ τοῖς λοιποῖς

Отже, як уже сказано, взагалі борг повернути потрібно, але, якщо це давання переважає етично прекрасне або необхідне, то слід відхилитися в їх бік. [5] Адже іноді й винагорода за спершу отримане не дає рівності, а саме коли один робить добро, знаючи, що інша людина добродесна, а цьому іншому доводиться віддавати тому, кого він вважає ницим. Іноді ж бо не слід давати в свою чергу у позику навіть позикодавцю, тому що він дав у позику добрій людині, упевнений, що отримає [назад], а добрий не сподівається отримати [10] від підлого [що-небудь назад]. Так що коли все дійсно так, то домагання [першого] несправедливі; якщо ж не так, але думають, [що так], то й тоді, мабуть, не вважатимуть, що робити це безглуздо. Таким чином, як вже не раз було сказано, судження про пристрасті і вчинки мають таку ж [і не більшу] визначеність, як і те, про що вони.

Цілком ясно, таким чином, що не всім потрібно віддячувати однаково, [15] і навіть батькові не все [належить], подібно до того, як не всі жертви приносять Зевсу⁸. А оскільки різне [належить] батькам, братам, товаришам і благодійникам, то й приділяти кожному належить властиве йому і відповідне (τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ ἀρμόττοντα). Так, очевидно, і роблять. Адже на весілля (εἰς γάμους) кличуть родичів, бо у них спільний рід, [20] якого й стосуються здійснювані дії; з тієї же причини й на похорони (εἰς τὰ κήδη), як вважати, передусім треба запрошувати (ἀπαντᾶν) родичів⁹. Якщо ж говорити про прожиток, то тут, очевидно, насамперед слід надавати підтримку батькам, оскільки ми їхні боржники (ὡς ὀφείλοντας), а крім того, надавати її винуватцям (τοῖς αἰτίοις) нашого існування (τοῦ εἶναι) прекрасніше, ніж самим собі; і шана батькам [встановлена], немов богам, [25] але не всяка: не одна й та ж бо шана для батька і для матері, а з іншого боку — не одна й та ж вона для мудреця чи для воєначальника, але батькові виявляють шану батьківську а матері — материнську. І всякому старшому виявляють шану по його віку, встаючи йому назустріч, усаджуючи його за стіл¹⁰ і таке інше; що ж до товаришів, а також і братів, то, навпаки, повна відвертість (παρρησίαν) і [30] спільність у всьому (ἀπάντων κοινότητα). Треба завжди намагатися приділяти і родичам, і членам своєї філи, і співгромадянам, і всім іншим, що їм належить (τὸ οἰκεῖον),

⁸ Зевс — верховний бог Олімпійського пантеону, часто називається "батьком богів і людей".

⁹ Оскільки рід за часів Арістотеля продовжує зберігати релігійні функції.

¹⁰ У буквальному перекладі — "укладаючи" його, "пропонуючи возлягти" (κατακλίσει) за бенкетним ложем (ἢ κλίνῃ).

ἅπασιν ἀεὶ πειρατέον τὸ οἰκεῖον ἀπονέμειν, καὶ συγκρίνειν τὰ ἐκάστοις ὑπάρχοντα κατ' οἰκειότητα καὶ ἀρετὴν ἢ χρῆσιν. τῶν μὲν οὖν ὁμογενῶν ῥᾶων ἢ σύγκρισις, τῶν δὲ διαφερόντων ἐργωδεστέρα. οὐ μὴν διὰ [35] γε τοῦτο ἀποστατέον, ἀλλ' ὥς ἂν ἐνδέχεται, οὕτω διοριστέον.

3 (III). 1165b Ἐχει δ' ἀπορίαν καὶ περὶ τοῦ διαλύεσθαι τὰς φιλίας ἢ μὴ πρὸς τοὺς μὴ διαμένοντας. ἢ πρὸς μὲν τοὺς διὰ τὸ χρήσιμον ἢ τὸ ἡδὺ φίλους ὄντας, ὅταν μηκέτι ταῦτ' ἔχωσιν, οὐδὲν ἄτοπον διαλύεσθαι; ἐκείνων γὰρ ἦσαν φίλοι· ὧν ἀπολιπόντων εὐλογον τὸ μὴ φιλεῖν. ἐγκαλέσειε δ' ἂν τις, [5] εἰ διὰ τὸ χρήσιμον ἢ τὸ ἡδὺ ἀγαπῶν προσεποιεῖτο διὰ τὸ ἦθος. ὁ γὰρ ἐν ἀρχῇ εἶπομεν, πλείστα διαφοράι γίνονται τοῖς φίλοις, ὅταν μὴ ὁμοίως οἴωνται καὶ ὧσι φίλοι. ὅταν μὲν οὖν διαψευσθῇ τις καὶ ὑπολάβῃ φιλεῖσθαι διὰ τὸ ἦθος, μηδὲν τοιοῦτον ἐκείνου πράττοντος, ἑαυτὸν [10] αἰτιῶν ἂν· ὅταν δ' ὑπὸ τῆς ἐκείνου προσποιήσεως ἀπατηθῇ, δίκαιον ἐγκαλεῖν τῷ ἀπατήσαντι, καὶ μᾶλλον ἢ τοῖς τὸ νόμισμα κιβδηλεύουσιν, ὅσῳ περὶ τιμώτερον ἢ κακουργία. ἐὰν δ' ἀποδέχεται ὡς ἀγαθόν, γένηται δὲ μοχθηρὸς καὶ δοκῇ, ἂρ' ἔτι φιλητέον; ἢ οὐ δυνατόν, εἴπερ μὴ πᾶν φιλη- [15] τὸν ἀλλὰ τὰγαθόν; οὔτε δὲ φιλητὸν <τὸ> πονηρὸν οὔτε δεῖ· φιλοπόνηρον γὰρ οὐ χρὴ εἶναι, οὐδ' ὁμοιοῦσθαι φάυλῳ· εἴρηται δ' ὅτι τὸ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ φίλον. ἂρ' οὖν εὐθὺς διαλυτέον; ἢ οὐ πᾶσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀνιάτοις κατὰ τὴν μοχθηρίαν; ἐπ' ἀνόρθωσιν δ' ἔχουσι μᾶλλον βοηθητέον εἰς τὸ ἦθος ἢ τὴν [20] οὐσίαν, ὅσῳ βέλτιον καὶ τῆς φιλίας οἰκειότερον. δόξειε δ' ἂν ὁ διαλυόμενος οὐδὲν ἄτοπον ποιεῖν· οὐ γὰρ τῷ τοιούτῳ φίλος ἦν· ἀλλοιωθέντα οὖν

і зіставляти те, що належить кожному з них, зі спорідненістю, добродетеллю або корисністю. Якщо мова йде про людей схожого походження (τῶν ὁμογενῶν), то зіставити легко, а якщо про людей різного походження — важче (ἐργωδεστέρα). [35] Відступати через це проте не слід, а слід так провести розмежування, як це виявиться можливим.

3 (III). 1165b Важке й питання про те, розривати чи ні дружні зв'язки з тими, що не залишаються незмінними. Можливо, немає нічого дивного в розірванні дружби з тими, хто нам друзі задля користі чи задоволення, коли ні того, ні іншого в них уже немає? — Дружми ж бо були цим останнім, а коли вони скінчилися, то цілком розумно не відчувати дружби (τὸ μὴ φιλεῖν). Одначе дорікатимуть, [5] якщо, люблячи за користь або задоволення, удавали, що за вдачу. Саме це ми вже сказали на початку: більшість розбіжностей виникає поміж друзів тоді, коли вони є друзями не в тому значенні, в якому думають. Отже, коли людина помиляється і думає, що до неї відчувають дружбу за її вдачу, тоді як інший нічого подібного не робить, нехай [10] винуватиме самого себе; але коли вона обманулася удаванням іншого, то має право дорікати тому, хто обманув, причому навіть більше, ніж фальшивомонетнику¹¹, настільки, наскільки цінніше те, чого стосується підступність (ἢ κακουργία).

А коли людину прийматимуть, вважаючи її чеснотливою, а вона виявиться нищою і покаже це, то чи ж треба ще й відчувати дружбу до неї? Чи це неможливо, коли вже не все [15] є предметом дружньої приязні (τὸ φιλητὸν), а тільки властиве благо (τὰγαθόν)? Підле ж і не є предметом дружньої приязні, і не повинно ним бути: не слід же ж ані бути другом підлоти (φιλοπόνηρος), ні уподібнюватися поганому; сказано ж бо, що подібне — друг подібному (ὅτι τὸ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ φίλον). То чи ж слід у такому випадку розривати дружбу негайно, а чи, можливо, не з усіма, але з незцілними у своїй нищості? Проте тим, у кого є можливість виправитися (ἐπ' ἀνόρθωσιν ἔχουσι), слід сприяти настільки більше в їхній вдачі, аніж [20] у статку, наскільки вона краща [ніж майно] і властивіша для дружби. Той, хто розриває [дружбу з незцілимо нищим], не робить, здавалося б, нічого дивного, адже другом він був не такому; і ось, не спроможний врятувати друга, що змінився на гірше, він від нього відступається.

¹¹ В Афінах покаранням за фальшування грошей була смерть.

ἀδυνατῶν ἀνασῶσαι ἀφίσταται. εἰ δ' ὁ μὲν διαμένοι δ' ἐπιεικέστερος γίνοιτο καὶ πολὺ διαλλάττοι τῇ ἀρετῇ, ἄρα χρηστέον φίλῳ; ἢ οὐκ ἐνδέχεται; [25] ἐν μεγάλῃ δὲ διαστάσει μάλιστα δῆλον γίνεται, οἷον ἐν ταῖς παιδικαῖς φιλίαις· εἰ γὰρ ὁ μὲν διαμένοι τὴν διάνοιαν παῖς ὁ δ' ἄνθρωπος εἴη οἷος κράτιστος, πῶς ἂν εἶεν φίλοι μῆτ' ἀρεσκόμενοι τοῖς αὐτοῖς μῆτε χαίροντες καὶ λυπούμενοι; οὐδὲ γὰρ περὶ ἀλλήλους ταῦθ' ὑπάρξει αὐτοῖς, ἄνευ [30] δὲ τούτων οὐκ ἦν φίλους εἶναι· συμβιοῦν γὰρ οὐχ οἷόν τε. εἴρηται δὲ περὶ τούτων. ἄρ' οὖν οὐθὲν ἄλλοιότερον πρὸς αὐτὸν ἐκτέον ἢ εἰ μὴ ἐγεγόνει φίλος μηδέποτε; ἢ δεῖ μνειῖαν ἔχειν τῆς γενομένης συνηθείας, καὶ καθάπερ φίλοις μᾶλλον ἢ ὁθνείοις οἰόμεθα δεῖν χαρίζεσθαι, οὕτω καὶ τοῖς [35] γενομένοις ἀπονεμητέον τι διὰ τὴν προγενομένην φιλίαν, ὅταν μὴ δι' ὑπερβολὴν μοχθηρίας διάλυσις γένηται.

4 (IV). 1166a Τὰ φιλικὰ δὲ τὰ πρὸς τοὺς πέλας, καὶ οἷς αἱ φιλῖαι ὀρίζονται, ἔοικεν ἐκ τῶν πρὸς ἑαυτὸν ἐληλυθέναι. τιθέασι γὰρ φίλον τὸν βουλόμενον καὶ πράττοντα τάγαθὰ ἢ τὰ φαινόμενα ἐκείνου ἔνεκα, ἢ τὸν βουλόμενον εἶναι καὶ [5] ζῆν τὸν φίλον αὐτοῦ χάριν· ὅπερ αἱ μητέρες πρὸς τὰ τέκνα πεπόνθασι, καὶ τῶν φίλων οἱ προσκεκρουκότες. οἱ δὲ τὸν συνδιάγοντα καὶ ταῦτ' αἰρούμενον, ἢ τὸν συναλγοῦντα καὶ συγχαίροντα τῷ φίλῳ· μάλιστα δὲ καὶ τοῦτο περὶ τὰς μητέρας συμβαίνει. τούτων δὲ τινι καὶ τὴν φιλίαν [10] ὀρίζονται. πρὸς ἑαυτὸν δὲ τούτων ἕκαστον τῷ ἐπιεικεῖ ὑπάρχει (τοῖς δὲ λοιποῖς, ἢ τοιοῦτοι ὑπολαμβάνουσιν εἶναι· ἔοικε δέ, καθάπερ εἴρηται, μέτρον ἑκάστων ἢ ἀρετὴ καὶ ὁ σπουδαῖος εἶναι).

Якщо ж один залишається колишнім, а інший стає більш доброю людиною (ἐπιεικέστερος) і починає набагато відрізнятись від першого добродетельністю, то чи слід йому бути другом? а чи це неможливо? [25] При великому розходженні це стає особливо ясно — наприклад, у дружбах з дитинства (ἐν ταῖς παιδικαῖς φιλίαις): адже якщо один за напрямом думок (τὴν διάνοιαν) залишається дитиною, а другий стає чоловіком у повній мірі (οἷος κράτιστος), то як їм бути друзями, коли їм подобається не одне й те ж, і радіють і страждають вони через різне? Адже навіть ставлення один до одного у них не співпадатиме, а без цього, як ми бачили, не можна бути друзями: неможливо ж бо без [30] того вести спільний спосіб життя (συμβιοῦν). Про це вже було сказано¹².

Чи мусить, у такому випадку, ставлення до нього зовсім змінитися, так ніби він ніколи й не був другом? Ні, мабуть, слід зберігати пам'ять про минуле близьке знайомство (ἡ συνηθεία), і, подібно до того, як друзям, на нашу думку, слід годити більше, ніж стороннім, так і колишнім друзям задля колишньої дружби слід приділяти щось у тих [35] випадках, коли дружба була розірвана не через надмірну нищість.

4 (IV). 1166a Схоже на те, що вияви дружби (τὰ φιλικὰ) до навколишніх, по яких і визначаються дружби, випливають із ставлення до самого себе. Адже другом вважають того, хто бажає блага і робить благо властиве (τὰγαθὰ) чи уявне (τὰ φαινόμενα) задля іншого, або того, хто бажає задля самого друга, щоб той був [5] і жив (εἶναι καὶ ζῆν); саме це відчують матері до дітей, а з друзів — ті, що посварилися (οἱ προσκεκρουκότες). А інші визнають другом того, хто проводить з іншим час і разом з ним на одному і тому ж зупиняє вибір або ж ділить з ним горе й радість. І це все також насамперед буває в матерів. По одній з [10] цих ознак і визначають дружбу. Кожна з цих ознак присутня у ставленні доброго до самого себе (а в інших — у тій мірі, в якій вони такими собі уявляються, адже, як вже було сказано¹³, у кожному окремому випадку мірою є добродетель і сам чеснотливий): він же ж бо знаходиться в згоді з самим собою (ὁμογνωμονεῖ ἑαυτῷ) і всією душею прагне одних і тих же речей. І бажає [15] він для себе самого

¹² Див.: 1157b22–24, 1158b33–35.

¹³ Див.: 1113a22–33, 1099a13.

οὗτος γὰρ ὁμογνωμονεῖ ἑαυτῷ, καὶ τῶν αὐτῶν ὀρέγεται κατὰ πᾶσαν τὴν ψυχὴν· καὶ βούλεται [15] δὴ ἑαυτῷ τὰγαθὰ καὶ τὰ φαινόμενα καὶ πράττει (τοῦ γὰρ ἀγαθοῦ τὰγαθὸν διαπονεῖν) καὶ ἑαυτοῦ ἔνεκα (τοῦ γὰρ διανοητικοῦ χάριν, ὅπερ ἕκαστος εἶναι δοκεῖ)· καὶ ζῆν δὲ βούλεται ἑαυτὸν καὶ σώζεσθαι, καὶ μάλιστα τοῦτο ᾧ φρονεῖ. ἀγαθὸν γὰρ τῷ σπουδαίῳ τὸ εἶναι, ἕκαστος [20] δ' ἑαυτῷ βούλεται τὰγαθὰ, γενόμενος δ' ἄλλος αἰρεῖται οὐδεὶς πάντ' ἔχειν [ἐκεῖνο τὸ γενόμενον] (ἔχει γὰρ καὶ νῦν ὁ θεὸς τὰγαθόν) ἀλλ' ὧν ὃ τι ποτ' ἐστίν· δόξειε δ' ἂν τὸ νοοῦν ἕκαστος εἶναι ἢ μάλιστα. συνδιάγειν τε ὁ τοιοῦτος ἑαυτῷ βούλεται· ἡδέως γὰρ αὐτὸ ποιεῖ· τῶν τε γὰρ πεπραγμέ- [25]- νων ἐπιτερπεῖς αἱ μνήμαι, καὶ τῶν μελλόντων ἐλπίδες ἀγαθαί, αἱ τοιαῦται δ' ἡδέϊαι. καὶ θεωρημάτων δ' εὐπορεῖ τῇ διανοίᾳ. συναλγεῖ τε καὶ συνήδεται μάλισθ' ἑαυτῷ· πάντοτε γὰρ ἐστὶ τὸ αὐτὸ λυπηρόν τε καὶ ἡδύ, καὶ οὐκ ἄλλοτ' ἄλλο· ἀμεταμέλητος γὰρ ὡς εἰπεῖν. τῷ δὴ πρὸς [30] αὐτὸν ἕκαστα τούτων ὑπάρχειν τῷ ἐπιεικεῖ, πρὸς δὲ τὸν φίλον ἔχειν ὥσπερ πρὸς αὐτόν (ἐστὶ γὰρ ὁ φίλος ἄλλος αὐτός), καὶ ἡ φιλία τούτων εἶναι τι δοκεῖ, καὶ φίλοι οἷς ταῦθ' ὑπάρχει. πρὸς αὐτὸν δὲ πότερον ἐστὶν ἢ οὐκ ἐστὶ φιλία, ἀφείσθω ἐπὶ τοῦ παρόντος· δόξειε δ' ἂν [35] ταύτῃ εἶναι φιλία, ἥ ἐστὶ δύο ἢ πλείω, ἐκ τῶν εἰρημέ- 1166b- νων, καὶ ὅτι ἡ ὑπερβολὴ τῆς φιλίας τῇ πρὸς αὐτὸν ὁμοιοῦται. φαίνεται δὲ τὰ εἰρημένα καὶ τοῖς πολλοῖς ὑπάρχειν, καίπερ οὔσι φαύλοις. ἄρ' οὖν ἢ τ' ἀρέσκουσιν ἑαυτοῖς καὶ ὑπολαμβάνουσιν ἐπιεικεῖς εἶναι, ταύτῃ μετέχουσιν αὐτῶν; [5] ἐπεὶ τῶν γε κομιδῇ φαύλων καὶ ἀνοσιουργῶν

нистивого блага і блага уявного (τὰγαθὰ καὶ τὰ φαινόμενα), і здійснює це у вчинках (бо чеснотливому властиво вправлятися у благу), причому задля себе самого (а саме — задля мислячої частини душі, котра, як вважають, і становить самість кожного)¹⁴. І хоче, щоб жив і щільнів він сам, а передусім та його частина, завдяки якій він розумний (ᾧ φρονεῖ). Адже “бути” (τὸ εἶναι) — благо для доброчесної людини, а кожний [20] бажає собі властивих благ; але ніхто не вибере для себе полюдіти хоча би й усім благом, якщо стане він при цьому іншим (а бог і володіє нині властивим благом), але тільки якщо він залишиться тим, хто є, — ким би він не був. Тим часом кожний — це, мабуть, його розуміюча частина (τὸ νοοῦν), або передовсім вона. І такий [доброчесний] бажає провести час сам з собою, бо знаходить у цьому задоволення: адже й спогади [25] про скоєне у нього присмні, і надії на майбутнє благі (ἀγαθαί), а такі речі приносять задоволення. І видовищ (θεωρημάτων) вистачає для його думки. І горе, і задоволення він радше розділить із самим собою, тому що страждання йому заподіюють і задоволення приносять у всіх випадках одні й ті ж речі, а не щоразу інші: він же ж бо не знає каяття (ἀμεταμέλητος γὰρ ὡς εἰπεῖν).

Отже, оскільки [30] кожна з цих ознак присутня у ставленні доброго до самого себе, а до друга ставляться, як до самого себе (тому що друг — це другий я сам¹⁵), остільки вважається, що й дружба є, якщо є щось із цих ознак, а друзі — ті, у чийх відносинах є ці ознаки. Залишмо поки цю питання про те, можлива чи ні дружба з самим собою. Здається, [35] ця дружба можлива, оскільки [душа] складається з двох чи більше частин, і ще тому, що непомірність у дружбі 1166b порівнюється з дружбаю до самого себе.

Названі ознаки є, здається, у більшості людей, хоч би ці люди були й поганими. А в такому випадку чи причетні вони до даних [ознак] у тій мірі, в якій вони самі собі подобаються і уявляються собі добрими? [5] Адже в жодного з цілком поганих і нечестивих їх все-таки немає, та

¹⁴ ὅπερ ἕκαστος εἶναι.

¹⁵ ἐστὶ γὰρ ὁ φίλος ἄλλος αὐτός стане сентенцією, добре відомою з її латинської форми: amicus est alter ego. Взагалі, це дуже розповсюджена в греко-римській цивілізації думка, яка вже за часів Цицерона стала майже банальною. Наводячи її, пізніше наше джерело, Діоген Лаєрський, посилається на Зенона, інші античні автори приписують її Піфагору, а Платон у трактаті “Про закони” називає її древнім прислів'ям. У римській літературі зустрічається в Цицерона (в діалозі “Про дружбу”), а також у Авзонія, Плінія та інших авторів.

οὐδενὶ ταῦθ' ὑπάρχει, ἀλλ' οὐδὲ φαίνεται. σχεδὸν δὲ οὐδὲ τοῖς φαύλοις· διαφέρονται γὰρ ἑαυτοῖς, καὶ ἐτέρων μὲν ἐπιθυμοῦσιν ἄλλα δὲ βούλονται, οἷον οἱ ἀκρατεῖς· αἰροῦνται γὰρ ἀντὶ τῶν δοκούντων ἑαυτοῖς ἀγαθῶν εἶναι τὰ ἡδέα βλα- [10]- βερὰ ὄντα· οἱ δ' αὖ διὰ δειλίαν καὶ ἀργίαν ἀφίστανται τοῦ πράττειν ἃ οἶονται ἑαυτοῖς βέλτιστα εἶναι. οἷς δὲ πολλὰ καὶ δεινὰ πέπρακται καὶ διὰ τὴν μοχθηρίαν μισοῦνται, καὶ φεύγουσι τὸ ζῆν καὶ ἀναιροῦσιν ἑαυτούς. ζητοῦσὶ τε οἱ μοχθηροὶ μεθ' ὧν συνημερεύσουσιν, ἑαυτούς δὲ φεύγουσιν· [15] ἀναμιμνήσκονται γὰρ πολλῶν καὶ δυσχερῶν, καὶ τοιαῦθ' ἕτερα ἐλπίζουσι, καθ' ἑαυτούς ὄντες, μεθ' ἐτέρων δ' ὄντες ἐπιλανθάνονται. οὐδὲν τε φιλητὸν ἔχοντες οὐδὲν φιλικὸν πάσχουσι πρὸς ἑαυτούς. οὐδὲ δὴ συγχαίρουσιν οὐδὲ συναλγοῦσιν οἱ τοιοῦτοι ἑαυτοῖς· στασιάζει γὰρ αὐτῶν ἡ ψυχὴ, [20] καὶ τὸ μὲν διὰ μοχθηρίαν ἀλγεῖ ἀπεχόμενον τινων, τὸ δ' ἡδεταί, καὶ τὸ μὲν δεῦρο τὸ δ' ἐκεῖσε ἔλκει ὥσπερ διασπῶντα. εἰ δὲ μὴ οἷόν τε ἅμα λυπεῖσθαι καὶ ἡδεσθαι, ἀλλὰ μετὰ μικρὸν γε λυπεῖται ὅτι ἦσθη, καὶ οὐκ ἂν ἐβούλετο ἡδέα ταῦτα γενέσθαι αὐτῷ· μεταμελείας γὰρ [25] οἱ φαῦλοι γέμουσιν. οὐ δὴ φαίνεται ὁ φαῦλος οὐδὲ πρὸς ἑαυτὸν φιλικῶς διακεῖσθαι διὰ τὸ μηδὲν ἔχειν φιλητόν. εἰ δὴ τὸ οὕτως ἔχειν λίαν ἐστὶν ἄθλιον, φευκτέον τὴν μοχθηρίαν διατεταμένως καὶ πειρατέον ἐπιεικῇ εἶναι· οὕτω γὰρ καὶ πρὸς ἑαυτὸν φιλικῶς ἂν ἔχοι καὶ ἐτέρῳ φίλος γένοιτο.

5 (V). [30] Ἡ δ' εὐνοια φιλικῶ μὲν ἔοικεν, οὐ μὴν ἔστι γε φιλία· γίνεται γὰρ εὐνοια καὶ πρὸς ἀγνώτας καὶ λανθάνουσα, φιλία δ' οὐ. καὶ πρότερον δὲ ταῦτ' εἴρηται.

і не здається, [неначе є]. Навряд чи є ці [рисні] і в [просто] поганих, бо вони знаходяться в розладі з самими собою і потяги їх звернені до одного, а бажання — до іншого; такими є, наприклад, непомірковані: перед тим, що їм самим здається благом, вони віддають перевагу задоволенням, хоч би й [10] шкідливим. Так і інші чи то з бязгузтва, чи то з неробства перестають робити те, що, на їх же думку, для них найкраще. А ті, що скоїли багато жажливих вчинків і ненависні за ницість, утікають з життя (φεύγουσι τὸ ζῆν) і вбивають себе. І ниці шукають, з ким разом провести час, уникаючи при цьому самих себе. [15] Річ у тім, що віч-на-віч з собою вони згадують багато неприємного (δυσχερῶν) і чекають на інше таке ж, але з іншими людьми вони забуваються (ἐπιλανθάνονται). Не маючи в собі нічого, що викликає дружбу (οὐδὲν φιλητὸν ἔχοντες), вони не відчують до себе жодного з дружніх почуттів (οὐδὲν φιλικὸν πάσχουσι). Нарешті, такі люди не ділять з самими собою ні радості, ні горя, тому що в їх душі розлад, [20] і, утримуючись від чогось, одна частина душі через ницість її відчуває смуток, а друга отримує задоволення, і одна тягне в один, друга в інший бік, немов хочуть розірвати [на частини]. І оскільки неможливо відчувати страждання і задоволення одночасно, то невдовзі після [задоволення людина] все-таки страждає від того, що отримала задоволення, і хотіла б, щоби цього задоволення в неї не було: адже погані люди [25] сповнені каяття.

Таким чином, виявляється, що поганий не налаштований дружньо навіть до самого себе, тому що в ньому немає нічого, що викликало б дружбу. А коли вже такий стан дуже злочасний (ἄθλιον), то слід і уникати щосили (διατεταμένως) ницісті, і намагатися бути добрим: тоді ж бо й до себе можна ставитися дружньо, і стати другом іншій людині.

5 (V). [30] Доброзичливість (ἡ εὐνοια) схожа на дружне (τὸ φιλικὸν) ставлення, але це все ж таки не дружба: доброзичливість може бути й зверненою на незнайомих, і бути прихованою, а в дружбі це неможливо. І вище про це було сказано¹⁶.

Але вона [доброзичливість] — це й не почуття дружньої приязні (ἡ φίλησις). Адже в ній немає ані напруження (ἡ διάτασις), ні прагнення

¹⁶ Див.: 1155b32–6a5.

ἀλλήλους ὑπάρξειεν ἄν· οὐδὲ τοὺς περὶ ὁπουοῦν ὁμογνωμονοῦντας ὁμονοεῖν φασίν, οἷον τοὺς περὶ τῶν οὐρανίων (οὐ γὰρ φιλικὸν τὸ περὶ [25] τούτων ὁμονοεῖν), ἀλλὰ τὰς πόλεις ὁμονοεῖν φασίν, ὅταν περὶ τῶν συμφερόντων ὁμογνωμονῶσι καὶ ταῦτά προαιρῶνται καὶ πράττωσι τὰ κοινῇ δόξαντα. περὶ τὰ πρακτὰ δὴ ὁμονοοῦσιν, καὶ τούτων περὶ τὰ ἐν μεγέθει καὶ ἐνδε- [30]- χόμενα ἀμφοῖν ὑπάρχειν ἢ πᾶσιν, οἷον αἱ πόλεις, ὅταν πᾶσι δοκῇ τὰς ἀρχὰς αἰρετὰς εἶναι, ἢ συμμαχεῖν Λακεδαιμονίοις, ἢ ἄρχειν Πιττακὸν ὅτε καὶ αὐτὸς ἤθελεν. ὅταν δ' ἑκάτερος ἑαυτὸν βούληται, ὥσπερ οἱ ἐν ταῖς Φοινίσσαις, στασιάζουσιν· οὐ γὰρ ἐστὶν ὁμονοεῖν τὸ αὐτὸ ἑκάτερον ἐννοεῖν [35] ὁδήποτε, ἀλλὰ τὸ ἐν τῷ αὐτῷ, οἷον ὅταν καὶ ὁ δῆμος 1167b καὶ οἱ ἐπιεικεῖς τοὺς ἀρίστους ἄρχειν· οὕτω γὰρ πᾶσι γίνεται οὐ ἐφίενται. πολιτικὴ δὴ φιλία φαίνεται ἢ ὁμόνοια, καθάπερ καὶ λέγεται· περὶ τὰ συμφέροντα γὰρ ἐστὶ καὶ τὰ εἰς τὸν βίον ἥκοντα. ἐστὶ δ' ἡ τοιαύτη ὁμόνοια [5] ἐν τοῖς ἐπιεικέσιν· οὗτοι γὰρ καὶ ἑαυτοῖς ὁμονοοῦσι καὶ ἀλλήλοις, ἐπὶ τῶν αὐτῶν ὄντες ὡς εἰπεῖν (τῶν τοιούτων γὰρ μένει τὰ βουλήματα καὶ οὐ μεταρρεῖ ὥσπερ εὐριπος), βούλονται τε τὰ δίκαια καὶ τὰ συμφέροντα, τούτων δὲ καὶ κοινῇ ἐφίενται. τοὺς δὲ φαύλους οὐχ οἷόν τε ὁμονοεῖν [10] πλὴν ἐπὶ μικρόν, καθάπερ καὶ φίλους εἶναι, πλεονεξίας ἐφιεμένους ἐν τοῖς ὠφελίμοις, ἐν δὲ τοῖς πόνοις καὶ ταῖς λειτουργίαις ἐλλείποντας· ἑαυτῷ δ' ἕκαστος βουλόμενος ταῦτα τὸν πέλας ἐξετάζει καὶ

наприклад, про небесні [тіла] (бо думати однаково про це [25] не є однакою дружби), а кажуть про єднотність у державах (τὰς πόλεις ὁμονοεῖν φασίν), коли громадяни згідні між собою (ὁμογνωμονῶσι) щодо спільної вигоди (περὶ τῶν συμφερόντων), і свідомо обирають (προαιρῶνται) одне й те ж, і роблять (πράττωσι) те, що вирішили разом.

Отже, однаково думають про вчинки (περὶ τὰ πρακτὰ), причому про ті з них, які значні і можуть бути властивими [30] обом сторонам або навіть усім; наприклад, держави (αἱ πόλεις) [думають однаково], коли всі громадяни вважають, що влади (αἱ ἀρχαί) мають бути виборними¹⁷, або що з лакедемонянами треба укласти військовий союз¹⁸, або щоб начальствував (ἄρχειν) Піттак, коли й сам він [цього] хотів¹⁹. Коли ж кожен бажає, щоб було саме його [начало], як ті²⁰ в "Фінікіянах"²¹, тоді починаються смути (στασιάζουσιν), бо ж не в тому єднотність, щоб у кожного на думці було одне — байдуже, [35] що саме (ὁδήποτε), — а в тому, щоб мали на увазі ще й одних і тих же осіб, як буває, наприклад, коли й народ (ὁ δῆμος), 1167b і добрі громадяни (οἱ ἐπιεικεῖς) думають, що начальствувати належить кращим (τοὺς ἀρίστους ἄρχειν): адже так усі отримують те, чого домагаються.

Єднотність виявляється, таким чином, державною дружбою (πολιτικὴ φιλία), і саме в такому значенні про неї говорять: адже вона стосується речей потрібних і таких, що зачіпають увесь спосіб життя.

Така єднотність (ἢ ὁμόνοια) існує [5] поміж добрих людей, бо вони перебувають у згоді (ὁμονοοῦσι) як самі з собою, так і один з одним, [стоячи], так би мовити, на одному і тому ж (адже у таких людей

¹⁷ Для полісного грека виборність усіх посад — аксіома, яка не потребує спеціальних доказів, оскільки в полісі влада завжди є лише функцією волі громадянського загалу.

¹⁸ Спарта ще з архаїчної доби мала славу найпотужнішого у військовому відношенні грецького поліса і очолювала Пелопоннеський союз. Зважаючи на все це, а також на своєрідність спартанського політичного устрою, який користувався симпатією в мислячих традиціоналістськи особистостей, військового союзу зі Спартою шукали на випадок скрутних зовнішньо-, та навіть внутрішньополітичних обставин усі поліси Балканської Греції.

¹⁹ Під час внутрішньої смуту громадяни Мітілени обрали в 620 р. до Р.Х. Піттака айсіомнетом (букв. "той, що пам'ятає про справедливість"), тобто главою поліса з надзвичайними повноваженнями для громадянського примирення, видання законів та реформування самого політичного устрою. Після чотирнадцяти років правління Піттак залишив свою посаду, хоча мітіленці й бажали, щоб він продовжив начальствувати. У даному випадку, єднотності вже не було, оскільки принаймні один громадянин був проти продовження повноважень Піттака — сам Піттак.

²⁰ Брати Етеокл і Полінік.

²¹ Трагедія Евріпіда. Сюжет, про який йдеться тут, див.: Eur. Phoen. 558.

κωλύει· μὴ γὰρ τηρούντων τὸ κοινὸν ἀπόλλυται. συμβαίνει οὖν αὐτοῖς στασιάζειν, ἀλλήλους [15] μὲν ἐπαναγκάζοντας, αὐτοὺς δὲ μὴ βουλομένους τὰ δίκαια ποιεῖν.

7 (VII). Οἱ δ' εὐεργέται τοὺς εὐεργετηθέντας δοκοῦσι μᾶλλον φιλεῖν ἢ οἱ εὖ παθόντες τοὺς δράσαντας, καὶ ὡς παρὰ λόγον γινόμενον ἐπιζητεῖται. τοῖς μὲν οὖν πλείστοις φαί- [20]- νεται ὅτι οἱ μὲν ὀφείλουσι τοῖς δὲ ὀφείλεται· καθάπερ οὖν ἐπὶ τῶν δανείων οἱ μὲν ὀφείλοντες βούλονται μὴ εἶναι οἷς ὀφείλουσιν, οἱ δὲ δανείσαντες καὶ ἐπιμελοῦνται τῆς τῶν ὀφειλόντων σωτηρίας, οὕτω καὶ τοὺς εὐεργετήσαντας βούλεσθαι εἶναι τοὺς παθόντας ὡς κομιουμένους τὰς χάριτας, [25] τοῖς δ' οὐκ εἶναι ἐπιμελὲς τὸ ἀνταποδοῦναι. Ἐπίχαρμος μὲν οὖν τάχ' ἂν φαίη ταῦτα λέγειν αὐτοὺς ἐκ πονηροῦ θεωμένους, ἔοικε δ' ἀνθρωπικῶ· ἀμνήμονες γὰρ οἱ πολλοί, καὶ μᾶλλον εὖ πάσχειν ἢ ποιεῖν ἐφίενται. δόξειε δ' ἂν φυσικώτερον εἶναι τὸ αἴτιον, καὶ οὐδ' ὅμοιον τὸ περὶ τοὺς [30] δανείσαντας· οὐ γάρ ἐστι φίλησις περὶ ἐκείνους, ἀλλὰ τοῦ σώζεσθαι βούλησις τῆς κομιδῆς ἕνεκα· οἱ δ' εὖ πεποιηκότες φιλοῦσι καὶ ἀγαπῶσι τοὺς πεπονθότας καὶ μὴδὲν ὧσι χρήσιμοι μὴδ' εἰς ὕστερον

бажання постійні і не спрямовуються, як Евріп²², то в один, то в інший бік), та й бажають вони справедливого й потрібного, і прагнуть до цього спільно.

Погані ж, у свою чергу, не можуть думати однаково, [10] хіба тільки в дуже малій мірі, так само як друзями вони можуть бути [в дуже малій мірі], тому що у вигідних справах вони прагнуть до якомога більшого (πλεονεξίας ἐφιεμένους), а в трудах і суспільних повинностях — до якомога меншого (ἐλλείποντας); а бажаючи цього для самого себе, кожний стежить за навколишніми і заважає їм, бо, якщо вони не стережуться, загальна справа (τὸ κοινὸν) гине. Так у них починаються смуту (στασιάζειν): один одного [15] вони робити справедливе примушують, а самі не бажають.

7 (VII). Вважається, що благодійники більше відчувають дружбу до облагодіяних, ніж облагодіяні — до благодійників, і це, як противне розуму (παρὰ λόγον γινόμενον), викликає запитання. Майже всім (τοῖς πλείστοις) при цьому [20] здається, що одні — боржники (οἱ μὲν ὀφείλουσι), а інші — позикодавці (οἱ δὲ δανείσαντες), і, значить, подібно до того як при позиках боржники бажають, щоб не було тих, кому вони винні, а позикодавці навіть турбуються про безпеку боржників, — подібно до цього і благодійники бажають, щоб облагодіяні були [у безпеці], оскільки сподіваються згодом отримати від них подяку, [25] для облагодіяних же віддяка (τὸ ἀνταποδοῦναι) не є предметом турботи. Епіхарм сказав би, напевно, що вони так кажуть, “дивлячись з підлої сторони”²³, однак на людську [природу] це схоже, бо в більшості людей коротка пам'ять і отримувати благодіяння їх тягне більше, ніж виявляти його.

Можна було б, однак, подумати, що причина (τὸ αἴτιον) більш природна і не має нічого спільного з тією, яка рухає [30] позикодавцем. Дійсно, у позикодавця немає почуття дружньої приязні, але [тільки] бажання, щоб [боржник] був у безпеці задля отримання [з нього боргу]; ті ж, що зробили добру справу (οἱ δ' εὖ πεποιηκότες), навпаки, відчувають дружбу і любов (φιλοῦσι καὶ ἀγαπῶσι) до тих, для кого

²² О Евріпос — морська протока взагалі, і особливо — протока, що відділяє Евбею від Балканського узбережжя.

²³ Epich. Fr. 146 (Kaibel). Епіхарм (550–460 рр. до Р.Х.) винайшов, за античною традицією, комедію в Сіракузах. Його п'єси славилися сентенціями, через що пізніше Епіхарма зарахували до числа філософів і послідовників Піфагора. Так, Ямвлік розповідає, що Епіхарм прибув до Сіракуз і через тиранію Гієрона утримувався від відкритого філософствування, але, переклавши погляди піфагорійців на вірші, обнародував вчення Піфагора таємно і в жартівливій формі (Iamb. V. Pyth. 266).

γένονται ἄν. ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν τεχνιτῶν συμβέβηκεν· πᾶς γὰρ τὸ οἰκεῖον ἔργον ἀγαπᾷ [35] μᾶλλον ἢ ἀγαπηθεῖν ἄν ὑπὸ τοῦ ἔργου ἐμψύχου γενομένου. **1168a** μάλιστα δ' ἴσως τοῦτο περὶ τοὺς ποιητὰς συμβαίνει· ὑπεραγαπῶσι γὰρ οὗτοι τὰ οἰκεῖα ποιήματα, στέργοντες ὥσπερ τέκνα. τοιοῦτω δὴ ἔοικε καὶ τὸ τῶν εὐεργετῶν· τὸ γὰρ εὖ πεπονθὸς ἔργον ἐστὶν αὐτῶν· τοῦτο δὴ ἀγαπῶσι μᾶλλον ἢ [5] τὸ ἔργον τὸν ποιήσαντα. τούτου δ' αἴτιον ὅτι τὸ εἶναι πᾶσιν αἰρετὸν καὶ φιλητόν, ἐσμέν δ' ἐνεργεῖα (τῷ ζῆν γὰρ καὶ πράττειν), ἐνεργεῖα δὲ ὁ ποιήσας τὸ ἔργον ἐστὶ πῶς· στέργει δὴ τὸ ἔργον, διότι καὶ τὸ εἶναι. τοῦτο δὲ φυσικόν· ὁ γὰρ ἐστὶ δυνάμει, τοῦτο ἐνεργεῖα τὸ ἔργον μὴνύει. ἅμα δὲ καὶ [10] τῷ μὲν εὐεργέτῃ καλὸν τὸ κατὰ τὴν πράξιν, ὥστε χαίρειν ἐν ᾧ τοῦτο, τῷ δὲ παθόντι οὐδὲν καλὸν ἐν τῷ δράσαντι, ἀλλ' εἴπερ, συμφέρον· τοῦτο δ' ἦττον ἢ δὴ καὶ φιλητόν. ἡδεῖα δ' ἐστὶ τοῦ μὲν παρόντος ἢ ἐνέργεια, τοῦ δὲ μέλλοντος ἢ ἐλπίς, τοῦ δὲ γεγεννημένου ἢ μνήμη· ἡδιστον δὲ τὸ κατὰ [15] τὴν ἐνέργειαν, καὶ φιλητόν ὁμοίως. τῷ μὲν οὖν πεποιηκότι μένει τὸ ἔργον (τὸ καλὸν γὰρ πολυχρόνιον), τῷ δὲ παθόντι τὸ χρήσιμον παροίχεται. ἢ τε μνήμη τῶν μὲν καλῶν ἡδεῖα, τῶν δὲ χρησίμων οὐ πάνυ ἢ ἦττον· ἢ προσδοκία δ' ἀνάπαλιν ἔχειν ἔοικεν. καὶ ἡ μὲν φίλησις ποιήσει ἔοικεν, τὸ φι- [20]-λεῖσθαι δὲ τῷ πάσχειν· τοῖς ὑπερέχουσι δὲ περὶ τὴν πράξιν ἔπεται τὸ φιλεῖν καὶ τὰ φιλικά. ἔτι δὲ τὰ ἐπιπόνως γεγόμενα πάντες μᾶλλον στέργουσιν, οἷον καὶ τὰ χρήματα οἱ κτησάμενοι τῶν παραλαβόντων· δοκεῖ δὲ τὸ μὲν εὖ πάσχειν ἄπονον εἶναι, τὸ δ' εὖ ποιεῖν ἐργῶδες. διὰ ταῦτα [25] δὲ καὶ αἱ μητέρες φιλοτεκνότεραι· ἐπιπονωτέρα γὰρ

не зробили, навіть якщо ті ні тепер не приносять їм користі, ні в майбутньому не принесуть. Саме так буває й у майстрів (ἐπὶ τῶν τεχνιτῶν): кожний ж бо любить [35] власний витвір (τὸ οἰκεῖον ἔργον) більше, ніж цей витвір, оживши, полюбив би його; **1168a** і насамперед так буває з поетами, тому що вони обожають (ὑπεραγαπῶσι) власні твори, немов би своїх дітей.

Ось такому-то й подібні [почуття] благодійників: адже отримане іншим благодіяння і є їхнім витвором, а його люблять більше, ніж [5] витвір свого творця. Причина в тому, що для всіх буття (τὸ εἶναι) — це предмет вибору і приязні (αἰρετὸν καὶ φιλητόν), а буттю ми причетні (ἐσμέν) в діяльності (тобто живучи і здійснюючи вчинки), і з точки зору діяльності (ἐνεργεία) творець (ὁ ποιήσας) — це певною мірою його витвір (τὸ ἔργον ἐστὶ πῶς), так що люблять свій витвір по тій же причині, що й своє буття. І це природно, бо що людина є в можливості (δυνάμει), те її витвір робить явним (μηνύει) через діяльність (ἐνεργεία).

Разом з тим, [10] для благодійника те, що пов'язане з його вчинком (τὸ κατὰ τὴν πράξιν), прекрасне, так що воно тішить його в тому, у кому себе виявляє, а для того, хто отримав благодіяння немає нічого прекрасного в благодійнику (ἐν τῷ δράσαντι), хіба тільки корисне, — а в цьому менше задоволення і підстав для дружньої приязні.

Задоволення ж приносять: діяльність сьогодні (τοῦ παρόντος ἢ ἐνέργεια), надія на майбутнє (τοῦ δὲ μέλλοντος ἢ ἐλπίς) і пам'ять про минуле (τοῦ γεγεννημένου ἢ μνήμη); а найбільше задоволення приносить те, що пов'язане з [15] діяльністю (τὸ κατὰ τὴν ἐνέργειαν), і воно ж є предметом дружньої приязні. І ось, якщо для творця [його] витвір залишається незмінним (прекрасне ж бо довговічне), то користь для одержувача швидкоплинна. До того ж пам'ять про прекрасні справи приносить задоволення, а пам'ять про отриману користь або зовсім ні, або менше; очікування ж [користі] приносить, очевидно, протилежне²⁴.

Далі, якщо почуття дружньої приязні (ἢ φίλησις) схоже на роблення (ποιήσει), то відчувати до себе дружбу (τὸ φιλεῖσθαι) — [20] на перетерплювання (τὸ πάσχειν). Отже, ті, у кого перевага з точки зору дії, будуть “почувати дружбу” і “виявляти дружбу”.

Нарешті, усі більше поцінують (στέργουσιν) те, що дісталось трудами (наприклад, тим, хто нажив гроші, вони дорожчі, ніж тим, хто їх успадкував), і вважається, що отримувати благодіяння (τὸ εὖ πάσχειν) не вимагає зусиль, тим часом як робити добро (τὸ εὖ ποιεῖν) — важко (ἐργῶδες). Тому-то [25] матері й люблять дітей сильніше, [ніж

²⁴ Тобто неприємне.

ἡ γέννησις, καὶ μᾶλλον ἴσασιν ὅτι αὐτῶν. δόξειε δ' ἂν τοῦτο καὶ τοῖς εὐεργέταις οἰκεῖον εἶναι.

8 (VIII). Ἀπορεῖται δὲ καὶ πότερον δεῖ φιλεῖν ἑαυτὸν μάλιστα ἢ ἄλλον τινά. ἐπιτιμῶσι γὰρ τοῖς ἑαυτοῦς μάλιστ' ἀγα- [30]- πῶσι, καὶ ὡς ἐν αἰσχυρῷ φιλαύτους ἀποκαλοῦσι, δοκεῖ τε ὁ μὲν φαῦλος ἑαυτοῦ χάριν πάντα πράττειν, καὶ ὅσῳ ἂν μοχθηρότερος ᾖ, τοσοῦτῳ μᾶλλον ἂ ἐγκαλοῦσι δὴ αὐτῷ οἷον ὅτι οὐδὲν ἄφ' ἑαυτοῦ πράττει ἂ ὁ δ' ἐπιεικὴς διὰ τὸ καλόν, καὶ ὅσῳ ἂν βελτίων ᾖ, μᾶλλον διὰ τὸ καλόν, καὶ φίλου ἔνεκα, [35] τὸ δ' αὐτοῦ παρίησιν. τοῖς λόγοις δὲ τούτοις τὰ ἔργα δια- 1168b- φωνεῖ, οὐκ ἄλόγως. φασὶ γὰρ δεῖν φιλεῖν μάλιστα τὸν μάλιστα φίλον, φίλος δὲ μάλιστα ὁ βουλόμενος ᾧ βούλεται τάγαθὰ ἐκείνου ἔνεκα, καὶ εἰ μηδεὶς εἴσεται ταῦτα δ' ὑπάρχει μάλιστ' αὐτῷ πρὸς αὐτόν, καὶ τὰ λοιπὰ δὴ πάνθ' [5] οἷς ὁ φίλος ὀρίζεται. εἴρηται γὰρ ὅτι ἅπ' αὐτοῦ πάντα τὰ φιλικὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους διήκει. καὶ αἱ παροιμίαι δὲ πᾶσαι ὁμογνωμονοῦσιν, οἷον τὸ “μία ψυχὴ” καὶ “κοινὰ τὰ φίλων” καὶ “ἰσότης φιλότης” καὶ “γόνυ κνήμης ἔγγιον”. πάντα γὰρ ταῦτα πρὸς αὐτὸν μάλιστ' ἂν ὑπάρχοι. μάλιστα [10] γὰρ φίλος αὐτῷ. καὶ φιλητέον δὴ μάλισθ' ἑαυτόν. ἀπορεῖται δὴ εἰκότως ποτέροις χρεῶν ἔπεσθαι, ἀμφοῖν ἐχόντοιν τὸ πιστόν. ἴσως οὖν τοὺς τοιοῦτους δεῖ τῶν λόγων διαιρεῖν καὶ διορίζειν ἐφ' ὅσον ἐκάτεροι καὶ πῇ ἀληθεύουσιν. εἰ δὴ λάβοιμεν τὸ φίλαυτον πῶς ἐκάτεροι λέγουσιν, τάχ' ἂν γένοιτο [15] δῆλον. οἱ μὲν οὖν εἰς ὄνειδος ἄγοντες αὐτὸ φιλαύτους καλοῦσι τοὺς ἑαυτοῖς ἀπονέμοντας τὸ πλεῖον ἐν χρήμασι καὶ τιμαῖς καὶ ἡδοναῖς ταῖς σωματικαῖς. τούτων γὰρ οἱ πολλοὶ ὀρέγονται, καὶ ἐσπουδάκασιν περὶ αὐτὰ ὡς ἄριστα ὄντα, διὸ καὶ περιμάχητά ἐστιν. οἱ δὲ περὶ ταῦτα

батьки], адже народження дитини вимагає від них великих зусиль і вони краще [батьків] знають, що це їхнє власне [створіння]. Таке, мабуть, властиве й благодійникам.

8 (VIII). Складне й питання, до кого слід почувати дружбу насамперед: до самого себе чи до когось іншого? Дійсно, тим, хто [30] більше любить самого себе, ставлять це в провину і в посоромлення називають їх себелюбами, і вважається, що погана людина все робить задля себе, причому тим більше, чим вона гірша (так що скаржаться на неї за те, скажімо, що вона все робить тільки для себе, а не для іншого), добрий же [здійснює вчинки] в ім'я прекрасного і тим більше, чим він кращий, [35] причому задля друга, а своїм нехтує.

Але конкретні справи (τὰ ἔργα) не узгоджуються з цими 1168b міркуваннями, і це цілком зрозуміло (οὐκ ἄλόγως). Дійсно, кажуть²⁵, що насамперед потрібно відчувати дружбу до того, хто є другом насамперед, а друг насамперед — той, хто, бажаючи комусь блага властивого, бажає їх задля самої тієї людини, навіть якщо ніхто про це не дізнається. Тим часом це властиво людині передовсім у її відношенні до себе, так само як і все інше, [5] по чому визначають друга; було адже сказано²⁶, що всі вияви дружби (τὰ φιλικὰ) у відношенні до самого себе розповсюджуються на відношення до інших. І всі приказки в цьому відношенні, як то: “одна душа” (μία ψυχὴ)²⁷, і “у друзів все спільне” (κοινὰ τὰ φίλων), і “рівність — це дружність” (ἰσότης φιλότης), і “коліно ближче до гомілки” (γόνυ κνήμης ἔγγιον)²⁸, бо все це, звичайно, присутнє у відношенні до себе самого насамперед, тому що й другом бувають насамперед [10] самому собі і до себе самого насамперед потрібно відчувати дружню приязнь.

Звичайно, важко вирішити, за ким треба піти, коли вже обидва [судження] викликають довір'я (τὸ πιστόν).

Так що слід, очевидно, розібрати такі судження і визначити, наскільки і в якому значенні кожне з них істинне (ὅσον καὶ πῇ ἀληθεύουσιν).

Якщо ж ми збагнемо, яке значення кожне з них вкладає в [поняття] “себелюбства” (τὸ φίλαυτον), то [все], очевидно, стане [15] ясно.

Таким чином ті, що вводять [це поняття] для осуду (εἰς ὄνειδος), називають себелюбами тих, що приділяють собі більшу частку в майні,

²⁵ Див.: 1155b31.

²⁶ Див.: 1166a–1166b.

²⁷ Як це засвідчено, наприклад, у: Eur. Orest. 1046: φίλτατ', ὦ ποθεινὸν ἡδιστόν τ' ἔχων // τῆς σῆς ἀδελφῆς ὀνομα καὶ ψυχῆν μίαν.

²⁸ Щодо подібних приказок див.: кн. 8 прим. 15 до 1157b37.

πλεονέκται χαρίζονται [20] ταῖς ἐπιθυμίαις καὶ ὅλως τοῖς πάθεσι καὶ τῷ ἁλόγῳ τῆς ψυχῆς· τοιοῦτοι δ' εἰσὶν οἱ πολλοί· διὸ καὶ ἡ προσηγορία γεγένηται ἀπὸ τοῦ πολλοῦ φαύλου ὄντος· δικαίως δὲ τοῖς οὕτω φιλαύτοις ὀνειδίζεται. ὅτι δὲ τοὺς τὰ τοιαῦθ' αὐτοῖς ἀπονέμοντας εἰώθασι λέγειν οἱ πολλοὶ φιλαύτους, οὐκ ἄδη- [25]- λον· εἰ γάρ τις ἀεὶ σπουδάζει τὰ δίκαια πράττειν αὐτὸς μάλιστα πάντων ἢ τὰ σώφρονα ἢ ὅποιον ἄλλα τῶν κατὰ τὰς ἀρετάς, καὶ ὅλως ἀεὶ τὸ καλὸν ἑαυτῷ περιποιῶτο, οὐδεὶς ἐρεῖ τοῦτον φίλαντον οὐδὲ ψέξει. δόξειε δ' ἂν ὁ τοιοῦτος μᾶλλον εἶναι φίλαντος· ἀπονέμει γοῦν ἑαυτῷ τὰ κάλλιστα [30] καὶ μάλιστ' ἀγαθὰ, καὶ χαρίζεται ἑαυτοῦ τῷ κυριωτάτῳ, καὶ πάντα τούτῳ πείθεται· ὥσπερ δὲ καὶ πόλις τὸ κυριώτατον μάλιστ' εἶναι δοκεῖ καὶ πᾶν ἄλλο σύστημα, οὕτω καὶ ἄνθρωπος· καὶ φίλαντος δὲ μάλιστα ὁ τοῦτο ἀγαπῶν καὶ τούτῳ χαριζόμενος. καὶ ἐγκρατὴς δὲ καὶ ἀκρατὴς λέγεται [35] τῷ κρατεῖν τὸν νοῦν ἢ μή, ὡς τούτου ἐκάστου ὄντος· καὶ πε- 1169a-πραγένας δοκοῦσιν αὐτοὶ καὶ ἐκουσίως τὰ μετὰ λόγου μάλιστα. ὅτι μὲν οὖν τοῦθ' ἐκαστός ἐστιν ἢ μάλιστα, οὐκ ἄδηλον, καὶ ὅτι ὁ ἐπιεικὴς μάλιστα τοῦτ' ἀγαπᾷ. διὸ φίλαντος μάλιστ' ἂν εἴη, καθ' ἕτερον εἶδος τοῦ ὀνειδιζομένου, καὶ διαφέρων [5] τοσοῦτον ὅσον τὸ κατὰ λόγον ζῆν τοῦ κατὰ πάθος, καὶ ὀρέγεσθαι ἢ τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ δοκοῦντος συμφέρειν. τοὺς μὲν οὖν περὶ τὰς καλὰς πράξεις διαφερόντως σπουδάζοντας πάντες ἀποδέχονται καὶ ἐπαινοῦσιν· πάντων δὲ ἀμιλλωμένων πρὸς τὸ καλὸν καὶ διατεινομένων τὰ κάλλιστα πράττειν κοινῇ τ' [10] ἂν πάντ' εἴη τὰ δέοντα καὶ ἰδίᾳ ἐκάστῳ τὰ μέγιστα τῶν ἀγαθῶν, εἴπερ ἡ ἀρετὴ τοιοῦτόν ἐστιν. ὥστε τὸν μὲν ἀγαθὸν δεῖ φίλαντον εἶναι (καὶ γὰρ αὐτὸς

почестях і тілесних задоволеннях, а саме до цього прагне більшість людей і в цьому вони ревні (ἐσπουδάκασι), неначебто це найвищі блага: недаремно ж бо за них змагаються (διὸ καὶ περιμάχητά ἐστιν). Хто в таких речах своєкорисливий, той годить [20] потягам і взагалі пристрастям, а також нерозумній частині душі (τῷ ἁλόγῳ τῆς ψυχῆς); одначе такою й є більшість людей (οἱ πολλοί). Так що походження цієї назви — “себелюб” — зумовлене тим, що більшість погана і, отже, “себелюбів” у вказаному значенні слова (τοῖς οὕτω φιλαύτοις) справедливо гудять. Тому-то й цілком зрозуміло, чому більшість зазвичай називає себелюбами тих, хто приділяє самим собі те, що ми назвали вище: [25] адже коли хтось завжди ревний у тому, щоб передовсім самому здійснювати вчинки справедливі, розважливі чи якісь з тих, що так чи інакше відповідають доброчесності, і взагалі завжди залишає за собою етичну красу, то ніхто не скаже, що він “себелюбний”, і не гудитиме його.

А саме такого й можна було б прийняти в більшій мірі за “себелюба”, бо він приділяє собі найпрекрасніші [30] та найбільші блага і годить найголовнішому в собі (τῷ κυριωτάτῳ), у всьому йому підкоряючись; і як держава (ἢ πόλις) та всяке інше утворення (τὸ σύστημα) — це насамперед її найголовніша частина (τὸ κυριώτατον), так і людина; виходить, що себелюбом є насамперед людина, яка любить цю частину себе (ὁ τοῦτο ἀγαπῶν) і годить їй. Крім того, поміркованим (ὁ ἐγκρατὴς) і непоміркованим (ὁ ἀκρατὴς) називають у залежності від того, [35] чи бере верх у ньому розум, чи ні, як нібито кожний і є цим розумом. А ще вважається, що вчинки 1169a здійснюють самі та самохітно, коли здійснюють їх за участю судження (μετὰ λόγου). Абсолютно ясно (οὐκ ἄδηλον), таким чином, що кожний є цією своєю частиною або передовсім нею, а також що добрий (ὁ ἐπιεικὴς) особливо її любить. Ось чому він буде себелюбом по перевазі, але іншого роду, ніж гудимий себелюб, причому відрізнятиметься від нього настільки, [5] наскільки відрізняється життя по розмірчуванню (τὸ κατὰ λόγον ζῆν) від життя по пристрасті (κατὰ πάθος), а прагнення до етично прекрасного — від прагнення до того, що вважається корисним. Тому всі визнають і хвалять тих, хто відзначається старанністю в прекрасних вчинках, а якби всі змагалися в прекрасному і напружували свої сили, щоб здійснювати найпрекрасніші вчинки, тоді в суспільстві (κοινῇ) [10] було би все, що належить (τὰ δέοντα), а в кожній окремої особи (ἰδίᾳ

ὀνήσεται τὰ καλὰ πράττων καὶ τοὺς ἄλλους ὠφελήσει), τὸν δὲ μοχθηρὸν οὐ δεῖ· βλάβει γὰρ καὶ ἑαυτὸν καὶ τοὺς πέλας, φαύλοις πάθεσιν [15] ἐπόμενος. τῷ μοχθηρῷ μὲν οὖν διαφωνεῖ ἃ δεῖ πράττειν καὶ ἃ πράττει· ὁ δ' ἐπεικῆς, ἃ δεῖ, ταῦτα καὶ πράττει· πᾶς γὰρ νοὺς αἰρεῖται τὸ βέλτιστον ἑαυτῷ, ὁ δ' ἐπεικῆς πειθαρχεῖ τῷ νῷ. ἀληθὲς δὲ περὶ τοῦ σπουδαίου καὶ τὸ τῶν φίλων ἔνεκα πολλὰ πράττειν καὶ τῆς πατρίδος, καὶν δέη [20] ὑπεραποθνήσκειν· προήσεται γὰρ καὶ χρήματα καὶ τιμὰς καὶ ὅλως τὰ περιμάχητα ἀγαθὰ, περιποιούμενος ἑαυτῷ τὸ καλόν· ὀλίγον γὰρ χρόνον ἡσθῆναι σφόδρα μᾶλλον ἔλοιτ' ἂν ἢ πολλὸν ἡρέμα, καὶ βιώσαι καλῶς ἐνιαυτὸν ἢ πόλλ' ἔτη τυχόντως, καὶ μίαν πρᾶξιν καλὴν καὶ μεγάλην ἢ πολλὰς [25] καὶ μικράς. τοῖς δ' ὑπεραποθνήσκουσι τοῦτ' ἴσως συμβαίνει· αἰροῦνται δὴ μέγα καλὸν ἑαυτοῖς. καὶ χρήματα προοῖντ' ἂν ἐφ' ᾧ πλείονα λήψονται οἱ φίλοι· γίνεται γὰρ τῷ μὲν φίλῳ χρήματα, αὐτῷ δὲ τὸ καλόν· τὸ δὴ μεῖζον ἀγαθὸν ἑαυτῷ ἀπονέμει. καὶ περὶ τιμὰς δὲ καὶ ἀρχὰς ὁ [30] αὐτὸς τρόπος· πάντα γὰρ τῷ φίλῳ ταῦτα προήσεται· καλὸν γὰρ αὐτῷ τοῦτο καὶ ἐπαινετόν. εἰκότως δὴ δοκεῖ σπουδαῖος εἶναι, ἀντὶ πάντων αἰρούμενος τὸ καλόν. ἐνδέχεται δὲ καὶ πράξεις τῷ φίλῳ προῖεσθαι, καὶ εἶναι κάλλιον τοῦ αὐτὸν πρᾶξαι τὸ αἷτιον τῷ φίλῳ γενέσθαι. ἐν πᾶσι δὴ τοῖς [35] ἐπαινετοῖς ὁ σπουδαῖος φαίνεται ἑαυτῷ τοῦ καλοῦ πλεον **1169b** νέμων. οὕτω μὲν οὖν φίλαυτον εἶναι δεῖ, καθάπερ εἴρηται· ὥς δ' οἱ πολλοί, οὐ χρή.

9 (IX). Ἀμφισβητεῖται δὲ καὶ περὶ τὸν εὐδαίμονα, εἰ δεήσειται φίλων ἢ μή. οὐθὲν γὰρ φασι δεῖν φίλων τοῖς μακα- [5]-ρίοις καὶ αὐτάρκεσιν· ὑπάρχειν γὰρ αὐτοῖς

ἰκάστω) були б найбільші з благ, коли вже доброчесність є саме таким благом.

Отже, чеснотливому слід бути себелюбом (адже, здійснюючи прекрасні вчинки, він і сам отримає користь і допоможе іншим), а нищому не слід: він же ж бо, піддаючись поганим пристрастям, [15] принесе шкоду і собі, і навколишнім. Дійсно, у нищого не узгоджується те, що належить йому робити, з тим, що він робить, а добрий, що належить, те й робить; адже всякий ум (πᾶς γὰρ νοῦς) обирає для себе найкраще, а добрий підкоряється уму.

Правда про доброчесного полягає ще й у тому, що він багато чого робить задля друзів і вітчизни і навіть [20] вмирає за них, якщо треба: ніхто ж не змарнує (προήσεται) майно та почесні і взагалі блага, яких жадають інші (τὰ περιμάχητα ἀγαθὰ), залишаючи за собою лише етичну красу (τὸ καλόν); він радше забажає відчувти сильне задоволення на короткий час, ніж слабке — за довгий, і рік прожити прекрасно, ніж багато років — як доведеться, і він надасть перевагу одному прекрасному і великому вчинкові перед багатьма, [25] але незначними. Таке ж саме трапляється й з тими, що вмирають за інших (τοῖς δ' ὑπεραποθνήσκουσι): вони обирають те, що для них самих є величною красою (μέγα καλόν). І вони, мабуть, змарнують майно на те, від чого більше отримають їхні друзі; тоді друзям дістанеться майно, а їм самим — етична краса, так що самому собі приділяється більше благо (τὸ μεῖζον ἀγαθόν). Так само й [30] з почесними та керівними посадами (περὶ τιμὰς δὲ καὶ ἀρχὰς): усе це віддадуть (προήσεται) друзів, тому що віддавати це друзів — прекрасно і похвально. Природно, отже, що доброчесним вважається той, хто перед усім надає перевагу етичній красі. А можна залишити друзів і прекрасні вчинки, і навіть прекрасніше виявитися причиною прекрасного вчинку для друга, ніж здійснити його самому.

Як бачимо, у всіх гідних похвали [35] справах, доброчесний (ὁ σπουδαῖος) приділяє собі більшу частку етичної краси. Ось, значить, у якому значенні слід, як сказано, бути себелюбом, а так, як **1169b** більшість, не треба.

9 (IX). Сперечаються і про щасливого: потребуватиме він друзів чи ні? Кажуть же ж, що блаженним [5] і самодостатнім зовсім не потрібні друзі, тому що блага властиві (τὰ ἀγαθὰ) у них є. А значить, як само-

τάγαθά· αὐτάρκεις οὖν ὄντας οὐδενὸς προσδεῖσθαι, τὸν δὲ φίλον, ἕτερον αὐτὸν ὄντα, πορίζειν ἃ δι' αὐτοῦ ἄδυνατεῖ· ὅθεν “ὅταν ὁ δαίμων εὖ διδῶ, τί δεῖ φίλων;” ἔοικε δ' ἀτόπῳ τὸ πάντ' ἀπονέμοντας τάγαθὰ τῷ εὐδαίμονι φίλους μὴ ἀποδιδόναι, ὃ [10] δοκεῖ τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν μέγιστον εἶναι. εἴ τε φίλου μᾶλλον ἐστὶ τὸ εὖ ποιεῖν ἢ πᾶσχειν, καὶ ἔστι τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς τὸ εὐεργετεῖν, κάλλιον δ' εὖ ποιεῖν φίλους ὁθνείων, τῶν εὖ πεισομένων δεήσεται ὁ σπουδαῖος. διὸ καὶ ἐπιζητεῖται πότερον ἐν εὐτυχίαις μᾶλλον δεῖ φίλων ἢ ἐν ἀτυχίαις, [15] ὥς καὶ τοῦ ἀτυχοῦντος δεομένου τῶν εὐεργετησόντων καὶ τῶν εὐτυχοῦντων οὓς εὖ ποιήσουσιν. ἄτοπον δ' ἴσως καὶ τὸ μονώτην ποιεῖν τὸν μακάριον· οὐδεὶς γὰρ ἔλοιτ' ἂν καθ' αὐτὸν τὰ πάντ' ἔχειν ἀγαθὰ· πολιτικὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος καὶ συζῆν πεφυκός. καὶ τῷ εὐδαίμονι δὴ τοῦθ' ὑπάρχει· τὰ γὰρ [20] τῇ φύσει ἀγαθὰ ἔχει, δῆλον δ' ὥς μετὰ φίλων καὶ ἐπικῶν κρεῖττον ἢ μετ' ὁθνείων καὶ τῶν τυχόντων συνημερεύειν. δεῖ ἄρα τῷ εὐδαίμονι φίλων. τί οὖν λέγουσιν οἱ πρῶτοι, καὶ πῇ ἀληθεύουσιν; ἢ ὅτι οἱ πολλοὶ φίλους οἶονται τοὺς χρησίμους εἶναι; τῶν τοιούτων μὲν οὖν οὐδὲν δεήσεται ὁ μακάριος, [25] ἐπειδὴ τάγαθὰ ὑπάρχει αὐτῷ· οὐδὲ δὴ τῶν διὰ τὸ ἡδύ, ἢ ἐπὶ μικρὸν (ἡδὺς γὰρ ὁ βίος ὧν οὐδὲν δεῖται ἐπαισάκτου ἡδονῆς)· οὐ δεόμενος δὲ τῶν τοιούτων φίλων οὐ δοκεῖ δεῖσθαι φίλων. τὸ δ' οὐκ ἔστιν ἴσως ἀληθές. ἐν ἀρχῇ γὰρ εἴρηται ὅτι ἡ εὐδαιμονία ἐνέργεια τις ἐστίν, ἢ δ' ἐνέργεια δῆλον ὅτι [30] γίνεται καὶ οὐχ ὑπάρχει ὥσπερ κτῆμά τι. εἰ δὲ τὸ εὐδαιμονεῖν ἐστὶν ἐν τῷ ζῆν καὶ ἐνεργεῖν, τοῦ δ' ἀγαθοῦ ἢ ἐνέργεια σπουδαία καὶ ἡδεῖα καθ' αὐτήν,

достатні, вони нічого більше не потребують, тоді як друг, будучи другим “и”²⁹, дає те, що не можна отримати завдяки самому собі; звідси вислів: “Коли добро дарує демон, чого просити в друзів?”³⁰. Але ж це, здається, безглуздо: приписуючи щасливому всі блага, не дати йому друзів — [10] того, що вважається найважливішим із зовнішніх благ!

І ось якщо друзові властивіше робити добро, ніж приймати його, а виявляти благодіяння — властивість чеснотливого та доброчесності, і, нарешті, якщо робити добро друзям прекрасніше, ніж стороннім, то доброчесний потребуватиме тих, хто прийме його благодіяння. А тому наступне питання про те, при успіхах чи при невдачах потрібніші друзі, [15] якщо брати до уваги, що і невдаха потребує тих, що будуть йому благодійниками, і удачливі — тих, кому вони будуть робити добро.

Так само безглуздо й одинаком робити блаженного (ὁ μακάριος): ніхто ж бо не обрав би володіння всіма благами (τὰ πάντ' ἀγαθὰ) для себе одного; дійсно, людина — суспільна істота (πολιτικὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος)³¹, і жити спільно їй властиво від природи (συζῆν πεφυκός). А значить і щасливому властиве все це: від природи ж бо він [20] має блага, тим часом ясно, що краще провести дні з друзями і добрими людьми, ніж зі сторонніми і випадковими. Отже, у щасливого є потреба в друзях.

Що ж у такому випадку мають на увазі ті, перші (οἱ πρῶτοι), і в якому відношенні (πῇ) вони кажуть правду? Чи не в тому річ, що більшість вважає друзями корисних людей? — Але ж у таких, звичайно, блаженний анітрохи не відчуватиме потреби, [25] коли вже блага в нього є; не відчуватиме потреби він і в друзях задля задоволення, хіба тільки в дуже малій мірі (адже коли життя приємне саме по собі, то не треба жодного задоволення привхідного). І ось, оскільки він [блаженний] не потребує таких друзів, то здається, що він не потребує друзів [взагалі].

Але це, очевидно, неправда. На початку вже було сказано³², що щастя (ἡ εὐδαιμονία) — це своєрідна діяльність (ἐνέργεια τις); ясно тим часом, що діяльність [30] виникає, а не існує, на зразок своєрідного придбання (κτῆμά τι).

²⁹ Див. вище, прим. 15.

³⁰ Буквальна цитата з: Eur. Orest. 667.

³¹ Традиційний переклад цього місця як “істота суспільна” має на увазі той факт, що основним феноменом античної грецької цивілізації був саме поліс як община-держава, як община громадянська, і з ним зіставлялися явища політичного, ідеологічного та суспільного порядку. Пор.: кн. I, прим. 35.

³² Див.: 1098a16, b31–9a7.

καθάπερ ἐν ἀρχῇ εἴρηται, ἔστι δὲ καὶ τὸ οἰκεῖον τῶν ἡδέων, θεωρεῖν δὲ μᾶλλον τοὺς πέλας δυνάμεθα ἢ ἑαυτοὺς καὶ τὰς ἐκείνων πράξεις ἢ [35] τὰς οἰκείας, αἱ τῶν σπουδαίων δὲ πράξεις φίλων ὄντων 1170a ἡδεῖαι τοῖς ἀγαθοῖς (ἄμφω γὰρ ἔχουσι τὰ τῇ φύσει ἡδέα)· ὁ μακάριος δὴ φίλων τοιούτων δεήσεται, εἴπερ θεωρεῖν προαιρεῖται πράξεις ἐπιεικεῖς καὶ οἰκείας, τοιαῦται δ' αἱ τοῦ ἀγαθοῦ φίλου ὄντος. οἶονταί τε δεῖν ἡδέως ζῆν τὸν εὐδαίμονα. [5] μονώτῃ μὲν οὖν χαλεπὸς ὁ βίος· οὐ γὰρ ῥᾶδιον καθ' αὐτὸν ἐνεργεῖν συνεχῶς, μεθ' ἑτέρων δὲ καὶ πρὸς ἄλλους ῥᾶον. ἔσται οὖν ἡ ἐνέργεια συνεχεστέρα, ἡδεῖα οὖσα καθ' αὐτήν, ὁ δὲ περὶ τὸν μακάριον εἶναι· ὁ γὰρ σπουδαῖος, ἢ σπουδαῖος, ταῖς κατ' ἀρετὴν πράξεσι χαίρει, ταῖς δ' ἀπὸ κακίας δυσχεραίνει [10]-νει, καθάπερ ὁ μουσικὸς τοῖς καλοῖς μέλεσιν ἡδεταί, ἐπὶ δὲ τοῖς φαύλοις λυπεῖται. γίνοιτο δ' ἂν καὶ ἄσκησις τις τῆς ἀρετῆς ἐκ τοῦ συζῆν τοῖς ἀγαθοῖς, καθάπερ καὶ Θεογνίς φησιν. φυσικώτερον δ' ἐπισκοποῦσιν ἔοικεν ὁ σπουδαῖος φίλος τῷ σπουδαίῳ τῇ φύσει αἰρετὸς εἶναι. τὸ γὰρ τῇ φύσει [15] ἀγαθὸν εἴρηται ὅτι τῷ σπουδαίῳ ἀγαθὸν καὶ ἡδύ ἐστι καθ' αὐτό. τὸ δὲ ζῆν ὀρίζονται τοῖς ζώοις δυνάμει αἰσθήσεως, ἀνθρώποις δ' αἰσθήσεως ἢ νοήσεως· ἡ δὲ δύναμις εἰς τὴν ἐνέργειαν ἀνάγεται, τὸ δὲ κύριον ἐν τῇ ἐνεργείᾳ· ἔοικε δὴ τὸ ζῆν εἶναι κυρίως τὸ αἰσθάνεσθαι ἢ νοεῖν. τὸ δὲ ζῆν τῶν [20] καθ' αὐτὸ ἀγαθῶν καὶ ἡδέων· ὠρισμένον γάρ, τὸ δ' ὠρισμένον τῆς ἀγαθοῦ φύσεως· τὸ δὲ τῇ φύσει ἀγαθὸν καὶ τῷ ἐπιεικεῖ· διόπερ ἔοικε πᾶσιν ἡδὺ εἶναι· οὐ δὲ δεῖ δὲ λαμβάνειν μοχθηρὰν ζωὴν καὶ διεφθαρμένην, οὐδ' ἐν λύπαις· ἀόριστος γὰρ ἡ τοιαύτη,

Якщо ж бути щасливим (τὸ εὐδαίμονεῖν) — значить жити й діяти, п діяльність чеснотливого сама по собі добродісна й приємна, як було сказано на початку³³; і якщо родинне (τὸ οἰκεῖον) — це також одна з речей, що приносять задоволення, причому навколишніх ми швидше здатні споглядати, ніж самих себе, а їх вчинки — швидше, [35] ніж власні; і якщо вчинки добродісних людей — і друзів при цьому 1170a — приносять чеснотливим задоволення (бо вони мають обидва природні задоволення), то блаженний потребуватиме таких друзів, якщо тільки він дійсно надає перевагу спогляданню добрих і родинних йому вчинків, а вчинки чеснотливої людини, що є другом, саме такі.

Вважається також, що щаслива людина повинна жити з задоволенням. [5] Проте для одинака життя обтяжливе: не легко ж бо постійно бути самому по собі діяльним (καθ' αὐτὸν ἐνεργεῖν), а з іншими і по відношенню до інших — легше. Діяльність, що сама по собі приносить задоволення, буде тоді постійнішою, як і має бути у блаженного: адже добродісний, у міру своєї добродісності (ἢ σπουδαῖος), насолоджується вчинками, які відповідають добродісності, і відкидає те, [10] що від зіпсутості, подібно до того як музикант знаходить задоволення в красивих напівах і страждає від поганих. Від співжиття з чеснотливими, як стверджує і Феогнід, виходить навіть щось на зразок вправи (ἄσκησις τις) в добродісності³⁴.

При уважному розгляді питання, радше з точки зору природи, здається, що добродісний друг за природою заслуговує на вибір для добродісного. Сказано ж бо, що благо за природою для [15] добродісного саме по собі є благом і приносить йому задоволення.

Поняття “жити” (τὸ ζῆν) для тварин визначається по здатності відчувати, а для людей — по здатності відчувати і розуміти (αἰσθήσις ἢ νοήσις). Здатність (ἢ δύναμις) же зводиться до діяльності, бо головне (τὸ κύριον) міститься в діяльності. Таким чином, очевидно, “жити” — значить головним чином “відчувати” і “розуміти”. “Жити” ж належить до благ [20] і задоволень самих по собі, тому що життя визначене, а визначеність належить природі властивого блага; але що є благом за природою, те є благом і для доброї людини, так що, очевидно, усім життя

³³ Див.: 1099a14, 21.

³⁴ Закінчена цитата з Феогніда (*Theogn.* I. 35–36): ἐσθλῶν μὲν γὰρ ὅπ' ἐσθλὰ μαθήσεαι· ἦν δὲ κακοῖσιν ἢ συμμίσγησις, ἀπολείς καὶ τὸν ἐόντα νόον — *доброму доміри навчатись; об'єднавшись з поганими, розум утратиш і той, що це маєш.*

καθάπερ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῇ. ἐν [25] τοῖς ἐχομένοις δὲ περὶ τῆς λύπης ἔσται φανερώτερον. εἰ δ' αὐτὸ τὸ ζῆν ἀγαθὸν καὶ ἡδύ (ἔοικε δὲ καὶ ἐκ τοῦ πάντας ὀρέγεσθαι αὐτοῦ, καὶ μάλιστα τοὺς ἐπιεικεῖς καὶ μακαρίους· τοῦτοις γὰρ ὁ βίος αἰρετώτατος, καὶ ἡ τούτων μακαριωτάτη ζωή), ὁ δ' ὁρῶν ὅτι ὁρᾷ αἰσθάνεται καὶ ὁ ἀκούων ὅτι ἀκούει [30] καὶ ὁ βαδίζων ὅτι βαδίζει, καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως ἔστι τι τὸ αἰσθανόμενον ὅτι ἐνεργοῦμεν, ὥστε ἂν αἰσθανώμεθ', ὅτι αἰσθανόμεθα, κἂν νοῶμεν, ὅτι νοοῦμεν, τὸ δ' ὅτι αἰσθανόμεθα ἢ νοοῦμεν, ὅτι ἐσμέν (τὸ γὰρ εἶναι ἦν αἰσθάνεσθαι ἢ 1170b νοεῖν), τὸ δ' αἰσθάνεσθαι ὅτι ζῆν, τῶν ἡδέων καθ' αὐτό (φύσει γὰρ ἀγαθὸν ζωή, τὸ δ' ἀγαθὸν ὑπάρχον ἐν ἑαυτῷ αἰσθάνεσθαι ἡδύ), αἰρετὸν δὲ τὸ ζῆν καὶ μάλιστα τοῖς ἀγαθοῖς, ὅτι τὸ εἶναι ἀγαθὸν ἐστὶν αὐτοῖς καὶ ἡδύ (συναισθανό- [5]-μενοι γὰρ τοῦ καθ' αὐτὸ ἀγαθοῦ ἡδονταί, ὥς δὲ πρὸς ἑαυτὸν ἔχει ὁ σπουδαῖος, καὶ πρὸς τὸν φίλον (ἕτερος γὰρ αὐτὸς ὁ φίλος ἐστίν)· καθάπερ οὖν τὸ αὐτὸν εἶναι αἰρετὸν ἐστὶν ἐκάστω, οὕτω καὶ τὸ τὸν φίλον, ἢ παραπλησίως. τὸ δ' εἶναι ἦν αἰρετὸν διὰ τὸ αἰσθάνεσθαι αὐτοῦ ἀγαθοῦ ὄντος, ἢ δὲ τοιαύτη [10] αἴσθησις ἡδεῖα καθ' ἑαυτήν. συναισθάνεσθαι ἄρα δεῖ καὶ τοῦ φίλου ὅτι ἔστιν, τοῦτο δὲ γίνοιτ' ἂν ἐν τῷ συζῆν καὶ κοινωνεῖν λόγων καὶ διανοίας· οὕτω γὰρ ἂν δόξειε ἐπὶ τῶν βοσκημάτων τὸ ἐν τῷ αὐτῷ νέμεσθαι. εἰ δὲ τῷ μακαρίῳ τὸ εἶναι αἰρε- [15]-τόν ἐστι καθ' αὐτό, ἀγαθὸν τῇ φύσει ὄν καὶ ἡδύ, παραπλήσιον δὲ καὶ τὸ τοῦ φίλου ἐστίν, κἂν ὁ φίλος τῶν αἰρετῶν εἴη. ὁ δ' ἐστὶν αὐτῷ

приносить задоволення. Але ні погане життя, ні нище, ні життя в стражданнях не треба брати до уваги, тому що таке життя позбавлене визначеності, як і його зміст (τὰ ὑπάρχοντα αὐτῇ).

Про [25] страждання в подальшому викладі буде сказано ясніше.

Якщо ж саме “життя” (τὸ ζῆν) — благо і задоволення (це видно з того, що всі прагнуть до нього, а особливо добрі люди і блаженні, бо для них життя (ὁ βίος) найбільше заслуговує на вибір і існування (ἢ ζωῇ) їхнє найблаженніше); і якщо той, хто бачить, відчуває, що він бачить, і той, хто чує, — що він чує, [30] а той, хто йде, — що йде, і відповідно в інших випадках є щось, що відчуває (τὸ αἰσθανόμενον), що ми діємо, так що ми, мабуть, відчуваємо, що відчуваємо, і розуміємо, що розуміємо, а відчувати, що ми відчуваємо або розуміємо, — [значить відчувати], що ми існуємо (ἐσμέν) (адже “бути” (τὸ εἶναι) визначено як відчувати або 1170b розуміти); і якщо відчуття життя належить до речей, які самі по собі приносять задоволення (тому що життя (ἢ ζωῇ)

— благо за природою, а відчувати благо, що є в самому собі, приносить задоволення); і якщо життя є предмет обрання, причому насамперед для чеснотливих, тому що буття (τὸ εἶναι) для них благо і задоволення (адже, відчуваючи [5] в собі благо саме по собі, вони отримують задоволення); і якщо доброчесний ставиться до друга, як до самого себе (бо друг — це другий він сам), — [якщо все це так], то для кожної людини як власне буття — предмет обрання, так, або майже так, і буття друга. Тим часом буття, як ми знаємо, є предметом обрання завдяки відчуттю, що сама людина доброчесна, а таке [10] відчуття приносить задоволення саме по собі. Отже, нам треба відчувати в собі, що [доброчесність] друга також існує, а це вийде при житті разом і при спільності суджень та думки (ἐν τῷ συζῆν καὶ κοινωνεῖν λόγων καὶ διανοίας); очевидно, це мають на увазі, коли кажуть про “життя разом” стосовно людей, а не про випас на одному й тому ж місці, як у випадку з худобою.

Отже, якщо для блаженного буття заслуговує [15] обрання саме по собі, як благо за природою і задоволення, і якщо майже так само (παραπλήσιον) він ставиться до буття друга, то й друг буде, мабуть, одним з предметів, гідних обрання. А що для блаженного предмет обрання, те й має в нього бути, у іншому ж випадку він відчуватиме брак цього. Отже, хто вважатиметься “щасливим”, той потребуватиме доброчесних друзів.

αἰρετόν, τοῦτο δεῖ ὑπάρχειν αὐτῷ, ἢ ταύτῃ ἐνδεής ἔσται. δεήσει ἄρα τῷ εὐδαιμονήσοντι φίλων σπουδαίων.

10 (X). [20] Ἄρ' οὖν ὥς πλείστους φίλους ποιητέον, ἢ καθάπερ ἐπὶ τῆς ξενίας ἐμμελῶς εἰρήσθαι δοκεῖ “μήτε πολύξεινος μήτ' ἄξεινος,” καὶ ἐπὶ τῆς φιλίας ἀρμόσει μήτ' ἀφίλον εἶναι μήτ' αὐ πολύφιλον καθ' ὑπερβολήν; τοῖς μὲν δὴ πρὸς χρήσιν κἂν πάνυ δόξειεν ἀρμόζειν τὸ λεχθέν· πολλοῖς γὰρ **[25]** ἀνθυπηρετεῖν ἐπίπονον, καὶ οὐχ ἱκανὸς ὁ βίος αὐτὸ [τοῦτο] πράττειν. οἱ πλείους δὴ τῶν πρὸς τὸν οἰκεῖον βίον ἱκανῶν περίεργοι καὶ ἐμπόδιοι πρὸς τὸ καλῶς ζῆν· οὐθὲν οὖν δεῖ αὐτῶν. καὶ οἱ πρὸς ἡδονὴν δὲ ἀρκοῦσιν ὀλίγοι, καθάπερ ἐν τῇ τροφῇ τὸ ἡδυσμα. τοὺς δὲ σπουδαίους πότερον πλείστους **[30]** κατ' ἀριθμόν, ἢ ἔστι τι μέτρον καὶ φιλικοῦ πλήθους, ὥσπερ πόλεως; οὔτε γὰρ ἐκ δέκα ἀνθρώπων γένοιτ' ἂν πόλις, οὔτ' ἐκ δέκα μυριάδων ἔτι πόλις ἐστίν. τὸ δὲ ποσὸν οὐκ ἔστιν ἴσως ἐν τι, ἀλλὰ πᾶν τὸ μεταξὺ τινῶν ὀρισμένων. καὶ φίλων **1171a** δὴ ἔστι πλήθος ὀρισμένον, καὶ ἴσως οἱ πλεῖστοι μεθ' ὧν ἂν δύναιτό τις συζῆν (τοῦτο γὰρ ἐδόκει φιλικώτατον εἶναι)· ὅτι δ' οὐχ οἶόν τε πολλοῖς συζῆν καὶ διανέμειν ἑαυτόν, οὐκ ἄδηλον. ἔτι δὲ κάκείνους δεῖ ἀλλήλοις φίλους εἶναι, εἰ μέλλουσι **[5]** πάντες μετ' ἀλλήλων συνημερεύειν· τοῦτο δ' ἐργῶδες ἐν πολλοῖς ὑπάρχειν. χαλεπὸν δὲ γίνεται καὶ τὸ συγχαίρειν καὶ τὸ συναλγεῖν οἰκείως πολλοῖς· εἰκὸς γὰρ συμπίπτειν ἅμα τῷ μὲν συνήδεσθαι τῷ δὲ συνάχθεσθαι. ἴσως οὖν εὖ ἔχει μὴ ζητεῖν ὥς πολυφιλώτατον εἶναι, ἀλλὰ τοσούτους ὅσοι εἰς τὸ **[10]** συζῆν ἱκανοί· οὐδὲ γὰρ ἐνδέχεσθαι δόξειεν ἂν πολλοῖς εἶναι φίλον σφόδρα. διόπερ οὐδ' ἐρᾶν πλειόνων· ὑπερβολὴ γὰρ τις εἶναι βούλεται φιλίας, τοῦτο δὲ πρὸς ἕνα· καὶ τὸ σφόδρα δὴ πρὸς ὀλίγους. οὕτω δ' ἔχειν ἔοικε

10 (X). [20] То ж чи потрібно в такому випадку заводити якомога більше друзів, а чи, як про гостинність, здається, вдало сказано: “і не багато гостей, і не без них”, так і в дружбі буде доречно не бути без друзів (ἀφίλος), але й не мати їх понадміру (πολύφιλος)³⁵?

Цей вислів, мабуть, цілком підходить до друзів задля користі, оскільки важко багато чим (πολλοῖς) відповісти послугою на послугу (ἀνθυπηρετεῖν), **[25]** і життя на <це> не вистачить. Якщо друзів більше, ніж досить для власного життя, вони зайві (περίεργοι) і виступають перешкодою для прекрасного життя (πρὸς τὸ καλῶς ζῆν), а отже в них немає потреби. І для задоволення досить небагато друзів, як і приправи до їжі.

То ж чи заводити **[30]** якомога більше добродесних друзів, а чи є якась міра їх числу, подібно до того, як [є міра і числу громадян] держави (ἢ πόλις)? Дійсно, ні з десяти чоловік не утвориться держава (ἢ πόλις), ні з десяти разів по десять тисяч (ἐκ δέκα μυριάδων) також вже не буде держави³⁶. “Скільки” (τὸ ποσόν) — це, мабуть, не одне якесь [число], але весь проміжок між певними межами. Так що й кількість друзів має межі, і, **1171a** мабуть, найбільше число друзів те, з яким людина зможе жити разом (адже це й було прийнято за головну ознаку дружби³⁷); а що неможливо жити разом з багатьма і ділити себе [між ними] — це цілком ясно (οὐκ ἄδηλον). Крім того, нашим друзям (κάκείνους) також треба бути між собою друзями, якщо вже їм усім випало (μέλλουσι) **[5]** провести дні один з одним, а при великому їх числі це важко. Важко стає й ділити з багатьма радість і горе, як свої власні (οἰκείως), тому що, напевно, доведеться в один і той же час з одним ділити задоволення, а з іншим — гіркоту.

Так що добре (εὖ ἔχει), очевидно, не побільше шукати друзів (πολυφιλώτατος), а стільки, **[10]** скільки досить для життя разом; дійсно, було б, мабуть, неможливо бути дуже близьким другом для багатьох. Тому й не закохуються (ἐρᾶν) у багатьох, адже закоханість тяжіє до свого роду надмірної дружби, причому по відношенню до однієї людини; отже, дуже близька дружба (τὸ σφόδρα) — це дружба з небагатьма (πρὸς ὀλίγους).

³⁵ Цит.: *Hes. Erg.* 715.

³⁶ Характерне для уявлень греків судження про величину поліса, який має бути обмеженим як за територією, так і, особливо, за числом громадян. Цю ж тему детальніше Аристотель розвиває у “Політиці” (*Aristot. Pol.* 1265a10, 1326a25–b7).

³⁷ Див.: 1157b19, 1158a4.

καὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων· οὐ γίνονται γὰρ φίλοι πολλοὶ κατὰ τὴν ἐταιρικὴν [15] φιλίαν, αἱ δ' ὑμνούμεναι ἐν δυσὶ λέγονται. οἱ δὲ πολύφιλοι καὶ πᾶσιν οἰκεῖως ἐντυγχάνοντες οὐδενὶ δοκοῦσιν εἶναι φίλοι, πλὴν πολιτικῶς, οὗς καὶ καλοῦσιν ἀρεσκούς. πολιτικῶς μὲν οὖν ἔστι πολλοῖς εἶναι φίλον καὶ μὴ ἄρεσκον ὄντα, ἀλλ' ὡς ἀληθῶς ἐπιεικῇ· δι' ἀρετὴν δὲ καὶ δι' αὐτοὺς οὐκ ἔστι πρὸς [20] πολλούς, ἀγαπητὸν δὲ καὶ ὀλίγους εὐρεῖν τοιούτους.

11 (XI). Πότερον δ' ἐν εὐτυχίαις μᾶλλον φίλων δεῖ ἢ ἐν δυστυχίαις; ἐν ἀμφοῖν γὰρ ἐπιζητοῦνται· οἱ τε γὰρ ἀτυχοῦντες δέονται ἐπικουρίας, οἱ τ' εὐτυχοῦντες συμβίων καὶ οὗς εὖ ποιήσουσιν· βούλονται γὰρ εὖ δρᾶν. ἀναγκαιότερον μὲν δὴ [25] ἐν ταῖς ἀτυχίαις, διὸ τῶν χρησίμων ἐνταῦθα δεῖ, κάλλιον δ' ἐν ταῖς εὐτυχίαις, διὸ καὶ τοὺς ἐπιεικεῖς ζητοῦσιν· τούτους γὰρ αἰρετώτερον εὐεργετεῖν καὶ μετὰ τούτων διάγειν. ἔστι γὰρ καὶ ἡ παρουσία αὐτῇ τῶν φίλων ἡδεῖα καὶ ἐν ταῖς εὐτυχίαις καὶ ἐν ταῖς δυστυχίαις. κουφίζονται γὰρ οἱ λυπούμενοι [30] συναλγούντων τῶν φίλων. διὸ κἂν ἀπορήσειεν τις πότερον ὥσπερ βάρους μεταλαμβάνουσιν, ἢ τοῦτο μὲν οὐ, ἡ παρουσία δ' αὐτῶν ἡδεῖα οὔσα καὶ ἡ ἔννοια τοῦ συναλγεῖν ἐλάττω τὴν λύπην ποιεῖ. εἰ μὲν οὖν διὰ ταῦτα ἢ δι' ἄλλο τι κουφίζονται, ἀφείσθω· συμβαίνειν δ' οὖν φαίνεται τὸ λεχθέν. ἔοικε δ' [35] ἡ παρουσία μικτὴ τις αὐτῶν εἶναι. αὐτὸ μὲν γὰρ τὸ ὄραν 1171b τοὺς φίλους ἡδύ, ἄλλως τε καὶ ἀτυχοῦντι, καὶ γίνεται τις ἐπικουρία πρὸς τὸ μὴ λυπεῖσθαι (παραμυθητικὸν γὰρ ὁ φίλος καὶ τῇ ὄψει καὶ τῷ λόγῳ, ἐὰν ἢ ἐπιδέξιος· οἶδε γὰρ τὸ ἦθος καὶ ἐφ' οἷς ἡδεῖται καὶ λυπεῖται)· τὸ δὲ λυπούμενον αἰσθᾶ- [5]- νεσθαι ἐπὶ ταῖς αὐτοῦ ἀτυχίαις λυπηρόν· πᾶς

Що це дійсно так, ясно з самих речей (ἐπὶ τῶν πραγμάτων), адже при товариській дружбі не [15] буває багато друзів, та й у гімнах (αἱ ὑμνούμεναι) говориться про пари³⁸. Ті ж, у кого багато друзів і хто з усіма поводить по-свійськи (οἰκεῖως), ні для кого, здається, не друзі, крім тільки в політичному значенні (πολιτικῶς), і їх називають улесливими. Звичайно, у політичному значенні можна бути другом багатьом і не будучи улесливим, а як і справді добрий. Але дружба задля доброчесності і задля самих друзів з [20] багатьма неможлива, а бажано і дешицю таких друзів знайти.

11 (XI). При успіхах чи в нещастях потрібніші друзі? — Адже шукають друзів в обох випадках, тому що невдахи потребують підтримки, а удачливі — близьких людей, яким робитимуть добро, бо вони бажають робити добро. Таким чином, необхідніша дружба [25] при невдачах, тому що в цьому випадку потрібні корисні друзі, а прекрасніша — при успіхах, чому й друзів тоді шукають добрих, розуміючи, що більше заслуговує на обрання таким виявляти благодіяння і з такими провести час.

Уже сама присутність друзів приносить задоволення і при успіхах, і в нещастях. Страждання ж бо полегшуються, [30] коли друзі розділяють наше горе. Тому-то й можна, мабуть, задати питання: чи знімають вони, немов тягар, з нас горе, чи відбувається не це, а їхня присутність приносить задоволення і усвідомлення (ἢ ἔννοια) того, що вони розділяють наше горе, зменшує страждання? Питання про те, з цієї причини чи з якоїсь іншої приходить полегшення, відкладемо; очевидно, принаймні, що відбувається саме те, що сказано.

Схоже, [35] однак, що присутність [друзів, коли у нас горе], — це якась суміш [задоволення і страждання]. Уже бачити 1171b друзів — задоволення, особливо для невдахи, і це стає своєрідною підтримкою в стражданнях (адже друг, якщо уміє бути люб'язним, і виглядом своїм, і мовою приносить утіху, тому що він знає вдачу [друга]: що йому приносить задоволення а що — страждання). З іншого боку, відчуття, що друг страждає [5] через наші власні невдачі, примушує страждати, тому що всякий уникає бути для друзів винуватцем (αἷτιος) страждань. Саме тому мужні люди (οἱ ἀνδρώδεις) за своєю природою остерігаються

³⁸ Зазвичай коментаторами згадуються Ахіллес і Патрокл, Орест і Пілад, Тесей і Періфой.

γὰρ φεύγει λύπης αἴτιος εἶναι τοῖς φίλοις. διόπερ οἱ μὲν ἀνδρώδεις τὴν φύσιν εὐλαβοῦνται συλλυπεῖν τοὺς φίλους αὐτοῖς, κἄν μὴ ὑπερτείνῃ τῇ ἄλυπία, τὴν ἐκείνοις γινομένην λύπην οὐχ ὑπομένει, ὅλως τε συνθρήνους οὐ προσίεται διὰ τὸ μὴδ' αὐτὸς [10] εἶναι θρηνητικός· γύναια δὲ καὶ οἱ τοιοῦτοι ἄνδρες τοῖς συστένουσι χαίρουσι, καὶ φιλοῦσιν ὥς φίλους καὶ συναλγοῦντας. μιμεῖσθαι δ' ἐν ἅπασι δεῖ δῆλον ὅτι τὸν βελτίω. ἢ δ' ἐν ταῖς εὐτυχίαις τῶν φίλων παρουσία τὴν τε διαγωγὴν ἡδεῖαν ἔχει καὶ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἡδοναὶ ἐπὶ τοῖς αὐτοῦ ἀγαθοῖς. [15] διὸ δόξειεν ἂν δεῖν εἰς μὲν τὰς εὐτυχίας καλεῖν τοὺς φίλους προθύμως (εὐεργετικὸν γὰρ εἶναι καλόν), εἰς δὲ τὰς ἀτυχίας ὀκνοῦντα· μεταδιδόναι γὰρ ὥς ἥκιστα δεῖ τῶν κακῶν, ὅθεν τὸ “ἄλις ἐγὼ δυστυχῶν.” μάλιστα δὲ παρακλητέον ὅταν μέλλωσιν ὀλίγα ὀχληθέντες μεγάλ' αὐτὸν ὠφελήσιν. [20] ἰέναι δ' ἀνάπαλιν ἴσως ἀρμόζει πρὸς μὲν τοὺς ἀτυχοῦντας ἄκλητον καὶ προθύμως (φίλου γὰρ εὖ ποιεῖν, καὶ μάλιστα τοὺς ἐν χρεῖα καὶ [τὸ] μὴ ἀξιώσαντας· ἀμφοῖν γὰρ κάλλιον καὶ ἥδιον), εἰς δὲ τὰς εὐτυχίας συνεργοῦντα μὲν προθύμως (καὶ γὰρ εἰς ταῦτα χρεῖα φίλων), πρὸς εὐπάθειαν δὲ σχο- [25]-λαίως· οὐ γὰρ καλὸν τὸ προθυμεῖσθαι ὠφελεῖσθαι. δόξαν δ' ἀηδίας ἐν τῷ διωθεῖσθαι ἴσως εὐλαβητέον· ἐνίστε γὰρ συμβαίνει. ἢ παρουσία δὴ τῶν φίλων ἐν ἅπασιν αἰρετὴ φαίνεται.

12 (XII). Ἄρ' οὖν, ὥσπερ τοῖς ἐρώσι τὸ ὁρᾶν ἀγαπητότατόν ἐστι [30] καὶ μᾶλλον αἰροῦνται ταύτην τὴν αἴσθησιν ἢ τὰς λοιπὰς ὡς κατὰ ταύτην μάλιστα τοῦ ἔρωτος ὄντος καὶ γινομένου, οὕτω καὶ τοῖς φίλοις αἰρετώτατόν ἐστι τὸ συζῆν; κοινωνία γὰρ ἢ φιλία, καὶ ὡς πρὸς ἑαυτὸν ἔχει, οὕτω καὶ πρὸς τὸν φίλον· περὶ αὐτὸν δ' ἡ αἴσθησις ὅτι ἔστιν αἰρετὴ, καὶ περὶ [35] τὸν φίλον

співчуття друзів до них самих, і якщо тільки вони не схильні до безжурності (ἢ ἄλυπία), то страждань, які вони викликають у друзів, не переносять і взагалі не допускають до себе співплакальників (συν-θρήνος), тому що й самі аж ніяк [10] не плакальники (θρηνητικός); а баби (τὰ γυναῖκα) і подібні їм чоловіки радіють тим, хто ридає разом з ними (τοῖς συστένουσι), і почувають до них дружбу як до друзів і таких, що ділять з ними горе. Ясно, що в усіх випадках наслідувати (μιμεῖσθαι) треба кращому.

Присутність же при успіхах друзів означає проведений із задоволенням час і усвідомлення того, що друзі отримують задоволення від наших власних благ. [15] Тому, напевно, і вважається, що при успіхах слід привітно кликати до себе друзів (адже бути благодійним прекрасно), а при нещастях — баритися з цим. Дійсно, свої нещастя передавати іншому слід якомога менше, звідки й приказка: “Досить, що я нещасний”³⁹. Закликати до себе друзів передовсім треба тоді, коли їм випадає, трохи обтяживши себе, надати нам велику допомогу.

[20] А приходити, навпаки, пристойно, мабуть, до того, у кого невдачі, без заклику і ревно (друзі ж бо властиво робити добро, і насамперед тим, хто відчуває потребу, притому тоді, коли на нього не розраховували: у цьому для обох більше прекрасного і задоволення); і в разі успіху сприяти слід ревно (бо й тоді є потреба у друзях), а в прийнятті благодіянь — виявляти [25] неквапливість (σχολαίως): негарно ж бо запопадливо приймати допомогу.

Прославитися ж неприємним (δόξαν ἀηδίας) за те, що відхиляєш [допомогу], очевидно, слід остерегатися — іноді ж бо й таке буває.

Таким чином, присутність друзів у всіх випадках (ἐν ἅπασιν) заслуговує, очевидно, обрання (αἰρετὴ).

12 (XII). Чи ж не правда, подібно до того як споглядання (τὸ ὁρᾶν) коханого є для закоханих наймилішим [30] і вони надають перевагу цьому почуттю перед усім іншим, тому що кохання існує й виникає насамперед завдяки ньому, так і для друзів найбільш бажаним є жити спільно? Адже дружба — це спільність (ἢ κοινωνία), і, як ставляться до себе самого, так і до друга; а оскільки почуття власного буття (περὶ αὐτὸν ἢ αἴσθησις) заслуговує обрання, то й почуття буття [35] друга

³⁹ Джерело цитування достеменно невідоме.

δὴ· ἢ δ' ἐνέργεια γίνεται αὐτῆς ἐν τῷ συζῆν, **1172a** ὥστ' εἰκότως τούτου ἐφίενται. καὶ ὁ ποτ' ἐστὶν ἐκάστοις τὸ εἶναι ἢ οὐ χάριν αἰροῦνται τὸ ζῆν, ἐν τούτῳ μετὰ τῶν φίλων βούλονται διάγειν· διόπερ οἱ μὲν συμπίνουσιν, οἱ δὲ συγκυβεύουσιν, ἄλλοι δὲ συγγυμνάζονται καὶ συγκυνηγοῦσιν [5] ἢ συμφιλοσοφοῦσιν, ἕκαστοι ἐν τούτῳ συνημερεύοντες ὅ τι περ μάλιστ' ἀγαπῶσι τῶν ἐν τῷ βίῳ· συζῆν γὰρ βουλόμενοι μετὰ τῶν φίλων, ταῦτα ποιοῦσι καὶ τούτων κοινωνοῦσιν οἷς οἶονται συζῆν. γίνεται οὖν ἢ μὲν τῶν φαύλων φιλία μοχθηρά (κοινωνοῦσι γὰρ φαύλων ἀβέβαιοι ὄντες, καὶ μο- [10]-χθηροὶ δὲ γίνονται ὁμοιούμενοι ἀλλήλοις), ἢ δὲ τῶν ἐπιεικῶν ἐπιεικῆς, συναυξανόμενη ταῖς ὁμιλίαις· δοκοῦσι δὲ καὶ βελτίους γίνεσθαι ἐνεργοῦντες καὶ διορθοῦντες ἀλλήλους· ἀπομάττονται γὰρ παρ' ἀλλήλων οἷς ἀρέσκονται, ὅθεν “ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἅπ' ἐσθλά.” περὶ μὲν οὖν φιλίας ἐπὶ τοσοῦτον εἰρήσθω· ἐπόμενον δ' ἂν εἴη διελθεῖν περὶ ἡδονῆς.

(περὶ τὸν φίλον) — також; тим часом діяльний вияв (ἡ ἐνέργεια) цього [почуття] виникає при житті спільно, **1172a** так що друзі, звичайно, тягнуться до нього. І чим би не було для кожної окремої людини буття, і задля чого б вона не обирала життя (τὸ ζῆν), живучи, вона хоче провести час з друзями. Ось чому одні бенкетують разом, інші грають у кості, треті займаються гімнастикою, полюванням [5] або філософією: кожний проводить свої дні з друзями саме в тих заняттях, які він любить понад усе в житті, тому що, бажаючи жити спільно з друзями, люди роблять те і в тому беруть участь, у чому й мислять собі життя спільно.

Таким чином, у поганих дружба псується (адже, хиткі [в своїх устоях], вони зв'язуються з поганими і стають зіпсованими, [10] уподібнюючись один одному); а дружба добрих навіть зростає від спілкування, адже прийнято вважати, що такі друзі стають кращими завдяки впливу один на одного і виправленню один одного; вони, звичайно, запозичують один в одного те, що їм подобається, звідки вислів: “Від добрих добро”⁴⁰.

Отже, нехай про дружбу буде сказано стільки. Услід же за цим можна розказати про задоволення.

⁴⁰ Див. цитату з Феогніда, наведену вище, в прим. 34 даної книги.

ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Κ

1 (I). Μετὰ δὲ ταῦτα περὶ ἡδονῆς ἴσως ἔπεται διελθεῖν. μά- [20]- λιστα γὰρ δοκεῖ συμφκειῶσθαι τῷ γένει ἡμῶν, διὸ παιδεύουσι τοὺς νέους οἰακίζοντες ἡδονῇ καὶ λύπῃ· δοκεῖ δὲ καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἡθους ἀρετὴν μέγιστον εἶναι τὸ χαίρειν οἷς δεῖ καὶ μισεῖν ἃ δεῖ. διατείνει γὰρ ταῦτα διὰ παντὸς τοῦ βίου, ῥοπὴν ἔχοντα καὶ δύναμιν πρὸς ἀρετὴν τε καὶ τὸν εὐδαίμονα [25] βίον· τὰ μὲν γὰρ ἡδέα προαιροῦνται, τὰ δὲ λυπηρὰ φεύγουσιν· ὑπὲρ δὲ τῶν τοιούτων ἥκιστ' ἂν δόξειε παρετέον εἶναι, ἄλλως τε καὶ πολλὴν ἐχόντων ἀμφισβήτησιν. οἱ μὲν γὰρ τὰγαθὸν ἡδονὴν λέγουσιν, οἱ δ' ἐξ ἐναντίας κομιδῇ φαῦλον, οἱ μὲν ἴσως πεπεισμένοι οὕτω καὶ ἔχειν, οἱ δὲ οἰόμενοι βέλ- [30]- τιον εἶναι πρὸς τὸν βίον ἡμῶν ἀποφαίνειν τὴν ἡδονὴν τῶν φαύλων, καὶ εἰ μὴ ἐστίν· ῥέπειν γὰρ τοὺς πολλοὺς πρὸς αὐτὴν καὶ δουλεύειν ταῖς ἡδοναῖς, διὸ δεῖν εἰς τοῦναντίον ἄγειν· ἐλθεῖν γὰρ ἂν οὕτως ἐπὶ τὸ μέσον. μή ποτε δὲ οὐ καλῶς τοῦτο λέγεται. οἱ γὰρ περὶ τῶν ἐν τοῖς πάθεσι καὶ [35] ταῖς πράξεσι λόγοι ἡττόν εἰσι πιστοὶ τῶν ἔργων· ὅταν οὖν διαφωνῶσι τοῖς κατὰ τὴν αἴσθησιν, καταφρονούμενοι καὶ 1172b τὰληθὲς προσαναίρουσιν· ὁ γὰρ ψέγων τὴν ἡδονήν, ὀφθεῖς ποτ' ἐφίεμενος, ἀποκλίνειν δοκεῖ πρὸς αὐτὴν ὥς τοιαύτην οὔσαν ἅπασαν· τὸ διορίζειν γὰρ οὐκ ἔστι τῶν πολλῶν. εἰκόασιν οὖν οἱ ἀληθεῖς τῶν λόγων οὐ μόνον πρὸς τὸ εἰδέναι [5] χρησιμώτατοι εἶναι, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν βίον·

КНИГА ДЕСЯТА

1 (I). Після цього належить так само розказати про задоволення (περὶ ἡδονῆς). Вважається ж бо, що воно особливо тісно [20] з'єдналося з нашим родом, а тому й дітей виховують, направляючи їх задоволенням і стражданням; та й для доброчесності вдачі (πρὸς τὴν τοῦ ἡθους ἀρετὴν) найважливішим вважається насолоджуватися (τὸ χαίρειν), чим слід, і ненавидіти, що слід. Це розповсюджується на все життя, маючи вплив і значення як для доброчесності, так і для щасливого [25] життя, бо задоволення люди обирають, а страждань уникають. Обговорення таких питань, очевидно, найменше личить пропустити, тим паче що про це багато сперечаються.

Дійсно, одні визначають задоволення як властиве благо (τὰγαθόν), інші ж, навпаки, як щось виключно погане (κομιδῇ φαῦλον), причому з цих останніх одні, очевидно, переконані, що так і є, а інші думають, що для нашого життя краще [30] показувати задоволення як одну з поганих справ, навіть якщо це й не так: адже більшість схильна до задоволень і є їхніми рабами, а тому належить вести в протилежний бік: так, начебто, удасться прийти до середини.

Боюся, однак, що таке міркування невірне (οὐ καλῶς). Адже розмірковування стосовно пристрастей і [35] вчинків вселяють менше довір'я, ніж [самі] справи. Коли ж вони ще й не узгоджуються з тим, що люди бачать, тоді, зневажені, вони гублять і те, що 1172b в них є істинного: якщо засуджуючий задоволення колись виявить до них потяг, то здається, що й він схиляється до них, тому що таким [привабливим] уявляється людям усяке задоволення, а розмежовувати [привабливе і благо] більшості не властиво. Ось чому істинні судження, очевидно, [5] найкорисніші не тільки для знання (πρὸς τὸ εἰδέναι), але й для життя: ідучи тим же шляхом, що й самі справи, вони вселяють довір'я і тому спонукають розуміючих (τοὺς συνιέντας) жити по них (κατ' αὐτούς).

Отже, досить подібних міркувань, перейдемо до висловлювань щодо задоволення.

συνῳδοὶ γὰρ ὄντες τοῖς ἔργοις πιστεύονται, διὸ προτρέπονται τοὺς συνιέντας ζῆν κατ' αὐτούς. τῶν μὲν οὖν τοιούτων ἄλλης· τὰ δ' εἰρημένα περὶ τῆς ἡδονῆς ἐπέλθωμεν.

2 (II). Εὐδοξος μὲν οὖν τὴν ἡδονὴν τάγαθόν φετ' εἶναι διὰ τὸ [10] πάνθ' ὅρᾱν ἐφίεμενα αὐτῆς, καὶ ἔλλογα καὶ ἄλλογα, ἐν πᾶσι δ' εἶναι τὸ αἰρετὸν τὸ ἐπιεικές, καὶ τὸ μάλιστα κράτιστον· τὸ δὴ πάντ' ἐπὶ ταὐτὸ φέρεσθαι μηνύειν ὡς πᾶσι τοῦτο ἄριστον ὄν (ἕκαστον γὰρ τὸ αὐτῷ ἀγαθὸν εὐρίσκειν, ὥσπερ καὶ τροφήν), τὸ δὲ πᾶσιν ἀγαθόν, καὶ οὗ πάντ' ἐφίεται, τάγα- [15]- θὸν εἶναι. ἐπιστεύοντο δ' οἱ λόγοι διὰ τὴν τοῦ ἥθους ἀρετὴν μᾶλλον ἢ δι' αὐτούς· διαφερόντως γὰρ ἐδόκει σῶφρων εἶναι· οὐ δὴ ὡς φίλος τῆς ἡδονῆς ἐδόκει ταῦτα λέγειν, ἀλλ' οὕτως ἔχειν κατ' ἀλήθειαν. οὐχ ἥττον δ' φετ' εἶναι φανερόν ἐκ τοῦ ἐναντίου· τὴν γὰρ λύπην καθ' αὐτὸ πᾶσι φευκτὸν εἶναι, [20] ὁμοίως δὴ τοῦναντίον αἰρετόν· μάλιστα δ' εἶναι αἰρετὸν ὃ μὴ δι' ἕτερον μὴδ' ἑτέρου χάριν αἰρούμεθα· τοιοῦτο δ' ὁμολογουμένως εἶναι τὴν ἡδονὴν· οὐδένα γὰρ ἐπερωτᾶν τίνος ἕνεκα ἥδεται, ὡς καθ' αὐτὴν οὖσαν αἰρετὴν τὴν ἡδονήν. προστιθεμένην τε ὁπωοῦν τῶν ἀγαθῶν αἰρετώτερον ποιεῖν, οἷον τῷ [25] δικαιοπραγεῖν καὶ σωφρονεῖν, αὕξεσθαι δὲ τὸ ἀγαθὸν αὐτῷ. εἴκοι δὴ οὕτως γε ὁ λόγος τῶν ἀγαθῶν αὐτὴν ἀποφαίνειν, καὶ οὐδὲν μᾶλλον ἑτέρου· πᾶν γὰρ μεθ' ἑτέρου ἀγαθοῦ αἰρετώτερον ἢ μονούμενον. τοιοῦτῳ δὴ λόγῳ καὶ Πλάτων ἀναιρεῖ ὅτι οὐκ ἔστιν ἡδονὴ τάγαθόν· αἰρετώτερον γὰρ εἶναι [30] τὸν ἡδὺν βίον μετὰ φρονήσεως ἢ χωρίς, εἰ δὲ τὸ μικτόν κρεῖττον, οὐκ εἶναι τὴν ἡδονὴν τάγαθόν· οὐδενὸς γὰρ

2 (II). Евдокс¹ вважав, що задоволення є властивим благом, тому що [10] бачив, як усе тягнеться до нього, — і те, що наділене судженням (ἔλλογα), і позбавлене його (ἄλλογα), — і тому, що в усьому предмет обрання (τὸ αἰρετὸν) — це добро (τὸ ἐπιεικές), причому найбільш привабливе — найбільше добро; а те, що все звернене до одного, означає, що воно для всіх найвище благо (кожна ж бо істота знаходить благо для себе так само, як і їжу), але ж благо для всіх і те, до чого тягнуться всі, — це, мовляв, і є [15] властиве благо.

Цим міркуванням довіряли, радше, завдяки доброчесності [Евдоксової] вдачі, аніж завдяки їм самим: він же ж бо вважався розважливою людиною (σῶφρων), а тому здавалося, що він говорить це не як любитель задовольнень (φίλος τῆς ἡδονῆς), але тому, що так є й насправді.

Він [Евдокс] вважав також, що не менш очевидним це стає при міркуванні від противного (ἐκ τοῦ ἐναντίου): мовляв, страждання самого по собі (τὴν λύπην καθ' αὐτὸ) всі уникають [20] і відповідно обирають його протилежність (τοῦναντίον); особлива ж перевага надається тому, що ми обираємо не через іншого і не задля іншого, а таким, за загальною згодою, є задоволення: ніхто ж бо не розпитуватиме, заради чого отримують задоволення, оскільки задоволення обирають саме по собі.

Приєднання задоволення до будь-якого з благ робить благо більш гідним обрання (αἰρετώτερον), скажімо приєднання задоволення [25] до справедливих дій (τῷ δικαιοπραγεῖν) або до розважливої поведінки (τῷ σωφρονεῖν); благо ж бо приумножується ним самим.

Схоже, таким чином, на те, що принаймні це розмірковування проголошує його [задоволення] одним із благ, але анітрохи не більшим, ніж [будь-яке] інше: усяке ж бо благо разом із іншим більш гідне обрання, ніж взятє окремо (μονούμενον). За допомогою подібного ж розмірковування і Платон переконує (ἀναιρεῖ), що задоволення не є властивим благом (τάγαθόν): адже життя, яке приносить задоволення, [30] більш гідне обрання при розсудливості (μετὰ φρονήσεως), ніж без неї, а якщо таке поєднання (τὸ μικτόν) краще, то задоволення не є властивим благом — властиве ж бо благо від приєднання до нього чого б то не було не стає більш гідним обрання. Ясно, таким чином, що ніщо інше не може бути властивим благом, якщо воно стає більш гідним обрання від поєднання з одним із благ самих по собі. Що ж тоді з того,

¹ Евдокс Книдський (408–355 рр. до Р.Х.), грецький математик, астроном, географ і лікар, підтримував наукові контакти з Платоном, перебуваючи під впливами його поглядів.

προσθεθέντος αὐτῷ τάγαθόν αἰρετώτερον γίνεσθαι. δῆλον δ' ὡς οὐδ' ἄλλο οὐδέν τάγαθόν ἄν εἴη, ὃ μετὰ τινος τῶν καθ' αὐτὸ ἀγαθῶν αἰρετώτερον γίνεται. τί οὖν ἐστὶ τοιοῦτον, οὗ καὶ [35] ἡμεῖς κοινωνοῦμεν; τοιοῦτον γὰρ ἐπιζητεῖται. οἱ δ' ἐνιστάμενοι ὡς οὐκ ἀγαθόν οὐ πάντ' ἐφίεται, μὴ οὐθὲν λέγουσιν. ἃ 1173a γὰρ πᾶσι δοκεῖ, ταῦτ' εἶναί φαμεν· ὃ δ' ἀναιρῶν ταύτην τὴν πίστιν οὐ πάνυ πιστότερα ἐρεῖ. εἰ μὲν γὰρ τὰ ἀνόητα ὀρέγεται αὐτῶν, ἣν ἄν τι λεγόμενον, εἰ δὲ καὶ τὰ φρόνιμα, πῶς λέγοιεν ἄν τι; ἴσως δὲ καὶ ἐν τοῖς φάυλοις ἔστι τι φυσικὸν ἀγαθόν [5] κρεῖττον ἢ καθ' αὐτά, ὃ ἐφίεται τοῦ οἰκείου ἀγαθοῦ. οὐκ ἔοικε δὲ οὐδὲ περὶ τοῦ ἐναντίου καλῶς λέγεσθαι. οὐ γάρ φασιν, εἰ ἡ λύπη κακόν ἐστι, τὴν ἡδονὴν ἀγαθὸν εἶναι· ἀντικεῖσθαι γὰρ καὶ κακὸν κακῷ καὶ ἄμφω τῷ μηδετέρῳ ἃ λέγοντες ταῦτα οὐ κακῶς, οὐ μὴν ἐπὶ γε τῶν εἰρημένων ἀληθεύοντες. [10] ἄμφοῖν γὰρ ὄντοιν <τῶν> κακῶν καὶ φευκτὰ ἔδει ἄμφω εἶναι, τῶν μηδετέρων δὲ μηδέτερον ἢ ὁμοίως· νῦν δὲ φαίνονται τὴν μὲν φεύγοντες ὡς κακόν, τὴν δ' αἰρούμενοι ὡς ἀγαθόν· οὕτω δὴ καὶ ἀντίκειται. (III). Οὐ μὴν οὐδ' εἰ μὴ τῶν ποιότητων ἐστὶν ἡ ἡδονή, διὰ τοῦτ' οὐδὲ τῶν ἀγαθῶν· οὐδὲ γὰρ αἱ τῆς [15] ἀρετῆς ἐνέργειαι ποιότητές εἰσιν, οὐδ' ἡ εὐδαιμονία. λέγουσι δὲ τὸ μὲν ἀγαθὸν ὀρίσθαι, τὴν δ' ἡδονὴν ἀόριστον εἶναι, ὅτι δέχεται τὸ μᾶλλον καὶ [τὸ] ἥττον. εἰ μὲν οὖν ἐκ τοῦ ἡδεσθαι τοῦτο κρίνουσι, καὶ περὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς, καθ' ὅς ἐναργῶς φασὶ μᾶλλον καὶ ἥττον τοὺς ποιοὺς ὑπάρ- [20]-χειν καὶ <πράττειν> κατὰ τὰς ἀρετάς, ἔσται ταῦτά· δίκαιοι γὰρ εἰσι μᾶλλον καὶ ἀνδρεῖοι, ἔστι δὲ καὶ

до чого ми причетні, має такі властивості? Адже саме [35] таке — предмет наших розшуків.

Інші ж², коли заперечують, що те, до чого всі тягнуться, не є благом, кажуть, очевидно, дурницю. 1173a Адже що здається всім, те, стверджуємо ми, і є, а хто відкидає цю загальну віру (таύτην τὴν πίστιν), навряд чи скаже щось більш гідне довір'я. Дійсно, у тих думках був би якийсь сенс, якби лише позбавлені розуміння істоти (τὰ ἀνόητα) прагнули до задоволень, але якщо й розумні (τὰ φρόνιμα) [прагнуть до них], то який тоді сенс у цих міркуваннях? Та, мабуть, і в нижчих [істотах] (ἐν τοῖς φάυλοις) є деяке природне благо (τι φυσικὸν ἀγαθόν), яке вище за них [5] як таких і яке тягнеться до властивого йому блага (τοῦ οἰκείου ἀγαθοῦ).

А що кажуть [супротивники Евдокса] про протилежність задоволенню, очевидно, неправильно. Вони ж бо стверджують, неначе з того, що страждання є зло, ще не випливає, що задоволення — благо, адже й зло протилежне злу, а обидва [зло і благо] — тому, що ні те ні інше. Це непогані доводи, але щодо сказаного вони не істинні (οὐ ἀληθεύοντες).

[10] Якщо обидва вони [і задоволення, і страждання] належать до зла, то люди повинні були б уникати обох, а якщо до того, що ні зло, ні благо, то або ні того ні іншого не треба було б уникати, або треба було б уникати в рівній мірі їх обох. Насправді ж виявляється, що одного уникають як зла, а інше обирають як благо, і в такому значенні [задоволення і страждання] дійсно протилежні.

(III). І якщо задоволення не належить до якостей (τῶν ποιότητων), це ще не означає, що воно не належить до благ, адже ні діяльні вияви доброчесності, [15] ні щастя не є якостями.

Ще кажуть, що благо — визначене, а задоволення — невизначене, оскільки допускає (δέχεται) більшу й меншу міру (τὸ μᾶλλον καὶ [τὸ] ἥττον)³.

У такому випадку, якщо судять про це на тій підставі, що задоволення отримують [більше або менше], тоді те ж саме буде вірно і для справедливості (ἡ δικαιοσύνη) та інших доброчесностей, а про них прямо кажуть, що люди наділені ними більше й менше і [20] що <чинять> згідно доброчесності [в більшій і меншій мірі]. Дійсно,

² Мається на увазі Спевсіпп (про нього див.: кн. I прим. 27) і належні до Академії за часів Арістотеля.

³ Див.: Plato. Phileb. 24e, 31a.

δικαιοπραγεῖν καὶ σωφρονεῖν μᾶλλον καὶ ἥττον. εἰ δὲ ταῖς ἡδοναῖς, μὴ ποτ' οὐ λέγουσι τὸ αἵτιον, ἂν ὧσιν αἱ μὲν ἀμιγεῖς αἱ δὲ μικταί. καὶ τί κωλύει, καθάπερ ὑγίεια ὠρισμένη οὖσα δέχεται τὸ μᾶλ- [25]- λον καὶ [τὸ] ἥττον, οὕτω καὶ τὴν ἡδονήν; οὐ γὰρ ἡ αὐτὴ συμμετρία ἐν πᾶσιν ἐστίν, οὐδ' ἐν τῷ αὐτῷ μία τις αἰεί, ἀλλ' ἀνιεμένη διαμένει ἕως τινός, καὶ διαφέρει τῷ μᾶλλον καὶ ἥττον. τοιοῦτον δὴ καὶ τὸ περὶ τὴν ἡδονήν ἐνδέχεται εἶναι. τέλειόν τε τὰγαθὸν τιθέντες, τὰς δὲ κινήσεις καὶ τὰς γενέ- [30]- σεις ἀτελεῖς, τὴν ἡδονὴν κίνησιν καὶ γένεσιν ἀποφαίνειν πειρῶνται. οὐ καλῶς δ' εἰκόσκει λέγειν οὐδ' εἶναι κίνησιν. πάσῃ γὰρ οἰκεῖον εἶναι δοκεῖ τάχος καὶ βραδυτής, καὶ εἰ μὴ καθ' αὐτήν, οἷον τῇ τοῦ κόσμου, πρὸς ἄλλο· τῇ δ' ἡδονῇ τούτων οὐδέτερον ὑπάρχει. ἡσθῆναι μὲν γὰρ ἔστι ταχέως ὥσπερ 1173b ὀργισθῆναι, ἡδεσθαι δ' οὐ, οὐδὲ πρὸς ἕτερον, βαδίζειν δὲ καὶ αὔξεσθαι καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα. μεταβάλλειν μὲν οὖν εἰς τὴν ἡδονὴν ταχέως καὶ βραδέως ἔστιν, ἐνεργεῖν δὲ κατ' αὐτὴν οὐκ ἔστι ταχέως, λέγω δ' ἡδεσθαι. γένεσις τε πῶς ἂν εἴη; [5] δοκεῖ γὰρ οὐκ ἐκ τοῦ τυχόντος τὸ τυχὸν γίνεσθαι, ἀλλ' ἐξ οὗ γίνεται, εἰς τοῦτο διαλύεσθαι· καὶ οὗ γένεσις ἡ ἡδονή, τούτου ἡ λύπη φθορά. καὶ λέγουσι δὲ τὴν μὲν λύπην ἔνδειαν τοῦ κατὰ φύσιν εἶναι, τὴν δ' ἡδονὴν ἀναπλήρωσιν. ταῦτα δὲ σωματικά ἐστι τὰ πάθη. εἰ δὴ ἐστὶ τοῦ κατὰ φύσιν ἀναπλή- [10]- ρωσις ἡ ἡδονή, ἐν ᾧ ἡ ἀναπλήρωσις, τοῦτ' ἂν καὶ ἡδοίτο· τὸ σῶμα ἄρα· οὐ δοκεῖ δέ· οὐδ' ἔστιν ἄρα ἡ ἀναπλήρωσις ἡδονή, ἀλλὰ γινομένης μὲν ἀναπληρώσεως ἡδοίτ' ἂν τις, καὶ (τεμνόμενος) λυποῖτο. ἡ δόξα δ' αὕτη δοκεῖ γεγενῆσθαι

бувають люди більш справедливі й мужні, і справи можна робити й більш і менш справедливі а поводитися й більш і менш розсудливо. Але, засновуючись на [різниці в мірі] задоволення, [ці філософи], звичайно, не називають справжньої причини, тоді як задоволення можуть виявитися не змішаними [зі стражданням] і змішаними.

Та й що заважає, щоб задоволення, будучи, подібно здоров'ю, визначеним [поняттям], допускало більшу [25] й меншу міру? Адже в усіх [істотах] не одне й те ж співвідношення [елементів] (ἡ συμμετρία), і навіть у тій же самій [істоті] не завжди одне якесь співвідношення, але ця істота залишається собою при порушенні співвідношення до певної межі і допускає відмінності в мірі. Значить, таке може бути й із задоволенням.

Вважаючи властиве благо довершеним (τέλειόν τὰγαθόν), а рух (τὰς κινήσεις) і становлення (τὰς γενέσεις) [30] — недовершеними [і незавершеними]⁴, намагаються показати, що задоволення — це рух і становлення. Це визначення, очевидно, невірне, і воно [задоволення] не є навіть рухом. Адже вважається, що всякому рухові властива швидкість або повільність, і якщо не самому по собі, як, скажімо, рухові космосу, то відносно чогось іншого. Але до задоволення не застосовне ні те ні інше. Адже його відчути можна швидко, так само як 1173b швидко можна й розгніватися, а отримувати задоволення неможливо [повільно чи швидко ні безвідносно], ні в порівнянні з іншим, тоді як при ходьбі або зростанні і всьому такому це можливо. Отже, перейти до задоволення можна швидко й повільно, але здійснювати його (ἐνεργεῖν δὲ κατ' αὐτήν), тобто отримувати задоволення, неможливо швидко.

Як же воно [задоволення] буде виникненням [і становленням]? [5] Адже вважається, що не виникає що завгодно з чого завгодно, але з чого виникає, на те й розкладається, а значить, для чого задоволення — виникнення, для того знищення — страждання.

Далі, страждання називають⁵ недостатністю (ἡ ἔνδεια) чогось природного, а задоволення — його заповненням (ἡ ἀναπλήρωσις). Тим часом це тілесні стани (τὰ σώματα). У такому випадку, якщо заповнення [10] чогось природного — задоволення, тоді, у чому відбувається заповнення, те й буде відчувати задоволення, тобто тіло; однак так ніхто не вважає, а значить і заповнення не є задоволенням, але, коли

⁴ Plato. Phileb. 53c–54d.

⁵ Plato. Phileb. 31e–32b, 42c.

ἐκ τῶν περὶ τὴν τροφὴν λυπῶν καὶ ἡδονῶν· ἐνδεεῖς γὰρ γενο- [15]- μένους καὶ προλυπηθέντας ἡδεσθαι τῇ ἀναπληρώσει. τοῦτο δ' οὐ περὶ πάσας συμβαίνει τὰς ἡδονάς· ἄλλοι γὰρ εἰσιν αἱ τε μαθηματικαὶ καὶ τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις αἱ διὰ τῆς ὁσφρήσεως, καὶ ἄκροάματα δὲ καὶ ὀράματα πολλὰ καὶ μνήμαι καὶ ἐλπίδες. τίνος οὖν αὐταὶ γενέσεις ἔσονται; οὐδενὸς [20] γὰρ ἔνδεια γεγένηται, οὐ γένοιτ' ἂν ἀναπλήρωσις. πρὸς δὲ τοὺς προφέροντας τὰς ἐπονειδίστους τῶν ἡδονῶν λέγοι τις ἂν ὅτι οὐκ ἔστι ταῦθ' ἡδέα (οὐ γὰρ εἰ τοῖς κακῶς διακειμένοις ἡδέα ἐστίν, οἷητέον αὐτὰ καὶ ἡδέα εἶναι πλὴν τούτοις, καθάπερ οὐδὲ τὰ τοῖς κάμνουσιν ὑγιεινὰ ἢ γλυκερά ἢ πικρά, οὐδ' αὖ [25] λευκὰ τὰ φαινόμενα τοῖς ὀφθαλμῶσιν)· ἢ οὕτω λέγοι τις ἂν, ὅτι αἱ μὲν ἡδοναὶ αἰρεταὶ εἰσιν, οὐ μὴν ἀπὸ γε τούτων, ὥσπερ καὶ τὸ πλουτεῖν, προδόντι δ' οὐ, καὶ τὸ ὑγιαίνειν, οὐ μὴν ὅτι οὐδὲν φαγόντι· ἢ τῷ εἶδει διαφέρουσιν αἱ ἡδοναί· ἕτεραι γὰρ αἱ ἀπὸ τῶν καλῶν τῶν ἀπὸ τῶν αἰσχυρῶν, καὶ οὐκ ἔστιν ἡσθῆναι [30] τὴν τοῦ δικαίου μὴ ὄντα δίκαιον οὐδὲ τὴν τοῦ μουσικοῦ μὴ ὄντα μουσικόν, ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. ἐμφανίζειν δὲ δοκεῖ καὶ ὁ φίλος ἕτερος ὢν τοῦ κόλακος οὐκ οὕσαν ἀγαθὸν τὴν ἡδονὴν ἢ διαφόρους εἶδει· ὁ μὲν γὰρ πρὸς τὰγαθὸν ὁμιλεῖν δοκεῖ, ὁ δὲ πρὸς ἡδονήν, καὶ τῷ μὲν ὀνειδίζεται, τὸν δ' **1174a** ἐπαινοῦσιν ὥς πρὸς ἕτερα ὁμιλοῦντα. οὐδεὶς τ' ἂν ἔλοιτο ζῆν παιδίου διάνοιαν ἔχων διὰ βίου, ἡδόμενος ἐφ' οἷς τὰ παιδία ὥς οἷον τε μάλιστα, οὐδὲ χαίρειν ποιῶν τι τῶν αἰσχίστων, μηδέποτε μέλλων λυπηθῆναι. περὶ πολλὰ τε σπουδὴν ποιη- [5]- σαίμεθ' ἂν καὶ εἰ μηδεμίαν ἐπιφέρει ἡδονήν, οἷον ὄραν,

заповнення відбувається, людина, очевидно, відчуває задоволення, а коли її ріжуть — страждання.

Ця думка (ἢ δόξα), здається, виникла під впливом страждань і задоволень, пов'язаних з їжею, тому що, відчувши спочатку недостачу їжі [15] і зазнавши через це страждань, люди отримують задоволення від заповнення.

Однак таке відбувається не при всіх задоволеннях: вільними ж бо від страждань (ἄλυποι) є задоволення від засвоєння знань і ті, що залежать від почуттів: задоволення від нюху, слухові та багато які з зорових, — а також спогади й надії. Виникненням чого будуть вони в такому випадку? Адже [20] недостатності, заповненням якої вони би служили, не було ні в чому.

А тим, хто як довід висуває стидкі задоволення (τὸς ἐπονειδίστους τῶν ἡδονῶν), можна, мабуть, відповісти, що такі задоволеннями не є. Дійсно, якщо людям із зіпсутими схильностями щось приносить задоволення, то не слід думати, що це приносить задоволення і ще комусь, крім них, подібно до того як не є здоровим, солодким чи гірким те, що так для недужих, і не [25] біле те, що здається білим хворим очам.

Або можна відповісти так, що хоч задоволення заслуговують на обрання, але не від усяких [речей]; так, скажімо, бути багатим — задоволення, але тільки не ціною зради, і здоровим бути — також, але не поїдаючи що попало.

Або, що задоволення відрізняється видом: задоволення ж бо від прекрасних речей і від речей негідних різні, і знайти задоволення [30] у справедливим, не будучи справедливим, і в музиці, не будучи музикальним, неможливо; так само і для інших випадків.

І відмінність друга від підлабузника, здається, ясно показує, що задоволення — не благо і що задоволення розрізняються видом: вважають же ж, що один, вступаючи у спілкування, має на меті властиве благо, а інший — задоволення, і відповідно до різних цілей спілкування одного засуджують, а іншого **1174a** хвалять. Далі, ніхто не обрав би жити все життя, маючи образ думок дитини, навіть отримуючи, скільки тільки можливо, задоволення від того, у чому знаходять їх діти; і не обрав би насолоду від якоїсь із найганебніших справ, навіть якщо йому ніколи не доведеться за це постраждати. І в той же час багато які справи

μνημονεύειν, εἰδέναι, τὰς ἀρετὰς ἔχειν. εἰ δ' ἐξ ἀνάγκης ἔπονται τούτοις ἡδοναί, οὐδὲν διαφέρει· ἐλοίμεθα γὰρ ἂν ταῦτα καὶ εἰ μὴ γίνοιτ' ἂπ' αὐτῶν ἡδονή. ὅτι μὲν οὖν οὔτε τὰγαθὸν ἢ ἡδονὴ οὔτε πᾶσα αἰρετή, δῆλον ἔοικεν εἶναι, καὶ [10] ὅτι εἰσὶ τινες αἰρεταὶ καθ' αὐτὰς διαφέρουσαι τῷ εἶδει ἢ ἀφ' ὧν. τὰ μὲν οὖν λεγόμενα περὶ τῆς ἡδονῆς καὶ λύπης ἱκανῶς εἰρήσθω.

3 (IV). Τί δ' ἐστὶν ἡ ποῖόν τι, καταφανέστερον γένοιτ' ἂν ἂπ' ἀρχῆς ἀναλαβοῦσιν. δοκεῖ γὰρ ἡ μὲν ὄρασις καθ' ὄντιν οὖν [15] χρόνον τελεία εἶναι· οὐ γὰρ ἐστὶν ἐνδεὴς οὐδενὸς ὃ εἰς ὕστερον γινόμενον τελειώσει αὐτῆς τὸ εἶδος· τοιοῦτῳ δ' ἔοικε καὶ ἡ ἡδονή. ὅλον γὰρ τι ἐστί, καὶ κατ' οὐδένα χρόνον λάβοι τις ἂν ἡδονὴν ἧς ἐπὶ πλείῳ χρόνον γινομένης τελειωθήσεται τὸ εἶδος. διόπερ οὐδὲ κίνησις ἐστὶν. ἐν χρόνῳ γὰρ πᾶσα κίνησις [20] καὶ τέλους τινός, οἷον ἡ οἰκοδομική, καὶ τελεία ὅταν ποιήσῃ οὐ ἐφίεται. ἢ ἐν ἅπαντι δὴ τῷ χρόνῳ ἢ τούτῳ. ἐν δὲ τοῖς μέρεσι καὶ τῷ χρόνῳ πᾶσαι ἀτελεῖς, καὶ ἕτεραι τῷ εἶδει τῆς ὅλης καὶ ἀλλήλων. ἢ γὰρ τῶν λίθων σύνθεσις ἑτέρα τῆς τοῦ κίονος ῥαβδώσεως, καὶ αὐταὶ τῆς τοῦ ναοῦ ποιήσεως· καὶ [25] ἡ μὲν τοῦ ναοῦ τελεία (οὐδενὸς γὰρ ἐνδεὴς πρὸς τὸ προκείμενον), ἡ δὲ τῆς κρηπίδος καὶ τοῦ τριγλύφου ἀτελής· μέρους γὰρ ἑκατέρα. τῷ εἶδει οὖν διαφέρουσι, καὶ οὐκ ἐστὶν ἐν ὅτῳ χρόνῳ λαβεῖν κίνησιν τελείαν τῷ εἶδει, ἀλλ' εἴπερ, ἐν τῷ ἅπαντι. ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ βαδίσεως καὶ τῶν λοιπῶν. εἰ [30] γὰρ ἐστὶν ἡ φορὰ κίνησις πόθεν ποῖ, καὶ ταύτης διαφοραὶ κατ' εἶδη, πτήσις βάδις ἄλλισι καὶ τὰ τοιαῦτα. οὐ μόνον δ' οὕτως, ἀλλὰ

ми [5] робитимемо старанно, хоч би це не принесло жодного задоволення, наприклад дивитися, згадувати, знати, володіти добродетельностями. І не має жодного значення, чи супроводжується це з необхідністю задоволеннями чи ні, тому що ми обираємо ці речі, навіть якщо задоволення від них не виникає.

Таким чином ясно, здається, що задоволення не є властивим благом, [10] що не всяке задоволення гідне обрання і що існують деякі задоволення, гідні обрання самі по собі, які розрізняються при цьому видом або джерелом (τῷ εἶδει ἢ ἀφ' ὧν). Нехай, таким чином, про те, що кажуть про задоволення і страждання, буде сказано досить.

3 (IV). Що таке задоволення або які його властивості, стане більш зрозумілим, якщо розглянути його знову від початку.

Зір вважається в будь-яку [15] мить довершеним, бо він не потребує нічого, що, з'явившись пізніше, довершить його [зору] ідею (τὸ εἶδος).

Подібним цьому здається й задоволення. Воно є щось цілісне, і, мабуть, за жоден строк не можна відчути такого задоволення, чия ідея за більший строк досягне досконалості. Ось чому задоволення не є рухом. Адже всякий рух [20] відбувається в часі і спрямований до певної мети, подібно до того, як, скажімо, рухається будівництво, і він довершений, коли досягне того, до чого прагне; тобто або після всього строку, або в той момент [звершення]. Але щодо окремих частин і моментів усі [рухи] не довершені і мають видову відмінність від руху загалом і один від одного. Дійсно, кладення каменів відрізняється від витісування жолобів на колоні, а те й інше — від створення храму загалом. При цьому [25] створення храму як рух — довершене (бо ні в чому не має нестачі з точки зору поставленої мети), а створення кріпиди і тригліфа — недовершене, тому що і те і те — це [створення] тільки частин.

Таким чином, рух розрізняється за видами (τῷ εἶδει) і в будь-який довільно взятий час не можна отримати рух, довершений за своїм видом, а якщо й можна, то [тільки] за весь [час руху].

Так і з ходьбою, і з усім іншим. Дійсно, якщо переміщення — це рух звідкись і [30] кудись, то тут також існують видові відмінності: політ, ходьба, стрибки і тому подібне. І [існують відмінності] не тільки в такому

καὶ ἐν αὐτῇ τῇ βαδίσει· τὸ γὰρ πόθεν ποῖ οὐ τὸ αὐτὸ ἐν τῷ σταδίῳ καὶ ἐν τῷ μέρει, καὶ ἐν ἑτέρῳ μέρει καὶ ἐν ἑτέρῳ, οὐδὲ τὸ διεξιέναι τὴν γραμμὴν τήνδε κάκεινην· **1174b** οὐ μόνον γὰρ γραμμὴν διαπορεύεται, ἀλλὰ καὶ ἐν τόπῳ οὖσαν, ἐν ἑτέρῳ δ' αὕτη ἐκείνης. δι' ἀκριβείας μὲν οὖν περὶ κινήσεως ἐν ἄλλοις εἴρηται, ἔοικε δ' οὐκ ἐν ἅπαντι χρόνῳ τελεία εἶναι, ἀλλ' αἱ πολλαὶ ἀτελεῖς καὶ διαφέρουσιν τῷ [5] εἶδει, εἴπερ τὸ πόθεν ποῖ εἰδοποιόν. τῆς ἡδονῆς δ' ἐν ὅτῳ χρόνῳ τέλειον τὸ εἶδος. δῆλον οὖν ὡς ἕτεράι τ' ἂν εἶεν ἀλλήλων, καὶ τῶν ὅλων τι καὶ τελείων ἢ ἡδονῇ. δόξειε δ' ἂν τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ μὴ ἐνδέχεσθαι κινεῖσθαι μὴ ἐν χρόνῳ, ἥδεσθαι δέ· τὸ γὰρ ἐν τῷ νῦν ὅλον τι. ἐκ τούτων δὲ δῆλον καὶ [10] ὅτι οὐ καλῶς λέγουσι κίνησιν ἢ γένεσιν εἶναι τὴν ἡδονήν. οὐ γὰρ πάντων ταῦτα λέγεται, ἀλλὰ τῶν μεριστῶν καὶ μὴ ὅλων· οὐδὲ γὰρ ὁράσεώς ἐστι γένεσις οὐδὲ στιγμῆς οὐδὲ μονάδος, οὐδὲ τούτων οὐθὲν κίνησις οὐδὲ γένεσις· οὐδὲ δὴ ἡδονῆς· ὅλον γὰρ τι. 4. Αἰσθήσεως δὲ πάσης πρὸς τὸ αἰσθητὸν ἐνεργούσης, [15] τελείως δὲ τῆς εὐ διακειμένης πρὸς τὸ κάλλιστον τῶν ὑπὸ τὴν αἴσθησιν (τοιοῦτον γὰρ μάλιστα εἶναι δοκεῖ ἢ τελεία ἐνέργεια· αὐτὴν δὲ λέγειν ἐνεργεῖν, ἢ ἐν ᾧ ἐστί, μὴθὲν διαφερέτω), καθ' ἐκάστην δὴ βελτίστη ἐστὶν ἢ ἐνέργεια τοῦ ἁρίστα διακειμένου πρὸς τὸ κράτιστον τῶν ὑπ' αὐτήν. αὕτη δ' ἂν [20] τελειοτάτη εἴη καὶ ἡδίστη. κατὰ πᾶσαν γὰρ αἴσθησιν ἐστὶν ἡδονή, ὁμοίως δὲ καὶ διάνοιαν καὶ θεωρίαν, ἡδίστη δ' ἢ τελειοτάτη, τελειοτάτη δ' ἢ τοῦ εὐ ἔχοντος πρὸς τὸ σπουδαιότατον τῶν ὑπ' αὐτήν· τελειοῖ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἢ ἡδονή. οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἢ τε ἡδονὴ τελειοῖ καὶ

значенні, але й у самій ходьбі: [ходіння] “звідкись і кудись” на відстань у стадій і в частину стадія не одне й те ж, так само як на відстань довжиною в різні частини стадія; і перейти ось цю межу і ту не одне й те ж, бо переступають не тільки межу, але й межу у [визначеному] місці, **1174b** адже ця межа в одному, а та — в іншому місці.

Детально про рух говорилося в інших творах, і, мабуть, не в будь-який довільно взятий час рух довершений; навпаки, багато які [часткові рухи] не довершені і мають видові [5] відмінності, коли вже “звідки й куди” (τὸ πόθεν ποῖ) утворює різні види.

А вид задоволення в будь-який довільно взятий час довершений. Ясно тому, що задоволення й рух будуть відмінні один від одного і що задоволення є щось із [ряду] цілісних і довершених речей. Може здатися, що це так ще й тому, що рух інакше, як у часі, неможливий, а задоволення можливе, бо воно дане цілком у теперішньому часі (ἐν τῷ νῦν).

Із цих [міркувань] ясно й те, [10] що невірно визначають задоволення як рух або становлення. Не все визначається через ці [поняття], але тільки те, що складається з частин і не є цілісністю. Дійсно, ні для зору неможливо становлення [або виникнення], ні для точки, ні для монади, і ніщо з цього не є ні рухом, ні становленням, а значить, і задоволення цим не є, оскільки являє собою щось цілісне (ὅλον τι).

4. Оскільки ж усяке почуття здійснюється по відношенню до того, що почуттєво сприймається (τὸ αἰσθητὸν), [15] і оскільки досконало [воно здійснюється], коли добре налаштовано на сприйняття найбільш прекрасного з того, що підлягає сприйняттю даним почуттям (τῶν ὑπὸ τὴν αἴσθησιν) (бо саме тоді має місце довершена діяльність, а говорити, що діє саме почуття чи те, у чому воно міститься, нехай не має значення), остільки, отже, у кожному випадку кращою є діяльність [почуття], налаштованого найкращим чином для сприйняття найкращого з того, що підлягає [20] сприйняттю цим почуттям. Ця діяльність і буде найбільш досконалою і такою, що приносить найбільше задоволення. Дійсно, задоволення може бути при всякому почутті, як і при мисленні та умогляді (ἢ θεωρίᾳ); але найбільш довершене задоволення приносить найбільш довершена діяльність, а найбільш довершеною є [діяльність почуття], добре налаштованого для найбільш доброякісного з предметів його сприйняття, і це задоволення довершує діяльність. Але задоволення

τὸ αἰσθητὸν τε [25] καὶ ἡ αἴσθησις, σπουδαῖα ὄντα, ὥσπερ οὐδ' ἡ ὑγίεια καὶ οἰατρὸς ὁμοίως αἰτία ἐστὶ τοῦ ὑγιαίνειν. καθ' ἑκάστην δ' αἴσθησιν ὅτι γίνεται ἡδονή, δῆλον (φαμέν γὰρ ὁράματα καὶ ἀκούσματα εἶναι ἡδέα). δῆλον δὲ καὶ ὅτι μάλιστα, ἐπειδὴν ἡ τε αἴσθησις ἢ κρατίστη καὶ πρὸς τοιοῦτον ἐνεργῇ· τοιούτων δ' [30] ὄντων τοῦ τε αἰσθητοῦ καὶ τοῦ αἰσθανομένου, αἰεὶ ἔσται ἡδονή ὑπάρχοντός γε τοῦ τε ποιήσοντος καὶ τοῦ πεισομένου. τελειοὶ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἡ ἡδονή οὐχ ὥς ἡ ἔξις ἐνυπάρχουσα, ἀλλ' ὥς ἐπιγινόμενόν τι τέλος, οἷον τοῖς ἀκμαίοις ἡ ὥρα. ἕως ἄν οὖν τό τε νοητὸν ἢ αἰσθητὸν ἢ οἷον δεῖ καὶ τὸ κρίνον ἢ 1175a θεωροῦν, ἔσται ἐν τῇ ἐνεργείᾳ ἡ ἡδονή· ὁμοίων γὰρ ὄντων καὶ πρὸς ἄλληλα τὸν αὐτὸν τρόπον ἐχόντων τοῦ τε παθητικοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ ταὐτὸ πέφυκε γίνεσθαι. πῶς οὖν οὐδεὶς συνεχῶς ἡδεται; ἢ κάμνει; πάντα γὰρ τὰ ἀνθρώπεια ἀδυ- [5]-νατεῖ συνεχῶς ἐνεργεῖν. οὐ γίνεται οὖν οὐδ' ἡδονή· ἔπεται γὰρ τῇ ἐνεργείᾳ. ἔνια δὲ τέρπει καινὰ ὄντα, ὕστερον δὲ οὐχ ὁμοίως διὰ ταὐτό· τὸ μὲν γὰρ πρῶτον παρακέκληται ἡ διάνοια καὶ διατεταμένως περὶ αὐτὰ ἐνεργεῖ, ὥσπερ κατὰ τὴν ὄψιν οἱ ἐμβλέποντες, μετέπειτα δ' οὐ τοιαύτη ἡ ἐνέργεια ἀλλὰ [10] παρημελημένη· διὸ καὶ ἡ ἡδονή ἀμαυροῦται. ὀρέγεσθαι δὲ τῆς ἡδονῆς οἰηθεῖη τις ἄν ἅπαντας, ὅτι καὶ τοῦ ζῆν ἅπαντες ἐφίενται· ἡ δὲ ζωὴ ἐνέργειά τις ἐστί, καὶ ἕκαστος περὶ ταῦτα καὶ τούτοις ἐνεργεῖ ἃ καὶ μάλιστ' ἀγαπᾷ, οἷον ὁ μὲν μουσικὸς τῇ ἀκοῇ περὶ τὰ μέλη, ὁ δὲ φιλομαθὴς τῇ διανοίᾳ περὶ [15] τὰ θεωρήματα, οὕτω δὲ καὶ τῶν λοιπῶν ἕκαστος· ἡ δ' ἡδονή τελειοὶ τὰς ἐνεργείας, καὶ τὸ ζῆν δὴ, οὐ ὀρέγονται. εὐλόγως οὖν καὶ τῆς ἡδονῆς

додає діяльності досконалості не тим же способом, яким це роблять те, що почуттєво сприймається [як рушійна причина] і почуття [25] [як причина формальна], коли вони доброякісні (так само, як здоров'я і лікар не в одному і тому ж смислі є причиною здорового стану).

Що задоволення виникає при кожному з почуттів, ясно (говоримо ж ми про види й звуки, що приносять задоволення). Ясно також, що задоволення виникає передовсім тоді, коли й почуття найкраще, і діє воно щодо такого ж [найкращого предмета сприйняття]. А якщо такими [30] є й те, що почуттєво сприймається (τὸ αἰσθητὸν), і те, що відчуває (τὸ αἰσθανομένον), то при наявності того, що діє, і того, що відчуває, завжди буде мати місце задоволення. Задоволення робить діяльність довершеною не як властивість (ἡ ἔξις), у ній поміщена, але як деяка повнота (τι τέλος), що виникає попутно, подібно красі в людей у розквіті літ.

Таким чином, поки змоглядний (τὸ νοητὸν) або той, що почуттєво сприймається (τὸ αἰσθητὸν) [предмет] і той, що судить про нього (τὸ κρίνον) або споглядає його (τὸ θεωροῦν), 1175a залишаються такими, якими вони повинні бути, у діяльності буде задоволення; адже якщо те, що відчуває дію (τὸ παθητικόν), і те, що діє (τὸ ποιητικόν), подібні і однаково співвідносяться один з одним, то й результат, природно, буде таким же, як і вони.

Чому ж ніхто не відчуває задоволення безперервно? Можливо, людина втомлюється? Дійсно, ніщо людське не [5] здатне діяти безперервно. А тому й задоволення не буває безперервним: адже воно супроводжує діяльність.

Через те й деякі речі подобаються, поки нові, а потім вже не так: адже спершу думка зосереджена й напружено діяльна в цьому [новому предметі], наприклад, коли вдивляються в обличчя [нової людини], але згодом діяльність вже не така напружена, навпаки, вона [10] недбала, а тому тьмяніють і задоволення.

Можна припустити, що всі прагнуть до задоволення тому ж, чому всі тягнуться до життя, адже життя — це свого роду діяльність, і кожний діє в таких областях і такими способами, які йому особливо любі; наприклад, музикант діє слухом у мелодіях, допитливий — думкою в [15] змоглядних предметах (τὰ θεωρήματα), і серед інших так поводить кожний. Задоволення ж додає довершеності діяльності, а значить, і самому життю, до якого [всі] прагнуть. Тому зрозуміло, що тягнуться і до задоволення: воно ж бо для кожного робить життя повним, а це й гідне обрання.

ἐφίενται· τελειοῖ γὰρ ἐκάστω τὸ ζῆν, αἰρετὸν ὄν. 5. Πότερον δὲ διὰ τὴν ἡδονὴν τὸ ζῆν αἰρούμεθα ἢ διὰ τὸ ζῆν τὴν ἡδονήν, ἀφείσθω ἐν τῷ παρόντι. συνεξεῦχθαι μὲν γὰρ ταῦτα φαίνεται καὶ χωρισμὸν οὐδέχασθαι· ἄνευ τε γὰρ ἐνεργείας οὐ [20] γίνεται ἡδονή, πᾶσάν τε ἐνεργείαν τελειοῖ ἡ ἡδονή. (V). Ὅθεν δοκοῦσι καὶ τῷ εἶδει διαφέρειν. τὰ γὰρ ἕτερα τῷ εἶδει ὑφ' ἐτέρων οἰόμεθα τελειοῦσθαι (οὕτω γὰρ φαίνεται καὶ τὰ φυσικὰ καὶ τὰ ὑπὸ τέχνης, οἷον ζῶα καὶ δένδρα καὶ γραφὴ καὶ ἄγαλμα [25] καὶ οἰκία καὶ σκεῦος)· ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἐνεργείας τὰς διαφερούσας τῷ εἶδει ὑπὸ διαφερόντων εἶδει τελειοῦσθαι. διαφέρουσι δ' αἱ τῆς διανοίας τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις καὶ αὐταὶ ἀλλήλων κατ' εἶδος· καὶ αἱ τελειοῦσαι δὴ ἡδοναί. φανεῖν δ' ἂν τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ συνφκειῶσθαι τῶν ἡδονῶν ἐκά- [30]-στην τῇ ἐνεργείᾳ ἣν τελειοῖ. συναύξει γὰρ τὴν ἐνεργείαν ἡ οἰκεία ἡδονή. μᾶλλον γὰρ ἕκαστα κρίνουσι καὶ ἐξακριβοῦσιν οἱ μεθ' ἡδονῆς ἐνεργοῦντες, οἷον γεωμετρικοὶ γίνονται οἱ χαίροντες τῷ γεωμετεῖν, καὶ κατανοοῦσιν ἕκαστα μᾶλλον, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ φιλόμουσοι καὶ φιλοικοδόμοι καὶ τῶν ἄλ- [35]-λῶν ἕκαστοι ἐπιδιδόασιν εἰς τὸ οἰκεῖον ἔργον χαίροντες αὐτῷ· συναύξουσιν δὲ αἱ ἡδοναί, τὰ δὲ συναύξοντα οἰκεῖα· τοῖς 1175b ἐτέροις δὲ τῷ εἶδει καὶ τὰ οἰκεῖα ἕτερα τῷ εἶδει. ἔτι δὲ μᾶλλον τοῦτ' ἂν φανεῖν ἐκ τοῦ τὰς ἀφ' ἐτέρων ἡδονῶν ἐμποδίου ταῖς ἐνεργείαις εἶναι. οἱ γὰρ φίλαυλοι ἀδυνατοῦσι τοῖς λόγοις προσέχειν, ἐὰν κατακούσωσιν ἀυλοῦντος, μᾶλλον χαί- [5]-ροντες αὐλητικῇ τῆς παρούσης ἐνεργείας· ἢ κατὰ τὴν αὐλητικὴν οὖν ἡδονὴ τὴν περὶ τὸν λόγον ἐνεργείαν φθείρει. ὁμοίως

5. Питання про те, що в ім'я чого ми вибираємо: життя в ім'я задоволення або задоволення в ім'я життя, у даному [дослідженні] можна поки що відкласти. Очевидно, що ці речі пов'язані між собою [20] і не допускають розділення: дійсно, без діяльності не буває задоволення, а задоволення робить усяку діяльність завершеною.

(V). Звідки і вважається, що існують різні види задоволення. Дійсно, різне по виду, як ми вважаємо, завершується різним. Це помітно і в природному, і в штучному, наприклад у тваринах і деревах, у картині і статуї, [25] у будинку і начинні. Відповідно й діяльності різного виду завершуються різним по виду. Діяльність думки — інший вид, ніж діяльність почуттів, а самі вони, у свою чергу, мають всередині себе видові [відмінності]. Отже, [видові відмінності] мають і задоволення, які роблять ці діяльності завершеними.

Це, мабуть, можна помітити і по внутрішньому зв'язку (ἐκ τοῦ συνφκειῶσθαι) кожного [30] із задовольнень з тією діяльністю, якій воно додає завершеності. Діяльності, звичайно, сприяє пов'язане з нею задоволення, бо ті, кому вона приносить задоволення (οἱ μεθ' ἡδονῆς ἐνεργοῦντες), краще судять про кожний [предмет] і більш тонко розбираються [в справі]; так, геометрами стають ті, що насолоджуються заняттями геометрією, і вони краще розуміють кожне [питання в геометрії]; відповідно й ті, що люблять співати або будувати і будь-які [35] інші майстри досягають успіхів у власній справі, якщо отримують від неї насолоду (χαίροντες αὐτῷ). Задоволення сприяє діяльності, а те, що сприяє (τὰ συναύξοντα), 1175b внутрішньо пов'язане (οἰκεῖα) з тим, чому сприяє, і в різних видів внутрішній зв'язок (τὰ οἰκεῖα) буває з різними видами.

Це ще більш помітно з тієї обставини, що задоволення від однієї діяльності перешкоджає іншим діяльностям. Ті, що люблять флейту, не здатні, коли почують флейтиста, вислуховувати розмірковування, тому що мистецтвом гри на флейті [5] насолоджуються більше, ніж діяльністю в даний час. Таким чином, задоволення від мистецтва флейтиста знищує діяльність, пов'язану з міркуванням; так само і в інших випадках, коли діяльність торкається відразу двох речей: діяльність, що приносить більше задоволення, витісняє іншу, і тим швидше, чим більше вони

δὲ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων συμβαίνει, ὅταν ἅμα περὶ δύο ἐνεργῇ· ἡ γὰρ ἡδίων τὴν ἑτέραν ἐκκρούει, κἄν πολὺ διαφέρῃ κατὰ τὴν ἡδονήν, μᾶλλον, ὥστε μὴδ' ἐνεργεῖν κατὰ [10] τὴν ἑτέραν. διὸ χαίροντες ὁπωσὺν σφόδρα οὐ πάνυ δρῶμεν ἕτερον, καὶ ἄλλα ποιοῦμεν ἄλλοις ἡρέμα ἀρεσκόμενοι, οἷον καὶ ἐν τοῖς θεάτροις οἱ τραγηματίζοντες, ὅταν φαῦλοι οἱ ἀγωνιζόμενοι ᾧσι, τότε μάλιστα αὐτὸ δρῶσιν. ἐπεὶ δ' ἡ μὲν οἰκεία ἡδονὴ ἐξακριβοῖ τὰς ἐνεργείας καὶ χρονιωτέρας καὶ [15] βελτίους ποιεῖ, αἱ δ' ἀλλότριάι λυμαίνονται, δῆλον ὡς πολὺ διεστᾶσιν. σχεδὸν γὰρ αἱ ἀλλότριάι ἡδοναὶ ποιοῦσιν ὅπερ αἱ οἰκεῖαι λῦπαι· φθείρουσι γὰρ τὰς ἐνεργείας αἱ οἰκεῖαι λῦπαι, οἷον εἴ τῳ τὸ γράφειν ἀηδὲς καὶ ἐπίλυπον ἢ τὸ λογίζεσθαι· ὁ μὲν γὰρ οὐ γράφει, ὁ δ' οὐ λογίζεται, λυπηρᾶς οὖσης τῆς [20] ἐνεργείας. συμβαίνει δὴ περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦναντίον ἀπὸ τῶν οἰκείων ἡδονῶν τε καὶ λυπῶν οἰκεῖαι δ' εἰσὶν αἱ ἐπὶ τῇ ἐνεργείᾳ καθ' αὐτὴν γινόμεναι. αἱ δ' ἀλλότριάι ἡδοναὶ εἴρηται ὅτι παραπλήσιόν τι τῇ λύπῃ ποιοῦσιν· φθείρουσι γὰρ, πλὴν οὐχ ὁμοίως. διαφορουσῶν δὲ τῶν ἐνεργειῶν ἐπιεικεῖα [25] καὶ φαυλότητι, καὶ τῶν μὲν αἰρετῶν οὐσῶν τῶν δὲ φευκτῶν τῶν δ' οὐδετέρων, ὁμοίως ἔχουσι καὶ αἱ ἡδοναὶ καθ' ἐκάστην γὰρ ἐνέργειαν οἰκεία ἡδονὴ ἔστιν. ἡ μὲν οὖν τῇ σπουδαίᾳ οἰκεία ἐπιεικής, ἡ δὲ τῇ φαύλῃ μοχθηρά· καὶ γὰρ αἱ ἐπιθυμίαι τῶν μὲν καλῶν ἐπαινεταί, τῶν δ' αἰσχροῶν ψεκταί. [30] οἰκειότεραι δὲ ταῖς ἐνεργείαις αἱ ἐν αὐταῖς ἡδοναὶ τῶν ὀρέξεων· αἱ μὲν γὰρ διωρισμέναι εἰσὶ καὶ τοῖς χρόνοις καὶ τῇ φύσει, αἱ δὲ σύνεγγυς ταῖς ἐνεργείαις, καὶ ἀδιόριστοι οὕτως ὥστ' ἔχειν ἀμφισβήτησιν εἰ ταῦτόν ἐστιν

відрізняються по задоволенню, так що іншою [10] діяльністю і не займаються. Ось чому при сильній насолоді чим би то не було ми навряд чи робимо щось інше і, коли мало задоволені одним, беремося за інше; так, скажімо, у театрі що-небудь гризуть, і роблять це особливо старанно, коли ті, що змагаються, погані.

Отже, оскільки задоволення, внутрішньо пов'язані з діяльностями, роблять їх точнішими, тривалішими й [15] кращими, а внутрішньо чужі, навпаки, спотворюють, ясно, що вони далеко відстоять один від одного. Внутрішньо чужі (ἀλλότριάι) задоволення роблять майже те ж, що страждання, внутрішньо пов'язані (οἰκεῖαι) з даною діяльністю: страждання, пов'язані з діяльністю, знищують цю діяльність; так, якщо комусь незадоволення і страждання приносить писати або розмірковувати, то, оскільки ця діяльність заподіює страждання, один не писатиме, а інший — не [20] розмірковуватиме.

Таким чином, задоволення і страждання, внутрішньо пов'язані з діяльностями, виявляють на них протилежний вплив, а “внутрішньо пов'язаними” (οἰκεῖαι) є ті задоволення і страждання, які виникають від самої по собі діяльності. Про задоволення, внутрішньо чужі (ἀλλότριάι) діяльності, вже було сказано, що вони роблять майже те ж, що й страждання; дійсно, вони знищують діяльність, хіба тільки інакше, ніж страждання.

Оскільки діяльності відрізняються в добрий [25] і поганий бік і одні обираються, інших уникають, а треті — ні те ні інше, то такі ж справи й із задоволеннями: кожній ж бо діяльності відповідає внутрішньо пов'язане з нею задоволення.

Так що з добродесною діяльністю пов'язане добре задоволення, а з поганою — нице, адже й потяги (αἱ ἐπιθυμίαι), якщо вони до прекрасних речей, то достойні похвали (ἐπαινεταί), а якщо до ганебних — осуду (ψεκταί). [30] Нарешті, задоволення, що містяться в діяльностях, внутрішньо пов'язані з ними в більшій мірі, ніж прагнення. І дійсно, прагнення і діяльності як у часі, так і за природою роздільні, а задоволення злилися (σύνεγγυς) з діяльностями, і їх настільки важко розмежувати, що виникає суперечка: чи не одне й те ж — діяльність і задоволення? Проте задоволення — це все-таки не думка і не почуття (адже це [35] безглуздо), але оскільки задоволення не відділяється від думки і почуття, то деяким здається, що вони тотожні (ταύτων).

ἡ ἐνέργεια τῇ ἡδονῇ. οὐ μὴν ἔοικέ γε ἡ ἡδονὴ διάνοια εἶναι οὐδ' αἰσθησις (ἄτοπον [35] γάρ), ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ χωρίζεσθαι φαίνεται τισι ταυτόν. ὥσπερ οὖν αἱ ἐνέργειαι ἕτεραι, καὶ αἱ ἡδοναί. διαφέρει δὲ ἡ 1176a ὅψις ἀφῆς καθαριότητι, καὶ ἀκοῇ καὶ ὁσφρησις γεύσεως· ὁμοίως δὲ διαφέρουσι καὶ αἱ ἡδοναί, καὶ τούτων αἱ περὶ τὴν διάνοιαν, καὶ ἑκάτεραι ἀλλήλων. δοκεῖ δ' εἶναι ἑκάστω ζῳῷ καὶ ἡδονὴ οἰκεία, ὥσπερ καὶ ἔργον· ἡ γὰρ κατὰ τὴν ἐνέρ- [5]- γειαν. καὶ ἐφ' ἑκάστω δὲ θεωροῦντι τοῦτ' ἂν φανείη· ἑτέρα γὰρ ἵππου ἡδονὴ καὶ κυνὸς καὶ ἀνθρώπου, καθάπερ Ἡράκλειτός φησιν ὄνους σύρματ' ἂν ἐλέσθαι μᾶλλον ἢ χρυσόν· ἥδιον γὰρ χρυσοῦ τροφὴ ὄνοις. αἱ μὲν οὖν τῶν ἑτέρων τῷ εἶδει διαφέρουσιν εἶδει, τὰς δὲ τῶν αὐτῶν ἀδιαφόρους εὐλογον εἶναι. [10] διαλλάττουσι δ' οὐ σμικρὸν ἐπὶ γε τῶν ἀνθρώπων· τὰ γὰρ αὐτὰ τοὺς μὲν τέρπει τοὺς δὲ λυπεῖ, καὶ τοῖς μὲν λυπηρὰ καὶ μισητὰ ἐστὶ τοῖς δὲ ἡδέα καὶ φιλητὰ. καὶ ἐπὶ γλυκέων δὲ τοῦτο συμβαίνει· οὐ γὰρ τὰ αὐτὰ δοκεῖ τῷ πυρέττοντι καὶ τῷ ὑγιαίνοντι, οὐδὲ θερμὸν εἶναι τῷ ἀσθενεῖ καὶ τῷ [15] εὐεκτικῷ. ὁμοίως δὲ τοῦτο καὶ ἐφ' ἑτέρων συμβαίνει. δοκεῖ δ' ἐν ἅπασι τοῖς τοιούτοις εἶναι τὸ φαινόμενον τῷ σπουδαίῳ. εἰ δὲ τοῦτο καλῶς λέγεται, καθάπερ δοκεῖ, καὶ ἔστιν ἑκάστου μέτρον ἡ ἀρετὴ καὶ ἀγαθός, ἡ τοιοῦτος, καὶ ἡδοναί εἶεν ἂν αἱ τούτῳ φαινόμεναι καὶ ἡδέα οἷς οὗτος χαίρει. τὰ δὲ [20] τούτῳ δυσχερῇ εἰ τῷ φαίνεται ἡδέα, οὐδὲν θαυμαστόν· πολλὰ γὰρ φθοραὶ καὶ λῦμαι ἀνθρώπων γίνονται· ἡδέα δ' οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τούτοις καὶ οὕτω διακειμένοις. τὰς μὲν οὖν ὁμολογουμένως αἰσχροῦς δῆλον ὡς οὐ φατέον ἡδονὰς εἶναι, πλὴν τοῖς

Подібно до того, отже, як різними є діяльності, такими є й [пов'язані з ними] задоволення. Зір 1176a чистотою відрізняється від дотику, а слух і нюх — від смаку; подібним же чином розрізняються і задоволення від цих почуттів, і від них відрізняються задоволення, що пов'язані з думкою, а ті й ті [мислительні і почуттєві задоволення], у свою чергу, мають відмінності всередині себе самих.

Зазвичай вважають, що кожній живій істоті властиве (οἰκεία) своє задоволення, як і своя справа, бо задоволення відповідає [5] діяльності. І якщо подивитися на кожну [істоту] окремо, це, очевидно, стане ясно. Дійсно, різні задоволення у коня, собаки і людини, і, як сказав Геракліт, “віслюк радше обрав би солому, аніж золото”⁶: для ослів бо в їжі більше задоволення, ніж у золоті. Отже, задоволення в істот різних видів розрізняються видом, а задоволення однакових істот відповідно (εὐλόγον) не мають видових відмінностей.

[10] Але принаймні стосовно людей задоволення різняться немало: одні й ті ж бо речі одних потішають, інших примушують страждати, а що викликає страждання і ненависть одних, іншим приносить задоволення і викликає приязнь. Це буває навіть із солодощами: не одне й те ж здається солодким людині в лихоманці і здоровому, а теплим не одне і те ж здається слабкому і [15] загартованому. Відповідно і в інших випадках.

Мабуть, у всіх подібних випадках є те, що здається доброчесному. Якщо ж таке визначення, як здається, вдале і в кожному окремому випадку мірою є доброчесність і чеснотлива людина як така, то й “задоволеннями” будуть, очевидно, ті речі, що здаються їй задоволеннями, а “приносити задоволення” буде те, чим вона насолоджується.

[20] Нічого дивного, якщо неприємне (τὰ δυσχερῇ) для цієї людини комусь здається приємним, адже багато є [видів] людського розтління (αἱ φθοραὶ) і потворності (λῦμαι). Але це не те, що [насправді] приносить задоволення, а те, що приносить його відповідним людям з відповідними схильностями.

Таким чином ясно, що задоволення, які одностайно вважаються ганебними, не слід визнавати задоволеннями, окрім як для розтлінних людей. Але серед тих задовольень, що вважаються добрими, якого роду

⁶ ДК 22 В 9. Пор. до цього переклад відповідного фрагмента: Тихолаз. Геракліт. — С. 48; там же див. його аналіз; див. також: Фрагменты ранних греческих философов. — Ч. 1. — С. 208.

διεφθαρμένοις· τῶν δ' ἐπεικῶν εἶναι δοκουσῶν ποῖαν ἢ [25] τίνα φατέον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι; ἢ ἐκ τῶν ἐνεργειῶν δῆλον; ταύταις γὰρ ἔπονται αἱ ἡδοναί. εἴτ' οὖν μία ἐστὶν εἴτε πλείους αἱ τοῦ τελείου καὶ μακαρίου ἀνδρός, αἱ ταύτας τελειοῦσαι ἡδοναὶ κυρίως λέγοντ' ἂν ἀνθρώπου ἡδοναὶ εἶναι, αἱ δὲ λοιπαὶ δευτέρως καὶ πολλοστῶς, ὥσπερ αἱ ἐνέργειαι.

6 (VI). [30] Εἰρημένων δὲ τῶν περὶ τὰς ἀρετάς τε καὶ φιλίας καὶ ἡδονάς, λοιπὸν περὶ εὐδαιμονίας τύπῳ διελθεῖν, ἐπειδὴ τέλος αὐτὴν τίθεμεν τῶν ἀνθρωπίνων. ἀναλαβοῦσι δὴ τὰ προειρημένα συντομώτερος ἂν εἴη ὁ λόγος. εἴπομεν δὴ ὅτι οὐκ ἔστιν ἕξις· καὶ γὰρ τῷ καθεύδοντι διὰ βίου ὑπάρχοι ἄν, φυ- [35] τῶν ζῶντι βίον, καὶ τῷ δυστυχοῦντι τὰ μέγιστα. εἰ δὴ ταῦτα 1176b μὴ ἀρέσκει, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς ἐνέργειάν τινα θετέον, καθάπερ ἐν τοῖς πρότερον εἴρηται, τῶν δ' ἐνεργειῶν αἱ μὲν εἰσιν ἀναγκαῖαι καὶ δι' ἕτερα αἰρεταὶ αἱ δὲ καθ' αὐτάς, δῆλον ὅτι τὴν εὐδαιμονίαν τῶν καθ' αὐτάς αἰρετῶν τινὰ θετέον καὶ [5] οὐ τῶν δι' ἄλλο· οὐδενὸς γὰρ ἐνδεῆς ἡ εὐδαιμονία ἀλλ' αὐτάρκης. καθ' αὐτάς δ' εἰσὶν αἰρεταὶ ἀφ' ὧν μηδὲν ἐπιζητεῖται παρὰ τὴν ἐνέργειαν. τοιαῦται δ' εἶναι δοκοῦσιν αἱ κατ' ἀρετὴν πράξεις· τὰ γὰρ καλὰ καὶ σπουδαῖα πράττειν τῶν δι' αὐτὰ αἰρετῶν. καὶ τῶν παιδιῶν δὲ αἱ ἡδεῖαι· οὐ γὰρ δι' [10] ἕτερα αὐτάς αἰροῦνται· βλάπτονται γὰρ ἀπ' αὐτῶν μᾶλλον ἢ ὠφελοῦνται, ἀμελοῦντες τῶν σωμάτων καὶ τῆς κτήσεως. καταφεύγουσι δ' ἐπὶ τὰς τοιαύτας διαγωγὰς τῶν εὐδαιμονιζομένων οἱ πολλοί, διὸ παρὰ τοῖς τυράννοις

(ποῖαν) чи [25] яке саме (τίνα) задоволення належить визнати властивим людині? Чи видно це з діяльностей? Задоволення ж бо супроводжуються діяльностями.

Отже, чи одна діяльність, чи декілька властиві досконалому і блаженному мужу (τοῦ τελείου καὶ μακαρίου ἀνδρός), все одно задоволення, які надають досконалості цим діяльностям, повинні визначатися як властиві задоволення людини (αἱ ἀνθρώπου ἡδοναί); інші ж задоволення, так само як [відповідні] діяльності, будуть займати другий чи й ще нижчий рівень.

6 (VI). [30] Після того як було сказано про доброчесність, дружбу і задоволення, залишилося в загальних рисах описати щастя, коли вже ми вважаємо його метою (τὸ τέλος) усього людського. Наше розмірковування (ὁ λόγος) буде, очевидно, виразнішим, якщо повторити сказане раніше.

Отже, ми сказали, що щастя (ἡ εὐδαιμονία) — це не склад (ἡ ἕξις) [душі], бо тоді воно було б і в того, хто проспав усе життя, хто живе, як [35] рослина, чи в того, хто зазнав найбільшого нещастя. Якщо ж і таке 1176b не годиться, але щастя радше слід відносити до діяльності, як і було сказано в попередніх [міркуваннях], причому з діяльностей одні необхідні і заслуговують обрання задля інших, а другі заслуговують його самі по собі, то ясно, що щастя потрібно вважати однією з діяльностей, які заслуговують обрання самі по собі, і не однією з [5] тих, що існують задля чогось іншого: щастя ж бо потреби ні в чому не має, а є самодостатнім (αὐτάρκης).

Самі ж по собі заслуговують обрання ті діяльності, у яких нічого крім самої діяльності не шукають. Саме такими вважаються вчинки, що відповідають доброчесності (αἱ κατ' ἀρετὴν πράξεις), бо здійснення прекрасних і доброчесних вчинків належить до гідного обрання задля себе самого (τῶν δι' αὐτὰ αἰρετῶν).

Такими є й ті з розваг, які приносять задоволення, тому що їх обирають не задля [10] інших [благ]: від них-бо буває, радше, шкода, ніж користь, [адже через них] не приділяють уваги своєму тілу і майну. До такого способу проведення часу (ἡ διαγωγή) вдаються більшість із тих, кого вважають щасливими, і в тиранів тому користуються доброю славою дотепні при подібному проведенні часу; річ у тім, що в усьому,

εὐδοκιμοῦσιν οἱ ἐν ταῖς τοιαύταις διαγωγαῖς εὐτράπελοι· ὧν γὰρ ἐφίεν- [15]- ται, ἐν τούτοις παρέχουσι σφᾶς αὐτοὺς ἡδεῖς, δέονται δὲ τοιούτων. δοκεῖ μὲν οὖν εὐδαιμονικὰ ταῦτα εἶναι διὰ τὸ τοὺς ἐν δυναστείαις ἐν τούτοις ἀποσχολάζειν, οὐδὲν δ' ἴσως σημεῖον οἱ τοιοῦτοὶ εἰσιν· οὐ γὰρ ἐν τῷ δυναστεύειν ἡ ἀρετὴ οὐδ' ὁ νοῦς, ἀφ' ὧν αἱ σπουδαῖαι ἐνέργειαι· οὐδ' εἰ ἄγευστοι οὗτοι ὄντες [20] ἡδονῆς εἰλικρινοὺς καὶ ἐλευθερίου ἐπὶ τὰς σωματικὰς καταφεύγουσιν, διὰ τοῦτο ταύτας οἰητέον αἰρετωτέρας εἶναι· καὶ γὰρ οἱ παῖδες τὰ παρ' αὐτοῖς τιμώμενα κράτιστα οἶονται εἶναι. εὐλογον δὴ, ὥσπερ παισὶ καὶ ἀνδράσιν ἕτερα φαίνεται τίμια, οὕτω καὶ φαύλοις καὶ ἐπεικέσιν. καθάπερ οὖν [25] πολλάκις εἴρηται, καὶ τίμια καὶ ἡδέα ἐστὶ τὰ τῷ σπουδαίῳ τοιαῦτα ὄντα· ἐκάστῳ δ' ἡ κατὰ τὴν οἰκείαν ἔξιν αἰρετωτάτη ἐνέργεια, καὶ τῷ σπουδαίῳ δὴ ἡ κατὰ τὴν ἀρετὴν. οὐκ ἐν παιδιᾷ ἄρα ἡ εὐδαιμονία· καὶ γὰρ ἄτοπον τὸ τέλος εἶναι παιδιάν, καὶ πραγματεύεσθαι καὶ κακοπαθεῖν τὸν βίον [30] ἅπαντα τοῦ παίζειν χάριν. ἅπαντα γὰρ ὡς εἰπεῖν ἑτέρου ἕνεκα αἰρούμεθα πλὴν τῆς εὐδαιμονίας· τέλος γὰρ αὕτη. σπουδάζειν δὲ καὶ πονεῖν παιδιᾶς χάριν ἡλίθιον φαίνεται καὶ λίαν παιδικόν. παίζειν δ' ὅπως σπουδάζῃ, κατ' Ἀναхарσιν, ὁρθῶς ἔχειν δοκεῖ· ἀναπαύσει γὰρ ἔοικεν ἡ παιδιὰ, ἀδυνα- [35]- τοῦντες δὲ συνεχῶς πονεῖν ἀναπαύσεως δέονται. οὐ δὴ τέλος 1177a ἡ ἀνάπαυσις· γίνεται γὰρ ἕνεκα τῆς ἐνεργείας. δοκεῖ δ' ὁ εὐδαίμων βίος κατ' ἀρετὴν εἶναι· οὗτος δὲ μετὰ σπουδῆς, ἀλλ' οὐκ ἐν παιδιᾷ. βελτίῳ τε λέγομεν τὰ σπουδαῖα τῶν γελοίων καὶ μετὰ παιδιᾶς, καὶ τοῦ βελτίονος ἀεὶ καὶ [5] μορίου

до чого буває тяга [15] в тиранів, такі люди вміють зробити себе джерелом задоволень, а саме таких людей і потребує тиран⁷.

Отже, ці розваги тому і вважаються ознаками щастя (εὐδαιμονικὰ ταῦτα), що в них проводять своє дозвілля наділені владою (οἱ ἐν δυναστείαις); але ці останні, напевно, нічого не значать, адже не в наділенні владою полягають доброчесність (ἡ ἀρετὴ) і розум (ὁ νοῦς), а саме від них — доброчесні діяльності (αἱ σπουδαῖαι ἐνέργειαι); і якщо, не маючи смаку [20] до задоволення чистого й гідного вільної людини, вдаються до задоволень тілесних, то через це не слід думати, неначе ці задоволення достойніші обрання; адже діти також упевнені, що найкраще це те, що цінується поміж них.

Так що цілком розумно, що як дітям і мужам, так і поганим та добрим цінними здаються різні речі. Разом з тим, як говорилося вже [25] неодноразово, і цінним є і приносить задоволення те, що таким є для доброчесного (τῷ σπουδαίῳ), бо для кожного найбільш гідна вибору діяльність, узгоджена з його власним складом, і для доброчесного тим самим такою є діяльність, узгоджена з доброчесністю (ἡ κατὰ τὴν ἀρετὴν).

Отже, не в розвагах полягає щастя: це ж бо навіть безглуздо, щоб метою була розвага (ἡ παιδιὰ) і щоб людина все життя працювала і терпіла біди [30] задля розваг. Адже, так би мовити, задля іншого ми обираємо все, за винятком щастя, бо щастя й є мета. А наполегливі зусилля (σπουδάζειν) і труд (πονεῖν) задля розваг здаються безглуздими і дуже вже дитячими (παιδικόν); зате розважатися при зайнятті серйозними справами (σπουδάζῃ), по Анахарсісу, вважається правильним, тому що розвага нагадує відпочинок (ἡ ἀνάπαυσις), а, не в [35] змозі трудитися безперервно, люди потребують відпочинку.

Відпочинок, 1177a таким чином, — не мета, тому що він існує задля діяльності.

Далі, вважається, що щасливе життя — це життя по доброчесності (κατ' ἀρετὴν), а таке життя пов'язане з наполегливими зусиллями (μετὰ σπουδῆς), а не полягає в розвагах. І ми вважаємо (λέγομεν), що наполегливі зусилля (τὰ σπουδαῖα) краще, ніж потіхи з розвагами, і що діяльність кращої частини душі або кращої [5] людини завжди більш наполеглива. А наполегливі зусилля найкращого — краще і тим самим більш здатні приносити щастя (εὐδαιμονικωτέρα).

⁷ І дійсно, тиранії зазвичай у Греції виступали меценатами, шанувальниками мистецтв і наук, покровителями поетів та митців.

καὶ ἀνθρώπου σπουδαιότεραν τὴν ἐνέργειαν· ἡ δὲ τοῦ βελτίονος κρείττων καὶ εὐδαιμονικωτέρα ἤδη. ἀπολαύσειε τ' ἂν τῶν σωματικῶν ἡδονῶν ὁ τυχὼν καὶ ἀνδράποδον οὐχ ἦττον τοῦ ἀρίστου· εὐδαιμονίας δ' οὐδεὶς ἀνδράποδῳ μεταδίδωσιν, εἰ μὴ καὶ βίου. οὐ γὰρ ἐν ταῖς τοιαύταις διαγωγαῖς ἡ [10] εὐδαιμονία, ἀλλ' ἐν ταῖς κατ' ἀρετὴν ἐνεργείαις, καθάπερ καὶ πρότερον εἴρηται. 7 (VII). Εἰ δ' ἐστὶν ἡ εὐδαιμονία κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια, εὐλογον κατὰ τὴν κρατίστην· αὕτη δ' ἂν εἴη τοῦ ἀρίστου. εἴτε δὴ νοῦς τοῦτο εἴτε ἄλλο τι, ὃ δὴ κατὰ φύσιν δοκεῖ ἄρχειν καὶ ἡγεῖ- [15] -σθαι καὶ ἐννοῖαν ἔχειν περὶ καλῶν καὶ θείων, εἴτε θεῖον ὄν καὶ αὐτὸ εἴτε τῶν ἐν ἡμῖν τὸ θεϊότατον, ἡ τούτου ἐνέργεια κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν εἴη ἂν ἡ τελεία εὐδαιμονία. ὅτι δ' ἐστὶ θεωρητικὴ, εἴρηται. ὁμολογούμενον δὲ τοῦτ' ἂν δόξειεν εἶναι καὶ τοῖς πρότερον καὶ τῷ ἀληθεῖ. κρατίστη τε γὰρ [20] αὕτη ἐστὶν ἡ ἐνέργεια (καὶ γὰρ ὁ νοῦς τῶν ἐν ἡμῖν, καὶ τῶν γνωστῶν, περὶ ᾧ ὁ νοῦς)· ἔτι δὲ συνεχεστάτη· θεωρεῖν [τε] γὰρ δυνάμεθα συνεχῶς μᾶλλον ἢ πράττειν ὅτιοῦν. οἴομεθά τε δεῖν ἡδονὴν παραμεμῖχθαι τῇ εὐδαιμονίᾳ, ἡδίστη δὲ τῶν κατ' ἀρετὴν ἐνεργειῶν ἡ κατὰ τὴν σοφίαν ὁμολογουμένως [25] ἐστίν· δοκεῖ γοῦν ἡ φιλοσοφία θαυμαστάς ἡδονὰς ἔχειν καθαριότητι καὶ τῷ βεβαίῳ, εὐλογον δὲ τοῖς εἰδόσι τῶν ζητούντων ἡδίω τὴν διαγωγὴν εἶναι. ἢ τε λεγομένη αὐτάρκεια περὶ τὴν θεωρητικὴν μάλιστα· ἂν εἴη· τῶν μὲν γὰρ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων καὶ σοφὸς καὶ δίκαιος καὶ οἱ λοιποὶ δέονται, [30] τοῖς δὲ τοιούτοις ἱκανῶς κεχορηγημένων ὁ μὲν δίκαιος δεῖται πρὸς οὗς δικαιοπραγήσει καὶ μεθ' ὧν, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ σώφρων

Перший-ліпший (ὁ τυχὼν), хоч би й раб (τὸ ἀνδράποδον), вкупатиме тілесні задоволення, напевно, зовсім не гірше найкращої людини (τοῦ ἀρίστου). Але причетність до щастя ніхто не припише рабу, якщо не припише й участь у житті⁸. Адже щастя полягає не в такому [10] способі проведення часу, але в діяльності по доброчесності, як то й було сказано раніше⁹.

7 (VII). Якщо ж щастя — це діяльність, по доброчесності (κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια), то, звичайно, — по доброчесності найвищій, а такою, очевидно, є доброчесність найвищої частини душі. Чи то розум, чи то щось ще, що від природи, як вважається, начальствує і [15] веде і має поняття (ἐννοῖαν ἔχειν) про прекрасні і божественні [предмети], будучи чи то саме божественним, чи то найбожественнішою частиною в нас, — в усякому разі, діяльність цього по внутрішньо властивій йому доброчесності й буде довершеним щастям.

Що це — споглядальна (θεωρητικὴ) діяльність, сказано вже було. Це, очевидно, здається узгодженим як з попередніми розмірковуваннями, так і з істиною. Дійсно, ця діяльність [20] є найвищою (κρατίστη ἐνέργεια), оскільки й розум — найвище в нас, а з предметів пізнання (τῶν γνωστῶν) найвищими є ті, з якими має справу розум. Крім того, вона найбезперервніша (συνεχεστότη), тому що ми здатні радше безперервно споглядати, аніж безперервно робити будь-що.

Ми думаємо також, що до щастя має бути домішане задоволення, а тим часом з діяльностей, які відповідають доброчесності (τῶν κατ' ἀρετὴν ἐνεργειῶν), та, яка відповідає мудрості (ἡ κατὰ τὴν σοφίαν), однастайно визнана такою, що приносить найбільше [25] задоволення (ἡδίστη). Вважається, принаймні, що філософія¹⁰ містить у собі задоволення, дивовижні за чистотою і постійністю, і, звичайно, наділеним знаннями проведення часу приносить більше задоволення, ніж тим, хто знання шукає. Та й так звана самодостатність (ἡ αὐτάρκεια) передовсім пов'язана із споглядальною діяльністю; і дійсно, у речах, необхідних для існування, має потребу і мудрий (ὁ σοφὸς), і справедливий (ὁ δίκαιος), і інші, [30] але якщо вони цими речами

⁸ Пор.: *Aristot. Pol.* 1280a32: καὶ γὰρ ὁ δούλων καὶ τῶν ἄλλων ζῶων ἦν πόλις· νῦν δ' οὐκ ἐστὶ, διὰ τὸ μὴ μετέχειν εὐδαιμονίας μηδὲ τοῦ ζῆν κατὰ προαίρεσιν. Пор. також: *Толстой Л.Н.* Дневники и письма: Мета життя — участь у житті і вдосконалення його.

⁹ Див.: 1098a13–20, 1176a35–b9.

¹⁰ Властиво, “любомідріє, любов до мудрості” — ἡ φιλοσοφία, оскільки тут Арістотель розвиває викладену в попередньому реченні думку щодо діяльності, яка відповідає мудрості, “софії”.

καὶ ὁ ἀνδρεῖος καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστος, ὁ δὲ σοφὸς καὶ καθ' αὐτὸν ὧν δύναται θεωρεῖν, καὶ ὅσῳ ἂν σοφώτερος ᾖ, μᾶλλον· βέλτιον δ' ἴσως συνεργοὺς ἔχων, ἄλλ' ὅμως **1177b** αὐταρκέστατος. δόξαι τ' ἂν αὐτῇ μόνῃ δι' αὐτὴν ἀγαπᾶσθαι· οὐδὲν γὰρ ἀπ' αὐτῆς γίνεται παρὰ τὸ θεωρῆσαι, ἀπὸ δὲ τῶν πρακτικῶν ἢ πλεῖον ἢ ἔλαττον περιποιούμεθα παρὰ τὴν πρᾶξιν. δοκεῖ τε ἡ εὐδαιμονία ἐν τῇ σχολῇ εἶναι· ἀσχο- [5]- λούμεθα γὰρ ἵνα σχολάζωμεν, καὶ πολεμοῦμεν ἵν' εἰρήνην ἄγωμεν. τῶν μὲν οὖν πρακτικῶν ἀρετῶν ἐν τοῖς πολιτικοῖς ἢ ἐν τοῖς πολεμικοῖς ἡ ἐνέργεια, αἱ δὲ περὶ ταῦτα πράξεις δοκοῦσιν ἀσχοιοὶ εἶναι, αἱ μὲν πολεμικαὶ καὶ παντελῶς (οὐδεὶς γὰρ αἰρεῖται τὸ πολεμεῖν τοῦ πολεμεῖν ἕνεκα, οὐδὲ [10] παρασκευάζει πόλεμον· δόξαι γὰρ ἂν παντελῶς μαιφόνος τις εἶναι, εἰ τοὺς φίλους πολεμίους ποιοῖτο, ἵνα μάχαι καὶ φόνοι γίνοντο)· ἔστι δὲ καὶ ἡ τοῦ πολιτικοῦ ἀσχοιος, καὶ παρ' αὐτὸ τὸ πολιτεύεσθαι περιποιουμένη δύναστείας καὶ τιμᾶς ἢ τὴν γε εὐδαιμονίαν αὐτῷ καὶ τοῖς πολίταις, ἑτέραν [15] οὖσαν τῆς πολιτικῆς, ἣν καὶ ζητοῦμεν δῆλον ὥς ἑτέραν οὖσαν. εἰ δὴ τῶν μὲν κατὰ τὰς ἀρετὰς πράξεων αἱ πολιτικαὶ καὶ πολεμικαὶ κάλλει καὶ μεγέθει προέχουσιν, αὗται δ' ἀσχοιοὶ καὶ τέλους τινὸς ἐφίενται καὶ οὐ δι' αὐτὰς αἰρεταὶ εἰσιν, ἡ δὲ τοῦ νοῦ ἐνέργεια σπουδῇ τε διαφέρειν δοκεῖ θεωρητικῇ [20] οὖσα, καὶ παρ' αὐτὴν οὐδενὸς ἐφίεσθαι τέλους, καὶ ἔχειν τὴν ἡδονὴν οἰκείαν (αὕτη δὲ συναύξει τὴν ἐνέργειαν), καὶ τὸ αὐταρκές δὴ καὶ σχολαστικὸν καὶ ἄτρυτον ὡς ἀνθρώπων, καὶ ὅσα ἄλλα τῷ μακαρίῳ ἀπονέμεται, τὰ κατὰ ταύτην τὴν ἐνέργειαν φαίνεται ὄντα· ἡ τελεία δὴ εὐδαιμονία

вже вдосталь забезпечені, то справедливому потрібні ще й ті, для кого і разом з ким будуть здійснюватися його справедливі справи, — так само й із розсудливим (ὁ σώφρων), і з мужнім (ὁ ἀνδρεῖος), і з будь-якою іншою добродійною людиною; мудрий же й сам по собі (καθ' αὐτὸν) здатний займатися спогляданням (θεωρεῖν), причому тим більше, чим він мудріший. Напевно, краще б йому мати сподвижників, але все таки він **1177b** найбільш самодостатній (αὐταρκέστατος)¹¹.

Далі, одну цю діяльність, мабуть, люблять задля неї (δι' αὐτῇν) самої, бо від неї нічого не буває, крім здійснення споглядання (παρὰ τὸ θεωρῆσαι), тоді як від діяльностей, що містяться у вчинках, ми в тій або іншій мірі залишаємо за собою щось ще, крім самого вчинку.

Далі, вважається, що щастя полягає в дозвіллі (ἡ σχολή¹²), [5] адже ми позбавляємося дозвілля (ἀσχολούμεθα), щоб мати дозвілля (σχολάζωμεν), і війну ведемо, щоб жити в мирі. Тому для доброчесностей, звернених на вчинки (τῶν πρακτικῶν ἀρετῶν), область діяльності — політичні або військові справи, а вчинки (αἱ πράξεις), пов'язані з цими справами, як вважається, позбавляють дозвілля (ἀσχοιοὶ εἶναι), причому пов'язані з війною — особливо (ніхто ж бо свідомо не обере ні воювати задля того, щоб воювати, [10] ні готувати війну задля неї самої, бо неймовірно кровожерливим здаватиметься той, хто навіть друзів робитиме ворогами, тільки б битися та вбивати). І діяльність політика також позбавляє дозвілля, тому що крім самих державних справ (παρ' αὐτὸ τὸ πολιτεύεσθαι) він перебирає на себе владу (ἡ δύνασ-τεία) та пошану (ἡ τιμή), а може й щастя (ἡ εὐδαιμονία) для самого себе чи для громадян, при [15] тому, що воно відмінне від [власне] політичної діяльності; його-то, зрозуміло, ми й досліджуємо як відмінне [від політичної діяльності].

Отже, оскільки з учинків, що відповідають доброчесності, політичні й військові переважають красою і величиною, але самі позбавляють дозвілля і ставлять перед собою певні цілі, а не обираються через них самих; і оскільки, з іншого боку, вважається, що діяльність розуму як споглядальна (θεωρητικῇ) [20] відрізняється зосередженістю (σπουδῇ)

¹¹ Так, у Діогена Лаєрського (*Diog. Laërt.* VI. 6) Антісфен на питання, що дала йому філософія, відповідає: τὸ δύνασθαι ἑαυτῷ ὁμιλεῖν — *уміння розмовляти з самим собою*. Взагалі думка про самодостатність філософа, що називається, витала в інтелектуальній атмосфері античної цивілізації. Постає мудреця, який уникає натовпу, постає ще за доби Семи мудреців, впродовж V–IV ст. до Р.Х. стає звичною частинкою полісного пейзажу, а в особі кініка Діогена набуває довшеної форми. Ще пізніше, відверто моралізуючи, цю практику осмислить Федр, виголосивши: *homo doctus in se semper divitias habet* (*Phaedr.* IV. 22, 1).

¹² Пор.: 1160a27.

αὕτη ἂν εἴη ἄν- [25]-θρώπου, λαβοῦσα μῆκος βίου τέλειον· οὐδὲν γὰρ ἀτελές ἐστὶ τῶν τῆς εὐδαιμονίας. ὁ δὲ τοιοῦτος ἂν εἴη βίος κρείττων ἢ κατ' ἄνθρωπον· οὐ γὰρ ἢ ἄνθρωπός ἐστιν οὕτω βιώσεται, ἀλλ' ἢ θεῖόν τι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει· ὅσον δὲ διαφέρει τοῦτο τοῦ συνθέτου, τοσοῦτον καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετῆν. [30] εἰ δὴ θεῖον ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὁ κατὰ τοῦτον βίος θεῖος πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίον. οὐ χρὴ δὲ κατὰ τοὺς παραινούντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἄνθρωπον ὄντα οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν καὶ πάντα ποιεῖν πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὸ κράτιστον τῶν ἐν αὐτῷ· εἰ γὰρ καὶ 1178a τῷ ὄγκῳ μικρόν ἐστι, δυνάμει καὶ τιμιότητι πολὺ μᾶλλον πάντων ὑπερέχει. δόξειε δ' ἂν καὶ εἶναι ἕκαστος τοῦτο, εἴπερ τὸ κύριον καὶ ἄμεινον. ἄτοπον οὖν γίνοιτ' ἂν, εἰ μὴ τὸν αὐτοῦ βίον αἰροῖτο ἀλλὰ τινος ἄλλου. τὸ λεχθέν τε πρό- [5]-τερον ἀρμόσει καὶ νῦν· τὸ γὰρ οἰκεῖον ἐκάστω τῇ φύσει κράτιστον καὶ ἡδιστόν ἐστιν ἐκάστω· καὶ τῷ ἀνθρώπῳ δὴ ὁ κατὰ τὸν νοῦν βίος, εἴπερ τοῦτο μάλιστα ἄνθρωπος. οὗτος ἄρα καὶ εὐδαιμονέστατος.

8 (VIII). Δευτέρως δ' ὁ κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετῆν· αἱ γὰρ κατὰ [10] ταύτην ἐνέργειαι ἀνθρωπικαί. δίκαια γὰρ καὶ ἀνδρεία καὶ τὰ ἄλλα τὰ κατὰ τὰς ἀρετὰς πρὸς ἀλλήλους πράττομεν ἐν συναλλάγμασι καὶ χρεῖαις καὶ πράξεις παντοίαις ἔν τε τοῖς πάθεσι διατηροῦντες τὸ

і крім себе самої не ставить жодних цілей, та ще й приносить властиве їй задоволення (яке, в свою чергу, сприяє діяльності); оскільки, нарешті, самодостатність, наявність дозвілля (τὸ σχολαστικόν) і невтомність (наскільки це можливо для людини) і таке інше, що визнають за блаженным, — все це явно має місце при даній діяльності, оскільки вона й буде повним щастям [25] людини, якщо охоплює повну тривалість життя, бо при щасті не буває нічого неповного.

Подібне життя буде, мабуть, вище за те, що відповідає людині (κατ' ἄνθρωπον), бо так вона житиме не тому, що вона людина, а тому, що в ній присутнє щось божественне, і, наскільки відрізняється ця божественна частина від людини як складеною з різних частин, настільки відрізняється і діяльність, з нею пов'язана, від діяльності, пов'язаної з будь-якою іншою доброчесністю. [30] І якщо розум у порівнянні з людиною божественний, то й життя, яке відповідає розуму, божественне в порівнянні з людським життям.

І не треба піддаватися вмовлянням “людині розуміти (φρονεῖν) людське” і “смертному — смертне”¹³; навпаки, наскільки можливо, треба підноситися до безсмертя (ἀθανατίζειν) і все робити для життя (πρὸς τὸ ζῆν), яке відповідає найвищому в самому собі; і дійсно, якщо 1178a по об'єму воно мале, то по силі й цінності воно набагато все перевершує.

Очевидно, кожний і буде цим останнім, коли вже воно є головним і кращим. А тому було б безглуздо віддавати перевагу життю не себе самого, а когось іншого.

Сказане (τὸ λεχθέν) раніше¹⁴ [5] підійде й до даного випадку: що за природою властиво кожному, то для кожного найвище і приносить найвище задоволення; а значить, людині властиве життя, яке відповідає розуму, коли вже людина — це насамперед розум. Отже, таке життя найщасливіше.

8 (VIII). На другому місці — життя, що відповідає будь-якій іншій доброчесності, бо діяльності, [10] що відповідають будь-якій іншій доброчесності, також людські. Дійсно, справедливі та мужні вчинки і

¹³ Див. подібні вислови хоча б: Eur. Fr. 1040 (Nauck); пор. до цього Soph. Trach. 472–474, де Ліхас якраз і вмовляє Деяніру “смертній зрозуміти смертне”: ὦ φίλῃ δέσποινα, ἐπεὶ σε μανθάνω // θνητὴν φρονούσαν θνητὰ κοῦκ ἀγνώμονα, // πᾶν σοὶ φράσω τὰ ληθὲς οὐδὲ κρύψομαι. Детальніше про ці та їм подібні вислови в античній традиції див.: НВБ. — С. 750 прим. 50.

¹⁴ Див.: 1176b26–27; пор.: 1169b23.

πρέπον ἐκάστω· ταῦτα δ' εἶναι φαίνεται πάντα ἀνθρωπικά. ἓνια δὲ καὶ συμβαίνειν ἀπὸ [15] τοῦ σώματος δοκεῖ, καὶ πολλὰ συνωκείωσθαι τοῖς πάθεσιν ἢ τοῦ ἥθους ἀρετῇ. συνέζευκται δὲ καὶ ἡ φρόνησις τῇ τοῦ ἥθους ἀρετῇ, καὶ αὕτη τῇ φρονήσει, εἴπερ αἱ μὲν τῆς φρονήσεως ἀρχαὶ κατὰ τὰς ἠθικάς εἰσιν ἀρετάς, τὸ δ' ὀρθὸν τῶν ἠθικῶν κατὰ τὴν φρόνησιν. συνηρτημένοι δ' αὐταὶ καὶ [20] τοῖς πάθεσι περὶ τὸ σύνθετον ἂν εἶεν· αἱ δὲ τοῦ συνθέτου ἀρεταὶ ἀνθρωπικαί· καὶ ὁ βίος δὴ ὁ κατὰ ταύτας καὶ ἡ εὐδαιμονία. ἡ δὲ τοῦ νοῦ κεχωρισμένη· τοσοῦτον γὰρ περὶ αὐτῆς εἰρήσθω· διακριβῶσαι γὰρ μεῖζον τοῦ προκειμένου ἐστίν. δόξειε δ' ἂν καὶ τῆς ἐκτὸς χορηγίας ἐπὶ μικρὸν ἢ ἐπ' ἔλαττον δεῖ- [25]- σθαι τῆς ἠθικῆς. τῶν μὲν γὰρ ἀναγκαίων ἀμφοῖν χρεῖα καὶ ἐξ ἴσου ἔστω, εἰ καὶ μᾶλλον διαπονεῖ περὶ τὸ σῶμα ὁ πολιτικός, καὶ ὅσα τοιαῦτα· μικρὸν γὰρ ἂν τι διαφέροι· πρὸς δὲ τὰς ἐνεργείας πολὺ διοίσει. τῷ μὲν γὰρ ἐλευθερίῳ δεήσει χρημάτων πρὸς τὸ πράττειν τὰ ἐλευθέρια, καὶ τῷ [30] δικαίῳ δὴ εἰς τὰς ἀνταποδόσεις (αἱ γὰρ βουλήσεις ἄδηλοι, προσποιοῦνται δὲ καὶ οἱ μὴ δίκαιοι βούλεσθαι δικαιοπραγεῖν), τῷ ἀνδρείῳ δὲ δυνάμεως, εἴπερ ἐπιτελεῖ τι τῶν κατὰ τὴν ἀρετὴν, καὶ τῷ σώφρονι ἐξουσίας· πῶς γὰρ δῆλος ἔσται ἢ οὗτος ἢ τῶν ἄλλων τις; ἀμφισβητεῖται τε πότερον κυριώ- [35]- τερον τῆς ἀρετῆς ἢ προαίρεσις ἢ αἱ πράξεις, ὡς ἐν ἀμφοῖν 1178b οὕσης· τὸ δὲ τέλειον δῆλον ὡς ἐν ἀμφοῖν ἂν εἴη· πρὸς δὲ τὰς πράξεις πολλῶν δεῖται, καὶ ὅσῳ ἂν μεῖζους ᾧσι καὶ καλλίους, πλειόνων. τῷ δὲ θεωροῦντι οὐδενὸς τῶν τοιούτων πρὸς γε τὴν ἐνέργειαν χρεῖα, ἀλλ' ὡς εἰπεῖν καὶ ἐμπόδιά ἐστι [5] πρὸς γε τὴν

все інше, що по доброчесності ми здійснюємо стосовно один одного в ділових стосунках, у скруті, при всіляких діях і пристрастях, дотримуючись пристойного кожному; все це явно людські справи. Вважається, однак, що деякі пристрасті бувають у нас від [15] тіла і доброчесність вдачі значною мірою тісно пов'язана з пристрастями.

Далі, розсудливість (ἡ φρόνησις) пов'язана з доброчесністю вдачі (τῇ τοῦ ἥθους ἀρετῇ), а доброчесність, у свою чергу, з розсудливістю, коли вже принципи розсудливості узгоджуються з етичними доброчесностями, а правильність (τὸ ὀρθόν) у етичних доброчесностях узгоджується з розсудливістю. Оскільки ж етичні доброчесності і розсудливість мають справу [20] з пристрастями, вони належать, очевидно, складеному з різних частин (περὶ τὸ σύνθετον); але доброчесності того, що складене з різних частин, — це людські доброчесності, а звідси випливає, що й життя за цими доброчесностями, і щастя є людськими. Навпаки, доброчесність розуму відділена [від тіла і пристрастей]. Отже, про це хай буде сказано стільки, бо більш докладний розбір виходить за межі поставленої перед нами [задачі].

Мабуть, і в зовнішньому забезпеченні [щастя від доброчесності розуму] буде мати потребу мало чи менше, ніж щастя [25] від етичної доброчесності. І нехай потреба в речах необхідних в обох випадках буде рівною, навіть якщо політик і більше піклується про тіло й про таке інше: різниця тут буде невелика, значною ж вона буде з точки зору діяльностей.

Дійсно, у щедрого буде потреба в грошах на щедрі вчинки, і в [30] справедливого — для віддяки (адже бажання не явні, і люди несправедливі прикидаються, неначе також бажають робити справедливі справи), а в мужнього буде потреба в силі, якщо він дійсно виконує щось із того, що стосується його доброчесності, і в розсудливого — у можливості [бути розсудливим]; як ще з'ясується, чи така дана людина, а чи вона одна з інших?

Сперечаються й про те, що [35] головніше в доброчесності: свідомий вибір (ἡ προαίρεσις) чи [самі] вчинки (αἱ πράξεις), коли вже вона 1178b залежить від того й того. Ясно, що [поняття] досконалості (τὸ τέλειον) вимагало б того й того; при цьому, для вчинків потрібно багато чого, і, чим вони величніші і чудовіші, тим більше. Тому ж, хто споглядає, ні в чому подібному потреби нема, принаймні для даної діяльності; навпаки, це навіть, так би мовити, перешкоди, для споглядання; [5] але

θεωρίαν· ἥ δ' ἀνθρωπὸς ἐστὶ καὶ πλείοσι συζῆ, αἰρεῖται τὰ κατὰ τὴν ἀρετὴν πράττειν· δεήσεται οὖν τῶν τοιούτων πρὸς τὸ ἀνθρωπεύεσθαι. ἡ δὲ τελεία εὐδαιμονία ὅτι θεωρητικὴ τις ἐστὶν ἐνέργεια, καὶ ἐντεῦθεν ἂν φανεῖν. τοὺς θεοὺς γὰρ μάλιστα ὑπειλήφαμεν μακαρίους καὶ εὐδαίμονας εἶναι. [10] πράξεις δὲ ποίας ἀπονεῖμαι χρεῶν αὐτοῖς; πότερα τὰς δικαίας; ἢ γελοῖοι φανοῦνται συναλλάττοντες καὶ παρακαταθήκας ἀποδιδόντες καὶ ὅσα τοιαῦτα; ἀλλὰ τὰς ἀνδρείους | | ὑπομένοντας τὰ φοβερὰ καὶ κινδυνεύοντας ὅτι καλόν; ἢ τὰς ἐλευθερίους; τίνοι δὲ δώσουσιν; ἄτοπον δ' εἰ καὶ ἔσται [15] αὐτοῖς νόμισμα ἢ τι τοιοῦτον. αἱ δὲ σώφρονες τί ἂν εἶεν; ἢ φορτικὸς ὁ ἔπαινος, ὅτι οὐκ ἔχουσι φάυλας ἐπιθυμίας; διεξιούσι δὲ πάντα φαίνοιτ' ἂν τὰ περὶ τὰς πράξεις μικρὰ καὶ ἀνάξια θεῶν. ἀλλὰ μὴν ζῆν γε πάντες ὑπειλήφασιν αὐτοὺς καὶ ἐνεργεῖν ἄρα· οὐ γὰρ δὴ καθεύδειν ὥσπερ τὸν Ἐνδυμίωνα. τῷ δὲ ζῶντι τοῦ πράττειν ἀφαιρουμένου, ἔτι δὲ μάλλον τοῦ ποιεῖν, τί λείπεται πλὴν θεωρία; ὥστε ἢ τοῦ θεοῦ ἐνέργεια, μακαριότητι διαφέρουσα, θεωρητικὴ ἂν εἴη· καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δὴ ἡ ταύτη συγγενεστάτη εὐδαιμονικωτάτη. σημεῖον δὲ καὶ τὸ μὴ μετέχειν τὰ λοιπὰ ζῶα εὐδαιμονίας, [25] τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ἐστερημένα τελείως. τοῖς μὲν γὰρ θεοῖς ἅπας ὁ βίος μακάριος, τοῖς δ' ἀνθρώποις, ἐφ' ὅσον ὁμοίωμά τι τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ὑπάρχει· τῶν δ' ἄλλων ζῶων οὐδὲν εὐδαιμονεῖ, ἐπειδὴ οὐδαμῇ κοινωνεῖ θεωρίας. ἐφ' ὅσον δὲ διατείνει ἡ θεωρία, καὶ ἡ εὐδαιμονία, καὶ οἷς μάλ- [30]-λον ὑπάρχει τὸ θεωρεῖν, καὶ εὐδαιμονεῖν, οὐ κατὰ συμβεβηκὸς ἀλλὰ κατὰ τὴν θεωρίαν· αὕτη γὰρ καθ' αὐτὴν τιμία. ὥστ' εἴη

в тій мірі, в якій він [тобто той, хто споглядає] є людиною і живе спільно з кимсь, він вважає за краще здійснювати вчинки, узгоджені з доброчесністю, а значить, у нього буде потреба в подібних речах, щоб існувати як людина (πρὸς τὸ ἀνθρωπεύεσθαι).

Що довершене щастя — це деяка споглядальна діяльність, стане, напевно, очевидно також із нижченаведеного. Дійсно, блаженними і щасливими ми уявляємо собі насамперед богів. [10] Які ж учинки треба їм приписати? Можливо, справедливі? Але хіба боги не здадуться смішними в ділових стосунках, при поверненні боргів і тому подібних справах? То, може, уявити їх мужніми, стійкими в небезпеках і ризикуєчими, тому що це чудово? А може, щедрими? Кому ж вони даруватимуть? Та й безглуздо, [15] якщо в них буде монета або щось у цьому роді. А розсудливі вчинки, у чому б вони могли полягати? Хіба не принизлива для богів похвала за те, що в них немає поганих потягів? Якщо перебрати все, то виявиться, що все нікчемне і негідне богів. І проте всі уявляють собі богів живими, а значить, і діяльними. Не сплять же вони, дійсно, немов Ендіміон¹⁵?

Але якщо живого позбавити вчинків, а крім того позбавити й творчості, що тоді залишається, крім споглядання? Отже, діяльність бога, вирізняючись винятковим блаженством, буде споглядальною, і отже, з людських діяльностей та, що найбільш споріднена з нею, приносить найбільше щастя.

Доказом цього є й те, що інші живі істоти, повністю позбавлені такої [25] діяльності, не мають частки в щасті.

Отже, для богів усе життя блаженне, а для людей — лише настільки, наскільки присутня в ньому деяка подібність такої діяльності. З інших же живих істот жодне не буває щасливим, оскільки вони ніяк не причетні спогляданню.

Таким чином, наскільки розповсюджується споглядання (ἡ θεωρία), настільки й щастя (ἡ εὐδαιμονία), і в кому більше [30] присутня здатність споглядати (τὸ θεωρεῖν), в тому — і здатність бути щасливим (τὸ εὐδαιμονεῖν), причому не від привхідних обставин, але від самого споглядання, бо воно цінне саме по собі. Так що щастя буде видом споглядання.

¹⁵ У міфах, богиня місяця Селена закохалася в прекрасного юнака Ендіміона, якому Зевс, на її прохання, дарував вічне життя та юність, зануривши його, що правда, у непробудний сон.

ἂν ἡ εὐδαιμονία θεωρία τις. 9. Δεήσει δὲ καὶ τῆς ἐκτὸς εὐημερίας ἀνθρώπῳ ὄντι· οὐ γὰρ αὐτάρκης ἡ φύσις πρὸς τὸ θεωρεῖν, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὸ σῶμα [35] ὑγιαίνειν καὶ τροφήν καὶ τὴν λοιπὴν θεραπείαν ὑπάρχειν. 1179^a οὐ μὴν οἰητέον γε πολλῶν καὶ μεγάλων δεήσεσθαι τὸν εὐδαιμονήσοντα, εἰ μὴ ἐνδέχεται ἄνευ τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν μακάριον εἶναι· οὐ γὰρ ἐν τῇ ὑπερβολῇ τὸ αὐτάρκες οὐδ' ἡ πρᾶξις, δυνατὸν δὲ καὶ μὴ ἄρχοντα γῆς καὶ θαλάττης πράτ- [5]-τεῖν τὰ καλὰ· καὶ γὰρ ἀπὸ μετρίων δύναται ἂν τις πράττειν κατὰ τὴν ἀρετὴν (τοῦτο δ' ἔστιν ἰδεῖν ἐναργῶς· οἱ γὰρ ἰδιῶται τῶν δυναστῶν οὐχ ἦττον δοκοῦσι τὰ ἐπιεικῆ πράττειν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον)· ἱκανὸν δὲ τοσαύτῃ ὑπάρχειν· ἔσται γὰρ ὁ βίος εὐδαίμων τοῦ κατὰ τὴν ἀρετὴν ἐνεργοῦντος. καὶ Σόλων [10] δὲ τοὺς εὐδαίμονας ἴσως ἀπεφαίνετο καλῶς, εἰπὼν μετρίως τοῖς ἐκτὸς κεχορηγημένους, πεπραγότας δὲ τὰ κάλλισθ', ὥς ᾤετο, καὶ βεβιωκότας σωφρόνως· ἐνδέχεται γὰρ μέτρια κεκτημένους πράττειν ἂν δεῖ. ἔοικε δὲ καὶ Ἀναξαγόρας οὐ πλούσιον οὐδὲ δυνάστην ὑπολαβεῖν τὸν εὐδαίμονα, εἰπὼν ὅτι [15] οὐκ ἂν θαυμάσειεν εἰ τις ἄτοπος φανείη τοῖς πολλοῖς· οὗτοι γὰρ κρίνουσι τοῖς ἐκτός, τούτων αἰσθανόμενοι μόνον. συμφωνεῖν δὴ τοῖς λόγοις εἰκόσιν αἱ τῶν σοφῶν δόξαι. πίστιν μὲν οὖν καὶ τὰ τοιαῦτα ἔχει τινά, τὸ δ' ἀληθὲς ἐν τοῖς πρακτικοῖς ἐκ τῶν ἔργων καὶ τοῦ βίου κρίνεται· ἐν τούτοις [20] γὰρ τὸ κύριον. σκοπεῖν δὴ τὰ προειρημένα χρή ἐπὶ τὰ ἔργα καὶ τὸν βίον φέροντας, καὶ συναδόντων μὲν τοῖς ἔργοις ἀποδεκτέον, διαφω- νούντων δὲ λόγους ὑποληπτέον. ὁ δὲ κατὰ νοῦν ἐνεργῶν καὶ τοῦτον θεραπεύων καὶ διακείμενος ἄριστα καὶ θεοφιλέστατος ἔοικεν. εἰ γὰρ τις ἐπιμέλεια τῶν ἀνθρῶ-

9. Буде, однак, потреба й у зовнішніх сприятливих обставинах, коли вже мова йде про людину. Адже природа людини не самодостатня, щоб [можна було] займатися [тільки] спогляданням, але треба ще, щоб і тіло [35] було здорове, і щоб була їжа та інший догляд (ἡ θεραπεία). 1179^a Проте не треба все-таки думати, що той, хто буде щасливий, буде мати потребу в багатьох і великих речах, якщо неможливо бути блаженним без зовнішніх благ. Дійсно, наша самодостатність і те, як ми діємо, не залежить від надлишку, і, не правлячи (ἄρχων) землею й морем, можна здійснювати [5] прекрасні вчинки (πράττειν τὰ καλὰ). Навіть поміж людей середніх знайдеться хтось, хто здатний діяти згідно доброчесності. Це можна бачити з усією ясністю: вважається ж бо, що приватні особи (οἱ ἰδιῶται) здійснюють добрі вчинки не гірше, але навіть краще за вельмож (ὁ δυνάστης). І досить мати стільки благ [скільки в середньої людини], бо щасливим буде життя у зайнятого діяльністю згідно доброчесності.

І Солон, [10] напевно, вдало зображав щасливих, кажучи, що це ті люди, що помірно (μετρίως) забезпечені зовнішніми благами, здійснили, на його думку, найпрекрасніші вчинки і прожили життя розсудливо¹⁶: дійсно, у тих, що володіють середнім достатком, є можливість здійснювати ті вчинки, які слід.

Здається, і Анаксагор уявляв собі щасливого не багатієм і не вельможею, коли сказав, що [15] не здивувався б, якби більшості людей який-небудь [щасливець] здався дивним¹⁷: вони ж бо судять по зовнішніх благах, тільки їх і відчуючи.

Отже, думки мудреців, як здається, узгоджуються з нашими міркуваннями. Така згода заслуговує, звичайно, на деяке довір'я, але про істину, що міститься в учинках, судять по справах і з [самого] способу життя, [20] бо головне — у них. Отже, нам треба подивитися на висловлені раніше [думки] стосовно справ і способу життя, і, якщо вони узгоджуються зі справами, слід їх прийняти, а якщо суперечать — визнати просто словами.

Хто діє згідно розуму (ὁ κατὰ νοῦν ἐνεργῶν) і шанує розум, той і є, здається, найкращий і найлюб'язніший богам. Бо якщо боги, як

¹⁶ Зазвичай коментатори вбачають тут історію з Теллом, яку розповідає Геродот, хоча, очевидно, до цього місця пасують усі обставини зустрічі Солона з Крезом (див.: *Hdt.* I. 30–32).

¹⁷ Щодо життя та висловів Анаксагора див. свідчення, зібрані у: Фрагменти ранніх грецьких філософів. — Ч. 1. — С. 505–535.

[25]- πίνων ὑπὸ θεῶν γίνεται, ὥσπερ δοκεῖ, καὶ εἴη ἂν εὐλογον χαίρειν τε αὐτοὺς τῷ ἀρίστῳ καὶ συγγενεστάτῳ (τοῦτο δ' ἂν εἴη ὁ νοῦς) καὶ τοὺς ἀγαπῶντας μάλιστα τοῦτο καὶ τιμῶντας ἀντευποιεῖν ὡς τῶν φίλων αὐτοῖς ἐπιμελουμένους καὶ ὀρθῶς τε καὶ καλῶς πράττοντας. ὅτι δὲ πάντα ταῦτα [30] τῷ σοφῷ μάλισθ' ὑπάρχει, οὐκ ἄδηλον. θεοφιλέστατος ἄρα. τὸν αὐτὸν δ' εἰκὸς καὶ εὐδαιμονέστατον· ὥστε καὶ οὕτως εἴη ὁ σοφὸς μάλιστ' εὐδαίμων. **10 (IX).** Ἄρ' οὖν εἰ περὶ τε τούτων καὶ τῶν ἀρετῶν, ἔτι δὲ καὶ φιλίας καὶ ἡδονῆς, ἱκανῶς εἴρηται τοῖς τύποις, τέλος ἔχειν [35] οἰητέον τὴν προαίρεσιν; ἢ καθάπερ λέγεται, οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς **1179b** πρακτοῖς τέλος τὸ θεωρῆσαι ἕκαστα καὶ γνῶναι, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πράττειν αὐτά· οὐδὲ δὴ περὶ ἀρετῆς ἱκανὸν τὸ εἰδέναι, ἀλλ' ἔχειν καὶ χρῆσθαι πειρατέον, ἢ εἴ πως ἄλλως ἀγαθοὶ γινόμεθα; εἰ μὲν οὖν ἦσαν οἱ λόγοι αὐτάρκεις πρὸς [5] τὸ ποιῆσαι ἐπιεικεῖς, πολλοὺς ἂν μισθοὺς καὶ μεγάλους δικαίως ἔφερον κατὰ τὸν Θεόγνιν, καὶ ἔδει ἂν τούτους πορίσασθαι· νῦν δὲ φαίνονται προτρέψασθαι μὲν καὶ παρρησιάζεσθαι τῶν νέων τοὺς ἐλευθερίους ἰσχύειν, ἡθὸς τ' εὐγενὲς καὶ ὡς ἀληθῶς φιλόκαλον ποιῆσαι ἂν κατοκώχιμον ἐκ τῆς ἀρετῆς, [10] τοὺς δὲ πολλοὺς ἀδυνατεῖν πρὸς καλοκαγαθίαν προτρέψασθαι· οὐ γὰρ πεφύκασιν αἰδοῖ πειθαρχεῖν ἀλλὰ φόβῳ, οὐδ' ἀπέχεσθαι τῶν φαύλων διὰ τὸ αἰσχρὸν ἀλλὰ διὰ τὰς τιμωρίας· πάθει γὰρ ζῶντες τὰς οἰκείας ἡδονὰς διώκουσι καὶ δι' ὧν αὐταὶ ἔσονται, φεύγουσι δὲ τὰς ἀντικειμένους λύπας, [15] τοῦ δὲ καλοῦ καὶ ὡς ἀληθῶς ἡδέος οὐδ' ἔννοιαν ἔχουσιν, ἄγευστοι ὄντες. τοὺς δὴ τοιούτους τίς ἂν λόγος μεταρρυθμίσει; οὐ γὰρ οἶόν τε ἢ οὐ ράδιον τὰ ἐκ παλαιοῦ τοῖς ἦθεσι κατειλημμένα λόγῳ μεταστῆσαι· ἀγαπητὸν δ'

вважається, приділяють якусь увагу людським [25] справам, то було б цілком зрозуміло, якби боги насолоджувалися найкращим і найбільше з ними спорідненим (а це, очевидно, розум), і якби віддавали добром тим людям, хто найбільше його любить і поцінує, за те, що вони уважні до люб'язного богам і чинять правильно і прекрасно. Немає сумніву, що все це насамперед є [30] в мудреця. А значить, він найлюб'язніший богам. Він же, очевидно, і найщасливіший, так що й у цьому значенні мудрець є найбільш щасливим.

10 (IX). Отже, якщо про ці речі і про доброчесності, а також про дружні стосунки і задоволення в загальних рисах сказано досить, то чи слід думати, що мета, вибрана [35] нами раніше, досягнута? Або ж, як кажуть, мета всього, що стосується **1179b** вчинків, не в тому, щоб охопити спогляданням і знати кожний предмет, але, радше, у тому, щоб здійснювати самі вчинки. І в випадку з доброчесністю недосить знати, [що це таке], але треба володіти нею і намагатися її застосовувати, або ще якщо ставати чеснотливими.

Так що якби самих по собі міркувань було досить, щоб [5] зробити людей добрими, ці [міркування] по праву отримали б, як сказав Феогнід, безліч великих нагород, і треба було б їх набути¹⁸.

Насправді ж виявляється, що хоча сила [міркувань] може заохотити та спонукати достойних поміж юнаків, а вдача благородна і воістину (ὡς ἀληθῶς) прекраснлюбива (φίλοκαλον) може примусити надихатися доброчесністю, [10] схилити до етичної досконалості (ἢ καλοκαγαθία) більшість із людей вона не здатна. Адже більшості людей за природою властиво підкорятися не почуттю сорому, а страху і утримуватися від поганого не тому, що це ганебно, але побоюючись помсти. Живучи пристрастю, вони, звичайно, шукають властивих їм задоволень і того, що їх обіцяє, а уникають протилежних їм страждань, [15] але про прекрасне і про те, що в дійсності приносить задоволення, вони не мають жодної уяви, ніколи його не відчували.

Яке ж міркування могло б змінити таких людей? Адже неможливо чи, принаймні, не просто за допомогою міркування здійснити зміни в

¹⁸ Закінчена цитата з Феогніда (*Theogn.* I. 432–434): εἰ δ' Ἀσκληπιάδαις τοῦτό γ' ἔδωκε θεός, // ἰᾶσθαι κακότητα καὶ ἀτηρὰς φρένας ἀνδρῶν, // πολλοὺς δ' ἀν μισθοὺς καὶ μεγάλους ἔφερον — Якби ж Асклепіадам бог таке дав: зціляти вади й злі уми людей, велику б плату мали вони за це.

ἴσως ἐστὶν εἰ πάντων ὑπαρχόντων δι' ὧν ἐπιεικεῖς δοκοῦμεν γίνεσθαι, μεταλάβοι- [20]-μεν τῆς ἀρετῆς. γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει οἱ δ' ἔθει οἱ δὲ διδασκῇ. τὸ μὲν οὖν τῆς φύσεως δῆλον ὥς οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὑπάρχει, ἀλλὰ διὰ τινος θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσιν ὑπάρχει· ὁ δὲ λόγος καὶ ἡ διδασκῇ μή ποτ' οὐκ ἐν ἅπασιν ἰσχύει, ἀλλὰ δεῖ προδιειργάσθαι τοῖς [25] ἔθεσι τὴν τοῦ ἀκροατοῦ ψυχὴν πρὸς τὸ καλῶς χαίρειν καὶ μισεῖν, ὥσπερ γῆν τὴν θρέψουσιν τὸ σπέρμα. οὐ γὰρ ἂν ἀκούσειε λόγου ἀποτρέποντος οὐδ' αὖ συνεῖη ὁ κατὰ πάθος ζῶν· τὸν δ' οὕτως ἔχοντα πῶς οἶόν τε μεταπεῖσαι; ὅλως τ' οὐ δοκεῖ λόγῳ ὑπεῖκιν τὸ πάθος ἀλλὰ βίᾳ. δεῖ δὴ τὸ ἦθος [30] προὑπάρχειν πῶς οἰκεῖον τῆς ἀρετῆς, στέργον τὸ καλὸν καὶ δυσχεραῖνον τὸ αἰσχρόν. ἐκ νέου δ' ἀγωγῆς ὀρθῆς τυχεῖν πρὸς ἀρετὴν χαλεπὸν μὴ ὑπὸ τοιούτοις τραφέντα νόμοις· τὸ γὰρ σωφρόνως καὶ καρτερικῶς ζῆν οὐχ ἡδὺ τοῖς πολλοῖς, ἄλλως τε καὶ νέοις. διὸ νόμοις δεῖ τετάχθαι τὴν τροφὴν [35] καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα· οὐκ ἔσται γὰρ λυπηρὰ συνήθη γενό- 1180a-μενα. οὐχ ἱκανὸν δ' ἴσως νέους ὄντας τροφῆς καὶ ἐπιμελείας τυχεῖν ὀρθῆς, ἀλλ' ἐπιεδὴ καὶ ἀνδρωθέντας δεῖ ἐπιτηδεύειν αὐτὰ καὶ ἐθίζεσθαι, καὶ περὶ ταῦτα δεοίμεθ' ἂν νόμων, καὶ ὅλως δὴ περὶ πάντα τὸν βίον· οἱ γὰρ πολλοὶ ἀνάγκῃ [5] μᾶλλον ἢ λόγῳ πειθαρχοῦσι καὶ ζημίαις ἢ τῷ καλῷ. διόπερ οἴονται τινες τοὺς νομοθετοῦντας δεῖν μὲν παρακαλεῖν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν καὶ προτρέπεσθαι τοῦ καλοῦ χάριν, ὡς ἐπακουσομένων τῶν ἐπιεικῶς τοῖς ἔθεσι προηγμένων, ἀπειθοῦσι δὲ καὶ ἀφυστέρους οὔσι κολάσεις τε καὶ τιμωρίας ἐπιτιθέναι, τοὺς δ' ἀνιά- [10]-τους ὅλως ἐξορίζειν· τὸν μὲν γὰρ

тому, що здавна вкоренилося у їх характерах. Так що, мабуть, треба бути задоволеними, якщо, маючи в своєму розпорядженні все, завдяки чому, на нашу думку, стають добрими, ми змогли отримати [20] дешицю доброчесності.

Одні думають, що чеснотливими бувають від природи, інші — що від звички, треті — що від навчання. Отже ясно, що наявність природного від нас не залежить, але дається внаслідок деяких божественних причин по-справжньому удачливим.

Розмірковування ж і навчання, мабуть, впливають не на всіх, а треба, щоб душа слухача завдяки [25] звичкам заздалегідь була підготовлена правильно насолоджуватися та ненавидіти, подібно до обробленої землі, готової зростити сім'я. Адже хто живе по пристрасті, мабуть, і слухати не буде умовиводів, які відвертають [його від пристрасті], а якщо й буде, не зрозуміє; як же при такому складі можна переконати? І взагалі, пристрасть, здається, поступається не розсуду, а насильству.

Отже, треба, щоб уже заздалегідь була в наявності вдача, [30] яка б відповідала доброчесності, любила прекрасне і відкидала ганебне.

Замолоду отримати вірну настанову в доброчесності важко, якщо не бути вихованим відповідними законами; адже жити розсудливо і стримано більшості не приносить задоволення, і особливо молодим. Саме тому законом повинні встановлюватися виховання [35] й поведінка молодих (τὰ ἐπιτηδεύματα), оскільки близько знайоме (συνήθη) не заподіюватиме 1180a страждань.

Проте недосить, очевидно, в молодості отримати вірне виховання й догляд; навпаки, оскільки, вже й змужнівши, слід займатися подібними речами і привчатися до них, остільки ми потребуватимемо законів, які стосуються цих речей і взагалі охоплюють усе життя. Адже більшість із людей слухняні, радше, примусу, ніж [5] розсуду, а покаранню — радше, ніж прекрасному.

Недаремно деякі впевнені¹⁹, що законодавцям потрібно закликати і примушувати до доброчесності в ім'я прекрасного, у надії на те, що прислухаються ті, які завдяки звичці вже наближені до добра, а на неслухняних і людей, гірших за природою (ἄφυστέροι), накладати покарання й штрафи; невинуватих же взагалі виганяти геть²⁰, [10] бо

¹⁹ Зазвичай коментатори посилаються тут на Plato. Legg. 722d.

²⁰ Plato. Prot. 325a-b.

ἐπεικὴ πρὸς τὸ καλὸν ζῶντα τῷ λόγῳ πειθαρχήσιν, τὸν δὲ φαῦλον ἡδονῆς ὀρεγόμενον λύπη κολάζεσθαι ὥσπερ ὑποζύγιον. διὸ καὶ φασὶ δεῖν τοιαύτας γίνεσθαι τὰς λύπας αἱ μάλιστα ἐναντιοῦνται ταῖς ἀγαπωμέναις ἡδοναῖς. εἰ δ' οὖν, καθάπερ εἴρηται, τὸν [15] ἐσόμενον ἀγαθὸν τραφῆναι καλῶς δεῖ καὶ ἐθισθῆναι, εἴθ' οὕτως ἐν ἐπιτηδεύμασιν ἐπεικέσι ζῆν καὶ μήτ' ἄκοντα μήθ' ἐκόντα πράττειν τὰ φαῦλα, ταῦτα δὲ γίνοιτ' ἂν βιουμένοις κατὰ τινα νοῦν καὶ τάξιν ὀρθήν, ἔχουσιν ἰσχύν· ἡ μὲν οὖν πατρικὴ πρόσταξις οὐκ ἔχει τὸ ἰσχυρὸν οὐδὲ [δὴ] τὸ ἀναγ- [20]-καῖον, οὐδὲ δὴ ὅλως ἡ ἐνὸς ἀνδρός, μὴ βασιλέως ὄντος ἢ τινος τοιούτου· ὁ δὲ νόμος ἀναγκαστικὴν ἔχει δύναμιν, λόγος ὢν ἀπὸ τινος φρονήσεως καὶ νοῦ. καὶ τῶν μὲν ἀνθρώπων ἐχθαίρουσι τοὺς ἐναντιούμενους ταῖς ὀρμαῖς, καὶ ὀρθῶς αὐτὸ δρῶσιν· ὁ δὲ νόμος οὐκ ἔστιν ἐπαχθὴς τάττων τὸ ἐπεικὲς. ἐν μόνῃ δὲ τῇ [25] Λακεδαιμονίῳ πόλει <ἢ> μετ' ὀλίγων ὁ νομοθέτης ἐπιμέλειαν δοκεῖ πεποιῆσθαι τροφῆς τε καὶ ἐπιτηδεύματων· ἐν δὲ ταῖς πλείστοις τῶν πόλεων ἐξημέλῃται περὶ τῶν τοιούτων, καὶ ζῆ ἕκαστος ὥς βούλεται, κυκλωπικῶς θεμιστεύων παίδων ἢ δ' ἀλόχου. κράτιστον μὲν οὖν τὸ γίνεσθαι κοινὴν ἐπιμέλειαν καὶ [30] ὀρθήν [καὶ δρᾶν αὐτὸ δύνασθαι]· κοινῇ δ' ἐξαμελουμένων ἐκάστῳ δόξειεν ἂν προσήκειν τοῖς σφετέροις τέκνοις καὶ φίλοις εἰς ἀρετὴν συμβάλλεσθαι, || ἢ προαιρεῖσθαι γε. μάλλον δ' ἂν τοῦτο δύνασθαι δόξειεν ἐκ τῶν εἰρημένων νομοθετικὸς γενόμενος. αἱ μὲν γὰρ κοιναὶ ἐπιμέλειαι δῆλον ὅτι διὰ νό- [35]-μῶν γίνονται, ἐπεικεῖς δ' αἱ διὰ τῶν σπουδαίων· γεγραμ- 1180b-μένων δ' ἡ ἀγράφων, οὐδὲν ἂν δόξειε διαφέρειν, οὐδὲ δι' ὧν εἰς ἡ πολλοὶ

добра людина, яка співвідносить своє життя з етичною красою, буде коритися розсуду, а погана у прагненні до задоволення приборкується стражданням, немов худоба ярмом. Тому й кажуть, що страждання ці повинні бути такими, які в найбільше протидіють улюбленим задоволенням.

Якщо ж, таким чином, як було сказано, чеснотливий [15] має бути вірно (καλῶς) вихованим і навченим, і якщо в такому випадку він має провести життя в добрих заняттях і ні самохітно, ні несамохітно не здійснювати поганих вчинків, то це буває в тих, хто за способом життя так чи інакше підкоряється розуму і правильному порядку (κατὰ τινα νοῦν καὶ τάξιν ὀρθήν), володіючи при цьому силою (ἡ ἰσχύς). Але розпорядження батька не є ні застосуванням сили (τὸ ἰσχυρὸν), ні [20] примусом (τὸ ἀναγκάειον), а значить, і взагалі не є таким [наказ] однієї людини, якщо це не цар чи хтось у цьому роді²¹. Закон (ὁ νόμος) же має примусову силу (ἀναγκαστικὴ δύναμις), оскільки є установленням (ὁ λόγος), заснованим так чи інакше на розсудливості й розумі. І якщо людей, які протидіють нашим поривам, ми ненавидимо, навіть якщо вони чинять вірно, то закон, встановлюючи добре (τὸ ἐπεικὲς), ненависним не буває.

Тільки в [25] державі лакедемонян, <і, можливо>, в небагатьох інших, законодавець (ὁ νομοθέτης), здається, потурбувався про виховання й поведінку, а в більшості полісів такі речі залишаються поза увагою і кожний живе, як бажає, на зразок кіклопа, “чинячи суд над дітьми і дружиною”²².

Тому найкращим є поява суспільної уваги до таких речей, причому [30] правильної.

Але якщо суспільна увага [до виховання] відсутня, тоді, очевидно, кожному належить сприяти своїм дітям і друзям у досягненні доброчесності <і могли це здійснювати> чи, принаймні, свідомо обирати це. До цього ж, як може здатися, найбільше здатен той, хто, як впливає зі сказаного, навчився створювати закони (νομοθετικὸς γενόμενος). Адже ясно, що [35] суспільна увага [до виховання] виникає завдяки законам, причому добра увага — завдяки доброчесним законам. Писані 1180b це закони чи неписані, одна людина чи багато людей (οἱ πολλοί)

²¹ Тобто морально досконала людина.

²² *Hom. Od. IX. 114–115*; пор. ілюстрацію цієї цитатою з Гомера дополісного стану давньогрецького суспільства в: *Arist. Pol. 1252b22*.

παιδευθήσονται, ὥσπερ οὐδ' ἐπὶ μουσικῆς ἢ γυμναστικῆς καὶ τῶν ἄλλων ἐπιτηδευμάτων. ὥσπερ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν ἐνισχύει τὰ νόμιμα καὶ τὰ ἥθη, οὕτω καὶ [5] ἐν οἰκίαις οἱ πατρικοὶ λόγοι καὶ τὰ ἔθη, καὶ ἔτι μᾶλλον διὰ τὴν συγγένειαν καὶ τὰς εὐεργεσίας· προϋπάρχουσι γὰρ στέργοντες καὶ εὐπειθεῖς τῇ φύσει. ἔτι δὲ καὶ διαφέρουσιν αἱ καθ' ἕκαστον παιδεῖαι τῶν κοινῶν, ὥσπερ ἐπ' ἱατρικῆς· καθόλου μὲν γὰρ τῷ πυρέττοντι συμφέρει ἡσυχία καὶ ἀσιτία, [10] τινὶ δ' ἴσως οὐ, ὃ τε πυκτικὸς ἴσως οὐ πᾶσι τὴν αὐτὴν μάχην περιτίθῃσιν. ἐξακριβοῦσθαι δὴ δόξειεν ἂν μᾶλλον τὸ καθ' ἕκαστον ἰδίας τῆς ἐπιμελείας γινομένης· μᾶλλον γὰρ τοῦ προσφόρου τυγχάνει ἕκαστος. ἀλλ' ἐπιμεληθεῖν μὲν <ἂν> ἄριστα καθ' ἓν καὶ ἱατρὸς καὶ γυμναστὴς καὶ πᾶς ἄλλος ὁ καθόλου εἰδώς, τί [15] πᾶσιν ἢ τοῖς τοιοισδί (τοῦ κοινοῦ γὰρ αἱ ἐπιστήμαι λέγονται τε καὶ εἰσίν)· οὐ μὲν ἄλλ' ἐνός τινος οὐδὲν ἴσως κωλύει καλῶς ἐπιμεληθῆναι καὶ ἀνεπιστήμονα ὄντα, τεθραμένον δ' ἀκριβῶς τὰ συμβαίνοντα ἐφ' ἐκάστῳ δι' ἐμπειρίαν, καθάπερ καὶ ἱατροὶ ἔνιοι δοκοῦσιν ἑαυτῶν ἄριστοι εἶναι, ἐτέρῳ οὐδὲν ἂν δυνάμενοι [20] ἐπαρκέσαι. οὐδὲν δ' ἦττον ἴσως τῷ γε βουλομένῳ τεχνικῶ γενέσθαι καὶ θεωρητικῶ ἐπὶ τὸ καθόλου βαδιστέον εἶναι δόξειεν ἂν, κἀκεῖνο γνωριστέον ὡς ἐνδέχεται· εἴρηται γὰρ ὅτι περὶ τοῦθ' αἱ ἐπιστήμαι. τάχα δὲ καὶ τῷ βουλομένῳ δι' ἐπιμελείας βελτίους ποιεῖν, εἴτε πολλοὺς εἴτ' ὀλίγους, νομοθετικῶ πειρα- [25]-τέον γενέσθαι, εἰ διὰ νόμων ἀγαθοὶ γενοίμεθ' ἂν. ὄντινα γὰρ οὖν καὶ τὸν προτεθέντα διαθεῖναι καλῶς οὐκ ἔστι τοῦ τυχόντος, ἀλλ' εἴπερ τινός, τοῦ εἰδότος, ὥσπερ ἐπ' ἱατρικῆς καὶ τῶν λοιπῶν ὧν ἔστιν ἐπιμέλειά τις καὶ φρόνησις. ἄρ' οὖν μετὰ τοῦτο ἐπισκεπτέον πόθεν ἢ πῶς νομοθετικὸς γένοιτ' ἂν τις; ἢ

будуть завдяки їм (δι' ὧν) виховані, навряд чи матиме значення, так само як не має це значення в музиці, гімнастиці чи в інших заняттях.

Дійсно, подібно до того, як у державах має силу законне (τὰ νόμιμα) й звичаєве (τὰ ἥθη), так і [5] в сім'ях (ἐν οἰκίαις) силу мають батьківські судження і звичаї (οἱ πατρικοὶ λόγοι καὶ τὰ ἔθη), в особливості — через спорідненість з ним і через його благодіяння: адже вони [тобто інші члени сім'ї] з самого початку люблять його і від природи йому слухняні.

Крім того, і виховання (ἡ παιδεία) кожного по окремоті відрізняється від виховання суспільного, подібно до лікарської справи: за загальним-бо правилом, при гарячці потрібні спокій і голодування, [10] а комусь, можливо, й не потрібні, і кулачний боець не всіх, напевно, навчає одному й тому ж прийому боротьби.

Здавалося б, отже, що приватна увага (ἰδίας τῆς ἐπιμελείας) в кожному окремому випадку забезпечує більшу точність, бо кожний тоді отримує те, що йому більше підходить. Але й про одну особу лікар і вчитель гімнастики і всякий інший міг би піклуватися найкраще, знаючи загальні правила: що годиться [15] для всіх, а що саме для цих (науки ж бо мають справу із загальним, як це впливає і з їхніх назв. Разом з тим ніщо, мабуть, не заважає правильно осмислити щось одне тому, хто хоча й не володіє науковими знаннями, але завдяки досвіду точно розрізняє, що відбувається в кожному окремому випадку; так, деякі вважаються найкращими лікарями для себе самих, хоча й нічим не здатні [20] допомогти іншому. І все ж тому, хто хоче стати майстром і теоретиком (ὁ θεωρητικὸς), — тому, очевидно, слід вдаватися до загального правила і, наскільки можливо, з ним ознайомитися. Адже сказано, що науки мають справу із загальним.

Можливо, і тому, хто бажає за допомогою навчання (δι' ἐπιμελείας) робити людей — багатьох чи небагатьох — кращими, слід постаратися навчитися створювати закони [25], якщо тільки завдяки законам ми зможемо стати чеснотливими. Звичайно, не всякий здатен правильно настановити першого-ліпшого йому запропонованого, а якщо хто й здатен, то це знавець, так само як у лікарській науці і в інших справах, в яких потрібні якась увага та розсудливість.

καθάπερ [30] ἐπὶ τῶν ἄλλων, παρὰ τῶν πολιτικῶν; μῦριον γὰρ ἐδόκει τῆς πολιτικῆς εἶναι. ἢ οὐχ ὅμοιον φαίνεται ἐπὶ τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν τε καὶ δυνάμεων; ἐν μὲν γὰρ ταῖς ἄλλαις οἱ αὐτοὶ φαίνονται τάς τε δυνάμεις παραδιδόντες καὶ ἐνεργοῦντες ἀπ' αὐτῶν, οἷον ἰατροὶ γραφεῖς· [35] τὰ δὲ πολιτικὰ ἐπαγγέλλονται μὲν διδάσκειν οἱ σοφισταί, 1181a πράττει δ' αὐτῶν οὐδεὶς, ἀλλ' οἱ πολιτευόμενοι, οἱ δόξαιεν ἂν δυνάμει τινὶ τοῦτο πράττειν καὶ ἐμπειρία μᾶλλον ἢ διανοία· οὔτε γὰρ γράφοντες οὔτε λέγοντες περὶ τῶν τοιούτων φαίνονται (καίτοι κάλλιον ἦν ἴσως ἢ λόγους δικανικούς τε [5] καὶ δημηγορικούς), οὐδ' αὖ πολιτικούς πεποιηκότες τοὺς σφετέρους υἱεῖς ἢ τινὰς ἄλλους τῶν φίλων. εὐλογον δ' ἦν, εἴπερ ἐδύναντο· οὔτε γὰρ ταῖς πόλεσιν ἄμεινον οὐδὲν κατέλιπον ἂν, οὔθ' αὐτοῖς ὑπάρξαι προέλουντ' ἂν μᾶλλον τῆς τοιαύτης δυνάμεως, οὐδὲ δὴ τοῖς φιλτάτοις. οὐ μὴν μικρόν γε ἔοικεν [10] ἢ ἐμπειρία συμβάλλεσθαι· οὐδὲ γὰρ ἐγίνοντ' ἂν διὰ τῆς πολιτικῆς συνηθείας πολιτικοί· διὸ τοῖς ἐφιεμένοις περὶ πολιτικῆς εἰδέναι προσδεῖν ἔοικεν ἐμπειρίας. τῶν δὲ σοφιστῶν οἱ ἐπαγγελλόμενοι λίαν φαίνονται πόρρω εἶναι τοῦ διδάξαι. ὅλως γὰρ οὐδὲ ποῖόν τι ἐστὶν ἢ περὶ ποῖα ἴσασιν· οὐ γὰρ ἂν [15] τὴν αὐτὴν τῇ ῥητορικῇ οὐδὲ χεῖρῳ ἐτίθεσαν, οὐδ' ἂν ᾤοντο ῥάδιον εἶναι τὸ νομοθετῆσαι συναγαγόντι τοὺς εὐδοκιμοῦντας τῶν νόμων· ἐκλέξασθαι γὰρ εἶναι τοὺς ἀρίστους, ὥσπερ οὐδὲ τὴν ἐκλογὴν οὐσαν συνέσεως καὶ τὸ κρίναι ὀρθῶς μέγιστον, ὥσπερ ἐν τοῖς κατὰ μουσικὴν. οἱ γὰρ ἐμπειροὶ περὶ ἕκαστα [20] κρίνουσιν ὀρθῶς τὰ ἔργα, καὶ δι' ὧν ἢ πῶς ἐπιτελεῖται συνῴσιν, καὶ ποῖα ποίοις συνάδει· τοῖς δ' ἀπείροις ἀγαπητὸν τὸ μὴ διαλανθάνειν εἰ εὖ ἢ κακῶς

А тому чи не слід тепер ретельно розглянути, від чого і як можна навчитися створювати закони (νομοθετικὸς)? Можливо, як і [30] в інших випадках, учитися слід у державних мужів (παρὰ τῶν πολιτικῶν)? Ми ж бо сказали, що законодавча наука — частина державної. Чи з державною наукою справи виявляються не такими, як з іншими науками та уміньми (ἢ δυνάμεις)? Адже в інших випадках, як виявляється, одні й ті ж люди і передають свої уміння, і виявляють їх самі в своїй діяльності, як, скажімо, лікарі та художники; [35] навчати ж державним справам (τὰ πολιτικὰ) беруться софісти (οἱ σοφισταί), 1181a але жоден з них не діє [в цій області]; а діють тут ті, що займаються державними справами (οἱ πολιτευόμενοι), однак вони, здається, діють так завдяки певному вмінню і керуються радше досвідом (ἢ ἐμπειρίᾳ), аніж здатністю мислити (ἢ διανοίᾳ). Адже не видно, ні щоб вони писали, ні щоб виголошували промови про такі речі (хоч, може, це було б краще, ніж промови в суді [5] і в народних зборах), ні, нарешті, щоб вони зробили державними діями (οἱ πολιτικοὶ) своїх синів чи когось із друзів. А було б розумно, якби вони це могли [зробити], бо вони не могли б ні залишити своїм державам, ні свідомо обрати для самих себе і для найближчих друзів щось важливіше, ніж такі вміння. Але не мало, здається, [10] і досвід додає до вміння, інакше не ставали б державними діями завдяки близькому знайомству з політикою. Ось чому тим, хто тягнеться до знання політики, потрібен, очевидно, ще й досвід.

А хто з софістів обіцяє навчити [мистецтву управляти державою], той виявляється дуже далеким від того, щоб це зробити. Софісти ж бо взагалі не знають ні що таке (ποῖόν τι), ні до чого має відношення (περὶ ποῖα) політика, інакше вони б не ставили [15] її в один ряд з риторикою, чи нижче за неї, і не думали б, що легко дати законодавство, зібравши закони, які користуються доброю славою²³. Про те, що можна вибрати найкращі закони, вони кажуть так, неначе вибір не залежить від розуміння, а уміння судити правильно не має величезної важливості при виборі, так само як у музиці. Дійсно, у кожній справі [20] досвідчені правильно судять про те, що зроблено (τὰ ἔργα), і роздумують, за допомогою чого й як виконується [робота] і що до чого підходить. Що ж до недосвідчених, то вони мають бути задоволені, якщо від них не сховається, добре зроблена робота (τὸ ἔργον) чи погано, як, скажімо, у живопису.

²³ Isoc. Ant. 80.

πεποίηται τὸ ἔργον, ὥσπερ ἐπὶ γραφικῆς. οἱ δὲ νόμοι τῆς πολιτικῆς ἔργοις ἐοίκασιν. 1181b πῶς οὖν ἐκ τούτων νομοθετικὸς γένοιτ' ἂν τις, ἢ τοὺς ἀρίστους κρίναι; οὐ γὰρ φαίνονται οὐδ' ἱατρικοὶ ἐκ τῶν συγγραμμάτων γίνεσθαι. καίτοι πειρῶνται γε λέγειν οὐ μόνον τὰ θεραπεύματα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἰαθεῖεν ἂν καὶ ὡς δεῖ θεραπεύειν [5] ἐκάστους, διελόμενοι τὰς ἔξεις· ταῦτα δὲ τοῖς μὲν ἐμπείροις ὠφέλιμα εἶναι δοκεῖ, τοῖς δ' ἀνεπιστήμοσιν ἀχρεῖα. ἴσως οὖν καὶ τῶν νόμων καὶ τῶν πολιτειῶν αἱ συναγωγαὶ τοῖς μὲν δυναμένοις θεωρῆσαι καὶ κρίναι τί καλῶς ἢ τούναντίον καὶ ποῖα ποίοις ἀρμόττει εὐχρηστ' ἂν εἴη· τοῖς δ' ἄνευ [10] ἔξεως τὰ τοιαῦτα διεξιούσι τὸ μὲν κρίνειν καλῶς οὐκ ἂν ὑπάρχοι, εἰ μὴ ἄρα αὐτόματον, εὐσυνετώτεροι δ' εἰς ταῦτα τάχ' ἂν γένοιτο. παραλιπόντων οὖν τῶν προτέρων ἀνερύνητον τὸ περὶ τῆς νομοθεσίας, αὐτοὺς ἐπισκέψασθαι μᾶλλον βέλτιον ἴσως, καὶ ὅλως δὴ περὶ πολιτείας, ὅπως εἰς δύνα- [10]- μιν ἢ περὶ τὰ ἀνθρώπεια φιλοσοφία τελειωθῇ. πρῶτον μὲν οὖν εἴ τι κατὰ μέρος εἴρηται καλῶς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων πειραθῶμεν ἐπελθεῖν, εἴτα ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν θεωρῆσαι τὰ ποῖα σφῶζει καὶ φθείρει τὰς πόλεις καὶ τὰ ποῖα ἐκάστας τῶν πολιτειῶν, καὶ διὰ τίνας αἰτίας αἱ μὲν [20] καλῶς αἱ δὲ τούναντίον πολιτεύονται. θεωρηθέντων γὰρ τούτων τάχ' ἂν μᾶλλον συνίδοιμεν καὶ ποῖα πολιτεία ἀρίστη, καὶ πῶς ἐκάστη ταχθεῖσα, καὶ τίσι νόμοις καὶ ἔθεσι χρωμένῃ. λέγωμεν οὖν ἀρξάμενοι.

Закони (οἱ νόμοι), тим часом, схожі на витвори (τὰ ἔργα) державного мистецтва (ἢ πολιτικῆς); 1181b як же тоді по них навчитися створювати закони або судити, які найкращі? Ми ж бо бачимо, що й лікарями стають не через вивчення підручників. Хоча автори цих підручників і намагаються не тільки назвати лікування (τὰ θεραπεύματα), але й указати, заздалегідь розібравши склади людей, як можна зцілити [5] і як треба лікувати кожного хворого окремо; і для досвідчених ці підручники вважаються підмогою, а для тих, що не володіють науковими знаннями, вони марні (ἀχρεῖα). А коли так, то, можливо, і зібрання законів та описання державних устроїв будуть корисними тільки тим, хто здатен осмислити їх теоретично (θεωρῆσαι) і розсудити (κρίναι), що в них добре (καλῶς) а що навпаки, і яким державам які закони підходять. Тим же, хто перегляне такі [зібрання], не [10] маючи відповідного складу, тим не буде дано правильно судити про ці речі, хіба тільки цілком випадково (αὐτόματον), однак вони, можливо, більше розумітимуть у таких питаннях.

Оскільки ж наші попередники залишили недослідженим (ἀνερύνητον) питання законодавства (τὸ περὶ τῆς νομοθεσίας), то краще, мабуть, нам його розглянути з більшою увагою, а значить, і питання про державний устрій загалом, щоб таким чином філософія, яка стосується людських справ (ἢ περὶ τὰ ἀνθρώπεια φιλοσοφία), по можливості [15] отримала завершеність.

Перш за все ми постараємося перевірити, чи не висловили наші попередники щось правильне в частковостях; потім, виходячи із зіставлення державних устроїв, постараємося осмислити теоретично (θεωρῆσαι), що (τὰ ποῖα) рятує і що губить держави взагалі, а що — кожний із державних устроїв в окремоті, а також з яких причин одні держави [20] управляються добре, а інші погано. Адже осмисливши це теоретично, ми, напевно, краще усвідомимо (συνίδοιμεν) і який державний устрій (ἢ πολιτεία) є найкращим, і як кожний з них установлений (πῶς ἐκάστη ταχθεῖσα), і яких законів та звичаїв він потребує.

Зробивши таким чином зачин, розпочнемо наш розгляд²⁴.

²⁴ Арістотель описав, чи віддав розпорядження своїм учням описати, конституції (політії) 158 грецьких полісів, з яких до нас дійшла тільки *Афінська політія*.

ПІСЛЯМОВА

Проголошення Україною своєї незалежності знаменувало собою водночас і початок інтенсивних пошуків нових світоглядних орієнтирів, у тому числі — і в контексті вироблення концепції “національної (чи “державницької”) ідеї” тощо. Однією з основних тез, під знаком якої проходять ці пошуки, стала теза про “європейськість” України, про її належність до європейської цивілізації. Принагідно зауважимо, що “європейськість” визначається не стільки географічним розташуванням, скільки історико-культурними факторами (спільність історичної долі та схожість історичних альтернатив, що поставали перед європейськими народами на різних етапах їх розвитку; спільність чи схожість підґрунтя і, що не менш важливо, факторів, якими обумовлювалися в тій чи іншій мірі їх етно-соціальні риси, ментальні і, в найширшому значенні терміну, культурні особливості тощо). Серед іншого, “європейськість” проявляється і в ставленні до античної спадщини — звернення до надбань античної цивілізації є характерною ознакою чи не всіх європейських народів. Переосмислена з урахуванням національних традицій, історії, зрештою — менталітету (оскільки “те, що сприймається — сприймається за образом того, хто сприймає” — *secundum modum recipientis*), античність стала органічною складовою частиною середньовічної, нової та й новітньої Європи. При цьому важлива не стільки оригінальність розробки, скільки важливим є вже сам факт прилучення до питань, проблем, ідей та образів, що виростають із античного підґрунтя.

У цьому зв’язку нагадаємо, що й духовний розвиток України за найдавніших часів визначався й суттєвими античними впливами — не тільки опосередковано, з огляду на візантійський і (православно-)християнський фактор (питання континуїтету чи дисконтинуїтету при переході від античності до візантійської доби, місце і роль античної духовної спадщини в християнстві тощо складають окрему проблему, про яку тут говорити детально немає змоги), але й прямо (навіть не беручи до уваги тієї обставини, що Північне Причорномор’я й Крим вже принаймні з середини I тис. до Р.Х. були складовою частиною античної цивілізації чи її периферією, а тема скіфів у Греції і тема Греції в матеріальній, та й у духовній, культурі скіфів і їх наступників на території південних областей України перекликаються між собою і обумовлюють одна одну): широко відомим є інтерес до античності в стінах Києво-Могилянської Академії в

XVII–XVIII ст., коли Україна прагнула утвердитися в своїй незалежності саме як європейська держава (символічно і симптоматично, що й листи Богдана Хмельницького писані латиною...); глибоко символічно, що сучасна літературна українська мова й українська література виростають значною мірою з творчості І. П. Котляревського, а отже — і з його “Енеїди”; потужний струмінь класичної давнини виповнює твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Костомарова... Антична цивілізація, її ідеї й образи входять до кола стійких символів української духовної культури, перебувають у нерозривному зв’язку з нею. Нові переклади античних авторів, які сьогодні з’являються в Україні завдяки підтримки Міжнародного Фонду “Відродження”, покликані стверджувати цей зв’язок і надалі.

Спілкуючись з фахівцями в академічних колах України щодо перекладу та видання Арістотеля, ми схилиємося до порад і пропозицій, серед яких найсуттєвішою здається ідея підготовки до друку білінгви. Пропоноване видання Нікомахової етики і являє собою таку білінгву: сторінка давньогрецького тексту подається паралельно зі сторінкою перекладу українською мовою. У додатку наводяться основні правила читання та алфавіт давньогрецької мови, що має допомогти незнайомим з давньогрецькою граматиною читачам фонетично вірно відтворити звучання оригіналу.

В основу даної білінгви було покладено видання *Aristotelis ethica Nicomachea*. Ed. I. Bywater. Oxford: Clarendon Press, 1894 (Repr. 1962). Р. 1–224 (1094a1–1181b23). Нумерація з 1094 по 1181 вказує на сторінки, літери *a* та *b* — на стовпчики сторінок, кратні п’яти арабські цифри в квадратних дужках — на рядки Беккерівського п’ятитомного видання Пруської академії наук, за яким прийнято цитувати праці Арістотеля. Розділи книг, позначені арабськими цифрами, відповідають також розділам книг Беккерівського видання, а наведені поряд цифри римські, узяті в круглі дужки, сходять до більш раннього видання К. Целля.

Для контролю під час перекладу використовувалися видання *Αριστοτέλης. Ἠθικὰ Νικομάχεια* / ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΑΠΑΝΤΑ (Т. 45). Т. 7, 8, 9. Athens: Cactus Editions, 1993; Aristotle. *Nicomachean Ethics* / Aristotle in 23 volms. Vol. 19. Translated by H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1934, і особливо — дуже точний переклад Н.В. Брагинської (Аристотель. *Никомахова этика* / Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т. 4. Перевод Н. В. Брагинской. Москва: Мысль, 1984).

Віктор Ставилюк

ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ АЛФАВІТ

Графіка	Назва	Латинська транскрипція	Вимова
Α α	альфа	a	а
Β β	бета	b	б
Γ γ	гамма	g	г
Δ δ	дельта	d	д
Ε ε	епсільон	e	е
Ζ ζ	зета	z	дз
Η η	ета	ē	е (і)
Θ θ	тета	th	т (ф)
Ι ι	йота	i	і, й
Κ κ	каппа	c	к
Λ λ	ламбда	l	л
Μ μ	мю	m	м
Ν ν	ню	n	н
Ξ ξ	ксі	x	кс
Ο ο	омікрон	o	о
Π π	пі	p	п
Ρ ρ	ро	r	р
Σ σ ς	сігма	s	с
Τ τ	тау	t	т
Υ υ	юпсилон (іпсилон)	у, французьке u німецьке ü	ю (і)
Φ φ	фі	ph	ф
Χ χ	хі	ch	х
Ψ ψ	псі	ps	пс
Ω ω	омега	ō	о

ОСНОВИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ФОНЕТИКИ

Грецький алфавіт складається з 24 букв, з яких 7 позначають голосні звуки, а 17 — приголосні. Вимова їх в науковій традиції базується на латинській транскрипції, упорядкованій Еразмом Роттердамським. Поряд з нею, однак, розповсюджена у нашому культурному середовищі ще й система Йоганна Рейхліна, яка заснована на традиції візантійській і наближена до прочитання відповідних букв у новогрецькій мові; в алфавіті вона зазначена в дужках.

Голосні

Грецькі голосні вимовляються, головним чином, як їхні українські відповідники: α як а, ε як е, η як е, ι як і, ο як о, υ як, приблизно, ю, ω як о. Наприклад: πρᾶγμα [пра́гма] ‘справа, діло; Σόλων [Сóлон] — ‘Солон’; φίλια [філіа] ‘дружба’, μετά [метá] — ‘з, після’, ψυχή [псюхé] — ‘душа’ тощо.

Дифтонги

Поряд з простими голосними в давньогрецькій мові є дифтонги — сполучення двох голосних, що вимовляються як один склад, чи навіть як один звук.

Властиві дифтонги:

αυ — вимовляється як українське ав: βανανυσία [банавсіа] — ‘несмак, вульгарність’;

ευ — вимовляється як українське ев: λευκόν [левкóн] — ‘біле’;

ει — вимовляється як українське ей: λέγειν [лégeйн] — ‘говорити’;

αι — вимовляється як українське ай: παιδεία [пайде́йа] — ‘виховання’;

οι — вимовляється як українське ой: παροιμία [паройміа] — ‘прислів’я’;

υι — вимовляється як українське юй: μυῖα [мю́йа] — ‘муха’;

ου — вимовляється як українське у: πανουργία [панургіа] — ‘хитрість’;

Якщо **ι** чи **υ** з попередньою голосною дифтонга не утворюють (тобто належать до різних складів і повинні вимовлятися окремо), то над голосною **ι** чи **υ** ставляться знаки роздільного читання: *дві крапки*: *προϊέμενος* [проі́еменос] — ‘той, хто дає першим’, *πρᾶϋνο* [прау́но] — ‘приборкую’.

Невластиві дифтонги:

Невластиві дифтонги складаються з довгої голосної **α**, **η**, **ω** та невіголошуваної **ι**. При цьому, якщо ці букви великі, то йота пишеться поряд з ними, але не читається; якщо ж букви малі, то йота стає *підписною*, тобто пишеться під ними, і також не читається: *ληστεία* [лесте́йя] — ‘пограбування’, *κωμῳδία* [комодіа] — ‘комедія’; *ὁδή* [одé], *ὠδὴ* [одé] — ‘пісня’.

Приголосні

Приголосна **σ** завжди вимовляється як українське **с**, причому в кінці слова воно пишеться як **ς**: *σωματικός* [соматі́кός] — ‘тілесний’; *λίθος* [літос] — ‘камінь’.

Приголосна **γ** вимовляється як українське **г**. Наприклад: *γένεσις* [гéнесіс] — ‘генезис, генеза’; *γραφή* [графé] — ‘напис, запис’.

Перед задньоязиковими **γ**, **κ**, **χ** **γ** вимовляється як **н**: *παράγγελία* [парангелі́а] — ‘оголошення, припис’; *ἀνάγκη* [анáнке] — ‘необхідність’; *τυγχάνει* [тюнхáней] — ‘трапляється’.

Придих

На початковій голосній завжди ставиться знак придику — *густого* або *тонкого*:

а) знак густого придику ['] вимовляється як українське **г**: *ἁμαρτάνειν* [гамартáнейн] — ‘грішити, погрішувати’; *ἡδονή* [гедонé] — ‘задоволення, насолода’; *ὁμιλία* [гомілі́а] — ‘співтовариство’.

б) знак тонкого придику ['] не вимовляється: *ἀγαθόν* [ага́тón] — ‘благо, добро’; *ἐνέργεια* [енéргейа] — ‘діяльність, енергія’.

Початкові **υ** та **ρ** завжди мають знак густого придику, причому над **ρ** він ніколи не читається: *ὑπερβολή* [гюперболé] — ‘перехід, надлишок, перебільшення’; *ῥήτορ* [рэ́тор] — ‘ритор, оратор, промовець’.

Над двома сусідніми **ρ** в середині слова ставляться знаки придику, які не читаються: над першим **ρ** — знак *тонкого придику*, а над другим **ρ** — *густого*: *Πύρρος* [Пю́ррос] — ‘Pirr’.

Наголос

Наголос у давньогрецькій мові, як і в латинській, далі третього складу від кінця слова не буває.

Існують три типи наголосу:

а) *гострий наголос* ['] буває на будь-якому з трьох останніх складів слова: *ἄνθρωπος* [áнтропос] — ‘людина’; *σιτία* [сі́тіа] — ‘їжа’; *ἀνὴρ* [анéр] — ‘чоловік, муж, мужчина’.

б) *гострий наголос* на останньому складі слова переходить у *наголос тупий* (або *важкий*) [˘], якщо за цим словом іде, без знаків пунктуації, слово наступне: *ἀνὴρ λέγει* [анéр лéгей] — ‘чоловік каже’.

с) *огорнений наголос* [˘] буває не далі другого складу від кінця слова: *χαῖνος* [хáвнос] — ‘погордливий’; *δοκεῖ* [докéй] — ‘здається’.

У давньогрецькій вимові всі ці наголоси розрізнялися, але ми зараз вимовляємо їх однаково.

Розташування знаків придику та наголосу

Знак наголосу ставиться над відповідною голосною. Над голосною початковою, над якою вже стоїть знак придику, знак гострого (або тупого) наголосу ставиться з правого боку від придику: *ἕτερος* [гéтерос] — ‘інший’; *ἦ* [é] — ‘чи, ніж’.

Знак огорненого наголосу ставиться над знаком придику: *ἥττον* [гéттон] — ‘менше’.

Над голосною початковою, що пишеться з великої літери, і знаки придику, і знаки наголосу ставляться подібним же чином, але не над самою голосною, а зліва від неї: *ἕτερος* [гéтерос];

*Н [E]; *Нттон [гёттон]. Проте якщо початкова голосна є складовою частиною властивого дифтонга, то знаки придишу та наголосу ставляться над другою голосною дифтонга: Οἷος [όйос] — 'який'; Οἷς [όйс] — 'вівця'.

Знаки пунктуації

а) крапка і кома такі ж, як і в українській граматиці: Ἐκάστος δέ κρίνει καλῶς ἃ γινώσκει, καὶ τούτων ἐστὶν ἀγαθὸς κριτής.

б) колон (крапка над рядочком) відповідає крапці з комою та двокрапці: Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἔξεις.

в) крапка з комою означає знак запитання: Τί οὖν ἐκάστης τὰγαθόν;

Наостанку зауважимо, що в давньогрецькій мові іменник відмінюється (як і в українській мові) за відмінками в однині та множині і зазвичай супроводжується артиклями (які також відмінюються за відмінками): іменники чоловічого роду мають артикль ὁ, жіночого — ἡ, середнього — τό.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- НВБ** — *Аристотель*. Никомахова этика / Аристотель. сочинения в 4-х т. Т. 4. Перевод Н. В. Брагинской. Москва: Мысль, 1984.
- СЕ** — *Αριστοτέλης. Ἠθικὰ Νικομάχεια* / ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΑΠΑΝΤΑ (Т. 45). Т. 7, 8, 9. Athens: Cactus Editions, 1993.
- Ra** — *Aristotle. Nicomachean Ethics* / Aristotle in 23 volms. Vol. 19. Translated by H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1934.
- Aeschin. Ctes.** — *Εσχίν*. Проти Кресифонта. In Ctesiphontem. Ed. V. Martin, G. de Bude / Eschine. Discours. Vol. 2. Paris: Les Belles Lettres, 1928 (repr. 1962). P. 25–117.
- F.Gr.H.** — *Die Fragmente griechischen Historiker*. Ed. F. Jacoby. Bd. I–III. Leiden: Brill. 1950.
- Aristoph. Ran.** — *Αριστοφάν*. Жаби. Ranae. Ed. V. Coulon and M. van Daele / Aristophane. Vol. 4. Paris: Les Belles Lettres, 1928 (Repr. 1967). P. 85–157.
- Aristot. An. Post.** — *Αριστοτέλης*. Друга аналітика. Aristotelis analytica priora et posteriora. Ed. W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1964 (Repr. 1968): 71a1–100b17.
- Aristot. Eud. Eth.** — *Αριστοτέλης*. Евдемова этика. Aristotelis ethica Eudemia. Ed. F. Susemihl. Leipzig: Teubner, 1884 (Repr. Amsterdam: Hakkert, 1967): 1214a1–1249b25.
- Aristot. Gen. an.** — *Αριστοτέλης*. Про виникнення тварин. Aristotelis de generatione animalium. Ed. H. J. Drossaart Lulofs. Oxford: Clarendon Press, 1965 (Repr. 1972): 715a1–789b20.
- Aristot. Met.** — *Μεταφυσικά*. Aristotle's metaphysics. Ed. W.D. Ross. 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1924 (Repr. 1970 [of 1953 corr. edn.]): 1:9980a21–1028a6; 2:1028a10–1093b29.
- Aristot. Phys.** — *Φυσικά*. Aristotelis physica. Ed. W.D. Ross, Oxford: Clarendon Press, 1950 (Repr. 1966 [1st edn. corr.]): 184a10–267b26.
- Aristot. Pol.** — *Αριστοτέλης*. Політика. Aristotelis politica. Ed. W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1957 (repr. 1964): 1–269 (1252a1–1342b34).
- Diels. Dox.** — *Doxographi Graeci*. Ed. H. Diels. Berolini: Reimer, 1879 (Repr. De Gruyter, 1965).

- Diog. Laert.** — *Діоген Лаертський. Життя філософів. Diogenis Laertii vitae philosophorum.* Ed. H.S. Long. 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1964 (repr. 1966).
- DK** — *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch von Hermann Diels.* Hrsg. v. W. Kranz. Bd. I–II. 6 Aufl. Berlin, 1951–1952.
- Kaibel** — *Comicorum graecorum fragmenta.* Ed. G. Kaibel. / *Poetarum Graecorum fragmenta.* Vol. 6.1. Berolini: Weidmann, 1899.
- Nauck** — *Tragicorum Graecorum fragmenta.* Lipsiae: Teubner, 1889 (Repr. Hildesheim: Olms, 1964).
- Eur. Orest.** — *Евріпід. Орест. Orestes.* Ed. G. Murray / *Euripidis fabulae.* Vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1902 (Repr. 1966).
- Eur. Phoen.** — *Евріпід. Фінікійянки. Phoenissae.* Ed. G. Murray / *Euripidis fabulae.* Vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1902 (Repr. 1966).
- Hdt.** — *Геродот. Історія. Hérodote. Histoires.* Ed. Ph.-E. Legrand. 9 vols. Paris: Les Belles Lettres, 1:1932; 2:1930; 3:1939; 4 (3rd edn.):1960; 5:1946; 6:1948; 7:1951; 8:1953; 9:1954 (Repr. 1:1970; 2:1963; 3:1967; 5:1968; 6:1963; 7:1963; 8:1964; 9:1968).
- Hes. Ergg.** — *Гесіод. Роботи та дні. Opera et dies.* Ed. F. Solmsen / *Hesiodi opera.* Oxford: Clarendon Press, 1970. P. 49–85.
- Rzach** — *Hesiodi Carmina.* Ed. A. Rzach. Lipsiae, 1913.
- Hipp. Aër.** — *Гіппократ. Про повітря, води і місцевості. De aëre aquis et locis,* ed. Ed. Littré, *Oeuvres complètes d'Hippocrate.* Vol. 2. Paris: Baillière, 1840 (Repr. Amsterdam: Hakkert, 1961). P. 12–92.
- Hom. Il.** — *Гомер. Іліада. Homeri Ilias.* Ed. T.W. Allen. Vols. 2–3. Oxford: Clarendon Press, 1931.
- Hom. Od.** — *Гомер. Одиссея. Odyssea,* ed. P. von der Muhll, *Homeri Odyssea.* Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1962.
- Iamb. V. Pyth.** — *Ямвлік. Книга про піфагорейське життя. Iamblichi de vita Pythagorica liber.* Ed. A. Nauck. Lipsiae, 1884; *Iamblichi de vita Pythagorica liber.* Leipzig: Teubner, 1937 (repr. Stuttgart: 1975).
- Isoc. Ant.** — *Ісократ. Про обмін майном. Antidosis (orat. 15).* Ed. G. Mathieu / *Isocrate. Discours,* vol. 3. Paris: Les Belles Lettres, 1942 (Repr. 1966). P. 103–181.

- Novum Testamentum. Matt.** — *Євангеліє від Матфея. Evangelium secundum Matthaeum.* Ed. K. Aland, M. Black, C.M. Martini, B.M. Metzger and A. Wikgren / *The Greek New Testament.* 2nd edn. Stuttgart: Württemberg Bible Society, 1968. 17.
- Plato. Gorg.** — *Платон. Горгій. Gorgias.* Ed. J. Burnet / *Platonis opera.* Vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1903 (repr. 1968). St I. 447a–527e.
- Plato. Hipp. Min.** — *Платон. Гіппій менший. Hippias minor.* Ed. J. Burnet / *Platonis opera.* Vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1903 (repr. 1968). St I. 363a–376c.
- Plato. Lach.** — *Платон. Лакхет. Laches.* Ed. J. Burnet / *Platonis opera.* Vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1903 (repr. 1968). St II. 178a–201c.
- Plato. Legg.** — *Платон. Закони. Leges.* Ed. J. Burnet / *Platonis opera.* Vol. 5. Oxford: Clarendon Press, 1907 (repr. 1967). St II. 624a–969d.
- Plato. Phaedr.** — *Платон. Федр. Phaedrus.* Ed. J. Burnet / *Platonis opera.* Vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1901 (repr. 1967). St III. 227a–279c.
- Plato. Phileb.** — *Платон. Філеб. Philebus.* Ed. J. Burnet / *Platonis opera.* Vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1901 (repr. 1967). St II. 11a–67b.
- Plato. Prot.** — *Платон. Протагор. Protagoras.* Ed. J. Burnet / *Platonis opera.* Vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1903 (repr. 1968). St I. 309a–362a.
- Plato. Rp. Respublica.** — *Платон. Поліс. Ed. J. Burnet / Platonis opera.* Vol. 4. Oxford: Clarendon Press, 1902 (repr. 1968). St II. 327a–621d.
- Plato. Sym.** — *Платон. Бенкет. Symposium.* Ed. J. Burnet / *Platonis opera.* Vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1901 (repr. 1967). St III. 172a–223d.
- Plut. De fort. Al.** — *Плутарх. Про удачу, або доблесть, Александра Великого. De Alexandri magni fortuna aut virtute.* Ed. W. Nachstädt / *Plutarchi moralia.* Vol. 2.2. Leipzig: Teubner, 1935 (repr. 1971). St 326d–345b.
- Soph. Fr. (Radt)** — *Софокл. Фрагменти. Tragicorum Graecorum fragmenta.* Ed. S. Radt. Vol. 4. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.
- Soph. Phil.** — *Софокл. Філоктет. Philoctetes.* Ed. A. Dain and P. Mazon / *Sophocle.* Vol. 3. Paris: Les Belles Lettres, 1960 (Repr. 1967). P. 10–66.
- Soph. Trach.** — *Софокл. Трахініянки. Trachiniae.* Ed. A. Dain and P. Mazon / *Sophocle.* Vol. 1. Paris: Les Belles Lettres, 1955 (Repr. 1967). P. 14–60.

- Strab.** — *Страбон*. Географія. Strabonis geographica. Ed. A. Meineke. 3 vols. Leipzig: Teubner, 1877 (Repr. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1969).
- Theocr.** — *Теокрит*. Ідилії. Theocritus. Idyllia. Ed. A.S.F. Gow. Vol. 1. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press, 1952 (Repr. 1965). P. 4–236.
- Theogn.** — *Теогнід*. Елегії. Theognis. Elegiae. Ed. D. Young (post E. Diehl). 2nd edn. Leipzig: Teubner, 1971. P. 1–83.
- Thuc.** — *Фукидід*. Історія. Thucydidis historiae. Ed. H.S. Jones and J.E. Powell. 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1:1942 (1st edn. rev.); 2:1942 (2nd edn. rev.) (Repr. 1:1970; 2:1967).
- Xen. Hell.** — *Ксенофонт*. Грецька історія. Hellenica. Ed. E.C. Marchant / Xenophontis opera omnia. Vol. 1. Oxford: Clarendon Press, 1900 (repr. 1968).
- Asp.** (*Аспасій*), **Heliod.** (*Геліодор*), **Eustr.** (*Евстратій*), **Mich.** (*Михайл Ефеський*), **Anon.** (*Анонімний візантійський коментатор*) — грецькі коментатори Нікомахової етики Арістотеля (anonymi in Aristotelis ethica Nicomachea) у виданнях:
- In ethica Nichomachea commentaria. Ed. G. Heylbut. Aspasii in ethica Nicomachea quae supersunt commentaria / Commentaria in Aristotelem Graeca. Vol. 19.1. Berlin: Reimer, 1889. P. 1–186.
- In ethica Nicomachea paraphrasis (pseudepigraphum olim a Constantino Palaeocappa confectum et olim sub auctore Heliodoro Prusensi vel Andronico Rhodio vel Olympiodoro). Ed. G. Heylbut. Heliodori in ethica Nicomachea paraphrasis / Commentaria in Aristotelem Graeca. Vol. 19.2. Berlin: Reimer, 1889. P. 1–233.
- In ethica Nicomachea ii–v commentaria. Ed. G. Heylbut. Eustratii et Michaelis et anonyma in ethica Nicomachea commentaria / Commentaria in Aristotelem Graeca. Vol. 20. Berlin: Reimer, 1892. P. 122–255.
- In ethica Nicomachea vii commentaria. Ed. G. Heylbut. Eustratii et Michaelis et anonyma in ethica Nicomachea commentaria / Commentaria in Aristotelem Graeca. Vol. 20. Berlin: Reimer, 1892. P. 407–460.
- In ethica Nicomachea ix–x commentaria. Ed. G. Heylbut. Eustratii et Michaelis et anonyma in ethica Nicomachea commentaria / Commentaria in Aristotelem Graeca. Vol. 20. Berlin: Reimer, 1892. P. 461–620.

З М І С Т

НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Α	6
КНИГА ПЕРША	7
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Β	56
КНИГА ДРУГА	57
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Γ	90
КНИГА ТРЕТЯ	91
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Δ	140
КНИГА ЧЕТВЕРТА	141
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Ε	188
КНИГА П'ЯТА	189
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Ζ	240
КНИГА ШОСТА	241
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Η	274
КНИГА СЬОМА	275
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Θ	326
КНИГА ВОСЬМА	327
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Ι	374
КНИГА ДЕВ'ЯТА	375
НΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ Κ	418
КНИГА ДЕСЯТА	419
ПІСЛЯМОВА	468
ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ АЛФАВІТ	470
ОСНОВИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ФОНЕТИКИ	471
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ	475

Арістотель
Нікомахова етика

Підписано до друку 15.11.2002. Формат 60×84 $\frac{1}{16}$.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Обл.-вид. арк. 23,4. Умовн. друк. арк. 22,72.
Тираж 2000 прим.
Зам. 2-837.

Видавництво «Аквілон-Плюс»
Свідоцтво Держкомінформполітики, телебачення
та радіомовлення України ДК № 298 від 26.12.2000 р.
тел./факс: (044) 560-53-27
E-mail: Arist@mail.univ.kiev.ua

ВПЦ «ТРИ КРАПКИ»
Свідоцтво Держкомінформполітики, телебачення
та радіомовлення України ДК № 144 від 11.08.2000 р.
Виготовлено з готових діапозитивів
ВАТ «Поліграфкнига»
03057 м. Київ, вул. Довженка, 3

«Аквілон-Плюс»